

Slovacicum

Kapitoly z dejín slovenskej kultúry

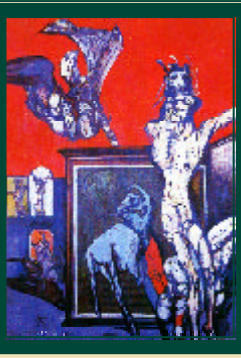

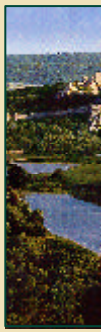

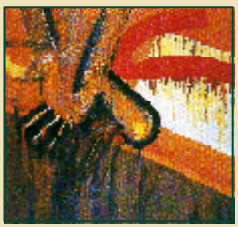

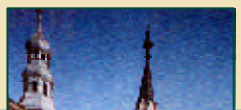

Pavol Žigo a kolektív

Prejsť na OBSAH

Prejsť na OBRAZOVÚ PRÍLOHU

Prejsť na ZVUKOVÚ PRÍLOHU

Oponenti: Prof. PhDr. Ján Michálek, DrSc.
Prof. PhDr. Jozef Mlacek, CSc.

© Studia Academica Slovaca

Obsah

Úvod ... 9

Geograficko-historická charakteristika ... 13

Dejiny ... 17

Dušan Škvarna

Od praveku k Veľkej Morave ... 17
V stredovekom Uhorsku ... 21
V habsburskej monarchii ... 26
Moderná doba a moderný národ ... 32
Po krátkom rozlete polstoročný útlak ... 38
V demokratickom Československu ... 43
Z komunizmu do demokracie, od Československa k Slovenskej republike 47

Etnológia a ľudová kultúra ... 55

Marta Botíková

Zamestnania ... 57
Strava ... 60
Odev, odievanie ... 61
Staviteľstvo a bývanie ... 62
Rodina ... 62
Lokálne spoločenstvo ... 63
Obyčaje výročného cyklu ... 64
Rodinné obyčaje ... 67
Ľudová próza ... 68
Ľudová pieseň a hudba ... 69
Ľudový tanec ... 69
Ľudové divadlo ... 70
Ľudové výtvarné umenie ... 71

Dejiny slovenského jazyka ... 73

Pavol Žigo

Prehistorické obdobie ... 74
Predspisovné obdobie ... 75
Kultúrne predspisovné útvary ... 76
Kultúrna stredoslovenčina ... 76
Kultúrna východoslovenčina ... 78
Kultúrna západoslovenčina ... 81
Spisovné obdobie ... 87
Bernolákovské obdobie ... 88
Kodifikácia tvaroslovia. ... 89
Štúrovské obdobie ... 91
Reformné obdobie (1852–1863) ... 99
Matičné a martinské obdobie (1863–1918) ... 102

Matičné obdobie (1863–1875) ... 102
Martinské obdobie (1875–1918) ... 104
Medzivojnové obdobie (1918–1940) ... 105
Súčasné obdobie ... 108
Dejiny slovenskej literatúry ... *113*
Literatúra v období stredoveku ... 113
Zuzana Kákošová
Staroslovienska písomnosť ... 113
Literatúra v období 11. – 15. storočia ... 114
Literatúra v období renesancie ... 117
Zuzana Kákošová
Lyrika ... 118
Epika ... 120
Dráma ... 121
Literatúra v období baroka ... 122
Helena Májeková
Poézia ... 123
Próza ... 124
Dráma ... 125
Národné, vlastivedné a historické diela ... 126
Literatúra v období národného obrodenia ... 127
Miloslav Vojtech
Osvietenský klasicizmus ... 129
Vrcholný klasicizmus ... 130
Preromantizmus ... 132
Romantizmus ... 133
Od romantizmu k realizmu ... 137
Realizmus ... 138
Literárna moderna ... 141
Literatúra v období medzi dvoma svetovými vojnami ... 142
Dagmar Roberts
Zmeny v literárnom živote a estetike dvadsiatych rokov 20. storočia ... 142
Tridsiate roky ... 148
Druhá svetová vojna ... 151
Slovenské národné povstanie. Zápas o charakter štátu a podobu literatúry v rokoch 1945–48 ... 152
Literatúra v rokoch 1948 až 1989 ... 153
Braňo Hochel
Literárny schematizmus a jeho prekonávanie (päťdesiate roky) ... 154
Návrat estetiky a diferenciácia literatúry (šesťdesiate roky) ... 156
Pokus o druhú vlnu schematizmu (sedemdesiate roky) ... 157
Ústup ideológie a perestrojka (osemdesiate roky) ... 158
Literatúra po roku 1989 ... 159
Peter Darovec
Starší spisovatelia v nových podmienkach ... 162
Nová, porevolučná generácia ... 164

Slovenská dráma od 80. rokov 20. storočia po súčasnosť 168
Zuzana Kákošová

Dejiny slovenského divadla 173
Juliana Beňová
Staršie obdobie 173
Barok 174
Slovenské divadelníctvo po r. 1945 190
Vývin po roku 1948 191
Vývin v 60. a 70. rokoch 193

Dejiny slovenskej hudby 195
Najstaršie hudobné pramene z územia Slovenska do konca 15. storočia 195
Marta Hulková
Štýlové premeny v dobovom repertoári a v domácej tvorbe od 16. do 19. storočia 198
Marta Hulková
Hudobná výchova 202
Jana Kalinayová-Bartová
Hudobné nástroje a nástrojárstvo 209
Jana Kalinayová-Bartová
Charakter vývoja v rokoch 1830–1918 213
Ľubomír Chalupka
Osobnosti európskej hudby a Slovensko – osobnosti slovenskej hudby a Európa 218
Jana Kalinayová-Bartová
Začiatky a rozvoj profesionálnej slovenskej hudobnej kultúry v 20. storočí .. 226
Ľubomír Chalupka
Nástup a formovanie slovenskej hudobnej avantgardy po roku 1945 233
Ľubomír Chalupka

Dejiny výtvarného umenia na Slovensku 243
Stredoveké umenie na Slovensku 243
Štefan Oriško
Renesančné umenie 256
Mária Smoláková
Architektúra baroka, 2. polovica 17. storočia a 18. storočie 262
Dana Bořutová
Barokové výtvarné umenie na Slovensku 266
Katarína Chmelinová
Architektúra 19. a 20. storočia 271
Dana Bořutová
Slovenské výtvarné umenie 19. a 20. storočia 277
Bohumír Bachratý

HISTÓRIA A SÚČASNOSŤ SLOVENSKEJ ŽURNALISTIKY 283
DANUŠA SERAFÍNOVÁ – JOZEF VATRÁL
Žurnalistika na Slovensku v období monarchie 1526–1918 283
Od predchodcov novín po prvé noviny s nepravidelnou periodicitou 283
Tlač na Slovensku v osvietenskom storočí 285
Tlač na Slovensku v období vojen s francúzskym revolučným vojskom, Napoleonom a po reštaurácii absolutistických poriadkov 287
Tlač na Slovensku pred revolúciou, v revolučných rokoch 1848–1849 a v období centralizmu 288
Tlač na Slovensku v matičnom období (1861 – 1875) 290
Systém periodickej tlače 291
Slovenská tlač 291
Inojazyčná tlač 292
Tlač na Slovensku od zániku Matice slovenskej po zánik monarchie (1875 – 1918) 292
Slovenská tlač 292
Žurnalistika na Slovensku v období prvej ČSR 1918–1938 294
Tlačový poriadok 295
Novinárska organizácia 295
Tlačová kancelária 295
Začiatky rozhlasovej, televíznej a filmovej žurnalistiky 296
Systém periodickej tlače 296
Tlač politických strán 296
Inojazyčná tlač 298
Záujmová tlač 298
Žurnalistika na Slovensku v období Slovenskej republiky 1939–1945 299
Usmerňovanie tlače za slovenského štátu 299
Novinárska organizácia 299
Tlačová kancelária 299
Rozhlasová a filmová žurnalistika 300
Systém periodickej tlače 300
Provládna tlač 300
Inojazyčná tlač 301
Nekonformná tlač 301
Ilegálna odbojová tlač 301
Žurnalistika zahraničného odboja 302
Rozhlas zahraničného odboja 302
Tlač zahraničného odboja 302
Žurnalistika v Slovenskom národnom povstaní (august – október 1944) .. 303
Povstalecká tlač 303
Zpravodajská agentúra Slovenska (ZAS) 303
Slobodný slovenský vysielač 303
Povstalecký film 303
Žurnalistika v ČSR v období tzv. riadenej demokracie máj 1945 – február 1948 303

Tlačový poriadok ... 304
Novinárska organizácia ... 304
Tlačová agentúra ... 305
Rozhlasová a filmová žurnalistika ... 305
Systém periodickej tlače ... 305
Tlač politických strán ... 305
Tlač štátnych orgánov ... 306
Tlač spoločenských organizácií a cirkví ... 307
Žurnalistika na Slovensku od februára 1948 do augusta 1968 ... 308
Tlačový poriadok ... 308
Riadenie rezortu informácií ... 308
Vývin tlačovoprávnych pomerov ... 308
Novinárska organizácia ... 309
Novinárske školstvo a výskum ... 309
Tlačová agentúra ... 310
Rozhlasová, televízna a filmová žurnalistika ... 310
Vydavateľstvá periodickej tlače ... 311
Systém periodickej tlače ... 312
Tlač politických strán ... 312
Tlač spoločenských organizácií ... 313
Tlač štátnych orgánov a organizácií ... 314
Žurnalistika v ČSSR od normalizácie k nežnej revolúcii 1972–1989 ... 314
Tlačový poriadok ... 315
Novinárska organizácia ... 315
Novinárske školstvo a výskum ... 315
Tlačová agentúra ... 315
Rozhlasová, televízna a filmová žurnalistika ... 315
Vydavateľstvá periodickej tlače ... 316
Systém periodickej tlače ... 316
Samizdatové periodiká ... 316
Žurnalistika na Slovensku od nežnej revolúcie 1989 po súčasnosť ... 317
Mediálny poriadok ... 318
Novinárska organizácia ... 318
Novinárske školstvo a výskum ... 318
Tlačová agentúra ... 319
Rozhlasová, televízna a filmová žurnalistika ... 319
Rozhlas ... 319
Televízia ... 319
Film ... 320
Súčasný systém periodickej tlače ... 320
Krajanská tlač ... 321

SLOVÁCI V ZAHRANIČÍ ... 325
MARTA BOTÍKOVÁ
Slováci v Maďarsku ... 325
Slováci v bývalej Juhoslávii ... 328

Slováci v Rumunsku ... 331
Slováci v Bulharsku ... 333
Slováci v Čechách ... 335
Slováci v Poľsku ... 337
Slováci v Rusku ... 338
Slováci v Rakúsku ... 341
Slováci v Belgicku ... 342
Slováci vo Francúzsku ... 344
Slováci v USA ... 345
Slováci v Kanade ... 349
Slováci v Argentíne ... 352
Slováci v Austrálii ... 353

Úvod

Vydanie knižného titulu *Slovacicum* vzniklo z praktickej potreby predstaviť pri vyučovaní slovenského jazyka, slovenskej literatúry a kultúry na zahraničných univerzitách základné znaky slovenskej národnej kultúry v skoncentrovanej podobe, v jednom titule. Dôležitým stimulom na zostavenie knihy boli pripomienky lektorov slovenského jazyka pôsobiacich na zahraničných univerzitách, ktorí veľa rokov pociťovali nedostatok súhrnných a súčasne prehľadných informácií o slovenskej národnej kultúre. A tak zostavenie jednotlivých kapitol, ich členenie a rozsah rešpektuje praktické potreby a súčasne vyplýva aj zo skúseností pri realizácii množstva krátkodobých a dlhodobých kurzov zahraničných študentov a stážistov v oddelení slovenčiny ako cudzieho jazyka na Katedre slovenského jazyka Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Časť tematických celkov dopracovali autori do ucelenej podoby na základe prednášok a tvorivých dielní v rámci letnej školy slovenského jazyka a kultúry *Studia Academica Slovaca*. Toto významné kultúrne a spoločenské podujatie s veľkým medzinárodným významom každoročne v čase letných prázdnin usporadúva pre zahraničných slovakistov, slavistov a záujemcov o slovenskú kultúru Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave.

Cieľom jednotlivých tematických kapitol je predstaviť zahraničným záujemcom o slovenskú kultúru jej základné zložky. Na začiatku knihy sa v osobitných kapitolách, venovaných dejinám a ľudovej kultúre, opisujú jednotlivé zložky duchovnej a materiálnej kultúry – problematika tradičných zamestnaní, stravy, odevu, staviteľstva a bývania, rodinných vzťahov. Súčasťou kapitoly je opis ľudových obyčajov ročného cyklu, rodinných obyčajov a jednotlivých žánrov ľudovej slovesnosti. V texte sa uvádzajú základné znaky slovenskej ľudovej kultúry, ktorými sa jej nositelia líšia od okolitých etník, ako aj prvky integrujúce slovenskú ľudovú kultúru do nadnárodných celkov. V samostatnej kapitole sa opisujú jednotlivé vývinové etapy slovenského spisovného jazyka v predspisovnom aj spisovnom období, t. j. jeho nekodifikovaná aj kodifikovaná podoba. Poslaním tejto časti knihy je postihnutie národnointegračnej funkcie jazyka v období od 11. storočia po súčasnosť, opis jednotlivých kodifikačných zásad v období od konca 18. storočia a charakteristika základných kodifikačných prác. Osobitnú kapitolu tvorí prehľad dejín slovenskej literatúry, rozčlenený do jednotlivých chronologických celkov. Ich cieľom je okrem syn-

tetizujúceho prehľadu významných osobností, diel a žánrov jednotlivých vývinových období aj postihnutie vplyvu kultúrnych a ideových kontaktov ostatných literatúr a kultúr na vývin staršej ale aj novšej a súčasnej slovenskej literatúry. Z kontaktového hľadiska sa v kapitole o slovenskom divadelníctve charakterizujú jeho počiatky. Jadro kapitoly tvorí prehľad novšieho vývinového obdobia od tridsiatych rokov 19. storočia po súčasnosť. Uvádzajú sa v ňom autori dramatických diel, významné tituly, ich inscenovanie, interpreti a vývinové tendencie, ktorými si slovenské divadelníctvo na jednej strane zachovávalo národné znaky a na druhej strane sa inscenovaním titulov popredných európskych dramatikov integrovalo s európskou kultúrou. S divadelným interpretačným umením je tesne spätý aj hudobný život. Samostatnú kapitolu knihy tvorí prehľad vývinových etáp slovenskej národnej hudby. Rozmanitosť žánrov, európskych hudobných tradícií, množstvo interpretačných možností a kontaktov ovplyvnilo aj členenie textu. Osobitne sa v ňom opisujú dejiny hudby, štýlové premeny a kvalita skladateľskej tvorby, samostatný problémový okruh tvorí charakteristika hudobných nástrojov, nástrojárstva a novšie dejiny (19.-20. storočie, profesionálna hudobná kultúra 20. storočia, avantgarda). Hudobný život na území dnešného Slovenska predstavujú autori kapitoly aj z hľadiska účinkovania osobností európskej hudby na našom území a účinkovania našich autorov a interpretov v zahraničí. Samostatná kapitola je venovaná problematike výtvarného umenia – sochárstvu, maliarstvu a architektúre. Každá zo zložiek sa čitateľovi predstavuje z hľadiska vývinových etáp, ich charakteristických znakov, predstaviteľov a ich diela. Výrazové prostriedky sochárstva, maliarstva a architektúry a charakteristické znaky pamiatok z územia dnešného Slovenska sa predstavujú v širšom kontexte vývinu jednotlivých umeleckých smerov v Európe, ich prenikania na naše územie a z hľadiska vplyvu na tvorbu našich výtvarníkov. V osobitnej kapitole sa uvádza podrobný prehľad dejín a štruktúry informačných médií od konca 16. storočia po súčasnosť (od najstarších letákových novín z r. 1594 a osvietenskej tlače po súčasnosť, členenie jednotlivých periodík podľa záujmov, jazyka, v ktorom vychádzali, ich politickej orientácie). Členenie kapitoly rešpektuje aj povahu informačných médií – osobitne sa predstavujú tlačové médiá, samostatnú časť tvorí charakteristika zvukových a obrazových médií (rozhlasová, filmová a televízna žurnalistika).

Záver knihy tvorí charakteristika slovenských enkláv žijúcich v zahraničí. V tejto kapitole sa opisujú základné migračné vlny Slovákov na Dolnú zem (územie dnešného Maďarska, Srbska, ale aj Rumunska a čiastočne Bulharska), do susedných oblastí – na územie Čiech a Poľska, smerom na východ (Ukrajina, Rusko, Kirgizsko), do západnej Európy (Rakúsko, Belgicko, Francúzsko), do Severnej Ameriky (USA, Kanada), Južnej Ameriky (Argentína) a do Austrálie. Slovenskej menšine žijúcej v týchto oblastiach sa venuje osobitná pozornosť z hľadiska územného pôvodu, jazykovej príslušnosti, národnostného vývinu, významných predstaviteľov kultúry a kontaktov so Slovenskom.

Predpokladáme, že prehľad jednotlivých prvkov slovenskej národnej kultúry by mal byť spoľahlivým východiskom práce na lektorátoch slovenského jazyka a pri predstavovaní materiálnych a duchovných hodnôt Slovákov v zahraničí.

Náročnosť problematiky, jej rozsah, povaha a cieľ, ktoré vydanie knihy sleduje, podmienili nielen jeho vnútornú štruktúru, ale modifikovali aj jeho formu. S ohľadom na artefakty materiálnej kultúry – ilustrácie z oblasti etnológie, výtvarného umenia, architektúry, hudby, literatúry a jazyka – a s ohľadom na finančnú náročnosť titulu jeho autori využili možnosť multimediálnej prezentácie. Preto sa v knižnom vydaní neuvádzajú ilustrácie, ktoré by v čiernobielom vyhotovení nevystihovali podstatu interpretovaného diela a farebnou tlačou by neúmerne zvýšili výrobné náklady, ale prílohu knihy tvorí multimediálny nosič, na ktorom sa okrem celého textu knihy prezentujú aj ukážky reprezentatívnych diel slovenskej národnej kultúry. Návod na použitie tohto nosiča je jednoduchý: po jeho vložení do počítača si používateľ zvolí čítanie textu, do ktorého sú začlenené priame odkazy na ilustrácie a hudobné ukážky. Po označení voľby konkrétnej ilustrácie alebo hudobnej ukážky ovládacou myšou počítača sa zobrazí ilustrácia, resp. zaznie vybraná hudobná ukážka. Ukončenie ilustrácie a hudobnej ukážky, t. j. návrat na pôvodné miesto čítaného textu, sa vykonáva voľbou *Späť*.

Uvedomujeme si, že text, ilustrácie a hudobné ukážky nie sú a nemôžu byť úplným a vyčerpávajúcim obrazom jednotlivých odvetví kultúry, ktoré sa v knihe predstavujú. Tak isto sa v texte neuvádza metodický návod, ako treba príručku využívať na zahraničných lektorátoch. *Slovacicum* je východiskom informácií pre lektorov a záujemcov o slovenskú kultúru, ktorí by ho mali nielen používať a využívať, ale aj adaptovať a doplňovať podľa úrovne prijímateľov, podľa ich vedomostí o histórii a kultúre Slovákov a podľa stupňa ich jazykovej kompetencie. Skúsenosti z práce s týmto textom budú vzácnymi poznatkami na jeho ďalšie zdokonaľovanie. Na doplnenie štúdia sa s ohľadom na náročnejších používateľov v závere kapitol uvádza ďalšia odborná literatúra.

Autormi jednotlivých kapitol sú poprední odborníci katedier Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Na základe dlhoročných skúseností v oblasti vedeckého výskumu, pedagogického pôsobenia a domácich aj zahraničných publikačných aktivít si uvedomujú, že *Slovacicum* nie je nenahraditeľným a jedinečným dielom. Je výsledkom spoločnej snahy vyplniť chýbajúce miesto pri prezentácii Slovenska v zahraničí a stať sa stimulom ďalšieho prehlbovania a rozpracúvania jednotlivých problémov. V tom je hlavný zmysel a poslanie titulu, ktorý vydávame v presvedčení, že sa stane dobrým študijným prameňom a prostriedkom spoznávania slovenskej národnej kultúry v zahraničí.

Bratislava február 2004

Geograficko-historická charakteristika

Pavol Žigo

Územie dnešnej Slovenskej republiky sa nachádza v okolí geografického stredu Európy. Oficiálny názov je Slovenská republika (skratka SR) a jej územie sa administratívne rozdeľuje na 8 krajov (Bratislavský, Trnavský, Nitriansky, Trenčiansky, Žilinský, Banskobystrický, Prešovský, Košický), ktoré sa členia na menšie administratívne jednotky – 79 okresov. Toto členenie je výsledkom postupnej transformácie štátnej správy, ktorá sa formuje od vzniku Slovenskej republiky 1. januára 1993 (po rozdelení bývalej Českej a Slovenskej Federatívnej Republiky; územie dnešnej Slovenskej republiky bolo v najstarších časoch súčasťou Veľkomoravského štátu (9.-10. stor.), po jeho zániku sa stalo súčasťou feudálneho Uhorského štátu, neskôr Rakúsko-Uhorska. Po zániku monarchie v r. 1918 sa územie dnešného Slovenska stalo súčasťou Československa, v rokoch 1939-1945 (2. svetová vojna) bolo samostatným štátnym útvarom a od mája r. 1945 sa znova stalo súčasťou Československej republiky; v rokoch 1960-1989 bol oficiálny názov Československá socialistická republika, v rokoch 1990-1993 Česká a Slovenská Federatívna Republika).

Na rozlohe 49 035 km^2 žije 5 379 455 obyvateľov (z toho 51,4 % žien, hustota obyvateľstva: 109/km^2). Národnostné zloženie obyvateľstva: národnosť slovenská (85,8 %), maďarská (9,7 %), rómska (1,7 %), česká (0,8 %), rusínska, ukrajinská, ruská, nemecká, poľská a iné (2 %). Hlavné mesto je Bratislava (428 672 obyvateľov), štátnym jazykom je slovenský jazyk. Na západe hraničí Slovensko s Českou republikou (dĺžka hranice je 265 km), na východe je hranica s Ukrajinou dlhá 98 km, na severe s Poľskom (hranica je dlhá 597 km). Na juhu hraničí Slovensko s Maďarskom (dĺžka hranice je 679 km) a s Rakúskom (dĺžka hranice je 127 km). Najjužnejší bod Slovenska leží na 47°44´ severnej zemepisnej šírky, najsevernejší bod Slovenska je na 49°37´ severnej zemepisnej šírky, najvýchodnejší cíp ohraničujú zemepisné súradnice 22°23´ východnej zemepisnej dĺžky, najzápadnejší leží na 16°50´ východnej zemepisnej dĺžky. Najvyšším miestom je Gerlachovský štít vo Vysokých Tatrách (2655

m n. m.), najnižšie položené miesto je pri obci Streda nad Bodrogom (94 m n. m., obr. 1). Najvyšším pohorím sú Vysoké Tatry, ktoré tvoria časť severnej hranice so susedným Poľskom. Časť južnej hranice s Maďarskom a na malom úseku aj s Rakúskom tvorí európsky veľtok Dunaj.

Najstarším štátnym útvarom predkov dnešných Slovákov bola v období 9. storočia Veľká Morava. Po jej zániku začiatkom 10. stor. sa časť jej bývalého územia, na ktorom sa nachádza dnešné Slovensko, stalo súčasťou Uhorského štátu. Napriek tomu, že Slováci po desať storočí nemali svoj vlastný štátny útvar, národnointegračnú funkciu plnilo územie, na ktorom žili, ich tradície a jazyk. Vnútorná diferenciácia duchovnej a materiálnej kultúry starých Slovákov bola podmienená spoločenskými a geografickými činiteľmi: nevoľníctvom a administratívnym a geografickým členením územia. Tieto činitele sa odrazili aj na formovaní materiálnej a duchovnej kultúry, ktorej charakteristické znaky sa opisujú v ďalšej kapitole. Feudálne zákony, obmedzenosť sťahovania, členenie územia na župy a ich zemepisná poloha podmienili v staršom období vývin regiónov z hľadiska ľudového odevu, zvykov a najmä jazyka (obr. 2). Napriek tomu, že zo staršieho obdobia slovenského jazyka sa nezachovali súvislé písomné pamiatky v slovenskom jazyku (podrobnejší opis pozri v 4. kapitole o dejinách slovenského jazyka), historická jazykoveda vie využitím najstarších vývinových zmien presvedčivo argumentovať osobitosti slovenčiny od najstarších čias. Na takomto základe možno charakterizovať aj etnickú príslušnosť Slovákov ako národa, ktorý sa v slovanskom kontexte skonštituoval zo západoslovanskej prabázy v kontakte s južnoslovanským etnikom. Jazykovými znakmi, ktoré integrujú Slovákov a ich jazyk do západoslovanskej skupiny jazykov sú podoby *kvet, hviezda* (oproti nezápadoslovanským *cvet, zvezda*), neprítomnosť *ľ* epentetického v slovách typu *zem, konope* (oproti nezápadoslovanským *zemľa, konopľa*), zachované skupiny *dl, tl* v príčastiach typu *padla, plietla* (oproti nezápadoslovanským *pala, plela*), podoby zámen *všetci, všetko, všelijaký* (oproti nezápadoslovanským podobám *vse, vsjo,* resp. *sve*), výskyt hlások *dz, c* v slovách typu *medza, svieca* (pôvodné praslovanské skupiny **dj*, **tj*; oproti nezápadoslovanským podobám *meža, sveča // međa, sveća // mežda, svešta // mega, svek'a*; podrobnejší opis ďalších znakov je v prácach R. Krajčoviča, 1974, 1988, 2003). Znaky, ktoré sú svedectvom kontaktu stredoslovenského areálu s južnoslovanskými jazykmi, sú podoby *rakyta, lakeť* oproti západoslovanským podobám *rokyta, loket*, nárečové tvary typu *šilo, salo* oproti západoslovanským podobám *šidlo, sadlo*, podoby *Česi, mníši, valasi* oproti západoslovanským podobám *Češi, mníši, valaši* (t. j. striednica za *ch´* v druhej palatalizácii), tvary *nesieš, berieš, pletieš* oproti podobám *neseš, bereš, pleteš* (vznik novoakútu, ktorý sa prejavil v kvantite tematickej morfémy), tvary *kosímo, robímo* (s tvarotovornou príponou *–mo*) v časti juhostredoslovenských nárečí. Do skupiny nezápadoslovanských znakov možno zaradiť aj krátkosť tvarov typu *krava, slama* oproti západoslovanským podobám *kráva, sláma*, dlhé koncovky v slovách typu *ramená, mestá* oproti západoslovanským podobám *ramena, města*, rozdiely vo výskyte slabičného *r* typu *krv* / *krev* a výskyt slov typu *ihla* / oproti *jehua* (záhorské nárečia), resp. *jehla* v češtine (podrobnejší opis ďalších znakov je tak isto v prácach R. Krajčoviča, 1974, 1988, 2003). Od najstarších čias sa tak Slováci vyznačovali charakteristickými prvkami svojho jazyka.

Na základe historickoporovnávacej jazykovednej metódy možno osídlenie dnešného územia Slovenska v období 5.-6. storočia interpretovať tak, že v západnej a východnej časti sa vyskytujú znaky západoslovanskej prabázy s migráciou od severovýchodu, centrálna časť je svedectvom kontaktov s južnoslovanským etnikom (obr. 3). V dôsledku ďalšieho historického a spoločenského vývinu sa územie dnešného Slovenska vyvíjalo v mnohonárodnostnom uhorskom štáte v kontakte s ďalšími etnikami. Výsledkom prirodzeného vnútorného jazykového vývinu v takýchto podmienkach je napr. aj diferenciácia slovenských nárečí, ktorá v rámci troch základných nárečových makroareálov – západoslovenského, stredoslovenského a východoslovenského – jazykovo diferencuje Slovákov na menšie celky. Toto členenie je odrazom geografických, kontaktových ale aj administratívnych činiteľov (členenie na župy) na vnútorný vývin jazyka, jeho nositeľov a ich materiálnu a duchovnú kultúru.

Otázkam pôvodu slovenského jazyka sme v tejto časti venovali pozornosť najmä s ohľadom na etnogenézu Slovákov. Jazyk bol totiž ich základným komunikačným prostriedkom a národnointegračným činiteľom od začiatku 10. storočia až do konca 20. storočia v takých spoločenských zriadeniach, v ktorých jeho nositelia neboli štátotvorným národom. Vplyvom územných, kultúrnych, materiálnych aj duchovných kontaktov s ostatnými národmi a jazykmi sa vyvíjala aj materiálna a duchovná kultúra Slovákov. Jej základné vývinové tendencie a charakteristické znaky sa opisujú v ďalších kapitolách tejto knihy...

Literatúra

Atlas slovenského jazyka. Zv. 1. Bratislava. Vydavateľstvo SAV 1968.

KRAJČOVIČ, R.: Slovenčina a slovanské jazyky. I. Praslovanská genéza. Bratislava, SPN 1974.

KRAJČOVIČ, R.: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava, SPN 1988.

KRAJČOVIČ, R.: Slovenčina a slovanské jazyky. II. Fonologický vývin. Bratislava, Univerzita Komenského 2003.

Dejiny

Dušan Škvarna

Pod rôznorodosť kultúry a hospodárskeho života Slovenska sa v jeho dejinnom vývoji podpísalo viacero faktorov. Slovensko je typickou vnútrozemskou krajinou, v ktorej sa križovali a prekrývali rozličné kultúrne vplyvy. Podobne, ako v iných stredoeurópskych krajinách, sa aj na území dnešného Slovenska často odohrávali migračné pohyby, spôsobujúce jeho multietnický charakter. Prírodné bohatstvo umožnilo dlhodobo pestovať a rozvíjať baníctvo drahých kovov, ktoré tvorilo až do 20. storočia jednu z najtypickejších hospodárskych činností. Celkovo sa historický vývin Slovenska od stredoveku rozvíjal v latinskom civilizačnom okruhu, pričom ho nezanedbateľne ovplyvnili aj podnety európskeho Východu.

Od praveku k Veľkej Morave

Podľa archeologických zistení sa pračlovek na území dnešného Slovenska objavil pred asi 300 000 rokmi. Archeológom to potvrdzujú náleziská zvyškov ohnísk a rôzne opracované kamene. Dva najvzácnejšie praveké nálezy sú však podstatne mladšie. Prvým je odliatok mozgu neandertálskeho dieťaťa z Gánoviec pri Poprade starý asi 100 000 rokov, druhým dokonale opracovaná soška Venuše z Moravian pri Piešťanoch spred 23 000 rokov, ktorá je svedctvom obdivuhodnej zručnosti, estetického vkusu a zložého duchovného života pravekých ľudí (obr. 4). Tí si dokázali stavať veľmi jednoduché obydlia už pred 50 000 rokmi. Dokazuje to najstarší nález tohto druhu v strednej Európe v Barci (dnes súčasť Košíc). Územie dnešného Slovenska je nepretržite osídlené od 5. tisícročia pred n. l. Vtedy sa objavili prvé spoločenstvá, ktoré sa už neživili koristnícko-loveckým spôsobom, ale poľnohospodárstvom.

Doba bronzová (1900-700 pr. n. l.) bola prvým rozkvetom baníctva na území Slovenska. Jeho horské regióny patrili medzi najväčších producentov medi na

kontinente a vtedajší obyvatelia udržiavali kontakty, najmä obchodné styky s oblasťou Čierneho mora a vyspelou krétsko-mykénskou civilizáciou. O ich civilizačnej úrovni svedčí archeologické nálezisko v Spišskom Štvrtku – sídlisko, ktoré bolo opevnené a malo charakter hospodárskeho a politického centra.

Staroveké etniká – Skýti, Dáci, Tráci – v 1. tisícročí kratšie či dlhšie obývali aj územie dnešného Slovenska. Najhlbšiu stopu v slovenských dejinách však zanechali tajuplní Kelti, ktorí v priestore Karpatskej kotliny pobudli najdlhšie (asi 400 pr. n. l. – prelom letopočtov). Vďaka dlhým a živým kontaktom s Grékmi, Etruskami a Rimanmi priniesli do strednej Európy veľa civilizačných výdobytkov. Neboli len obávanými bojovníkmi, ale aj zručnými remeselníkmi a vynachádzavými obchodníkmi. Zo železa vyrábali kvalitné nástroje a zbrane, zhotovovali krásne šperky a pri výrobe keramiky už používali hrnčiarsky kruh. Na pluh nasadzovali železnú radlicu a obilie mleli na otáčavom žarnove. Do strednej Európy priniesli aj murované staviteľstvo. Žili vo veľkých, hradbami opevnených osadách – oppidách, ktoré boli zárodkami neskorších miest. Najväčšie známe oppidum, stredisko kmeňa Bójov, sa rozprestieralo na území Bratislavy. Razili sa v ňom najstaršie známe mince na Slovensku s názvom biatec a nonnos. Mnohé železné nástroje a zbrane, ktoré Kelti vynašli, alebo sa zaslúžili o ich udomácnenie v strednej a západnej Európe, sa používali po stáročia takmer bez zmeny: rýľ, motyka, sekera, kosák, kosa, nôž, nožnice, železná košeľa, dlhý meč, prilba. Keltský pôvod majú aj niektoré miestne názvy riek či kopcov.

Krátko pred prelomom letopočtov podľahli Kelti náporu starých Germánov, ktorí prichádzali zo severu Európy. Rozhodujúcou silou na strednom Dunaji sa na ďalších 400 rokov stali práve Germáni. Na území dnešného Slovenska prebývali predovšetkým kmene Markomanov a Kvádov. Pomery v Podunajskej kotline náhle zmenila aj ďalšia okolnosť: práve v tomto období Rímska ríša rozšírila svoje obrovské územie až po Dunaj, pozdĺž ktorého vybudovala dômyselné obranné pásmo Limes Romanus. Po obidvoch brehoch Dunaja ho tvorila sieť viacerých veľkých opevnených táborov a mnohých strážnych staníc a veží. Spájali ich dobre udržiavané cesty. Niektoré z tých strážnych staníc a veží sa nachádzali aj na južnom území Slovenska – napr. v Rusovciach (Gerulata), Stupave, Cíferi, Iži. Južné územia Slovenska sa tak stali bezprostredným susedom najmocnejšej ríše a zároveň pomedzím dvoch svetov, z pohľadu Rimanov barbarského a civilizovaného. Hrali rolu akéhosi mosta, cez ktorý sa ďalej posúvali poznatky rímskej civilizácie ďalej na sever a východ Európy. Vďaka tejto nárazníkovej polohe možno o dejinách Slovenska získavať prvýkrát informácie už aj z písomných rímskych prameňov.

Vzťahy medzi Rímom a Germánmi boli aj na našom území spočiatku pokojné. Germánski Kvádi so súhlasom silného suseda vytvorili okolo roku 21 n. l. prvý známy raný štát na slovenskom území – Vanniovo kráľovstvo, ktorý sa rozprestieral medzi dolným Váhom a Moravou. Keďže tento „nárazníkový“ štát, ktorý mal zabrániť novým nájazdom germánskych kmeňov, trval iba krátkych 30 rokov, Rimania sa museli ďalej brániť sami. Najmä potom, čo začalo postupne narastať rímsko-germánske napätie, ktoré počas 2. storočia prerástlo až do tzv. markomanských, resp. germánskych vojen. Počas nich podnikali

rímske légie výpravy po toku Váhu, Nitry a Hrona hlboko do slovenského vnútrozemia. Podľa všetkého najsevernejším miestom ich bojových pochodov bol dnešný Trenčín (Laugaritio). Svedčí o tom nápis 855 rímskych vojakov, ktorý vyryli v hradnom kopci roku 179 na znak vlastného víťazstva nad Germánmi. V tom istom desaťročí sa pohyboval na čele svojho vojska na brehoch rieky Hron rímsky cisár a významný filozof Marcus Aurelius, ktorý tu napísal prvú kapitolu svojej najznámejšej stoickej rozpravy *Hovory k sebe samému*.

Ďalšie veľké demografické zmeny v Karpatskej kotline nastali v období sťahovania národov. Po germánskych kmeňoch sa tu počas 5. storočia usadzovali Slovania, v polovici 6. storočia k nim pribudli aj nomádski Avari, ktorí z Panónie vytlačili Longobardov. Pod vedením Kagana si čoskoro založili ríšu, ktorá sa rozkladala najmä na území dnešného Maďarska a v Karpatskej kotline si podmanili aj okolité slovanské kmene. Podunajskí Slovania sa tomuto osudu viackrát vzopreli. Historické pramene prezrádzajú, že úspešne povstali hlavne roku 623, keď Avarov porazili pod velením franského kupca Sama a jeho družiny, ktorého si potom zvolili za vládcu a vytvorili prvý nadkmeňový politický útvar západných Slovanov. Do dejín vošiel ako Samova ríša, ktorá sa pravdepodobne rozprestierala na západnom Slovensku a v priľahlých oblastiach Rakúska a Moravy. Táto ríša však so Samovou smrťou roku 658 zanikla a podunajskí Slovania sa opäť ocitli v područí Avarov. Vymanili sa z neho až okolo roku 800, keď vojská franského panovníka a rímskeho cisára Karola Veľkého porazili Avarov tak, že boli nútení prijať kresťanstvo a usadiť sa. Čoskoro však splynuli s okolitým slovanským a germánskym prostredím.

Historické pramene o spôsobe života podunajských Slovanov v 2. polovici 7. a v 8. storočí vydávajú len kusé informácie. Napriek tomu, že Slovania zaostávali za vtedajším vyspelým svetom, skvalitňovali sa v poľnohospdárstve, remeslách, stavali si pohodlnejšie obydlia a bezpečnejšie opevnené hradiská. Úroveň Slovanov na strednom Dunaji, teda aj na území Slovenska a na priľahlej Morave vzrástla natoľko, že si – po zbavení sa avarského jarma – začali vytvárať vlastné politické útvary a nakoniec utvorili prvý štátny útvar západných Slovanov. Vďaka prameňom vieme, že na prelome 8. a 9. storočia vznikli dve kniežatstvá – Nitrianske a Moravské. Prvé sa rozkladalo na území západného Slovenska, jeho centrom bola Nitra a vládol mu prvý známy sloviensky knieža Pribina. Hoci Pribina ešte nebol v mladom veku pokrstený, nechal v Nitre postaviť prvý známy murovaný kostol vo východnej časti strednej Európy, ktorý asi roku 828 vysvätil salzburský biskup **Adalrám**. Druhé kniežatstvo, ktoré sa rozprestieralo v oblasti dolného toku rieky Morava, ovládal knieža Mojmír. Roku 833 **Mojmír** porazil **Pribinu** a vyhnal ho z Nitry. Pribina sa so svojou družinou po dlhšom putovaní usadil pod ochranou Franskej ríše neďaleko jazera Balaton, kde si vybudoval nové sídlo Blatnohrad. Mojmír obe kniežatstvá spojil do spoločného štátneho útvaru. Tento štát v 10. storočí, teda už po jej zániku, nazval byzantský cisár a letopisec Konštantín Porfyrogenet Veľkou Moravou.

Veľká Morava vyplňovala priestor medzi Franskou ríšou, Byzantskou ríšou a Bulharskom. Kresťanstvo tu šírili pôvodne franskí misionári, oslovovali však len malú časť spoločnosti. Pritom existujúce cirkevné ustanovizne, ktoré vytvorili títo franskí kňazi, boli podriadené biskupstvám v Pasove (Passau) a Salz-

burgu. Nástupca Mojmíra **Rastislav** sa usiloval obmedziť vplyv Východofranskej ríše na Veľkej Morave a zabezpečiť jej väčšiu politickú nezávislosť. Cestu k tomu videl v obmedzení pôsobnosti franských misionárov a v zriadení samostatnej cirkevnej správy na Veľkej Morave, ktorá mala podliehať priamo pápežovi v Ríme. Keď rímsky pápež Rastislavovi takúto žiadosť odmietol splniť, obrátil sa na byzantského cisára Michala III. v Konštantínopole. Michal III. mu vyhovel a roku 863 prišli zo Solúnu na Veľkú Moravu dvaja grécki učenci, vierozvestcovia a bratia **Cyril** a **Metod** so svojou misiou. Ich misia zohrala jedinečnú civilizačnú – politickú, kultúrnu, náboženskú – rolu v dejinách Slovanov.

Obidvaja bratia priniesli na územie Veľkej Moravy prvý slovanský spisovný jazyk – staroslovienčinu – a zostavili prvé slovanské písmo – hlaholiku. Do staroslovienčiny preložili bohoslužobné diela (evanjeliá a liturgické texty). Konštantín napísal prvú slovanskú báseň *Proglas*, spoločne preložili a spracovali viacero diel právneho charakteru, predovšetkým *Zákon súdny ľuďom* (prakticky občiansky zákonník), ktorý mal vymedzovať právny poriadok na Veľkej Morave. Mimoriadny význam malo aj učilište, ktoré spoločne založili a spočiatku ho aj spoločne viedli na kniežacom dvore. Toto učilište vychovalo prvých domácich kňazov. Na prelome rokov 867/868 dosiahli u pápeža Hadriána II. v Ríme súhlas, aby sa staroslovienčina smela používať na Veľkej Morave ako bohoslužobný jazyk. Tým sa staroslovienčina stala popri gréčtine, latinčine a hebrejčine štvrtým európskym bohoslužobným jazykom

Najväčšiu moc a územný rozsah dosiahla Veľká Morava za panovania Svätopluka, ktorý nastúpil na trón roku 871 (obr. 5). **Svätopluk** sa najskôr ubránil náporu Franskej ríše a postupne si výbojnou politikou podmaňoval nové územia a pripájal ich k svojej ríši (Vislansko, Sliezsko, Čechy, Lužicko, Potisie, Zadunajsko v dnešnom Maďarsku). O čo bol rozmach Veľkomoravskej ríše rýchlejší, o to kratšie trval. Problémy sa začali krátkozrakým postojom Svätopluka k cirkevným záležitostiam: po Metodovej smrti roku 885 Svätopluk súhlasil s vyhnaním Metodových žiakov a stúpencov slovanského bohoslužobného poriadku z Veľkomoravskej ríše. Sľubne budovaná cirkevná správa sa tak rozpadla. Po krátkom čase sa síce obnovila, ale bohoslužby sa už mohli konať iba po latinsky. Časť Metodových žiakov odišla do Čiech, k Poliakom a Chorvátom. Väčšina z nich však našla žičlivé útočisko v Bulharskej ríši, najmä v Preslavi a v macedónskom Ochride, kde dielo svojich učiteľov rozvíjala. Odtiaľto sa slovanská liturgia, písomnosť a vzdelanosť postupne šírila do ďalších oblastí južnej a východnej Európy. Staroslovienčina a hlaholika (prepracovaná na cyriliku) sa stali základom kresťanskej kultúry pravoslávnych Slovanov (Rusi, Bielorusi, Ukrajinci, Srbi, Macedónci, Bulhari, Čiernohorci).

Po smrti Svätopluka roku 894 sa súdržnosť a odolnosť Veľkomoravskej ríše narušila. Jeho nástupcovia sa sporili medzi sebou o moc. Veľmoži na územiach, ktoré Svätopluk dobyl a získal, sa od Veľkej Moravy odtrhávali. Krehkú stabilitu v strednej Európe ešte rozrušili nomádski Maďari, ktorí na konci 9. storočia prenikali z ruských stepí do Karpatskej kotliny, odkiaľ podnikali výboje do bohatších častí Európy. Roku 907 sa stretli pri Bratislave v bitke s Bavormi, ktorých porazili a otvorili si tak cestu k ďalším lúpežným výpravám.Táto bitka bola pozoruhodná aj z iných dôvodov: potvrdila zánik Veľkej Moravy,

kde sa ústredná moc rozložila. V bitke bojovala jedna časť veľkomoravských veľmožov na strane Bavorov, druhá časť sa pridala k maďarským kmeňom. V spojitosti s ňou sa tiež po prvýkrát písomne spomína Bratislava v podobe Brezalauspurc.

Starí Maďari znepokojovali kontinent celé polstoročie. Ich osud sa naplnil až roku 955, keď im na rieke Lech v južnom Nemecku uštedril cisár Oto I. zdrvujúcu porážku. Po nej už neboli schopní žiť kočovným spôsobom života a museli sa natrvalo usadiť v strede Podunajskej kotliny. Časť z nich sa usadila aj v južných oblastiach dnešného Slovenska. Väčšinu hradísk a kostolov tu zničili, časť pôvodného slovenského obyvateľstva pobili, ostatní ušli alebo sa prispôsobili novým pomerom. V hornatejších oblastiach, kde Maďari neprenikli, sa však zachovali malé dŕžavy, ktorým vládli potomkovia veľkomoravských veľmožov.

V stredovekom Uhorsku

Vznik Uhorska sa spájal s kniežaťom Gejzom a najmä jeho synom Štefanom, zakladateľom dynastie Arpádovcov, ktorá na uhorskom tróne panovala 300 rokov. Ihneď po korunovácii za prvého uhorského kráľa roku 1000, ktorú posvätil pápež Silvester II. a rímsky cisár Oto III., Štefan I. oduševnene kládol základy nového kráľovstva – vydal nové zákony, posilňoval kráľovskú moc, a to aj za cenu násilia, vytváral priestor kresťanstvu, krajinu rozdelil na menšie správne jednotky – kráľovské komitáty – na čele so županmi, ktorí sídlili na kráľovskom hrade. Viackrát bojoval s náčelníkmi maďarských kmeňov, ktorí sa mu nechceli podriadiť a prijať kresťanstvo. Po boku Štefana I. stáli tiež veľmoži a bojovníci slovenského pôvodu. Aj Štefanovi nástupcovia povyšovali do šľachtického stavu svojich služobníkov zo slovenského prostredia, a tak veľmoži slovenského pôvodu pôsobili v blízkosti arpádovských kráľov, zastávali na ich dvoroch významné funkcie.

Je to pochopiteľné, veď Uhorsko sa utváralo ako multietnické kráľovstvo. Popri Maďaroch ho rovnako zveľaďovali a vnímali ako svoju vlasť Slováci, Nemci, Chorváti, Rumuni. Už Štefan I. nabádal k etnickej znášanlivosti a k úcte, upozorňoval, že kráľovstvo s jedným jazykom by bolo slabé a krehké a uhorskí králi to rešpektovali. Národná tolerantnosť v Uhorsku nebola výnimkou, pretože v stredoveku platila všade v Európe.

Územie Slovenska sa do Uhorska nezačleňovalo priamočiaro. V prvých dvoch desaťročiach existencie Uhorska značnú časť Slovenska obsadil poľský panovník Boleslav Chrabrý. Potom sa prakticky celé územie Slovenska a horné Potisie stalo pohraničným údelným vojvodstvom v rámci uhorského kráľovstva. Tomuto vojvodstvu vládli z Nitry, ktorá bola jeho centrom, mladšie kniežatá z rodu Arpádovcov. Začiatkom 12. storočia však toto vojvodstvo zaniklo a od týchto čias až do roku 1918 Slovensko nemalo samostatné politicko-správne postavenie. Bolo bezprostrednou súčasťou Uhorska a jeho najvýznamnejšou hospodárskou, kultúrnou, vzdelanostnou či urbanistickou oblasťou.

Silnou oporou mladého kráľovstva bola cirkev, ktorú prví uhorskí králi všemožne podporovali: v Ostrihome vzniklo už roku 1000 arcibiskupstvo a na-

trvalo sa stalo centrom katolíckej cirkvi v Uhorsku, v Nitre sa zasa pred rokom 1086 obnovilo biskupstvo, ktoré tu existovalo už za čias Veľkej Moravy. V rovinatejších oblastiach vyrastali kamenné kostoly a rotundy (starobylou tajomnosťou vyniká najmä kostolík v Kostoľanoch pod Tríbečom neďaleko Nitry s prekrásnymi nástennými maľbami, najzaujímavejšia rotunda je v Bíni pri Nových Zámkoch, kde si Štefan I. pravdepodobne zriadil vojenský tábor, z ktorého, ako tvrdia staré kroniky, začal ťaženie proti svojim odporcom za Dunajom). Na odľahlejších miestach si mnísi budovali kláštory. Do Uhorska prišli ako prví benediktíni. Už v 11. storočí pôsobili na Zobore nad Nitrou, na Skalke pri Trenčíne a v Hronskom Beňadiku. S prvými dvoma lokalitami sa spájalo pôsobenie mníchov **Svorada** a **Benedikta**. Žili pustovnícky, v samote a prísnom odriekaní v duchu hesla modli sa a pracuj. Takýmto životom chceli podporiť vážnosť pôvodných kresťanských zásad, ako boli pokora, chudoba, skromnosť a sebaobeta. Roku 1083 ich pápež spoločne s kráľom Štefanom I. vyhlásil ako prvých svätcov z územia Uhorska. Ich pozostatky sú uložené v nitrianskej katedrále.

Prvé storočia uhorských dejín boli veľmi nepokojné. Vtedajší králi a veľmoži boli predovšetkým smelí a bezohľadní bojovníci a často medzi sebou zápasili o moc. Okrem toho sa museli tiež brániť pred útokmi nemeckých cisárov, ktorí si Uhorsko chceli podrobiť. Za rôzne služby museli králi verným veľmožom, bojovníkom, cirkvi a iným služobníkom darovať časť pôdy. Kráľovský majetok sa tak postupne zmenšoval a naopak, narastalo bohatstvo a sebavedomie nových vlastníkov pôdy – feudálov (šľachticov). Od panovníkov požadovali nové a nové výsady a slobody, ako aj podiel na politickej moci. Kráľ Ondrej II. chcel tieto spory ukončiť, preto roku 1222 vydal Zlatú bulu. Potvrdzovala mnohé výsady šľachty a obmedzovala kráľovskú moc. Stolice (komitáty) dovtedy spravovali úradníci menovaní kráľom, odteraz len úradníci volení stoličnou šľachtou. Ďalšou oporou šľachty sa stal uhorský stavovský snem, ktorý mal právo zamietať rozhodnutia panovníkov. To viedlo k tomu, že sa šľachta sformovala v sebavedomý stav a stala sa nielen najbohatšou, ale aj najvplyvnejšou vrstvou spoločnosti a Uhorsko sa vyvíjalo zväčša ako stavovská monarchia. V nej však najpočetnejšiu časť obyvateľstva tvorili poddaní roľníci. Ich práva boli veľmi malé, zato povinnosti voči šľachte, cirkvi a kráľovi obrovské. Hoci zabezpečovali obživu celej spoločnosti, sami až na výnimky žili skromne a chudobne. Tento feudálny (stavovský) poriadok pretrval v Uhorsku s istými obmenami až do roku 1848.

V 13. storočí došlo v Uhorsku aj k ďalším zmenám. Urýchlil ich vpád Tatárov z ďalekého Mongolska roku 1241. Spustošili najmä rovinaté oblasti a ich ničivým útokom odolali iba husté lesy a dobre opevnené kamenné hrady. Krajinu bolo treba obnoviť a zabezpečiť pred novým možným votrelcom. Na ťažko prístupných bralách sa začali stavať kamenné hrady, ktoré mali byť pôvodne útočiskom obyvateľov z celého okolia. Postupne sa z nich však stali pyšné sídla najbohatšej časti šľachty. Práve v tomto období sa postavila väčšina z asi 200 hradov na Slovensku. S 13. storočím sa spája aj začiatok miest. Osadám, v ktorých sa rozvíjali rôzne druhy remesiel a v ktorých prekvital obchod, začali panovníci udeľovať zvláštne, mestské výsady. Mestá sa spravovali samy, samy si volili aj richtára. Smeli sa obopínať hradbami, vyberať

poplatky za prevážaný tovar, mohli sa v nich konať trhy. Nepodliehali šľachte, ale priamo kráľovi. Prvé mestské výsady na území Slovenska získala Trnava (1238), potom Banská Štiavnica, Zvolen a Krupina.

Väčšinu miest založili kolonisti – „hostia" – z vyspelých nemeckých krajín. Nemcov pozývali do Uhorska jeho panovníci a dosídľovali nimi predovšetkým riedko obývané horské oblasti, pomáhali zvyšovať úroveň remesiel, ťažby a spracovania rúd. Do novej vlasti prinášali nový umelecký sloh – gotiku a podieľali sa na rozvoji cirkevného, no najmä svetského staviteľstva. V mestách sa budovali chrámy s vysokými vežami, námestia, rovné uličky, čoskoro i nemocnice a honosné radnice. Tieto stredoveké hodnoty vzbudzujú úctu ešte aj dnes (napr. v Bardejove, Levoči, Kremnici, Bratislave, Banskej Bystrici). Nemci tvorili významné ostrovy najmä na Spiši, v okolí Bratislavy a na strednom Slovensku. Uhorsko smerovalo od polovice 13. storočia k všestrannému povzneseniu, ktoré sa naplno rozvinulo v nasledujúcom storočí. Avšak ešte predtým, na konci 13. storočia, prežilo mučivú mocenskú krízu, ktorá po vymretí Arpádovcov roku 1301 prerástla do otvorenej anarchie. Kráľovská moc veľmi upadla, moc v krajine si rozdelilo niekoľko najbohatších magnátskych rodov, ktoré ignorovali zákony, kráľovské nariadenia, zaberali či pustošili kráľovské a cirkevné majetky a vo svojich dŕžavách vládli neobmedzene. Na východnom Slovensku si svojvoľne počínali Omodejovci, najmocnejším lokálnym magnátom sa však stal **Matúš Čák**, ktorý ovládal až štvrtinu územia Uhorska a 50 hradov, predovšetkým na západnom a strednom Slovensku. Tento „pán Váhu a Tatier" sa skutočne správal ako nezávislý vládca. V Trenčíne si vybudoval vlastný dvor a vojsko, do Topoľčian zvolával zhromaždenia šľachty. Čákovu moc sa nepodarilo zlomiť do jeho smrti roku 1321.

Vytúžený pokoj a poriadok v Uhorsku priniesol až Karol Róbert, mimoriadne schopný kráľ pochádzajúci z okolia talianskeho Neapola. Začiatky jeho vlády však neboli ľahké. Len postupne sa mu podarilo zhabať majetky odbojných aristokratov a potlačiť ich vplyv. Kráľ sa stal opäť prvým feudálom v krajine a Uhorsko prosperujúcim a najmocnejším štátom v strednej Európe. Zvlášť priaznivo sa v týchto časoch rozvíjalo slovenské územie, najmä vďaka rozkvetu baníctva drahých kovov. Sústreďovalo sa najmä v stredoslovenskom regióne s najvýznamnejšími centrami „zlatou" Kremnicou, „striebornou" Banskou Štiavnicou a „medenou" Banskou Bystricou, ale aj na Spiši a Gemeri. Zlato a striebro zo Slovenska udávalo tón európskym trhom a tvorilo štvrtinu ich vtedajšej ťažby v Európe. V Uhorsku sa ročne vyťažilo okolo 1000 kg zlata. Podľa stredovekých kronikárov napr. vdova po Karolovi Róbertovi odviezla do Neapola vyše 5000 kg zlata. V kremnickej mincovni, ktorá vznikla roku 1328 a je tak najstaršou činnou mincovňou na kontinente, sa razili zlaté uhorské dukáty. Bolo to jedno z najobľúbenejších a najvyhľadávanejších platidiel. Bane v okolí Banskej Bystrice a na Spiši zasa boli najväčším dodávateľom medi v Európe. Koncom 15. storočia si ich spolu s hutami prenajali podnikatelia Turzovci z Levoče, ktorí sa spojili s najbohatšími bankármi na svete Fuggerovcami z juhonemeckého mesta Augsburg. Turzovci a Fuggerovci vytvorili najväčší bankový dom v Európe, ktorý nakrátko ovládol svetový obchod s meďou. Ich spoločný banský podnik v Banskej Bystrici zamestnával na vtedajšie pomery obrovské množstvo ľudí – približne 2000.

Táto podnikateľská spoločnosť si vytvorila obchodné pobočky v najdôležitejších európskych prístavoch (Benátky, Lisabon, Amsterdam, Antverpy) a významných mestách (Krakov, Madrid).

Rovnako nádejne sa rozvíjali mestá. V 14. storočí tvorili štvoricu najväčších miest Uhorska Budín, Banská Štiavnica, Trnava a Bratislava. Z nich iba Budín ležal mimo územia Slovenska. Podobne koncom 15. storočia medzi desať najväčších miest Uhorska patrili Bratislava, Košice, Levoča, Trnava, Bardejov a Prešov. Pritom Slovensko zaberalo asi len pätinu územia Uhorska.

So slovenským územím sa v tomto období spájal aj vznik mnohých vzácnych umeleckých a historických pamiatok. Vedci vypočítali, že dve tretiny umeleckých diel Uhorska obdobia stredoveku a raného novoveku vznikli práve na Slovensku. Faktom je, že mnohé z nich sa v rôznych obdobiach vyviezli. Preto ich dnes možno vidieť a obdivovať v galériách a múzeách v Budapešti, Ostrihome, vo Viedni, v Prahe.

Štrnáste a pätnáste storočie bolo svedkom aj ďalších, dovtedy neznámych udalostí. Život v mestách pôvodne ovládali Nemci. Len oni smeli stavať domy na námestiach a aj richtárov volili len spomedzi seba. Nemci mali v 15. storočí početnú prevahu iba v Bratislave, v banských a spišských mestách. Inde získavali už väčšinu Slováci, mnohé mestečká, najmä na západe a severe Slovenska, sa dokonca úplne poslovenčili. Dopomohlo k tomu aj lúpežné pôsobenie husitov a bratríkov, pred ktorými majetní Nemci zo strachu utekali. Mnohí Slováci, žijúci v mestách, sa majetkami a schopnosťami Nemcom už vyrovnali, preto si nárokovali rovnaké práva. Nemci sa však odvolávali na staré výsady, ktoré dostali od uhorských kráľov. Spory o postavenie vo verejnom živote miest museli riešiť neraz až panovníci. Prvý známy prípad sa odohral v Žiline už roku 1381. Sťažnosti a prosby miestnych Slovákov vyriešil kráľ Ľudovít I. tak, že vydal *Privilegium pro Slavis*, ktoré zrovnoprávňovalo v žilinskej mestskej rade Slovákov s Nemcami (počet členov oboch národností v mestskej rade mal byť odvtedy rovnaký a striedali sa aj vo funkcii richtára). Podobnou cestou sa Slováci postupne zrovnoprávňovali s Nemcami aj v ďalších mestách.

Ďalšiu zmenu predstavoval v 15. storočí postoj k jazyku. Vo verejnom živote sa popri latinčine začínali používať aj domáce jazyky. Slovenčina však nemala ani zďaleka takú ustálenú podobu, akú poznáme dnes. Preto sa úradné záznamy niektorých miest, remeselníckych spolkov (cechov) i šľachtických panstiev viedli v rôznych nárečiach, ale najmä v češtine s mnohými slovenskými slovami (pozri kapitolu o dejinách slovenského jazyka). Popri nespornom vzostupe spoločenského života sa v Uhorsku počas 15. storočia objavovali aj vážne problémy, ktoré začiatkom 16. storočia vyústili do veľkej tragédie. Ešte obdobie vlády Ľudovíta I. Veľkého, ktorý zomrel náhle v Trnave roku 1382, bolo pokojné. Päťdesiat rokov panovania kráľa Žigmunda z rodu Luxemburgovcov však už vypĺňali časté nepokoje a vojny. Keďže Žigmund nebol len uhorským, ale aj českým kráľom a nemeckým cisárom, zamestnávali ho hlavne husitské vojny v Čechách rovnako ako európske veľmocenské spory. Ako uhorský kráľ hľadal pôvodne oporu v prosperujúcich mestách. Na uhorskom sneme im chcel dokonca udeliť rovnaké práva ako mala šľachta a cirkev. Vojny, ktoré často viedol, však stáli obrovské peniaze a žiadali si nových bojovníkov. Ak

ich chcel získať, musel vysokej šľachte ustupovať. Len za prvých desať rokov vládnutia jej rozdal 50 hradov.

Po smrti Žigmunda roku l437 vypukol v Uhorsku boj o trón. Najmajetnejšie šľachtické rodiny, rakúski Habsburgovci a poľský kráľovský rod Jagelovcov, opäť bojovali medzi sebou o kráľovské majetky a moc. Uhorsko si prakticky rozdelili. Habsburgovci, ktorí vstúpili na uhorskú scénu po prvýkrát, vlastnili majetky predovšetkým na Slovensku. Ochraňoval im ich český šľachtic **Ján Jiskra**, ktorý sa najčastejšie zdržiaval v Košiciach a vo Zvolene. Pomocou vojska zloženého z 5000 žoldnierov, prevažne bývalých husitov, vládol na Slovensku neobmedzene takmer 15 rokov. Časť jeho vojska sa potom pridala k bratríkom, ktorí žili vojenským lúpežným životom v rôznych oblastiach Slovenska a dodržiavali niektoré husitské tradície. Definitívne sa podarilo bratríkov poraziť až kráľovi **Matejovi Korvínovi**, keď roku 1467 dobyl ich poľný tábor pri Veľkých Kostoľanoch.

Matej Korvín zostal v historickej pamäti i ľudovom vedomí jedným z najobľúbenejších a najvýznamnejších kráľov Uhorska. Aj dnes poznáme povesti, ktoré ospevujú jeho dobré skutky. Odvážnymi a neraz drastickými modernizačnými reformami nielenže Uhorsko zachránil pred rozpadom, ale obnovil aj vážnosť kráľovskej moci a lesk jej koruny. Pokúsil sa zmeniť Uhorsko zo stavovskej monarchie na absolutistickú. Obmedzil moc vysokej šľachty a podporoval rozvoj miest. Do vysokých úradov menoval vzdelaných mešťanov, zriadil vychýrený čierny pluk ako jadro plateného, žoldnierskeho vojska, ktorému velil aj v najnebezpečnejších bitkách sám kráľ. Matej Korvín si ctil vzdelanie, po pápežovi vlastnil druhú najväčšiu knižnicu v Európe s 2500 zväzkami kníh. Osobitne podporoval šírenie vzdelania, ktoré sa spájalo s novými myšlienkovými prúdmi – renesanciou a humanizmom. Vďaka Matejovi Korvínovi vznikla roku l465 na území Slovenska prvá univerzita Academia Istropolitana, ktorá sídlila v Bratislave. Napriek svojmu krátkemu trvaniu (iba 20 rokov), predznamenala vzostup a význam Bratislavy v nasledujúcich storočiach.

Matej Korvín obnovil aj medzinárodnú prestíž Uhorska. Túžil po vytvorení veľkej ríše v strednej Európe a po korune nemeckého cisára. Až príliš sa zameral na výboje do Rakúska a českého kráľovstva. Hoci jeho otec Ján Huňady bol slávnym bojovníkom proti Turkom, Matej toto nebezpečenstvo podcenil a čoskoro sa mu to vypomstilo. Následníci Mateja Korvína z rodu Jagelovcov sa síce snažili krajinu spravovať, proti presile nespokojných magnátov a ich vzájomnému súpereniu však boli bezradní. Nemali takmer žiadnu politickú moc. Uhorskí králi sa stali opäť hračkou v rukách bohatých veľmožov. Chamtivosť a sebectvo šľachty vyvrcholilo po porážke veľkého roľníckeho povstania roku 1514, ktoré viedol drobný zeman **Juraj Dóža**. Ešte v tom istom roku zasadol uhorský snem, ktorý vstúpil do dejín ako „divoký“. Prijal nový právny poriadok nazývaný *Opus Tripartitum*, ktorý vypracoval Štefan Verböci. Šľachta si týmto poriadkom potvrdila všetky staré výsady a nadobudla aj nové práva. Rozhodovala prakticky o všetkom. Tripartitum výrazne obmedzilo moc kráľov i slobody miest. Poddaných roľníkov zbavilo osobnej slobody a „na večné časy“ pripútalo k pôde. Tým sa ich postavenie veľmi zhoršilo, boli takmer úplne vydaní na milosť a nemilosť šľachtických zemepánov. Bez ich súhlasu sa nesmeli sťahovať, ženiť, študovať, narábať s vlastným majetkom. Neprimerane,

neraz až do neúnosnej miery narastali ich roboty, dane, naturálie a iné povinnosti. Ich poníženie a upevnenie poddanskej závislosti boli neraz také veľké, že sa nazývali nevoľníkmi a v odbornej literatúre sa obdobie 16. až 18. storočia nazýva aj druhým nevoľníctvom. V tomto období vývoj v Uhorsku a na Slovensku značne zaostal za vývojom západnej Európy, kde feudalizmus a šľachta strácali moc, ľudia sa začínali voľnejšie pohybovať a moderne podnikať a mestá rástli. V Uhorsku, naopak, feudalizmus zosilnel a mestá stagnovali. Malá menšina obyvateľov disponovala príliš mnohými právami, väčšina spoločnosti skoro žiadnymi. Vývoj sa však ani tu nezastavil, nové myšlienky sa nedali úplne ignorovať. Aj v Uhorsku končil stredovek a nastupovala doba, ktorú historici nazvali novovekom.

Zaostávanie Uhorska podmienila ešte jedna ďalekosiahla okolnosť. Roku 1521 dobyli Turci pod velením mladého sultána Sulejmana Belehrad, čím si otvorili cestu do Uhorska. V bitke pri Moháči v južnom Maďarsku v auguste 1526 na hlavu porazili slabé uhorské vojsko. Následky tejto porážky boli zdrvujúce: mladučký kráľ Ľudovít II. v bitke zahynul. Uhorsko sa zakrátko rozdelilo na tri časti. Zo Sedmohradska vzniklo kniežatstvo, ktoré bolo závislé od svojho tureckého spojenca, stredné a južné Uhorsko, predovšetkým územie dnešného Maďarska, sa stalo priamou súčasťou Tureckej (Osmanskej) ríše, jadro okypteného kráľovského Uhorska tvorilo Slovensko a patrila k nemu ešte najzápadnejšia časť dnešného Maďarska a Chorvátska. Rozloha tejto časti predstavovala asi tretinu pôvodného územia stredovekého Uhorska. Hlavnými mocenskými protivníkmi v Karpatskej kotline sa stali Osmanská ríša a jej dynastia a Habsburgovci so svojimi prívržencami.

V habsburskej monarchii

Na uprázdnený uhorský trón zasadol roku 1526 Ferdinand I. z rodu Habsburgovcov – najsilnejšej panovníckej dynastie v Európe. Popri Uhorsku vládol aj v rakúskych a českých krajinách. Tieto tri celky začal integrovať do novej, mnohoetnickej habsburskej ríše, ktorá určovala osud strednej Európy až do roku 1918 a Habsburgovci ju až na nepatrné výnimky spravovali z Viedne.

V nových pomeroch sa centrum Uhorska z juhu presunulo na Slovensko a Bratislava sa na 250 rokov stala hlavným mestom Uhorska. Z Budína sem presídlili najvyššie úrady krajiny, zväčša tu rokoval aj uhorský stavovský snem. Na Bratislavskom hrade bola uložená kráľovská koruna, v Dóme sv. Martina korunovali uhorských panovníkov. Bratislavčania sa tešili z nádhery korunovačných slávností desiatich kráľov, jednej kráľovnej (Márie Terézie) a ôsmich kráľovských manželiek. Ako prvý bol v Bratislave korunovaný roku 1563 Maximilián, ako posledný roku 1830 Ferdinand V. Cirkevným centrom Uhorska sa stala Trnava, kam sa na tri storočia presťahovalo arcibiskupstvo z Ostrihomu.

Rozpínavosť tureckého vojska sa zastavila na hraniciach kráľovského Uhorska, teda aj v južných oblastiach Slovenska. Tu sa utvorila hranica medzi znepriateleným „kresťanským a islamským svetom“. Turci odtiaľto podnikali lúpežné výpravy hlboko do vnútra Slovenska. Chceli ovládnuť predovšetkým banské mestá na strednom a východnom Slovensku: lákalo ich nielen zlato

a striebro, ale aj výrobne zbraní. Tieto mestá sa im však nikdy nepodarilo dobyť. Protiturecká obrana bola veľmi drahá a náročná a málo spoľahlivá uhorská šľachta bola na ňu prislabá. Väčšiu zodpovednosť za obranu Uhorska a Európy prevzal habsbursky dvor vo Viedni, pomáhali aj české, rakúske, nemecké krajiny. Z rôznych kútov kontinentu prichádzali žoldnierske vojská na boj proti ďalšej tureckej expanzii. Najväčšie ľudské obete však prinášalo domáce jednoduché obyvateľstvo.

Pozdĺž nových južných hraníc Uhorska vyrastal obranný systém. Najlepší európski architekti vymýšľali opevnenia, v ktorých sa už využívali delá. Viaceré smelé návrhy sa realizovali práve v južných častiach Slovenska. Staršie hrady sa prestavali na moderné pevnosti a pohodlné obydlia. O ich prepychu a bezpečí svedčí aj dnes Krásna Hôrka pri Rožňave, Zvolen či Červený Kameň pri Modre. Fuggerovci ho prebudovali podľa návrhov slávneho nemeckého maliara Albrechta Dürera. V rovinatých oblastiach sa horúčkovito stavali nové pevnosti, medzi nimi Komárno a Nové Zámky, najmodernejšia pevnosť tých čias v Európe, ktorá mala byť nedobytnou. Obrannú líniu na južnom Slovensku tvorilo okolo 70 hradov a pevností. V tomto období šľachta opúšťala vysoké hrady a stavala si pohodlné kaštiele, ktoré chránili vodné priekopy.

Pomery na Slovensku, podobne ako aj v iných krajinách, začali ešte komplikovať vážne náboženské spory. Z Nemecka sa po roku 1520 šírila aj do Uhorska reformácia. Jej prívrženci pôvodne protestovali proti obrovským majetkom cirkvi, prepychovému životu kňazov, ich celibátu, boli za návrat k Biblii a pod. Reformácia (protestantizmus) však mala rôzne podoby. V Uhorsku sa medzi Maďarmi rozšíril kalvinizmus, v prostredí Slovákov a Nemcov zasa umiernenejší luteranizmus. Reformácia si získala vo verejnosti veľké zázemie, pridala sa k nej väčšina obyvateľov Slovenska, vrátane aristokracie a kráľovských miest. Katolíckym zostalo len okolie Bratislavy a Trnavy. Od katolíckej cirkvi sa luteráni (evanjelici) však oddeľovali iba postupne. Až roku 1610 v Žiline a 1614 v Spišskom Podhradí si založili vlastnú evanjelickú cirkev. Ich horlivým ochrancom sa stal druhý najvyšší hodnostár krajiny palatín Juraj Turzo, ktorý bol považovaný tiež za najbohatšieho človeka v Uhorsku. Sídlil v Bytči, kde mu talianski umelci vystavali najkrajší renesančný kaštieľ na Slovensku s pozoruhodnou sobášnou sieňou.

Habsburgovci však reformáciu neprijali a zostali verní pápežovi v Ríme. Hoci náboženský dualizmus spočiatku nevyvolával veľké spory, od prelomu 16. a 17. storočia sa situácia zmenila. Habsburgovci a katolícka hierarchia začali vyvíjať úsilie, aby sa „zblúdilí" veriaci navrátili späť do katolíckej cirkvi, usilovali sa ich rekatolizovať. V nasledujúcich desaťročiach vykonávali rekatolizáciu horlivo najmä jezuiti. Katolíci a protestanti si navzájom zaberali či demolovali kostoly, školy, majetky, vyháňali si kňazov. Nenávisť plodila nenávisť, ktorá neraz prerastala až do ozbrojených bojov. Preto sa pre 17. storočie zaužívalo i výstižné označenie ako „storočie náboženských bojov". Náboženská neznášanlivosť ešte zvyšovala nedôveru medzi katolíckymi Habsburgovcami a protestantskou uhorskou šľachtou. Habsburgovci sa nechceli zmieriť najmä s tým, že každá z ich krajín mala vlastné zákony, úrady, miery a váhy. Panovník mal len málo právomocí a takmer neobmedzene v nich vládla domáca šľachta. Habsburgovci sa pokúšali prebudovať ríšu na jednotný štát so

silnou centrálnou mocou. Vydávali nariadenia, ktoré mali platiť v celej monarchii. Rušili staré šľachtické úrady a utvárali nové, podliehajúce priamo panovníkovi. Panovník sa tak stával neobmedzeným vládcom, z moci vytláčal šľachtu. Takýto politický režim sa nazýva absolutizmus, ktorý až na výnimky v celej Európe obmedzoval práva šľachty a aspoň trocha uľahčoval život poddaným a mestám. Habsburgovcom sa však absolutizmus a centralizmus darilo presadzovať iba v rakúskych a českých krajinách. Uhorská šľachta bola pre nich pritvrdým orieškom. Zvlášť ju poburovalo obmedzovanie právomoci uhorského snemu a vidina, že by mala platiť dane. Okrem toho si uhorská šľachta chcela slobodne voliť kráľa. Jej hnev sa dlho obracal proti rekatolizácii a neraz siahla aj k radikálnym ozbrojeným vystúpeniam. Nie div, že v 17. storočí trvali v Uhorsku vojny a povstania dlhšie ako obdobia mieru. Päť protihabsburských povstaní šľachty malo veľmi podobný priebeh: na ich čele stáli najbohatší uhorskí a sedmohradskí feudáli, ktorí neváhali úzko spolupracovať s Turkami, využívali často i pomoc Francúzska. Povstalci sa vždy prehnali Slovenskom z východu na západ, habsburských kráľov zbavili trónu a sami sa považovali za vládcov Uhorska. Požadovali rešpektovanie svojich privilégií (nezdaniteľnosť, právo voliť kráľa, zvolávanie snemov a pod.), nezávislé postavenie Uhorska, náboženské slobody. Pritom však často vystavovali katolíkov podobnému prenasledovaniu ako rekatolizácia protestantov (zaberanie kostolov a majetkov katolíckej cirkvi, vyháňanie, ba i mučenie a popravy kňazov a jezuitov). Roku 1620 zvolil šľachtický snem v Banskej Bystrici sedmohradské knieža **Gabriela Betlena** za uhorského kráľa. O viac ako polstoročie neskôr vo Fiľakove korunovali vodcu ďalšieho, už štvrtého povstania Imricha Tökölihо za kráľa dokonca Turci. Súčasníci nazývali Tökölihо aj „slovenským kráľom“, lebo z rodného Kežmarského hradu ovládal celé Slovensko. Jeho sláva však závisela od Turkov. Po tom, čo roku 1661 dobylo turecké vojsko Nové Zámky, ovládli celé západné Slovensko. Sultán bol presvedčený, že územne získa aj Viedeň, lež pri jej obliehaní roku 1683 Turci utrpeli od spojených kresťanských armád porážku, čo bolo impulzom pre ich postupné vytláčanie aj z Uhorska. Rok po tejto bitke zvíťazili cisárski vojaci pri Prešove nad šľachtickými povstalcami Tökölihо. Ich vodca ušiel k svojim tureckým chránencom a jeho povstanie bolo porazené. Kráľ Leopold I. zrušil uhorské zákony, rozpustil snem, zdanil šľachtu a povstalcom zhabal obrovské majetky. Za panovania Leopolda vyvrcholila aj rekatolizácia, ktorá mala dlho pomerne zdržanlivý priebeh. Avšak po odhalení protihabsburského sprisahania vedeného najvyšším hodnostárom krajiny palatínom F. Vešelénim (roku 1670) boli protestanti kruto prenasledovaní a ponižovaní. V Bratislave sa roku 1673 začal veľký súdny proces. Z asi 700 predvolaných protestantských kazateľov a učiteľov sa naň dostavila iba polovica. Mnohí ušli do zahraničia alebo prestúpili na katolícku vieru, desiatky z nich poslal súd do Neapola na galeje (staručkého kazateľa M. Drábika ešte predtým za spisy o zániku Habsburgovcov popravili). Krutej poprave napichnutím na kôl neuniklo ani 25 oravských a liptovských richtárov, ktorí sa pridali k protihabsburskému povstaniu G. Piku. Ku katolicizmu sa postupne navrátila väčšina najbohatších šľachtických rodín a s nimi sa povinne stávali katolíkmi aj ich poddaní. Platila totiž zásada „Čie panstvo, toho viera“. Väčšinu slovenského etnika tak začali tvoriť katolíci.

Necitlivo presadzovaný absolutizmus z Viedne vyprovokoval uhorskú šľachtu aj k piatemu a najväčšiemu protihabsburskému povstaniu. Do jeho čela sa postavil sedmohradský knieža a šarišský župan František II. Rákoci. Väčšinu jeho stotisícovej armády tvorili roľníci zo Slovenska. Mylne sa nádejali, že ich Rákoci za to oslobodí spod poddanstva. Povstalci opäť ovládli Slovensko, tento raz až na šesť rokov. Hoci roku 1708 utrpeli pri Trenčíne rozhodujúcu porážku, jeho bojovníci zložili zbrane až v máji 1711. Cisárskym vojskám sa podarilo úplne vytlačiť Turkov z Uhorska.

Po týchto udalostiach nastal dlho očakávaný mier a pokojné desaťročia. Storočné konflikty sa skončili zmierlivým satmarským mierom: Habsburgovci si zabezpečili právo na uhorský trón a uhorská šľachta si dokázala obhájiť staré výsady a slobody. Obyvatelia však boli vojnami a plienením Turkov, žoldnierskych vojakov a povstalcov vyčerpaní. Po zničenej krajine sa túlali ozbrojenci, vytvárali sa zbojnícke družiny. Práve v tomto období krátko zbojníčil so svojou družinou aj **Juraj Jánošík**, ktorého popravili v Liptovskom Mikuláši roku 1713. Na slovenského národného hrdinu ho povýšili až intelektuáli o takmer sto rokov neskôr.

Habsburskí panovníci začali zavádzať prospešné opatrenia. Odstraňovali zaostalosť, dali stavať cesty a pošty, upravovať brehy riek. Mimoriadnu pozornosť venovali obnove baníctva na Slovensku. V zanedbaných baniach znemožňovala ťažbu spodná voda. Hľadali sa spôsoby, ako ju odčerpať a baníkom uľahčiť robotu. Roku 1722 použili v Novej Bani po prvýkrát v Európe (okrem Anglicka) parný stroj na čerpanie vody. Viacero druhov účinných čerpacích strojov zhotovili najmä Hellovci z Banskej Štiavnice. Ťažba drahých kovov na Slovensku tak opäť zaujala prvé miesto v Európe. V rokoch 1748 až 1800 sa tu vyťažilo asi 870 000 kilogramov striebra a 25 000 kilogramov zlata. Na Spiši a v Gemeri sa začala vo veľkom ťažiť železná ruda. Habsburgovci nemuseli ľutovať peniaze vložené do obnovy baní, vrátili sa im so ziskom.

Obnova krajiny pokročila najmä za kráľovania **Márie Terézie**. Na trón nastúpila roku 1740 a vládla celých 40 rokov. Vždy sa správala a žila dôstojne. Šestnásť detí akoby jej dodávalo vytrvalosť a trpezlivosť. Uhorská šľachta nástup Márie Terézie prijala s nadšením. Na Bratislavskom hrade sľubovala mladej kráľovnej vernosť a vyvolávala: „Život za našu kráľovnú!“ Keď ju však Mária Terézia chcela zdaniť a uľahčiť postavenie poddaných, vzoprela sa. Preto kráľovná prestala zvolávať uhorský snem. Vládla sama, absolutisticky. Radili jej osvietensky vzdelaní dvorskí radcovia, ktorí pohŕdali privilégiami a nadradenosťou šľachty, podporovali modernizačné reformy. Medzi radcov Márie Terézie patril aj **Adam František Kollár** z Terchovej, riaditeľ dvorskej knižnice. Vo svojich právno-historických prácach rozvádzal, že dobro celej spoločnosti je oveľa dôležitejšie ako záujmy jednej triedy. Preto uznával právo kráľa odnímať šľachte slobody a zdaniť ju. Uhorský snem na znak nesúhlasu nechal jeho knihu na bratislavskom námestí spáliť a Kollára vyhlásil za vlastizradcu. V službách Márie Terézie stál verne aj ďalší rodák zo Slovenska, Ondrej Hadik. Tento poľný maršal bol najvyšším veliteľom cisárskej armády. S jednotkami husárov vyhral vďaka prefíkanosti a momentu prekvapenia mnohé bitky. Odvtedy sa výnimočné výkony označujú často ako „husársky kúsok“. Hadik bol ako prvý z Uhorska vyznamenaný veľkokrížom Radu Márie Terézie.

Mária Terézia chcela zlepšiť postavenie poddaných roľníkov, preto vo svojom tereziánskom urbári presne určila ich povinnosti voči šľachte a ďalšie služby od poddaných už šľachta nesmela vyžadovať. Rovnako podporovala zakladanie moderných výrobných dielní – manufaktúr. Medzi najväčšie patrili manufaktúry na textil v Šaštíne a na keramiku v Holíči. Vlastnil ich manžel Márie Terézie, cisár František Lotrinský. Kráľovná zaviedla viacero prevratných zmien aj v školstve. Práve za jej vlády sa položili základy povinnej školskej dochádzky detí. V Banskej Štiavnici zriadila roku 1763 Banskú a lesnícku akadémiu, prvú banskú vysokú školu na svete. V blízkych Sklených Tepliciach sa roku 1786 konalo významné stretnutie banských a hutných odborníkov zo 14 krajín Európy a Mexika. Založili tu Spoločnosť banských náuk, ktorá bola prvou medzinárodnou vedeckou ustanovizňou v odbore baníctva.

Ak v 14. storočí žilo na území Slovenska asi pol milióna ľudí, v 17. storočí ich bol už takmer milión. V tomto časovom rozpätí sa odohrali aj dôležité etnické zmeny. Riedko obývané horské oblasti najmä na severe Slovenska dosídlili už od 15. storočia valasi (pastieri), ktorí mali zvláštne práva a povinnosti. Popri Slovákoch patrili k nim Rumuni, Rusíni, Poliaci. Pohyb ľudí a výmena informácií sa prudko zvýšili najmä od 16. storočia. Slovensko sa stávalo aj útočiskom prenasledovaných. Z južného Uhorska sem, predovšetkým z miest, utekali pred Turkami Maďari, a to hlavne šľachtické rodiny. Preto na ňom žila ešte na začiatku 18. storočia väčšia polovica uhorskej šľachty. Bezpečie na západnom a južnom Slovensku nachádzali aj chorvátski roľníci a srbskí obchodníci, nemeckí novokrstenci – habáni, ktorí boli vynikajúcimi keramikármi. Tieto pestré etniká postupne podliehali prirodzenej asimilácii (slovakizácii). Na území Slovenska kočovali aj nepočetní Rómovia a v jeho západných regiónoch žili rozptýlene Židia, ktorí zväčša prichádzali zo susednej Moravy.

Vzdelanci zo Slovenska udržiavali písomný styk s významnými osobnosťami v zahraničí. Jedným z nich bol **Ján Henckel** z Levoče, ktorý pôsobil ako kňaz na habsburskom dvore. Na diaľku udržiaval priateľstvo s najvýznamnejším humanistickým učencom Erazmom Rotterdamským z Nizozemska. Leonard Stöckel si zasa dopisoval s vodcami nemeckej reformácie – s Martinom Lutherom a Filipom Melanchtonom. Ako riaditeľ školy v rodnom Bardejove roku 1559 knižne vydal prvú divadelnú hru v Uhorsku. O vtedajšie Slovensko sa zaujímal aj nejeden popredný vedec: Nemec Georg Agricola napísal roku 1556 prvú prácu o baníctve, v ktorej zachytil aj pomery na Slovensku, iný slávny nemecký vedec Filip Paracelsus dvakrát navštívil Bratislavu a stredoslovenskú banskú oblasť a získané informácie použil v priekopníckych prácach z medicíny a chémie. Na územie dnešného Slovenska prichádzali aj českí utečenci prenasledovaní pre svoje protestantské vierovyznanie. Niekoľko rokov patril medzi nich aj **Ján Amos Komenský**. Tento popredný európsky učenec, nazývaný „učiteľ národov“, bol zakladateľom pedagogiky ako vedy. Českým utečencom bol aj spisovateľ Jakub Jakobeus, ktorý vo svojom epickom diele ako prvý ospieval dejiny Slovákov. Na Slovensku zanechali trvalé stopy aj najlepší baroková architekti strednej Európy (pozri kapitolu o výtvarnom umení). Na druhej strane zasa nejeden vynikajúci učenec pochádzajúci zo Slovenska našiel uplatnenie v iných krajinách. Lekár **Ján Jessenius** z Turca bol dvorným lekárom kráľa Mateja vo Viedni, neskôr pôsobil ako rektor univerzít

vo Wittenbergu a Prahe. Na svoju dobu mal nezvyčajné, až poburujúce záujmy. Študoval stavbu ľudského tela a v Čechách uskutočnil prvú verejnú pitvu. K svojráznym učencom patril tiež polyhistor **Ján Sambucus** z Trnavy. Bol vzorom humanistického vzdelanca, prednášal na známych univerzitách v Padove, Bologni i vo Viedni, kde pôsobil ako radca cisára Maximiliána. Dokázal zhromaždiť asi 600 gréckych a latinských rukopisov, z ktorých časť bola úplne neznáma. Vo Viedni tvoril aj rodák z Banskej Štiavnice **Maximilián Hell**, ktorý tam bol riaditeľom cisárskej hvezdárne a ako prvý vypočítal vzdialenosť Zeme od Slnka. Výnimočnými znalosťami a schopnosťami vynikal aj bratislavský rodák **Ján Segner**, ktorý pôsobil ako profesor na nemeckých univerzitách. Objavil princíp reaktívnej sily, tzv. Segnerovo koleso, ktoré je podstatou činnosti vodných turbín či raketových motorov. Do iného druhu ľudí patril gróf Móric Beňovský z Vrbového. Bol človekom, ktorého celý život lákali dobrodružstvá: osud ho zavial do Ruska, Francúzska, ďalekého Japonska i Ameriky, spriatelil sa s mnohými slávnymi ľuďmi, napríklad s vynálezcom a americkým diplomatom Benjaminom Franklinom a na Madagaskare si ho domorodci zvolili za kráľa. Zachoval sa jeho denník, v ktorom opísal svoje nevšedné zážitky a dobrodružstvá.

Nový domov a šťastie hľadali aj roľníci živoriaci v horských oblastiach Slovenska. Začiatkom 18. storočia odchádzali, podobne ako ostatné etniká krajiny, do riedko obývaných, pritom úrodných oblastí južného Uhorska, kde zakladali veľké slovenské enklávy (pozri kapitolu Slováci v zahraničí). Na Slovensku zasa začal po deleniach Poľska na konci 18. storočia stúpať počet Židov.

Súperenie reformácie a rekatolizácie malo aj niektoré kladné stránky. Jeden prúd chcel byť lepším a zaujímavejším ako druhý, obidva podporovali vzdelanosť a kultúru. Zakladali školy, vytvárali sieť vyšších a mestských škôl, vydávali knihy. Rástol počet inteligencie, najmä kňazov. Evanjelici sa pýšili vynikajúcimi vyššími školami, lýceami. Najkvalitnejšie boli v Prešove a Bratislave, postavili si viacero zaujímavých kostolov. Ich výzdoba bola však veľmi skromná, niektoré boli len z dreva. Údajne najväčší drevený kostol v Európe pochádza z Paludze a pojme 5000 ľudí. Dnes je kvôli vodnému dielu Liptovská Mara premiestnený v Svätom Kríži pri Liptovskom Mikuláši.

V tomto smere nezaostávala ani katolícka strana. Podľa vzorov z Ríma a Viedne vyrástli desiatky bohato zdobených barokových kostolov a kláštorov. Zvlášť veľkolepá je výstavba v Trnave, ktorá sa zmenila na vzorové barokové mesto a dostala prímenie „malý Rím“. Jej výstavbu podporoval hlavne arcibiskup a kardinál Peter Pázmaň. Záležalo mu na tom, aby Trnava ako centrum rekatolizácie v Uhorsku pôsobila vznešene a príťažlivo. Roku 1635, dva roky pred smrťou Pázmaňa, založili jezuiti univerzitu v Trnave, o dve desaťročia neskôr aj v Košiciach. Na obidvoch univerzitách študovali najmä študenti zo Slovenska. Vybudovala sa aj sieť gymnázií a s rastom vzdelanosti stúpal aj význam a potreba tlačiarní. Prvá vznikla v Košiciach, najväčšie v Uhorsku boli v Trnave a v Levoči. V priebehu 17. storočia sa v týchto dvoch tlačiarňach vytlačilo spolu 1500 náboženských aj svetských kníh.

Záujem vzdelancov priťahovali stále viac aj tajomstvá prírody a život spoločnosti. Obdivuhodné vlastivedné dielo o Slovensku a Uhorsku zanechal naj-

mä polyhistor **Matej Bel**. Tohto člena Londýnskej kráľovskej spoločnosti považovala Európa za najuznávanejšieho uhorského učenca. Vďaka jeho rozsiahlemu dielu Notície môžeme i dnes lepšie poznávať život uhorskej spoločnosti a jednotlivých regiónov v 18. storočí. Pri zostavovaní tejto monumentálnej práce pomáhalo Belovi veľa spolupracovníkov, napríklad i lekár Ján Adam Reiman z Prešova, ktorý sa ako prvý na kontinente odvážil očkovať proti kiahňam, vtedy nebezpečnej a často i smrteľnej chorobe. Reformácia priniesla aj dôležitý nový prvok: pri bohoslužbách sa kvôli zrozumiteľnosti namiesto latinčiny používal materinský jazyk. To podnietilo záujem o poznanie a pozdvihnutie vlastného jazyka. Vo verejnom živote, v nižších úradoch, cechoch, na školách sa začala popri latinčine a nemčine širšie používať aj slovenčina. Popri latinčine, maďarčine, nemčine hovorili ňou tiež popredné šľachtické rodiny, napríklad Turzovci, Ilešháziovci či Forgáčovci. V domácom jazyku sa začali tlačiť knihy, vo veľkých nákladoch vychádzala náboženská literatúra, hlavne spevníky. Pre evanjelikov zostavil spevník Juraj Tranovský, pre katolíkov Benedikt Sölöši. Prvé vydania obidvoch spevníkov vyšli v Levoči.

Záujem o jazyk podnecoval od 17. storočia aj túžbu hlbšie poznať vlastné etnikum. Učenci začínali premýšľať o jeho pôvode a minulosti, vyzdvihovali slávne dejiny, rozľahlosť, starobylosť a dobré vlastnosti Slovákov. Taktiež začínali oživovať veľkomoravskú a cyrilometodovskú tradíciu. V tomto období sa medzi maďarskými vzdelancami a politikmi už občas objavovali názory, že Uhorsko vytvorili Maďari, ktorí porazili predkov Slovákov, a preto patria práva v krajine iba Maďarom. Takéto tvrdenia ich slovenskí partneri vyvracali a zdôrazňovali, že Uhorsko je vlasťou všetkých etník, všetky sú si rovné a plnohodnotné. Najvýstižnejšie tento postoj vyjadril polemický spis dubnického farára **Baltazára Magina** z roku 1728 a historické dielo profesora košickej univerzity Samuela Timona, ktorý sa považuje za zakladateľa kritickej uhorskej historiografie.

Moderná doba a moderný národ

Do habsburskej monarchie prichádzalo z Francúzska osvietenstvo, ktoré kritizovalo stavovskú spoločnosť a kládlo ideové základy novej, občianskej spoločnosti. Osvietenci odmietali nadradenosť menšiny nad väčšinou, žiadali zrušenie kráľovských výsad, šľachtických a cirkevných privilégií, a snažili sa o zaistenie rovnosti ľudí pred zákonom a vytvorenie podmienok, v ktorých by sa mohli vzdelávať všetky vrstvy spoločnosti.

Tieto idey nadobudli vplyv najmä za vlády cisára **Jozefa II.**, syna Márie Terézie. Tento osvietenský panovník žil, obliekal sa a stravoval skromne, k šetrnosti nútil aj rozmarný cisársky dvor. Jeho reformy smerovali k všetrannej modernizácii habsburskej monarchie. Realizoval ich prostredníctvom asi 6000 nariadení, ktorými obmedzoval vplyv šľachty a cirkvi. Pri výbere úradníkov ho nezaujímal pôvod, ale schopnosti a vzdelanie. Roku 1781 zrušil Tolerančným patentom staré nariadenia, ktoré utláčali protestantov a pravoslávnych. Odteraz smeli bohoslužby vykonávať verejne, stavať si kostoly a školy, zriaďovať cirkevné zbory. K úplnému zrovnoprávneniu týchto vierovyznaní s katolíkmi došlo o niekoľko rokov neskôr, za panovania jeho brata Leopolda II. Habsbur-

ská monarchia dokázala princíp náboženskej tolerancie uskutočniť skôr ako rad rozvinutejších krajín v západnej Európe. Jozef II. sa rovnako usiloval o odstránenie poníženého postavenia poddaných roľníkov. Zrušením nevoľníctva v Uhorsku roku 1785 im vráti1 tie ľudské práva (osobné slobody), o ktoré ich obrala šľachta roku 1514 na tzv. divokom sneme. Jeho politika v nasledujúcich rokoch smerovala aj k zrušeniu samotného poddanstva, čo však už nestihol zrealizovať.

Jozef II. sa pokúsil prebudovať nesúrodú monarchiu na silný a jednotný štát. Latinčinu nepovažoval za perspektívny jazyk, veď jej len málokto rozumel. V úradoch a vyšších školách ju prikazoval nahradzovať nemčinou. Zároveň však podporoval pestovanie národných jazykov, lebo v nich videl kľúč k odstraňovaniu zaostalosti a biedy jednoduchých ľudí. Za prežitok považoval nezávislé postavenie Uhorska, jeho vlastné zákony a politický systém. Uhorský snem nezvolával, zrušil šľachtickú samosprávu v stoliciach, Uhorsko rozdelil na kraje, poštátnil v ňom verejnú správu a chystal sa zdaniť uhorskú šľachtu. Tieto reformy šľachtu urážali a poburovali, preto prísneho panovníka nenávidela. Považova1a ho za cudzieho tyrana, ktorý utláča „uhorský národ". Upokojila ju až nečakaná smrť Jozefa II. roku 1790.

Počas vlády Márie Terézie a Jozefa II. sa presúvalo centrum života zo Slovenska, kde vtedy žili asi 2 milióny ľudí, do južnejších oblastí Uhorska. Jeho hlavným mestom sa stal opäť Budín. Z Bratis1avy doň presídlili centrálne úrady (miestodržiteľskú radu) i univerzitu z Trnavy. V slovenskom prostredí aj naďalej vyznávali mnohí vzdelanci, najmä tí, ktorí pochádzali z neprivilegovaných rodín, osvietenské heslo „Všetko pre ľud". Osvetu v ľudovom prostredí šírili hlavne kňazi a učitelia. V Bratislave začali roku 1783 vychádzať prvé slovenské noviny (*Prešpurské noviny*) a vydávali sa tu tiež slovenské knihy a učebnice. Najväčšej obľube sa tešili osvetové spisy **Juraja Fándlyho**. Učili roľníkov kvalitnejšie obrábať pôdu, pestovať nové plodiny (napr. zemiaky), ovocné stromy, lepšie sa starať o domáce zvieratá či včely. Vyvracali silno zakorenené povery o bosorkách a duchoch. Nabádali jednoduchých ľudí udržiavať poriadok, dbať o svoje zdravie a predchádzať chorobám.

Vďaka osvietenskej klíme sa začali zakladať aj prvé odborné školy. Prvú poľnohospodársku školu v Uhorsku založil a viedol v Sarvaši na Dolnej zemi **Samuel Tešedík**, prvá obchodná akadémia v Uhorsku zasa vznikla v Senci. Bratislavská židovská komunita zriadila rabínsku školu, ktorá patrila medzi najvýznamnejšie svojho druhu na svete. Múdrosť jej predstaveného „zázračného" rabína Chatama Sófera mala možnosť obdivovať celá bratislavská spoločnosť. Vzdelanci obidvoch konfesií zakladali aj prvé kultúrne spolky, ktoré mali za cieľ pestovať materinský jazyk a národnú kultúru. Najväčším takýmto spolkom v Uhorsku sa stalo Slovenské učené tovarišstvo, ktoré vzniklo roku 1792 v Trnave a v rôznych kútoch Slovenska malo vyše 500 členov.

Po smrti Jozefa II. boli jeho reformy zrušené a politika sa počas dlhého panovania Františka II. a jeho okolia (knieža Metternich), ktorých vydesila arogancia francúzskej revolúcie a napoleonskej expanzie, vrátila do starých konzervatívnych koľají. Ich odpor k modernizácii ešte vystupňovalo neúspešné hnutie uhorských jakobínov, ktorí roku 1794, inšpirovaní radikalizmom francúzskej revolúcie a jej moci, uvažovali o ozbrojenom vystúpení proti Hab-

sburgovcom. Ich programom bolo samostatné a demokratické Uhorsko, ktoré sa malo pretvoriť na republiku a federalizovať sa na štyri autonómne provincie podľa národného princípu. Jednu z týchto provincií malo tvoriť Slovensko (Provincia Slavonica). Po poprave vodcov uhorských jakobínov sa monarchia vyhýbala zmenám, navonok v nej vládol pokoj. Medzi vyššími vrstvami sa obľube tešili divadlá a koncerty, kde účinkovali aj niektorí vynikajúci európski umelci (pozri kapitolu o dejinách hudby).

Od konca 18. storočia sa v Uhorsku vážnym problémom stalo spolunažívanie etník. Nebola to náhoda, pretože práve v tomto období sa v strednej Európe začínali formovať moderné národy. Najlepšie podmienky na to mali Maďari: uhorskú šľachtu zjednocoval odpor proti reformám Jozefa II. Namiesto nemčiny začala používať maďarčinu a považovať ju za reč uhorskej vlasti. V šľachtickom prostredí ako aj v prostredí maďarských vzdelancov silneli hlasy, že v Uhorsku môžu vládnuť len Maďari. Zdôrazňovalo sa heslo „Čo šľachtic, to Maďar“. Od roku 1830 prijímal uhorský snem tzv. rečové zákony, na základe ktorých sa v polovici 40. rokov 19. storočia maďarčina stala jediným jazykom verejného styku v Uhorsku (s výnimkou chorvátčiny v Chorvátsku). Hlásiť sa za Maďara sa vo vyšších vrstvách stávalo módou.Tak sa slovenskému etnickému povedomiu odcudzovala nielen väčšina šľachty, ale aj podnikateľov, mnohí právnici, lekári, učitelia i kňazi. Väčšina politikov a iných vplyvných a majetných osobností podporovala len maďarskú kultúru. Pomáhala zakladať maďarské divadlá, múzeum, akadémiu vied, podporovala vydávanie novín a časopisov. Maďari pritom tvorili v tomto období len niečo vyše tretiny obyvateľstva Uhorska. Väčšiu polovicu jeho obyvateľov predstavovali ostatné súvisle žijúce etniká – Slováci, Rumuni, Srbi, Chorváti, Nemci, Rusíni. Ich elity sa začínali cítiť ohrozené a pred silnejúcim maďarizačným tlakom začínali energicky brániť svoju národnú identitu.

V zložitej situácii sa ocitli najmä Slováci. Ich obhajcov predstavovala takmer výlučne vidiecka a malomestská inteligencia (duchovní, učitelia, študenti, právnici), ktorá nemala politický vplyv ani väčšie finančné zázemie. Mohla sa brániť hlavne perom – literárnou tvorbou. V nej slovenskí obrodenci zdôrazňovali rovnoprávnosť všetkých národov v Uhorsku a to, že žiaden nemá právo utláčať druhého. Slovenskí obrodenci koncentrovali pozornosť a nádej na ostatných Slovanov a rozpracúvali koncept slovanskej vzájomnosti. Takýmto všeslovanským nadšením vynikal najmä **Ján Kollár**, evanjelický farár v Pešti. Zdôrazňoval, že Slovania tvoria jeden spoločný národ, a preto musia spolupracovať a pomáhať si. K spolupráci podnecoval najmä Slovákov a Čechov.

Slovenskí obrodenci svojou tvorbou posilňovali aj slovenskú identitu. Postupne sa im darilo profilovať zvláštnu historickú pamäť: do jej centra postavili predovšetkým Veľkú Moravu a cyrilometodovskú tradíciu. V tomto smere sa inšpirujúcim stalo najmä básnické dielo katolíckeho farára **Jána Hollého**. Od začiatku 19. storočia začali obrodenci, v súlade s dobovým romantizmom, vyzdvihovať slovenské ľudové vrstvy, v ľudovej kultúre videli jedinečnú, pozitívnu hodnotu, o ktorú sa mala opierať vysoká národná kultúra. Z historických reálií sa exkluzívnej pozornosti tešila spomínaná Veľká Morava, hrad Devín a osobnosť popraveného zbojníka Juraja Jánošíka, z oblasti prírody jednoznačne pohorie Tatry a končiar Kriváň, z miest starobylá Nitra. Na národné symbo-

ly sa postupne povyšoval rad javov z ľudového prostredia, typických predovšetkým pre horské oblasti, napr.: bača, bryndza, fujara. Symbolický význam nadobúdali taktiež hymnické piesne.

Kollárova generácia si však málo všímala každodenný život ľudí a praktické problémy politiky. Bieda značnej časti poddaných roľníkov a celková zaostalosť uhorskej spoločnosti bili do očí. Politickým a sociálnym myslením v Uhorsku silne zatriaslo roľnícke povstanie, ktoré vypuklo na východnom Slovensku roku 1831. Vtedy sa poddaní zo Zemplína, Šariša, Spiša, Abova a Gemera, vystrašení beznádejou, ktorú medzi nimi vyvolávala cholera, rozhodli reagovať radikálne. Proti vlastným zemepánom a úradníkom ich povstalo asi 45 000. Nemali ujasnený program ani ideové ciele, ich kroky viedla iba túžba pomstiť sa a neuvedomelá túžba po slobode. Povstalci vypaľovali sídla zemepánov, ničili ich majetky a mstili sa neľudským spôsobom, a to aj zabíjaním viacerých nevinných ľudí. Odplata úradov však bola ešte krutejšia: na základe rozsudkov štatariálnych súdov bolo popravených 119 účastníkov povstalcov a ďalším zachránil život len zákaz popráv, ktorý vydal panovník vo Viedni.

Ohlasmi na hrôzy sa opäť stali osvietenské idey. Prijímali ich aj mnohí mladší šľachtickí vzdelanci, ktorí za hlavný dôvod zaostalosti Uhorska a konfliktov v ňom považovali poddanstvo a hľadali spôsoby, ako ho zrušiť. Ich snahy boli o to usilovnejšie, o čo smelšie prenikal aj do Uhorska priemyselný a technický pokrok. Napriek tomu, že politická moc ho tlmila, na Dunaji sa objavili parníky, začali sa budovať prvé železnice i továrne. V mestečku Halič pri Lučenci zaviedli roku 1832 do textilnej výroby prvý parný stroj v Uhorsku. Vo väčších mestách sa zakladali prvé moderné banky a sporiteľne. S novými objavmi prichádzali vynálezcovia. Profesor na viedenskej univerzite **Maximilián Pecval**, rodák zo Spišskej Belej, zdokonalil fotografický objektív, bratislavský gymnaziálny profesor **Štefan Anián Jedlík** sa zaradil medzi prvých konštruktérov elektromotora. Do verejného života sa začali zapájať aj študenti na vyšších školách, najaktívnejšie tí, ktorí študovali na evanjelickom lýceu v Bratislave. Vodcovskou osobnosťou medzi nimi bol hlavne **Ľudovít Štúr**, podľa ktorého dostala celá mladá generácia pomenovanie štúrovci. Po štúdiu na univerzite v Halle pôsobil Ľ. Štúr v Bratislave, kde prednášal na spomínanom lýceu, potom bol vydavateľom Slovenských národných novín a nakoniec sa na prahu revolúcie stal poslancom uhorského snemu.

Trpezlivá osvetová práca štúrovcov nevzbudzovala iba obdiv, ale menila obraz Slovenska k lepšiemu: po dedinách a v mestečkách sa zakladali spolky rôzneho druhu, napríklad nedeľné školy, ktoré po nedeliach navštevovali negramotní alebo málo vzdelaní roľníci, veľký význam mali verejné knižnice a gazdovské spolky. Z literatúry sa najväčšej obľube verejnosti tešila náboženská spisba a kalendáre. V Liptovskom Mikuláši vydával dvadsať rokov kalendáre **Gašpar Fejérpataky-Belopotocký**. Ich náklad niekedy dosahoval až štrnásťtisíc kusov. Kníhkupectvá však boli vzácnosťou, knihy sa k čitateľom dostávali neľahko, neraz len vďaka podomovým predavačom. Takéhoto nadšenca symbolizoval predovšetkým **Matej Hrebenda** z Gemera. Hoci sám vzdelanie nezískal, dokonca v mladosti oslepol, putoval s knihami z dediny do dediny a okrem predaja kníh šíril aj informácie o nových knižných dielach. Veľkej obľube sa tešili aj ochotnícke divadlá (pozri kapitolu o dejinách divadelníctva).

Vzdelanci vyhlásili aj vojnu alkoholizmu. Medzi jednoduchým ľuďom sa v prvých desaťročiach 19. storočia veľmi rozšíril hlavne preto, lebo poddaní museli povinne kupovať od zemepánov pálenku. Šľachta na tomto vynútenom obchode bohatla, poddaní a ich rodiny upadali ešte do väčšej biedy. Približne v päťsto dedinách a mestečkách vznikli spolky miernosti. Škodlivosť alkoholu vysvetľovali najmä farári obidvoch konfesií. Aj takto učili vzdelanci žiť ľudí dôstojne, zbavovať sa chudoby, získavať sebavedomie a tešiť sa zo života. Povzbudzovali ich tiež k modernému podnikaniu, zakladaniu svojpomocných finančných spolkov, obecných obilníc, sadov a pod.

Štúrovská generácia dospela k názoru, že Slováci tvoria samostatný národ. V tomto bode sa tak zhodli so svojimi predchodcami – katolíckymi bernolákovcami. Roku 1843 kodifikovali nový spisovný jazyk (pozri kapitolu o dejinách jazyka). S týmto krokom súvisel aj vznik Tatrína, prvého celonárodného kultúrneho spolku, sídliaceho v Liptovskom Mikuláši, kde pôsobil ako evanjelický farár aj jeho predseda **Michal Miloslav Hodža**. Členovia Tatrína podporovali vydávanie slovenskej literatúry, podnecovali k zbieraniu muzeálnych pamiatok a archívnych fondov, poskytovali finančnú pomoc chudobným študentom. Na pôde Tatrína sa riešili politické problémy a predovšetkým sa hľadali spôsoby obrany pred silnejúcou maďarizáciou. Viaceré slovenské ponosy a prosby adresované cisárskemu dvoru vo Viedni ju totiž nezastavili, len pribrzdili. Keďže sa v Bratislave chystal zasadať ďalší uhorský stavovský snem, rozhodli sa slovenskí vzdelanci predložiť mu svoje požiadavky.

Ľudovít Štúr sa v uhorskom sneme stal poslancom za mesto Zvolen a patril k najhorlivejším zástancom zmien a spravodlivosti v Uhorsku. Vo svojich snemových vystúpeniach žiadal zrušiť poddanstvo, výsady šľachty, zdaniť ju a zabezpečiť rovnosť ľudí, slobodu slova a tlače. V týchto bodoch s ním súhlasili aj mnohí maďarskí opoziční poslanci. Spoločne s Chorvátmi však tiež požadoval zastavenie maďarizácie a slobodu pre všetky národy krajiny. Rovnako žiadal používanie slovenčiny v školách, nižších úradoch, v cirkvi a na súdoch. To pobúrilo maďarských politikov, ktorí v duchu hesla „jedna vlasť – jedna reč – jeden národ“ mali úplne opačné predstavy. Spory nečakane, ale iba nakrátko, prerušila revolúcia, ktorá sa z Paríža šírila do Európy rýchlosťou blesku.

Na jar r. 1848 sa aj v Uhorsku zmenili pomery „z večera do rána“. Všade sa ozývalo heslo „Bratstvo, rovnosť, sloboda“ a ľudia verili, že prichádza doba spravodlivosti, slušnosti a priateľstva národov. Uhorský snem prijal prevratné zákony, ktoré zavrhli delenie ľudí na nadprávnych a bezprávnych a „pochovali“ feudalizmus. Zrušili rôzne výsady šľachty, vyhlásili rovnosť ľudí pred zákonom. Necelú polovicu roľníkov oslobodili spod poddanských povinností a pôda sa stala vlastníctvom tých, ktorí ju obrábali. Ľudia smeli slobodne vyslovovať názory, zakladať spolky, vydávať noviny a časopisy. Vznikla prvá uhorská vláda zodpovedná snemu, právomoci uhorských politických inštitúcií vzrástli a tým zosilnela aj nezávislosť Uhorska.

Revolučné zmeny a príchod slobody privítali s nadšením a nádejami aj slovenskí vzdelanci. **Janko Kráľ**, **Andrej Sládkovič** a **Karol Kuzmány** ich oslávili romantickými básňami. Radosť však netrvala dlho. Časť maďarských politikov, smerujúc k tomu, aby sa Uhorsku stalo úplne nezávislým štátom, sa neštítila rozbrojov s panovníkom a ústrednou vládou vo Viedni. Slobodu do-

priala len Maďarom, tvrdohlavo odmietala brať na zreteľ ambície iných národných hnutí Uhorska. Tie v eufórii zmien útlak vnímali ešte citlivejšie a ich túžba po slobodnom živote a samostatnom spravovaní vlastného života ešte vzrástla. Nacionálna otázka sa stala v revolučnom dvojročí hlavným zdrojom tragických konfliktov.

O národné práva sa hlásili aj Slováci: ich predstavitelia zvolávali zhromaždenia a spisovali petície. Najdôležitejšia sa nazývala *Žiadosti slovenského národa* a vznikla v máji 1848. Bol to prvý slovenský štátoprávny program, ktorého obsahom bola požiadavka, aby sa v Uhorsku utvárala skutočne spravodlivá spoločnosť a zriadila sa slovenská samospráva (autonómia) so snemom, slovenské školstvo všetkých stupňov, vrátane univerzity a polytechniky. Úradným jazykom v tejto samospráve mala byť slovenčina. Petícia žiadala aj oslobodenie všetkých roľníkov spod poddanstva. Obsahovala ďalší – vo vtedajšom Uhorsku ešte nevídaný bod – uzákonenie volebného práva pre všetkých dospelých mužov. Dovtedy toto právo mali len vlastníci väčšieho majetku alebo mali vzdelanie, teda asi len 5-7% populácie. Uhorská vláda však bola neústupčivá. Zakázala zhromaždenia a do viacerých slovenských oblastí vyslala vojsko (Liptov, Hont, Myjava). Aktívnych Slovákov zatýkala a prenasledovala, preto mnohí z nich ušli do Prahy a Viedne. Radosť sa znova menila na strach.

Inú národnostnú politiku hlásal habsburský panovník a ríšska vláda vo Viedni. Sľubovali zachovať nové slobody a zabezpečiť všetkým národom monarchie rovnosť. Preto predstavitelia Slovákov očakávali z tejto strany pochopenie a od jesene 1848 sa stali spojencom cisárskej Viedne. Pomocnú ruku im podávali aj predstavitelia Čechov, Chorvátov i Srbov. Slovenskí emigranti založili v polovici septembra vo Viedni Slovenskú národnú radu – prvý politický orgán Slovákov. Viedli ju J. M. Hurban, Ľ. Štúr a M. M. Hodža. Pripravovala povstanie proti uhorskej vláde a za oslobodenie Slovenska spod jej útlaku. Počas tohto neúspešného povstania, ktoré trvalo v septembri iba necelé dva týždne v najzápadnejšej časti Slovenska, sa ako národné symboly Slovákov po prvýkrát objavili bielo-modro-červené zástavy a znak.

V jeseni 1848 vypukla v Uhorsku občianska vojna. Na jednej strane stálo maďarské vojsko, proti nemu bojovala cisárska armáda spoločne s jednotkami Chorvátov, Srbov a Rumunov. Po ich boku stál aj neveľký slovenský dobrovoľnícky zbor, ktorý sa zorganizoval na Morave. Na začiatku roka 1849 dobrovoľníci a cisárske vojsko vytlačili z územia Slovenska maďarské ozbrojené sily. Veliteľstvá dobrovoľníkov sídlili najdlhšie na Myjave, v Prešove a Banskej Bystrici. Na začiatku roka 1849 vznikli v severných oblastiach nové župné úrady – dočasné spravujúce rady (národné rady), v ktorých spolupracovali miestni šľachtici a slovenskí národovci.

Ozbrojené vystúpenie dodávalo odhodlanie aj politikom. Neúnavne požadovali úplné oddelenie Slovenska od Uhorska. Žiadali, aby sa stalo jednou z korunných krajín (autonómiou) s vlastným snemom, vládou aj školstvom. Podľa viacerých dokumentov sa malo nazývať „slovenské veľkoknieżatstvo“ a malo podliehať priamo ústredným úradom vo Viedni. Po veľkých očakávaniach však prišlo veľké sklamanie. V auguste 1849 maďarská armáda kapitulovala. Mladý panovník František Jozef i viedenská vláda na prísľuby rýchlo zabudli. Do nižších úradov a škôl síce zaviedli slovenčinu, podporovali aj vydávanie slo-

venských novín a načas zabrzdili maďarizáciu. To však nezodpovedalo ani zďaleka očakávaniam slovenskej reprezentácie. Slovensko naďalej ostalo súčasťou Uhorska. V monarchii bol obnovený absolutizmus. Prísne úrady a tajná polícia úzkostlivo sledovali každý pohyb, zvlášť prívržencov a účastníkov revolúcie. Pod policajným dozorom žil aj Ľudovít Štúr.

Po krátkom rozlete polstoročný útlak

Absolutizmus definitívne padol až roku 1860. Vtedy bol panovník František Jozef nútený sľúbiť, že bude rešpektovať ústavu a zákony. Znovu sa začalo horúčkovito diskutovať o prebudovaní monarchie a zaručení práv jej národom. Názory na to sa značne rôznili. Aj slovenskí politici chceli oficiálne predložiť slovenské požiadavky, nemali však zastúpenie vo vysokých úradoch, kde by sa dali tlmočiť. Preto v júni 1861 zvolali do Martina národné zhromaždenie. Zišlo sa na ňom okolo 5000 ľudí. Bol tu takmer každý, kto v slovenskom hnutí, kultúre a živote čosi znamenal.

Zhromaždenie prijalo závažný dokument – *Memorandum národa slovenského*, ktoré kritizovalo nadraďovanie sa Maďarov nad ostatné národy Uhorska a požadovalo rovnosť pre všetky jeho národy. Záruky slobody Slovákov videlo v zriadení autonómie pod názvom Hornouhorské slovenské Okolie. Podľa prepracovaného memoranda z decembra 1861 malo mať Okolie vlastný snem, vládu, úrady, školstvo, kultúru i znak. Jeho centrom sa mala stať Banská Bystrica. Slovenskí politici však s memorandom nepochodili. Maďarská politici ho označili za ohrozenie integrity Uhorska. Viedenská vláda povolila aspoň zriadiť tri slovenské gymnáziá a Maticu slovenskú, na ktorú prispel 1000 zlatými i panovník.

Matica slovenská bola slávnostne otvorená v auguste roku 1863 v Martine, kde aj mala sídlo. Bola prvým slovenským spolkom, ktorý potvrdili štátne úrady. Na jej pôde sa začala nádejne rozvíjať slovenská kultúra a veda. Keďže Slovákom chýbali ďalšie kultúrne či politické opory, s jej menom sa spájali skoro všetky významné aktivity. Stala sa symbolom národnej svojbytnosti a jednoty Slovákov. Príkladnou bola aj spolupráca jej dvoch hlavných predstaviteľov: katolíckeho biskupa Štefana Moyzesa, ktorý bol predsedom Matice, a evanjelického biskupa Karola Kuzmányho, ktorý bol jej podpredsedom. Obidvaja boli uznávanými osobnosťami aj mimo Slovenska. **Š. Moyzes** dlho pôsobil v Záhrebe, bol obhajcom národných práv Chorvátov, K. Kuzmány sa zasa zaslúžil o vybudovanie evanjelickej fakulty na univerzite vo Viedni. Veľa slovenských vzdelancov sa nádejalo, že tieto úspechy sú iba začiatkom, že cisárska Viedeň splní aj ďalšie slovenské požiadavky. Ich optimizmus však bol predčasný.

Roku 1867, keď došlo k rakúsko-uhorskému (maďarskému) vyrovnaniu, nastal prudký obrat vo vývoji strednej Európy: habsburská monarchia sa zmenila na Rakúsko-Uhorsko. Tvorili ho dve rovnocenné autonómne časti – Uhorsko (Zalitavsko) a rakúske krajiny (Predlitavsko). Mali spoločného len panovníka a tri ministerstvá vo Viedni (zahraničie, vojenstvo a financie). Moc v Uhorsku získali najmä veľkostatkári, ktorí sa formovali z bývalej vysokej šľachty. Mohlo sa

tak stať preto, lebo režim mal aristokratický charakter. Voliť a byť volení smeli len majetní a vzdelaní muži, teda asi každý šestnásty obyvateľ Uhorska. Pritom voľbám do snemu a stolíc, ktoré neboli tajné ale verejné, predchádzali svojrázne zhromaždenia, nazývané kortešačky. Kandidáti si na nich získavali voličov nielen lákavými sľubmi či zastrašovaním, ale aj gulášom a alkoholom. Väčšie šance na úspech tak mali bohatší politici. A keďže sa za Slovákov hlásilo iba málo majetnejších rodín, v sneme získavali len nepatrné zastúpenie. Úplne ho ovládli Maďari, hoci ani teraz netvorili väčšinu obyvateľov Uhorska.

Po roku 1867 už násilnej maďarizácii nič nestálo v ceste. Hoci uhorský snem prijal roku 1868 národnostný zákon, ktorý mal garantovať Nemaďarom isté práva, politická moc a úrady ho celé nasledujúce polstoročie otvorene ignorovali, stal sa len zdrapom papiera. Ustanovenia tohto zákona sa v praxi vôbec nerešpektovali, maďarskí politici nepriznávali Slovákom žiadne práva, veľa z nich sa pomaďarčilo. Tak sa deformovala sociálna štruktúra slovenskej spoločnosti, počet Slovákov dosahoval len 2 milióny, stagnovala vzdelanostná úroveň, kultúra sa vďaka nadšencom rozvíjala iba veľmi skromne, sebapoznanie a sebavedomie slovenskej spoločnosti bolo nižšie ako u okolitých národov. Pre Slovákov to bolo najsmutnejšie polstoročie v dejinách Uhorska. Maďarizáciu presadzoval štát hlavne prostredníctvom školstva, kultúrnych spolkov, cirkví i armády. Ľuďom vštepovali lásku k Uhorsku, k maďarskej kultúre a histórii, zároveň ich nabádali pohŕdať vlastným národom. Už v polovici 70. rokov vláda zakázala Maticu slovenskú i tri slovenské gymnáziá. Zvlášť hrozivo sa pomaďarčovalo školstvo. Na žiadnej z 51 stredných škôl pôsobiacich na Slovensku sa nevyučovalo po slovensky. Ak roku 1870 bolo ešte 2000 základných (ľudových) škôl, kde sa žiaci učili po slovensky, o 40 rokov neskôr to už bolo iba 320. Deti sa museli učiť po maďarsky už v útlom veku a študenti boli trestaní a ponižovaní aj za to, keď cez prestávku rozprávali po slovensky. Slovákom sa tak sťažil prístup k vzdelaniu práve v čase, keď jeho význam veľmi stúpal.

Centrom slovenského národného života a kultúry sa stal Martin, mestečko s asi 2000 obyvateľmi. Stalo sa sídlom Slovenskej národnej strany, ktorej pokusy o zvolenie svojich poslancov do uhorského snemu boli neúspešné, preto sa na konci 70. rokov rozhodla pre volebnú pasivitu. V Martine ďalej pracovali redakcie novín a časopisov, národné múzeum, ochotnícky spevokol, divadlo. Usadil sa v ňom rad významných osobností – spisovatelia, novinári, duchovní, učitelia, právnici, podnikatelia. Mnohí predstavitelia slovenskej elity zdôrazňovali plebejský charakter Slovákov, apelovali na ostražitosť pred modernizáciou, liek proti všadeprítomnej maďarizácii hľadali aj v slovanstve. Často až nekriticky vyzdvihovali veľkosť a osloboditeľské poslanie Ruska, časť z nich sa utešovala, že popri balkánskych Slovanoch oslobodí aj stredoeurópskych Slovanov, teda aj Slovákov. Takéto názory však maďarské úrady označovali za poburovanie a vlastizradu. Veľa Slovákov uvrhli súdy za politické názory do väzenia.

V tomto období sa technický a hospodársky pokrok smelšie predieral aj do Uhorska. Rozmach priemyslu a veľkolepú výstavbu prežívalo najmä hlavné mesto Budapešť. Žilo v ňom okolo 100 000 Slovákov. Väčšina pracovala v tehelniach, na stavbách tovární a úradov. Dolu Váhom, Hronom a Tisou sem

splavovali pltníci drevo. Popri Budapešti druhou priemyselnou oblasťou krajiny zostávalo aj naďalej Slovensko. Vyrobila sa tu viac ako polovica železa a papiera celouhorskej produkcie. Vzniklo niekoľko najmodernejších a najväčších tovární, ku ktorým patrili textilné továrne v Ružomberku a Žiline, cukrovar v Trnave, továrne na kefy a cukríky v Bratislave, tabakový závod v Košiciach, železiarne v Krompachoch. Vysokým tempom sa budovali železnice – vyše 80% dnešných železničných tratí na území Slovenska sa postavilo do roku 1914.

Technika prenikala aj do kultúry: v Bratislave sa konalo prvé filmové predstavenie, Alexander Lifko začiatkom storočia nakrútil v Košiciach prvý dokumentárny film, prvý hraný film vytvoril **Eduard Schreiber**. Prvý slovenský film – *Jánošík* – nakrútili až v roku 1921 bratia **Siakeľovci**. Niektoré fotografické ateliéry začali vydávať pohľadnice, najmä pohľadnice **Pavla Socháňa** z Martina, ktoré mali slovenské nápisy a dôverne vykresľovali vtedajší život na vidieku. Medzi nové zábavy sa zaradil aj šport a viacerí športovci zo Slovenska preslávili Uhorsko. Na prvých novodobých olympijských hrách v Aténach roku 1896 získal vôbec prvú medailu pre Uhorsko bežec **Alojz Sokol** (Szokolyi), rodák z Horehronia. Žiaden iný uhorský športovec nezískal tak veľa olympijských medailí – osem – ako plavec Zoltán Halmaj pochádzajúci zasa zo Záhoria.

Do veľkých miest, najmä do Budapešti, odchádzali zo Slovenska nielen športovci, ale aj talentovaní umelci a vedci a stávali sa tu spolutvorcami maďarskej kultúry. Vo Viedni sa usadil geológ **Dionýz Štúr**, bratranec Ľ. Štúra a stal sa riaditeľom Ríšskeho geologického ústavu. Ako prvý presne zmapoval geologické zloženie Slovenska a iných krajín monarchie. V Zürichu našiel domov **Aurel Stodola**, ktorý položil základ výskumu parných turbín a jeho schopnosti vysoko oceňoval aj Albert Einstein, ktorý pôsobil tiež ako profesor na univerzite v Zürichu. Viacerí slovenskí vynálezcovia získali patenty v USA. Objavy farára **Jozefa Murgaša** urýchlili rozvoj bezdrôtovej telegrafie, najvýznamnejším vynálezom **Štefana Baniča** bol padák, ktorý sám vyskúšal zoskokom zo 41. poschodia mrakodrapu vo Washingtone. Americká armáda tento padák po vylepšení zaradila do svojej výzbroje a využila v 1. svetovej vojne.

Amerika sa v tomto období stala útočiskom miliónov Európanov. Medzi nimi bolo viac ako 500 000 Slovákov. Z domova ich vyháňala bieda a nádej v lepší život. Pôda ich nestačila uživiť, pretože v horských oblastiach narastal počet obyvateľstva rýchlejšie ako priemysel a hospodárska modernizácia. Slovenskí vysťahovalci, rovnako ako Rusíni zo severovýchodu Slovenska a Podkarpatskej Rusi, nasadali na parníky v nemeckých Brémach a Hamburgu a vystupovali z nich pod Sochou slobody v New Yorku. Prvá generácia pracovala hlavne v železiarňach a baniach, najviac v okolí Pittsburghu. V tomto meste žilo na začiatku 20. storočia najviac slovenských vysťahovalcov (pozri kapitolu o zahraničných Slovákoch).

Na slobodné pomery si Slováci rýchlo privykali. Smeli hovoriť to, za čo by boli v starej vlasti trestaní. Zbavovali sa strachu a menejcennosti, občiansky vyzrievali, národne sa uvedomovali. Prichádzali im pomáhať aj učitelia, novinári a farári zo Slovenska. V USA vychádzalo pred 1. svetovou vojnou viac slovenských novín a časopisov, pôsobilo viac spolkov a slovenských škôl ako na Slovensku.

Americkí Slováci veľmi dbali na vzdelanie svojich detí. Vďaka tomu medzi nimi a ich potomkami vyrástlo nemálo vynikajúcich vedcov, umelcov a športovcov, ktorí preslávili USA a Kanadu. Slovenských predkov mali alebo sa na Slovensku narodili také osobnosti ako nositeľ Nobelovej ceny za biológiu **Daniel Gajdusek**, kozmonaut **Eugen Cernan**, politológ **Michael Nowak**, maliari Andy Warhol a Koloman Sokol, podnikateľ Štefan Roman, hokejista Stan Mikita, herec **Paul Newman** či spisovateľ **Thomas Bell**.

Na prelome 19. a 20. storočia sa opäť zaktivizovala slovenská politika. Vtedy zosilnel aj slovenský priemyselný a finančný kapitál, zintenzívnili sa slovensko-české vzťahy. Tejto zmene pomohol aj fakt, že do slovenskej politiky a kultúry vstúpila sebavedomá mladá generácia. Vniesla do nich priebojnosť a rozhodnosť. Mladí ľudia sa rôznili v názoroch a súperili medzi sebou. Jedni obhajovali robotníkov, druhí roľníkov či remeselníkov, ďalší zasa zdôrazňovali náboženské hodnoty v živote človeka. Práve v tomto období sa sformovalo dobe primerané politické spektrum, ktoré predstavovalo východisko pre stranícke rozvrstvenie v medzivojnovom období. Popri rozdieloch všetky prúdy slovenskej politiky veľa čŕt spájalo – odmietali vyčkávanie na lepšie časy. Osvojili si zásadu Ľ. Štúra o trpezlivej každodennej práci. Ľud už neospevovali, ale sa zaujímali o jeho každodenný bezútešný život a hľadali cesty, ako mu ho uľahčiť. Kritizovali nespravodlivý režim, požadovali dodržiavanie národnostného zákona, riešenie sociálnych problémov roľníkov a robotníkov, dovolávali sa uzákonenia všeobecného volebného práva. Práve v ňom videli prvý krok vedúci k postupnému odstráneniu maďarizácie, k demokratizácii režimu a pozdvihnutiu chudobných vrstiev spoločnosti.

Slovenskí vlastenci hľadali rôzne druhy pomoci aj na českej strane. Česi žili v oveľa lepších pomeroch ako Slováci. Užívali široké národné práva, vzdelávali sa v českých školách všetkých stupňov, vrátane univerzity. Za Čechov sa hlásili bohatí podnikatelia i všetky zložky inteligencie, v českých krajinách sa priemysel a kultúra rozvíjali podstatne rýchlejšie ako v Uhorsku. Veľa Čechov pomáhalo Slovákom, napríklad na štúdiách v Prahe, český kapitál prenikal na Slovensko. Českí vlastenci informovali európsku verejnosť o postavení Slovákov v Uhorsku. Vďaka nim sa značného ohlasu dostalo tragédii v Černovej blízko Ružomberka, kde roku 1907 žandári zastrelili 15 slovenských veriacich, dožadujúcich sa, aby im kostol vysvätil ich rodák **A. Hlinka**. Túto a ďalšiu pomoc naplňoval zvlášť spolok Československá jednota, ktorý sídlil v Prahe. Spolok inicioval aj porady medzi osobnosťami českého a slovenského verejného života, ktoré sa konali v Luhačoviciach každoročne od roku 1908. Niektorí slovenskí politici udržiavali styky aj s cisárskym dvorom. Do okruhu spolupracovníkov Františka Ferdinanda, ktorý sa mal stať cisárom Rakúsko-Uhorska, patril predovšetkým **Milan Hodža**. Spoločne pripravovali plány, ako zrušiť dualizmus a prebudovať stredoeurópsku monarchiu na federatívny štát. Slovensko v ňom malo mať podľa týchto úvah autonómne postavenie. Vývoj sa však uberal iným smerom. Františka Ferdinanda v júni 1914 v Sarajeve zavraždili a jeho smrť dala podnet na vypuknutie 1. svetovej vojny.

Hoci sa táto vojna priamo dotkla len severovýchodného Slovenska, ktoré koncom roka 1914 nakrátko obsadili ruské jednotky, do života Slovákov tento vojnový konflikt zasiahol radikálne. Desaťtisíce mladých Slovákov museli bojo-

vať v rakúsko-uhorskej armáde na frontoch v Rusku, Srbsku, Taliansku, vo Francúzsku. Z nich 70 000 zahynulo a 60 000 bolo zranených. Vojnové utrpenie a bieda posilňovali hlasy volajúce po lepšom a spravodlivejšom živote a po slobode utláčaných národov. Tieto názory vyznávali aj slovenskí politici, ktorí sa však verejne neangažovali, naopak, aby sa vyhli prenasledovaniu, zotrvávali v politickej pasivite, vyčkávajúc na priaznivejší okamih. O osude strednej Európy a jej národov sa rozhodovalo na frontoch a v diplomatických kruhoch vo Francúzsku, Anglicku a Rusku, ktoré bojovali proti Nemecku a Rakúsko-Uhorsku.

Roku 1914 emigroval do Anglicka profesor Karlovej univerzity v Prahe **Tomáš Garrique Masaryk**. Už pred vojnou spolu so slovenskými priateľmi premýšľali aj o možnosti spojenia Čechov a Slovákov do spoločného štátu. V emigrácii sa Masaryk angažoval za zánik Rakúsko-Uhorska a za utvorenie samostatného Česko-Slovenska, v ktorom videl záruku slobody Čechov a Slovákov. Aj poľskí a juhoslovanskí emigranti pracovali na tom, aby mohli vzniknúť ich vlastné štáty.

Masaryk čoskoro zorganizoval spoločný česko-slovenský zahraničný odboj. Popri ňom ho reprezentoval predovšetkým **Edvard Beneš** a Slováci **Milan Rastislav Štefánik** a **Štefan Osuský**. Výsledkom ich aktivít bolo založenie Československej národnej rady v Paríži, ktorá stála v čele celého odboja. Dôležitú diplomatickú úlohu zohrával hlavne Štefánik. Ako slobodomyseľný človek v mladosti odišiel z Uhorska. Študoval na univerzite v Prahe, potom sa usadil vo Francúzsku, kde žil ako astronóm a krátko bol aj spoluriaditeľom hvezdárne na Mont Blancu, podnikol rad výskumných ciest do troch svetadielov. Počas vojny sa vyznamenal ako letec francúzskej armády a bol povýšený do hodnosti generála. Štefánik sa tešil dôvere a sympatiám vplyvných francúzskych politikov a novinárov. O to ľahšie im objasňoval myšlienku samostatného Česko-Slovenska a získaval ich pre ňu. Postupne ju za svoju prijali aj anglickí politici a americký prezident Robert Woodrow Wilson, na ktorého zasa vplývalo vyše milióna amerických Slovákov a Čechov, ktorí podporovali program zahraničného odboja. Americkí Slováci však dúfali, že Slovensko získa v novom štáte štatút autonómie. Túto túžbu potvrdzovala Pittsburská dohoda, ktorú v máji 1918 podpísali zástupcovia amerických Slovákov a T. G. Masaryk.

Zahraničný odboj, predovšetkým M. R. Štefánik organizoval vlastné ozbrojené jednotky – légie. Tvorilo ich asi stotisíc českých a slovenských vojakov, ktorí ušli z rakúsko-uhorskej armády alebo padli do zajatia na frontoch v Rusku, Francúzsku a Taliansku, menej i dobrovoľníci z USA. Na strane Dohody zasiahli do bojov proti Nemecku a Rakúsko-Uhorsku na ruskom a talianskom fronte.

S programom samostatného Česko-Slovenska sa stotožnila aj prevažná väčšina českých a slovenských politikov doma. Roku 1918 začali za tichej podpory českých politikov aj oni vystupovať aktívnejšie a rozhodnejšie. Na prvomájovej manifestácii robotníkov v Liptovskom Mikuláši predniesol Vavro Šrobár deklaráciu, požadujúcu právo Slovákov na sebaurčenie. V nasledujúcom mesiaci sa postavilo za vznik Česko-Slovenska i predsedníctvo Slovenskej národnej strany v Martine. Začali sa podnikať kroky na založenie Slovenskej národnej rady, ktorá mala stáť v čele zápasu za sebaurčenie Slovenska. Pod vplyvom frontových udalostí nadobudol v jeseni 1918 rýchly spád aj politický vývoj.

Pokusy habsburského dvora a ríšskej vlády reorganizovať monarchiu už prišli neskoro, navyše uhorská vláda tvrdohlavo odmietala urobiť v Uhorsku akékoľvek zmeny. Dňa 28. októbra 1918 spontánne vyhlásili Česi na obrovskom zhromaždení v Prahe vznik Česko-Slovenska. O dva dni neskôr sa stretla v Martine Slovenská národná rada. Prítomní ešte nevedeli o posledných udalostiach v Prahe, predsa však prijali *Deklaráciu slovenského národa*, ktorou sa aj Slováci prihlásili k tomuto novému štátu.

V demokratickom Československu

Zápas o Slovensko sa však ešte ani zďaleka neskončil. Nárokovalo si naň totiž Maďarsko. Českí vojaci a slovenskí dobrovoľníci z jeho územia len postupne vytláčali maďarské jednotky. S nimi odchádzalo aj veľa úradníkov a iných ľudí, ktorí z rôznych dôvodov nechceli alebo sa báli žiť v novom štáte. Stredná Európa sa radikálne zmenila. Po tisíc rokoch zaniklo Uhorsko, po tristo rokoch monarchia, nahradili ich nové, tzv. národné štáty. Jedni sa tešili, iní boli sklamaní a frustrovaní. Taktiež Slovensko sa ocitlo v úplne novej situácii.

Česko-Slovensko prinieslo do života Slovákov veľmi priaznivý obrat. Bolo republikou na čele s prezidentom (T. G. Masaryk, E. Beneš). Režim v ňom bol demokratický, zákony zaručovali slobodu rôznym názorom. Slobodne účinkoval aj parlament, rôzne politické strany, kultúrne spolky a tlač. Hlavne v tridsiatych rokoch sa stalo Československo oázou demokracie v strednej Európe a útočiskom pre ľudí z okolitých fašistických a totalitných štátov, kde boli za demokratické a ľavicové názory či židovský pôvod prenasledovaní.

Po roku 1918 existenciu Slovenska už nikto nespochybňoval. Československé zákony presne vymedzovali jeho územie a hranice. Slovenská hymna, vlajka a znak sa stali súčasťou štátnych symbolov, slovenčina (aj keď v zákonoch figurovala iba československá, pozri kapitolu o dejinách slovenského jazyka) bola úradným a vyučovacím jazykom, Bratislava bola vybraná za hlavné mesto Slovenska. Slováci a menšiny na Slovensku mali zastúpenie v parlamente a vo vláde. Slovenská spoločnosť sa rýchlo zbavovala záťaží maďarizácie a duchovnej zaostalosti a míľovými krokmi sa snažila o rozvoj kultúry, školstva a umenia. Vznikla Univerzita Komenského, Slovenské národné divadlo, viaceré múzeá, rozličné kultúrne, umelecké a hospodárske spolky, svoju činnosť obnovila Matica slovenská. V demokratickom prostredí sa pozitívne vyvíjala aj kultúra maďarskej menšiny, národne sa uvedomovali Nemci i Židia, pred rokom 1918 silne zasiahnutí fenoménom pomaďarčovania. Na Slovensko prichádzali tisíce českých učiteľov, úradníkov, profesorov a vojakov. Ich pomoc bola spočiatku veľmi potrebná a vítaná, vďaka nej rýchlo vyrastala slovenská inteligencia a odborníci. No čoskoro, keď časť slovenských odborníkov ostávala bez práce, vzťah k Čechom na Slovensku sa zmenil na konkurenčný. Vinníka problémov Slovenska niektoré kruhy často hľadali práve v nich a v centralistickej politike Prahy. Tak sa v medzivojnovom období prekrývali pocity vzájomnej úcty a rešpektu s pocitmi krívd, vzájomnej nedôvery až nevraživosti.

Ďalšie medzivojnové spory vyplynuli z toho, že sa spojili dva rozdielne hospodárske a sociálne celky. České krajiny boli hospodársky oveľa vyspelej-

šie. Hlavne vďaka ich ekonomike patrilo Československo medzi desať najvyspelejších štátov sveta. Kým väčšina Čechov pracovala už v priemysle a žila v mestách, Slováci, žijúci väčšinou na dedinách, viac vyznávali tradičný spôsob života, boli oveľa silnejšie zviazaní s tradíciou ľudovej kultúry a náboženstvom. Na Slovensku (aj v Podkarpatskej Rusi, ktorá bola súčasťou republiky) malo ešte prevahu poľnohospodárstvo. Hoci Slovensko patrilo v Uhorsku k hospodársky najrozvinutejším oblastiam, v porovnaní s modernejším českým priemyslom a bankami bolo slovenské hospodárstvo málo schopné konkurencie. Pritom väčšina vlád vyznávajúcich liberálnu ekonomickú politiku do tohto procesu nezasahovala. Tak veľa tovární na Slovensku zatváralo výrobu a vznikla vysoká nezamestnanosť, čo len zvyšovalo sociálne i nacionálne napätie. Nemálo obyvateľov Slovenska opäť hľadalo obživu v zahraničí. Odchádzali do hút a baní USA, Kanady, do Francúzska a Belgicka. Až roku 1937 dosiahla priemyselná výroba na Slovensku kvantitatívnu úroveň z roku 1913, prirodzene, štruktúra jeho priemyslu už bola podstatne modernejšia.

Aj v politike hrali prvé husle českí politici. Krátko po roku 1918 tvorili Česi iba necelých 50% obyvateľov nového štátu, vo vysokom počte v ňom žili menšiny. Podľa sčítania obyvateľstva z roku 1930 bolo obyvateľmi Československa 7,2 milióna Čechov, 2,2 milióna Slovákov, 3,2 milióna Nemcov, takmer 700 000 Maďarov, 550 000 Rusínov, približne 200 000 Židov, 75 000 Poliakov, tiež Rómovia, ktorých však štatistiky nevykazovali, lebo sa na Slovensku hlásili buď za Slovákov alebo Maďarov. „Štátoprávny národ" mohol tvoriť bezpečnú väčšinu obyvateľov len vyhlásením Čechov a Slovákov za jeden – československý národ, čo zakotvovala aj ústava z roku 1920. Tomuto aktu pomohla skutočnosť, že Česi si skutočne tradične mysleli, že Slováci sú len vetvou tzv. československého národa. Zo Slovákov však tento čechoslovakizmus zdieľal a obhajoval len málokto, najčastejšie to boli politici, ktorí zastávali funkcie v štátnych úradoch, zriedkavejšie i kultúrni tvorcovia.

Väčšina Slovákov bola presvedčená, že Slováci tvoria národ odlišný od Čechov. Z tejto zásady vychádzala zvlášť politika Hlinkovej slovenskej ľudovej strany a Slovenskej národnej strany. V čele oboch stáli duchovní. Prvú viedol vynikajúci rečník, katolícky farár **Andrej Hlinka** z Ružomberka, druhú spisovateľ a básnik, evanjelický farár **Martin Rázus** z Liptovského Mikuláša. Obidve strany podporovala asi tretina voličov Slovenska. Kritizovali unitárny charakter Československa a vytrvalo požadovali zákonom uznať Slovákov za svojbytný národ a Slovensku priznať postavenie autonómie s vlastným zákonodarným zborom a vládou. Považovali ju za záruku vzostupu Slovenska a posilnenia Československa. Naopak, protivníci autonómie v nej videli krok k oslabeniu česko-slovenskej súdržnosti, hrozbu pripojenia Slovenska k Maďarsku a autonomistický program označovali za separatizmus. Riešenie nebolo ľahké, najmä keď autonómie pre seba žiadali aj nespokojní predstavitelia Nemcov, Rusínov i Maďarov, hoci tieto početné menšiny užívali široké národnostné práva a štát podporoval ich školstvo a kultúru. Tieto faktory síce oslabovali Československo, ale jeho zánik vyvolal tlak revizionizmu zo strany niektorých susedov a predovšetkým zmenený pomer síl v medzinárodnej politike na konci 30. rokov, keď sa stredná Európa stala záujmovou sférou nacistického Nemecka.

V tridsiatych rokoch vládli v stredoeurópskych krajinách fašistické a totalitné režimy a demokratické Československo im bolo tŕňom v oku. Otvorenú nenávisť prejavovalo voči nemu najmä Nemecko a hortyovské Maďarsko, ktoré počas celého medzivojnového obdobia hlásalo program obnovy starého Uhorska. Nátlakom Nemecka postupne ustupovali aj spojenci Československa – Francúzsko a Anglicko. V septembri 1938 v Mníchove vyriekli tieto veľmoci nad izolovaným Československom krutý diktát: oblasti Čiech a Moravy, kde žili Nemci (Sudety), pripadli Nemecku. Lepšie nepochodilo ani Slovensko, pretože na nátlak Maďarska Nemecko a Taliansko rozhodlo vo Viedenskej arbitráži o pripojení jeho južných oblastí k Maďarsku, menšie územia na severe pripadli zasa Poľsku. Slovensko tak prišlo o pätinu územia a o viac ako 850 000 obyvateľov, z ktorých skoro tretinu predstavovali Slováci. Demokracia v Česko-Slovensku sa po Mníchove rýchlo stratila.

Československá vláda pridlho odkladala zásadné riešenie postavenia Slovenska a vôbec nacionálnej otázky. Až v tomto kritickom období bola prinútená ustúpiť. Dňa 6. októbra 1938 bola v Žiline vyhlásená autonómia Slovenska s názvom Slovenská krajina. Po prvýkrát v histórii vznikol slovenský snem a vláda v čele s Jozefom Tisom, autonómia však prišla neskoro. Radikálnejšia menšina slovenských politikov už uvažovala o samostatnosti Slovenska. O to ľahšie, že oklieštené Česko-Slovensko sa stalo hračkou v rukách Hitlera, ktorý len čakal na vhodnú zámienku, aby ho zlikvidoval. V marci 1939 postavil slovenských politikov pred alternatívu: buď vyhlásia samostatný slovenský štát, alebo jeho územie bude rozdelené medzi Maďarsko, Poľsko, prípadne Nemecko. Odpoveď musela dať slovenská strana okamžite. Dňa 14. marca 1939 vyhlásil v atmosfére neistoty autonómny snem v Bratislave jednohlasne samostatnú Slovenskú republiku. Na druhý deň obsadili nemecké vojská Prahu a Česko-Slovensko zaniklo.

Okolnosti vzniku nového štátu predurčili jeho režim i budúcnosť. Navonok mal všetky znaky samostatnosti, uznalo ho 27 krajín. Zahraničnopoliticky i hospodársky bol však úplne závislým od politiky nacistického Nemecka. Zaisťovali to napríklad slovensko-nemecké zmluvy, či nemeckí „poradcovia“, ktorí pracovali na slovenských ministerstvách. Totalitný režim mal rad fašistických znakov. Moc v rukách držala jediná povolená strana Hlinkova slovenská ľudová strana, ak nerátame dve ďalšie, bezvýznamné strany, ktoré mali tlmočiť záujmy Nemcov a Maďarov žijúcich na Slovensku. Pri nej pôsobili ozbrojené jednotky – Hlinkova garda. V zákulisí účinkovala tajná polícia. Štát všetko strážil, zákony zamedzovali slobodnú výmenu názorov, uplatňoval sa vodcovský princíp.

Režim sa vôbec netajil silným antisemitizmom. Jeho vykonávatelia Židov najskôr zbavovali občianskych a ľudských práv, potom im siahli na majetky. Nakoniec roku 1942 ich vyvážali vo vagónoch do koncentračných táborov v okupovanom Poľsku, hlavne do Osvienčimu. Potom sa síce na nátlak cirkevnej hierarchie a časti politikov deportácie zastavili, nanovo sa obnovili po potlačení Povstania v jeseni 1944, už pod priamou réžiou nemeckých úradov a ozbrojených zložiek. Počas vojny bolo zo Slovenska vyvezených do nemeckých koncentračných táborov asi 70 000 Židov, z ktorých sa vrátilo iba niekoľko tisíc. Ďalšie desaťtisíce Židov, ktorí žili na územiach pripojených počas

vojny k Maďarsku, sa rovnako ocitli v tých istých táboroch smrti. Diskriminovaní boli aj Rómovia a odporcovia režimu.

Na bezbranných ľuďoch si vybíjali zúrivosť predovšetkým prisluhovači nemeckého nacizmu. Reprezentoval ich predseda vlády **Vojtech Tuka**. Ich bezohľadnosť tlmil umiernenejší a vplyvnejší politický prúd spojený s osobou prezidenta **Jozefa Tisa**. Jeho stúpenci nechceli kopírovať krutý nacistický poriadok, vzor pre Slovensko hľadali skôr vo fašistických režimoch Talianska, Španielska, Portugalska, ktoré sa hlásili k zásadám kresťanstva.

Práve vďaka tomuto prúdu mohli pôsobiť na súdoch, v sneme, úradoch, ba i v samotnej vláde aj ľudia s demokratickou minulosťou a humanistickým presvedčením. Vzhľadom na obdobie vojny prenasledoval režim s výnimkou Židov svojich odporcov a kritikov do jesene 1944 pomerne mierne. Hospodárstvo riadili relatívne nezávislí a schopní odborníci a aj vďaka vojnovým objednávkam prosperovalo. Nezamestnanosť na Slovensku bola nízka a životná úroveň najvyššia v strednej Európe. Rozšírila sa sieť školských, kultúrnych a vedeckých ustanovizní, vznikla napríklad aj dnešná Slovenská akadémia vied, pôsobiť začala Slovenská technická univerzita v Bratislave.

Na Slovensku podobne ako v každej inej krajine vznikali cez vojnu tajné odbojové skupiny. Zapájali sa do nich ľudia. ktorí odmietali zahraničný a domáci fašizmus, prívrženci demokracie i komunizmu, ale aj takí, ktorí chceli obnoviť Česko-Slovensko.V emigrácii na Západe sa odboj skoncentroval najskôr okolo bývalého ministerského predsedu **Milana Hodžu**, ktorý spájal budúcnosť strednej Európy s jej federalizáciou. Čoskoro však zahraničný odboj na Západe ovládla skupina okolo bývalého prezidenta E. Beneša žijúceho v Londýne. Komunisti zasa mali svoje centrum v Moskve. Prvý smer sa opieral o československú zahraničnú armádu na Západe, druhý v Sovietskom zväze. Aj doma pôsobili dva základné odbojové prúdy – občiansky a komunistický, ktorý bol pevnejšie organizovaný a od roku 1943 sa opieral aj o pôsobenie sovietskych vojenských veliteľov v horách.

Spočiatku pomáhali odbojári najmä prenasledovaným a odovzdávali informácie do Londýna alebo Moskvy. Zázemie odbojových skupín, bezpochyby aj pod vplyvom vývoja situácie na frontoch v neprospech Nemecka, postupne narastalo. S odbojom spolupracoval nejeden štátny úradník, politik, ba aj predseda snemu **Martin Sokol**. Na konci roka 1943 vznikla v Bratislave ilegálna Slovenská národná rada, v ktorej sa zjednocoval občiansky a komunistický odboj na spoločnom programe, a ktorá sa stala hlavným orgánom prípav ozbrojeného vystúpenia. Do odboja sa zapojili aj vysokí vojenskí dôstojníci. V Banskej Bystrici utvorili ilegálne vojenské ústredie, ktoré pripravovalo armádu na ozbrojené povstanie. V horách narastal počet partizánskych skupín, hlavné slovo v nich mali sovietski velitelia. V lete 1944 zosilňovali partizáni sabotáže, v ktorých neochromovali iba dopravné uzly, ale taktiež likvidovali svojich odporcov, napríklad v Martine zastrelili 32-člennú nemeckú vojenskú misiu.

V auguste 1944 bola vláda nútená vyhlásiť štatárium, napriek tomu na konci tohto mesiaca úplne stratila kontrolu nad krajinou. S jej súhlasom začali 29. augusta Slovensko obsadzovať nemecké vojenské jednotky. Ako odpoveď na to vyhlásilo okamžite, v ten istý deň ilegálne vojenské ústredie pôsobiace v Banskej Bystrici ozbrojené povstanie. Slovenské národné povstanie bolo

najväčšou protifašistickou akciou v tyle nemeckých vojsk v strednej Európe. Centrum malo v Banskej Bystrici, povstalecké územie tvorila celá stredoslovenská oblasť. Vychádzali tu noviny, vysielal rozhlas, ba vystupovalo aj povstalecké divadlo. Politickú moc prebrala Slovenská národná rada ako parlament a Zbor poverenícov ako jej výkonný orgán. Národná rada, ktorú za občiansky odboj reprezentoval Jozef Lettrich, za komunistov Gustáv Husák, vyhlásila obnovenie Česko-Slovenska, ktoré sa malo stať spoločným štátom dvoch rovnocenných národov a republík – českej a slovenskej, položila základy novej verejnej správy.

V povstaní bojovalo do 20 000 partizánov, no jeho hlavnou ozbrojenou silou bola armáda so 60 000 vojakmi. Velili jej generáli **Ján Golian** a **Rudolf Viest**, ktorých neskôr nacisti v Nemecku popravili. Proti nim bojovalo asi 50 000 dobre vyzbrojených nemeckých vojakov. Banskú Bystricu obsadili až po dvoch mesiacoch bojov koncom októbra. Časť povstalcov potom prešla na partizánsky spôsob boja do hôr, kde vyčkali do oslobodenia na jar 1945.

Po potlačení povstania rozhodovali nad životom a smrťou mnohých ľudí na Slovensku Nemci a ich domáci sfanatizovaní pomáhači. Ich pomsta bola krutá. Vypálili 60 dedín, vraždili a zatvárali neraz aj nevinných, 20 000 ľudí uväznili. Len za jeden týždeň spálili vo vápenke v Nemeckej na Horehroní 900 ľudí. V masových hroboch našlo smrť celkove asi 4000 obetí. Na druhej strane sa násilia, aj na nevinných ľuďoch, dopúšťali i partizáni.

Z komunizmu do demokracie, od Československa k Slovenskej republike

Po skončení vojny sa ľudia nádejali, že vo vytúženom mieri sa obnoví demokracia, spravodlivosť a slušnosť. Takéto nádeje však boli predčasné. Československo sa ocitlo v sovietskej sfére vplyvu, „obmedzená demokracia“ v ňom trvala iba krátko. Maďarskom nezákonne obsadené územia boli opäť pripojené k Československu. Z emigrácie sa vracali politici a odbojári, naoapak, emigovala časť proľudáckych intelektuálov a politikov. Nemci sa sčasti sami vysídlili, sčasti boli vyhnaní. Maďari boli do roku 1948 na základe kolektívnej viny (rovnako ako Nemci) diskriminovaní. Parlamentné voľby v roku 1946 vyhrali v Čechách komunisti, na Slovensku Demokratická strana. Komunisti využili povojnové radikálne nálady i štátnu bezpečnosť, ktorú ovládali, a vo februári 1948 uskutočnili v Československu úspešný štátny prevrat. Nemeckú nadvládu nad strednou Európou tak definitívne vystriedala nadvláda Sovietskeho zväzu. Nastali štyri dlhé desaťročia novej, komunistickej totality. Moc v rukách mala jediná strana – Komunistická strana Československa. Rozhodovala o všetkom a vyžadovala bezhraničnú poslušnosť a úslužnosť. Za krátky čas moc zlikvidovala občianske práva, nezávislé inštitúcie i myslenie. Myslenie, kultúru a výchovu úplne podriadila jedinému učeniu, materialistickému marxizmu-leninizmu. Odlišné názory sa označovali za škodlivé a trestné. Celá krajina sa podriadila príkazom najvyšších úradov v Prahe, autonómia Slovenska prakticky zanikla.

Za jediný vzor sa vyhlásil Sovietsky zväz, Československo sa stalo úplne závislým od jeho záujmov. Režim zoštátnil prakticky všetky výrobné kapacity, roľníkov nútil vstupovať do družstiev. V päťdesiatych rokoch pôsobilo v Československu asi 2000 sovietskych „poradcov". Spoločne s tajnou štátnou bezpečnosťou a sfanatizovanými komunistickými funkcionármi roztočili nezmyselné koleso hľadania „nepriateľa". Zákony sa stali zdrapom papiera. Obeťami prenasledovania neboli len odporcovia režimu či prívrženci zakázaných strán a spolkov, ale aj roľníci, živnostníci, duchovní, veriaci, inteligencia, ba aj robotníci a členovia komunistickej strany. Mnohých z nich úrady vyhodili z bytov, zo zamestnania, posielali ich na nútené práce, ich deťom znemožňoval študovať. Vykonštruované súdne procesy, kádrové čistky a propaganda vyvolávali u väčšiny spoločnosti atmosféru strachu. V päťdesiatych rokoch sa v Československu vo väzeniach neprávom ocitlo vyše 100 000 ľudí. Z nich bolo v rokoch 1948 až 1952 popravených 179.

Slovensko zasiahli v 50. rokoch mimoriadne silno aj iné zmeny. Podobne ako celá Európa prežívalo modernizačný vzostup hospodárstva, vzdelania a sociálnej starostlivosti. Oproti minulosti sa stával život ľahším a pohodlnejším, postupne stúpala životná úroveň. Horlivo sa stavali veľké továrne, ktoré však neboli primerané podmienkam neveľkého Slovenska. Dymiace komíny sa stali symbolom pokroku, na dedinách sa zakladali roľnícke družstvá, zlepšovala sa doprava. V školskej, kultúrnej a zdravotníckej oblasti sa dobudovala infraštruktúra: postavilo sa veľa nových škôl, nemocníc, kultúrnych domov, športovísk, vznikli nové divadlá, múzeá, galérie (vrátane Slovenskej národnej galérie), hudobné telesá (napr. Slovenská filharmónia), rozličné kultúrne zariadenia pre deti i dospelých. Kultúrne vyžitie sa po prvýkrát stávalo prístupným aj pre dovtedy nižšie sociálne vrstvy, veľkorysá bola i sociálna a zdravotnícka starostlivosť. Vďaka bezplatnému vzdelaniu mohli na starších i novozaložených vysokých školách študovať aj deti z chudobných rodín, počet vysokoškolákov prudko stúpal. Národnostné menšiny obdržali solídne národnostné práva. Závratným tempom začali narastať mestá, avšak za cenu výstavby málo vkusných a nezdravých panelákových sídlisk a likvidácie mnohých historických centier miest a mestečiek. Presídľovanie ľudí z dedín do miest bolo prirýchle, väčšina z nich zabúdala na staré zvyky a tradície, jej novú identitu vymedzoval pasívny životný štýl a pocit, že štát za nich všetko zariadi.

V šesťdesiatych rokoch sa politické pomery uvoľnili, komunistická dikatúra značne „zmäkla". Vášnivo sa kritizovalo stalinské násilie a zločiny napáchané v päťdesiatych rokoch, úprimne sa diskutovalo o spôsobe, ako navrátiť komunizmu príťažlivosť, ako zosúladiť socializmus s demokraciou a slobodou človeka. Počas roka 1968 začala samotná komunistická strana uskutočňovať reformy. Na čele tohto demokratizačného procesu stál najvyšší stranícky funkcionár **Alexander Dubček**, ktorý si do konca života roku 1992 uchoval vieru v ľudskosť, slušnosť a spravodlivosť. Zrušila sa cenzúra, povolilo sa drobné súkromné podnikanie, v centrálne riadenej ekonomike mal hrať istú rolu trh. Veľká väčšina českej a slovenskej spoločnosti tieto demokratizačné zmeny nadšene podporovala a prežívala. Na malé Československo a jeho pokus o „socializmus s ľudskou tvárou" hľadel s obdivom skoro celý svet. Nie však politici Sovietskeho zväzu a ďalších socialistických krajín. Skôr ako sa mohli vyprofilovať

pevnejšie obrysy tohto odvážneho pokusu, vojensky zasiahli: 21. augusta 1968 vtrhli armády piatich krajín na čele so Sovietskou armádou bez ohlásenia do Československa. Ich „dočasný pobyt“ sa zmenil na ponižujúcu, viac ako dvadsaťročnú okupáciu, trvajúcu do roku 1991.

Z reforiem roku 1968 zostal len zákon o federácii Československa, ktorý bol slávnostne podpísaný v októbri v Bratislave. Predstavoval výsledok úsilia slovenských politikov a intelektuálov, ktoré vyvíjali od začiatku 60. rokov. Ním sa zmenilo Československo na štát dvoch národných republík – Slovenskej a Českej. Slovenská vláda a národná rada začali úradovať s plnou vážnosťou. Federácia sa však mohla naplniť len v podmienkach slobody, nie normalizačného režimu, ktorý stál a padal na silnom centralizme. Preto zakrátko prestala fungovať a stala sa viacmenej len okrasou. Život sa vrátil do starých koľají: moc získali konzervatívni, často málo schopní, no poslušní politici. O všetkom rozhodovali, o všetkom museli byť informovaní, vyžadovali bezduchú jednotu a poslušnosť a život spoločnosti opäť sprevádzal pocit strachu. Na rozdiel od stalinizmu päťdesiatych rokov však bol režim, na čele ktorého stál **Gustáv Husák** ako prezident a generálny tajomník komunistickej strany, podstatne miernejší. Preto aj diskriminácia a prenasledovanie nepohodlných ľudí, ktorých boli desaťtisíce (veriaci, nonkonformisti, ľudia vyhodení z komunistickej strany), mali miernejšie podoby.

Československo sa v 70. a 80. rokoch 20. storočia vnímalo ako nezaujímavá, „sivá“ krajina. Asi 200 000 Čechov a Slovákov emigrovalo na Západ. Slovensko v 70. rokoch ešte zažívalo zreteľný ekonomický a sociálny rast, zaostávanie Československa za svetom sa však postupne zvyšovalo. Keďže Česi a Slováci boli nútení žiť za „železnou oponou“, nemohli voľne cestovať do slobodných krajín, ktoré masmédiá vykresľovali ako nepriateľov, časti spoločnosti sa zdalo, že sa jej žije dobre. O to viac, že zvykla porovnávať svoj život so životom v Poľsku, Maďarsku, Sovietskom zväze, Rumunsku či Bulharsku, kam Slováci a Česi masovo cestovali na letné dovolenky. Neraz sa stavalo a vyrábalo zbytočne draho a nerozumne. Životné prostredie sa prudko zhoršovalo, exhaláty poškodzovali nielen polia, lesy, rieky, ovzdušie, ale aj zdravie ľudí. Ich priemerná dĺžka života bola podstatne kratšia ako u obyvateľov na Západe. Neriešiteľným problémom sa stala prakticky všadeprítomná korupcia, prekvitajúca vďaka nedostatku tovaru a chabej výkonnosti a štruktúre zoštátnených služieb.

V osemdesiatych rokoch nespokojnosť verejnosti prerastala do otvorenej kritiky. K skupinám disidentov, vytlačených mimo rámca oficiálnej sféry života, sa pridávali aj skupiny ekológov, cirkevných aktivistov, umelcov, vedcov a viac či menej otvorene pomenúvali negatíva plánovaného a štátom stopercentne riadeného hospodárstva, neslobodné pomery a dovolávali sa väčších občianskych práv. Najaktívnejšie vystupovali odporcovia normalizačného režimu v Prahe, ktorí konali protestné zhromaždenia od polovice 80. rokov už takmer pravidelne. Ak jadro opozičného pohybu v českých krajinách predstavovali prívrženci dokumentu Charta 77 (chartisti), na Slovensku najaktívnejšie vystupovali skupiny veriacich občanov, ktorých ateistický režim najviac ponižoval. V marci 1988 zorganizovali v Bratislave najväčšie protestné zhromaždenie na Slovensku, ktorého sa zúčastnilo asi 2000 ľudí, držiacich v rukách

horiace sviečky. Túto „sviečkovú manifestáciu“ požadujúcu obnovenie náboženských slobôd a občianskych práv, rozohnala polícia pomocou vodných diel. Nutnosť mnohých reforiem si uvedomovala stále nástojčivejšie, najmä po nástupe M. Gorbačova k moci v Sovietskom zväze, aj „osvietenejšia“ časť komunistov a štátnych úradníkov. Opozičné myslenie a prejavy motivovali taktiež demokratizačné procesy v susedných socialistických krajinách, hlavne v Poľsku a Maďarsku.

Odpor k neslobode a neschopnej vláde neskrývala ani mládež. Dňa 16. novembra 1989 manifestovali študenti v Bratislave. O deň neskôr hrubo zakročila polícia proti veľkej protestnej demonštrácii v Prahe. To bol signál na vypuknutie „nežnej revolúcie“. Do jej čela na Slovensku sa postavilo hnutie *Verejnosť proti násiliu*. Politici, ktorí dovtedy smeli takmer všetko, ostali odrazu bezradnými figúrkami. Verejnosť si cestou masových demonštrácií, ktoré sa konali na námestiach mnohých miest, i generálneho štrajku vynútila nielen ich odchod z politickej scény, ale aj pád komunistického režimu. Československo sa opäť stalo slobodnou krajinou, v priebehu niekoľkých týždňov sa v ňom sformovali politické a inštitucionálne základy demokratickej moci. Obnovili sa základné liberálne práva, vznikali nové politické strany, začali vychádzať nové noviny a časopisy. Ľuďom sa otvorili ústa, po dlhom mlčaní sa chceli spontánne vyhovoriť. Prvé slobodné voľby v júni 1990, v ktorých suverénne zvíťazili strany a hnutia hlásiace sa k demokracii, súkromnému hospodárstvu, slobode jednotlivca, definitívne potvrdili výsledky revolúcie. Komunistická strana získala na Slovensku iba 13,3% voličských hlasov.

S príchodom slobody vystúpili na povrch problémy, ktoré boli po dlhé roky zamlčované a potlačované, pričom sa k nim priradil ešte rad nových. Značná časť spoločnosti na ne nebola pripravená, krátke nadšenie u nej čoskoro vystriedala neistota a nespokojnosť. Zaskočil ju úpadok hospodárstva, nezamestnanosť, zníženie životnej úrovne, narastanie sociálnych rozdielov. S pádom komunizmu sa totiž rozpadol aj spoločný trh štátov patriacich do sovietskej mocenskej sféry, čo vyvolalo hlbokú a vleklú hospodársku krízu. Na Slovensku, kde bola vysoká koncentrácia zbrojárskej výroby, vykazovala podstatne horšie parametre ako v českých krajinách. Otvorenie sa slovenskej ekonomiky svetu pritom dokázalo, že mnohé výrobné odvetvia nie sú konkurencieschopné. Neefektívnu štátnu ekonomiku bolo potrebné urýchlene modernizovať, prispôsobiť podmienakm trhového hospodárstva a globálnym pomerom. Štátne obchody, služby, priemyselné podniky, domy sa začali masívne privatizovať, malá časť z nich spoločne s pôdou sa vracala ich pôvodným vlastníkom. Politici a ekonómovia neboli na takúto obrovskú a komplikovanú prestavbu hospodárstva programovo pripravení, mnohým z nich na to chýbali tiež dostatočné odborné schopnosti a mravná výbava. Toto konštatovanie platilo aj v prípade prestavby politického systému z totalitného na demokratický.

Súčasťou spoločenskej krízy bola aj štátoprávna kríza. Vyvolal ju predovšetkým fakt, že až na výnimky sa nového, rovnoprávneho postavenia Slovenska v Česko-Slovensku viac či menej nástojčivo dovolávalo celé slovenské politické spektrum. Takéto miesto Slovenska v rámci Československa vnímala slovenská verejnosť aj symbolicky, ako predpoklad dôstojného postavenia Slovákov medzi národmi Európy. O novom spolužití Čechov a Slovákov viedli takmer tri roky trvajúce, zväčša

však bezvýsledné rokovania reprezentácie oboch národných republík. Pritom na konkrétne postavenie Slovenska v československom štátnom zväzku, na kompetencie národných republík a centrálnej moci nepanoval jednotný názor ani na samotnej slovenskej strane. Dennodenne sa o tom diskutovalo v tlači, na pracoviskách i v súkromí. Do úvah o rôznych formách česko-slovenskej federácie a konfederácie vnášala radikálnejšia časť slovenských politikov, intelektuálov či publicistov aj ideu jeho rozdelenia na dva samostatné štáty.

Politické napätie a neistota znervózňovala českú spoločnosť, ktorá bola plne saturovaná v tradičnom unitárnom štáte, nechápala podstatu problému nastoľovaného slovenskou stranou. Ale rovnaké nálady opantali aj značnú časť slovenskej verejnosti, ktorá zasa pociťovala z českej strany nový nezáujem, neochotu a krivdy. K rozuzleniu krízy došlo po parlamentných voľbách v lete 1992. Ich víťazi a hlavní predstavitelia obidvoch republík **Vladimír Mečiar** a **Václav Klaus** nedokázali nájsť model vyhovujúci obidvom stranám a dohodli sa na rozdelení Česko-Slovenska. V porovnaní s obdobnými procesmi v bývalej Juhoslávii a Sovietskom zväze bol tento „rozchod" pokojný a mimoriadne kultivovaný. Dňa 1. 1. 1993 sa stala Slovenská republika samostatným štátom. Už predtým prijal slovenský parlament – Slovenská národná rada – ústavu, ktorá má demokratický charakter a rešpektuje zásady modernej európskej politiky.

Vstup nového štátu na medzinárodnú scénu bol úspešný. Zakrátko sa stal členom OSN, Medzinárodného menového fondu, začali sa prípravy na jeho vstup do Európskej únie a NATO. Podstatne komplikovanejšie sa vyvíjala situácia na domácej politickej scéne, hoci sa mocensky relevantné sily hlásili k pozitívnym a demokratickým hodnotám a tradíciam európskej civilizácie a slovenských dejín. Podobne ako všetky bývalé postsocialistické štáty aj Slovensko muselo riešiť neľahké transformačné problémy, sťažené ešte hlbšou hospodárskou krízou. Roku 1993 vykazoval hrubý domáci produkt iba 74% z úrovne roku 1989. Taktiež si muselo ujasňovať vlastnú identitu, o to naliehavejšie, že nízka politická kultúra a korupcia vyvolávali rad otáznikov.

Politické dejiny samostanej Slovenskej republiky doteraz vyplnili dve časové periódy. Prvá sa spájala s mocou Hnutia za demokratické Slovensko (na čele s charizmatickým a patriarchálne pôsobiacim Vladimírom Mečiarom) a jeho menších sociálne, resp. nacionálne radikálnych koaličných partnerov. Vláda V. Mečiara stála pred klbkom neľahkých úloh – za chodu budovať štátnu moc, verejnú správu, zahraničnú službu, spravodajské služby, riešiť sociálne problémy, vysokú nezamestnanosť, vytvárať renomé novému štátu. Pri riešení týchto a ďalších problémov sa však moc uchyľovala k opatreniam vzbudzujúcich najmä u opozície, intelektuálov, menšín ale aj v diplomatických kruhoch presvedčenie, že demokratické zásady a ľudské práva sa porušujú. Moc opozíciu fakticky úplne vylúčila zo spolupodielu na správe krajiny. Rad neprehľadných káuz a škandálov symbolizoval únos syna prezidenta Michala Kováča do Rakúska a s ním spojené tragické udalosti. Postupne sa Slovensko ocitalo vo viditeľnej medzinárodnej izolácii. Bolo dokonca vyradené z prístupových rokovaní do EÚ a NATO.

Vláda V. Mečiara razila cestu, aby sa vytvorila silná domáca podnikateľská vrstva. Privatizácia však prebiehala neprehľadne a nekontrolovateľne, opozícia obviňovala jej aktérov z korupcie a klientelizmu. Verejnosť sledovala, ako sa

majiteľmi tovární, rekreačných a zdravotníckych zariadení, hotelov, pôdy stávali doslova z večera na ráno takmer výlučne prívrženci vládnych strán. Noví vlastníci až na výnimky nedisponovali kapitálovými prostriedkami na modernizáciu výroby a zariadení, pričom veľké zahraničné investície sa Slovensku kvôli nespoľahlivej politickej situácii vyhýbali. Tieto faktory sa podpísali pod to, že Slovensko v transformácii svojej ekonomiky ale aj vytvárania demokratických mocenských inštitúcií a právneho systému za svojimi susedmi zaostávalo. Znaky konfrontačnej politiky posilňovali na Slovensku nielen politickú ale aj spoločenskú polarizáciu.

Druhé obdobie Slovenskej republiky vyplňuje činnosť dvoch vlád širokej koalície, ktoré od víťazných volieb v rokoch 1998 a 2002 vedie športovo založený Mikuláš Dzurinda. Zastúpenie v nich mala a má aj Strana maďarskej koalície. Prvá Dzurindova vláda koalície pravicových a ľavicových strán deklarovala návrat k dodržiavaniu zásad pluralitnej demokracie a právneho štátu. Postupne sa jej podarilo vymaniť Slovensko z izolácie, zmeniť jeho obraz v zahraničí k lepšiemu a zaradiť ho opäť medzi kandidátov do EÚ. Roku 2000 sa stalo členom OECD. Vláda dokázala zlepšiť tiež naštrbené vzťahy s niektorými susednými štátmi, zvlášť korektné vzťahy s Českou republikou sú dnes vzorom príkladného susedského spolunažívania. Úspešne zvládla stabilizáciu verejných financií, rozbehla reformu decentralizácie verejnej správy v prospech regionálnej samosprávy. Presadila ozdravenie zlými úvermi zaťažených bánk a následne spoločne s veľkými strategickými podnikmi ich privatizáciu do rúk zahraničného kapitálu. Tento ozdravovací ekonomický proces sa odohrával za cenu stagnácie až mierneho zníženia životnej úrovne väčšiny spoločnosti.

K razantným reformám sa však odhodlala až druhá, pravicová Dzurindova vláda, ktorá začala vládnuť roku 2002. Radikálne zmenila daňovú sústavu, vyznačujúcu sa jednotným 19% daňovým zaťažením. Z nej momentálne profituje predovšetkým menšia, majetnejšia a podnikateľská časť spoločnosti, naopak, stagnácia životnej úrovne strednej vrstvy pokračuje. Razantné reštriktívne reformy sa odohrávajú v oblasti zdravotníctva, dôchodkového zabezpečenia, sociálnej starostlivosti a školstva. Nové zákony siahli na rad silno zakorenených výhod v sociálnej a zdravotníckej oblasti, zväčša platných ešte z čias socializmu. V zdravotníctve došlo k spoplatneniu mnohých lekárskych úkonov. Značne sa sprísnili kritériá na poskytovanie sociálnej podpory, čo tiež napomohlo k pomerne razantnému zníženiu vysokej nezamestnanosti, ktorá na začiatku 3. tisícročia dosahovala až 20% práceschopného obyvateľstva. V tomto kontexte sa značne skomplikovalo najmä postavenie rómskeho obyvateľstva. Neutešená sociálna a vzdelanostná situácia Rómov, ktorých počet vďaka vysokej natalite v poslednom polstoročí v súčasnosti dosahuje odhadom 300 000-380 000 ľudí, sa ukazuje byť najnaliehavejším problémom slovenskej súčasnosti. Naopak, v posledných rokoch sa darí polícii, oproti minulosti o čosi viac i súdom, úspešnejšie zvládať boj s kriminalitou. Napriek tomu prieskumy verejnej mienky ukazujú, že v spoločnosti stále rezonuje podozrenie zo značnej rozšírenosti korupcie a klientelizmu, nevynímajúc centrálne štátne úrady. V rámci nich nastala v apríli 2004 zmena, keď sa vo voľbách stal prezidentom SR Ivan Gašparovič.

V súčasnosti sa Slovensko teší slušnej medzinárodnej prestíži a spomedzi stredoeurópskych krajín najväčšiemu záujmu veľkých zahraničných investorov. Potvrdzuje to fakt, že roku 2003 začal stavať automobilový závod pri Trnave francúzsky výrobca áut značky Peugeot a roku 2004 pri Žiline kórejský výrobca Hyundai. Úspechy posledných rokov završuje fakt, že v jarných mesiacoch roka 2004 sa Slovensko stalo ďalším novým členom EÚ a NATO. Tento rámec pomôže posilniť spoločenskú stabilitu Slovenska a kultivovať jeho politickú scénu. Iste prospeje aj jeho všestrannému rozvoju tak, aby sa v ukazovateľoch kvality života zaradilo na vyššie svetové rebríčky. A v neposlednom rade umožní pokojnejšie profilovanie vlastnej identity v kontexte európskych krajín a ich národov i hlbšiu historickú sebareflexiu.

Chronologický prehľad významných nálezov a udalostí

VILIAM KRATOCHVÍL

100 000	Homo sampiens neanderthaliensis (Gánovce)
23 000	Moravianska Venuša
400	Príchod Keltov

pred naším letopočtom

---

náš letopočet

rok

21	Vaniovo kráľovstvo
179	Rímsky nápis na trenčianskej skale
375	Vpád Húnov do Európy
476	Zánik Západorímskej ríše
623	Samova ríša
863	Príchod Konštantína a Metoda na Veľkú Moravu
871	Vláda Svätoplukova
907	Bitka pri Bratislave
955	Bitka pri rieke Lech
1000	Štefan I. korunovaný za uhorského kráľa
1083	Benedikt a Svorad vyhlásení za svätých
1222	Zlatá bula Ondreja II.
1238	Trnava získala mestské výsady
1241	Vpád Tatárov do Uhorska
1328	Mincovňa Kremnica
1381	Privilegium pro Slavis
1458	Vláda Mateja Korvína
1465	Založenie Academie Istropolitany
1514	Dóžovo povstanie
1517	Majster Pavol z Levoče, autor krídlového dreveného oltára
1526	Bitka pri Moháči Nástup Habsburgovcov na trón
1555	Augsburský mier (*čie panstvo, toho náboženstvo*)
1661	Turci dobyli Nové Zámky
1683	Porážka Turkov pri Viedni
1711	Satumarský mier
1713	Poprava Juraja Jánošíka v Liptovskom Mikuláši
1722	Použitie parného stroja v Novej Bani
1740	Vláda Márie Terézie
1763	Založenie Banskej akadémie v Banskej Štiavnici
1780	Vláda Jozefa II.
1783	Prešpurské noviny
1785	Zrušenie nevoľníctva v Uhorsku
1792	Slovenské učené tovarišstvo
1831	Cholerová povstanie
1843	Návrh na uzákonenie spisovnej slovenčiny
1845	Slovenské národné noviny
1846	Uzákonenie spisovnej slovenčiny
1848	Ľ. Štúr poslancom uhorského snemu Revolúcia v rakúskej monarchii Založenie Slovenskej národnej rady vo Viedni
1861	Memorandum slovenského národa
1863	Založenie Matice slovenskej
1867	Rakúsko-uhorské vyrovnanie
1914	Začiatok 1. svetovej vojny
1918	Vznik ČSR
1938	Vyhlásenie autonómie Slovenska, Mníchovský diktát
1939	Vznik Slovenskej republiky
1942	Odsun židovského obyvateľstva
1944	Slovenské národné povstanie
1968	Pokus o reformu v ČSR
1989	Nežná revolúcia
1993	Vznik samostatnej slovenskej republiky

Etnológia a ľudová kultúra

Marta Botíková

Pri poznávaní ľudovej kultúry a obsahu predmetu bádania etnológie sú veľmi dôležité viaceré geografické, historické a spoločensko-ekonomické podmienky existencie spoločenstva, ktoré sa postupným vývinom sformovalo na slovenský národ/etnikum. Základnými podmienkami takéhoto formavania sú:

1) geografické podmienky – reliéf a klimatické pomery krajiny, križovatka historických ciest a migračných, kolonizačných prúdov
2) problémy etnogenézy, vývinu jazyka a kultúry (jazyk ako súčasť kultúry), od 10. storočia nedostatok vlastnej štátnosti, migrácie smerujúce na územia mimo materského územia, vzájomné ovplyvňovanie susediacich etnických spoločenstiev
3) feudálna ekonomika pomerne mocných zemepanských rodov, administratívne (stoličné, župné zriadenie); extenzívny spôsob hospodárenia, všeobecne nízka ekonomická prosperita.

Dôsledky pomalého procesu odstraňovania feudálnych vzťahov, slabý postup industrializácie (nedostatok domáceho kapitálu) boli na území dnešného Slovenska v kultúre a spôsobe života badateľné až do prvej polovice 20. storočia. Rozvoju urbánneho prostredia, ktorý sa zdal taký úspešný v období vrcholného a neskorého stredoveku, ekonomické a politické podmienky krajiny nepriali. Mestá na Slovensku sa opäť začali pozvoľne rozvíjať až od polovice 19. storočia.

Slovenské etnikum, rovnako ako ostatné malé etniká v strednej Európe, prechádzali národotvornými procesmi, ktoré dostali svoj výraz už v politických snahách obdobia osvietenstva a najmä neskôr, v čase národného obrodenia. „Prostý ľud“ sa vnímal ako prameň etnických špecifík, z jeho života a kultúry pochádzali argumenty, ktorými sa zdôrazňovala opodstatnenosť samostatnej existencie národa. Na tejto politickej báze sa postupne vyvíjala vedná disciplína, ktorá sa zaoberala práve špecifickými kultúrnymi prejavmi v oblasti ústnej

slovesnosti, hudby, tanca a umeleckej tvorby – folkloristika, ku ktorej sa neskôr pričlenila aj problematika osobitostí materiálnej kultúry – národopis. Tento domáci pojem pre vedu, ktorú dnes označujeme medzinárodným termínom – etnológia, obsahuje v sebe istú opisnosť až úžas z blízkych a predsa málo poznaných prvkov a javov vlastnej kultúry. V obidvoch smeroch záujmu – o duchovné výtvory ako aj doklady materiálneho charakteru – prevládlo v prvých štádiách vývinu vednej disciplíny zberateľstvo, ktorého výsledkami sa už v prvej polovici 19. storočia a neskôr koncom 19. storočia stali prvé muzeálne zbierky a rukopisné aj knižné vydania zbierok piesní a rozprávok. Vznikali spolky na ochranu tohto dedičstva i na jeho prezentáciu, z ktorých najvýznamnejšie miesto zaujímala Muzeálna slovenská spoločnosť (1893), ktorá vytvorila základ systematického bádania v oblasti slovenského národopisu a stala sa ideovou a organizačnou platformou zrodu Slovenského národného múzea.

Ďalšou významnou národnou inštitúciou, ktorá v rôznych obdobiach, v rôznej miere poskytovala podľa možností priestor formujúcemu sa bádaniu v oblasti slovenskej ľudovej kultúry, bola Matica slovenská (1863–75, obnovená v r. 1919) Ako to vyplývalo z povahy tejto inšitúcie, najmä v jej oživotvorenej podobe po 1. svetovej vojne, prostredníctvom svojho národopisného odboru sústreďovala starostlivosť predovšetkým o folkloristický výskum. V medzivojnovom období sa vďaka nej zrealizovali aj významné medzinárodné projekty, ku ktorým patrí napr. zvuková dokumentácia ľudových piesní.

Tretím významným národopisným a etnologickým pracoviskom celonárodného významu bola Univerzita Komenského, na ktorej sa národopis vyučoval ako jeden z prvých odborov novozaloženej Filozofickej fakulty (1921). Postupne sa sformovala katedra, ktorá vychovávala absolventov pre odbornú aj vedeckú prácu v múzeách a iných spoločenských a kultúrnych inštitúciách. Novú základňu vedeckého rastu etnológie na Slovensku po 2. svetovej vojne predstavoval Národopisný ústav (od roku 1994 Ústav etnológie Slovenskej akadémie vied), ktorý v čase svojho vzniku nadviazal na prácu Národopisného odboru Matice slovenskej.

Aktivity v oblasti etnologických výskumov na Slovensku sú rôznorodé. Určujú a podmieňujú ich nielen spoločenské potreby, ale aj vlastné potreby vnútorného vývinu vednej disciplíny. Hodnotnými výsledkami etnologického bádania sú tematické a regionálne monografie, publikačne spracované dejiny vedy, tematické zborníky, v ktorých sa riešia mnohé aktuálne metodologické otázky, problémy etnokartografického spracovania slovenskej ľudovej kultúry (samostatné dielo *Etnografický atlas Slovenska*), sumarizácia prostredníctvom *Encyklopédie ľudovej kultúry Slovenska*, syntézy určené domácemu i zahraničnému publiku, štúdie a materiály uverejňované v periodickom odbornom časopise *Slovenský národopis*.

Koniec 20. storočia znamenal rozšírenie metodologických otázok slovenskej etnológie smerom k sociálnej, kultúrnej aj historickej antropológii. Prirodzené je aj postupné smerovanie od vyhľadávania a zdôrazňovania etnických špecifík etnika ku kultúrnej komparácii (hľadanie spojníc i odlišností) v rámci širšieho európskeho priestoru. Špecifickým spôsobom získavania informácií v oblasti etnológie naďalej ostal kvalitatívny výskum v teréne. Popri ňom sa uplatňujú aj ďalšie techniky zberu dát (archívny výskum, anketa, kvantitatívny dotazník)

a dokumentácie (kresba, fotografie, zvukový a obrazový záznam). Jedinečným a neopakovateľným zdrojom autentických poznatkov o kultúre a spôsobe života ostáva naďalej kvalitatívny výskum, ktorého dôležitou zložkou je vzťah pozorovateľa, výskumníka k svojmu informátorovi.

Pod vplyvom množstva faktorov, najmä geografických, pôdnych a klimatických podmienok (členitosť terénu, vodstva, zalesnenie) sformovali sa na území Slovenska kultúrne regióny, ktoré predstavujú predel a súčasne aj spojnicu slovenskej kultúry v európskom meradle. Čiastočne zjednodušeným ilustračným príkladom môže byť skutočnosť, že na území Slovenska sa stretáva oblasť ľudového staviteľstva z dreva, ktoré je charakteristické pre severné zalesnené oblasti Európy, so staviteľstvom z hliny a kameňa, charakterizujúcim nížinné podmienky a prístupné materiály. Podobnou kultúrnou hranicou je pestovanie viniča a výroba vína, ktoré k nám zasahuje z oblasti Stredozemného mora a stretáva sa so severoeurópskou tradíciou konzumovania destilátov (ďalšie príklady uvádzame v jednotlivých tematických celkoch). K historickým hraniciam a spojniciam patria hranice spolužitia etník, ktoré sa so Slovákmi stretávajú v tomto priestore – Maďari, Nemci, Rusíni, Ukrajinci, Poliaci, Chorváti, Židia, Rómovia... Geografický a historický priestor dnešného Slovenska je priestorom stretania sa náboženských skupín aj vierovyznaní. Územím dnešného Slovenska prechádza aj hranica medzi západným a východným kresťanstvom a na rôzne prejavy kultúry mala silný vplyv luteránska a čiastočne aj kalvínska reformácia. Jedinečné kultúrne uspôsobenie spočíva na základných podmienkach spôsobu života, resp. zdrojov obživy.

Zamestnania

Základným zdrojom obživy najväčšej časti obyvateľstva Slovenska bolo v dávnej i nedávnej minulosti, až do 1. polovice 20. storočia, poľnohospodárstvo. Popri poľnohospodárstve sa od raného stredoveku rozvíjala aj remeselná výroba, orientovaná predovšetkým na podporu poľnohospodárskych činností. Významný rozvoj remeselnej výroby nastal od stredoveku a súvisel s rozvojom miest a tým aj rozšírením remesiel postupne organizovaných v cechoch. Na území dnešného Slovenska sa v priebehu historického vývoja zvlášť od 19. storočia rozvíjala aj priemyselná výroba. Priemyselných centier nebolo veľa, predsa však v mnohých smeroch ovplyvňovali tendencie, akými sa formoval spôsob života obyvateľstva.

V čase, keď sa záujem etnologického bádania začal sústreďovať na výskum tradičného poľnohospodrástva, nachádzali bádatelia i zberatelia vzácne doklady archaických foriem hospodárenia, pracovných nástrojov i postupov, ktoré pripomínali staršie vývinové štádia rozvoja týchto javov. Významné i zaujímavé boli zistenia, ktoré na základe porovnania archeologických, ikonografických a súčasných dokladov upozorňovali často na kontinuitu kultúrnych foriem. Takýmito dokladmi bolo orné i žatevné náradie, kamenné ručné mlyny, ale aj druhy pestovaných obilnín, postupy získavania pôdy a osevné postupy, ktoré dožívali na okrajových územiach, často v horských oblastiach, kde sa v izolovanosti od centier udržiavali aj vďaka zlej hospodárskej situácii. Archaické

formy tu prežívali zároveň s novými formami, ktoré vývin pozvoľna – vzhľadom na zdĺhavý zánik feudálnych vzťahov – prinášal do prostredia vidieckych sídel ale aj miest na Slovensku.

Štatistiky z prvej polovice 20. storočia ukazujú, že roľníci na Slovensku boli veľmi málo sociálne diferencovanou vrstvou, v ktorej prevládali majitelia malých a stredných gazdovstiev, najviac vo výmere 5 až 10 ha. Táto skutočnosť úzko súvisela popri spomenutých procesoch hospodárskeho rozvoja krajiny aj so vzťahmi v rámci rodiny a príbuzenstva, s dedičskými zvyklosťami (ktorými sa budeme ešte zaoberať v časti venovanej rodinnému životu).

Popri pestovaní obilnín, jarín a ozimín, ešte začiatkom 20. storočia sa stretávame s trojpoľným systémom, pri ktorom sa časť pôdy nechávala ležať úhorom. Od 19. storočia sa však na slovenskom vidieku postupne uplatňovali aj ďalšie plodiny – okopaniny a krmoviny. Zemiaky, ktoré sa nám zdajú byť takým významným základom nášho poľnohospodárstva i stravy, začali sa vo väčšom rozsahu pestovať až v priebehu 19. storočia.

Okrem pestovania obilia a okopanín, významné miesto v roľníckej produkcii malo aj zeleninárstvo. Základná zelenina (kapusta, mrkva, petržlen, cibuľa) sa pestovala na celom Slovensku, podľa klimatických a pôdnych podmienok v menšom rozsahu pre vlastnú potrebu v záhradách, v úrodnejších krajoch, blízko trhových centier aj na predaj. Od začiatku 20. storočia rozvoju zeleninárstva na Slovensku napomohli bulharskí zeleninári, ktorí sa tu usádzali, prinášali a zavádzali nové plodiny a pestovateľské technológie. Ovocinárstvo bolo tiež rozvinutou súčasťou agrárnej kultúry na Slovensku, ktoré sa rozvinulo do regionálnej špecializácie, kde sa často v niektorých obciach stali jednotlivé druhy ovocia základom obchodovania a teda aj zdrojom príjmov tunajšieho obyvateľstva. Významným kultúrnym fenoménom Slovenska bolo v minulosti a podnes ostalo vinohradníctvo. Má zložitú a dávnu históriu siahajúcu do rímskych čias a v jeho historickom vývine sa odrážajú rôzne formy. Pestovanie hrozna a dorábanie vína bolo v niektorých obciach a mestách západného Slovenska donedávna základným zamestnaním obyvateľstva. V iných častiach južného Slovenska sa vinohradníctvo rozvíjalo popri obilninárstve a malo charakter produkcie pre vlastnú spotrebu roľníckej domácnosti.

V poľnohospodárskej produkcii mal významné miesto chov hospodárskych zvierat – ťažného dobytka (voly, kone), ale aj dobytka na mliečnu produkciu (kravy, kozy a ovce), produkciu mäsa (ošípané, chov hydiny). Významnú zmenu do chovu hospodárskych zvierat na Slovensku priniesla valašská kolonizácia – migračný pohyb v 15. –17. storočí, ktorý vyšiel z južných a východných Karpát a priniesol k nám chov oviec, ktorý využíval vyššie položené horské pasienky, tzv. horské salašníctvo. Pre tento druh chovu bola popri produkcii mäsa a vlny príznačná mliečna produkcia, ktorá predstavovala najrôznejšie a na Slovensku predtým neznáme spôsoby spracovania ovčieho mlieka a uchovávanie produktov (obr. 6). Valašská kolonizácia po 13. storočí v mnohých oblastiach ovplyvnila vývoj slovenskej ľudovej kultúry. Organizácia chovu, hierarchia funkcií a pracovného zadelenia na salaši, sezónnosť pasenia a nové mliečne produkty ovplyvnili celkový spôsob života najmä v horských a podhorských oblastiach a ovplyvnili aj stravu. Táto kolonizácia, jej ekonomický a kultúrny vplyv nám priniesla aj budúce „národné“ jedlo – bryndzové haluš-

ky, súviselo s ňou nové osídlenie a využitie krajiny a umelecké prejavy, ktoré sa taktiež stali symbolmi slovenskej národnej kultúry.

Roľnícky kultúrny základ bol dôležitý aj v ostatných sférach spôsobu života. Územie Slovenska sa oddávna vyznačuje výskytom rúd, kameňa, hliny, dreva a ostatných prírodných surovín. Dobré podmienky boli aj na pestovanie technických plodín a chov hospodárskych zvierat tak isto predstavoval spoľahlivú životnú materiálnu základňu. Bohatstvo zdrojov a geografická poloha vytvárali priaznivé podmienky na rozvoj remesiel. Remeslá boli pod vplyvom rozvinutých foriem zo susediacich krajín a v nových podmienkach nadobúdali vlastné vývinové črty a špecializovali sa. Svedčia o tom archeologické nálezy z ranofeudálneho slovanského obdobia, ako aj názvy osád, ktoré svoje služobnícke povinnosti voči hradnému panstvu plnili servisnými aj luxusnými remeselníckymi výrobkami a činnosťou. Zásluhou kolonistov zo západnej Európy a domáceho vývoja sa na základe privilégii – najmä v období po tatárskom vpáde – formovali mestá, ktoré boli rozhodujúcimi a hlavnými strediskami remesiel. Dedinské remeslá sa od mestských postupne odlišovali z hľadiska organizácie, surovinových zdrojov a odbytísk a organizovaniu na základe cechov. Ovplyvnenie vývoja remesiel na Slovensku kolonizáciou najmä z nemeckých krajín predstavuje významnú súvzťažnosť Slovenska so západoeurópskymi kultúrnymi tradíciami. K významným neroľníckym zamestnaniam na Slovensku patrilo baníctvo, ktoré znamenalo nielen ekonomickú prosperitu miest, podnecovalo ich rozvoj, ale predstavovalo samostatnú kultúrnu sféru, spojenú s rytmom banskej práce, sviatkami, vzdelávaním, ako aj osobitnými prejavmi spôsobu života, ktoré sa prejavili v rôznych sférach (strava, odev, folklór).

Zo začiatku 18. storočia, odkedy máme prvé spoľahlivejšie štatistické údaje o Uhorsku, bolo na Slovensku asi 7 000 remeselníkov, čo predstavovalo takmer 80 % všetkých remeselníkov vo vtedajšom Uhorsku. Tento stav ďalej pokračoval aj v nasledujúcich storočiach. Tovariši zo Slovenska vandrovali po rakúskych a nemeckých krajinách a na Slovensko prichádzali na vandrovku tovariši z menej rozvinutých častí Uhorska. Z remeselníckej produkcie určenej na trh strednej a východnej Európy bola významná kováčska výroba poľnohospodárskeho náradia, zvoncov, drotárskych výrobkov, umelecké kováčstvo a zámočníctvo. Drevené súčasti poľnohospodárskeho náradia produkovali kolári a debnári, v oblasti výroby textilu významné miesto zaujímalo brdárstvo. Výroba a spracovanie textilných vlákien nadväzovala na poľnohospodársku produkciu, súvisela s chovom oviec a pestovaním ľanu a na severe Slovenska mala dominantné postavenie. Remeselná výroba sa tu neskôr – v 19. storočí – stala základom rozvíjajúceho sa ľanárskeho a textilného priemyslu. Potreby miestneho trhu pokrývalo súkenníctvo, halenárstvo a gubárstvo, ktorého výrobky sa exportovali. S odevom súviselo klobučníctvo a výroba čipiek mnohorakých typov. Rozvinuté bolo spracovanie kože, kožušín i kožených výrobkov. Sústreďovalo sa podľa druhu do rôznych lokalít, v ktorých kožiarska výroba prerástla do priemyselného spracovania.

Poslaním remesiel spojených s potravinárskou produkciou bolo uspokojovať miestne i širšie regionálne potreby. Takýto charakter malo mlynárstvo, výroba mäsových špecialít a liehovarníctvo. Stavebné remeslá – kamenárstvo,

tesárstvo, vápenkárstvo, murárstvo – sa zo Slovenska šírili do ostatných oblastí Rakúsko-Uhorska. Dielne slovenských hrnčiarov takmer z celého územia Slovenska boli zásobárňou keramiky pre lokálnych spotrebiteľov i širšiemu regionálnemu okruhu. Tradícia západoslovenskej fajansy sa budovala na džbánkarskej produkcii Habánov – západoeurópskej skupiny prisťahovalcov, ktorú spájali etnické, náboženské i sociálne väzby a ktorí sa tu usadili po útekoch pred náboženským prenasledovaním v 16. a 17. storočí (obr. 7, 8). Výroba kameniny, sklárske huty ale aj výroba fajok produkovali tovar dennej potreby podobne ako luxusné artikle, ktorými sa preslávili v širšom stredoeurópskom regióne. Tieto oblasti remeselníckej výroby spolu s manufaktúrnou a neskôr aj priemyselnou výrobou formovali slovenskú ľudovú kultúru a prostredníctvom obchodných stykov ju dostávali do kontaktov so stredoeurópskym kultúrnym regiónom.

Strava

Strava na Slovensku, zvlášť tradičná či *ľudová*, čerpala z produktov roľníkov a chovateľov dobytka a do určitej miery ju ovplyvňovali aj obchodné, dovážané tovary. Na prípravu pokrmov sa využívali všetky známe obilniny. Prevládajúcou chlebovinou, aj vzhľadom na podhorský charakter krajiny a horšie klimatické podmienky, bola menej náročná raž, kombinovaná aj s inými druhmi obilia (obr. 9). Biela múka sa používala pri pečení koláčov, náhradou či doplnkom chlebového cesta boli od 19. storočia zemiaky. Obľúbená boja aj pšeničná krupica, z ktorej sa varila krupicová kaša. Kaša z jačmenných krúpov bola známa aj ako obradové jedlo. Zaujímavým pôstnym jedlom bývala kaša z naklíčenej pšenice, ktorá sa niekedy piekla. Predstavovala biologicky veľmi hodnotné pečivo, dodávajúce v predjarnom čase potrebnú energiu. Z archaických obilnín sa na niektorých miestach až do polovice 20. storočia využívala aj pohánka, proso a ovos, od polovice 19. storočia sa začala pestovať kukurica (obr. 10). Najčastejšie sa z nej varila kaša, podávaná s mliekom. V priebehu 20. storočia sa do jedálneho lístka presadzovala ryža, ktorá často nahrádzala spomenuté archaické obilniny. Kapusta a strukoviny patrili medzi starobylé súčasti stravy. Kapusta sa kvasením konzervovala na zimné obdobie a upravovala sa rôznymi spôsobmi; podávala sa varená, dusená aj surová, ako príloha k jedlám aj ako hlavné jedlo. Zásobárňou rastlinných bielkovín boli strukoviny. Pestovanie importovanej fazule postupne nahrádzalo domácu strukovinu, bôb. Najvýznamnejšou súčasťou tradičného slovenského jedálneho lístka boli – zdalo by sa, že odjakživa – zemiaky. V skutočnosti sa udomácnili v strave najmä v 19. storočí a odvtedy sú tam veľmi významné – varené, pečené, ako polievka, kaša, prívarok. Ako doplnok pri príprave cesta tvoria základ zemiakovej baby, harule, no a najmä halušiek, ktoré omastené a posypané bryndzou alebo kyslou kapustou sú známym a obľúbeným slovenským „národným“ jedlom.

Ďalšou významnou zložkou stravy boli aj sú zeleninové jedlá. Známe je aj využívanie divo rastúcich druhov – žihľavy alebo štiavu – a z nich pripravovaných odvarov, polievok a prívarkov. Využívali sa všetky druhy koreňovej zele-

niny, šalát aj špenát. Paradajky, paprika a tekvica sú v jedálnom lístku, v záhradách a v kuchyni Slovákov pomerne novodobým importom.

Mliečna zložka stravy bola rôznorodá: konzumovalo sa kravské a ovčie, menej kozie mlieko a výrobky získané rôznou formou spracovania kyslého mlieka na tvaroh a syry. Vďaka rozšírenému salašníckemu chovu oviec a s ním súvisiacou špecializovanou výrobou ovčích syrov získala slovenská kuchyňa svoje špeciality: bryndzu, oštiepky a parenice (obr. 11).

Spotreba mäsa nebola v minulosti veľmi významná. V porovnaní so súčasnosťou sa viac ako dnes konzumovala baranina a jahňacina, hovädzie mäso len výnimočne pri nútenej porážke zvieraťa, keď zo solidarity odkúpili susedia po „funte“ (približne 0,4 kg), aby zmierili majiteľovi škodu. Bravčovina sa z veľkej časti spracúvala na mäsové výrobky. Hydina sa najčastejšie konzumovala pri obradných rodinných príležitostiach, ako bola strava pre rodičku („do kúta“), slepačia polievka bola tak isto aj svadobným obradovým jedlom. V tradičnej strave sa viac ako dnes objavovala divina a ryby, najmä v pôstnych obdobiach. Slepačie vajíčka mali v tradičnej strave veľkú cenu. Na jednej strane sa dali odpredať, na druhej starne boli pri domácej spotrebe potrebné pri príprave cestovín a koláčov. Pražené vajíčka boli obľúbenou stravou a pri namáhavej práci predstavovali kaloricky výdatné jedlo. Vajce ako symbol života a plodnosti spĺňalo v ľudovej strave aj obradovú funkciu. Preto sa v rámci jarných obradov jedli vajcia pri prvej jarnej orbe, sejbe, či na Veľkonočnú nedeľu, praženica bola súčasťou obradových jedál pri iných výročných a rodinných udalostiach.

Najrozšírenejším ovocím boli jablká, hrušky a slivky. Na dlhodobú konzumáciu sa prispôsobovali rôznym spôsobom (sušením, menej zaváraním) najčastejšie sa odkladali do sena. Doplnok stravy tvorili aj lesné plodiny a huby.

Z nápojov boli významné popri vode a rôznych minerálnych vodách (*kyselka, medokýš*) čaje z lesných aj záhradných bylín. Osobitnú a kultúrne významnú kapitolu tvorí konzumácia alkoholických nápojov. Z tohto hľadiska tvorí Slovensko hranicu či spojnicu väčších kultúrnych regiónov – stredozemskej vinárskej oblasti so severoeurópskou oblasťou konzumácie destilátov. Pivo, hoci sa na Slovensku varilo od stredoveku, nedosiahlo v minulosti takú obľubu ako v Nemecku či v Čechách.

Odev, odievanie

Medzi základné potreby človeka patrí odievanie. Nejde však len o ochranu pred poveternostnými vplyvmi, ale odev odráža aj vkusové normy, kreativitu a je estetickým prejavom a výrazom sociálneho a profesionálneho statusu. Všetky atribúty ľudového odevu nesú pečať regionalizmu, podľa ktorého sa rozvíjal aj slovenský ľudový odev (obr. 12, 13). V rámci tohto rozvoja rešpektoval všetky potreby nositeľa, poveternostné podmienky aj príležitosti nosenia. V horských a podhorských oblastiach prevažovali teplé vlnené materiály, priliehavé strihy mužského aj ženského odevu, v klimaticky priaznivejších južnejších nížinatých oblastiach v mužskom aj ženskom odeve sa vyníma najmä letný pracovný odev voľnejšieho strihu. Náročnosť výzdoby a jej nákladnosť sa prejavila naj-

mä v ženskom odeve aj ako výraz majetkových možností rodiny, ale aj pod vplyvom ideových prúdov, ktoré v historickom vývine zasiahli jednotlivé regióny Slovenska. Významnou zložkou mužského aj ženského odevu bol aj ochranný vrchný odev (halena, mentieka), ktorý bol nevyhnutný v určitých profesiách (pastierske širice a guby).

Úprava hlavy a účes mal významnú znakovú funkciu zvlášť u žien (obr. 14) – prostovlasá dievka sa odlišovala od dievky na vydaj, ktorá mala pri slávnostných chvíľach na hlave korunku rôzneho tvaru (obr. 15). V takejto korunkevenci išla na sobáš, a vstupom medzi vydaté ženy ju zamenila za čepiec. Tvaroslovie a výzdoba čepca boli veľmi bohaté a odlišovali sa nimi jednotlivé dediny, doliny či skupiny dedín. Menej regionálnych a viac profesionálnych znakov si zachovával mužský odev, pri ktorom rôzne kožené opasky, zápästky a podobné súčasti predstavovali ochranné prvky, spevňujúce niektoré časti tela pri namáhavej práci. Pôvodný odev aj obuv z domácich materiálov podliehali od konca 19. storočia výrazným zmenám pod vplyvom lacnejších, dostupných materiálov a možno aj pohodlnejších strihov.

Ženský odev bol v tomto smere konzervatívnejší a najmä v sviatočných a obradných variantoch zachoval mnohé archaické súčiastky aj výzdobu až do polovice 20. storočia. Nový život ľudového odevu ožíva nielen v muzeálnych zbierkach, ale aj vďaka živej scénickej podobe, ktorú reprezentujú mnohé folklórne súbory. Práve vďaka ním sa šíri pôvodný obraz krajiny a kultúry a pretrváva úcta k tradíciám.

Staviteľstvo a bývanie

Slovenská kultúra bola k ľudovým tradíciám menej úctivá v oblasti ľudového staviteľstva (obr. 16, 17, 18). Ide o zložitý vývin s geneticky, materiálovo, technologicky, formálne, funkčne, i sociálne podmienenými. Ľudové, najmä vidiecke staviteľstvo na Slovensku sa podľa dostupnosti materiálu a opäť v súvislosti s klimatickými a inými prírodnými podmienkami rozdeľuje na oblasť drevených stavieb, typických pre horské a podhorské oblasti severného Slovenska, a na južnú oblasť s prevládajúcimi stavbami z hliny a kameňa.

Usporiadanie intravilánu a typológia sídel zodpovedala prírodnému prostrediu a právnym podmienkam osídľovania, neskôr súvisela s vrchnostenskými nariadeniami a obmedzeniami. Na Slovensku sa rozvinuli tri základné typy – hromadné sídla s návsou alebo námestím, rozptýlené sídla a samoty. Samotné obydlia, ich priestorové členenie a spôsob využitia a spôsob bývania predstavujú aj významný sociálny rozmer, ktorý odrážal nielen potreby, ale možnosti jednotlivých rodín a domácností.

Rodina

Rodina a domácnosť je v slovenských podmienkach aj významným kultúrotvorným faktorom. Štruktúra tejto malej skupiny ľudí, zviazaných vzťahmi pokrvnosti a afinity, ktorej základom je jeden alebo viac manželských párov,

zaujímala bádateľov už od konca 19. storočia. O obraze slovenskej rodiny podávali v minulosti krátke správy cestovatelia či miestni vzdelanci, najmä kňazi. Tieto charakteristiky boli vždy podmienené ich zámerom a uhlom pohľadu. Etnografické a historické bádanie prinieslo nový, objektivizujúci pohľad na slovenskú rodinu, ktorej najčastejšou podobou bola rozšírená rodina, pozostávajúca z rodičov a ich sobášených detí, ktoré už tiež mali svoje vlastné deti (obr. 19). Zotrvávanie v týchto veľkých, rozšírených rodinách bolo výhodné nielen z hľadiska systému zdaňovania (*od komína, od domu*), ale bolo nevyhnutné aj z hľadiska spôsobu dedenia a delenia rodinného majetku. Rodinný majetok bol majetkom všetkých členov (dedovizeň, otcovizeň), spoločne na ňom pracovali a tým si zabezpečovali aj nárok na svoj dedičský podiel. Toto právo sa týkalo predovšetkým synov (podľa zákona od polovice 19. storočia aj dcér). Domácnosť bola najčastejšie totožná s rodinou – využívanie sluhovskej či inej cudzej práce bolo len zriedkavé. Mnohopočetná rodina si v prevládajúcom type extenzívneho poľnohospodárstva vystačila vlastnými silami. Obvyklý bol aj nízky vek pri vstupe do manželstva a málokto zostal sám, t. j. mimo manželského zväzku, pretože rodina bola základom existencie všetkých jej členov. Tento „ideálny" obraz narúšali konkrétne situácie i migračné pohyby. V rodinách, kde nebol dostatočný majetkový základ, nemali členovia motiváciu zostávať spolu v rozšírenej mnohopočetnej forme. Majetkový základ mohol viesť proces rozvoja rodiny aj iným smerom: zámernou reguláciou populačného prírastku, ktorou sa v niektorých oblastiach obyvateľstvo chránilo pred schudobnením a snažilo sa sústrediť majetok pre čo možno najmenší počet dedičov. A tak v dedinách s týmto tzv. jednodetným systémom, ktorý vrcholil v 30-tych rokoch 20. storočia, došlo k zbohatnutiu rodín. Bohatstvo sa premietalo do očividných prejavov, akými boli nákladný ženský či dievocký odev alebo stavba domu a výzdoba jeho priečelia. Takáto populačná situácia v nežiaducej miere ovplyvnila reprodukciu obyvateľstva.

Lokálne spoločenstvo

Rodinný život bol v tradičnom roľníckom svete úzko prepojený so životom širšieho, predovšetkým lokálneho spoločenstva. Poväčšine málo sociálne diferencované spoločenstvo slovenskej dediny organizovalo pracovné a zábavné aktivity prostredníctvom širších príbuzenských väzieb, ktoré umocňovali pocity lokálnej spolupatričnosti. Administratívna obec sa riadila právom, ktoré sa odvíjalo od spôsobu a času osídlenia, resp. založenia obce a v krajine bolo zjednotené až koncom 19. storočia. Predstavenstvo obce sa v tom čase skladalo z richtára, jeho zástupcu a aspoň dvoch členov obecnej rady (prísažných). Z úradu vyplývalo členstvo v obecnej rade aj notárovi, sirotskému otcovi a lekárovi. Po 1. svetovej vojne sa namiesto obecného prestavenstva zaviedlo obecné zastupiteľstvo a funkciu richtára nahradila funkcia starostu. V obci bola dôležitá aj hospodárska a územná organizácia, ktorej základy tkvejú vo vlastníctve pôdy. Urbariálny patent Márie Terézie upravil v r. 1723 vzťahy, povinnosti i práva urbárnikov a zemepánov. Podľa výmery, umiestnenia, druhu pôdy rozlišovali sa urbárski poddaní, želiari a domkári. Aj po zániku feu-

dalizmu sa udržali rôzne druhy kolektívneho spoluvlastníctva majetku (pasienkové a lesné spoločenstvá). V živote spoločenstva boli významné aj tradície obyčajového práva, ktorými sa upravovali mnohé vzťahy napr. medzi susedmi, pri vzájomnej pomoci, ale aj pri bežnej komunikácii. Rod a status bol vyjadrený miestom jednotlivca (v cirkevnom spoločenstve bolo napr. tradíciou určené miesto v kostole). Niektoré miesta boli spoločensky tabuizované (žene sa napr. nepatrilo ísť do krčmy, pretože to bolo miesto stretávania sa mužov).

Život tradičného spoločenstva, či už roľníckych, remeselníckych či iných vrstiev, nebol však naplnený len prácou. K životu patrili aj sviatočné či obradové udalosti, ktoré sa viazali zvlášť k výročným príležitostiam roľníckeho a kresťanského kalendára alebo k udalostiam spojeným so životným cyklom rodiny a človeka v nej.

Obyčaje výročného cyklu

Periodizácia roľníckej práce určovala rozdelenie obyčajového cyklu na zimné a letné obdobie, striedajúce sa v čase slnovratov. Do zimného cyklu patrili najmä obyčaje spojené so zabezpečením úrody, prosperity hospodárstva i rodiny do budúcej sezóny. Predvianočné obdobie, ktoré cirkev vymedzila adventom, malo v tradičnej kultúre blízko najmä k čarám a mágii, ako to súviselo aj s predlžovaním nocí a s predstavami o narastajúcej moci zlomocných ženských postáv, tzv. stríg. „Stridžie dni“ boli naplnené veštbami, ľúbostným čarovaním i obchôdzkami, ktoré však mali čím ďalej prevažne zábavný charakter. Barborky, Lucie síce mohli uškodiť, ale ochranou proti ich moci boli silne aromatické látky, napr. cesnak, očistný účinok mal aj oheň a dym a zámerné robenie hluku, napr. plieskanie bičom na krížnych cestách, ktorým sa mali odplašiť zlé sily.

Dievčatá v predvečer alebo v samotný deň Ondreja (30.11.) robili úkony, ktorých cieľom bolo zistiť, či sa do roka vydajú alebo či sa vydajú vôbec, či ich osudom určený muž bude mládenec alebo vdovec, chudobný alebo zámožný, aké bude mať povolanie, ako bude vyzerať, kto to konkrétne bude. Známe bolo tavenie olova na ukradnutom dreve, jeho liate cez ukradnutý kľúč, čím sa zvyšoval čarodejný účinok. Roztavené olovo vyliate do studenej vody nadobudlo tvar, z ktorého bolo možné hádať vlastnosti a charakteristiky budúceho manžela. K ondrejskému čarovaniu patrili aj magické formulky, ktoré boli v rôznych variantoch známe na celom Slovensku. Uvádzame príklad z Horehronia:

Ondreju, Ondreju,
konope ti seju,
daj nám bože znati,
či nás budú brati.

Od Ondreja, resp. od Lucie (13.12) do Vianoc mala vydajachtivému dievčaťu vykvitnúť odlomená halúzka z ovocného stromu. Pri jej lámaní tiež sa mala odriekať formulka, aká sa zachovala na strednom Považí:

Čerešnička, višňa,
poraď mi ty poraď,
za koho bych išla.

Zaujímavý vývoj majú mikulášske zvyky: masky Mikuláša, anjela a čerta sa začali v predvianočnom období na našich dedinách zjavovať v 19. storočí. Svojimi znakmi i odevom sa viazali na staršie predlohy obchôdzkových maskovaných postáv: čert chodil v kožuchu prevrátenom naruby, anjeli sa viac podobali na postavy Barbory alebo Lucie. Mikuláš sa dal identifikovať podľa biskupskej berly a čiapky zhotovenej z papiera. Určený bol najmä deťom, čo dokazuje potvrdzuje aj preslov riekanky:

Deti, ja som Mikuláš,
modlite sa Otčenáš.
Mrcha deťom nesiem korbáče,
dobrým orechy a koláče.

Ku dňu Lucie sa – podobne ako k Ondrejovi – viazali ľúbostné čary a veštby. Lucia sa stotožňovala s ochrankyňou ženských prác, preto boli v tento deň niektoré práce zakázané, iné sa neodporúčali. Zákaz pradenia sa viazal k viacerým dňom zimného slnovratu, najdôslednejšie však práve na tento deň, pričom Lucia vraj sama dozerala a trestala tých, čo zákaz porušili. Tento motív je známy vo viacerých poverových rozprávaniach, rozšírených aj na mužské práce. Vo viacerých obciach na Kysuciach sa zachovalo rozprávanie o mužovi, ktorý ešte ráno pred svitaním išiel do hory na drevo. Ľuďom, ktorí ho upozorňovali, že je Lucie, odpovedal: *„Kým sa Lucka doklucká, priveziem si ja z hory bučka“*. Lenže nie on priviezol bučka, ale jeho priviezli zabitého, lebo ho vraj Lucia privalila stromom, keďže znesvätil jej deň.

Maskované obchôdzky Luciek (obr. 20) bolo možné vidieť v niektorých obciach Slovenska ešte začiatkom sedemdesiatych rokov. Lucia bola nemá postava oblečená celá v bielom. Tvár mala zamúčenú alebo prikrytú sitom, v ruke držala husacie krídlo, prípadne košík s prázdnymi vretenami. K maskovaným sprievodom sa postupne pridávali rôzne veselé masky a celá obchôdzka mala zábavnú funkciu

Vianočné sviatočné obdobie tvorí časový úsek medzi 24. decembrom a 6. januárom. Na formovanie vianočných tradícií vplývalo prelínanie pôvodných agrárnych a solárnych slávností s kresťanským kultom narodenia Ježiša Krista. Návštevy, veselosť, hodovanie a vzájomné obdarúvanie sú novodobejšími prvkami a súvisia so silnejúcim tretím stavom, remeselníckou komunitou, ktorá takto oslavovala vianočné sviatky najmä v západoeurópskych mestách asi od 16. storočia. Z tohto obdobia aj prostredia pochádzajú aj prvé správy o vianočnom stromčeku a obdarúvaní detí. V Uhorsku sa stromčeky a darčeky udomácňovali postupne od 19. storočia, najprv v šľachtických a meštianskych rodinách, školách a kostoloch. Dnes už majú svoje stále miesto v rodinnom kruhu, pretože tradícia Vianoc sa oveľa viac uzatvorila do rodinného kruhu. S vianočným časom bol spojený aj kult zosnulých a obetné úkony spojené s ním sa zachovali až do 20. storočia.

Spoločenskú formu mali v predvianočnom aj vianočnom čase obradné obchôdzky maskovaných postáv, ako aj významný zákaz príchodu ženy ako prvej do domu, čomu sa predchádzalo skorými rannými návštevami vinšovníkov – malých chlapcov. Na Tomáša skoro ráno chodili vinšovať po domoch napr. v Senohrade v Honte takto:

Cincilin, cincilin, doniesol som vám oceli,
žeby sa vám hrnce,misky, rajnice nebili,
reťaze netrhali, sekere nelámali.
Žeby ste dobre pálenku pili
a boli taký zdrví ako táto oceľ.

Do vianočného obdobia patrila aj obchôdzka pastierov, ktorí prinášali gazdinej prúty, aby ich domáci použili pri prvom vyháňaní dobytka. Domáci pastierov obdarovali chlebom či koláčom a pálenkou:

Vinšujem vám v tieto slávne sviatky,
aby vám dal pánboh šťastie,
hojné božské požehnanie:
na poli úrodu,
v dome príplodu,
na statečku rozmnoženie,
na dietkach potešenie
a vám všetkým dobrého zdravia.

Popod okná chodili spievať koledníci, betlehemci prinášali do príbytkov kaplnku – jasličky a vianočnú pastiersku hru o narodení Ježiška. Známe bolo aj chodenie s hadom, s hviezdou a iné obchôdzkové hry. Spoločenskou zábavou bolo vyplnené obdobie od Troch kráľov po Popolcovú stredu, nazývané Fašiangy. Obyčaje, ktoré sa konali v tomto období, tiež súviseli s prosperitnou mágiou, ale aj so spoločenským statusom. Patrilo sem prijímanie do mládeneckej alebo aj dievockej vrstvy, ale aj jej „opúšťanie“. Fašiangy boli totiž aj časom svadieb a zábav pred 40-dňovým pôstom.

Jarné a letné obdobie je časovo ohraničené od predveľkonočného pôstu po dožinky. Obyčaje jarného obdobia súviseli s radostným očakávaním prebúdzania sa prírody, starosťou o prosperitu pred začiatkom jarných prác ako aj s ochranou vegetácie. K týmto obradom patrilo vynášanie Moreny, symbolu odchádzajúcej zimy a prinášaním „letečka“ v predveľkonočnom období a množstvo obyčajov, spojených s Veľkou nocou (obr. 21). Kresťanský sviatok umučenia a vzkriesenia Ježiša Krista dopĺňala viera v očistnú moc vody, okiadzanie príbytka i dobytka dymom z posvätených bahniatok. Posvätené veľkonočné jedlá mali ochrannú moc. Veľkonočná šibačka a oblievačka mala v minulosti najmä očistný zmysel, v súčasnosti je najmä spoločenskou príležitosťou v rámci širšieho príbuzenstva, známych a života mládeže. K mládeži a zväčša k ľúbostným magickým praktikám sa viazala aj väčšina obyčajov okolo svätodušných slávností, akými bolo stavanie májov, turíčne voľby kráľa alebo kráľovnej spomedzi dospelej mládeže, ako aj slávnosti súvisiace s letným slnovratom –

pálenie svätojánskych ohňov. V období, ktoré zachytávajú výskumy, sa tieto slávnosti už viac vnímali ako zábava mladých ľudí pri vatre, avšak pôvodne súviseli najmä s očistnou silou ohňa a slávnosťami solárneho kultu. Kult zosnulých, napriek tomu, že sa vyskytoval aj vo viacerých sviatkoch počas roka, je samostatne ukotvený v období po ukončení a oslavách zberu úrod najrôznejšieho druhu (dožinky, vinobranie, obr. 22, 23, pastierske účtovanie) v neskorú jeseň, na sviatok Dušičiek a Všetkých svätých.

Rodinné obyčaje

Rodinné obyčaje sú poväčšine z kultúrnoantropologického hľadiska obradmi prechodu, ktorými prechádza človek počas svojho života.

Svadobné obrady vyjadrovali a potvrdzovali zmenu rodinného stavu osôb uzatvárajúcich manželstvo. Mladí ľudia sa lúčili so svojou vrstovníckou skupinou a stávali sa súčasťou spoločenstva vydatých a ženatých osôb. Svadba predstavuje aj založenie budúcej novej rodiny, pretože sa počítalo s potomstvom, ktorého zabezpečenie – napríklad položením malého chlapčeka do nevestinho lona – bolo súčasťou magických praktík počas svadby. Hojnosť jedla, pitia a veselosti predstavovalo mágiu nového začiatku v zmysle predstavy *ako na začiatku – tak aj vždy*. Prosperitu nového zväzku malo zabezpečiť aj obsýpanie mladého páru zrnom či peniazmi. Svadba znamenala aj začiatok manželského pohlavného života, na niektorých miestach aj v prvej polovici 20. storočia spomínajú obyčaj verejného ukladania manželov na lôžko, kontrolu či zverejnenie panenstva nevesty. Všeobecne rozšírený a dodnes živý je žartovný aj erotický charakter svadobných piesní a vinšov – nezávisle od toho, či vinše prednáša prvý družba, alebo sú obsahom blahoprajných svadobných telegramov. Uvádzame príklad staršieho družbovského vinšu, ktorým sa svadobčania vyzývajú na hodovanie:

Urodzení, taktiež vážní,
obecní tiež i prísažní,
hrubí, tuční, tlstí, tenkí,
malí, nízki, aj ten veľký,
aj vy titulovanie
panie, pekne cifrovanie,
hladkie, taktiež rapavie,
biele, načernie, tarkavie!
Ja vám to všem oznamujem,
u ktorých len žart rozumiem.
Doniesla mi jedna mucha
tú povesť včera do ucha,
že vy svadbu vyžívate,
jete, pijete, skákate
a že ste viacej veselí
ako ženy pri kyseli.
Ja vám niečo z môjho rôžku

žartovnej polievky trošku
prednášam tu v tomto psaniu
k žiadostivému chlípaniu!

Keďže ide o nielen obyčaje prechodu zo stavu mládeneckého či dievockého do stavu manželského, ale aj o faktický prechod do novej rodiny manžela (menej častý a spoločensky menejhodnotný býval príchod zaťa do manželkinej rodiny), bolo potrebné účastníkov obradu chrániť pred možným zlým pôsobením škodlivých síl.

Svadobné obyčaje sa vyvíjali v čase a pôsobili na ne rôzne vplyvy – módne prvky, zásahy inštitúcií a v neposlednom rade zásahy sociálnych a ekonomických faktorov. Výsledkom je komplikované navrstvenie obyčajov rôzneho obsahu i časového pôvodu, z ktorých sa skladala tradičná svadba. Napriek regionálnej aj spoločensky určovanej rozmanitosti základná štruktúra svadby pozostáva z obyčajov predsvadobného obdobia, ktorých obsahom je zisťovanie možnosti sobáša, samotné svadobné obyčaje od príchodu ženícha po nevestu až po skladanie venca a čepčenie nevesty, resp. po tanec so začepčenou nevestou, rozdávanie svadobného koláča a posvadobné obdobie hostín a zábavy.

Niekoľko etáp majú obyčaje spojené s narodením dieťaťa. Na zabezpečenie potomstva sa pamätalo už pri svadobnom obrade a potom v čase tehotenstva: viaceré zákazy či príkazy mali na mysli zdravie matky aj budúceho potomka. Až do polovice 20. storočia ženy zväčša rodili doma, za asistencie pôrodnej babice. Praktiky magického charakteru pri pôrode mali napomôcť jeho zdarnému priebehu, ďalšie boli očistné pre novorodenca i pre rodičku a ďalšie predstavovali úkony súvisiace so sociálnym zaradením ženy a dieťaťa do kruhu rodiny a prostredníctvom nej aj do celého širšieho spoločenstva. Tieto úkony prekryl svojou podstatou cirkevný obrad krstu, ku ktorému sa prizývali aj ľudia z príbuzenského okruhu, z okruhu vrstovníkov rodičov, alebo sa pozvaním zemepána či ďalšieho príslušníka miestnej honorability, vždy sa vytvoril nový príbuzenský vzťah – kmotrovstvo vo vzťahu k rodičom dieťaťa a krstnorodičovstvo vo vzťahu k dieťaťu. Tento vzťah mal nielen simulovať, ale v prípade potreby aj suplovať vzťah a starostlivosť rodičov o dieťa.

Úmrtie a sústava obyčajov spojených s týmto nevyhnutnmým smutným medzníkom ľudského bytia spočívala v rozlúčke s mŕtvym, jeho vylúčením zo sveta živých, ale aj ochranou pred jeho možným zlým vplyvom na pozostalých ľudí a veci. Široký okruh povier sa spájal s predpoveďami a znameniami blížiaceho sa úmrtia, významné boli spôsoby uľahčovania skonu, obriadenie zomrelého, pohreb a nakoniec úpravy hrobov na cintorínoch (obr. 24). Návštevy cintorínov počas roka boli súčasťou výročných sviatkov, ale zároveň upevňovali úctu k predkom a pocit rodinnej súnáležitosti (obr. 25).

Ľudová próza

Do predmetu štúdia ľudovej kultúry patria aj folklórne prejavy, ktorých široký výber druhov a žánrov by si vyžadoval osobitne rozsiahly priestor. Za všetky rozsiahle zbierky možno úvodom spomenúť aspoň klenotnicové súbory

Jána Kollára *Písně světské lidu slovenského v Uhřích* a potom *Národnie spievanky*, ktoré zozbieral a postupne vydal v prvej polovici 19. storočia. Koncom 19. storočia zas vďaka zostavovateľskej a redaktorskej starostlivosti Pavla Dobšinského vyšli *Prostonárodné slovenské povesti*. Celé významné generácie slovenskej inteligencie toho obdobia vyrastali na folkloristickej práci.

Dejiny zberateľstva aj spracovania fondov ústnej ľudovej slovesnosti obsahujú aj ďalšie významné kapitoly z 30-tych rokov 20. storočia v podobe práce Jiřího Polívku – *Súpis slovenských rozprávok* a veľkej zberateľskej akcie Slovanského seminára FiF UK, vedenej profesorom Frankom Wollmanom. Slovenská folkloristika prejavila svoj teoretický zástoj významným spôsobom, keďže od 30-tych rokov 20. storočia sa v nej uplatňovala a ďalej rozvíjala funkčná štrukturálna metóda v dielach bádateľov Petra Bogatyriova a neskôr Andreja Melicherčíka.

Slovenská ľudová próza má bohatú žánrovú skladbu. Medzi rozprávkové žánre zaraďujeme rozprávky o zvieratách, čarodejné, legendárne a humoristické rozprávky a anekdoty. Na rozdiel od rozprávky je povesť príbehom, ktorému rozprávač aj poslucháč veria, resp. ho považujú za pravdepodobný alebo možný. V rozprávaní vystupujú aj reálne poverové postavy, udalosti a deje, ktoré sa úzko viažu na rozprávačovo okolie z dávnej alebo nedávnej minulosti. Aktuálne a stále živé sú rozprávania zo života. V porovnaní s povesťami majú inú, bližšiu časovú perspektívu a prejavujú sa v nich výraznejšie individuálne postoje rozprávača.

Ľudová pieseň a hudba

Najväčšiu zbierku slovenských ľudových piesní predstavujú *Slovenské spevy*, ktoré vychádzali postupne od roku 1880 a ich kompletná reedícia vyšla takmer po sto rokoch. Mnohé piesne sú obsiahnuté v iných zbierkach, alebo dodnes čakajú na spracovanie v archívoch. Sú to tisícky piesní s bohatou žánrovou skladbou. Patria k nim koledy, lúčne spevy, uspávanky, balady a mnohé ďalšie žánre. Podobne pestrý je aj tematický register a funkčná viazanosť, resp. neviazanosť piesní k určitým obyčajovým príležitostiam. Slovenský piesňový folklór sa člení aj regionálne (severné a južné oblasti).

Hudba má v tradičnej kultúre mimoriadne významné postavenie. Množstvo poetických, dramatických či pohybových foriem je spätých a neraz aj determinovaných hudbou a jej prostriedkami. Formálna, druhová aj žánrová rozmanitosť hudobných prejavov si vyžaduje osobitné odborné spracovanie, v záujme ktorého odkazujeme našich čitateľov na zbierky i tematické monografie k tejto problematike uvedené v literatúre, podobne ako aj na príslušnú stať v časti tejto publikácie venovanej slovenskej hudbe.

Ľudový tanec

Ľudový tanec je významnou súčasťou folklórnych tradícií. Vzhľadom na svoje výrazové prostriedky nepotrebuje rešpektovať etnické hranice a tiež po-

merne ľahko preniká hranicami sociálnych vrstiev. V súlade s historickým a hudobným vývinom možno zjednodušene hovoriť o najstarších, obradovo-magických tancoch (chorovody, niektoré svadobné tance, fašiangové tance na úrodu), o tancoch roľníckej kultúry, akými sú kolesá, mládenecké tance, párové krútivé tance, o pastierskych tancoch a zbojníckych tancoch, ako je napr. odzemok. K novším druhom sa radia tance tzv. novouhorského štýlu, ako je napr. verbunk alebo čardáš. V bohatstve slovenských ľudových tancov sa presadili aj tance západoeurópskeho typu – štvorylka a valčík. V týchto prípadoch ide o zľudovené tance.

Spoločenskosť tanca, značná univerzálnosť jeho výrazových prostriedkov, kolektívnosť pestovania najmä medzi mládežou, prahnúcou po novotách, ovplyvňovala dynamiku a preberanie tanečných prvkov. Jednoznačné roztriedenie ľudových tancov je vzhľadom na kombinácie, príznačné pre tento žáner, obtiažne. V hudobnej zložke slovenských tancov prevažuje vokálno-inštrumentálna stránka a dvojdobý rytmus. Tanečné piesne predstavujú najväčšiu časť nášho piesňového bohatstva. Najrozšírenejšími ľudovými tancami sú čardáš polka a valčík, avšak najmä v starších repertoárových vrstvách je možná regionalizácia, dokonca aj s určením konkrétnych tanečných dialektov.

Aj keď v súčasnosti na jednej strane dochádza k nivelizácii ľudového tanečného života, na druhej strane sme svedkami udržiavania tanečných tradícií prostredníctvom scénického folklorizmu (niekoľko desiatok rokov úspešne pôsobia folklórne kolektívy, súbory a skupiny). Pozitívnym znakom súčasnosti je nový záujem o ľudový tanec. Usporiadavajú sa večierky pri ľudovej hudbe, kde sa schádzajú amatérski záujemcovia o ľudový tanec a učia sa jednotlivé tanečné prvky a motívy (obr. 26).

Ľudové divadlo

Ľudové divadlo predstavuje pomerne nesúrodú skupinu folklórnych prejavov, obyčajov a hier. Patria sem jednoduché výjavy, scénky a zábavné výstupy v rámci obradových príležitostí, ale aj dramaticky rozvinuté ucelené hry. V ľudových predstaveniach je základným divadelným znakom premena, ktorá umožňuje hercom zobrazovať iné postavy, javy alebo činnosť. Herci používajú masky, kostýmy a rekvizity, využívajú výrazové možnosti gesta, mimiku, pohyb, menia výšku a zafarbenie hlasu. Tieto a ďalšie divadelné znaky sa vyskytujú vo viacerých folklórnych útvaroch a používajú sa napríklad aj pri rozprávačskom prednese. V ľudovom divadle sa však osoby, úkony a používané predmety stávajú predstaviteľmi inej skutočnosti, konanie hercov zobrazuje iné miesto a čas deja a hrá sa pre publikum – imaginácia premeny sa realizuje vo vedomí herca i diváka na platforme dohodnutej hry.

Najstaršiu vývinovú formu ľudového divadla predstavujú obradové hry, ktoré mávali podobu obchôdzky či sprievodu. Takýto charakter mali obchôdzky maskovaných postáv, ktoré sme spomínali pri výročných príležitostiach, zvlášť v zimnom cykle. Maskované postavy vyzerajú a správajú sa ustáleným spôsobom, obyčajne sa zjavujú v ustálenej zostave - „strašky“, „maškary“, „spravenci“, „potvory“ a vystrájajú rôzne žarty (obr. 27, 28, 29). Podobný súbor

maskovaných postáv s ustálenými činnosťami tvorí dodnes fašiangový sprievod. Častým zdrojom humoru je imaginácia živej predlohy, ktorú maska zosobňuje (stačí, že bola vyjadrená len v symbolických náznakoch). Tradičný model veselosti, založený na slobodnom konaní maskovaných fašiangovníkov, sa naplno rozvinul v obradovej hre „pochovávanie basy", ktorá dodnes patrí k najživším hrám ľudového divadla. Smiešny a často aj erotický charakter mali svadobné hry (predvádzanie falošných neviest ženíchovi, holenie mužov, podkúvanie žien, stínanie kohúta). Všade sa vyskytujú aj maskované bytosti, ktoré znásobujú žartovný účinok hry.

Ďalšiu vrstvu ľudového divadla tvoria hry s viacerými divadelnými znakmi. Ide najmä o vianočné a veľkonočné hry, ktorých základy možno hľadať v latinskej cirkevnej vzdelanosti. Vyvíjali sa od stredovekých mystérií až k renesančným školským hrám. Táto vývinová línia prebiehala v celej stredovekej Európe. Slovenské vianočné hry predstavujú tematicky samostatnú skupinu hier ľudového divadla, ktoré sú obohatené aj o humorné motívy. K vianočnému cyklu sa viažu okrem jasličkovej hry aj trojkráľové hry, chodenie s hviezdou, chodenie s kolískou, hry o Herodesovi. Do zimného fašiangového obdobia – vo februári, na Dorotu, (6.2.) – patrilo i predvádzanie martýrskej hry o svätej Dorote.

Na rozvoj a vnímanie divadla v tradičnom prostredí malo nepochybne veľký vplyv aj ľudové bábkoherectvo a v neposlednom rade ochotnícke divadelníctvo, ktoré od druhej polovice 19. storočia rozkvitalo v mnohých slovenských obciach a mestečkách.

Ľudové výtvarné umenie

Výtvarný prejav nie je izolovaný, lež naopak, existuje v organickom spojení s ostatnými zložkami kultúrnych prejavov. Interpretácie toho, čo sa považuje za ľudové umenie, sú rozdielne. V užšom zmysle slova sa za historické, tradičné a autochtónne ľudové umenie považuje to, čo vytvorili pre vlastné prostredie roľníci, výrobcovia-špecialisti, v širšom zmysle i to, čo bolo prijaté, rozšírené a čo sa používalo v ľudovom prostredí.

Z tohoto ponímania vychádza, že v historickom vývine môžeme sledovať preberanie umeleckých prvkov, resp. prvkov výzdoby predmetov každodennej potreby z jedného sociálneho prostredia do druhého, aj keď takýto proces býval nerovnomerný. V roľníckom prostredí sa vďaka istému konzervativizmu ale aj ekonomickým možnostiam, viac a dlhšie ako inde zachovávali umelecké prvky, charakteristické pre staršie obdobia výzdoby príbytkov alebo odevov šľachty a meštianstva. Zlepšenie sociálnej situácie roľníctva v 18. storočí malo za následok zvýšený dopyt po umelecky stvárnených predmetoch.

Devätnáste storočie prinieslo obrátenie sa upadajúcej remeselnej výroby na vidieckych odberov, nástup industrializácie sa zjavil paralelne s vrcholnými formami ľudového dekoratívneho prejavu. Tieto okolnosti predstavujú spletitú realitu, v ktorej žilo a rozvíjalo sa ľudové umenie. Pre ľudové umenie je charakteristická mnohovrstvovosť jeho funkcií. Estetická funkcia v ňom neexistuje samostatne, ale spolu s úžitkovou, sviatočnou, obradovou a prestížnou funk-

ciou. Nerozlišuje sa hranica medzi umeleckými predmetmi a predmetmi, ktoré „umením“ nie sú. Dôležitým konštatovaním, ktoré sa týka aj ľudových umeleckých prejavov, je lokálne zakotvenie tradičnej kultúry. Ide o lokálne či regionálne formy tkanín, čipiek či kraslíc, ktoré formovali prvky kultúrneho dedičstva, viazané na jednotlivé obce či skupiny obcí (obr. 30). Činnosť profesionálnych remeselníkov a špecializovaných výrobcov mala obyčajne širší dosah. Dôležité pre tvorbu bolo aj poznanie materiálov a spôsoby jeho spracovania. Charakteristickou črtou ľudového umenia bola čistota a jednoduchosť štýlu, na druhej strane sa prejavili obdobia s narastajúcim dekorativizmom a oslabujúcou sa škálou mimoestetických funkcií ľudového umenia (obr. 31).

Na prelome 19. a 20. storočia vznikali spolky a družstvá, propagujúce ľudové umenie ako druh priemyslu a obchodu a zdroj príjmov. Záujem sa zameriaval predovšetkým na dekoratívny aspekt. V medzivojnovom období sa vzorníky „národného ornamentu“ propagovali a vyučovali aj v školách. Tradície ľudového umenia rozvíja po 2. svetovej vojne na pozmenenej báze umelecko-remeselnícke združenie Ústredie ľudovej umeleckej výroby, ako aj samostatní výrobcovia, tvoriaci v intenciách tradičných vzorov a motívov.

Literatúra

BOTÍK, J. (zost.) Obyčajové tradície pri úmrtí a pochovávaní na Slovensku. Bratislava 2001
BOTÍKOVÁ, M. (zost.) Tradície slovenskej rodiny. Bratislava 1997
DANGLOVÁ, O.: Dekor symbol. Dekoratívna tradícia na Slovensku a stredoeurópsky kontext. Bratislava 2002
ELSCHEKOVÁ, A., ELSCHEK, O.: Úvod do štúdia slovenskej ľudovej hudby. Bratislava 1996
Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1. a 2. Bratislava 1995
Etnografický atlas Slovenska. Bratislava 1990
HORVÁTHOVÁ, E.: Rok vo zvykoch nášho ľudu. Bratislava 1986
KREKOVIČOVÁ, E.: Slovenské koledy. Od Štedrého večera do Troch kráľov. Bratislava 1992
LEŠČÁK, M.(zost.): Slovenské svadby. Bratislava 1996
Ľudová architektúra a urbanizmus vidieckych sídel na Slovensku. Bratislava 1998
Ľudová architektúra a urbanizmus vidieckych sídel na Slovensku z pohľadu najnovších poznatkov archeológie a etnografie. Bratislava 1998
NOSÁĽOVÁ, V.: Slovenský ľudový odev. Bratislava 1982
PODOLÁK, J.: Tradičné ovčiarstvo na Slovensku. Bratislava 1982
SLAVKOVSKÝ, P.: Agrárna kultúra Slovenska. Bratislava 2002
Slovensko 3. Ľud II. časť. Bratislava 1975
STOLIČNÁ, R. (zost.): Slovensko. Európske kontexty ľudovej kultúry. Bratislava 2000
URBANCOVÁ, V.: Slovenská etnografia v 19.storočí. Martin 1987

Dejiny slovenského jazyka

Pavol Žigo

Jedným z atribútov každého národa je jeho jazyk. Okrem komunikatívnej funkcie plní s ohľadom na jeho nositeľov dôležitú národnoreprezentatívnu, kultúrnoreprezentatívnu a národnointegračnú funkciu. Súčasná podoba slovenského jazyka sa vyvíjala v zložitých historicko-spoločenských podmienkach, ktoré determinovali aj jeho vývinové obdobia. Novšie obdobie dejín spisovnej slovenčiny sa týka kodifikovanej podoby slovenčiny a disciplínu, ktorá sa zaoberá dejinami a vývinom jazyka od konca 18. storočia až po súčasnosť, nazývame špeciálnymi dejinami. Tento termín označuje dejiny spisovného jazyka v čase, keď slovenčina bola uzákonená konkrétnymi kodifikačnými prácami, preto sa toto obdobie nazýva aj spisovné obdobie. Staršie obdobie dejín spisovnej slovenčiny, v ktorom ešte neexistovali jednotné záväzné kodifikačné príručky, možno rozdeliť na prehistorické a predspisovné obdobie. Do týchto období, najmä do predspisovného obdobia, patria tie útvary slovenčiny, ktoré okrem komunikatívnej funkcie plnili aj významnú národnoreprezentatívnu a národnointegračnú funkciu.

V dejinách spisovnej slovenčiny je medzníkom spisovného a predspisovného obdobia Bernolákova kodifikácia z r. 1787. Ak si teda všímame dejiny spisovnej slovenčiny v predspisovnom aj spisovnom období, hovoríme o syntetických dejinách nášho národného jazyka. V rámci syntetických dejín spisovnej slovenčiny sa rozlišujú tieto základné obdobia:

1. **Prehistorické obdobie:** predveľkomoravské obdobie (do r. 845), veľkomoravské obdobie (r. 845–900), poveľkomoravské obdobie (r. 900–1000).
2. **Predspisovné obdobie:** staršie predspisovné obdobie (11.–15. stor.), mladšie predspisovné obdobie (16.-18. stor.).
3. **Spisovné obdobie:** bernolákovské obdobie (1787–1846), štúrovské obdobie (1846–1852), reformné obdobie (1852–1863), matičné obdobie (1863–1875), martinské obdobie (1875–1918), medzivojnové (1918–1940), súčasné obdobie (po r. 1940).

Prehistorické obdobie

Z ranej etapy prehistorického obdobia slovenčiny, t. j. z predveľkomoravskej doby, nemáme písomné pamiatky v domácom jazyku. O tomto vývinovom období hovoríme ako o období protogenézy (prastarého pôvodu). Predpokladanou hranicou predveľkomoravského a veľkomoravského obdobia je rozmedzie prvej a druhej polovice 9. stor., pretože v tomto čase vznikali na našom území vzdelanecké a náboženské centrá, ktoré sa v plnej miere rozvinuli po príchode Konštantína a Metoda na Veľkú Moravu (r. 863). Vo veľkomoravskom období (845–900) vzniklo množstvo staroslovienskych pamiatok, ktoré sa však v pôvodnej podobe v úplnosti nezachovali a časť z nich poznáme len z neskorších odpisov. V týchto pamiatkach bola najviac zastúpená náboženská spisba - evanjeliáre (spisy obsahujúce údaje o Kristovom učení a jeho živote), homílie (výklady častí Biblie, kázne), žalmy (biblické spevy a básne) a rozličné modlitby. Z tohto obdobia sa zachovali aj životopisné žánre - životy svätých (Život Konštantína, Život Metoda, životopisy ich nasledovníkov), zo starších literárnych žánrov to bola oslavná próza, oslavná poézia (hymny), ale aj pamiatky právneho charakteru - cirkevné a svetské zákonníky. Staroslovienske pamiatky sa zapisovali hlaholikou (písmo zložené z malých písmen gréckej abecedy), cyrilikou (vznikla neskôr z unciály, písma s prvkami malej i veľkej gréckej abecedy) a latinkou. Hlaholikou boli zapísané väčšinou evanjeliáre, napr. Zografský kódex (kódex = starobylá rukopisná kniha), zbierka žalmov Sinajský žaltár, z pamiatok právneho charakteru sa zachoval svetský zákonník *Zakon sudnyj ľudem*. Cyrilikou bol napísaný Asemanov kódex, zbierka žalmov Savina kniga, Život Konštantína a Život Metoda, reprezentantom pamiatok napísaných latinkou je napr. zbierka sakrálnych textov známa ako Frizinské pamiatky. Z hľadiska pôvodu sú pre dejiny jazyka významné *Kyjevské listy*, hlaholský text omšového misálu (misál = omšová kniha, súbor textov používaných pri základných náboženských obradoch) s 38 modlitbami rímskeho obradu (obr. 32). Táto pamiatka obsahuje veľké množstvo veľkomoravizmov, t. j. prvkov (hlások alebo tvarov) charakteristických pre jazyk Veľkej Moravy (hláska *dz*, resp. z namiesto pôvodnej skupiny *žd* v tvaroch *podaz, podadz* = podaj, *prosęce* = *prociac* namiesto *prosęšte*, slová typu *život, otrok, služba, prositi* namiesto *žizň, sluga, liturgija, moliti*). Spomínané žánre a pamiatky pretrvávali aj v neskoršom, poveľkomoravskom období. Bezprostredných súvislých pamiatok v domácom jazyku z poveľkomoravského obdobia slovenčiny niet. Na základe neskoršieho vývinu možno spoľahlivo konštatovať, že v tomto období, v období rozvoja uhorského feudalizmu, bolo dosť možností na rozvoj živej domácej reči. Výrazným stimulom tohto diania boli najmä nové formy práce, s nimi súvisiace nové prvky v hospodárstve, spoločenskom živote a kultúre. V jazyku pribúdali nové slová z domáceho prostredia, prinášali ich aj remeselníci a kupci inojazyčného pôvodu (nemecké a latinské slová). Okrem slovnej zásoby z oblasti hospodárstva, remesiel, resp. slov z náboženskej sféry sa v poveľkomoravskom období výrazne rozvíjali aj ústne poetické žánre, najmä piesňová tvorba. Medzi obdobie doznievania veľkomoravských tradícií a staršie predspisovné obdobie nemožno klásť výraznú hranicu. Preto sa osudy slovenčiny z poveľkomoravského obdobia ďalej rozvíjali v predspisovnom období.

Predspisovné obdobie

V predspisovnom období slovenčiny rozlišujeme dve základné vývinové etapy: staršie obdobie (11.-15. stor.) a mladšie obdobie (16.-18. stor.). Charakteristickým znakom staršieho obdobia je najmä rozvoj slovenčiny v ústnej podobe (ústna slovesnosť). Množstvo motívov, ktoré mali svoj pôvod v predkresťanskom kulte (*Morena, Morena, za kohos' umrela*), ustupovalo novším žánrom, najmä piesňovej tvorbe. Svedčí o tom neskorší zákaz interpretovať ľudovú piesňovú tvorbu v kostoloch (12. stor), zákaz počúvať tieto žánre kléru (13. stor.). Pôvodná podoba týchto žánrov sa však nezachovala (zachovali sa len neskoršie odpisy, napr. *Húska krásna, húska milá*, pozri Krajčovič, 1981, s. 291). Oficiálnym jazykom vyšších spočenských vrstiev sa v tom čase stala latinčina. Jej používanie podnietil rozvoj miest, pretože v nich sa sústreďovali právne, administratívne a vzdelávacie orgány svetskej i cirkevnej moci. Domáce obyvateľstvo však pociťovalo množstvo sociálnych a národnostných rozdielov a už v staršom predspisovnom období sa domáhalo účasti na správe miest. Známym dokumentom a výsledkom týchto snáh bolo *Privilegium pro Slavis* z r. 1381, ktorým kráľ Ľudovít I. zabezpečil Slovákom polovičné zastúpenie v žilinskej mestskej rade (dovtedy vládla zámožná nemecká menšina). V mestskom prostredí sa už od 14. stor. začala vytvárať špecifická podoba slovenčiny – mestská reč. Zároveň vznikali aj nové jazykové útvary podmienené novou spoločenskou situáciou, začal sa formovať administratívno-právny a rokovací štýl. V týchto štýloch sa ustaľovalo aj používanie nedomácich výrazov (napr. latinské kvitancia, obligácia, sesia atď.). Do charakteristických žánrov administratívno-právneho štýlu však prenikalo aj množstvo slov domáceho pôvodu (*stoličné právo, vidiek, boženík, platba* atď.). Výraznou črtou tohto obdobia bolo aj prenikanie češtiny na Slovensko. V staršom období (okolo 14. stor.) prenikala k nám čeština pod vplyvom českého duchovenstva pôsobiaceho v školách a rozvoj češtiny na Slovensku podnecovali čiastočne aj vojenské činitele (pobyt husitov, bratríckych a Jiskrových vojsk) a kultúrna a hospodárska sféra (štúdium Slovákov na Karlovej univerzite, keďže na Slovensku nebolo v tom čase vzdelávacie stredisko, v ktorom by sa Slováci mohli učiť v domácom jazyku). Čeština sa však v slovenskom prostredí slovakizovala - prenikali do nej charakteristické slovenské prvky, napr. slová typu *robota, nižný, obrus, chotár*, odstraňovalo sa *ř*.

Mladšie predspisovné obdobie slovenčiny je späté s poslednou fázou humanizmu a vrchol dosiahlo po nástupe renesancie a baroka. Z obdobia od konca 16. stor., najmä však od 17. stor. sa zachovali pamenné texty, ktoré svedčia o zdokonaľovaní písomnej podoby kultúrnej slovenčiny. Išlo o také jazykové útvary, ktoré vznikali v ľudovej reči, v mestskom prostredí nadobúdali nadnárečovú povahu, štylisticky boli diferencované a vyznačovali sa tým, že sa používali vo verejnom styku. O rozvoj kultúrnych predspisovných útvarov sa vo veľkej miere pričinili vzdelanci slovenského pôvodu, tzv. nižšia honorácia (učitelia, pisári, notári, nižší duchovní). Zo žánrového hľadiska boli najviac zastúpené súpisy majetku – inventáre, testamenty, súdne zápisy z vypočúvania svedkov. Kultúrne predspisovné útvary napriek tomu, že mali nadnárečový charakter, neboli ešte kodifikovanou a záväznou podobou predspisovnej slo-

venčiny. Hoci sa im pripisuje nadnárečová povaha, badať v nich prvky, na základe ktorých možno rozlišovať varianty predspisovnej slovenčiny: stredoslovenský variant, t. j. kultúrnu stredoslovenčinu, západoslovenský variant - kultúrnu západoslovenčinu a východoslovenský variant - kultúrnu východoslovenčinu.

Kultúrne predspisovné útvary

Kodifikovaná podoba spisovnej slovenčiny vznikla ako výsledok vedeckého opisu, ktorý sa stal záväzným vzorom národného jazyka vo verejnom styku. Z dejín spisovnej slovenčiny je známe, že prvým kodifikátorom spisovnej slovenčiny bol **Anton Bernolák** (1762–1813) a že jeho kodifikácii predchádzali viaceré snahy o vytvorenie jednotných ortografických zásad a jazykovej normy. Východiskové tendencie týchto snáh možno spoľahlivo charakterizovať na základe archívnych prameňov z konca 16., najmä však od 17. stor. Dokumenty z tohto obdobia sú svedectvom kultivovania slovenčiny a tých žánrov, ktoré už od 11.-12. stor. vznikali v ľudovom prostredí alebo v mestskom prostredí a postupne nadobúdali nadnárečovú povahu, verejný charakter a diferencovali sa aj z hľadiska štýlov. Najčastejšie išlo o adminstratívno-právne žánre (záznamy svedeckých výpovedí, inventáre, testamenty), ktorých autormi boli vzdelanci patriaci k stredným a nižším vrstvám honorácie. Napriek tomu, že spomenuté žánre obsahovali množstvo nadnárečových prvkov, nepredstavovali ešte záväznú formu jazyka. Nachádzalo sa v nich množstvo prvkov, ktoré ich areálovo diferencovali a na základe ktorých dnes vieme charakterizovať varianty kultúrnych predspisovných útvarov. V dejinách spisovnej slovenčiny preto hovoríme o kultúrnej stredoslovenčine, kultúrnej západoslovenčine a kultúrnej východoslovenčine. Tieto predspisovné podoby nášho národného jazyka mali spočiatku len rukopisnú podobu, neskôr, s ohľadom na ich širšiu spoločenskú funkciu sa šírili aj v tlačenej podobe.

Kultúrna stredoslovenčina

Jedným z predspisovných variantov nášho národného jazyka bola kultúrna stredoslovenčina. Predpokladá sa, že jej východiskom bola ľudová reč, reč mešťanov, domácej drobnej šľachty (zemanov) a vzdelancov na strednom Slovensku. Ústna podoba tohto predspisovného variantu sa vzťahuje na staršie obdobie stredoslovenského folklóru (počiatky siahajú do 11. stor.), mestskému a zemianskemu prostrediu sa v neskoršom období pripisuje formovanie rokovacieho štýlu a ostatných ústnych verejných žánrov. V pamiatkach, ktoré sa v kultúrnej stredoslovenčine zachovali od polovice 16. stor., prevažujú administratívno-právne žánre (testamenty, inventáre, hospodárske zápisy).

Ukážky kultúrnej stredoslovenčiny zo 16.-18. storočia uvádzame v graficky upravenom prepise (používa sa dnešná grafická sústava, dĺžka samohlások sa neoznačuje, chybne spájané slová sa uvádzajú oddelene, nesprávne oddelené časti slov sa spoja, jazyk pamiatky sa však neupravuje):

Testament Jána Parížovského spred r. 1564 (úryvok)

Item nebožtičkej sukne nova kytajkova, to panne Julianne poručem. Item nebožtičkej čambatovy suknu černu panne Žofii. Item letnik brunaty štamietovy jej nebožtičkej a dve kravy, dve perine, dve hlavnice a čtyri obrusy a dva ručniky, to aby dala panna Julianna Katuši. Jine všecky perne šaty, polovicu panne Barbore a polovicu panne Julianne tak, aby Dore s toho tej udelili. Dievčet dvoje Dorku a Kašku panne Juliane, aby jich ona opatrovala.

Item koniec platna, čo na obrusy, polovicu panne Julianne a druhu polovicu panne Barbore. Item koniec platna, čo tku, to panne Julianne samej a jine šaty čo su, to všecko jej.

Čo se dotyče dobitka, deset krav panne Julianne, aby dali a deset panne Barbore. Jiny všetok dobytek i voly i zboži, ktere mam na poli, zeby to všecko spredali, chyba tych sto červenych zlatych čo panne Julianne, žeby za to špital a zvonici popravili i čo potrebnieho k kostolu. Item pšenicze 23 kuop, žita tolkože a jendu bočku piva aby dali mnichom a k tomu dvoje dobytka.

(prepis z predlohy F. Sedláka, Jazykovedné štúdie, 1961, s. 233)

Hlásenie o škodách obyvateľov Hornej Mičinej, 1621

Ja Matuš Caban z Hornej Mičinej, čo mi pokapalo v Bystrici jakežkolvek veci, kterež tuto znamenane su. Ponajprve skapalo mi žita čtvrtien 6, ovsa 4 čtvrtne, hrachu za čtvrtnu, jedon puolt slaniny, jedno sadlo, masla osemnact žajtli, medu pet žajtli, dvoje nohavic, jedne biele, druhie svetlie, sukna tež za tri lakte odrezali a postavu, platna tri kusy bielenyho okolo jedenact lakti, dve plachty tenkie, dve presteradla bielene, klobuk podšity lišty, dva pasy, jeden tenši a druha šuba hedvabna, pet ihal ženskych, čo ruky zapinaly na hlave, jednu lyžicu stribernu a dva kupce striberne, penezi deset zlatych hotovych. Tieto veci pokapali u pana Endresa Červienky, v jeho komore, nebo sem mu ja činžoval od komory.

(prepis z fotokópie R. Krajčoviča, Sevedectvo dejín o slovenčine, s. 129)

Z tlačených textov v kultúrnej stredoslovenčine je zaujímavé pôvodné vydanie Ostrihomského rituálu z r. 1625, v ktorom sú vytlačené dávnejšie zaužívané krstné a sobášne formuly (obr. 33).

Oznamuje se všem zde pritomnym, že tyto osobi, N. N. a N. N. umienili z spomoci Božei stav svateho manželstva vstupiť. Protož všetci spolu sa napominaju, aby jestližeby kto vedel nejaku prekažku, pratelstva krvneho, švagerstva, kmotrstva, a nebo jaku kolvek jinu prekažku, ktera by mezi již menovanymi osobami manželstvo prekazit mohla, bez meškania nam oznamil. A to prvny raz (jestli najprve), podruhie (jestli druhy raz), po tretie (jestli treti raz) se oznamuje.

Jako ti meno?

Jan, lebo N.

Katharina, lebo N.

N. Pytam sa teba na tvoju Krsťansku vieru abys mne povedel, si-li zdavany z jinu osobu, alebo neslubil-li si manželstvo žiadnej druhej osobe mimo tejto poctivej osoby?

Nie.

Miluješ-li tuto poctivu osobu?

Milujem.

Chceš-li ju (ho) sebe vziať za pravu a vernu manželku (praveho a verneho manžela)?

Chcem.

Pytam sa teba po druhie, abys mne oznamil na tvoju vieru krsťansku, nieli mezi vami nejakeho krvneho priatelstva, švagerstva, kmotrstva, lebo nejakej jinej prekažky, ktera by mezi vami stav manželský prekaziť mohla?

Nie.

(prepis podľa R. Krajčoviča: *Sevedectvo dejín o slovenčine*, s. 131)

Charakteristickými znakmi týchto pamiatok z areálového hľadiska sú podoby stredoslovenského typu *rakyta, lakeť* (oproti podobám *rokyta, loket* / *lokec* v západoslovenskom a východoslovenskom areáli), skupiny *-dl-, -tl-* v slovách typu *šilo, salo* (oproti *šidlo, sadlo* v západoslovenskom a východoslovenskom areáli), 7. pád jednotného čísla ženských podst. mien v podobe *ženou* (oproti západoslovenskému *ženú*, resp. východoslovenskému *ženu*), výskyt prídavných mien stredného rodu s koncovým *–ô* (typ *dobrô*). K typickým znakom patrí výskyt dvojhlások *ie, ô* (v grafickej podobe *umienili, koniecz, kladiem, potrebnieho* 23 *kuop, puolt slaniny*), výskyt mäkkých spoluhlások (*milosťam*, vziať) a stredoslovenských tvarov druhého pádu množného čísla typu *synov*, prvého a štvrtého pádu jednotného čísla podst. mien stredného rodu typu *štastia*, *strelenia*, podoba číslovky *jedon*, druhý pád jednotného čísla ženských podstatných mien v podobe *z Hornej Mičinej*, tvary šiesteho pádu v podobe *o novom, v novej ulici*. Typické sú stredoslovenské koncovky radových číslovieк a prídavných mien typu *druhie svetlie, bielenyho* a pod.

Kultúrna východoslovenčina

Korene kultúrnej východoslovenčiny, rovnako ako aj ostatných kultúrnych predspisovných útvarov – treba hľadať v rozvoji tradičnej ústnej slovesnosti. Kultúrna východoslovenčina sa pravdepodobne už od 12. stor. pestovala v ústnom podaní v mestskom, vzdelaneckom a cirkevnom prostredí. Pri charakteristike kultúrnej východoslovenčiny možno uviesť viacero typických východoslovenských znakov: výskyt hlások *dz, c* za pôvodné hlásky *ď, ť* (tzv. asibilácia typu *budzem, dosc*), neprítomnosť dvojhlások, neprítomnosť slabičného *r, l,* namiesto ktorého sa vyskytujú skupiny *er, ar, el, ol* a ďalšie východoslovenské osobitosti v hláskosloví (*sterhnul = strhol, večar = večer, pujdzeme = pôjdeme, ľeci = letí, peic = päť, buľi = boli*), tvarosloví (unifikácia rodu typu *po hižoch = po chyžiach, stodoloch = stodolách, pecoch = peciach*) a lexike (*doraz = hneď, ľetušni = letný, otruc = otráviť, ochabic = opustiť, zanechať, šukac = hľadať*).

Typickým príkladom staršej podoby formovania sa kultúrnej východoslovenčiny je známy rukopisný výhražný list mestu Bardejov (jedny pramene ho datujú rokom 1493, v iných sa uvádza rok 1494):

Vy zli a nespravedlivi lude Bardiovci vy ste našich bratov dali zvešati, ludi dobrich a nevinnych jako mordere necnotlivi, ktori ani vam ani žadnomu nič nebyli vinni. A pretož jestli nam priatelom a rodovi ich za nich nepoložite četery sta zolotych ve zolote do troch nedeli v klaštore u Mogyli u Krakova alebo u Kartusov v Lechnici, tedy na vašich hordlech i na vašim imaniu i na vašich podanych se buď duluho bud kratko takto se mstiti budemy pokud našeho rodu stava.

Tot list pisan s hor dzen svate(h)o Jacuba.

Orava, Muran, Dunajec, Senok, Rimanow, Premysl

Vaško nevinny. krov nevina, Timko nevinny

(prepis podľa R. Krajčoviča: Sevedectvo dejín o slovenčine, s. 74)

Okrem písanej podoby sa výrazné znaky kultúrnej východoslovenčiny vyskytujú od polovice 16. stor. aj v tlačených textoch. Najčastejšie ide o administratívno-právne, dokumentárne a pastoračné žánre. Klasickým príkladom je vzor prísažnej formuly, podľa ktorej skladali sľub členovia mestskej rady:

Levočská prísažná formula (1552)

Ja N. priseham panu Bohu i jeho svetemu slovu, že chcem veren a poslušen byc panu richtarovi i radze tegoto miesta a ich česc i požitek šukac i dzelac i škody ich varovac a chcem každemu prava dopomoc, ubogenu jako i bogatemu, cudzemu jako i domašnemu a nechce(m) tego ochabic dla priazni abo dla nepriazni abo dla darov, ale každemu spravedlivosci dopomoc prez omieškania a vdovy i siroty bronic vedlug moje najvyše moci a žadne reči niezatajic, co by byla ku požitku abo škodze tegoto miesta, alie panu richtarovi i radze to oznamic. Tak mi Bug pomagaj i jego svete slova. Amen.

(prepis podľa R. Krajčoviča: Sevedectvo dejín o slovenčine, s. 87)

Na základe grafického aj jazykového rozboru pamiatky zisťujeme, že obsahuje množstvo nedomácich prvkov, ktorými sa vymyká z klasickej definície kultúrnych predspisovných útvarov: vplyv nemeckej pravopisnej tradície sa prejvuje na príkladoch typu *schkody = škody, nechzem = nechcem, ie* = spojka *i, sataytz = zatajic*, t. j. zatajiť. V pamiatkach tohto typu sa vyskytuje množstvo typických východoslovenských hláskoslovných znakov: asibilácia, t. j. zmena *ť > c, ď > dz : česc, dzelac*; tvaroslovné aj hláskoslovné prvky typu *žadnomu = žiadnemu, do rihtara = k richtárovi*, ktoré možno pokladať za nárečové. V pamiatkach sa tak isto vyskytujú aj polonizmy a nezápadoslovanské prvky; vo výhražnom liste mestu Bardejov ide o príklady typu *bug* (= *Boh*), *šukac* (= *hľadať*), *četery* (= *štyri*), *ve zoloce* (= *v zlate*) a pod.

Snahu po ustaľovaní formálnej stránky predspisovných písomných pamiatok východoslovenskej proveniencie badať napr. aj v tých záznamoch, v ktorých sa mäkkosť spoluhlások na niektorých miestach signalizuje grafémou

y (podobou *poklonyenye* sa označovalo predpokladané znenie „pokloňeňe“, podoba *panye* = „paňe“ atď.). Takéto znaky obsahuje napr. list Juraja Šemšeja bardejovskému richtárovi z r. 1577:

Poklonyenye, sscescye y zdrawye zadam wassey myloscy, myly panye sused, na/dluchye czasy, nycz ynaczey, ness yak sam sebe, etc.

Zrozumel sem, myly panye sused (!) z/wassecho lystu, co/scye my wassa mylosc pysaly, azby muoy poddany wassemv poddanemu byel dluzen, na/ymeno Zatt Krystofowy. Ja/sen dal prawo opatryc memv soltysowy, ktery/by kteremv byel (by) co dluzen. Tedy, kdy sam, alebo rachunek vczynyly mezy sobu, tedy yesscze wassey myloscy poddany, ymenom Zatt Krystof, zostal memv poddamemv (!) d 25. A pry/teyto sprawye byly y cudzeny ludze, kdy sye ten rachunek stal mezy nimi, a/pretoss jesscze wassey myloscy poddany mecho soltysza nachandrowal zlymi slowy a muog soltyss techo pocyerpyel. Pretos, coss-kolwek czyny wassey miloscy poddany, sam si to patri, aszby sye na/nem nyestalo. S/tym wassu milosc milemu panu bohu poruczam.

Dan s Chmelowa mesyacu wresnya 9. roku 1577
Georgius Semsej

(Jazykovedné štúdie, 1961, s. 179 a n.)

Z polovice osemnásteho storočia sú vo vzťahu ku východoslovenským jazykovým pamiatkam známe najmä zemplínske kalvínske tlače, ktoré obsahujú veľké množstvo prvkov charakteristických pre zemplínske nárečia. Ide o tituly *Mali catechismus* (1750), *Hlasz posobnoho spéványa* (1752), *Svetoho Dávida králya a proroka szto i pedzesátz Soltari* (1752), *Radosztz sertza pobosnoho* (1758) a *Agenda ecclesiarum reformatarum* (1758). Pretože texty vyšli v centre uhorského kalvinizmu v maďarskom Debrecíne, ich formálna stránka sa opiera o dobovú normu maďarského pravopisu (hláska *s* sa označuje spojením grafém *sz*, hláska *š* sa označuje grafémou *s*, hláska *c* sa označuje grafémami *tz*, hláska *č* sa označuje spojením grafém *ts,* hlásky *ň, ľ, ď* sa označujú grafémami *ny, ly, gy*). Pre formu, ale aj preto, že táto podoba jazyka obsahuje veľké množstvo regionálne obmedzených prvkov, ktoré neboli zrozumiteľné a netradovali sa na rozsiahlejšom území, areálovo boli obmedzené pre ich konfesionálny charakter, najmä však pre nedostatok tradície a chýbajúci vedecký opis jazykového systému nemožno prijať staršie názory o tom, že v prípade zemplínskych kalvínskych tlačí ide o prvý pokus kodifikácie slovenčiny. S ohľadom na ostatné územia slovenčiny jazyk zemplínskych kalvínskych tlačí formálne ani systémovo nemohol spĺňať kritériá celonárodného spisovného jazyka. Na ukážku jazyka kalvínskych tlačí vyberáme úryvok z *Malého katechizmu* z r. 1750:

Z. *Chto jeszt Jesus Kristus?*
O. *SZIN BOSI*
Z. *Pretzo on se imenuje Jesusom?*
O. *Zato as lyem on jeszt szám Szpaszitzel nas.*
Z. *Zatzo se zove KRISTUSom?*
O. *Tsom on jeszt z pólnu Milosztzu Ducha Svetoho pomazáni, Abi nasin Nájvissim Prorokom, Knyasom i Krályom ból.*

Z. *Tsomu se imenuje Jednorodzenim SZINOM BOSIM?*
O. *Tsom lyem On szám od vetsnosztz znyevipovedzenim szposzobom od Ottza jest narodzeni.*
Z. *Tsi tus szpravodlyivi BUOH zato On jeszt?*
O. *Tak jeszt.*
Z. *A Otzetz, i Duch Sveti tés tsi szpravodlyivi BUOH jeszt?*
O. *Tak jeszt.*
Z. *Tsi nye tri Bohove zato tus szu?*
O. *Zsádnim szposzobom nyé.*
Z. *Pretzo varujes tus u tik troch?*
O. *Preto, ´se Buóh u szvém szvetém szlove tak se vijevél.*
Z. *Jako se on se vijevél?*
O. *Se on jeszt Buóh jeden, a tri Oszobi.*
Z. *Tsom se zove KRISTUS Pánom nasim?*
O. *Preto ´se On nász z szvoju krivu vikupél, a szvojim vlásznim Dzedzitsvom posztavél.*
Z. *Chto ten svet sztvorél?*
O. *Buóh.*
Z. *Z tsoho?*
O. *Z nyitsoho.*
Z. *Za kelyo dnyi joho sztvorél?*
O. *Za séjsztz dnyi.*

(prepis podľa R. Krajčoviča Svedectvo dejín o slovenčine, s. 163)

Rôzne varianty kultúrnej východoslovenčiny pretrvávali aj v spisovnom období. V štúrovskom období (1845) vyšiel napr. známy spis *Šenk paľenčeny* od J. Andraščika, v Amerike v tomto jazyku vychádzali na sklonku 19. stor. *Amerikánszko-szlovenské novini* (1886). Pre množstvo areálovo obmedzených znakov, ktoré nevyhovovali kritériám celonárodného spisovného jazyka nemohla kultúrna východoslovenčina nadobudnúť charakter celonárodného a celospoločensky záväzného jazyka. Splnila však významnú úlohu žánrovo diferencovaných predspisovných nadnárečových útvarov verejného styku, bola dôležitým regionálnym vývinovým variantom slovenčiny a stimulačnýcm činiteľom pri aktivizovaní takých nadnárečových prvkov, ktoré spĺňali kodifikačné kritériá.

Kultúrna západoslovenčina

Kultúrna západoslovenčina zaujíma z hľadiska kultúrnych predspisovných útvarov slovenčiny významné miesto. Východiskom tejto regionálnej podoby predspsiovného jazykového útvaru bolo spočiatku ľudové prostredie a postupne osobitný jazykový fenomén – mestská reč. Kultúrna západoslovenčina sa formovala najprv v ústnej podobe najmä v okolí Trnavy, Trenčína a Žiliny a písomné pamiatky v nej sa zachovali z druhej polovice 16. storočia. Charakterizuje ich dobovo primeraná štylistická diferencovanosť a rozmanitosť žánrov dokumentárnej povahy (úradné záznamy, súdne zápisy a protokoly, testamenty, verejná korešpondencia), ktoré vznikali zásluhou strednej a nižšej honorácie domáceho pôvodu.

Leta pane tisiceho petisteho osendesateho štvrteho stala (se) je kupa medzi panem Beňo Barlobašem a medzi Zakal Mihalem, že jest kupil Zakal Mihal od neho dve štvrti vinohrad za čtyricet zlatych a ten vinohrad leži v Ruženej hore vedle knez Mihala Topolčanskeho z hornej strany vedle Ďura Zluchovskeho; zaplatil pred panem peregem Hanzel Kovačem a pred jeho firarem Beňom Prešovskym, Janom Skačanskym, Matejom Zulovic a pred a pred Michal Piberom a zaslu(ž)bil za šetkych svych pritelov; Zakal Mihala jestli by kto chcel v tom pohnut, aby Barbolaš dal na to odpoveď.

(Trnava 1584 Jazykovedné štúdie VI, 1961, s. 60)

Jedným zo špecifických znakov kultúrnej západoslovenčiny bola jej variantnosť. V nej sa odrážajú charakteristické črty vnútorného členenia západoslovenského jazykového územia. Najzreteľnejšie možno variantnosť kultúrnej západoslovenčiny postihnúť na pamiatkach predstavujúcich dva základné typy: južný, trnavský typ, resp. severný, trenčiansky typ. Obidvom typom vtláča chakakter nadnárečového útvaru neprítomnosť asibilácie, t. j. nárečovej hláskovej zmeny *ť > c, ď > dz* (typ *dzeci*). V južnom variante kultúrnej západoslovenčiny sa nevyskytujú dvojhlásky a ani mäkké spoluhlásky (zriedkavo sa síce spojením písmen *dy, ty* naznačuje výskyt spomínanej nárečovej zmeny *ď > dz*, *ť > c*), v severnom variante sa naopak dvojhlásky a mäkké spoluhlásky vyskytujú.

Južný variant kultúrnej západoslovenčiny:

Bucani Marton, anno domini 1620 prvu postnu stredu za pana perega toho času Vodička Michala, stavku čini pan Bucani Marton na Kalmar Michalove deti, na Katku, na Orsulku a na Aničku, na vinohrad, ktery predala pani Partingere na Panu Cörödi Lorinczovi v Ružene hore nad prešovnu a jest medzi susedy, z horne strany jest sam Kalmar Michal a z dolne strany jest cesta, s tu pricinu, žeby pan Cörödi ten isty vinohrad ani predat, ani kam podet nemohol prez naše vole. Actum ut supra....

(Trnava 1620, Jazykovedné štúdie. VI, 1961, s. 64)

Severný variant kultúrnej západoslovenčiny:

W/hricowskom magery	
Kraw dognych	*No. 32*
Byczy	*No. 2*
Jalowicze telne	*No. 2*
Jalowycz	*No. 6*
Junczy tretoroczny	*No. 4*
Telycz	*No. 14*
Biczky	*No. 2*
Junczy	*No. 2*
Teliecz predwianocznych	*No. 10*
Teliecz tohorocznych	*No. 3*
Swyn nadwornych	*No. 30*
Biriek	*No. 145*

Husy	*No. 15*
Slepycz	*No. 5*
Kopun	*No. 1*
Kossky umrlczie birczie	*No. 3*
Telacza umrlczia kosska	*No. 1*
Stoly	*No. 3*
Stolycza opieracza	*No. 1*
Stolycze sproste	*No. 2*

(Z inventára bytčianskeho panstva, 1606, Jazykovedné štúdie VI, 1961, s. 246)

Pamiatky, ktoré vznikli v kultúrnej západoslovenčine, sú hodnotným zdrojom štúdia staršej slovenskej slovnej zásoby a sú svedectvom toho, že tento kultúrny útvar bol schopný spĺňať kritériá verejných, náboženských a aj umeleckých žánrov. Dôkazom je preklad *Písma Svaté Biblie Slovenské aneb Písma Svatého částka I. a II.*, ktorý za zachoval v odpise z r. 1756–1759. K tomuto prekladu Písma vznikol aj vzácny rukopisný latinsko slovenský slovník *Syllabus dictionarii latino-slovenicus* z r. 1763, obsahujúci návod na písanie dvojhlások a dlhých samohlások.

Ukážka kultúrnej západoslovenčiny v kamaldulskom preklade Písma z r. 1759:

...

6. *Abys zachowáwal rozkaze geho, Pána Boha swého, y abys chodil po cestách geho a bál se ho.*
7. *Nebo p. Búh twúg wewede teba do zemi dobrég, ktorá má prúdi, potoki a studne: na kterég zeme polach, a horach wyprysstugú se potokúw hlubočinj.*
8. *Do zemi obila, gačmena, a winic, w kterég fjki, a galbka zrnaté y oliwowé sadi sa plodá, do zemi olega i medu.*
9. *Kde bezewsseckého nedostatku gésti budess chléb twúg, a wsseckych w´ec hógnost m´et budess: ktorég zemi kamenj zelezo gest, a z hor gejich medenné rudi sa wykopáwagú.*
10. *Abys, kdiž ´byl gedel, a nasycen ´byl, dekowal Pánu Bohu swému za zem nag-wybórnegssu, ktorú tebe dal.*
11. *Dáj pozor, a wystrihág se, že by nikdy nezapomjnál na Pána Boha twého y abys nezanedbáwal rózkaze geho y súdi y poswecené obyčage, ktoré gá tebe dnes prikazugem:*
12. *Žebys, kdiž bys gedel, a nasycen ´byl, kdiž bys pekné domi wystawil, a bydlel w nich.*
13. *y m´el bys wolúw, a owec stáda, strjbra y zlata, y wsseckych w´ec hógnost...*

(Krajčovič, R.: Svedectvo dejín o slovenčine, Bratislava 1980, s. 165)

V žánroch kultúrnej západoslovenčiny sa často odráža kontakt s češtinou (výskyt bohemizmov hláskoslovnej, tvaroslovnej aj lexikálnej povahy), výsledkom ktorého je jej bohemizovaný variant. Pod vplyvom češtiny v týchto verejných žánroch pretrvávali charakteristické tvaroslovné bohemizmy typu mluvíc, oslobodzujíc. Slovná zásoba kultúrnej západoslovenčiny je tak isto svedectvom kultúrnych kontaktov s latinčinou, nemčinou a aj maďarčinou.

Postupné zdokonaľovanie kultúrnej západoslovenčiny od 17. stor. vytvorilo predpoklady umelej literárnej tvorby. Reprezentatívnou rukopisnou pamiatkou tohto druhu je známa báseň Š. Seleckého *Obraz paní krásnej, perem malovaný* z r. 1701:

Začnem od vrch hlavy, kde rostú ty vlasy,
které sú od stríbra i od zlata drahší.
Nad skofium vzácné i sú vyvýšené,
Mari Magdalénie k vlasám prirovnané.
Jak zlato táhnúté na slunci suptílne,
tak ležá na hlavie jeji rozdielené.
Čela vysokého, ktoré vzácné bývá,
blesk a jasnost velká též na niem prebývá.
Osvicuje temné svojím místá čelem
jak denica, která vychází prede dniem.
Hlatkosti je takej jako bramor hlatký,
na kterém nebyli, též nebudú zvrásky.
Obočí jak srcde má toho spúsobu,
jakého mniet druhu vím ja tú osobu.
Málo v krajinie je tak ščaslivých očí,
které by videli tej formy obočí.
Ješče méň, které by mnieli takú formu,
aby bili rovné k srdci foremnému.
Jednu sem krom tejto znal takú osobu,
čo mela takého obočí spúsobu.
I to, mluvíc pravdu, ne v tejto krajinie
než v zemi španhelskej budúce tam v zime.
Očí rozkoš nevím jak mám vychvalovat,
pre velikú krásu jakú jim chválu dat.
Prirovnám jich k očám sokola drahého,
hambu snád dostanem z podobenství toho.
Leb´jsli sokol má (ve) svých očách pieknost,
m á tá šeskrát viečú, kterej je táto cnost...

(úryvok podľa prepisu R. Krajčoviča 1980, s. 107)

Spoločným znakom kultúrnych predspisovných útvarov bol verejný charakter pamiatok, ich žánrová diferencovanosť a ďalší výrazný prvok, ktorý pri charakteristike jazyka týchto pamiatok neradi vnímame: jazyk starších pamiatok nemožno totiž posudzovať len na pozadí vedomostí o jeho súčasnej podobe bez ohľadu na sociálnu situáciu, v ktorej archívne pramene vznikli. Rozborom starších archívnych prameňov zisťujeme, že všetky staršie písané texty verejného charakteru obsahujú okrem regionálne obmedzených znakov aj také dobové formálne, hláskové, tvaroslovné a lexikálne nedomáce prvky, aké obsahuje aj súčasný kodifikovaný spisovný jazyk a ktoré v ňom už nevnímame ako príznakové, pretože sa stali jeho súčasťou.

Keďže kultúrne predspisovné útvary ešte neboli kodifikovanou podobou jazyka, je celkom prirodzené, že sa v nich vyskytovali aj prvky, ktorými na podobu týchto útvarov vplývala čeština (*odtud, ponevadž, všem, zde, kterež*),

latinčina (*exekúcia, porta*), maďarčina (*hadnaď*) a nemčiny (*švagerstvo, šoldra, žajdel, varta*). Kultúrne predspisovné útvary sa vďaka kultivovaniu vo vzdelaneckom prostredí a s podporou ľudovej slovesnosti rozvíjali a vytvárali predpoklady kodifikácie. Bolo by však nesprávne vo vzťahu k jednotlivým kodifikačným krokom hovoriť o tom, že ich východiskom boli nárečia. Donedávna sa — najmä v školskej praxi — chybne hovorilo o tom, že A. Bernolák kodifikoval spisovnú slovenčinu na základe západoslovenských nárečí, že Ľ. Štúr kodifikoval spisovnú slovenčinu na základe stredoslovenských nárečí... Základom kodifikácie vždy musela byť kultivovaná, nadnárečová podoba predspisovného útvaru, ktorá bola schopná plniť vyššiu, nadnárečovú spoločenskú funkciu a musela byť primerane štylisticky diferencovaná. Takými podobami boli kultúrne predspisovné útvary, ktoré sa stali východiskom bernolákovskej aj štúrovskej kodifikácie.

Z predspisovného obdobia slovenčiny sú známe pokusy o opis jazykových útvarov domáceho pôvodu, ktoré sa používali vo vzdelaneckom a náboženskom prostredí. K významným prácam takéhoto charakteru patrí spis Vavrinca Benedikta z Nedožier *Grammaticae bohemicae libri duo* (1603), v ktorom ide o charakteristiku jazyka Kralickej biblie, prvkov hovorenej podoby vtedajšej češtiny a o poznatky o odlišnosti týchto prvkov v moravských a slovenských nárečiach. Z 18. storočia si s ohľadom na opis jazyka zasluhuje pozornosť **Pavel Doležal** (1700–1778) spisom *Donatus latino-germanico-hungarico-bohemicus* (1746), najmä porovnávacou gramatikou Grammatica Slavico-Bohemica (1746). V nej autor porovnáva normu biblickej češtiny, ktorú spolu so slovakizovanou češtinou, resp. počeštenou, bohemizovanou slovenčinou používali slovenskí evanjelici ako svoj bohoslužobný jazyk. Táto Doležalova práca sa stala podnetom niektorých kodifikačných zásad A. Bernoláka. Ďalšou významnou osobnosťou predspisovného obdobia je **Romuald Hadbavný** (1714–1780), cirkevný hodnostár kamaldulského rádu a vedúca osobnosť kamaldulských mníchov pôsobiacich v Červenom kláštore, ktorí preložili do kultúrnej bohemizovanej slovenčiny Bibliu. R. Hadbavný mal veľký podiel aj na príprave základných pravopisných a gramatických pravidiel a latinsko-slovenského slovníka *Syllabus Dictionarii Latino-Slavonicus* (1763). Výrazne prispel k ustaľovaniu normy v preklade *Písma Svaté Biblie Slovenské aneb Písma Svatého částka I. a II.* (1756–1759). Tieto práce mali v dejinách slovenského jazyka význam z hľadiska ustaľovania normy. Snahy o ustaľovanie jazykovej normy v druhej polovici 18. storočia posilnila aj literárna tvorba Hugolína Gavloviča a Jozefa Ignáca Bajzu. Formálnu stránku — pravopis — ich literárnych diel možno považovať za pomerne blízku kodifikovanej podobe bernolákovskej slovenčiny, lexika a tvaroslovie odráža tradičný vplyv češtiny. **Hugolín Gavlovič** (1712 Czarny Dunajec, Poľsko – 1787 Horovce) uplatnil v grafike a pravopise svojho rukopisného diela *Walaská sskola mrawuw stodola* používa tradičné znaky *w, g, ss* na označenie foném *v, j, š,* nesystematicky využíva dĺžne a mäkčene, grafému *y*. Jazyk tohto diela sa vyznačuje množstvom znakov kultúrnej západoslovenčiny, prvá polovica diela je výrazne bohemizovaná. V druhej časti prevažujú znaky kultúrnej západoslovenčiny, ktorá má všetky znaky tohto jazykového útvaru s obmedzeným výskytom bohemizmov. Ide najmä o verše z ľudového prostredia s rýmotvornými prvkami *dgessku, brgessku* (*diežku*, *briežku*) s výskytom dvojhlásky *ie*:

Spíwala sy gedna baba : mam peňazy dgessku
Su do zeme zakopane, ňewim w kterem brgessku.
Potem daleg oznamila, ale čo mi po nich,
Wzala bych z nich na palene, ale ňewim o nich
Spredam maslo y pradena, a gak to ňestačy,
Napigem sa, čo zostanem w kosseli w rubačy.
Nerada mam suche hrdlo, s takeho sem stromu,
Čo popadňem to wiňesem za palene z domu.
Skleňička me potesseňi, palene me žiťi
Chtela bych te we dňe w nocy gako wodu piti.
Y kosselu bych predala, wssak se muža bogim,
Když se trochu podnapigem, cela neobstogim.

(H. Gavlovič,Valaská škola, 1775, prepis podľa R. Krajčoviča, 1980, s. 125)

Významnou osobnosťou, ktorá ovplyvnila ustaľovanie predspisovnej normy slovenčiny na rozhraní predspisovného a spisovného obdobia slovenčiny, bol **J. I. Bajza** (1755 Predmier – 1836 Bratislava). V minulosti sa jeho snahy o normatívnu úpravu pravopisu a vtedajšej predspisovnej slovenčiny hodnotili ako prvá kodifikácia. Podrobnejší rozbor grafickej normy, jazyka Bajzových literárnych diel a jeho vlastný opis vlastných pravopisných zásad ukazuje, že toto úsilie o stabilizáciu normy nepresahuje rámec systematického používania tradičných grafém rozšírených o prvky diakritického pravopisu. Štruktúra Bajzových textov nesvedčí o nedodržiavaní ustálenej normy a Bajzove snahy nespĺňajú ani jedno z dôležitých kodifikačných kritérií — nie sú vypracované a publikované normatívne pravidlá a chýba hlbšie zdôvodnenie tvarov so zreteľom na jazykový systém a perspektívy používania navrhovaných zásad. Svedectvom stabilizačných snáh v oblasti pravopisu i jazyka ilustruje ukážka z úvodu Bajzovho románu *René Mláďenca Príhodi a Skusenosťi* z roku 1783:

Usilowal gsem sa nisstmeňég, kolik možnosť bila, wsse to, čo naglepssé gest wibíraťi : ten totižto chodník w zrozenég slowákuw reči držíc, který rozumu, a obecním aspoň základum nagbližňegssý gest ; a odtúď wssecki wssaďe ňepotrebnosťi, a daremnosťi gak w gmenách, a slowách, tak ay w slowíčkách (litterách) gsem odrezáwal, a odwracal, Po druhe : k lechčegssemu, a od moravskočeského rozďílnému čítaňy pokládel gsem dwognásobné znameňý, gedno nad litterámi, které sami w sebe zňegú (vocalis) a to gest: bi sa táž littera ze sebú spogeními podĺžila; druhé pak na tími, které z druhími toliko složené hlas swúg magú (consonans), čo znať dáwá : bi meko bili wirečené na príklad uherských tích, které podle seba magú : y. Nech dá Nebe, bi mdlá moga moc wťipňegssích, učelegssích oči otewrela, ku zadržáňý prinagmeňég, gazika maťerínskího, který že posawáď mezi wssemi ginssími posledný gest, to ňe pre swú, než pre nassu trpí winnu.

(J. I. Bajza: René Mláďenca, Stránka prwňá, 1783; podľa R. Krajčoviča 1980, s. 169)

V románe Bajza systematicky používa tradičné znaky *w, g, ss* vo funkcii *v, j, š,* menej dôsledné je používanie diakritických znakov pri spoluhláskach *ď, ť,*

ň (*wssaďe, ňepotrebnosťi, znať* oproti *nisst-, totižto, chodník* a pod.), dôsledne sa však *ž, č* (napríklad *reči, držíc*) a kvantita samohlások (*slowách, z druhími, dáwá*). Osobitosťou je používanie grafém *y, ý* iba na konci prídavných mien a aj iných slov (napríklad *posledný, nagblížňegssý, čítaňý*). J. I. Bajza svojou tvorbou a aktivitou pri vydávaní literárnych diel zohral pozitívnu úlohu kultivovania a normalizovania slovenčiny. Napriek tomu, že Bajzove stabilizačné snahy spočívali na zásadách s pohľadom do minulosti, hodnotí sa jeho dielo ako dôležité východisko bernolákovskej kodifkácie (dôsledné používanie grafém *w, g* vo funkcii *v, j*, diakritické označovanie mäkkosti a kvantity, samohláskový systém bez dvojhlások). Vedomé bohemizovanie slovenčiny, ktoré preferoval J. I. Bajza (navrhoval používať české podoby *kdiž, bil, gsem* oproti domácim *keď, bol, som*) bolo stimulom na delimitačné hodnotenie týchto prvkov Bernolákovou kodifikáciou.

Spisovné obdobie

Pojmom spisovné obdobie označujeme vývinovú etapu v dejinách spisovnej slovenčiny od vzniku jej kodifikovanej formy po súčasnosť. Toto obdobie nadväzuje na predchádzajúce, predspisovné obdobie. Hranicu medzi nimi tvorí koniec 18. storočia, presnejšie rok 1787, v ktorom **A. Bernolák** vydal svoje vedecké zdôvodnenie potreby kodifikovať spisovnú podobu slovenského jazyka, spis *Dissertatio philologico-critica de literis Slavorum* (s prílohou *Lingvae Slavonicae ... Ortographia*). Pozitívnymi znakmi, ktoré ovplyvnili rozvoj myslenia na konci 18. storočia na území dnešného Slovenska, boli nariadenia Jozefa II. – tolerančný patent (patent o tolerancii medzi spoločenskými vrstvami a cirkvami z r. 1781) a nariadenie o zrušení nevoľníctva a o obmedzení výsad uhorskej šľachty v prospech centralizácie panovníckej moci (1786). Bernolákovské hnutie tak od začiatku svojho pôsobenia v tolerantnom duchu vyvíjalo vzdelávaciu činnosť v prospech vidieckeho ľudu, aby sa vytvorili podmienky na jeho začlenenie do národnej pospolitosti a dosiahla sa vyššia integrovanosť slovenského národa. Opačný vplyv na rozvoj národného života Slovákov mali snahy o legalizáciu maďarizačných snáh na uhorskom sneme (1792), kde sa popri preferovaní nemčiny vo vyšších štátnych i cirkevných inštitúciách Uhorska mala používať latinčina a ako živý jazyk maďarčina. Národnouvedomovací proces oslabila aj následná likvidácia uhorských jakobínov (1795), ktorí hlásali myšlienky Veľkej francúzskej revolúcie. Bernolákovské hnutie tak nadväzovalo na staršie postupy pri získavaní vedomostí o zemepisnom reliéfe dnešného územia Slovenska a o dejinách žúp (Matej Bel), o staršej i novšej histórii Slovákov (Samuel Timon, Juraj Papánek, Juraj Sklenár a iní), ale aj na obranné traktáty z oblasti dejín a jazyka Slovákov (Ján Baltazár Magin). Významným prínosom v kodifikačných snahách bernolákovcov bolo ešte 1. júna 1784 zriadenie generálneho seminára (na príkaz Jozefa II.) na Bratislavskom hrade. V tomto seminári boli zriadené aj ubytovacie priestory seminaristov a ich učiteľov, ktorí sa sem zišli z bratislavskej (prešporskej) a ostrihomskej diecézy, takže jazykovo predstavovali oblasť dnešného juhozápadného Slovenska a južnú časť stredného Slovenska. Väčšina z nich ovládala kultúrnu západoslovenčinu, časť kultúrnu stredoslovenčinu, čím ovplyvnila podobu bernolákovskej kodifikácie slovenčiny.

Bernolákovské obdobie

Kodifikácia bernolákovskej grafickej sústavy a pravopisu bernolákovskej slovenčiny, ale aj zdôvodnenie rozhodnutia v prospech jazykovej bázy bernolákovskej kodifikácie vyšla v Prešporku r. 1787 v rozprave *Dissertatio philologico-critica de literis Slavorum*, ktorá obsahovala aj prehľadný praktický pravopisný a slovníkový dodatok *Lingvae Slavonicae per regnum Hungariae usitatae compendiosa simul, et facili Orthographia,* Posonii, 1787. Podtitul tohto diela *Ad Systema Scholarum Nationalium* zdôrazňuje jeho praktický školský zámer. Prípiskom k titulu *A Patriis Philologis Publicae luci Data* sa vysvetľuje autorstvo diela, ktoré je výsledkom práce skupiny vlastenecky orientovaných bratislavských seminaristov vedených Antonom Bernolákom (obr. 34). Východiskom kodifikácie je podľa úvodu reč vzdelancov (cultorum literatorumque) a rešpektuje sa ním živá reč z viacerých oblastí Slovenska. Vo vedeckom zdôvodnení kodifikácie sa odrážajú myšlienky osvietenského racionalizmu a poznatky vtedajšej jazykovedy. Najzávažnejšou kodifikačnou zásadou je snaha kodifikovať to, čo neodporuje zdravému rozumu, nie to, čo je v rozpore s ním. Východiskom kodifikácie grafickej sústavy má byť totožnosť grafém a zvuku (nadväznosť na formuláciu M. F. Quintiliana).

Gramatická stavba bernolákovskej slovenčiny sa kodifikuje v diele *Grammatica Slavica, auctore Antonio Bernolák*, Posonii 1790. Podtitulok *ad Systema Scholarum Nationalium* dokazuje, že ide o dielo určené pre školy. Vzorom pri zostavovaní tohto diela boli české gramatiky (V. J. Rosa: *Čechořečnost seu Grammatica linguae Bohemicae*, 1672), najmä však gramatika P. Doležala (*Grammatica Slavico-Bohemica*, 1746).

Kodifikácia pravopisu. A. Bernolák kodifikoval diakritický pravopis. Opiera sa aj foneticko-fonologický, morfologický, funkčný i tradičný princíp. Diakritický princíp sa prejavuje v označovaní funkčných vlastností hlások osobitnými znakmi — dĺžňom na označenie dlhých samohlások *á, é, ó, ú, í* — a mäkčeňom na označenie mäkkých spoluhlások *ď, ť, ň, ľ.* Tento znak sa využíva aj na označenie tupých sykaviek *š, ž, č, dž* a grafémy *ǧ* vo funkcii spoluhlásky *g* (napríklad Iǧnác). Prvky tradičného zložkového pravopisu len tam, kde je plynulá výslovnosť (*dz, dž a ch*; latinské *x* a *q* plynulú výslovnosť nemajú, preto ich kodifikuje dvoma znakmi ako *ks* a *kv*). Foneticko-fonologický princíp sa u Bernoláka uplatnil v kodifikácii tradičného *i, í, y, ý*: s ohľadom na ich rovnakú výslovnosť sa používajú len grafémy *i, í.* Morfologický princíp sa uplatňoval podľa živej výslovnosti: *Dub-a, Dub-u, Dub-e,* resp. *Dubček*: kodifikovaný je *Dub* (napriek tomu, že sa v základnom tvare vyslovuje *Dup*). Funkčný princíp uplatnil pri písaní veľkých písmen a v interpunkcii (veľkými písmenami sa písali aj všeobecné podstatné mená (*Sin, Wíra, Cesta* a pod.). Funkčnosť bola v ich odlíšení od prídavných mien. Tradičné znaky sa v bernolákovskej kodifikácii uplatňujú pri písaní spoluhlások *v, j, g* tradičnými grafémami *w, g, ǧ* (*Woda, Garo, Iǧnác* a pod.).

Kodifikácia hláskoslovia. Zvukovú, foneticko-fonologickú rovinu bernolákovskej slovenčiny tvoria samohláskové systémy s opozíciami podľa stupňa otvorenosti a podľa kvantitatívnej opozície.

V systéme dlhých samohlások nie sú dvojhlásky. Napriek ich sporadickému výskytu v textoch sa výslovnosť chápe ako nesplývavá, ako spojenie spoluhlásky a samohlásky typu *j + e, v + o* (tak sa aj zapisujú: *weďgem, Twoňa*). Rozlišuje sa mäkkosť – tvrdosť dentál *d — ď, t — ť, n — ň, l — ľ* a aj ostrých a tupých sykaviek *z — ž, s — š, c — č, dz — dž*. V opozičnom vzťahu sú aj hlásky *g – ď* vyslovovaná ako *j : g* (napríklad *geden, fígowí : jeden, fígoví*) a znelostné vzťahy *p – b, v – f, t – d, ť – ď, k – g, ch – h, c – dz, č – dž, s – z, š – ž*. Opozičné vzťahy sú aj na základe labializovanosti, ostrosti – tuposti sykaviek: *s – š, z – ž, c – č, dz – dž* (pozičné vzťahy netvorili iba spoluhlásky *m, r*).

Kodifikácia tvaroslovia.

Pri kodifikovaní tvaroslovia sa A. Bernolák opieral o tradičné aj živé tvary. V genitíve singuláru a v nominatíve plurálu podstatných mien mužského rodu sú tvary od *Sluhi, Sinowe*, v datíve a lokáli singuláru podstatných mien ženského rodu sú tvary Ruce, Noze, ale v datíve singuláru podstatných mien mužského rodu sú tvary Sluhowi, v lokáli plurálu podstatných mien mužského rodu *o Potokoch*. Kodifikované sú aj tvary vokatívu typu *Chlape, Ženo* a i. Neprítomnosť dvojhlások vo fonologickej štruktúre spôsobuje unifikáciu paradigiem podstatných mien (*Ženám, Ženách, Ženami, Mestám, Mestách, Mestami : Uľicám, Uľicách, Uľicami, Poľám, Poľách, Poľami*), prídavných mien (*dobrého, dobrému : cudzého, cudzému*) a slovies (*robím, robíš, robí : rozumím, rozumíš, rozumí*).

Kodifikácia lexiky. Zdrojom kodifikácie lexiky boli v prípade bernolákovskej kodifikácie okrem živej reči vzdelancov aj tlačené spisy, ľudová reč, vtedajšia botanická, poľnohospodárska, právna terminológia. Štruktúrované heslá v kodifikačnej práci *Slowár Slowenskí, Česko-Latinsko-Ňemecko-Uherskí* (1825–26) tvoria výsledky porovnania slovenského jazykového materiálu s ekvivalentmi v češtine, latinčine, nemčine a maďarčine. A. Bernolák pri hodnotení českých slov uplatnil princíp kodifikačnej delimitácie, t. j. poukazuje na rozdiely medzi slovenčinou a češtinou pri takých slovách, ktoré sa líšia zvukovo aj sémanticky (slová českého pôvodu označuje krížikom alebo kvalifikátorom *boh*. = *bohemicae*, t. j. české). Delimitačný princíp sa uplatňuje aj pri hodnotení nárečových (označujú sa skratkou vulg., t. j. ľudové, nespisovné, napr. *Pažitka*, vulg. *Šnidlink*, *Bríle*, syn. *Očnice*, *očné Skla*, vulg. *Okuláre*...).

Štruktúru hesla v Slowári s využitím príkladov zo slovenskej ľudovej piesne možno dokumentovať heslom *Kačica*:

> ***Kačica**, i, f. anas, atis, f. Varr. die Ente, Aente : kátsa, rétzé, vulg. Kačena, boh. Kachna, Kačice. – Kačica ďiwoká: anas fera (sylvestris), Anas Boschas. Linn. wilde Ente, vad kátsa, vad rétze. Kačica ďiwoká leťela zwisoka, Šuhag, dobrí Strelec, strelil geg do Boka. Odstrelil geg Krídlo, i prawu Nožičku: horko zaplakala, sedla na Woďičku. Milí mocní Bože! us sem dolétala: us sem moge milé Ďeťi dochowala. Moge drobné Ďeťi na Kamenci seďá, kaľnu Wodu pigú, drobní Písek geďá. Domácá Kačica : anas domestica. Linn. zahme Ente, Zahmente: házi kátsa, szeléd rétze. Wodňá černá Kačica...*

V *Slowári* je spracovaná aj frazeológia ľudového a knižného pôvodu. Podľa novších výskumov frazémy slovenského pôvodu sa často uvádzajú s paralelnými frazémami alebo s prekladmi v troch, dvoch alebo v jednom jazyku (*Kdo skoro dáwá, dwa razi dáwá, quid cito dat, bis dat, wer bald gibt, der gibt doppelt, kétszer ád, a'ki hamár ád; Kdo mlčí, ten swedčí, qui tacet, consentire videtur* a pod.)

Slovenská a slovanská synchronická aj diachronická lexikografia *Slowár* A. Bernoláka ešte aj v súčasnosti právom hodnotí ako dielo na vysokej úrovni a primeranej odbornosti. Plurilingvistický aspekt a kodifikácia slovnej zásoby súdobej slovenčiny v jej kultivovaných variantoch umožňuje hodnotiť Slowár ako dielo, ktoré svojím didaktickým zámerom ovládať v Uhorsku popri slovenčine aj ostatné jazyky nemá na úrovni vtedajšej jazykovedy v Uhorsku pendant. Týmto dielom A. Bernolák splnil hlavný osvietensko-vzdelávací cieľ bernolákovského hnutia.

Záslužnou prácou pri šírení a ustaľovaní bernolákovskej slovenčiny bola aktívna účasť prvého celoslovenského spolku bernolákovského hnutia, spolku *Towarišstwo literného Umeňá*, v odbornej literatúre pod názvom *Slovenské učené tovarišstvo.* Jeho sídlom bola Trnava a odbočky pobočky boli v Bratislave, v Nitre, v Banskej Bystrici, v Spišskej Kapitule, v Košiciach, mimo Slovenska v Ostrihome, v Jágri a vo Viedni. Spolok *Towarišstwo literného Umeňá* združoval členov, ktorí uznávali bernolákovskú slovenčinu ako spisovný jazyk Slovákov a boli ochotní finančne podporovať vydavateľskú činnosť spolku rozširovať ním vydávané publikácie. Nákladom *Towarišstwa* vyšli tri zväzky diela J. Fándlyho *Piľní domagší a poľní Hospodár* (v Trnave 1792) a v roku 1793 skrátené dejiny J. Papánka z pera J. Fándlyho pod názvom *Compendiata historia gentis Slavae* (v Trnave 1793). Po potlačení jakobínskeho hnutia v Uhorsku roku 1795 sa kultúrno-osvetová činnosť Towarišstwa oslabila a spolok napokon r. 1803 zanikol.

Po smrti A. Bernoláka (1813) sa bernolákovské hnutie dostalo do druhého štádia. Rozhodnutím ostrihomského arcibiskupa Alexandra Rudnaya (1760 Považany – 1831 Ostrihom, Maďarsko) sa roku 1820 presídlil arcibiskupský úrad z Trnavy do Ostrihomu, kde sa činnosť bernolákovského hnutia intenzívne rozvíjala najmä zásluhou ostrihomského kanonika **Juraja Palkoviča** (1763 Veľké Chlievany – 1835 Ostrihom). J. Palkovič organizačnú i normotvornú prácu koncentroval na vydanie Bernolákovho Slowára, ktorého rukopis vlastnil z pozostalosti. Na vydanie tohto diela získal prestížnu univerzitnú tlačiareň v Budíne (dnes Budapešť), kde slovník v piatich zväzkoch spolu so zväzkom repetitória (registra) vyšiel v rokoch 1825 až 1827. V druhej polovici dvadsiatych rokov 19. stor. dokončil a pripravil na vydanie aj preklad Biblie (Swaté Písmo, v dvoch zväzkoch vyšla v r. 1829 až 1832 s podporou vlastenecky orientovaného arcibiskupa A. Rudnaya. Veľkú zásluhu má J. Palkovič aj na vydávaní básnickej tvorby J. Hollého (prekladu Vergíliovej Eneidy, eposu Swatopluk)

Z eposu Swatopluk:

Spíwám, gak hroznú Swatopluk na Karolmana wédel
Wognu; i gak Wíťaz, seba ag swóg od geho Wládi
Osloboďiw Národ, ňepodľehlí stal sa Panowňík;
A zmužilích welké založil Królowstwo Slowákow.

– – –
Tu stuďená uš Smrť k Fríbortowi začňe sa blížiť;
Neb gako ze wšeckég napatí, čo zbíwala ešče,
Wládi sa rozháňá, a tuhu Ranu do Hlawi dáwá,
Obratní Swatopluk zwráťí Braň ochitre a ťažkím
Treskňe na Meč Tilcem, náramňe zapraščala tehdáž
A zlomená u samég sa Ocel rozpuknula Rúčki,
Hňeď Grňa padla na Zem, prázné w Ruce zostali Črenki.
Mocnú w tom Prawicú na nowí podwihňe sa Úraz,
Stáľe krutí sa zablískňe Tesák, a pomedzi Šišákem
A kragním Pleca Ozbrogeňím, kďe ge k Úmoru Cesta
Nagbližšá, gako Hrom náramnú praskňe Tuhosťú,
A zwazowé Žili pretňe, celí téš prespoli Hurtem
Pretňe Hrtán, a ponakloňenú Hlawu naprawo schílí.
On sa tedáž kácá a na Prach dole Údami buchňe,
Gakbi hrubí neb Dub, neb ohromná padnula Sosňa...
– – –
Ušlá Krew doteká, skrehlé Duša Údi opusťí,
A spaňilé wečná pozawírá Mrákota Swetla.

(podľa fotokópie R. Krajčovič, 1980, s. 194, 198–199)

Historický význam bernolákovského hnutia je veľký. Pochopili ho aj osobnosti štúrovského hnutia a slovami Ľ. Štúra ho ocenili novou podobou spisovnej slovenčiny:

K mišljenke tejto, k vizdvihnuťú Slovenčini za reč spisovnú a tak k samotvornjemu životu Slovenskjemu, ťali a razili nám cestu znameňití náš Bernolák a jeho nasledovňíci: víborní Fándli, úprimní Otmayer, vzňešení, ňeunaveňe pracovití a obetuvaví Hamuljak a naposledok ten čo zo všetkích nás najlepšje prežiu starí, dávno zahaslí vek náš, a terajšje naše časi, náš spevní, hlbokodojímaví Hollí...

(Orol Tatránski, ročník I, 1845, s. 50)

Štúrovské obdobie

Štúrovským obdobím nazývame v dejinách spisovnej slovenčiny roky 1846–1852, t. j. obdobie od štúrovskej kodifikácie po reformu štúrovskej slovenčiny v r. 1852. Toto obdobie chronologicky nadväzuje na bernolákovské obdobie a zo spoločenského hľadiska je vyvrcholením národnouvedomovacieho procesu. Z hľadiska dejín spisovnej slovenčiny ide o prirodzenú reakciu na spoločenské potreby rekodifikovať spisovný jazyk.

Spoločenské a kultúrne ideové predpoklady vzniku štúrovského hnutia. V prvých desaťročiach 19. stor. bola dominujúcou spoločenskou triedou v Uhorsku veľkostatkárska šľachta, proti ktorej sa postupne sformovalo opozičné maloroľnícke zemianstvo, nižšia šľachta a strední statkári. Formovanie tejto opozície sprevádzala silná vlna maďarizácie, ktorej dôsledkom bol aj výnos

Bratislavskej župy z r. 1832 o plánovitej maďarizácii slovenského obyvateľstva. Maďarizačný tlak silnel aj v náboženskej sfére začiatkom 40. rokov po nástupe grófa K. Zaya do funkcie generálneho inšpektora evanjelickej cirkvi. Pri nástupe na toto miesto K. Zay vyhlásil úplné pomaďarčenie slovenských evanjelikov v Uhorsku ich spojením s kalvínmi v únii. Toto rozhodnutie však nebolo prijateľné, a to ani z náboženského hľadiska, pretože základnou požiadavkou reformácie bolo, aby kázané slovo bolo zrozumiteľné pospolitému obyvateľstvu, ľudu. Jedným z prostriedkov, ako zo strany Slovákov čeliť maďarizačnému tlaku, mal byť spoločný jazyk Čechov a Slovákov, slovenských evanjelikov a katolíkov. Prvým krokom praktickej povahy, ktorá neskôr nadobudla aj národnouvedomovací charakter, bol pokus slovenského katolíckeho duchovenstva kodifikovať spisovnú slovenčinu na základe kultúrnej západoslovenčiny. Bernolákova kodifikácia splnila v osemdesiatych a deväťdesiatych rokoch 18. stor. svoj cieľ. Okrem nej však ešte na prelome tridsiatych a štyridsiatych rokov 19. stor. pretrvávali zo staršieho obdobia aj kultúrne predspisovné útvary a čeština, ktorá ostala aj po Bernolákovej kodifkácii liturgickým jazykom evanjelikov. Bernolákovská slovenčina bola jazykom kodifikovaným koncom osemnásteho storočia a v tomto období z hľadiska spoločenských potrieb, myslenia a rozvoja kultúry svoju spoločenskú funkciu aj plnila. Svedčí o tom veľké množstvo titulov a žánrov vedeckej literatúry (A. Bernolák), náučnej a popularizačnej literatúry (J. Fándly), rozsiahla literárna tvorba (J. Hollý), v náboženskej sfére sú svedectvom jej vysokej úrovne liturgické žánre (J. Fándly) a preklad Biblie (J. Palkovič). Okrem tejto tradície nemožno obísť ani poznatky z oblasti klasifikácie slovanských jazykov a ich jednotlivé prvky diferenciačnej, resp. integračnej povahy v rámci makroareálov.

Z hľadiska dejín spisovnej slovenčiny a vývinu názorov na jej postavenie medzi ostatnými slovanskými jazykmi na prelome bernolákovského a štúrovského obdobia treba spomenúť popredného slavistu P. J. Šafárika (1795–1861). V práci *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten* (Dejiny slovanského jazyka a literatúry všetkých nárečí, 1826, §4) rozdelil **P. J. Šafárik** slovanské jazyky do dvoch skupín (vo vtedajšej terminológii dnešnému pojmu *jazyk* zodpovedal pojem *nárečie*, ktorý sa ďalej delil na menšie poskupiny – *podrečia*). Do prvej skupiny podľa tohto Šafárikovho triedenia patrila staroslovienčina, ruština (s podrečiami veľkoruština, maloruština [t. j. ukrajinčina] a bieloruština), srbčina (s podrečiami bulharčina, srbčina, dalmátčina, bosniačtina), chorvátčina, slovinčina alebo vindčina (s podrečiami dolnokrančina, hornokrančina), čeština (s podrečiami čeština, moravčina), slovenčina, horná lužická srbčina, dolná lužická srbčina, poľština (s podrečiami veľkopoľština, malopoľština a sliezština). Pri tomto delení sa P. J. Šafárik opieral o poznatky z prác C. Gesnera, R. Megisera, J. B. Valvasora, J. Assemaniho, S. Dolciho, J. S. Popoviča a K. G. Antona. Kritériom na takéto delenie boli najstaršie západoslovanské a nezápadoslovanské znaky porovnávaných jazykov: zmena skupín *ort-, olt-* pod cirkumflexovou intonáciou, zachovanie skupín *-dl-, -tl-* a prítomnosť skupín *kv-, gv-* v západoslovanskej skupine jazykov, neprítomnosť epentetického *-ľ-* v západoslovanských jazykoch, rozdielnosť striednic za pôvodné praslovanské **dj, *tj*. Vo svojej neskoršej práci *Slovanský národopis* (1842) však P. J. Šafárik už slovenčinu nevyčleňuje ako samostatný

jazyk, ale ju v rámci západného hovoru (t. j. západnej skupiny slovanských jazykov) uvádza ako podrečie češtiny. Západný hovor rozdelil P. J. Šafárik na reč laskú s poľským nárečím, ktoré sa ďalej delilo na kašubské, mazovské a sliezske podrečie. Ako samostatná reč sa v západnom hovore vydeľuje česká reč, ktorá sa ďalej delí na české podrečie a slovenské podrečie; samostatne vystupujúca lužickosrbská reč sa potom podľa Šafárika rozdeľuje na dolnolužické, hornolužické a drevľanské podrečia.

Predpoklady novej kodifikácie. Ďalší vývin bernolákovskej slovenčiny bol okrem vnútorného historického vývinu Uhorska ovplyvnený rozvojom myslenia, poznania, nástupom novej filozofie a rozvojom nových umeleckých postupov. Namiesto klasicistických modelov vychádzajúcich z návratov k antike objavili sa začiatkom tridsiatych rokov poetické žánre napísané v strednej slovenčine (S. Chalupka, 1834, K. Kuzmány, 1835) a súčasťou rozsiahlej zbierky ľudovej slovesnosti *Národnie zpiewanki čili Pjsně světské Slováků w Uhrách*, ktorú vydal **J. Kollár** (1834), sa stali stredoslovenské ľudové piesne. Otázka spisovného jazyka sa stala predmetom diskusie aj v r. 1835 v súvislosti s prípravou almanachu slovenskej mládeže *Plody Zboru učenců řeči československanské prešporského* (vyšli v r. 1836 u vydavateľa Landerera). V tomto zborníku boli uverejnené literárne práce študentov bratislavského lýcea, ktoré vznikali v Spoločnosti česko-slovanskej. V nej sa združovala mladá generácia spojená nielen snahou o vlastnú literárnu tvorbu, ale aj potrebou spoločnej verejnej deklarácie nového umeleckého programu a generačného postoja. A práve príprava prvého ročníka almanachu *Plody* bola spätá s otázkou spisovného jazyka. V liste F. Palackému sa **Ľ. Štúr** v r. 1836 sťažoval, že ako evanjelici používaním češtiny „lidu našemu zvláště katolickému z větší částky nepřípustnými se stáváme“ a navrhuje, aby sa do češtiny prevzali niektoré pôvodné slovenské slová a gramatické prvky a takýmto spôsobom by „ne jen názvem, ale i samou věcí řeč československá vyšla“. Zároveň odmieta Kollárov prístup „vokalizovania“, t. j. hláskových zmien pôvodných českých slov do slovakizovanej podoby. Dôležitou otázkou pri vydávaní tlačeného slova ostávala otázka jazyka. Bernolákovci uplatňovali svoj jazyk – bernolákovskú slovenčinu – a odmietali češtinu, ktorej sa evanjelici pridŕžali. Ľ. Štúr ešte v druhej polovici tridsiatych rokov zastával názor, aby sa v novinách publikovali články v češtine aj slovenčine. V tomto duchu vychádzal Hamuljakov almanach *Zora* (1835, 1836, 1839, 1840). V češtine vyšiel aj almanach *Tatranka*, ktorý vydal J. Palkovič (1832), v tomto jazyku vyšiel aj Kuzmányho almanach *Hronka* (1836), spomenutý zborník *Plody* (1836), levočský zborník *Jitřenka* (1840) a prvý ročník Hurbanovho almanachu *Nitra* (1842). Z ohlasov na prípravu kodifikácie treba spomenúť názory M. Godru (1801–1874), ktorý pôsobil v rokoch 1828–1831 ako vychovávateľ v Kulpíne vo Vojvodine, v rokoch 1832–1834 bol vychovávateľom v Pešti, kde bol aj spoluredaktorom almanachu *Zora*. V rokoch 1836–1868 bol riaditeľom nižšieho gymnázia v Novom Vrbase vo Vojvodine. Počas peštianskeho pobytu vypracoval **M. Godra** návrh pravopisnej reformy češtiny a uverejnil ju v 1. ročníku almanachu *Zora* pod názvom *Osvedčení* (Zora, 1835, s. 282–284). Godrov návrh mal byť snahou o zmiernenie napätia medzi kollárovskou koncepciou slovakizovania češtiny a stúpencami Palackého koncepcie pravopisnej úpravy češtiny. M. Godra vo svojom návrhu odporúča v slovenskom prostredí

používať v nominatíve substantív ženského rodu namiesto pôvodných českých koncoviek *-e* slovenskú koncovku *-a* (typ *duša*), v akuzatíve toho istého skloňovacieho vzoru navrhuje používať koncovku *-u* namiesto pôvodného *-i* (*dušu*) a v inštrumentáli singuláru navrhuje namiesto koncovky *-ú* koncovku *-ou*. Pri maskulínach, ktoré majú v nominatíve singuláru koncovku *–a*, je Godrov návrh variantný: sčasti uplatňuje pôvodné *a*-kmeňové koncovky, čiastočne uplatňuje v datíve a lokáli koncovku *-ovi*, v genitíve koncovku *-u* (*gazdu*) po tvrdých konsonantoch, po mäkkých konsonantoch je koncovka *-a* (typ *sršňa*). Pri neutrách vzoru vysvedčenie je v genitíve namiesto pôvodnej českej koncovky *-í* koncovka *-ia*, v pravopise realizovaná ako *-ja* (typ *vysvedčenja*). V 3. osobe singuláru prézenta slovies odporúča tvary s koncovkou *-ia*, v pravopise realizovanú opäť ako *-ja* (typ *vidja*), v príčastiach však ostávajú pôvodné tvary na *–ící* (typ *volající*). Po vydaní II. ročníka almanachu *Nitra* sa M. Godra dozvedel, že Ľ. Štúr pripravuje kodifikačnú gramatiku. Preto mu 15. 7. 1845 napísal svoje požiadavky na uplatnenie týchto kodifikačných kritérií: namiesto *-au* používať *-av*, v genitíve a datíve adjektív používať koncovky *-ého, -ému*, odporúča ponechať v slovenčine tvrdé *y, ý,* pretože „sa nedá vymezit zo Slovenčiny bez škody“.

Tlakom vyvolávajúcim potrebu kodifikácie spisovného jazyka bol však v tom čase aj nástup nového umeleckého smeru – romantizmu, ktorého dominantou sa stala spätosť s ústnou ľudovou slovesnosťou, v próze spätosť s národnými dejinami. Okrem nových estetických kritérií mali na formovanie novej generácie vzdelancov konca 30. a začiatku 40. rokov 19. stor. veľký vplyv nové jazykovedné, historické, politické, no najmä filozofické poznatky. Do slovenského vzdelaneckého prostredia prenikali buď prostredníctvom literatúry, alebo ich študenti získavali priamo v rámci pobytov v zahraničí. Klasickým príkladom tohto typu je dvojročný pobyt Ľ. Štúra v Halle, kde okrem filozofie Georga Wilhelma Friedricha von Hegela (1770–1831) a Johanna Gottlieba von Herdera (1744–1803) študoval lingvistiku u popredného jazykovedca profesora Augusta Friedricha Potta (1802–1887). V tomto období sa spoločensky, literárne aj jazykovo výrazne zaktivizovala mladá generácia študentov na lýceách v Bratislave, v Levoči a v Banskej Štiavnici. K rozhodnutiu kodifikovať novú spisovnú slovenčinu došlo na prelome rokov 1842 a 1843 a cieľom novej kodifikácie spisovnej slovenčiny mal byť rozvoj duchovného života Slovákov. Na dosiahnutie tohto cieľa však bol potrebný orgán, v ktorom by sa mala šíriť nová podoba jazyka. Akutálnou sa stala obnova Štúrovho zámeru z r. 1840 o vydávaní osobitných novín, resp. žiadosť, ktorú Ľ. Štúr podal v máji 1842, aby mohol „v reči Slovákov“ vydávať *Slovenské Národní Noviny* s prílohou *Orel Tatranský*. Tieto noviny pôvodne mali vychádzať v češtine (tomu zodpovedal aj ich názov) a súčasťou Štúrovej žiadosti bolo aj odporúčanie pražského superintendenta P. Jozeffyho o tom, že vydávanie novín v Prahe nemôže vyhovovať potrebám Slovákov.

Rozhodnutie o kodifikácii. Rozhodnutie kodifikovať spisovnú slovenčinu na základe kultúrnej stredoslovenčiny severozápadného typu sa zrodilo 14. februára 1843 a jeho iniciátormi boli Ľudovít Štúr, Ján Francisci-Rimavský, Ján Kalinčiak, Ján Gáber-Lovinský, Samuel Štúr a Samuel Vozár. V nadväznosti na toto rozhodnutie rozhodol sa Ľ. Štúr obnoviť 21. februára 1843 svoju žiadosť

o vydávanie novín, teraz už so slovenským názvom *Slovenskje Národňje Novini*. O tom, v akom jazyku majú noviny vychádzať, sa v obnovenej, resp. štvrtej žiadosti nič nehovorí, pretože v predchádzajúcich žiadostiach išlo o „reč Slovákov". Rozhodnutie o vydávaní novín však panovník vydal až v r. 1845. Po rozhodnutí štúrovcov z februára 1843 kodifkovať spisovnú slovenčinu prerokoval Ľ. Štúr 11. – 16. júla 1843 na fare v Hlbokom, kde bol kazateľom **J. M. Hurban**, s **M. M. Hodžom** a J. M. Hurbanom ďalšie otázky kodifikácie. Svoj program nového spisovného jazyka predložili štúrovci z úcty k najväčšiemu žijúcemu bernolákovskému autorovi aj J. Hollému (návšteva sa uskutočnila 17. júla 1843 na fare v Dobrej Vode). Ján Hollý s návrhom Ľ. Štúra, M. M. Hodžu a J. M. Hurbana súhlasil.

Verejnou deklaráciou nového slovenského spisovného jazyka sa stalo zasadnutie novozaloženého spolku *Tatrín* v Liptovskom Mikuláši 26.-28. augusta 1844. Vedeckým zdôvodnením novej kodifikácie sa stala Štúrova práca Nárečja slovenskuo alebo potreba písaňja v tomto nárečí (1846). Kultúrna stedoslovenčina severozápadného typu sa stala základnom štúrovskej kodifikácie vedome. Práve v strednej slovenčine boli v porovnaní so susednými jazykmi výrazné rozdiely, ktoré ovplyvnili ideovú motiváciu Štúrovej kodifikačnej delimitácie. Východiskom Štúrovej argumentácie nového spisovného jazyka bola myšlienka, že všetci Slovania sú jedným národom hovoriacim slovanským jazykom, tento „slovanský národ" sa však delí na menšie celky, kmene. Každý kmeň má pritom svoje „nárečie", zo súčasného pohľadu jazyk. Preto nová kodifikácia vychádzala z idey o špecifických znakoch slovenského „kmeňa" a jeho reči, z ktorej vyplýva právo na samostatný spisovný jazyk. Argumentom v prospech novej kodifikácie bolo poznanie, že ani čeština, ktorú dovtedy používali evanjelici, ani bernolákovčina nemôže v spoločenských podmienkach prvej polovice štyridsiatych rokov 19. stor. z hospodárskeho, kultúrneho, politického, ale najmä národného hľadiska naďalej plniť funkciu spisovného jazyka. Túto funkciu mohol plniť taký jazyk, ktorého prvky by boli najrozšírenejšie a najpoužívanejšie zo všetkých slovenských nárečí, vyznačovali by sa stabilitou v systéme a zo svojho pôvodného areálu by prenikali aj do iných nárečových oblastí.

Východiská kodifikácie. Zásady novej kodifikácie sformuloval Ľ. Štúr v práci *Nauka reči slovenskej* (1846, obr. 35), ktorá vznikla ešte v r. 1844. Metodologický základ na napísanie tohto diela získal Ľ. Štúr počas svojho pobytu v Halle štúdiom historicko-porovnávacej jazykovedy u popredných nemeckých jazykovedcov Augusta Friedricha Potta (1802–1887) a Franza Boppa (1791–1867). Výrazný vplyv na Ľ. Štúra mali v oblasti funkčnej gramatiky názory filozofa Karla Wilhelma von Humboldta (1767–1835), ktorý chápal jazyk ako činnosť (energéia), nie ako hotový produkt (érgon). Pri výklade podstaty jazyka uplatnil Ľ. Štúr klasickú nemeckú dialektiku Georga Wilhelma Fridricha Hegela (1770–1831) a poznatky českých filológov Josefa Dobrovského (1753–1829) a Václava Hanku (1791–1861).

Zásady kodifikácie. Pri kodifikácii pravopisu vychádzal Ľ. Štúr z foneticko-morfologického princípu.

a. Kodifikácia pravopisu a hláskoslovia. V nadväznosti na Bernolákovu kodifikáciu sa v pravopise nerozlišuje *y – i, ý – í,* v zhode s výslovnosťou je kodifikované len *i – í.*

– Takisto sa uplatňuje aj morfologické kritérium typu *dub* : *dub-a*.
– Dôsledne sa označuje mäkkosť a dĺžka (*ďeťi, rodák*) a to aj pri hláskach *d, t, n,* po ktorých nasleduje *e,* resp. *i*. V pravopise Ľ. Štúr zachováva tradičné zložky pri písaní *dz, dž, ch*, ale zavádza nové označovanie dvojhlások (*ja, je, uo*). Fonetický princíp kodifikácie rešpektuje aj znelostnú neutralizáciu typu *úski, bosk, bes* (predložka *bez*). V genitíve plurálu maskulín, v inštrumentáli singuláru feminín a osobných zámen kodifikuje sa v pravopise jednotne *-u* (*chlapou, sinou, so svojou matkou, nad Tatrou*). V ranej fáze štúrovskej slovenčiny sa graféma *u* písala aj v slovách typu *kriuda, dáuno, rouní*, kodifikáciou sa v týchto prípadoch ustálilo písanie *v* aj napriek tomu, že sa tu vyslovovalo *u* (toto pravidlo platilo aj v koncovej pozícii *v*, resp. aj tam, kde sa hláska *v* vyslovovala ako *u: krv, cirkev, ďievča*).
– Vo fonologickej štruktúre štúrovskej slovenčiny nie je hláska *ä*, namiesto nej sa uplatňuje *e* (*mekí, ňeďela*), resp. *a* (*svatí*). V dlhom vokalizme nie je hláska *é* (namiesto nej je dvojhláska, ktorá sa zapisuje dvoma grafémami: *je*; dlhé *é* je len v slove *céra*), nie je dvojhláska *iu*, namiesto nej je dlhé *ú* (*znameňú*). Po prvýkrát sa uvádza pravidlo o rytmickom krátení. V konsonantickej štruktúre nie je mäkké *ľ* (namiesto neho je len tvrdé l). K pravopisným zásadám štúrovskej kodifikácie patrí aj písanie veľkých písmen pri adjektívach odvodených od vlastných mien typu *Slovenskí, Ruskí, Ňemeckí.*

b. Kodifikácia tvaroslovia. V tvarosloví sa uzákoňujú stredoslovenské tvary nominatívu singuláru substantív stredného rodu typu nárečja, tvary adjektív stredného rodu majú v nominatíve singuláru koncovku *-uo* (*Slovenskuo*). Inštrumentál plurálu má dlhú koncovku (typ *prjaťelamí, sluhamí, ženamí*), pod vplyvom rytmického krátenia sa však táto koncovka kráti (*s pánmi*). V adjektívnej paradigme je namiesto súčasnej hlásky *é* dvojhláska *je* (*novjeho, novjemu*), časť adjektív typu *predňí, stredňí, horňí* bola začlenená do mäkkého skloňovacieho vzoru. Pri skloňovaní zámen sa kodifikovalo dlhé *-í-* (*ích, mojích, mojím*), v príslovkách zakončených na *-skí* sa kodifkuje dlhé *-í* (typ *po Slovenskí*). Šiesta infinitívna trieda slovies má tematickú morfému *-uva-* (typ *kupuvať*, v súčasnej spisovnej slovenčine je *-ova-*). Minulý čas sa kodifikuje v podobe *sadnuv, kvitnuv* (neskôr sa pripúšťali aj tvary typu *sadol, kvitol,* t. j. dnešné *l*-ové particípiá). Tieto znaky boli pre Ľ. Štúra hlavnými diferenciačnými znakmi, ktorými sa slovenčina líšila od ostatných slovanských jazykov.

c. Kodifikácia lexiky. Otvorenejším systémom kodifikácie bola v porovnaní s hláskoslovím a tvaroslovím lexika. Aj napriek tomu je v slovnej zásobe štúrovskej slovenčiny množstvo špecifických znakov. Slovník štúrovskej slovenčiny sa od vtedajšej spisovnej češtiny odlíšil podstatne menej a nie tak radikálne ako pravopis, hláskoslovie a tvaroslovie. Aj napriek tejto tendencii však v štúrovskom období dochádza v politických, popularizačných a hospodárskych žánroch ľudovýchovného charakteru, ale aj v umelej tvorbe k vedomej aktivizácii domácich lexikálnych prostriedkov. Ide najmä o príspevky v druhom ročníku almanachu *Nitra* (1844) a v prílohe Slovenských národných novín *Orol Tatránski,* ktorý začal vychádzať v r. 1845. Medzi slovenčinou a češtinou došlo po štúrovskej kodifikácii k výraznej polarizácii najmä vo formálnej stránke (pravopis), v hláskosloví a tvarosloví. Menší vplyv mala táto kodifikácia na rozdiely v lexike. Rozdiely medzi slovenčinou a češtinou sa v oblasti lexiky

najviac uplatňovali v žánroch, ktoré mali najväčší okruh prijímateľov. Išlo o popularizačné, ľudovýchovné, ale aj národohospodárske a politické články.

Osobitnú pozornosť si v štúrovskej slovenčine zasluhuje využívanie prípon pri derivácii. Porovnaním štúrovskej lexiky so súčasnou spisovnou slovenčinou boli v štúrovskej slovenčine produktívnejšie slovotvorné prípony typu *-ník, -ina, -nica, -ač, -isko: listňík* (aj *listovňík* = archivár), *cestovňík* (= cestovateľ), *brúsňik* (= brúsiar), *odporňík* (= odporca), *prázdnina* (= prázdne miesto), *zeleňina* (= zelina), zapáleňina (= zápal), *otvoreňina* (= otvor), *višívaňina* (= výšivka), *sedňica* (= zasadnutie), *čítač* (= čitateľ), *bádač* (= badateľ), *plavač* (= plavec), *sedalisko* (= sídlo). Prípona *-ina* sa často využívala pri odvodzovaní expresívnych výrazov: *prekrúcaňina, čarbaňina, drveňina*. Pri deverbatívach dominujú v štúrovskej slovenčine derivačné prípony, ktorými sa novoutvorené slová zaraďujú do skloňovacích vzorov neutier: *sipeňja, snažeňja, ovávaňja, zbúreňja, uchíleňja, vikríknuťja, vichíleňja, poznamenaňja, rozlúčeňja* a pod. V súčasnej spisovnej slovenčine patria tieto deverbatíva k maskulínam (typ *sipot, výkrik*) aj k feminínam (typ *snaha, obava, vzbura*). Okrem tvorenia nových slov treba v tomto období spomenúť aj rozširovanie významu slov. Nové významy v porovnaní s pôvodným základným významom slova ustáleným najmä v nárečiach prenikli do spisovnej slovenčiny najmä v procese tvorby odbornej terminológie. Takýto charakter majú nové významy slov typu *vihováraňja* = vyjadrovanie, artikulácia, *peň* (slova) = kmeň (slova), *beh* = proces, *priraziť* = pripojiť. Prácou *Nauka reči slovenskej* vybudoval Ľ. Štúr aj systém jazykovednej, najmä gramatickej terminológie.

Prvou básňou v štúrovskej slovenčine bola báseň J. Francisciho-Rimavského *Svojim vrstovňíkom na pamjatku,* ktorá vyšla v júni r. 1844 v II. ročníku almanachu *Nitra*. Dôležitým orgánom, ktorým sa štúrovská slovenčina zavádzala do praxe, bol okrem almanachu *Nitra* orgán slovenského národného hnutia a prvé slovenské politické noviny vydávané v štúrovskej spisovnej slovenčine *Slovenskje národňje novini* s prílohou *Orol Tatránski* (vychádzali dvakrát do týždňa od 1. 8. 1845 do 9. 6. 1848).

Polemiky o kodifikácii. Výraznou reakciou proti štúrovskej kodifikácii bolo manifestačné vystúpenie sformulované v 33 príspevkoch tvoriacich zborník *Hlasowé o potřebě jednoty spisowného jazyka pro Čechy, Morawany a Slowáky,* ktorý vyšiel v máji r. 1846. Ústrednou myšlienkou zborníka bola kritika štúrovskej kodifikácie, ktorú prokollárovské krídlo chápalo ako krok k rozbitiu slovanskej vzájomnosti. Mottom zborníka sa stala legenda o Svätoplukových troch prútoch podľa Konštantína Porfyrogeneta, na ktorú nadväzovali ostatné staršie aj novšie príspevky s tematikou slovanskej vzájomnosti od V. Benedikta z Nedožier, J. Á. Komenského, M. Bela, J. Dobrovského, B. Tablica, F. Palackého, J. Jungmanna, P. J. Šafárika, J. Záborského, A. V. Šemberu, najmä však **J. Kollára,** ktorý proti novej kodifikácii uviedol: „Jedna z největších překážek w pokračowání slawjanského národu ke wzdělanosti jest jeho mnohonářečnost, aneb rozličnost nářečí a dialektů, kterau snad žádný jiný národ tak obtížen a rozkauskowán není.“ Na tento Kollárov argument reagoval Ľ. Štúr v práci *Nárečja slovenskuo* (1846) tvrdením, že najmä v rozvoji národných jazykov vidí podstatný zdroj rozvoja duchovného života. Podľa Štúra tu rozvoj národných jazykov nadobúda v porovnaní s dovtedajšou tradíciou kvalitatívne odlišný

rozmer: rozvoj Slovanstva je podmienený rozvojom jednotlivých slovanských národov s rovnakými právami národnej identity a jazyka, ktorý je základnou formou prejavu národného ducha. Evanjelický farár J. Kollár upozornil v *Odpovedi* aj na potenciálny konflikt v otázke liturgického jazyka evanjelikov. Tento možný konflikt mohol – podľa Kollárovej predstavy – nepriaznivo ovplyvniť jednotu slovenských evanjelikov. Štúrovskou kodifikáciou mala totiž slovenčina pri evanjelických bohoslužbách nahradiť bibličtinu. Odpoveďou J. Kollárovi a vecným argumentom zavádzania slovenčiny u evanjelikov je úryvok z druhej časti Štúrovho spisu Hlas proti Hlasom:

> *Lež i v chrámoch evanjelickych aká že to bola prosím Češťina? Veru len velmi stredná a lahodná a kazateľ naskrze bi ňebou višjeu, kebi sa celkom podla tejto reči bou spravovať chceu a hodná pri tom čjastka kazateľou reč túto krem toho len povrchňe znala, tak že to bola len najvjac spleťeňina Slovenčini a Češťini. Tento stav obojživelňícki je už veru do ňezňeseňja a mjesto toho musí už nastúpiť ňječo pevnjeho, istjeho, virazenjeho* (s. 282–283).

Aj napriek týmto argumentom štúrovská kodifikácia nevyriešila otázku pastoračného jazyka u evanjelikov, ktorí používali bibličtinu (najmä v piesňach) až do polovice 20. storočia.

Po „vonkajších" ohlasoch na vydanie Štúrových jazykovedných prác reagovali na štúrovskú podobu spisovnej slovenčiny aj príslušníci štúrovskej generácie. K najznámejším ohlasom na štúrovskú slovenčinu patria práce M. M. Hodžu *Epigenes slovenicus* (1847) a *Větín o slovenčine* (1848). Z hľadiska dejín spisovnej slovenčiny si pri hodnotení týchto prác treba uvedomiť, že nie sú založené na hlbšom pozaní jazykovednej, resp. slavistickej problematiky. V práci Větín o slovenčine sa M. M. Hodža opiera o Dobrovského a Šafárikovu klasifikáciu slovanských jazykov a o ukážky z jednotlivých edícií Evanjelia. Hodžovo nedostatočné poznanie jazykovedných problémov ho však zvádza k nadmernému historizovaniu. Týmto prístupom dospel M. M. Hodža aj k zavádzaniu nevhodných zovšeobecňujúcich záverov v oblasti hláskoslovnej charakteristiky strednej slovenčiny:

> *Významkuje sä stredoslovenčina púvodňou staroslovenskou tekutosťou, plynnosťou, t. j. mäkkosťou syllab ně, dě, tě, atď. jako v polskom a ruskom nárečí byť vieme k pr. nebudete t. j. vlastně něbudětě je stredoslovenský, dolnoslovensky viacej nebudete, tedy tvrdo, rusinoslovensky tiež tak. Hovoríme že „něbudětě" plynno tekuto vyslovenuo je púvodnie, to tam odvodnite, a síce preto že v syllabách ně, dě, tě má puosob svoj najtekutejšia hláska i, takže je nie, die, tie, atď. jako aj keď sä pridlúži, býva k pr. něsiem, niesol, dělím diel, tělo tielko. Tak sú stredoslovenčině vlastné syllaby: bä, mä, pä, vä a púvodčitě cä, čä, dä, gä, kä, lä, nä, rä, sä, šä, tä, zä, žä k pr. žriebä, semä, päta, väzy, ulicä, čäs vdäka, zgärba, käčka, läd, snäh, räd, präsa, našä, kvietä, väžä a tým podobné. Ba vlastně aj o, u, tekutuo je ö, ü, prichádzajúc potom do ío, či jo do iu či ju. Týmito hlasmi – ktoré Čeština odvodeně má tam do ě, tu do a, zasa do i vospuosobené – vyznamuje sä Slovenčina nová táto naša ja ako aj Staroslovenčina* (Větín, s. 91).

Nedokonalé poznanie fonologických zákonitostí jazyka a stavu v slovenských nárečiach viedli M. M. Hodžu k tomu, že v rámci vokalickej štruktúry uvádza okrem vokálov *a, e, i, o, u* aj krátke vokály *ě, ö, ü.* V rámci dlhého vokalizmu osobitne vyčleňuje stúpavé diftongy (dipftongi praeformatae) ii, iě, *iä, iö, iü,* klesavé diftongy (diphtongi afformatae) *ěi, äi, öi, üi,* triftongy typu *iěü, iöü,* ba až tetraftong *iěöü*. Aj napriek nepresvedčivému prístupu k charakteristike slovenčiny vo *Větíne* bol M. M. Hodža v polovici štyridsiatych rokov veľkou spoločenskou autoritou a od začiatku zavádzania štúrovskej slovenčiny do praxe sa pričinil o to, že do jej fonologického systému a jeho pravopisnej realizácie prenikla hláska *ä,* postupne aj *ľ* a že sa v tvaroch minulého času slovies namiesto pôvodného koncového *-u* presadilo používanie *-ľ.* V štúrovskom období sa rozvinula väčšina funkčných štýlov, najviac žánre umeleckého štýlu – poézia.

Reformné obdobie (1852–1863)

V nadväznosti na štúrovskú kodifikáciu došlo v oblasti spisovného jazyka a pravopisu koncom štyridsiatych rokov k napätiu. Vyvolali ho nároky na jazyk v praktickej rovine, vo vedných odboroch a nemalý vplyv na jeho formovanie mali aj odlišné ideové prúdy. Štúrovská kodifikácia nevyriešila ani otázku liturgického jazyka evanjelikov, ktorým naďalej ostala biblická čeština, ktorá sa aj napriek štúrovskej kodifikácii naďalej chápala ako jazyk reformácie. Reakcie na štúrovskú kodifikáciu ako aj spoločenský vývin po revolúcii 1848–1849 poukázali na potrebu upraviť niektoré zásady tejto kodifikácie. Pojem reformné obdobie teda nepostihuje reakcie na kodifikáciu z polovice štyridsiatych rokov, ale sa ním pomenúva obdobie zavádzania a ustaľovania upravenej, t. j. reformovanej podoby štúrovskej slovenčiny po vydaní novej kodifikačnej práce *Krátka mluvnica slovenská* (1852).

Podnetom na prehodnotenie pôvodnej podoby Štúrovej kodifikácie bolo zasadnutie Tatrína v Čachticiach ešte 10. augusta 1847, na ktorom bol vymenovaný jazykozpytný výbor v zložení Ľudovít Štúr, Ondrej Caban, Eugen Gerometta, Jozef Ščasný, Ctibor Cochius-Zoch, Samuel Bohdan Hroboň a Martin Hattala. Jeho úlohou bolo zhodnotiť reakcie na Hodžove námietky voči štúrovskej slovenčine, uverejnené v práci *Epigenes slovenicus.* Kritický postoj k niektorým zásadám štúrovskej kodifikácie, napr. k podobe l-ového particípia (oproti štúrovským podobám *piu, dau* odporúča podoby *pil, dal*) zaujal M. Hattala. Tak isto nesúhlasil so štúrovskými podobami adjektív (typ národňje), odmietol Hodžove troj- a štvorhlásky a na pozadí *Epigenesa* navrhol reformu štúrovskej slovenčiny na historickofonologickom, resp. etymologickom princípe.

Okrem snáh o reformu štúrovského pravopisu došlo po revolúcii 1848–1849 k výraznej snahe o obrat v používaní spisovného jazyka, o uprednostňovanie tzv. staroslovenčiny, t. j. adaptovanej češtiny s niektorými znakmi slovenčiny. Jedným z impulzov presadzovať tento útvar do roly spisovného jazyka Slovákov bolo aj vyjadrenie profesora slovanských starožitností na Viedenskej univerzite Jána Kollára (od r. 1849), ktorý v duchu svojej jazykovednej koncepcie odporučil v r. 1849 viedenskému ministrovi Alexandrovi Bachovi češtinu ako najvhodnejší spisovný jazyk Slovákov. V tomto duchu vydal v nasledujú-

com roku **Andrej Radlinský** príručku s názvom *Prawopis slowenský s krátkou mluwnicí* (Viedeň 1850). Základnými znakmi, ktorými sa podľa Radlinského *Slováci w prawopisu od Čechůw a Morawanůw dělí*, sú:

– predpona *naj-* namiesto *nej-*
– prípona *-stwo* namiesto *-stwí*
– *čo* namiesto *co*
– prípona *-ný* namiesto *-ní* v tvaroch prídavných mien typu *cirkewný* / *cirkewní*
– slovenská infinitívna podoba *-ť* oproti českej podobe *-ti* pred spoluhláskou, resp. *-t* pred samohláskou
– slovenské zakončenie substantív mäkkou spoluhláskou (typ *kosť, oheň* oproti českému *ohen, kost*)
– l-ové particípiá majú vkladné *-e-* (typ *nésel*) a toto vkladné *-e-* je aj v nominatíve singuláru maskulín (typ *brater*)
– v genitíve plurálu maskulín je koncovka *-úv* (typ *pánúv*)
– v pozícii českej dvojhlásky *-ou-* je v slovenčine dlhé *ú* (typ *úřad, súdce*) s poznámkou, že v inštrumentáli singuláru feminín je *-ou* (*sestrou*)
– pri slovesách je v 1. osobe singuláru prézenta koncovka *-u* a v 3. osobe plurálu je *-ú* s poznámkou, že táto tendencia nie je dôsledná.

Staroslovenčina opísaná v Radlinského *Prawopise slowenskom* nebola v spoločenskom a kultúrnom kontexte prelomu štyridsiatych a päťdesiatych rokov 19. stor. jazykom s pevnou tradíciou a nevyhovovala ani spoločenským potrebám. Do literárneho diania a sporov o spisovný jazyk vstúpil v r. 1851 J. Záborský príklonom k staroslovenčine vydaním básnickej zbierky *Žehry*. Jazykovú a štylistickú zastaranosť *Žehier* odsúdili štúrovci v Slovenských pohľadoch. Nemalý podiel na vývine spisovnej slovenčiny v päťdesiatych rokoch mala aj skutočnosť, že katolícke duchovenstvo a v katolíckom duchu orientovaní kultúrni a politickí činitelia odmietli štúrovskú kodifikáciu aj češtinu a pokračovali v jazykovedných snahách bernolákovcov.

Krátka mluvnica slovenská. Po porážke revolúcie v r. 1849 vznikla situácia, ktorá si s ohľadom na slovenský spisovný jazyk vyžadovala zjednocujúcu tendenciu. Preto sa 21. 10. 1851 zišli predstavitelia jednotlivých koncepcií spisovnej slovenčiny **– Ľ. Štúr, J. M. Hurban, M. M. Hodža, J. Palárik, A. Radlinský, Š. Závodník** a **M. Hattala** – a dohodli sa na upravenej podobe štúrovskej slovenčiny. Zmenou v porovnaní so štúrovskou kodifikáciou bolo najmä uplatnenie etymologického princípu v pravopise, ktoré oslabilo postavenie štúrovskej slovenčiny najmä v pravopise a v tvarosloví. Novou úpravou sa zaviedlo písanie podľa pôvodnej podoby slova, čím sa pravopis priblížil princípom ortografických sústav ostatných slovanských jazykov. Išlo v prvom rade o rozlišovanie *y – i, ý – í,* znova sa zaviedli hlásky *ľ, ä*, dlhé *é*, dvojhláska *iu*; dvojhlásky sa začali písať v podobe *ia, ie, iu, ó* (neskôr *ô*). Zavedením rozdielu v písaní *y – i* obmedzilo sa aj písanie mäkčeňa v skupinách *de, te, ne, le, di, ti, ni, li* a jeho funkciu prevzali tzv. mäkčiace samohlásky. Úprava sa týkala aj gramatických tvarov: v genitíve plurálu maskulín sa kodifikovala koncovka -ov (*synov, otcov, bratov*, pôvodne *sinou, otcou, bratou*), v nominatíve singuláru neutier sa zaviedla koncovka *-ie* (*zdravie* oproti pôvodnému tvaru *zdravia*), v adjektívnej paradigme sa záväznými stali podoby *pekné, pekného, peknému* (pôv. *peknuo, peknjeho, peknjemu*), v slovesných tvaroch minulého času sa namiesto koncového *-u* (typ *robiu, volau,*

ňjesou), kodifikujú sa klasické l-ové particípiá (*robil, volal, niesol*). Na pozadí tohto chápania jazyka sú založené aj reformné pravopisné princípy štúrovskej slovenčiny, publikované súhrnne v kodifikačnej práci *Krátka mluvnica slovenská* (1852). Podobu kodifikácie svojím historizujúcim prístupom vo veľkej miere ovplyvnil M. Hattala. Prejavilo sa to napr. pri tvare vokatívu typu *rodičie, pohanie* (domáca podoba *rodičia, pohania* sa ako možný dvojtvar uvádzala až na druhom mieste), pri slovách vyjadrujúcich výskyt párových predmetov sa na základe pôvodnej významovej motivácie duálom uvádzajú aj tvary typu *noha – nohú – nohama, ruce – rukú – rukama* a pri neutrách sa v nominatíve plurálu kodifikujú krátke koncovky (typ *krosna*). Upravená podoba štúrovskej slovenčiny sa v praxi ujala aj napriek tomu, že v školách a v úradoch bola oficiálnym jazykom v období od reformy v r. 1852 až po pád Bachovho absolutizmu v r. 1859 staroslovenčina. Oporou jazykovointegračných snáh v podobe reformovanej slovenčiny sa stala Palárikova politicko-literárna rozprava *O vzájomnosti slovanskej,* uverejnená v III. ročníku almanachu *Lipa* v r. 1864. Základnou myšlienkou Palárikovej rozpravy bolo – na rozdiel od staršieho Kollárovho a Štúrovho chápania – kvalitatívne odlišné ponímanie slovanskej vzájomnosti: Palárikova idea vychádzala zo špecifického vývinu slovanských národov a jazykov a zo smerovania k národnej samostatnosti a k slobode každého slovanského národa (Kollárova a Štúrova koncepcia vychádzala zo zjednotenia všetkých Slovanov vo všeslovanskej ríši s jedinou vládou). Októbrovým diplomom, vydaným v r. 1860, však chcel cisár eliminovať českých a maďarských odporcov viedenského centralizmu. Týmto dokumentom sa v Uhorsku obnovilo pôvodné župné zriadenie, s ktorým súviselo aj obsadzovanie úradov maďarskou šľachtou. Maďarčina sa týmto činom stala úradnou rečou v Uhorsku a zosilnela aj snaha maďarskej liberálnej šľachty o obnovenie svojho postavenia na základe obnovenia právneho stavu z r. 1848.

Kodifikáciou upravenej štúrovskej slovenčiny v *Krátkej mluvnici slovenskej* (1852) situácia v používaní jazyka nadobudla kvalitatívne nový charakter. Upravená štúrovská slovenčina plnila zjednocujúcu funkciu a podnietila intenzívnejší rozvoj jazyka. V reformnom období sa začala uvedomovať špecifickosť odborného štýlu, ktorý sa svojimi novými prostriedkami postupne, najmä v matičnom období, formoval ako samostatný štýl. Z pohľadu umeleckého štýlu kulminovala v reformnom období tvorba štúrovských básnikov a prozaikov: v r. 1853 vydal A. Sládkovič báseň *Detvan*, koncom päťdesiatych rokov dokončil J. Botto svoju báseň *Smrť Jánošíkova* (vyšla až v II. ročníku almanachu Lipa v r. 1862), v r. 1859 vyšla Kalinčiakova romantická próza *Reštavrácia*. V tomto období došlo aj k rozvoju nových umeleckých žánrov, v ktorých sa aktivizovali nové výrazové prostriedky, k rozvoju dramatickej tvorby. V druhej polovici päťdesiatych rokov vydal J. Palárik svoje divadelné komédie *Inkongnito* (1858), *Drotár* (1860) a *Zmierenie alebo dobrodružstvo pri obžinkoch* (1862). V reformnom období spisovnej slovenčiny teda dochádzalo k výraznému stabilizovaniu spisovnej normy slovenčiny. Završením úsilia zaviesť do praxe jednotnú a záväznú podobu nášho národného jazyka bol jej vedecký opis v *Krátkej mluvnici slovenskej*. Naň nadväzovali ďalšie systémové opisy normy, adresované praktickým používateľom v podobe učebnice doplnenej o slovník a čítanku od **J. K. Viktorína** *Grammatik der slowakischen Sprache* (2 vydania v r. 1860 vo Viedni, 3. vydanie až v matičnom období v r. 1865 v Pešti).

Matičné a martinské obdobie (1863–1918)

Matičné obdobie sa v dejinách spisovnej slovenčiny tradične ohraničuje rokmi založenia Matice slovenskej (1863) a jej násilného zatvorenia (1875). Obdobie od r. 1875 do r. 1918 sa nazýva martinské obdobie. V súvislosti s pojmom matičné obdobie treba uviesť, že okrem tohto ponímania sú tendencie spájať tento pojem aj s „oživotvorením Matice slovenskej v Turčianskom Svätom Martine r. 1919 a završuje sa rokom 1940, keď vyšli nové Pravidlá slovenského pravopisu, prípadne rokom 1945, keď sa skončila 2. svetová vojna“ (Kačala, 2000, s. 194). V našej práci pojmom matičné obdobie vymedzujeme obdobie od založenia Matice slovenskej (1863) po jej zatvorenie (1875).

Matičné obdobie (1863–1875)

Opis dejín spisovnej slovenčiny v tomto období je podmienený spoločenským dianím predchádzajúceho desaťročia, obdobím Bachovho absolutizmu. Politický program Slovákov sa od začiatku šesťdesiatych rokov 19. stor. opieral o *Memorandum národa slovenského*, ktorého význam pre dejiny jazyka spočíval v snahe o administratívnu autonómiu dnešného územia Slovenska, z jazykového hľadiska najmä o používanie slovenčiny ako úradného a vyučovacieho jazyka. Tieto snahy vo významnej miere ovplyvnili rozvoj slovenskej národnej kultúry nielen v oblasti jazyka, ale aj vo sfére výskumných aktivít. Aj napriek tomu, že požiadavky Memoranda neboli splnené, medzníkom spoločenského diania s dosahom na vývin kodifikovanej podoby slovenčiny bolo založenie Matice slovenskej (jej predsedom sa stal Štefan Moyzes, podpredsedom Karol Kuzmány). Založením Matice slovenskej v Martine v r. 1863 sa posilnila inštitucionalizovaná starostlivosť o spisovný jazyk. Ťažiskom tejto starostlivosti bolo úsilie o celonárodné rozšírenie, konštruktívne ustálenie a zdokonaľovanie kodifikácie spisovnej slovenčiny. Matica slovenská sa stala inštitúciou, ktorej osobitné oddelenie malo dbať na dodržiavanie normy, regulovať ju, starať sa o kodifikáciu spisovného jazyka. Mala to byť významná pomoc redakciám a okrem nej mali v tomto období vznikať kodifikačné príručky a rozsiahla pramenná základňa so zameraním na výskum slovnej zásoby. Dodržiavanie spisovnej normy malo mať v matičnom období oporu v reformovanej štúrovskej slovenčine.

Na Krátku mluvnicu slovenskú nadväzovala Hattalova práca *Mluvnica slovenského jazyka* (Budapešť, 1864) a matičné vydanie jeho *Skladby jazyka slovenského* (Martin 1865). So širším zámerom bola však koncipovaná po nemecky napísaná učebnica *Grammatik der slowakischen Sprache*, ktorú r. 1860 vydal vo Viedni Jozef Karol Viktorín (1822–1874, ďalšie vydania r. 1862 vo Viedni, r. 1865 v Pešti). Praktický cieľ sledovala učebnica **Fraňa Mráza** (1835–1884) *Slovenská mluvnica pre gymnasia, reálky, praeparandia a vyššie oddelenie hlavných škôl* (1864, 2. vyd. 1872). Uvádza sa v nej prehľad členenia slovanských jazykov, základné pravopisné pravidlá a výslovnostné zásady a opis tvaroslavia a syntaxe:

Tu reč, ktorú sme počúvali hovoriť rodičov našich od maľučka a ktorou sme sa učili hovoriť od nich, nazývame materinskou rečou. Rečou slovenskou

hovoria Slováci tvoriaci jedon z kmenov veľnároda slovanského. Avšak nerozprávajú všetci Slovania jednako svoju materinskú reč, má ona tak, jako i druhé, zvláštne ďaleko rozšírené reči, rozličné nárečia (dialekty). Hlavné tyto nárečia sú dve: severovýchodné a juhozápadné. K severovýchodnému patrí: 1. reč staroslovanská (vymrelá), 2. ruská (veľko- a malo-ruská) a 3. juhoslovanská (srbská, chorvátska, bulharská, slovinská). K juhozápadnému patrí: 1. reč slovenská, 2, česká, 3. poľská, 4. lužická. – V samom slovenskom nárečí rozoznáva sa viac podnárečí, tu ale budeme sa učiť reč tuto tak, jako sa nachádza, čo spisovná reč slovenská, v terajších spisoch, a jako sa má hovoriť od vzdelaných mužov...

(F. Mráz: Slovenská mluvnica. 2. vyd., Pešť, 1872)

Základom spisovnej slovenčiny v pravopise, hláskosloví a tvarosloví bola v matičnom období reformovaná štúrovská slovenčina kodifikovaná v *Krátkej mluvnici slovenskej.* Na tieto zásady nadväzovali aj uvedené príručky J. K. Viktorína a F. Mráza.

Redakčnou činnosťou – posudzovaním rukopisov v odborných komisiách – si Matica slovenská v oblasti jazykovej kultúry získavala pozíciu prirodzenej autoritatívnej inštitúcie. Dôležitým orgánom na spontánnu prezentáciu odborných termínov v oblasti populárno-náučnej literatúry sa stal *Letopis Matice slovenskej*, nové gymnaziálne učebné texty a materiály určené na vzdelávanie verejnosti.

Rozvoj slovnej zásoby slovenčiny v matičnom období priaznivo ovplyvnili dva zdroje. Prvým zdrojom, ktorý ovplyvnil ďalší rozvoj základnej slovnej zásoby, frazeológie, tradičných odborov a výrobných odvetví, bola slovná zásoba domáceho pôvodu. Od obdobia národného obrodenia pretrvával ešte tradičný vplyv ostatných slovanských jazykov, najmä ruštiny a poľštiny. Z neslovanských jazykov bola v kultúrnej sfére druhej polovice 19. stor. oporou rozvoja slovenčiny najmä tradícia latinčiny a nemčiny. Dôležitú úlohu v rozvoji slovnej zásoby slovenčiny zohrávali kultúrni a verejní predstavitelia Slovákov, ktorí mali nové pojmy súvisiace so spoločenským vývinom pomenúvať existujúcimi vhodnými nedomácimi prostriedkami, alebo boli nútení hľadať oporu v domácej lexike a v domácich slovotvorných postupoch. Rozvoj slovnej zásoby v matičných rokoch nemohol vychádzať z domácej jazykovednej teórie, a preto sa vyznačoval živelnosťou. V jazykovede prevládal názor M. Hattalu, že otázka tvorenia slov je súčasťou diachronického opisu jazyka a nesúvisí s praktickým opisom, resp. kodifikačnými príručkami.

Národnoreprezantatívnu a kultúrnoreprezentatívnu funkciu jazyka plnila v matičnom období podoba kodifikovaná *Krátkou mluvnicou slovenskou* (1852). Zastarané prvky tohto jazykového systému (typu gen. sg. *od gazdy,* nom. pl. *koryta*, inštr. pl. *s otroky*) ustupovali živším podobám (*od gazdu, korytá, s otrokmi*).

Obmedzené trvanie Matice slovenskej, ktorú uhorské úrady r. 1875 násilne zatvorili, nedovolilo úplný rozvoj spracovania slovnej zásoby spisovnej slovenčiny. Mnohé známe osobnosti matičného obdobia, napr. F. Šujanský (1832–1907), F. Sasinek (1830–1914), P. Dobšinský (1828–1885), C. Zoch (1815–1865) zozbierali hodnotný materiál z oblasti slovenskej lexiky. Ich snaha však nevyústila do priameho slovníkového spracovania slovenskej slovnej zásoby, no aj

napriek tomu ich materiál po zániku Matice slovenskej využil pri spracovaní *Slovníka českého jazyka* F. Kott (1808–1884).

Martinské obdobie (1875–1918)

Po zákaze činnosti Matice slovenskej r. 1875 Martin ostal naďalej strediskom slovenského národného života, slovenskej kultúry, sídlom redakcií, ktoré boli vydávaním svojich časopisov prostriedkom na kultivovanie spisovnej slovenčiny. V Martine vychádzali *Slovenské pohľady, Národný hlásnik, Orol, Živena,* neskôr aj *Zborník muzeálnej spoločnosti*. Najväčší podiel na rozvoji spisovnej slovenčiny, upevňovaní jej normy a rozvoji štýlov mali *Slovenské pohľady* a starostlivá redakčná práca **J. Škultétyho** (1853–1948), nemenej dôležitú úlohu zohrali aj *Slovenské národné noviny*. Významným krokom pri upevňovaní normy spisovnej slovenčiny bola v martinskom období úprava Hattalovej kodifikácie, ktorú vykonal **Samo Cambel** (1856–1909).

Nástup nových umeleckých smerov v sedemdesiatych rokoch 19. stor. ovplyvnil aj vývin spisovnej normy. Normotvorným kritériom sa stala jazyková prax, t. j. používanie jazykových prostriedkov v publicistike a v beletrii, vychádzajúcej v časopisoch, zborníkoch a almanachoch vydávaných Maticou slovenskou. V tomto období a prostredí sa začal formovať martinský úzus, ktorý sa na ďalšie desaťročia stal určujúcim faktorom vývinu spisovnej slovenčiny. Pre vznikajúci matičný úzus bola totiž rozhodujúcim kritériom jazyková prax, t. j. používanie jazykových prostriedkov v publicistike a v beletrii, ktorá vychádzala v matičných časopisoch, zborníkoch a almanachoch (*Slovenské pohľady, Národné noviny* a literatúru vydávanú Kníhtlačiarskym účastinárskym spolkom). Východiskom martinského úzu bola reč pôvodných Martinčanov zo 60. a 70. rokov 19. stor. (reprezentantom bol V. Pauliny-Tóth). Tento jazyk bolo treba z národnoreprezentatívneho hľadiska vedecky opísať. Dosiahlo sa to vydaním Cambelovho spisu *Príspevky k dejinám jazyka slovenského* (1887), resp. vydaním jeho kodifikačnej práce *Rukoväť spisovnej reči slovenskej* (1902). Od počiatku Cambelových kodifikačných tendencií dotváral podobu martinského úzu a po Cambelovej smrti (1909) sa o ďalšie dve upravené vydania jeho *Rukoväti* (1915, 1919) pričinil J. Škultéty. Kodifikačné snahy v martinskom období, veľký zmysel a ich hodnota sa neskôr prejavila práve v medzivojnovom období (po r. 1918). Kodifikačný charakter svojej *Rukoväti* zdôraznil S. Cambel v predslove:

> Rukoväť *je pre takých, ktorí vedia po slovensky hovoriť a chcú vedieť písať. Stredoslovák, ktorý vyslovuje dvojhlásky ia, ie, iu, ô, bez všetkých príprav môže vziať Rukoväť do ruky, lebo sú v nej pravidlá osnované na strednom nárečí slovenskom. Ale príslušníkom nárečí a podrečí, v ktorých niet dvojhlások ia, ie, iu, ô, alebo v ktorých sa vyslovuje dz a c m. písaného ď a ť (dzakovac m. ďakovať!), treba náležite sa pripraviť. Oni, ak majú potrebu, chuť a vôľu osvojiť si spisovnú reč slovenskú, nech predovšetkým čítavajú také novšie knihy, ktoré sú správne po slovensky písané. Pre nich sa len potom hodí* Rukoväť. *V* Rukoväti *je všetko, čo toho času treba vedieť z pravopisu a grammatiky spisovnej reči slovenskej. „Obsah", ktorý nasleduje po predmluve, ukazuje, kde čo treba hľadať. Vo veciach, o ktorých nenajdeš úpravy, ani zásadnej, opieraj sa o vlastné podrečie. „Abecený ukazovateľ", na str. 303–372, ukazuje, ako sa jednotlivé*

slová píšu alebo uhybujú a inými slovami viažu. Kto hľadá v ňom, nech nespúšťa s očú „Pripomenutí", vytlačených na str. 304.
Pôvodca.

Cambelova *Rukoväť* pomohla ustáliť normu spisovnej slovenčiny v čase narastajúceho maďarizačného tlaku. Oporu svojej kodifikácie hľadal S. Cambel v živých prostriedkoch hovoreného i písaného prejavu. Archaizmy pretrvávajúce od hodžovsko-hattalovskej kodifikácie (typ *od gazdy, na ruce, neseš*) nahradil ustálenými živými tvarmi (*od gazdu, na ruke, nesieš*). Archaické znaky v kodifikácii z r. 1852 treba vnímať na pozadí Hattalovho pôsobenia na univerzite v Prahe. K významným Cambelovým prácam patria jeho ďalšie tituly *Slováci a ich reč* (1903) a *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov* (1906). Cambelovu kodifikáciu – ako sme už uviedli – upravil J. Škultéty pri redigovaní 2. a 3. vydania *Rukoväti* (1915 a 1919). J. Škultéty zhrnul svoju úpravu v doslove k spomenutým vydaniam. Podstatou úpravy bolo zavedenie tvarov typu *veniec* (predtým *venec*), neurčitkových tvarov typu *sedieť, vedieť* (predtým *sedeť, vedeť*), zavedenie mäkkého *ľ* v slovách typu *streľba*, zavedenie podoby *čo* popri zámene *ktorý*, predložka mimo sa podľa novej kodifikácie spájala len s genitívom. Okrem týchto zásad odporúčal Škultéty vyhýbať sa nesprávnym väzbám cudzieho pôvodu (naopr. *k dostaniu*, správne *dostať*). Martinský úzus, t.j. podoba spisovného jazyka, ktorá sa sformovala pod vplyvom martinského kultúrneho centra koncom 19. stor., pretrvávala aj v medzivojnovom období.

Medzivojnové obdobie (1918–1940)

Podobu spisovnej slovenčiny v medzivojnovom období ovplyvnila vtedajšia oficiálna štátna politika, podľa ktorej v spoločnom štáte Čechov a Slovákov žije jeden národ s jedným spisovným jazykom v dvoch variantoch (českom a slovenskom). Nedostatkom spisovnej slovenčiny na začiatku medzivojnového obdobia bolo, že jej potenciálna nová kodifikácia po vzniku Československej republiky (1918) nemala oporu v systematickosti výskumu a vedeckého opisu. Po obnovení činnosti Matica slovenská (1919) začala rozvíjať vydavateľskú, kultúrnu a vzdelávaciu činnosť, s ktorou súvisel organizovaný a cieľavedomý výskum slovenčiny.

Vývin spisovnej slovenčiny v medzivojnovom období ovplyvňovali dve divergentné tendencie: prvá tendencia bola pokračovaním tradícií martinského úzu, nadväznosťou na Škultétyho vydania Cambelovej *Rukoväti*, druhá tendencia inklinovala k vtedajšej oficiálnej štátnej politike o dvoch variantoch spoločného československého jazyka. Táto druhá tendencia v oblasti kodifikácie spisovnej slovenčiny nevychádzala z overených kritérií a obmedzovala sa na základné učebnice slovenského jazyka. Medzi prvé takéto učebnice s dôrazom na ortografiu patrí *Slovenská mluvnica so zvláštnym zreteľom na pravopis*, ktorú v r. 1919 vydal J. Damborský (1880–1932). Učebnica vyšla v prepracovaných a rozšírených vydaniach v r. 1920, 1921, 1924, posledné vydanie z r. 1930 vyšlo pod názvom *Slovenská mluvnica pre stredné školy a učiteľské ústavy*. Damborského vydania Slovenskej mluvnice vychádzali z koncepcie učeb-

níc češtiny od autorov J. Gebauera a V. Ertla. Nedomáci pôvod Damborského kodifikačných snáh ilustrujú krátke tematické morfémy pri slovesách typu *treš – trem, trpeť*, krátke podoby slov typu *konec, venec*, v ortoepii sa zavádza pri výslovnosti hlásky *v* po samohláske a pred spoluhláskou, resp. na konci slova podoba s *f* (typ *krf, slifka*). Takéto chápanie kodifikácie a spisovného jazyka vyvolalo celkom prirodzenú obrannú reakciu časti slovenskej inteligencie. Osobitnú vlnu nespokojnosti zo strany väčšiny slovenskej inteligencie vyvolalo najmä vydanie prvých *Pravidiel slovenského pravopisu* (1931).

V čase vydania prvých *Pravidiel* nebola vypracovaná odborná terminológia, kritériám spisovnosti nevyhovovala väčšia časť lexikálnych a syntaktických prvkov v oblasti vetnej a súvetnej syntaxe. Najväčším nedostatkom prvej polovice medzivojnového obdobia bola nízka úroveň odborného štýlu. Z týchto nedostatkov funkčnej diferenciácie slovenčiny sa začiatkom dvadsiatych rokov zrodila koncepcia, podľa ktorej sa jazykom odbornej komunikácie mala stať čeština. Všeobecne uznávanou skutočnosťou na začiatku medzivojnového obdobia bola vysoká úroveň umeleckého štýlu. Nevyhovujúca bola však funkčná diferenciácia slovenčiny opierajúca sa o stav spred 1. svetovej vojny: nebola vypracovaná odborná terminológia, kritériám spisovnosti nevyhovovala väčšia časť lexikálnych a syntaktických prvkov v oblasti vetnej a súvetnej syntaxe. Prvé *Pravidlá slovenského pravopisu* pripravila na vydanie komisia jazykového odboru Matice slovenskej v podobnom spracovaní a rozsahu a v podobnej úprave, ako úradné Pravidlá českého pravopisu.

Autori vydania síce uvádzajú, že sú „si plne vedomí nedostatkov prvého vydania diela“ a že nadväzujú „na pravopisnú a jazykovú tradíciu, aká sa vyvinula na Slovensku v minulom storočí a na začiatku nášho storočia“ (Úvod). Osobnosťou, ktorá výrazne zasiahla do kodifikačných snáh tridsiatych a štyridsiatych rokov, bol Henrich Bartek (1907–1986). V recenzii uverejnenej v *Sborníku Matice slovenskej* (1931b, s. 579–580) hodnotí H. Bartek kodifikačné zásady V. Vážneho pri charakteristike Pravidiel slovenského pravopisu slovami:

> *„Zpomedzi mnohých zmien treba pokladať za správne najmä tieto: dôsledné fonetické písanie perfektivovacích predpôn s- a z-, zrušenie výnimôk, akými bolo písanie slov ztrata, zkúška,...práve tak oprávnené je i písanie slov typu alsaský s jedným s, sem patrí i sať miesto etymologického ssať a číslovky dvacať, tricať (hoci v slove preca mohlo ostať -ds-).“*

Vydanie *Pravidiel slovenského pravopisu* z r. 1931 sa pre H. Bartka stalo inšpiráciou k zvýšenému záujmu o dobrú slovenčinu. K vydaniu *Pravidiel* z r. 1931 zaujala kladný postoj len časť slovenskej inteligencie, hlasistov združených okolo časopisu *Prúdy*, a predstavitelia vtedajšej českej inteligencie, pôsobiaci na slovenských školách, v úradoch. Rozsiahle polemiky ovplyvnili aj vtedajšie osobnosti slovenského národného života – M. Rázus, J. C. Hronský a A. Hlinka a ostrý spor o charaktere *Pravidiel* vyvrcholil 12. mája 1932 na valnom zhromaždení Matice slovenskej ich definitívnym odmietnutím. Na tomto zasadnutí bol nový výbor Matice slovenskej pod vedením J. Škultétyho poverený opraviť, resp. pripraviť opravené vydanie *Pravidiel*.

Slovenská reč. Nevyhovujúci rozsah a hĺbka vedeckého výskumu slovenčiny v tom čase bola príčinou, že sa kodifikácia spisovnej slovenčiny nemohla opierať o spoľahlivé východisko a nemohla byť ani úplná. Z podnetu Matice slovenskej začal v r. 1932 vychádzať prvý lingvisticky orientovaný časopis – *Slovenská reč.* Vznikol z potreby a z uvedomenia, že príspevky s jazykovednou problematikou sa dovtedy v osobitnom periodiku nepublikovali. Závažnejším argumentom na vydávanie tohto časopisu však boli poznatky o nízkej úrovni jazykovej kultúry, snaha o čistotu jazyka a o zachovanie kontinuity v nadväznosti na matičné a martinské tradície.

V *Slovenskej reči* sa od prvého čísla jej vydávania uverejňovali články, ktoré mali poukázať na správnosť domácich výrazov, odstraňovať rozkolísanosť normy vyvolanú vonkajším vplyvom aj vydaním *Pravidiel slovenského pravopisu* (1931) a mali zabrániť nežiaducemu prenikaniu bohemizmov či archaizmov do slovenskej spisovnej lexiky:

> *Atrament či inkúst? Až nemilo pôsobí, keď školské deti miesto nedávno vžitého slova atrament omáľajú inkúsť, ktoré je nachytro urobené z českého inkoust. Hoci ho niet v Pravidlách, no jednako sa rozširuje a vytláča slovo domáca atrament, ktoré je síce latinského pôvodu, utvorené od slova ater = čierny, čo ale nesvedčí proti nemu, lebo jeho slovenský preklad černilo, môže naznačiť skôr nástroj, ktorým dačo čiernime, ako tekutinu.*
>
> *Cirkel či kružidlo? Zdomácnené slovo cirkel, ktoré bolo bežné v slovenských školách predprevratových, nahradzujú novým slovom kružidlo, kružítko. Pravidlá majú aj cirkel, preto ním nepohŕdať, ale vedome užívať toto napoly zabudnuté slovo. Kto je vonkoncom proti slovu cirkel, nech aspoň nepíše kružítko, ale kružidlo!*
>
> (A. Jánošík, Slovenská reč, roč. 1, 1932)

Návrh nových *Pravidiel slovenského pravopisu*. Významný podiel na príprave nového návrhu *Pravidiel slovenského pravopisu* mal vtedajší referent Jazykového odboru Matice slovenskej, zakladateľ a redaktor časopisu Slovenská reč, H. Bartek. Správa Matice slovenskej predložila nový návrh *Pravidiel* 8 dní po vzniku samostatnej Slovenskej republiky na schválenie ministrovi školstva a národnej osvety Jozefovi Sivákovi v presvedčení, že v takejto spoločenskej a aj jazykovej sitácii bude schvaľovací akt spontánny. Koncom apríla sa predstavitelia Matice slovenskej pod vedením J. Škultétyho na prijatí u ministra J. Siváka dozvedeli, že matičný návrh Pravidiel ministerstvo hodnotilo ako príliš puristický. Základný text kodifikačnej práce potom upravil A. A. Baník a v takejto upravenej podobe *Pravidlá* vyšli v r. 1940.

V pôvodnom návrhu Pravidiel z r. 1939 išlo o snahu zjednotiť písanie koncového *-i* v *l*-ových participiách vo všetkých rodoch. Vo vydaní Pravidiel z r. 1940 sa však potvrdila zásada z *Pravidiel* z r. 1931 (s. 71), podľa ktorej sa *l*-ové particípiá v spojení s mužskými životnými substantívami písali s mäkkým *-i* (typ *chlapi robili*), v ostatných prípadoch sa podľa vtedajšej normy písalo *-y* (*ženy hrabaly*). Ďalším rozdielom *Pravidiel* z r. 1939 v porovnaní s pravidlami z r. 1940 bolo písanie predpôn *s-, s(o)-, z-, zo-* v zhode s výslovnosťou: podľa Pravidiel z r. 1939 sa pred znelou spoluhláskou a pred samohláskou zavádzalo písa-

nie predpony *z-, zo-* pred neznelou spoluhláskou sa zavádza písanie predpony *s-*. *Pravidlá* z r. 1940 sa pri písaní predpôn *s-, z-, so-, zo-,* resp. pri písaní predložiek *s, z, so, zo* opierali o významové kritérium: ak išlo o význam „shora nadol alebo vôbec odkiaľsi preč z povrchu“ (napr. *spadnúť, svrhnúť, shodiť*), vo význame „spolu, dovedna“ (napr. *sblížiť sa, složiť, slepiť,* vokalizovaná podoba *sopnúť, sohnať*). Predpona *z-* sa v *Pravidlách* z r. 1940 (s. 54) zaviedla v prípadoch, ak išlo o význam odluky (napr. *zbehnúť, zriecť*). V zhode s výslovnosťou sa pou žívala predpona *s-* alebo *z-* vtedy, ak „složenina s pôvodnou predponou z- má význam „urobiť, stať sa tým, alebo vykonať to, čo znamená slovo základné“, napr. *schudnúť, skrátiť, skaliť, – zbiť, zbelieť, zboriť,* resp. vokalizovaná podoba *zobracať, zohriať, zomrieť* (s. 54). Ďalšie zásady pri písaní predpôn *s-, z-* sa uplatňovali aj pri písaní „niektorých rovnako vyslovených slov, rozdielnych významom i pôvodom“ (tam že, s. 55): *sbeh (sbeh ľudí) – zbeh (vojenský zbeh), sbíjať (biť dovedna) – zbíjať* (*zbíjať ako zbojník*), *snášať* (*dovedna, nadol*) – *znášať, znášať sa* (*krivdu*), *srezať* (*prútik zo stro mu*) – *zrezať* (*sečku*) atď.

V návrhu *Pravidiel* z r. 1939 na navrhovalo písanie predložiek s, so s inštrumentálom, s genitívom zasa len predložieka *z (zo)*. Pravidlá z r. 1940 (s. 55) toto pravidlo kodifikovali ináč: predložka *so sa* uplatňovala s genitívom, akuzatívom aj inštrumentálom. Na to, či sa v gen. sg. mala použiť predložka *s*, resp. *z*, mal vplyv protikladný význam otázky: ak sa na protikladnú otázku dalo odpovedať použitím predložky *na* + akuzatívom (napr. *na pole, na vrch, na nebesia*), v genitíve sa používala predložka *s* (*s poľa, s vrchu, s nebies*), ak sa na protikladnú otázku vo význame „kam?“ dalo odpovedať spojením predložky *do* + genitív (napr. *do izby, do domu, do komory*), v základnom význame smeru sa mala použiť predložka *zo* + genitív (*z izby, z domu, z komory*).

Presvedčivou argumentáciou samostatnosti slovenčiny z vývinového hľadiska ako aj z hľadiska spoločenskej situácie prvej polovice tridsiatych rokov sa stala práca vtedajšieho referenta Jazykového odboru Matice slovenskej Ľ. Nováka (1908–1992) *Jazykovedné glosy k československej otázke* (1935, reedícia 1936). V Novákovej práci ide okrem súhrnného autorovho výkladu československej otázky využitím jazykovedných argumentov najmä o charakteristiku samostatného postavenia slovenčiny v novej spoločenskej situácii po vzniku Československej republiky (1918).

Súčasné obdobie

Pod pojmom súčasné obdobie chápeme v dejinách spisovnej slovenčiny vývin po vydaní Pravidiel z r. 1940. Od r. 1941 začala rozvíjať svoju činnosť *Slovenská jazykovedná spoločnosť,* ktorá sa stala vedeckým združením jazykovedcov rôznych metodologických postupov. Začiatkom štyridsiatych rokov sa výrazným metodologickým smerom v slovenskej jazykovede stal štrukturalizmus, ktorého korene siahajú do medzivojnového. Metodológiu štrukturalistickej koncepcie výskumu jazyka prezentoval **E. Pauliny** vo svojej práci *Štruktúra slovenského slovesa* (1943). V tom istom roku sa pôvodná *Slovenská učená spoločnosť* (založená r. 1939) organizačne prebudovala na *Slovenskú akadémiu vied* a umení a jej generálnym tajomníkom sa stal Ľ. Novák. Z pôvodnej *Slovenskej jazykovednej spoločnosti* zásluhou štrukturalisticky orientovaných jazykovedcov vznikol 12. decembra 1945 *Bratislavský lingvistický krúžok* (jazykovedci E. Pauliny,

A. V. Isačenko, J. Horecký, J. Ružička, V. Blanár, J. Štolc, Š. Peciar, literárni vedci, historici a etnológovia V. Kochol, M. Kos; korešpondujúcimi členmi boli napr. **Ľ. Novák**, ktorý žil v Ľubochni, **J. Mukařovský, V. Skalička, K. Horálek, T. Lehr-Spławiński, L. Hjelmslev, C. F. Bazell**). Zásluhou *Bratislavského lingvistického krúžku* vyšiel aj prvý zväzok medzinárodnej ročenky *Recueil linguistique de Bratislava* (red. A. V. Isačenko). Tento zborník sa mal stať slovenskou paralelou pražského vydávania *Travaux du Cercle linguistique de Prag.* Po spoločenských zmenách z februára 1948 činnosť Bratislavského lingvistického krúžku slabla a vzhľadom na oficálnu politiku krúžok zanikol. R. 1947 začal švrťročne vychádzať časopis *Slovo a tvar* (red. E. Pauliny), v ktorom sa publikovali príspevky z oblasti jazykovedy, štylistiky, literárnej vedy a z oblasti dramatického umenia. Po r. 1945 platila norma kodifikovaná v *Pravidlách slovenského pravopisu* z r. 1940. Jednotlivé kodifikačné zásady sa postupne javili ako nefunkčné a vznikla potreba zhodnotiť platnú pravopisnú normu a pripraviť novú kodifikáciu. Zámerom pripravovanej reformy pravopisu bolo zbaviť ortografickú normu nefunkčných a neústrojných prvkov a na návrh Ľ. Nováka uplatniť v kodifikácii fonematický systém. Základy pravopisnej reformy zdôvodnili v r. 1948 v osobitnej brožúre *O reforme slovenského pravopisu* J. Horecký a E. Pauliny (okrem týchto autorov a Ľ. Nováka zastávali reformu napr. aj J. Orlovský a Š. Peciar). Vedecká argumentácia však z ideologických príčin nebola prijatá. V Ústave slovenského jazyka SAVU sa po 2. svetovej vojne začal pripravovať systematický výskum lexiky spisovnej slovenčiny a pripravovalo sa vydanie nových *Pravidiel slovenského pravopisu.* Chýbala aj aktuálna gramatická príručka. Cambelova *Rukoväť* nevyhovovala preto, že v nej neboli vyčerpávajúco opísané všetky problémy slovenskej morfológie (Damborského príručky z 20. a 30. rokov metodologicky aj koncepčne kopírovali českú učebnicovú literatúru). V intenciách štrukturalizmu pripavil E. Pauliny novú koncepciu výkladu slovenského jazyka, ktorá vyšla ako vysokoškolské učebné texty pod názvom *Systém slovenského spisovného jazyka. I.* (1947; z ideologických príčin ju po februári 1948 nebolo možné vydať). Prvým povojnovým praktickým opisom slovenského jazyka bolo vydanie *Gramatiky jazyka slovenského* (1946) autorov J. Orlovského a L. Aranya, ktoré obsahuje základné informácie o jazyku, vzťahu nárečí k spisovnému jazyku, opisujú sa v nej funkcie jazyka, problematika slovenskej fonológie, ortografie, ortoepie, lexikológie a morfológie. V r. 1953 vyšli nové *Pravidlá slovenského pravopisu*. Kodifikáciou z r. 1953 (s. 8) sa zjednocuje písanie koncového *-i* v *l*-ových participiách vo všetkých rodoch. Tento princíp je v návrhu *Pravidiel* z r. 1939 (s. 5) je Bartkovou obnovenou požiadavkou, ktorú uverejnil v prvom ročníku *Slovenskej reči* (1932, s. 56–57). Ďalším rozdielom Pravidiel z r. 1953 v porovnaní s dovtedajšími pravidlami z r. 1940 bolo písanie predpôn *s-, s(o)-, z-, zo-* v zhode s výslovnosťou: podľa *Pravidiel* z r. 1953 sa pred znelou spoluhláskou a pred samohláskou zavádza písanie predpony *z-, zo-* pred neznelou spoluhláskou sa zavádza písanie predpony *s-* (túto zásadu obsahoval aj návrh *Pravidiel* z r. 1939, pozri vyššie). Vo vydaní *Pravidiel* z r. 1953 sa kodifikuje pravidlo o písaní predložiek: predložky *s, so* sa spájajú s inštrumentálom, predložky *z, zo* s genitívom (toto sa uvádza aj v návrhu Pravidiel z r. 1939, s. 9). Neskorší vývin, ktorý vyústil v r. 1968 aj do úpravy písania slov *zbor, zjazd, zväz, zvitok* (so z) a zjednotením podôb *zpráva – správa* do podoby *správa*. Prax a vydanie nových *Pra-*

vidiel z r. 1953 napokon ukázali, že Bartkov návrh *Pravidiel* z r. 1939 bol opodstatnený a bol výraznou snahou o to, aby spisovná slovenčina vo svojej kodifikovanej podobe obsahovala potrebné množstvo dištinktívnych znakov, bola v tom čase dôstojným národnoreprezentatívnym a národnointegračným činiteľom a zbavila sa vzorov, ktoré jej vnútila medzivojnová spoločenská situácia. O správnosti návrhu pravopisnej reformy z r. 1939, ktorá sa uplatnila vo vydaní *Pravidiel* z r. 1953, svedčí priznanie v úvode vydania *Pravidiel* z r. 1991 (s. 12), v ktorom sa vydanie z r. 1953 hodnotí takto:

> *„Bol to koncepčne premyslený a spoločensky progresívny jazykový čin, ktorý priniesol zjednodušenie slovenskej pravopisnej sústavy vo viacerých citlivých bodoch a pravopisnú sústavu priblížil kultivovanej spisovnej výslovnosti. Nové PSP (= Pravidlá slovenského pravopisu, pozn. P. Ž.) tak posilnili stabilitu najmä slovenského hláskoslovia a tvaroslovia, upevnili princíp jednoty zvukovej a pravopisnej stránky v spisovnom vyjadrovaní a v duchu demokratizácie kultúrnych hodnôt sprístupnili pravopis širokým vrstvám používateľov spisovnej slovenčiny.“*

Po pravopisnej kodifikácii spisovnej slovenčiny v *Pravidlách* z r. 1953 sa ťažiskom vedeckého opisu spisovnej slovenčiny stala slovná zásoba. Výsledkom rozsiahlej lexikografickej práce päťdesiatych a šesťdesiatych rokov sa stal šesťzväzkový *Slovník slovenského jazyka* (red. Š. Peciar, 1959–1968). Cieľom tohto normatívneho projektu bolo zachytiť a vysvetliť čo najúplnejšiu slovnú zásobu spisovnej slovenčiny v polovici 20. stor. v podobe, do ktorej sa postupne vyvinula, štylisticky diferencovala a v ktorej sa ustálila. Na kodifikáciu spisovnej lexiky nadväzoval v šesťdesiatych rokoch rozsiahly kodifikačný opis slovenského tvaroslovia, ktorý vyšiel v r. 1966 pod názvom *Morfológia slovenského jazyka* (red. J. Ružička) a v ktorom sa uvádza vyčerpávajúci výklad morfologických prostriedkov súčasnej spisovnej slovenčiny, v rámci flektívnych typov sa každý z nich charakterizuje produktívnym slovotvorným typom, resp. niekoľkými produktívnymi slovotvornými typmi. Aj napriek dynamickým procesom, ktoré v slovenskom tvarosloví opísal L. Dvonč v práci *Dynamika slovenskej morfológie* (1984), rozsahom a hĺbkou problematiky ostáva *Morfológia slovenského jazyka* zatiaľ neprekonanou prácou.

Významnú rolu pri upevňovaní normy súčasnej spisovnej slovenčiny zohralo v r. 1967 založenie časopisu *Kultúra slova*. Vznikol v nadväznosti na terminologicky orientované periodiká *Slovenské odborné názvoslovie* (1953–1961) a *Československý terminologický časopis* (1962–1966). V *Kultúre slova* sa publikujú teoretické príspevky o spisovnom jazyku a o jazykovej kultúre a jeho hlavným cieľom je prenášanie výsledkov vedeckého výskumu z oblasti spisovného jazyka do školskej a redakčnej praxe.

V polovici sedemdesiatych rokov sa ťažiskom starostlivosti o spisovný jazyk (najmä v Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV) stali teoretické otázky spisovného jazyka a kultúry spisovnej slovenčiny. Na sklonku šesťdesiatych rokov sa významným deklaratívnym činom stalo prijatie *Téz o slovenčine*. Na ich príprave sa zúčastnili: J. Ružička, V. Blanár, F. Buffa, L. Dvonč, G. Horák, J. Horecký, E. Jóna, I. Kotulič a M. Urbančok. Išlo o tieto tézy:

1. Slovenčina je geneticky a typologicky osobitný slovanský jazyk.

2. Slovenčina je národný jazyk Slovákov a má úlohu štátneho jazyka.
3. Slovenčina je diferencovaný národný jazyk a jeho podoby tvoria dialektickú jednotu.
4. Spisovná slovenčina je základná, najzávažnejšia podoba slovenského jazyka.
5. Súčasná vývinová etapa spisovnej slovenčiny trvá od štyridsiatych rokov nášho storočia podnes.
6. Základnou vývinovou črtou súčasnej spisovnej slovenčiny je rozvoj podľa vlastných zákonitostí.
7. Za kritériá spisovnosti jazykových prostriedkov pokladáme najmä ich ústrojnosť, ustálenosť a funkčnosť.
8. Prameňmi na poznávanie súčasnej spisovnej slovenčiny sú vybraná prax, dobré jazykové povedomie a výsledky doterajšieho výskumu.
9. Kodifikácia spisovnej slovenčiny je vedecký opis jej prostriedkov a noriem, uzákonený reprezentatívnou národnou inštitúciou.
10. Úroveň jazykovej praxe závisí od kultúrnej úrovne používateľov spisovného jazyka: meria sa jazykovou správnosťou, štýlovou primeranosťou a spoločenskou vhodnosťou použitých prostriedkov.
11. Jazyková výchova je spoločensky potrebná a pokroková činnosť, preto jej treba venovať zvýšenú pozornosť.
12. Živý vzťah k spisovnej slovenčine je prejav vlasteneckej a národnej hrdosti Slovákov, je prejav vedomej príslušnosti k národnej kultúre.

Najnovšie kodifikačné práce. Kodifikácia spisovnej slovenčiny v oblasti zvukovej roviny jazyka po množstve čiastkových príspevkov v odborných periodikách začala nadobúdať syntetizujúci charakter v kodifikačnej práci *Pravidlá slovenskej výslovnosti* (1984, 1988, 1996). Hodnotenie najnovších prác s ohľadom na dejiny vedy nepokladáme zatiaľ za adekvátne, považujeme však za potrebné pripomenúť aj základné ortoepické pravidlá slovenčiny, ktoré publikoval Ľ. Novák v časopise *Slovenská reč* (1934, s. 42–69) a staršiu súhrnnú kodifikačnú prácu H. Bartka *Správna výslovnosť slovenská* (1944).

Zmeny v slovnej zásobe po vydaní šesťzväzkového *Slovníka slovenského jazyka,* odlišný prístup v hodnotení slovnej zásoby, nová koncepcia v oblasti teórie spisovného jazyka s dosahom na metodológiu lexikografickej práce vyústili do vydania praktického lexikografického diela pod názvom *Krátky slovník slovenského jazyka* (red. J. Kačala, M. Pisárčiková, 1987, 2. vyd. 1989, doplnené a prepracované vydania z r. 1997 a 2003). Z hľadiska dejín spisovnej slovenčiny treba spomenúť aj významné lexikografické dielo, ktoré síce nie je kodifikačnou prácou, ale sa v ňom vedecky spracúva slovná zásoba z predspisovného obdobia slovenčiny. Po dlhšej prípravnej etape a systematickom spracúvaní pramenného materiálu začal v r. 1991 vychádzať *Historický slovník slovenského jazyka* (1. zv. 1991, 2. zv. 1992, 3. zv. 1994, 4. zv. 1995, 5. zv. 2000, 6. zv. a 7 zv. sa pripravuje do tlače), v ktorom sa spracúva slovná zásoba slovenčiny od prvých písomných prameňov do konca 18. stor. Nárečová lexika sa syntetizujúcim spôsobom spracúva v pripravovanom projekte *Slovník slovenských nárečí* (1. zv. 1995). Deklarovanie slovenčiny ako štátneho jazyka v *Tézach o slovenčine* (pozri vyššie) sa využilo pri návrhu Zákona o štátnom jazyku č. 270/1995 Zb., ktorý prijala Národná rada SR 15. novembra 1995. Z hľadiska dejín spisovnej slovenčiny uvádzame aspoň úvodné dva paragrafy:

§ 1
Úvodné ustanovenie
(1) Štátnym jazykom na území Slovenskej republiky je slovenský jazyk.
(2) Štátny jazyk má prednosť pred ostatnými jazykmi používanými na území Slovenskej republiky.
(3) Zákon neupravuje používanie liturgických jazykov. Používanie týchto jazykov upravujú predpisy cirkví a náboženských spoločností.
(4) Zákon neupravuje používanie jazykov národnostných menšín a etnických skupín. Používanie týchto jazykov upravujú osobitné zákony.
§ 2
Štátny jazyk a jeho ochrana
(1)
(a) utvára v školskom, vedeckom a informačnom systéme také podmienky, aby si každý občan Slovenskej republiky mohol osvojiť a používať štátny jazyk slovom aj písmom.
(b) sa stará o vedecký výskum štátneho jazyka, jeho historického vývinu, o výskum miestnych a sociálnych nárečí, o kodifikáciu štátneho jazyka a o zvyšovanie jazykovej kultúry.
(2) Kodifikovanú podobu štátneho jazyka vyhlasuje Ministerstvo kultúry Slovenskej republiky (ďalej len „ministerstvo kultúry“) na návrh odborných slovakistických jazykovedných pracovísk.
(3) Akýkoľvek zásah do kodifikovanej podoby štátneho jazyka v rozpore s jeho zákonitosťami je neprípustný.

Základné etapy z dejín spisovnej slovenčiny, pôsobenie významných osobností, ktoré ovplyvnili vývin normy a pričinili sa o jej vedecký opis v podobe kodifikačných prác, sú nevyčerpateľným zdrojom ďalších výskumov a získavania nových poznatkov. Podrobnejšie, ako ich charakterizuje tento rukopis, sú opísané v práci R. Krajčoviča a P. Žiga Dejiny spisovnej slovenčiny (2002). Keďže dejiny nemožno zastaviť, treba si uvedomiť, že ani súčasný spisovný jazyk nie je fenomén, ktorý by sa ďalej nevyvíjal a ktorého etapy by sa po čase nestali predmetom historickojazykovedných výskumov. A tak sa predmetom takéhoto hodnotenia po čase stanú aj vedecké diskusie z oblasti teórie spisovného jazyka, ktoré sa v súčasnosti vedú na stránkach odborných periodík, bude ním aj rozsiahly lexikografický projekt, v ktorom sa zachytáva slovná zásoba slovenčiny na prelome tisícročí – pripravovaný *Slovník súčasného slovenského jazyka* (vedúca riešiteľka K. Buzássyová), vývinové tendencie v kvantite súčasnej spisovnej slovenčiny, ale aj posledné vydanie *Pravidiel slovenského pravopisu* (2000)... Ostáva veriť, že všetky ohnivká v reťazi syntetických dejín spisovnej slovenčiny zostanú pevné.

Literatúra

Atlas slovenského jazyka. Zv. 1–4. Bratislava 1968–1984.
Historický slovník slovenského jazyka. Zv. 1.-5. Bratislava 1991–2000
KRAJČOVIČ, R.: Svedectvo dejín o slovenčine. Bratislava 1981
KRAJČOVIČ, R., ŽIGO, P.: Dejiny spisovnej slovenčiny. Bratislava 2002

Dejiny slovenskej literatúry

Literatúra v období stredoveku

ZUZANA KÁKOŠOVÁ

V dejinách stredovekej literatúry sú zreteľné dve takmer samostatné obdobia, staroslovienske, späté s existenciou Veľkej Moravy a latinské, späté s existenciou Slovenska ako súčasti Uhorského kráľovstva. Túto dvojdielnosť spôsobila jednak jazyková odlišnosť (staroslovienčina a prevažne latinčina) i odlišný literárny charakter pamiatok.

Staroslovienska písomnosť

Aj keď staroslovienska písomnosť vznikala na rozhraní dvoch významných politických a kultúrnych sfér stredovekej Európy, dominuje v nej byzantský vplyv, vplyv západný sa presadil až po roku 1000, keď sa územie dnešného Slovenska už začlenilo do Uhorska. Vplyv predchádzajúcich christianizačných misií (talianskej a bavorskej) predstavujú len stopy (preklad Otčenáša a Vyznania viery). V staroslovienskej písomnosti dominujú preklady liturgických i neliturgických náboženských textov, v menšej miere sa zachovala pôvodná tvorba hlavných predstaviteľov (Konštantín-Cyril, Metod, Kliment, Gorazd a ďalší).

Staroslovienčina (neskorší termín cirkevná slovančina) bola jazykom vysokého štýlu, určeným pre liturgické ale i právne a vzdelávacie príležitosti. Jej základom bolo južnoslovanské macedónske nárečie z okolia Solúna. Je možné, že tento jazyk slúžil pre christianizáciu Slovanov už v Byzancii, ale jeho sústavné požitie v tomto zmysle uskutočnili až Konštantín a Metod a ich „literárna škola“. S jazykom je úzko spojený aj vznik písma. Pre potreby literárnej činnosti zostavil Konštantín písmo hlaholiku. Jej základom boli malé písmená gréckej abecedy (tzv. minuskula), ku ktorým pridal niekoľko ďalších znakov. Druhým slovanským písmom je cyrilika, ktorá vznikla neskôr v Bulharsku (ale asi ešte v 9. storočí) a zostavil ju Metodov žiak Konštantín Bulharský. Jej

základom boli veľké písmená gréckej abecedy (tzv. majuskula) Cyrilika sa neskôr stala základom písma niektorých slovanských národov (azbuka).

Staroslovienske texty poznáme len v podobe odpisov z oveľa neskorších storočí (12. – 15. storočie), autografom (originálom) sú pravdepodobne len *Kyjevské listy* (9. storočie), ktoré predstavujú zlomok liturgie (38 omšových modlitieb), ktorú preložil Konštantín. Adresátom týchto textov nebol „pospolitý ľud", ale predovšetkým príslušníci vládnej a vojenskej hierarchie, ďalej žiaci a spolupracovníci Konštantína a Metoda, ktorí sa pravdepodobne na tvorbe textov aj podieľali (prepisovali ich a šírili ďalej, najmä po Metodovej smrti sami boli literárne činní).

Literárne najvýznamnejšími pamiatkami sú Konštantínova báseň *Proglas* a veľkomoravské legendy: Klimentov *Život Konštantína* a (pravdepodobne) Gorazdov *Život Metoda*. Konštantínov rozsiahly *Proglas* (110 veršov) nie je len veršovaným predhovorom k prekladu Štyroch evanjelií, ale je to aj literárne vyspelá báseň. Nájdeme v nej rozvinutú obraznosť i relatívne subjektívne zaujatie: na jednej strane sa v nej objektívne argumentuje, ale zároveň sa veľmi subjektívne adresát presviedča o dôležitosti a význame prekladu evanjelia do staroslovienčiny. Toto sa realizuje vyspelou veršovou formou a sugestívnymi výrazovými prostriedkami:

> *Predsa však svoje podobenstvo prikladám,/ významu mnoho v málo slovách hovoriac./ Lebo sú bez kníh nahé všetky národy,/ Bo nemôžu sa boriť v boji bez zbroje/ A protivníkom a duší našich záhubcom,/ Odsúdené sú večnej muke za korisť.*
>
> (*Proglas*, verše 78–-83, preklad Viliam Turčány)

Život Konštantína a *Život Metoda* napísali síce dvaja rôzni autori, vznikli s odstupom rokov (*Život Konštantína* po jeho smrti okolo roku 870, *Život Metoda* skoro po jeho smrti roku 885), ale navzájom sa informačne dopĺňajú a majú podobný historicko-monografický charakter. Obe legendy prerastajú rámec bežného života svätých tým, že sú to skôr obranno-politické, prípadne historicko-monografické diela: *Život Konštantína* teologicky zdôvodňuje a obhajuje byzantskú misiu na Veľkej Morave, *Život Metoda* je dokumentom toho, čo misia kultúrne priniesla a za cenu akých utrpení. Spolu predstavujú pomerne podrobný historický dokument o živote a pôsobení Konštantína a Metoda, ale i o spoločensko-historickom začlenení ich činnosti do priestoru vtedajšej kultúrnej Európy (východnej i západnej).

Literatúra v období 11. – 15. storočia

Stredoveká historicko-politická situácia sa od 10. storočia mení nielen v celej Európe, ale aj na našom území sme svedkami procesov, ktoré viedli k formovaniu a upevňovaniu feudalizmu, s nadväzným rozvojom miest a remesiel. Feudálna oligarchia a meštianstvo sa začínajú od 14. storočia hlásiť nielen o svoje majetkové a politické práva, ale aj o jazykové a kultúrne. Máme doklady o existencii špecificky šľachtickej a mestskej kultúry a literatúry.

Literatúra ako celok si však aj v období 11. – 15. storočia udržiava svoj stredoveký univerzalistický charakter (nadnárodný), a to na úrovni literárneho jazyka (dominuje latinčina) i žánrovo-tematickej podoby textov.

Ťažiskovým žánrom stredovekej náboženskej epiky boli legendy a bohatý ohlas európskej legendistiky nájdeme aj v zachovaných kódexoch, z ktorých asi tretina pochádzala z územia dnešného Slovenska. Pomerne početné sú aj domáce uhorské legendy, z ktorých najstaršie zachytávajú zavŕšenie christianizácie maďarských kmeňov za Štefana I. (997–1038). Nájdeme v nich jednotný ideologický zámer (včleniť uhorský štát do kresťanskej Európy), spoločný cirkevno-politický zámer (blahoslavenie prvých uhorských svätcov) a jednoduchý monumentalizujúci štýl. Päťkostolský biskup **Maurus** v najstaršej z nich, v *Legende o svätom Svoradovi a Benediktovi* (1064–1070) zobrazuje niekoľko udalostí zo života mníchov a pustovníkov Svorada-Andreja (zomrel asi v rokoch 1031–1032) a Benedikta (zomrel asi v rokoch 1034–1035), ktorí pôsobili na území dnešného Slovenska za panovania kráľa Štefana I. Udalosti sa odohrávajú v konkrétnom slovenskom prostredí (Nitra, Zobor a pravdepodobne aj okolie Trenčína). Maurovo rozprávanie je pomerne bezprostredné, jednak oslávencov poznal, jednak zaznamenal svedectvo Benedikta a opáta Filipa o svätom živote a mučenníckej smrti Svorada i o zázrakoch, ktoré sa diali po jeho smrti. Na rozdiel od ostatných legendických textov je Maurova legenda pomerne krátka, výber zobrazených udalostí je podriadený najmä kanonizačnej funkcii legendy. Preto nájdeme v legende pomerne podrobný opis Svoradovho asketického spôsobu života, ktorý svojou prísnosťou (40 orechov bola jeho potrava počas 40-denného pôstu) pripomína východné asketické smery. Antiestetickosť legendového štýlu a stredoveký naturalizmus v zobrazení sa u Maura prejavujú v množstve detailov Svoradovho sebatrýznenia. V legende nechýba ani základný charakteristický sujetovo-kompozičný prvok, opis zázrakov počas života (Svorada na smrť vyčerpaného askézou, prácou a sebatrýznením zachráni anjel) a najmä po smrti, ktoré vykonal svätý Svorad-Andrej na ľuďoch z okraja spoločnosti. Oživil v svojej pustovni zabitého zbojníka a pred smrťou na šibenici zachránil v Nitre iného zbojníka, ktorý ho po celý čas vzýval a modlil sa k nemu. Z Benediktovho života zakomponoval Maurus do svojej legendy len epizódu o jeho smrti a spája sa s ňou i reprodukcia povesti o orlovi, ktorý celý rok sedával na skale nad miestom, z ktorého zhodili mŕtveho Benedikta do Váhu.

V 12.-15. storočí vznikol v Uhorsku celý rad kroník. Prejavuje sa v nich typická tendenčnosť, ktorá spočíva v tom, že autori podriaďujú zobrazenie faktov celkovej ideovej koncepcii diela. Uhorské kroniky (*Anonymova kronika Činy Uhrov, Kronika Šimona z Kézy, Obrázková* alebo *Viedenská kronika* Marka Káltiho) zobrazujú príchod Maďarov do Podunajskej nížiny prispôsobený prebúdzajúcemu sa nacionálnemu cíteniu maďarskej šľachty. Z ich konfrontácie s historickými faktami vyplýva, že kroniky nemožno jednoznačne prijímať ako historické dokumenty. Vrcholom dobovej kronikárskej spisby druhej polovice 15. storočia je rozsiahla *Uhorská kronika* (*Chronica Hungarorum*, 1488) **Jána z Turca** (**Turócziho**). Vykreslil v nej dejiny Uhorska od príchodu Maďarov do Podunajska po obdobie vlády Mateja Korvína (1458–1490). Práca čerpá zo starších stredovekých kronikárskych diel, z prác talianskych humanistických

historikov a z dobových listov a listín. Výklad je popretkávaný anekdotami, povesťami a prirovnaniami. Pri opise udalostí súvisiacich so zánikom Veľkej Moravy a vznikom Uhorska prevzal názory starej uhorskej historiografie (napr. prevzal povesť o Svätoplukovom bielom koni), no napriek tomu jasne rozlišuje jednotlivé etniká na území vtedajšieho Uhorska.

Pôvodné pamiatky svetskej lyriky sa zo stredoveku zachovali len v malej miere. Osamotene stojí zápis pisárskeho veršíka v Novohradskom daňovom registri (1457), ktorý urobil Leonard z Uničova, výberca portálnej (majetkovej) dane. Svojím charakterom svedčí o tom, že na Slovensku existovala zábavná mestská literatúra, dokonca i erotického charakteru:

O myla panna czo thy mas
Quod my das neves ras Amen.
(Ó, milá panna, čo ty máš,
čo mi dáš – nevieš – raz. Amen)

V kódexoch slovenskej proveniencie zo 14. a 15. storočia nájdeme najstaršie zápisy kratučkých textov, ktoré patria do pijanskej vagantskej lyriky. Sú anonymné, latinské, niektoré majú podobu pisárskeho veršíka, iné príslovia („Ak chceš zdravý byť, medzi dvoma jedlami musíš piť.“), alebo krátkeho lyrického výlevu.

Od 11. storočia sa na území dnešného Slovenska vyskytovali aj české hymnické piesne *Hospodine, pomiluj ny*; *Bóh náš všemohúci* a *Jezu Kriste, ščedrý kněže*. Od konca 14. storočia už existuje úplný zápis prvej slovenskej hymnickej piesne *Vitaj, milý Spasiteľu* (Kódex kláštora v Admonte, Štajersko), oslavujúcej eucharistiu (prítomnosť Ježiša Krista v sviatosti oltárnej) a dvoch pôvodných veršovaných modlitieb *Ó, verný kresťane* a *Maria matko, rač prositi za to* (Manipulus florum, Bratislava 1380).

Rozvoj drámy a divadla v stredoveku je aj na našom území spojený predovšetkým s kresťanstvom, i keď „pohanské“ zvyklosti, obrady pri oslavách zimného slnovratu a jarnej rovnodennosti, pri pohreboch a svadbách mali divadelný charakter. Stredoveká náboženská dráma existovala v rámci liturgie, a to scénickou realizáciou časti omše, v ktorej sa dramaticky názorne predvádzalo zmŕtvychvstanie Ježiša Krista počas veľkonočných bohoslužieb a o niečo neskôr aj výjavy jeho narodenia počas Vianoc (vianočné hry). V *Prayovom kódexe* z Diakoviec (1192–1195) sa nachádza zápis veľkonočnej scény o zmŕtvychvstaní, v ktorej je slovný opis doplnený aj o scénické prvky (príchody postáv, ich kostýmy a rekvizity). Texty mystérií sa nezachovali a dôkaz o tom, že v 15. storočí sa už predvádzali pre mešťanov Bratislavy a Bardejova mimo chrámov, poskytujú len zápisy v mestských účtovných knihách. Na základe niekoľkých zachovaných ľudových legendových hier môžeme tiež usudzovať, že na výročia svätých sa v rámci obradov inscenovali aj výjavy z ich životov (Ľudová hra o sv. Dorote).

Napriek malému počtu zachovaných pôvodných textov umeleckej literatúry nebola stredoveká literatúra hodnotovo prázdnym a mŕtvym obdobím, ale dôležitou vývinovou periódou, štýlovo, žánrovo i tematicky diferencovanou. Bol to celok, na pozadí ktorého sa formovala novoveká literatúra.

Literatúra v období renesancie

ZUZANA KÁKOŠOVÁ

Slovenská literatúra obdobia renesancie sa naďalej rozvíjala v podmienkach mnohonárodnostného Uhorska, ale aj pod vplyvom historických, spoločenských i kultúrnych zmien v 16. storočí. Prechod od stredoveku k novoveku bol pod vplyvom týchto faktorov na Slovensku pomalý a pomerne málo výrazný. V Európe sa už v stredoveku začínajú formovať jednotlivé národné literatúry, ktoré sa viditeľne vymaňujú z etnickej anonymity i z nediferencovaného jazykového celku. Tento proces sa však v slovenskej literatúre posúva až do obdobia renesancie a zreteľnejšie kontúry nadobúda až v druhej polovici 16. storočia a v 17. storočí. Ani humanizmus sa dlho nemohol presadiť v našej kultúre, literatúre a životnej praxi konca 15. a začiatku 16. storočia. Obmedzoval sa len na používanie textov antických autorov pri výučbe gramatiky a rétoriky. Počiatočné ranohumanistické tendencie spadajú do obdobia Academie Istropolitany (koniec 15. storočia) v oblasti filozofie, prenikanie renesančného umenia sa obmedzilo spočiatku len na okruh kráľovského dvora (Matej Korvín), rozvinulo sa až v druhej polovici 16. storočia.

Napriek všetkým obmedzeniam a vonkajším zásahom do sféry literárneho života, 16. storočie prináša udivujúci kvantitatívny rozmach literárnej produkcie a od polovice storočia je vývin slovenskej literatúry viac-menej súvislý. O tento jav sa zaslúžil predovšetkým rozvoj školského systému a vzostup úrovne školstva. Na humanisticko-reformačných školách nachádzame aj študentov z etnicky slovenských oblastí krajiny, kde dostávali kvalitnú jazykovú prípravu (latinčina a neskôr aj nemčina) a poznávali odkaz rímskych klasikov.

Literárny život sa v druhej polovici 16. storočia aj na Slovensku formuje a diferencuje. Najmä medzi humanistickými autormi sa vytvára druh spolupatričnosti na báze literárnych stykov. Združovali sa v tzv. humanistických básnických krúžkoch (v Trenčíne a v Bratislave), vydávali spoločné zborníky poézie, písali si navzájom do diel odporúčajúce a oslavné básne.

I keď v období renesancie dominuje v slovenskej literatúre nadnárodný latinský humanistický typ, formuje sa už i jej národný charakter, predovšetkým prostredníctvom vzniku literatúry v národnom jazyku s dobovou tematikou zakotvenou v domácej realite (historické piesne).

Literatúra renesancie na Slovensku znamenala veľký skok i vo vývine literárnych druhov a žánrov. Rozvíjajú sa nielen tri základné literárne druhy, lyrika, epika a dráma, ale v rámci nich i pestrá paleta jednotlivých žánrov a žánrových foriem. Na pomerne rozsiahlom textovom materiáli sme schopní demonštrovať, ako sa literárne druhy a žánre zbavovali stredovekého synkretizmu a kryštalizovali so svojho moderného chápania. Tento proces započatý v renesancii, sa potom dokončoval počas baroka a v niektorých žánroch presiahol až do osvietenstva (beletria).

Zo žánrového spektra renesančnej literatúry vypadli žánre, ktoré hovorili o globálnych problémoch (kroniky, legendy a hrdinské piesne). Ako náhrada

za hrdinské piesne sa objavuje historická pieseň so svojím dôrazom na informáciu o udalostiach veľkého dosahu a významu (boje s Turkami, protihabsburské povstania). S humanizmom je spojený rozvoj nových žánrov, najmä v poézii (občiansko-politická skladba, príležitostná poézia, epigramy a emblémy). Zo žánrového spektra stredovekej literatúry ostáva živá drobná duchovná lyrika, v ktorej sa autori postupne vymaňujú zo zajatia stredovekého myslenia a umeleckej konvencie. Cit k Bohu sa v duchovných piesňach skonkrétňuje, prestáva byť anonymný, je podložený individuálnou skúsenosťou a pohľad na ľudské veriace vnútro je nový, hlbší a menej konvenčný.

Lyrika

Renesančná lyrika sa tradične delí na náboženskú a svetskú, hoci hranice medzi nimi ťažko robiť na základe literárnych, estetických alebo tematicko-štylistických hľadísk. Spoločenské, subjektívne, individuálne motívy v svojej podstate svetské sú organickou súčasťou dobovej duchovnej poézie a naopak svoju zbožnosť manifestuje v texte aj autor svetskej, ľúbostnej či historickej poézie. Oba typy literatúry (najmä poézie) čerpali z tých istých zdrojov, a to zo Starého i Nového Zákona, zo starozákonných žalmov, zo „Šalamúnovej" Piesne piesní, z antickej literatúry, zo stredovekej exemplickej literatúry a pod.

Renesančná protestantská duchovná lyrika dosiahla svoje umelecké vrcholy v tvorbe Jána Silvána, Vavrinca Benedikta Nedožerského a Eliáša Lániho (16.-17. storočie). U katolíkov až do roku 1620 prevládal tradičný latinský náboženský spev, o ktorý sa opierajú aj zachované anonymné pamiatky. Rozvoj nelatinskej katolíckej duchovnej piesne sa spája až s protireformáciou a začína sa v druhej polovici 17. storočia.

Ján Silván (1493–1573), hoci pôsobil najmä v Čechách a na Morave, svojou poéziou ovplyvnil aj vývin protestantskej duchovnej piesne v slovenskom kontexte. Jeho piesne sa nachádzajú od 17. storočia aj v kancionáloch slovenskej proveniencie. Silván, ktorý za svojho života publikoval v rôznych najmä českobratských kancionáloch (*Habrovanský kancionál*, 1530, *Rohov kancionál* 1541), na sklonku života vydal svoju celoživotnú básnickú tvorbu v knižnej podobe pod názvom *Písně nové na sedm žalmú kajících i jiné žalmy* (Praha 1571). Okrem parafráz biblických žalmov tu nájdeme pôvodné Silvánove duchovné piesne, v ktorých je jeho lyrický subjekt individuálnejší. Má svoje osobné vášne a hriechy, s ktorými sa musí vysporiadať, už vie, čo je to „pravé šťastie", ale za cenu mnohých strát a prehier. Z toho potom vyplýva rozorvanosť lyrického subjektu, ktorý sa zmieta medzi ideálom abstraktnej čistoty viery, absolútnej Pravdy Božej a nádeje na spásu v protiklade k realite pozemského života. V najlepších piesňach kancionála lyrický subjekt dospieva do pózy kajúceho hriešnika, ktorý sa dostal k pokore len za cenu vybojovaného osobného zápasu so samým sebou a svojou hriešnosťou (*Jak těžká soužení*). K Silvánovým najpozoruhodnejším piesňam patria *Z hlubokosti volám k tobě, Marnost na všem znám a vidím, Kdo chce stálé štěstí míti, Slušíť vždy za to prositi, Kdož miluje nesmírně, Rozpomeniž se mládenče výborný*. Pre Silvánovu básnickú poetiku je typická zmyslová konkrétnosť metafor, prirovnaní a prívlastkov, ktorými dokáže názorne a plasticky vyjadriť pocity lyrického subjektu, ďalej

prvky kazateľského, náboženského štýlu smerujúce k zvýrazneniu pátosu, ktoré zjemňuje tendenciou k hovorovosti a k jednoduchosti ľudovej poézie. **Vavrinec Benedikt Nedožerský** (1555–1615) svoju literárnu činnosť začal latinskou príležitostnou poéziou. Bol profesorom klasickej filológie na Karlovej univerzite v Prahe a svoju znalosť klasickej poetiky uplatnil pri preklade a voľných parafrázach desiatich Dávidových žalmov: *Žalmové někteří v písně české na způsob veršú latinských v nově uvedeni a vydáni* (1606). Obohatil nimi osobnú, intímnu duchovnú lyriku o voľnú a dobovo aktualizovanú parafrázu žalmov, ktoré sa vyznačujú pestrou paletou emocionálnych štylistických prostriedkov (*Při všech sněmích Búh přítomně sám sedí*). Žánrová a tematická skladba básnického diela **Eliáša Lániho** (1570–1618) vyplýva z jeho aktivity duchovného, vzdelanca a organizátora cirkevného života, ale i z jeho naturelu vnímavého človeka a básnika. Nevydal žiadnu ucelenú básnickú zbierku alebo spevník a z jeho diela sa zachoval len zlomok. Aj z neho je však zrejmé, že bol talentovaným básnikom, ktorý citlivo vnímal všetko, čo sa okolo neho dialo a dokázal to tlmočiť v zaujímavej poetickej podobe. V svojich najlepších piesňach cez osobnú bolesť, cez exaltované sebaobviňovanie vyjadruje vnútorný nepokoj a východisko hľadá v náboženskej pokore a mysticizme. Aj u Lániho nájdeme topické protestantské motívy (pevnosť vo viere) i obraznosť inšpirovanú biblickými textami (najmä žalmami). Inšpirácia živým jazykom však spôsobuje, že aj explicitne žalmické obrazy v jeho podaní pôsobia veľmi živo a zmyslovo príťažlivo (*Takliž ja předce v úzkosti*).

Aj keď najstarším evanjelickým kancionálom boli Písně duchovní (1634) Daniela Pribiša, vývin evanjelickej duchovnej poézie konca renesancie i neskôr baroka výrazne poznamenal najznámejší a najvydávanejší evanjelický spevník *Cithara sanctorum* (Citara svätých). *Písně duchovní staré i nové* (1636) autora, prekladateľa i zostavovateľa **Juraja Tranovského**. Piesne v ňom sa zaoberajú myšlienkami o svetskej márnosti, pominuteľnosti a utrpení, i myšlienkami o nebeskej večnosti a radosti. Časové piesne s aktuálnou tematikou sú prevažne básnickými lamentami nad ťažkým osudom prenasledovanej protestantskej cirkvi a neraz prerastajú do pochmúrnych dobových obrazov, ba až do sociálnej kritiky súvekej spoločnosti, ktorá sa spája s chiliastickými víziami konca sveta (*Již poslední časové konečně nastali*). Tieto vízie sa dokladajú apokalyptickými znameniami: zatmením slnka a mesiaca, živelnými pohromami, morom, vojnami, tureckými vpádmi, hladom a sociálnou biedou (*Blížiť se již věčné léto*). Lyrickejšiu a subjektívnejšiu poéziu reprezentujú najmä piesne, ktoré zobrazujú autorovo osobné utrpenie. I keď spevník ako celok časovo spadá ešte do periódy slovenskej renesancie, v svojej ortodoxnosti je typický pre barokovú religiozitu. Tranovského didaktizmu, až katechizmu už totiž dominuje viera v bezvýhradnú pravdu Zjavenia.

V renesančnej svetskej poézii kvantitatívne dominuje latinská poézia humanistického, intelektuálneho, učeneckého charakteru, ktorá úzko nadviazala na žánrový systém antickej literatúry, avšak nie v celej jeho šírke. Príležitostné antické žánre zabudovala do vlastného bohatého systému príležitostných žánrov, k výberu z ostatných žánrov pristupovala selektívne. V našej literatúre získal veľkú popularitu epigram a epigramatickosť (stručnosť a vtipnosť vyjadrenia, dôraz na aktuálnu, často moralistickú tému, aktualizujúce spracovanie

prevzatej témy) prenikala aj do iných žánrov (emblém a príležitostná poézia). K najvýznamnejším dielam epigramatiky patria *Emblémy* (1564) Jána Sambuca, dvorského historika a lekára Maximiliána II., *Päť kníh uhorských básní* (1599) Jána Bocatia, košického richtára a *Prvá kniha básní – Druhá kniha básní alebo Miešané epigramy* (1614) Jána Filického. Epigramatickú tvorbu humanistických básnikov spája prevažujúca moralistická tendencia i niektoré názorové zhody, rovnaká filozofická i literárna inšpirácia, používanie podobných výrazových a kompozičných prostriedkov. V názorovej zhode prevláda obdiv k antickej kultúre, patriotizmus a nenávisť k Turkom, oslava mieru potrebného pre rozvoj krajiny. V literárnej inšpirácii dominujú veľké postavy gréckej i rímskej literatúry (Homér, Vergilius, Horatius, Ovidius, Ezop a Martialis) i literatúry neskorších období (Ján Pannonius).

Rozsiahle latinské veršované diela **Martina Rakovského** (1535–1579) svojou jazykovou, štylistickou i myšlienkovou úrovňou presahujú hranice regionálne obmedzenej literatúry. V rozsiahlych občiansko-politických skladbách *Knižka o rozvrstvení obyvateľstva a príčinách prevratov v kráľovstvách a cisárstvach* (1560) a *O svetskej vrchnosti* (1574) nájdeme takmer s epickou šírkou spracované filozofické problémy štátu, štátneho zriadenia i charakteristiku vládnucich vrstiev. Obe tieto diela akoby tvorili celok, navzájom sa dopĺňajú a autor nimi vytvára svoju koncepciu ideálne usporiadanej spoločnosti, ideálnej formy jej spravovania i model ideálneho panovníka. Naopak, **Juraj Koppay** (?-po 1580) v svojej skladbe *Dvorský život* (1580) podáva negatívny obraz života vyššej spoločnosti. Uzavreté prostredie šľachtického dvora slúži ako model súvekej spoločnosti, kde vládne utilitárna morálka založená na pretvárke, neúprimnosti a alibizme, vzťahy medzi ľuďmi určuje pochlebníctvo a korupcia, moc a schopnosti sa merajú bohatstvom a vysokým pôvodom. Dielo **Jakuba Jakobea** (asi 1591–1645), českého exulanta, *Slzy, vzdychy a prosby slovenského národa* (1642) je aktualizovanou adaptáciou staršieho latinského textu českej proveniencie a predstavovalo akýsi básnický dôvetok prozaickej historickej práce *Živý náčrt Slovenského národa*, ktorá je dnes nezvestná. Dielo ako celok inšpirovalo autorov konca 18. a 19. storočia a obraz Jakobeovej matky Slovákov sa považuje za predchodcu alegorickej matky Slávy (Hollý, Kollár). Renesančnú ľúbostnú lyriku reprezentuje osem anonymných ľúbostných piesní (1603–1604), ktoré majú charakteristické znaky kurtoáznej a galantnej lyriky, zapísaných v *Kódexe* **Jána Fanchaliho-Jóba** (1595–1608). Predstavujú subjektívnu poéziu, ktorá zobrazuje lásku a stavy s ňou spojené, prežité a precítené samotným lyrickým subjektom (mužským, ale aj ženským). Vo väčšine básní cítime vnútorný vzdych alebo lament nad nešťastím zamilovaného/zamilovanej, čomu sa podriaďuje aj štýl výpovede: zvolania, apostrofy smrti, nešťastia a Boha. „Renesančnosť“ sa najvýraznejšie prejavuje cez zdôraznenie senzuálneho vnímania milovaného (*Bože, požal toho smútku žalostného*) alebo cez akúsi obdobu „humanistického intelektualizovania“ textu (*Pane Bože milý, toběť se žaluji*).

Epika

Existenciu veršovanej epiky v prvej polovici 16. storočia suplovali české populárne tlače alebo ich odpisy, ktoré reprezentovali žáner historickej piesne.

Neskôr sa historická pieseň v kontexte renesančnej literatúry rozvinula natoľko, že spolu s ľúbostnou lyrikou predstavujú vrcholy domácej svetskej poézie. Na Slovensku sa rozvoj knihtlače oneskoroval za okolitými krajinami, a preto si historické piesne veľmi dlho ponechávajú ústny charakter. Spočiatku bola dôležitá ich spravodajská funkcia, preto tie najstaršie sú strohé, objektivizujúce, ich rozprávanie má „suchý", kronikársky štýl (*Píseň o zámku muránském* Martina Bošňáka, 1549). Zaujímavé rozvíjaním tematiky, ale i použitými výrazovými prostriedkami ľudovej poézie sú historické piesne s protitureckou tematikou, ktoré zobrazujú boje o niektoré slovenské lokality (Zvolen, Modrý Kameň, Divín), ale aj najznámejšie uhorské bitky (Szigeth, Eger): anonymné skladby *Píseň o sigetském zámku* (1566) a *Písně o některých zámkoch: O Modrom Kameni, Divíně a Zvoleně* (1596) a pieseň *O Jágri a některých vítězích* (1599) od Štefana Komodického. Prvé dve majú blízko k ľudovej baladike a zároveň patria k umelecky najhodnotnejším. Vynikajú bohatosťou poetického vyjadrenia emocionálneho vzťahu subjektu k zobrazovaným udalostiam, umne využívajú číselnú symboliku a pomerne bohatý dej dokážu podať so zmyslom pre dramatickosť (využívajú dialóg a dramatickú skratku).

Medzi epikou a lyrikou sa nachádza veršovaná romanca s výraznými lyrickými ľúbostnými pasážami anonymná *Píseň o dvúch uherských pánoch a tureckého cisáre dcére* (1560). Spojivom s historickou epikou je fakt, že hlavní hrdinovia Siládi a Hadmáži boli skutočnými historickými osobami, avšak ich príbeh je fikcia. Predstavoval takzvanú „krásnu históriu" , obľúbenú aj v maďarskej literatúre. Ľúbostné a lyrické pasáže reprezentuje najvýraznejšie lyrický monológ sultánovej dcéry v Sihoti „Želím se velmi..."

Dráma

Až do polovice 16. storočia nemáme drámu podchytenú textovo, máme len správy o tom, že v divadelnej praxi fungovali pôvodné stredoveké dramatické žánre (vianočné a veľkonočné mystériové a pašiové, legendové i moralitné hry) v podobe záznamov v mestských účtovných knihách. S rozvojom evanjelického školstva sa objavujú školské humanistické hry, ktoré predstavovali kríženie náboženskej (biblická tematika) a polosvetskej a svetskej drámy (tematika z obsahu školského učiva vôbec). Centrálnym žánrom našej renesancie je biblická dráma, ktorá dosiahla svoj vrchol v diele **Pavla Kyrmezera** (*Komedia česká o Bohatci a Lazarovi*, 1566 a *Komedia nová o vdově*, 1573). Námet má biblicko-náboženský a cieľ etický. Kyrmezer si vyberá dobovo známe a populárne témy, spracované predovšetkým v nemeckej protestantskej dráme 16. storočia.

Komedia česká o Bohatci a Lazarovi spracúva obľúbený novozákonný príbeh o bezcitnom boháčovi Cresovi a biednom Lazarovi, ktorým sa dostane posmrtnej odmeny podľa ich pozemských zásluh – Boháč skončí v pekle a Lazar v nebi. Cieľ hry v Kyrmezerovom spracovaní mieri do oblasti morálky so zjavnou snahou zmeniť ľudí už v ich pozemskom živote. Postavy sluhu Parmena a Cresovej manželky Anny slúžia autorovi na tlmočenie názorov na morálku, najmä na správanie sa bohatých voči chudobným. Spätosť so staršou stredovekou dramatickou tradíciou dosvedčujú komicky ladené výstupy čertov

(Rarášek a Kvasnička) i kľúčový dramatický moment hry, smrť Boháča, realizovaný na spôsob stredovekých dances macabres. V hre *Komedia nová o vdově* Kyrmezer spracoval starozákonný motív o chudobnej vdove Ráchel, ktorá sa vymaní z bezvýchodiskového postavenia dlžníčky voči kupcovi Ismaélovi pomocou proroka Elizea, ktorý zázračne rozmnoží jej olej. Náboženskú tému Kyrmezer zosvetšťuje a zreálňuje postavami remeselníkov Sedocha a Lámecha, ktorí sú tlmočníkmi jeho názorov sociálno-kritického ladenia.

Napriek tomu, že renesancia sa na slovenskom území udomácňovala so značným oneskorením oproti ostatnej Európe a v dosť oslabenej a modifikovanej podobe, znamenala vo vývine slovenskej literatúry mnoho. Hoci v 16. a čiastočne aj v prvej polovici 17. storočia prevládajú u nás silné univerzalistické tendencie (latinčina ako dominujúci literárny jazyk), je to obdobie v mnohých smeroch prelomové. Kladú sa v ňom základy literatúry v domácom jazyku (v slovakizovanej češtine a kultúrnej slovenčine) a v tlačenej podobe. Používanie kníhtlače zmenilo literárnu komunikáciu a od tohto obdobia sa pre slovenskú literatúru stávajú významnými také znaky ako explicitne manifestované autorstvo, knižná podoba literárneho diela (aspoň pre podstatnú časť literárnej produkcie) a individuálna recepcia.

Literatúra v období baroka

Helena Májeková

Podmienky pre literárny a kultúrny rozvoj na Slovensku v druhej polovici 17. storočia neboli príliš priaznivé. Charakteristické pre toto obdobie bolo pokračovanie rozvláčnych vojen, politické a náboženské zápasy, narastanie sociálnych antagonizmov, revolúcie. Súčasníci vnímali dobu, v ktorej žili, ako mimoriadne dramatickú, konfliktnú: „mundus furiosus“, svet neporiadku, prevrátenia hodnôt, v ktorom je človek človeku vlkom. Literárny a kultúrny život bol roztrieštený do rôznych konfesionálnych a stavovských skupín.

Na druhej strane skutočnosť, že slovenské územie bolo sídlom uhorských štátnych inštitúcií, mala pozitívny vplyv na plnšie a samostatnejšie uplatnenie sa slovenskej národnosti. Napomáhali tomu, podobne ako aj v minulosti, neustále kontakty s českou kultúrou. Po bielohorskej porážke prichádzalo na Slovensko mnoho českých exulantov. Český jazyk, väčšinou v upravenej, slovakizovanej podobe, si udržiaval postavenie domáceho literárneho jazyka. Z radov českých emigrantov sa do slovenského kultúrneho života veľmi výrazne zapojil predovšetkým Juraj Tranovský. S členmi Jednoty bratskej na Slovensku udržiaval kontakty aj Ján Amos Komenský, ktorého diela patrili v druhej polovici 17. stor. k najčítanejším knihám. Komenského názory podstatne prispievali k rozvoju slovenského kultúrneho života týchto čias, podľa jeho predstáv boli

zreformované niektoré latinské školy, napr. v Levoči a Prešove. Na prešovskej škole pracoval v Komenského intenciách jeho žiak Eliáš Ladiver, významný pedagóg a spisovateľ.

Rozvoj slovenskej literatúry bol do značnej miery podmienený rozvojom školstva a rozšírením kníhtlačiarstva. Trnava sa stala v roku 1635 sídlom v tom čase jedinej univerzity v Uhorsku. Založil ju jezuita Peter Pázmány a stala sa centrom rekatolizácie na území Slovenska. Jej učitelia a študenti pochádzali zo všetkých národností Uhorska. Roku 1660 udelil cisár Leopold I. právo univerzity aj škole v Košiciach. V prostredí trnavskej univerzity sa vyvíjal a kultivoval slovenský jazyk, ktorý sa popri stále preferovanej slovakizovanej češtine stával aj literárnym jazykom. Postavenie domáceho jazyka sa postupne upevňovalo aj v záujme nového publika, ktoré neovládalo latinčinu.

Poézia

Slovenská literatúra sa v 17. storočí rozvinula v pomerne širokom rozsahu, mala však predovšetkým náboženský charakter. Veľmi bohatá bola tvorba duchovných piesní, a to u autorov oboch najrozšírenejších konfesií na Slovensku - evanjelickej a katolíckej. Na strane evanjelickej je tento rozkvet spojený s menom **Juraja Tranovského** (1592–1637), ktorého kancionál *Cithara sanctorum* (1636) sa stal najčastejšie vydávanou knihou na Slovensku (známou pod názvom Tranoscius). V 17. a 18. storočí sa Cithara stala poetologickou príručkou pre ďalších autorov spevníkov (G. Motešický, J. Zábojník, E. Mlynárových a iní).

Katolíckym pendantom bol kancionál *Cantus catholici* (1655), ktorý zostavil jezuita **Benedikt Szöllösi** (1609–1656). Obsahoval bohatý piesňový materiál vybavený notami. Popri latinských piesňach, ktoré patria do tradičného hymnického fondu, sú ťažiskovými piesne slovenského a českého pôvodu. Do popredia vystupuje tendencia slovakizovať a uprednostňovať texty blízke ľudovej mentalite a senzibilite, ako sú piesne vianočné, veľkonočné a mariánske. V literárnej histórii sa však väčšia pozornosť než samotným latinským a slovenským hymnickým piesňam venovala úvodu, v ktorom autor zdôvodňuje potrebu náboženského spevu vo vulgárnom jazyku, odvolávajúc sa v tejto súvislosti na apoštolov Cyrila a Metoda. Szöllösi tu vychádza zo starších českých prameňov, v ktorých pretrvávala reminiscencia na kresťanskú jednotu cyrilo-metodskej éry.

Súčasťou františkánskej praxe boli omšové zborníky **Edmunda Paschu** (1714–1772) *Harmonia pastoralis-Prosae pastorales* (1770) a **Juraja Pavlína Bajana** (1721–1792) *Harmonia seraphica-Jubilus cordis* (1777), ktoré svojím obsahom (vianočné koledy a pastorely) a rustikálnym, ľudovým charakterom vychádzali v ústrety širokému publiku.

Vo svetskej poézii sa obľube tešili najmä rukopisné zborníky s drobnými ľúbostnými skladbami alamódového charakteru, ktoré sa často odpisovali. Rôzne varianty tých istých piesní sú dôkazom, že skôr ako lektúrou šírili sa tieto výtvory ústnym podaním. Ich spoločným znakom bol konvencionalizovaný vzťah k láske. Piesne sa obyčajne vkladali do úst milenca štylizujúceho sa do postavy nešťastne zamilovaného, trpiaceho, smútiaceho. V súlade s barokovým

konceptom sa uplatňovala alegória, motívy z antickej mytológie, idylické prvky. V umelej lyrike má zvláštne postavenie básnická skladba **Štefana Ferdinanda Seleckého** *Obraz pani krásnej perem malovaný, která má v Trnave svoje prebývání* (1701). Ide o dielo, v ktorom sa stretávajú rôzne tradície básnického stvárnenia témy lásky a ženy: od konvenčného katológu ženských krás až po chápanie lásky ako vrcholného poznania. Skladba tak môže byť interpretovaná ako oslava krásnej ženy, ale aj ako alegória Múdrosti, Vedy, Cirkvi.

V tomto období vznikali nielen vo folklóre, ale aj v umelej tvorbe zbojnícke piesne, ktorých ústrednou témou bol život zbojníka Jánošíka a jeho vzbura. Tri piesne z 18. storočia – *Píseň o Jánošíkovi, O Surovec Jakubovi* a *Píseň o Adamovi a Ilčíkovi* kladú do popredia úvahy o nestálosti šťastia, márnosti sveta, slobode, zradnej láske. Pokračovateľmi tejto línie boli B. Tablic, P.J. Šafárik, príslušníci štúrovskej i ďalších generácií. Zrodila sa tak tradícia, ktorá neskôr prerástla v tradíciu národnú. O čosi bližšie realite boli historické piesne, ktoré zaznamenávali dejinné udalosti a zároveň ich interpretovali ako boží trest. Sem patrí napr. *Píseň o Nových Zámkoch* (1663), ktorá sa viaže na dobytie novozámockej pevnosti Turkami, a *Sors Pilarikiana* (1666) od Š. Pilárika, ktorá je správou o hrôzach roku 1663 obnovenej vojny s Turkami a o osobných zážitkoch v tureckom zajatí , pričom naturalistickými opismi a moralistickým zhodnotením sa približuje k jarmočnej epike. V barokových zborníkoch sa zachovala aj značná časť ľudovej a poloľudovej produkcie, ktorá predstavovala neoficiálnu tvorbu s obmedzeným vplyvom na literárny vývin, naznačovala však jeho parodickú líniu. Patrí k nej satirická, parodická a paškvilová poézia, bájky, poviedky , anekdoty a facécie, dialogické scénky. Vyvrcholením autorsky uvedomelej tvorby tohto obdobia je didaktická poézia františkána **Hugolína Gavloviča** (1712–1787). Jeho *Valaská škola mravúv stodola* (1755) a *Škola kresťanská* (1758) sú učebnicami občianskej a náboženskej morálky, ich kvalitou je literárna erudícia, štylistická a kompozičná prepracovanosť, zmysel pre humor a iróniu, básnický pátos. V súlade s františkánskou praxou sa v nich aplikujú aristotelovsko-tomistické princípy etiky a duchovného života na konkrétne problémy prostredia. Valaská škola zároveň predstavuje oživenie bukolického žánru s jeho alegorickým potenciálom. Gavlovič svojimi Školami ako prvý ukázal básnickú potencialitu slovenského jazyka v jeho predspisovnej kultivovanej podobe.

Próza

Výrazom rastúceho významu indivídua v baroku je rozkvet biografickej a autobiografickej literatúry. Autori 17. a 18. storočia reagovali predovšetkým na vojnové udalosti a náboženské prenasledovanie protestantov. Ich prozaické diela mali podobu osobných spomienok, ale aj objektivizovaných výpovedí o dobe, o prenasledovaní, o neslobode. Autori svoj život, osud, utrpenie ponúkli v rozprávaní ako hodnovernú informáciu, ako dokument o Dobre a Zle, o utrpení a o láske, o odhodlaní trpieť za vieru, za presvedčenie, za pravdu. Správou o hrôzach posledného veľkého vpádu tureckej armády do Uhorska roku 1663 je dielo **Štefana Pilárika** (1615–1693), ktorý svoje osobné zážitky z tureckého zajatia zaznamenal v nemeckých autobiografických prózach *Tu-*

recko-tatátska ukrutnosť (1684) a *Podivuhodný voz boží* (1678). Realistické obrazy z vlastného života sú podľa barokového konceptu vkomponované do moralistických traktátov s mystickými a eschatologickými motívmi. Zvláštnu skupinu tvoria memoáre a cestopisy Tobiáša Masníka (1640–1697), Juraja Lániho (1646–1701) a Jána Simonidesa (1648–1708), písané po latinsky a po nemecky, ktoré rozprávajú o tých istých udalostiach, o súdnom procese s protestantskou inteligenciou v Bratislave roku 1674, väznení a odvlečení na španielske galeje do Neapola, úteku a návrate do vlasti. Zápisky sú založené na silnom osobnom zážitku a popri zaznamenávaní udalostí či cestopisných dojmov manifestujú náboženskú pietu a morálne rozhorčenie. Najcennejší latinský cestopisný denník **Jána Simonidesa** *Väznenie, vyslobodenie a putovanie Jána Simonidesa a jeho druha Tobiáša Masníka* (1676) najúplnejšie a esteticky najúčinnejšie zachytáva autorove zážitky medzi rokmi 1674–1683 a zároveň vyjadruje pohľad na rozvrátenú dobu. Autor menej heroizuje vlastný príbeh a svoju pravdu a viac sa venuje živému a bystrému zobrazeniu nových svetov. Príkladom angažovanosti v náboženskom a politicko-občianskom živote je **Daniel Krman** (1663–1740). Jeho literárne a publikačná činnosť vznikala najmä z náboženských potrieb v období aktivizácie slovenských evanjelikov počas stavovského povstania Františka II. Rákocziho proti Habsburgovcom. V latinskom cestovnom denníku *Itinerarium* (1709–1711) predložil Krman odpočet zo svojho posolstva za švédskym kráľom Karolom XII., bojujúcim proti Petrovi Veľkému. Najslávnejším spomedzi diel memoárového charakteru sa však stal denník grófa **Mórica Beňovského** (1746–1786), vojaka, dobrodruha a cestovateľa, ktorý vyšiel po anglicky v Londýne pod názvom *Pamäti a cesty grófa Mórica Augusta Beňovského* (1790). Autor dokázať zladiť rozprávanie autentických udalostí s pôsobivým literárnym príbehom. Podobné beletristické hodnoty majú aj dve nemecké prózy: *Uhorský Robinzon* (1797), v ktorom anonymný autor opísal osudy bratislavského rodáka Karola Jettinga (1730–1790), a *Uhorský alebo Dácky Simplicissimus* (1683) **Daniela Speera** (1636–1707).

Dráma

V období baroka bola značne rozšírená aj dramatická a divadelná tvorba, ktorá sa pestovala hlavne na školách ako súčasť školskej výchovy ako aj zápasu medzi protestantizmom a katolicizmom. Hry čerpali tematiku z biblických dejín, z histórie, ale aj zo súčasného života. Divadlo sa na protestantských školách pestovalo predovšetkým v 17. storočí, keď divadelné hry písal takmer každý protestantský pedagóg. Najbohatšiu tradíciu malo evanjelické kolégium v Prešove, ktoré pod vplyvom Komenského zásad podporovalo preberanie učebnej látky v scénickej podobe. Hry sa písali predovšetkým po latinsky, menej po nemecky a po slovensky (po česky). Spestrované boli interlúdiami. K známejším autorom patril Izák Caban (1632–1707) a najmä **Eliáš Ladiver** (1633–1686), ktorý podľa predlohy nemeckého dramatika A. Gryphia napísal latinskú drámu *Udatný Papinianus* (1669) .Príbeh o rímskom právnikovi Papinianovi, ktorého dal cisár Caracalla popraviť, pretože mu nechcel ospravedlniť bratovraždu, spracoval ako kresťansko-stoické vyzdvihovanie morálky nad bezprávím a násilím. Ladiverova hra *Vo viere neochvejný Eleazar* (1668) rozvíja

biblický príbeh: hrdina, ktorý odmieta konať v rozpore so svojou vierou preto zomiera na popravisku, je symbolom prenasledovaného protestantizmu. Najväčší význam divadlu však pripisovalo jezuitské školstvo. Jezuitské divadlo sa stalo originálnym a dôležitým javom, čo predznamenal už školský poriadok Ratio studiorum z roku 1586, ktorý školám vedeným Spoločnosťou Ježišovou po celej Európe odporúčal divadelné hry ako základný prostriedok protireformácie. Táto didaktická povinnosť podnietila rozsiahlu produkciu predovšetkým tragédií v latinčine, neskôr aj v národných jazykoch. Zmyslom takýchto predstavení bolo predložiť publiku na zamyslenie morálny problém, historický alebo martyrologický príklad. Dramaturgia sa orientovala na témy hagiografické, biblické, historické a mytologické, pričom predstavenia sledovali ciele výchovné a propagačné. Využívali sa bohaté scénické prostriedky, javisková technika, nákladné kostýmy a dekorácie, množstvo účinkujúcich. Hrávalo sa nielen pre žiakov a profesorov, ale aj pre široké publikum. V mnohých prípadoch zostali tieto drámy nevydané, alebo sa z nich zachovali len stručné výťahy, ktoré sa rozdávali divákom pred predstavením. Zachovala sa latinsko-slovenská synopsa anonymnej jezuitskej hry *Katarína, kráľovná gruzínska* (1701), ktorá je adaptáciou Gryphiovej tragédie Catharina von Georgien. Je svedectvom barokovej hypertrofie a miešania štýlov, obsahov, postáv.

Národné, vlastivedné a historické diela

V Uhorsku orientovanom na západnú kultúrnu tradíciu s jej politickými a nacionálnymi konceptmi sa Slováci identifikovali ako príslušníci „natio hungarica“, teda boli súčasťou uhorskej politickej entity. Zároveň však medzi západnými Slovanmi (Poliakmi, Čechmi a Slovákmi v Uhorsku) pretrváva vedomie slovanskej jednoty, teda príslušnosti Slovákov k „natio slavica“. Tento kultúrny fenomén, takzvaný „barokový slavizmus“, si vytvoril vlastné výrazové formy a stereotypy (tvorený prvkami antickými, renesančnými a barokovými) a manifestoval sa prakticky v celej európskej komunite. Jeho prejavy boli konvenčnou súčasťou dobovej historickej, filologickej, politickej či náboženskej tvorby, ktorá mala apologetický a/alebo polemický charakter skôr v akademicky všeobecnom než národno-politickom význame. V slovenskej historiografickej tradícii sa však najmä od 19. storočia interpretačne vyzdvihoval práve nacionálny aspekt a zdôrazňovala obranná (protimaďarská) funkcia. Takto známa je napríklad *Apológia* (1728) **Jána Baltazára Magina** (1681–1735) ako reakcia na spis profesora práv na trnavskej univerzite Michala Bencsika. Modelová forma latinského dialógu, na ktorom sa zúčastňujú tri fiktívne postavy, je tu nástrojom polemiky a súčasne prostriedkom diskusie o politických, kultúrnych a náboženských veciach. Polemika je namierená proti M. Bencsikovi a jeho urážlivému spisu na adresu trenčianskej šľachty, obrana je postavená na argumente hodnoty slobody, rovnoprávnosti Slovákov v rámci „natio hungarica“ a zdôrazňovaní lojality a príslušnosti ku katolicizmu. Aj práce iných významných mužov tejto doby, ako napríklad M. Bela, A. F. Kollára, S. Timona, presiahli od konvenčných, rétorických elementov z repertoáru „národných a jazykových obrán a chvál“ k modernejšiemu, racionálnejšiemu a empirickejšiemu vedeckému bádaniu. **Samuel Timon** (1675–1736) položil základy kritickej uhorskej

historiografie dielom *Obraz starého Uhorska* (1733), v ktorom vytvoril tzv. zmluvnú teóriu o vzniku uhorského štátu. Najbohatšiu vlastivednú prácu v prvej polovici 18. storočia vykonal **Matej Bel** (1684–1749), autor monumentálneho projektu *Notitia Hungariae novae historico-geographica* (1735–1742). Dielo vyšlo s podporou viedenského dvora, vzniklo za účasti mnohých spolupracovníkov a predstavuje systematický a mnohostranný opis súvekého Uhorska.

V druhej polovici 18. storočia prenikali na Slovensko, a to jednak prostredníctvom Viedne, jednak nemeckých protetantských univerzít, západoeurópske myšlienkové prúdy. V tomto čase sa začal organizovať vedecký život, zakladali sa vedecké spoločnosti. Na čele takýchto snáh bol **Adam František Kollár** (1718–1783), kustód i riaditeľ dvorskej knižnice vo Viedni, radca Márie Terézie pri školskej reforme. Z jeho rozsiahlej publikačnej a editorskej aktivity mal u súčasníkov najväčší ohlas latinský spis *O pôvode a nepretržitom používaní zákonodarnej moci v cirkevných záležitostiach apoštolských kráľov uhorských* (1764), v ktorom z pozície obhajcu absolutistickej moci panovníka napadol mocenské postavenie katolíckej cirkvi a uhorskej šľachty a navrhol ich zdanenie, čo vyvolalo sústredený odpor cirkevnej hierarchie a uhorských stavov a kniha sa dostala na povestný Index librorum prohibitorum. V priebehu 18. storočia dochádzalo v uhorsko-slovenskom prostredí k postupnému etablovaniu literárnej histórie v prácach Davida Cwittingera (1670/73–1743), Michala Rotaridesa (1715–1747), Alexia Horányiho (1736–1809) a Pavla Valaského (1742–1824), ktorého celoživotné dielo Conspectus rei publicae litterariae in Hungaria ab initiis regni ad nostra tempora (1785) malo ambíciu prekonať práce svojich predchodcov a okrem chronologického prehľadu prinieslo aj literárne analýzy a hodnotiace súdy a prispelo k emancipovaniu literárnej histórie ako samostatnej vednej disciplíny.

Literatúra v období národného obrodenia

MILOSLAV VOJTECH

Koncom 18. storočia nastáva nová epocha prudkého kultúrneho a spoločenského rozvoja slovenského národného spoločenstva. Začína obdobie, keď dochádza ku konštituovaniu novodobého slovenského národa v modernom zmysle slova. Túto významnú vývojovú fázu, ktorá sa uzavrela približne v polovici 19. storočia, nazývame národné obrodenie. Silným impulzom tohto procesu boli reformy Márie Terézie (1740–1780) a Jozefa II. (1780–1790), ktoré zasiahli takmer všetky oblasti života vtedajšej spoločnosti: školské reformy proklamujúce rozumový prístup k výchove a vzdelávaniu urýchlili rozvoj vzdelanosti, tolerančný patent umožnil širšie zapojenie slovenských evanjelikov do kultúrneho a spoločenského života, zrušenie nevoľníctva, zakladanie manufaktúr a zásahy do poľnohospodárstva priniesli hospodársky rast a zlepšenie

postavenia obyvateľstva, obmedzenie cenzúry otvorilo možnosti novému rozmachu literatúry a umožnilo nehatený nástup osvietenských myšlienok do všetkých oblastí života.

Pre rozvoj moderného slovenského národa a jeho literatúry sa stala dôležitou otázka jednotného spisovného a literárneho jazyka. Práve jednotný jazyk bol atribútom moderného národa a znakom jeho integrácie a emancipácie. Používanie viacerých literárnych jazykov (latinčiny, češtiny, slovakizovanej češtiny) zrozumiteľných len úzkej skupine vzdelancov, ktoré bolo typické pre staršiu slovenskú literatúru, sa ukázalo ako nevyhovujúce. Rozptýleným a nekoncepčným snahám o vytvorenie nadnárečovej jazykovej normy, ktoré sa vyskytovali už v barokovom období, dali systémovú podobu až mladí katolícki vzdelanci študujúci v generálnom seminári pre výchovu kňazov na Bratislavskom hrade. Realizátorom tejto myšlienky sa stal v roku 1787 **Anton Bernolák** (1762–1813). Za základ nového spisovného jazyka zvolil kultúrnu západoslovenčinu, ktorú doplnil stredoslovenskými prvkami. Hoci Bernolákova slovenčina mala ambície stať sa celonárodným literárnym jazykom, jej používanie sa obmedzilo iba na okruh katolíckych vzdelancov, ktorých nazývame bernolákovci. Evanjelická časť slovenskej inteligencie naďalej používala ako literárny jazyk biblickú češtinu, ktorá bola zároveň ich bohoslužobným jazykom. Bernolákovu slovenčinu odmietol aj autor prvého slovenského románu Jozef Ignác Bajza (1755–1863), ktorý si vytvoril vlastný literárny jazyk. Množstvo spoločenských a kultúrnych zmien, ktoré sa odohrali v poslednej štvrtine 18. storočia, ako aj snahy vytvoriť integrujúci národný jazyk, našli svoj odraz aj v literatúre. Od 80. rokov 18. storočia literárny proces vstupuje do novej fázy, ktorú nazývame novodobá slovenská literatúra. Začína sa meniť predovšetkým funkcia literatúry. Väčší dôraz sa kladie na individualitu autora a na rozdiel od predchádzajúcej barokovej epochy, keď literatúra slúžila najmä nábožensko-liturgickým a výchovným potrebám, sa v literatúre začína presadzovať jej estetická funkcia. Emancipačný proces, ktorým prechádzalo slovenské národné spoločenstvo, sprevádzal aj kvantitatívny rozvoj literatúry a literárneho života. Viaceré dobové noviny a časopisy si začali všímať literárnu produkciu, kriticky ju hodnotili, a tým dali podnet na vznik literárnej kritiky ako pevnej súčasti literárneho života. Literatúra sa vďaka zvýšeniu vzdelanostnej úrovne a gramotnosti obyvateľstva stala dostupnejšou širšiemu okruhu čitateľov a stala sa nositeľom rozvíjajúcej sa národnej kultúry.

Počiatky slovenskej novodobej literatúry sú úzko späté s ideálmi osvietenstva. Koncom 18. storočia osvietenské myslenie podnietilo najmä rozvoj vedeckej a literárnej aktivity a preniklo do populárno-vedeckej a umeleckej literatúry, ktorá sa pestovala v učených spoločnostiach. Jednou z prvých bola spoločnosť Societas Slavica pôsobiaca v Banskej Bystrici, v Banskej Štiavnici pôsobila Učená spoločnosť banského okolia a evanjelických vzdelancov združovala i Učená spoločnosť malohontská. Osvietensky orientovaní katolícki vzdelanci sa združovali v Slovenskom učenom tovarišstve založenom v roku 1792 v Trnave z iniciatívy Juraja Fándlyho a Antona Bernoláka. Pri šírení pokrokových osvietenských myšlienok a osvety zohrali významnú úlohu dobové noviny a časopisy. K najstarším patria *Prešpurské noviny* písané v biblickej češtine, ktoré vychádzali v rokoch 1783–1787. Spoločnosť Societas Slavica zásluhou Ondreja Plachého (1755–1810) vydávala časopis *Staré noviny literníko umění* (vycha-

dzali počas roku 1785), Učená spoločnosť malohontská v rokoch 1809–1842 vydávala ročenky *Solennia* a Juraj Palkovič v rokoch 1812–1818 vydával v Bratislave *Týdenník*. Z hľadiska literárnoestetického slovenská literatúra programovo smeruje od konca 18. storočia ku klasicizmu. Klasicistická estetika sa stáva umeleckou normou, ktorú sa snažili postupne naplniť prvé dve generácie obrodeneckých spisovateľov. V rámci slovenského literárneho klasicizmu možno identifikovať dve kvalitatívne odlišné vývinové fázy. Prvú nazývame osvietenským klasicizmom, ktorý možno ohraničiť časovým intervalom rokov 1780–1818, a druhú vrcholným klasicizmom (obdobie rokov 1815–1836).

Osvietenský klasicizmus

Próza v období osvietenského klasicizmu plnila predovšetkým výchovnú a zábavnú funkciu. Je ovplyvnená osvietenským myslením, čo dokumentujú najmä snahy o racionálny výklad javov obklopujúcich súdobého človeka, viera v pokrok a pozdvihnutie širších ľudových vrstiev formou osvety a kritickosť voči spoločenským neduhom. Dominovali najmä žánre vecnej literatúry: populárno-náučné, vedecké a osvetové práce preniknuté snahou o racionálne poznanie skutočnosti. Praktický charakter mali najmä populárno-náučné a osvetové diela **Juraja Fándlyho** (1750–1811). Zameriaval sa v nich hlavne na hospodárske povznesenie a výchovu roľníkov. Populárnym žánrom stojacim na pomedzí vecnej a umeleckej literatúry sa v tomto období stali polemické spisy. Najreprezentatívnejším príkladom tohto žánru je jedno z prvých literárnych diel vydaných v bernolákovčine, spis Juraja Fándlyho *Dúverná zmlúva medzi mňíchom a diáblom* (1789), ktorý vyvolal ostrú polemiku, jednu z prvých v dejinách slovenskej literatúry. Vecná obhajoba jozefínskych reforiem je tu popretkávaná humornými anekdotami plnými satiry a živej hovorovej reči. V oblasti umeleckej prózy sú populárne krátke satirické prozaické útvary, najmä anekdoty, ľudové poviedky, exemplá a facécie. Frekventované boli aj preklady európskych sentimentálnych románov, ktoré plnili zábavné a mravoučné úlohy. Na pozadí týchto žánrov vznikol i prvý slovenský román **Jozefa Ignáca Bajzu** *René mláďenca príhody a skúsenosťi* (1783). Pri písaní románu sa Bajza pravdepodobne inšpiroval dobovo populárnym románom F. Fénelóna *Telemachove dobrodružstvá* (1699). Podnetne mohli naňho zapôsobiť i Voltairove prózy alebo Montesquieho *Perzské listy* (1721). Prvú časť Bajzovho textu možno charakterizovať ako román spájajúci prvky sentimentálno-dobrodružnej a cestopisnej prózy s osvietenskou výchovnou tendenciou, vyznačujúci sa komplikovaným príbehom vsadeným do reálií orientálnych krajín. V druhej epizodicky koncipovanej časti románu zasa autor vytvoril autentický obraz Slovenska 80. rokov 18. storočia. Hlavný hrdina si očami nezaujatého cudzinca kriticky všíma panujúce spoločenské pomery, bežný život ľudí, ich mravy, obyčaje i neresti a venuje sa i dobovo populárnej kritike cirkevných pomerov.

Básnická literárna produkcia obdobia osvietenského klasicizmu má prechodný charakter. Je ešte poznačená niektorými prvkami doznievajúceho baroka a rokoka, ktoré. sa prekrývajú s osvietenskými myšlienkami a klasicistickými žánrovými a veršovými formami, ktorým postupne uvoľňujú miesto. Do

rámca doznievajúcej barokovej literatúry zapadá napríklad biblickou češtinou písaná skladba **Augustína Doležala** (1737–1802) *Pamětná celému světu tragoedia* (1791), ktorá je najrozsiahlejšou básnickou skladbou z konca 18. storočia.

Početnejšie zastúpenou a veľmi populárnou bola anakreontská poézia. Bola výrazom doznievajúceho rokoka. Vyznačovala sa sklonmi k ľahkomyseľnému pôžitkárstvu, idylickou hravosťou a úzkym okruhom ustálených tém, ku ktorým patrí najmä oslava lásky, vína, mladosti a idealizovaných žien. S týmto typom poézie sa môžeme stretnúť v zbierke **Juraja Palkoviča** (1769–1850) *Muza ze slovenských hor* (1801) či v štyroch zväzkoch *Poezye* (1806–1812) **Bohuslava Tablica** (1769–1832). Ohlasom na módne galantné rokoko je aj jeho samostatne vydaná báseň *Zuzana Babylonská* (1803), ktorá patrí k najkrajším svetským rokokovým erotickým básňam v obrodeneckom období. Význam anakreontskej poézie v slovenskej literatúre napriek jej konvenčnosti spočíva najmä v tom, že odsúvala náboženské témy, prinášala svetské námety a otvárala priestor prírodnej lyrike v básnickej tvorbe. Popri tejto módnej konvenčnej poézii možno čoraz častejšie badať znaky a motívy typické pre nastupujúci klasicizmus: klasicistické žánrové formy a strofické útvary, využívanie prízvučnej i časomernej prozódie, inšpiráciu osvietenským racionalizmom a vlastenecké motívy. V prvej fáze klasicizmu vzniká predovšetkým príležitostná a satirická poézia, epigramy, veršované bájky, prvé balady, menej sú zastúpené ódy a hymny a zatiaľ chýba pre klasicizmus typický vysoký žáner – epos.

Literárne najproduktívnejšie boli v tomto období krátke žánre satirického charakteru, najmä veršované bájky a epigramy. Predovšetkým epigram pranierujúci ľudské slabosti a kritizujúci nezdravé javy v živote spoločnosti dával básnikom dosť priestoru, aby zo svojho racionalistického osvietenského stanoviska mohli zaujať kritický a satirický postoj k skutočnosti. Epigramatickú tvorbu priviedol vo svojej dobe na vrchol Jozef Ignác Bajza zbierkou veršovaných epigramov *Rozličních veršuv knižka prvňá* (1782) a zbierkou Slovenské dvojnásobné epigramm*ata, jednako-konco-hlasné a zvuko-mírné* (1794), ktorá sa stala zároveň predmetom ostrej literárnej polemiky o spôsoboch veršovania.

Vrcholom umeleckých úsilí osvietenského klasicizmu v poézii sú texty otvárajúce cestu hlbšej básnickej reflexii, básne so vznešeným poslaním, ktoré si kladú náročnejšie umelecké ciele. K takýmto básnickým textom patrí predovšetkým Tablicova programová báseň *Svobodné volení* a *Spisovatel*, jedna z prvých básní v novodobej slovenskej literatúre, v ktorej vystupuje postava autonómnej spisovateľskej osobnosti – intelektuála stvárneného ako nositeľa najvyšších mravných ideálov a cností a zároveň trpiteľa za svoje presvedčenie, Fándlyho báseň *Prátelské porozumení* spájajúca prvky vlasteneckej a prírodnej lyriky, tematicky a formálne predznamenávajúca poéziu vrcholného klasicizmu alebo Palkovičova *Óda na horu Sinec*, komponovaná na spôsob vznešenej klasicistickej ódy.

Vrcholný klasicizmus

Vrcholný klasicizmus (1815–1836) predstavuje v dejinách slovenskej literatúry obdobie, v ktorom sa dotvárali a spresňovali estetické princípy klasiciz-

mu. Dotvorila sa aj jeho žánrová štruktúra: stretávame sa už s typickým klasicistickým žánrom – s eposom, vznikajú početné ódické a elegické básnické texty a významné miesto zaujíma aj prírodná lyrika. Mení sa aj tematické zameranie poézie. Kým poézia osvietenského klasicizmu zobrazovala prevažne všeobecné a univerzálne témy – tlmočila všeobecné mravné zásady, viazala sa s príležitostnými udalosťami alebo tlmočila postuláty osvietenstva (ideálom poézie bol osvietenecký vzdelanec – intelektuál), poézia vrcholného klasicizmu začala stvárňovať nové vznešené témy – národnú problematiku a témy z obdobia slovenskej národnej minulosti, teda na vrchol stupnice hodnôt sa dostáva nacionálna problematika.

Najvýznamnejším predstaviteľom vrcholného klasicizmu v slovenskej poézii je predstaviteľ mladšej bernolákovskej generácie **Ján Hollý** (1785–1849). Vytvoril monumentálne básnické dielo formálne inšpirované odkazom antickej tradície. Na vrchol dokonalosti priviedol časomerný spôsob veršovania, čím dokázal, že bernolákovská slovenčina je jazyk, ktorý je schopný zvládnuť aj tie najvyššie estetické požiadavky – možno v ňom vytvoriť vysoko kultivovanú klasicistickú časomernú poéziu rôznych žánrov a tvarov. Podľa vzoru Homérovej *Iliady* a Vergiliovej *Eneidy* vytvoril epos *Svatopluk* (1833), dotýkajúci sa dejín Veľkej Moravy. V duchu obrodeneckého historizmu a s istou mierou heroizácie tu v 12 spevoch a v časomerných hexametroch vykreslil osudy veľkomoravského panovníka Svätopluka. Monumentalizácii najstarších slovenských dejín sa Hollý venoval aj v duchovnom epose *Cirillo-Metodiada* (1835) a v epose s mytologickým rozmerom *Sláv* (1839). Tematický protipól k monumentalite eposov vytvára súbor 21 idylických básní – *Selaniek* (1835–1840), inšpirovaných Vergiliovými bukolickými spevmi i rousseauovským ideálom prírodného človeka neskazeného civilizáciou. V selankách básnik s maximálnou obrazotvornosťou a nevšedným poetickým vzletom zobrazil intímny svet prírody, prostý pastiersky život, ktorý má podobu štylizovaných obrazov zvykov a spoločenských hier, spomienky na časy slovanskej mýtickej minulosti a prepojil ich s prvkami tradičnej kresťanskej religiozity. Okrem toho je Ján Hollý autorom veľkého množstva elégií a ód a obsiahleho súboru duchovných piesní *Katolícky spevník I, II* (1842, 1846).

V próze a dramatickej tvorbe niektorí autori naďalej tvorili v intenciách osvietenského racionalizmu. Tento typ písania reprezentuje prozaik a zakladateľská osobnosť novodobej slovenskej divadelnej tradície **Ján Chalupka** (1791–1871). V románe *Bendeguz* (1841), pôvodne napísanom po nemecky a vydanom v Lipsku, formou groteskej donkichotiády zosmiešnil maďarský šovinizmus. V sérii veselohier odohrávajúcich sa vo fiktívnom meste Kocúrkovo, ktoré je symbolom malomeštiactva, konzervativizmu a zaostalosti, so zmyslom pre irónia a s dávkou osvietensky motivovaného kriticizmu pranieruje ľudské nerestí, nevzdelanosť a odnárodňovanie. 20. a 30. roky 19. storočia sú obdobím, kedy nadobúda novú intenzitu a kvalitu slovenské národnoemacipačné hnutie. Do popredia sa dostáva myšlienka slovanskej vzájomnosti, ktorá sa stala jednou z kľúčových tém súdobej literatúry. Národnoobrodenecké hnutie však zostávalo naďalej jazykovo a konfesionálne rozdelené. Snahou o zblíženie oboch táborov (bernolákovcov a po česky píšucich evanjelikov) bolo založenie literárneho a kultúrneho **Spolku milovníkov reči a literatúry slovenskej** v roku 1834,

ktorý pôsobil v Budíne a Pešti. Spolok v rokoch 1835–1840 vydával almanach literárneho a zábavnopoučného charakteru *Zora*, kde vychádzali príspevky v bernolákovčine i češtine.

Preromantizmus

Takmer paralelne s prejavmi vrcholného klasicizmu a doznievajúceho osvietensko-racionalistického typu písania čoraz viac autorov v 20. a 30. rokoch 19. storočia vo svojej tvorbe opúšťa normatívne princípy klasicizmu a smeruje k novej romantickej estetike. Túto fázu postupného prekonávania klasicizmu a prechodu k romantizmu nazývame termínom preromantizmus. Nástup preromantizmu sa v slovenskej literatúre ohlasuje príklonom k subjektívnejšej tematike spojenej s emancipáciou autorského subjektu, zdôrazňovaním citovosti a vyzdvihovaním folklóru ako obrazu národnej individuality.

Cestu preromantizmu v poézii otvoril **Pavol Jozef Šafárik** (1795–1861) básňami *Poslední noc* a *Slavení slovanských pacholků* zo zbierky *Tatranská Múza s lyrou slovanskou* (1814). V básňach inšpirovaných ľudovou slovesnosťou uviedol na scénu slovenskej literatúry jánošíkovskú zbojnícku tematiku spojenú s ideálom slobody a voľnosti, čím predznamenal nastupujúce romantické obdobie. Preromantické podnety vo svojej básnickej tvorbe najintenzívnejšie využil popredný stúpenec myšlienky slovanskej vzájomnosti a česko-slovenskej jazykovej a kultúrnej jednoty **Ján Kollár** (1793–1852). Východiskovými bodmi jeho monumentálnej básnickej skladby *Slávy dcera* (I. vydanie 1824, II. vydanie 1832) boli predovšetkým záujem o slovanskú minulosť (inšpirovaný Herderovou koncepciou dejín), viera v ideály humanity a myšlienka slovanskej vzájomnosti postavená na princípe poznávania a zbližovania slovanských národov. Tieto vznešené myšlienky spájal s témou hlboko intímnou – s autentickým citovým zážitkom, ktorým je láska k žene. Kollár objavil pre slovenskú poéziu nového lyrického hrdinu – mladého človeka zmietaného osobnými túžbami a obmedzeniami, ktorý je však aktívny, nepoddajný a činorodý. Novátorsky a inšpirujúco pôsobilo v dejinách slovenskej poézie nielen spojenie hlboko osobnej a národnobuditeľskej témy do jedného celku, ale tiež zvýšená citová zainteresovanosť Kollárovho lyrického subjektu, ktorý čitateľovi poodhaľuje svoj vnútorný svet. Kollár bol i nadšeným obdivovateľom a zberateľom ľudových piesní. Výsledkom jeho zberateľského úsilia bola dvojzväzková zbierka ľudovej poézie *Národnie spievanky* (1834–1835), ktorá sa stala inšpiračným zdrojom nastupujúcej romantickej generácie.

Preromantická próza sa usilovala zobraziť hlavne citový a myšlienkový svet postáv. Preromantickí hrdinovia sú viac obrátení do seba, vyznačujú sa sklonmi k pasivite a zvýšenou precitlivenosťou. Najvýznamnejším reprezentantom preromantickej prózy je román *Ladislav* (1838), ktorého autorom je **Karol Kuzmány** (1806–1866), vydavateľ almanachu *Hronka*, ktorý zohral kľúčovú úlohu pri presadzovaní preromantickej estetiky. V tomto románe sa Kuzmány pokúsil spojiť viacero tendencií súdobej prózy: prvky sentimentálnej novely, cestopisnej prózy a „románu v listoch“ kombinuje s úvahovými pasážami o umeleckých, filozofických a spoločenských otázkach. Román ako celok je poku-

som o realizáciu Kollárovej myšlienky slovanskej vzájomnosti v próze, je prozaickým pendantom jeho *Slávy dcery*.

Viaceré prózy, ktoré vznikli v 20. a 30. rokoch 19. storočia reprezentujú svojím charakterom nový kultúrny fenomén, ktorý ovládal stredoeurópsku kultúru v období medzi napoleonskými vojnami a revolúciou 1848/49, nazývaný **biedermeier**. Tento štýl pôvodne vznikol v nemeckých krajinách a v Rakúsku, odkiaľ sa jeho prejavy dostali aj na Slovensko, kde sa začlenili do vtedajšieho preromantického literárneho prúdu. Biedermeierovsky ladené prózy sa okrem jednoduchých príbehov situovaných do idylických priestorov útulných domácností a prírodných zátiší vyznačovali túžbou po pokojnej atmosfére domova a rodinného kruhu. Ich hrdinovia sa prikláňali k spoľahlivým hodnotám, ktorými sú rodina, rodinné zázemie a láska. Najvýraznejším reprezentantom tohto typu písania bol predstaviteľ mladšej bernolákovskej generácie **Anton Ottmayer** (1796–?). Jeho literárne dielo tvorí súbor noviel publikovaných v almanachu *Zora* v rokoch 1835–1840. Výrazné biedermeierovské tendencie sú prítomné aj v nedokončenom románe **Jána Pavla Tomáška** (1802–1887) *Obchodníci* (1846). Okrem prózy biedermeier okrajovo zasiahol aj slovenskú poéziu. Biedermeierovskou kultúrnou atmosférou je poznačená najmä básnická skladba Karola Kuzmányho *Běla* (1836). Autor tu programovo rezignoval na monumentálne zobrazenie hrdinských činov, vojen a hektických udalostí, ktoré s obľubou zobrazovala klasicistická epika, a snažil sa vytvoriť protipól hrdinského eposu, idylickú básnickú skladbu, stvárnenú ako idylický obrázok z meštianskeho života plného harmonických medziľudských vzťahov.

Romantizmus

V druhej polovici 30. rokov 19. storočia nastupuje na scénu nová romantická generácia, tradične nazývaná podľa jej popredného predstaviteľa **Ľudovíta Štúra** (1815–1856) aj generáciou štúrovskou. Centrom formovania tejto generácie bolo predovšetkým bratislavské evanjelické lýceum a jeho Katedra reči a literatúry československej, na ktorej pôsobil Ľudovít Štúr ako zástupca profesora Juraja Palkoviča. Prvým vystúpením mladej romantickej generácie formujúcej sa na bratislavskom lýceu bol almanach *Plody* (1836). Druhým významným centom formovania novej romantickej generácie bolo evanjelické lýceum v Levoči, ktorého študenti sa predstavili v roku 1840 almanachom *Jitřenka*. Význam levočského lýcea vzrástol najmä po roku 1844, keď po zosadení Ľudovíta Štúra z funkcie zástupcu profesora časť jeho študentov na protest opustila bratislavské lýceum a odišla do Levoče. Významným medzníkom v dejinách slovenskej literatúry je rok 1843, keď z iniciatívy Ľudovíta Štúra, Jozefa Miloslava Hurbana a Michala Miloslava Hodžu došlo ku kodifikácii nového spisovného jazyka na báze stredoslovenských nárečí. Týmto činom došlo k prekonaniu jazykovej rozpoltenosti slovenského literárneho života a k jeho následnej integrácii. Významný podiel na presadzovaní nového jazyka v praxi mal literárny a vydavateľský **spolok Tatrín** založený v roku 1844 v Liptovskom Mikuláši. Prvou knižnou publikáciou v novej štúrovskej slovenčine bol druhý zväzok almanachu *Nitra* (1844), ktorý svojou skladbou najvýraznejšie ohlasoval novú romantickú poetiku vychádzajúcu z tradičných folklórnych žánrov, ako

bola balada a lyrická pieseň. V novej slovenčine začali od roku 1845 pod redakčným vedením Ľudovíta Štúra vychádzať *Slovenskje národňje novini* s literárnou prílohou *Orol tatránski* a v roku 1846 Jozef Miloslav Hurban založil literárny časopis *Slovenské pohľady*, ktorý vychádza dodnes.

Poetika slovenského romantizmu nadväzuje jednak na domáce literárne tradície (dielo Jána Kollára a Jána Hollého), využíva inšpiratívnu silu folklóru a tvorivo zhodnocuje aj podnety z európskych literatúr, najmä slovanských (predovšetkým poľskej, českej a ruskej literatúry). Naopak, striktne sa zavrhuje západný typ romantizmu (najmä byronizmus). Slovenskí romantici odmietajú jeho extrémne prejavy, ku ktorým radili materializmus, vypätý individualizmus, narušenú morálku, rozklad tradičných hodnôt či motívy samovraždy. Ako alternatívu ponúkali víziu čistej a harmonickej „slovanskej poézie". Slovenská **romantická poézia** sa vyznačovala smerovaním k žánrovému a druhovému synkretizmu, ktorý sa prejavoval prelínaním lyrického a epického prvku v poézii a miešaním a prestupovaním literárnych žánrov. Vyznačovala sa širokým tematickým záberom od politických básní a príležitostnej poézie cez tragickú, ľúbostnú a subjektívno-reflexívnu lyriku, balady, veršované povesti, piesne, historické spevy až po rozsiahle lyrické a lyricko-epické básnické skladby. V oblasti verša básnici nahradili časomerný a prízvučný verš, ktorý dominoval poézii klasicistickej a preromantickej, veršom sylabickým, odvodeným z domácej folklórnej tradície.

Na tradície ľudovej piesne a historických spevov spomedzi slovenských romantických básnikov intenzívne nadviazal **Samo Chalupka** (1812–1883). V jeho básnickom diele, súborne vydanom v roku 1868 pod názvom *Spevy*, dominuje historická, vojenská a zbojnícka tematika. Prototypom hrdinu Chalupkových básní je junák – bojovník za slobodu. Najrozsiahlejším textom Chalupkových Spevov je monumentálna básnická skladba *Mor ho*! Heroický príbeh stvárnený v duchu obrodeneckého historizmu a zobrazujúci slovanskú vojenskú družinu, ktorá v boji podľahne presile rímskeho cisára, je apoteózou slobody, čo azda najlepšie dokumentujú verše:

„...a čo i tam dušu dáš v tom boji divokom:
Mor ty len, a voľ nebyť, ako byť otrokom."

K ďalším historickým tematickým okruhom patria básne čerpajúce námet z obdobia protihabsburských povstaní (*Bombura, Muráň*) a z obdobia protitureckých bojov (*Boj pri Jelšave, Turčín Poničan, Branko*). V básni *Branko* sa nachádzajú verše:

„Pravde žil som, krivdu bil som, verne národ svoj ľúbil som."

Práve tie sa stali básnikovým životným krédom a zároveň epitafom. K zbojníckemu tematickému okruhu patria básne *Likavský väzeň, Junák, Kráľohoholská*, v ktorých sa dostáva do popredia romanticky stvárnený ideál pravdy, slobody a spravodlivosti.

Kým Samo Chalupka svojim dielom smeroval k romanticky stvárnenému heroickému básnickému gestu, ďalší z romantických básnikov **Andrej Sládko-**

vič (1820–1872) obohatil slovenskú romantickú poéziu o intelektuálno-filozofický rozmer a o predstavu ideálnej mravnosti, krásy a dokonalosti človeka. V lyrickej básnickej skladbe *Marína* (1846), ktorej podnetom sa stalo sklamanie v láske k Márii Pišlovej počas pobytu v Banskej Štiavnici, Sládkovič harmonicky prepojil apoteózu ženy, krásy, lásky a mladosti s apoteózou vlasti, národa, slovenskej prírody ale aj všeľudských ideálov. V lyrickoepickej básnickej skladbe v piatich spevoch *Detvan* (1853), ktorej príbeh je zasadený do obdobia vlády kráľa Mateja Korvína, Sládkovič zobrazil estetický a etický prototyp ideálneho slovenského človeka, ktorý je nositeľom len tých najlepších vlastností a je zároveň symbolom harmonického súžitia s prírodou a spätosti s národnou tradíciou. Sládkovičove básnické skladby sa v oblasti formy vzďaľovali folklorizujúcemu trendu slovenskej romantickej poézie. Príklonom k umelým (nefolklórnym) strofickým formám, zložitou kompozíciou básnických skladieb a tendenciou k sylabotonizmu v neskoršej tvorbe sa Sládkovič zaradil k predstaviteľom artistného prúdu slovenskej romantickej poézie.

K básnikom slovenského romantizmu, v ktorých tvorbe je najzreteľnejšie a najdramatickejšie formulovaný romantický rozpor jednotlivca so svetom, patrí **Janko Kráľ** (1822–1876). Vo svojej tvorbe invenčným spôsobom prispôsobil folklórne žánrové formy (predovšetkým baladu a pieseň) vlastnému básnickému naturelu, plnému romanticky prežívaných pocitov nepokoja, tragiky, samoty a smútku, a dal im nový aktualizovaný obsah. Predovšetkým žáner balady so svojím tragickým vyústením sa stal v Kráľovej poézii najproduktívnejším. Spomedzi množstva Kráľových balád (*Zverbovaný, Zabitý, Kvet, Pán v Tŕní, Bezbožné dievky, Kríž a čiapka, Skamenelý)* azda najviac vyniká *Zakliata panna vo Váhu a divný Janko* (1844), v ktorej tradičné kompozičné postupy baladického žánru podrobil najvýraznejšej inovácii – baladický žáner tu výrazne zosubjektivizoval. Tragizmus a vnútorné napätie básnik presunul z roviny príbehu do vnútra hrdinu, ktorý je básnikovou autoštylizáciou. Baladický hrdina je rozorvaný, zmietaný chimérami, nenachádza nikde spočinutia, je:

„veľmi divný, nikdy nie veselý,/ hrdý, ukrutný, divý...“

Tragické vyústenie balady v podobe túžby po hrdinskom čine (vyslobodení zakliatej panny), ktorý prináša smrť, je len dôsledkom vnútornej rozpoltenosti hrdinu a jeho konfliktu s reálnym svetom. Balada sa vyznačuje dynamickým striedaním idylických a dramatických obrazov, lyrických reflexií a epických pasáží a sugestívnou obraznosťou. Rovnako v žánri lyrickej piesne (napríklad *Pieseň bez mena, Pieseň, Moja pieseň*) Janko Kráľ naplno využil výrazové a obrazové bohatstvo ľudovej slovesnosti, ktoré obohatil o výrazný subjektívno-reflexívny rozmer. Špecifické miesto v Kráľovej tvorbe má rozsiahly cyklus básní objavených v rukopisnej pozostalosti. Editor Kráľových rukopisných textov, literárny historik Milan Pišút, pomenoval túto cyklickú básnickú skladbu podľa narážky v básni *Dva orly* názvom *Dráma sveta*. Neskôr literárny historik Oskár Čepan použil na jej označenie názvy dvoch kľúčových básní tejto skladby, a to *Strom nesmrteľnosti alebo Dvanásť slov*. Básnik sa tu postupne vyrovnáva s otázkami filozofie dejín ľudstva, s problémami vtedajšej súčasnosti a napokon jeho reflexie vyúsťujú do prorockých vízií budúcnosti.

Básnik **Ján Botto** (1829–1881) predstavuje svojou tvorbou alegoricko-elegický pól slovenskej romantickej poézie. Najpôsobivejšou časťou jeho básnickej tvorby je baladika. V balade *Žltá ľalia* zobrazil tému porušenia manželskej prísahy, v balade *Ctibor* o bezohľadnom pánovi hradu Beckov využil námet Bürgerovej balady *Divý poľovník,* v balade *Margita a Besná* zobrazil námet o macoche, ktorá svoju nevlastnú dcéru zo žiarlivosti sotí zo skaly do rieky Váh a sama napokon pod ťarchou výčitiek nachádza smrť na tom istom mieste. Vrcholným básnickým dielom Jána Bottu je lyrickoepická elegicky ladená básnická skladba *Smrť Jánošíkova* (1862), v ktorej aktualizoval heroicko-tragický moment jánošíkovského mýtu a oslávil nezničiteľnosť ľudskej túžby po slobode. Po neúspechu revolúcie v rokoch 1848/49 sa v romantickej poézii výraznejšie presadzujú **mesianistické tendencie**. Prejavujú sa príklonom k náboženskému mysticizmu, predovšetkým k vyzdvihovaniu paralely medzi utrpením Krista a utrpením slovanských národov, fatalizmom, vizionárstvom, vierou v historické poslanie Slovanov a myšlienkou ich budúceho zjednotenia. Túto líniu slovenského romantizmu reprezentuje predovšetkým **Michal Miloslav Hodža** (1811–1870) rozsiahlou lyricko-epickou básnickou skladbou *Matora* (1857), filozofickou básňou *Slavomiersky* (1862) a reflexívnou básnickou skladbou *Vieroslavín*, v ktorej básnik vyjadril vieru v kresťansko-slovanskú obrodu ľudstva očakávajúceho vyslobodenie, a **Samo Bohdan Hroboň** (1824–1894) početnými alegorickými a ódicko-žalmickými básnickými skladbami (*Slovopieseň*, 1857, *Slovenské iskrice* 1857, *Svätopomstopej,* 1872). Mesianisticky orientované skladby oboch autorov sa vyznačujú náročnou kompozíciou a zložitým jazykom, plným významovo nedešifrovateľných novotvarov.

Slovenská **romantická próza** tematicky zobrazuje jednak historickú tematiku (veľkomoravské dejiny, postavy a udalosti uhorských dejín, tematiku tureckých vojen a protihabsburských povstaní), jednak tematiku súčasnú, ktorú reprezentuje najmä cestopisná, publicisticko-dokumentárna a satirická próza. Zo žánrového hľadiska sa historická próza pohybuje medzi preferenciou žánru historickej povesti a smerovaním k románovej kompozícii, próza so súčasnou tematikou zasa preferuje novelistický typ rozprávania. K najvýraznejším predstaviteľom slovenskej romantickej prózy patria predovšetkým Jozef Miloslav Hurban (1817–1888) a Ján Kalinčiak (1822–1871). **Jozef Miloslav Hurban** sa ako prozaik stáva tlmočníkom ideologických názorov vlastnej generácie (predovšetkým v próze *Prítomnosť a obrazy zo života tatranského*, 1844), ale vie byť aj kritickým vnímateľom dobovej reality (*Prechádzka po považskom svete*, 1844) a zároveň aj ostrým satirikom pranierujúcim tienisté stránky vtedajšieho slovenského života (*Korytnické pohárik*y, 1847). Najvydarenejšou Hurbanovou prózou so súčasnou tematikou je „noveletka“ *Od Silvestra do Troch kráľov* (1847), v ktorej zobrazil svet slovenského malomesta s jeho obmedzenosťou a prehnanou túžbou po peniazoch a bohatstve. Tieto negatívne stránky života stelesňuje predovšetkým postava starého mládenca Šúplatu, ktorý predstavuje moliérovský typ lakomca a boháča. Spomedzi Hurbanových historických próz patrí k najlepším *Olejkár* (1846). Tajuplný a dramatický príbeh tejto prózy, ktorá nesie žánrové znaky tzv. anglického gotického románu, sa odohráva v 14. storočí v časoch Matúša Čáka Trenčianskeho.

Najplodnejším prozaikom slovenského romantizmu bol **Ján Kalinčiak**. V centre jeho záujmu bola predovšetkým historická próza s rôznou tematikou a zasadená do rozličných historických období: do 9. storočia je situovaná alegorická próza *Mládenec slovenský* (1847), do obdobia vlády kráľa Mateja Korvína sú zasadené prózy *Bozkovci* (1842) a *Milkov hrob* (1845), na pozadí protiturecких bojov sa odohráva príbeh romantickej lásky dvoch mužov k jednej žene *Púť lásky* (1846), v druhej polovici 17. storočia sa odohráva najkrvavejšia próza slovenského romantizmu *Bratova ruka* (1846), ktorej námetom je krvná pomsta dvoch šľachtických rodín. K širšej románovej kompozícii smerujú dve Kalinčiakove prózy: *Knieža Liptovské* (1852), odohrávajúca sa na konci 15. storočia, a *Orava* (1870), ktorej príbeh je situovaný do obdobia protihabsburských povstaní a náboženských nepokojov na Slovensku. Súčasnej problematike – obrazu volieb stoličných úradníkov – sa venoval v satirickej próze *Reštavrácia* (1860).

Od romantizmu k realizmu

Roky 1849–1875, teda obdobie po revolúcii 1848/49, sú v dejinách slovenskej literatúry prechodným obdobím, v ktorom pozorujeme postupný rozklad romantizmu a pozvoľný nástup literárneho realizmu. 50. roky 19. storočia sú poznačené pocitmi sklamania a nesplnenými očakávaniami z revolúcie, čo poznačilo aj literárnu tvorbu. K oživeniu literárneho života na Slovensku došlo až v 60. rokoch, najmä po vzniku celonárodnej kultúrno-osvetovej inštitúcie **Matice slovenskej** (1863), ktorá svoju činnosť vykonávala do roku 1875, kedy bola násilne zatvorená uhorskou vládou.

V literárnej tvorbe v tomto období naďalej pokračujú príslušníci predrevolučnej romantickej generácie, no objavujú sa už autori, ktorí čoraz silnejšie polemizujú z romantickým hodnotovým a estetickým systémom. Najvýraznejším polemikom s romantickou štúrovskou generáciou bol **Jonáš Záborský** (1812–1876). Vekovo síce patril do tejto generácie, no svojou filozofickou i estetickou orientáciou stál voči nej v opozícii. Ako osvietenskému racionalistovi mu boli blízke princípy klasicizmu. Rovnako aj v oblasti literárneho jazyka stál v opozícii voči štúrovcom a literárnemu jazyku, ktorý presadzovali. V roku 1851 vydal básnickú zbierku *Žehry* s podtitulom *Básně a dvě řeči*, ktorá nielen že bola poplatná dávno prekonanej estetike klasicizmu, ale navyše bola napísaná v češtine, čím Záborský na prahu 50. rokov spochybnil kodifikačné úsilie štúrovskej generácie. V polemike s romantikmi bola táto zbierka ostro odmietnutá jednak ako oneskorený plod klasicizmu, jednak pre literárny jazyk, v ktorom vyšla. Okrem poézie Záborský písal (od konca 50. rokov už po slovensky) aj prózu a drámu. Jeho prozaická tvorba je výrazne poznačená osvietensko-racionalistickým typom písania, ktorý sa prejavuje kriticizmom, racionalisticky motivovanou satirou, didaktizmom a sklonom k utópii. K najpozoruhodnejším patrí satiricko-parodická próza *Faustiáda* (1864), ktorá je politickou a spoločenskou satirou na uhorské pomery 50. a 60. rokov 19. storočia. Záborský napísal vyše 20 veršovaných historických drám z uhorsko-slovenských, srbských, rusko-poľských a ruských dejín, no jeho najlepšou a najinscenovanejšou hrou sa stala veselohra *Najdúch*, ktorá je satirickým pohľadom na poklesky demoralizovaného zemianstva.

Okrem Jonáša Záborského sa dramatickej tvorbe v postromantickom období intenzívne venoval **Ján Palárik** (1822–1870). Vo svojej tvorbe nadväzoval jednak na domácu veselohernú tradíciu reprezentovanú Jánom Chalupkom ale aj na podnety súdobej maďarskej a poľskej dramatiky. Palárikove veselohry *Inkognito* (1858), *Drotár* (1860) a *Zmierenie alebo Dobrodružstvo pri obžinkoch* (1862), ktorých ústredná komediálna zápletka bola vybudovaná na princípe zámeny postáv, mali prevažne národnovýchovné zacielenie a v ich centre stála problematika odrodilstva. V oblasti prózy boli v tomto období najproduktívnejšie krátke prozaické žánre, ako bola poviedka, humoreska, besednica, fejtón a cestopisná črta. K prozaikom, ktorí pestovali práve tieto žánrové typy, patrili predovšetkým **Gustáv Kazimír Zechenter-Laskomerský** (1824–1908) a **Ľudovít Kubáni** (1830–1869). Práve v týchto žánroch autori najsilnejšie opúšťali romantický postoj ku skutočnosti a otvárali cestu nastupujúcim umeleckým princípom literárneho realizmu.

Realizmus

Realizmus v slovenskej literatúre nastupuje približne v polovici 70. rokov 19. storočia, teda v období po rakúsko-maďarskom vyrovnaní (1867), ktoré negatívne zasiahlo do života slovenského národa (zatvorenie Matice slovenskej v roku 1875, likvidácia troch slovenských gymnázií, nástup maďarizácie). Na prelome 19. a 20. storočia prejavy realizmu koexistujú paralelne s literárnou modernou a jeho dozvuky môžeme pozorovať ešte v období medzi dvoma svetovými vojnami, keď sa realistický prúd spolu s modernistickými a avantgardnými literárnymi smermi podieľa na pluralitnom literárnosmerovom obraze medzivojnovej slovenskej literatúry.

Nástup realizmu v slovenskej literatúre bol sprevádzaný výmenou literárnych generácií. Impulzom k tomuto generačnému obratu sa stala predovšetkým polemika okolo almanachu *Napred* (1871), ktorý zostavili Pavol Országh, ktorý neskôr prijal pseudonym Hviezdoslav (1849–1921), a Koloman Banšell (1850–1887). Almanach bol výrazom snahy prekonať umeleckú stagnáciu postromantického obdobia smerom k novému estetickému výrazu. Almanach ostro odmietli konzervatívne zmýšľajúci príslušníci staršej literárnej generácie na čele s Jozefom Miloslavom Hurbanom. I napriek tomuto odmietnutiu, ktoré malo charakter ostrého generačného sporu, bol nástup novej literárnej generácie nezadržateľný.

Nová realistická poetika sa v tematickej oblasti prejavuje opúšťaním historických námetov, ktoré boli obľúbené v období romantizmu. Pozornosť autorov sa naopak obracia smerom k súčasným a dobovo aktuálnym témam. V poézii sa definitívne prekonáva romantický sylabický verš odvodený z folklórnych vzorov a presadzuje sa sylabotonický verš a príklon k artistným (nefolklórnym) žánrovým a strofickým formám: vznikajú zložito štruktúrované lyrické cykly a veršovaná epika realistického typu, v oblasti strofických foriem sa opäť presadzuje sonet, ale aj ďalšie typy klasických strofických útvarov (tercíny, sestíny, oktávy, stance). V próze za začínajú uplatňovať žánrové útvary ako spoločenský román a novela, poviedky a črty najrozličnejšieho typu

(humoristicko-satirické, s etnograficko-dokumentárnou či sociálno-psychologickou tendenciou).

Prvú generáciu realistických autorov reprezentujú okrem básnika Pavla Országha Hviezdoslava aj básnik a prozaik Svetozár Hurban Vajanský (1847–1916), prozaik Martin Kukučín (1860–1928) a tiež spisovateľky a zároveň organizátorky ženského hnutia Terézia Vansová (1857–1942) a Elena Maróthy-Šoltésová (1855–1939).

Básnik a prozaik **Svetozár Hurban Vajanský** bol jednou z vedúcich osobností slovenského národného života v 80. a 90. rokoch 19. storočia. Jeho básnická zbierka *Tatry a more* (1879) má v dejinách slovenskej poézie prelomový charakter. Vidieť v nej postupný prechod od poézie romantizujúceho alegorického a piesňového typu k poézii sylabotonickej, tematicky smerujúcej k zachyteniu reálneho života a dobovo aktuálnejších tém. Ako prozaik sa okrem poviedok a čŕt venoval žánru spoločenského románu a novely, v ktorých predstavil svet slovenskej inteligencie, meštianstva a drobných zemanov. Napríklad v románe *Suchá ratolesť* (1884) zobrazil postupnú premenu kozmopolitne zmýšľajúceho zemana Stanislava Rudopoľského na národne uvedomelého príslušníka slovenského národného spoločenstva. Na jeho „národnej" a zároveň aj „mravnej" premene participuje rôznorodá skupina postáv predovšetkým z radov slovenskej inteligencie a statkárov. Spoločenským témam sa Vajanský venoval aj v románovej novele *Letiace tiene* (1883) a v románoch *Pustokvet* (1893), *Koreň a výhonky* (1895–1896) a *Kotlín* (1901). Kým Vajanský vo svojich spoločenských románoch a novelách využíval vysoký konverzačný štýl typický pre meštiansky salón a prostredie inteligencie, ďalší z prozaikov prvej realistickej generácie – **Martin Kukučín** vo svojich prózach naopak umelecky zužitkoval princípy hovorového, ľudovo štylizovaného rozprávačstva. Vo svojich krátkych prózach a črtách predstavil tradičný svet slovenskej dediny s jeho typickými postavami a postavičkami, zvykmi a tradíciami. Z veľkého množstva poviedok azda najväčšiu popularitu získala groteskne ladená poviedka s prvkami situačnej komiky *Rysavá jalovica* (1885) a tragicky ladená poviedka o duševne postihnutom dedinskom pastierovi *Neprebudený* (1886). Širšej sociálno-spoločenskej problematiky sa Kukučín dotkol v poviedke *Keď báčik z Chochoľova umrie* (1890) a v novele *Dies irae* (1893). Osobité miesto v Kukučínovej tvorbe majú prózy tematicky viazané k rôznym prostrediam a lokalitám (nielen v Európe, ale aj v zámorí), v ktorých počas svojho života pôsobil: pražskému prostrediu, ktoré poznal zo svojich štúdií medicíny, venoval sériu próz, z ktorých vyniká predovšetkým kronikársko-analytické zobrazenie tragických osudov pražskej rodiny *Zápisky zo smutného domu* (1894), prostredie dalmatínskej dediny a jeho spoločenské problémy zobrazil v románe *Dom v stráni* (1903–1904), prostredie chorvátskych vysťahovalcov v Južnej Amerike zasa v románovej kronike *Maťvolá* (1926–1927). Najvýraznejším predstaviteľom slovenskej poézie obdobia realizmu je **Pavol Országh Hviezdoslav**. Svoje básnické umenie rozvinul do monumentálnych podôb v lyrike, veršovanej epike i dráme. Ako lyrik vytvoril niekoľko rozsiahlych, neraz zložito komponovaných lyrických cyklov, ktoré sa vyznačujú hĺbkou básnických reflexií a širokým tematickým rozpätím, pohybujúcim sa medzi témami bytostne osobnými a nadosobnými: témam „kozmickým" sa venuje v cykle *Sonety* (1886), podobu

voľne komponovaného „básnického denníka“ má trojdielny cyklus *Letorosty* (1885–1895), s prírodne ladenou lyrikou sa stretávame v cykloch *Prechádzky jarom* (1898) a *Prechádzky letom* (1898), témam spoločenským a dobovo nanajvýš aktuálnym sa venuje v *Krvavých sonetoch* (1914), v ktorých reaguje na tragické udalosti I. svetovej vojny. Hviezdoslavov dôraz na formálnu dokonalosť poézie, príklon k vysokému básnickému štýlu a zdôrazňovanie vznešenosti básnického umenia korešponduje s tendenciami európskeho parnasizmu.

Ako epik vytvoril Hviezdoslav okrem niekoľkých kratších epických skladieb a sociálne ladených balád tri monumentálne skladby tematicky viazané na prostredie jeho rodnej Oravy: lyricko-epickú básnickú skladbu *Hájnikova žena* (1884–1886) stvárňujúcu etický konflikt medzi svetom hájnikovej chalupy a panského kaštieľa a skladby *Ežo Vlkolínský* (1890) a *Gábor Vlkolinský* (1897–1899), ktoré sú hlbokou, neraz až dokumentárne vernou sondou do života oravských zemanov v druhej polovici 19. storočia. Najvýznamnejším Hviezdoslavovým dramatickým textom je päťdejstvová tragédia s biblickým námetom *Herodes a Herodias* (1909), v ktorej sa Hviezdoslav prezentoval ako autor smerujúci k shakespearovskému typu drámy stvárnenej ako vysoký básnicko-dramatický útvar.

Na prelome 19. a 20. storočia, v období, keď literatúru a umenie ovládla atmosféra a životné pocity fin de siècle, vstupuje na scénu druhá realistická generácia, reprezentovaná Jozefom Gregorom Tajovským (1874–1940), Boženou Slančíkovou-Timravou (1867–1951), Jankom Jesenským (1874–1945) a Ladislavom Nádaši-Jégem (1886–1940). Ide o generáciu, ktorá na jednej strane rozvíja a dotvára realistický model literatúry, no na strane druhej sa formuje už v dotyku s nastupujúcimi modernistickými tendenciami, pod tlakom ktorých neraz prehodnocuje poetologické postuláty predchádzajúcej realistickej generácie: predovšetkým rezignuje na národnoreprezentatívnu funkciu literatúry, ktorú zdôrazňovali a svojím dielom aj napĺňali predovšetkým Vajanský a Hviezdoslav a, naopak, zvýraznili jej spoločensko-kritickú funkciu.

V próze títo autori rezignovali na veľké epické syntézy v podobe románu a skôr sa prikláňali ku kratším žánrovým formám, ako bola novela, poviedka či črta. V rovine tematickej sa v prózach dostávajú do popredia pocity dezilúzie a sociálnej a spoločenskej bezvýchodiskovosti, ktoré sú neraz sprevádzané ironicko-satirickým podtónom.

Jozef Gregor Tajovský vo svojej prozaickej tvorbe na jednej strane nadviazal na kukučínovskú tradíciu krátkej prózy, no na druhej strane ju výrazne posunul k tragickejšiemu pólu a k drsnejšiemu, neiluzívnemu pohľadu na skutočnosť. Vo svojich poviedkach a črtách sa sústredil predovšetkým na zobrazenie biedneho života chudobných a sociálne vydedených ľudí (vdov, sirôt, sluhov, slúžok, ľudí rôznym spôsobom handicapovaných), žijúcich na dedine a mestskej periférii. Hrdinovia Tajovského poviedok a čŕt sa sústreďujú predovšetkým na zabezpečenie elementárnych životných potrieb (poviedky *Horký chlieb, Na chlieb*), snažia sa vyrovnať s úžernícky praktikami bánk či jednotlivcov (*Matka Pôstková, Úžerník*), nesú následky alkoholizmu (*Apoliena, Smädní, Aby odvykali*), tragicky sa vyrovnávajú s fenoménom sociálnej nerovnosti (*Pastierča*) či s vlastnou degradáciou na lacnú pracovnú silu (*Maco Mlieč*) a pod.

Ako dramatik sa Tajovský venoval veselohre (*Ženský zákon*, 1900) ale aj umelecky náročnejšiemu dramatickému žánru (*Statky zmätky*, 1909) a psychologicky ladeným jednoaktovkám (*Matka*, 1906; *Hriech*, 1911; *V službe*, 1911; *Tma* 1912). Tajovskému sa ako dramatikovi podarilo oslobodiť starší žáner „ľudovej hry" od moralizovania, didaktizmu, pseudofolklórnych klišé a romanticko-sentimentálnych schém, teda od prvkov typických napríklad pre dramatickú tvorbu jedného z naproduktívnejších dramatikov prelomu 19. a 20. storočia Ferka Urbánka (1859–1934), a naopak budovať presvedčivý realistický typ divadelnej hry a zároveň využívať impulzy modernej európskej dramatiky (A. P. Čechov, H. Ibsen). **Božena Slančíková-Timrava** obohatila slovenskú prózu o nové originálne témy: vniesla do literatúry maximálne odsentimentalizovaný pohľad na lásku a vzťah muža a ženy, motívy ironického a deziluzívneho pohľadu na svet, ostrú sebairóniu, ale i odpatetizovaný a otvorene kritický pohľad na život národa, počnúc obyčajným človekom a končiac jeho elitou. Timrava vo svojich prózach, ktoré možno rozdeliť na tzv. prózy spoločenské alebo „panské" a dedinské, vytvorila množstvo originálnych, predovšetkým ženských postáv, z ktorých mnohé nesú výrazný autobiografický rozmer. V próze *Za koho ísť* (1893) ironicky zobrazila moment hľadania „dobrej partie" na vydaj, v *Ťažkom položení* (1896) predstavila pestrú paletu postáv z radov vidieckej inteligencie a prázdnotu ich myšlienkového a citového sveta, v novele *Bez hrdosti* (1905) trpké precitnutie z lásky k bezcharakternému a cynickému mužovi, v románovej novele s ironickým názvom Veľké šťastie (1906) zasa osudy dievčat a žien, z ktorých každá vlastným spôsobom hľadá svoje vysnívané „veľké šťastie" v podobe výhodného a šťastného vydaja, no často nachádza iba neopätovanú lásku a citové sklamanie. Osobité miesto medzi Timravinými spoločenskými prózami majú autobiograficky ladené novely *Skúsenosť* (1902), v ktorej odhalila pravú tvár a pokrytectvo tých, ktorí sa považovali za národnú elitu, a *Všetko za národ* (1926), v ktorej polemizuje s ideálnymi a romantizujúcimi predstavami o živote národa. Z próz tematicky viazaných k dedinskému prostrediu a postavám je najznámejšou novela *Ťapákovci* (1914), kde na psychologicky prepracovanom príbehu jednej rodiny pranieruje konzervatívnosť, zaostalosť a patriarchálny spôsob života.

Literárna moderna

Literárna situácia na prelome 19. a 20. storočia sa vyznačovala paralelnou koexistenciou viacerých literárnych tendencií: kým v próze zaznamenávame rozvinutie a dotvorenie realistického modelu literatúry, poézia smeruje k zásadnému prehodnoteniu realisticko-parnasistického básnického kánonu. Nastupujúca generácia básnikov hľadá nové inšpiračné zdroje predovšetkým v európskom a českom symbolizme, využíva podnety impresionizmu a ojedinele aj dekadentnú štylizáciu. Túto novú básnickú generáciu, ktorá vstupuje do slovenskej literatúry okolo roku 1900 nazývame súhrnným označením „slovenská moderna". Nástup básnikov slovenskej moderny sprevádzala atmosféra „konca storočia", poznačená intelektuálnou krízou moderného človeka, mučivým pochybovaním o jestvujúcich hodnotách, dezilúziou a životným pocitom nenaplnenia. Básnici vedome rezignujú na tvorbu rozsiahlych lyrických cyklov, domi-

nantným útvarom poézie sa stáva jednotlivá lyrická báseň, na periférium záujmu sa dostáva aj epická poézia. Na rozdiel od predchádzajúcej epochy sa poézia stáva intímnejšou, subjektívnejšou, rezignuje na realistickú vecnosť a zmysel pre konkrétny detail, a naopak, prikláňa sa k mnohovýznamovej reči symbolov, k náznakovosti, objavuje nové významové bohatstvo slov, oproti parnasistickej rétorickosti a monumentálnosti prináša civilnejší odpatetizovaný prejav.

Najvýznamnejším predstaviteľom slovenskej moderny a zároveň jej vedúcim predstaviteľom je básnik Ivan Krasko (1876–1958). Zbierka *Nox et solitudo* (Noc a samota, 1909) obsahuje lyriku osobného smútku a pochmúrnych citových nálad, sprevádzanú obrazmi noci, hmlistých, daždivých a sychravých dní, lyriku tematizujúcu pocit samoty spôsobený jednak stroskotaním ľúbostných vzťahov ale aj pocitom odlúčenosti od domova. Básnik okrem tém intímnych a nanajvýš subjektívnych reaguje aj na témy národné a sociálne, a to najmä v básni *Jehovah*, ktorá je napísaná na spôsob starozákonných zaklínacích žalmov. Zbierka *Verše* (1912) opäť obsahuje lyriku osobného smútku ale i lyriku s nadosobnou tematikou. Nájdeme tu lyrické spomienky na prebolené lásky, na dávno zabudnuté momenty, pocity samoty a skepsy ale aj snahu o ich prekonanie. Zbierka vyvrcholuje básňami silného sociálneho protestu *Otrok, Otcova roľa* a *Baníci*. Po tejto básnickej zbierke sa Ivan Krasko ako básnik odmlčal. Z formálneho hľadiska vo svojej poézii Krasko nadväzuje na hviezdoslavovský sylabotonický verš, no prináša i niektoré nové momenty, predovšetkým dôraz na eufonickú stránku verša, ktorá napomáha vytvoriť vhodnú atmosféru pre intenzívny lyrický zážitok a náznaky postupného uvoľňovania verša, ktoré rozvinuli básnici v poprevratovom období. V oblasti básnických žánrov i takým útvarom, ako je balada, dokázal dať nový lyrický charakter. K ďalším básnikom slovenskej moderny patria okrem Janka Jesenského aj Ivan Gall (1885–1955) a Vladimír Roy (1885–1936).

Literatúra v období medzi dvoma svetovými vojnami

Dagmar Roberts

Zmeny v literárnom živote a estetike dvadsiatych rokov 20. storočia

Rozpad Rakúsko-Uhorska a vznik Československa vyvolali na Slovensku protichodné pocity – od nadšenia až po skepsu. Zatiaľ čo málopočetná slovenská inteligencia vznik republiky uvítala, veľká časť obyvateľov Slovenska sa len ťažko vyrovnávala s narušením stáročných väzieb s Uhorskom a s nastoľovaním nového administratívneho poriadku. Dotváranie modernej štátnej identity komplikovala dlhodobá identifikácia s monarchiou, do vytvárania národnej identity zasa zasahovala teória čechoslovakizmu. Neochota československej vlády dodržať závery Pittsburgskej a Clevelanskej dohody časom viedla k pocitu nespokojnosti na slovenskej strane a k nárastu autonomistických tendencií.

Dvadsiate roky znamenajú rozklad dovtedy viac-menej homogénneho estetického modelu, k čomu prispela aj výrazná generačná výmena, ktorá nastala okolo roku 1922–24. Mladá generácia spisovateľov sa skupinovo predstavila v *Sborníku mladej slovenskej literatúry* (1924), do ktorého prispelo 15 básnikov a 17 prozaikov. Nastupujúcim literátom sa otvorili širšie publikačné možnosti v novovzniknutých časopisoch – napr. v *Mladom Slovensku, Svojeti, DAV-e, Vatre* či obnovených *Slovenských pohľadoch.*

V dvadsiatych rokoch prestal Turčiansky Svätý Martin zohrávať úlohu exkluzívneho slovenského ideologického centra, i keď naďalej priťahoval konzervatívne a národne orientované kruhy. Po vzniku Československa sa administratívnym centrom Slovenska stala excentricky situovaná, trojjazyčná Bratislava. Vznikli tu viaceré nové inštitúcie, ktoré mali prispieť k slovakizácii mesta i regiónu – napr. Univerzita Komenského (1919), Slovenské národné divadlo (1920) i Slovenský rozhlas (1926). Bratislava prilákala najmä mladších spisovateľov a do literárneho života sa zapísala cez topos urbánneho, ktorý sa časom dostal do príkreho kontrastu s obrazom slovenského vidieka. Príkladom očarenia mladej generácie dynamikou mesta a novým životným štýlom môže byť novela *Laco a Bratislava* (1928) od **Ivana Horvátha** (1904–1960).

> *„Laco s vytržením vítal Bratislavu a stanica vítala jeho. Rukou kýval mestu ako znovunájdenej milenke, ponoril sa do prúdu ľudí, ktorý sa hrnul s ním staničnou cestou, a chcel každému okoloidúcemu stisnúť ruku. Štefánikova cesta bola dlhá a čistá, akoby sa bola vyzdobila. Napravo stáli veľké lešenia, murári stavali dáky dom, práca im šla v poriadku, ticho. Električka išla okolo, škripela, vŕzgala, Laco však nespozoroval, aké je to odporné. Laco bol vo vytržení, všetko sa mu páčilo, chcel objať Bratislavu a povedať jej: Som tu, tvoj nový milenec... Otváral naširoko oči, chcel všetko vidieť, všetko objať zrakom. Bolo to v utorok, čo prišiel do Bratislavy, ten deň chodil od rána do večera po uliciach a všetko sa mu páčilo. Možno, že i preto, že bolo krásne, že všetci ľudia mali natešené tváre. Ten deň sekretár pána ministra, keď prišiel do úradu, bozkal slečnu od underwoodky a nevedel, prečo to robí. Slnce bozkávalo Bratislavu celý deň, Laco chcel byť slnečným lúčom.“* (*Laco a Bratislava*, vyd. Tatran Bratislava 1981, s. 59)

Prisvojenie si Bratislavy predstavovalo jedno štádium expanzie slovenskosti: ďalším bolo objavenie Európy (jedna z Horváthových nasledujúcich kníh sa nazýva *Vízum do Európy*). Horváthova raná tvorba dokumentuje vytváranie modernej národnej identity, zbavenej ťarchy trudnomyseľného 19. storočia. Lacovo putovanie životom je v znamení „mladosti, nádeje a lásky“ (tamže, s. 101). Ťarcha reality sa (nateraz) nepociťuje, naopak, potláča sa. Pozadím takéhoto prístupu je avantgarda, najmä dotyk s českým poetizmom.

Príznačným javom dvadsiatych rokov bolo úsilie o „nacionalizáciu nočného života“ Bratislavy. Najznámejším reprezentantom bratislavskej bohémy bol **Tido J. Gašpar** (1893–1972), štylizujúci sa do podoby dandyho. Jeho ornamentálna próza je oneskorenou kópiou viedenskej secesie.

> *„Vzdych, zlomený zpoly, v akomsi vnútornom kvílení uviaznuvší vzdych, odletel z jej rudoplanúcich úst tak podivne, ako by čierny netopier noci v slnečnej hodine vybrnkol z ružového kra. Bola nepokojná, tajné chvenie ju rozvlňovalo celú a v očiach jej blýskal oheň zatajovanej muky, ktorá, zdalo sa, upa-*

ľuje ju celú svojou prudkou žiarou, ako mučenicu neznámej žiadosti.“ (*Zločin panny Anny*, súbor *Červený kláb*, vyd. Matica slovenská Martin 1936, s. 69)

Napriek pokusom o pretvorenie Bratislavy na moderné veľkomesto skutočnou metropolou bola pre Slovákov Praha. Začiatkom dvadsiatych rokov v nej študovali viacerí budúci slovenskí umelci. Praha sprostredkovala nové ideologické a estetické trendy, ktoré boli v opozícii k martinskému etnocentrizmu, konzervativizmu a tradicionalizmu. Avantgardné impulzy (futurizmus, konštruktivizmus, poetizmus, dadaizmus) sa stretli s odozvou najmä u ľavicovo orientovaných mladých intelektuálov. Praha slovenskej kultúre najviac „otvorila okná do Európy“ (otváranie okien do Európy bolo obľúbenou dobovou metaforou).

V Prahe sa slovenskí študenti dostali do kontaktu aj s boľševizmom a komunistickou ideológiou. Proletárska poézia dvadsiatych rokov sa azda najvýraznejšie prejavila v zbierke *Som, myslím, cítim a vidím, milujem všetko, len temno nenávidím* (1923) od **Jána (Roba) Poničana** (1902–1978). Snahou zbierky je presadiť nový estetický kánon proletárskeho umenia, s čím súvisí vedomé popieranie poetických konvencií.

„... Tak sa zrodila na zemi továreň,
nového Boha chrám,
v nej oltármi sú stroje
a kňazom plemä z anjela-čerta: robotník.
Nech žije nový Boh!
Nech zneje modlitba nová a krásna: PRÁCA.
Nech žije, nech žije, nech žije nový Boh!“

(báseň *Genezis*, zb. *Som*, vyd. Bratislava 1923, s. 78)

Zbierka *Som* ukazuje Poničanovu inšpiráciu talianskym futurizmom, ako aj formujúcim sa českým poetizmom. Autor oslavuje krásu techniky, silu, výbušnosť, rýchlosť. Cieľ proletárskej revolúcie je výsostne hedonistický: zabezpečiť dostatok, krásu a uspokojenie základných potrieb pre všetkých. Pre Poničana sú hodnotami zdravie, láska, mladosť, novosť; ich reprezentantom – proletárom - sa však odopiera participácia na moci.

Slovenská poézia dvadsiatych rokov sa inovovala najmä zásluhou **Ladislava Novomeského** (1904–1976). Už jeho prvé zbierky *Nedeľa* (1927) a *Romboid* (1932) sú príkladom víťazstva básnickej tvorivosti nad programovosťou, ktorá bola podmienená Novomeského komunistickým presvedčením. Lyrický subjekt uskutočňuje svoj prieskum sveta prostredníctvom odosobnenej reflexie. Poznanie ťarchy sveta vyúsťuje do pocitu odcudzenia, neistoty a melanchólie. Ich kompenzáciou je poetizácia sveta, ktorá má prekryť tragiku života. Novomeského básne sa vyznačujú silnou obraznosťou, často obsahujú niekoľko návratných motívov a epický prvok. V niektorých básňach sa uvoľňuje verš, oslabuje rým, posilňuje asociatívnosť a zmeny slovosledu. V *Romboide* prichádza k popretiu realizácie motívov a tvarov podľa prírody. V duchu avantgardy sa tvar rozbíja a rekonštruuje podľa fantázie.

„Za čiernej noci, tmavšej kávy
ňouž slávim denne oldomáš,
za čiernej noci, tmavšej kávy
votrel sa ku mne modrý hráč.
Oblokom vliezol chalan do väznice,
cez mreže na stôl začal maľovať
farbami stínov – polia šachovnice.
To modrý mesiac prišiel mi dať mat.

(báseň *Somnambul* zo zb. *Romboid*, 1932)

Na základe niektorých básní sa zbierka *Romboid* považuje za jeden z vrcholov slovenského poetizmu. Paradoxom tohto tvrdenia je, že zbierka vznikla v období silnej osobnej krízy Novomeského, ktorá súvisela s pocitom nepotrebnosti básnika v revolúcii, ako aj šokom zo smrti Majakovského.

Kontinuitu s predprevratovým vývojom poézie predstavoval neosymbolizmus, ktorý sa uplatnil v tvorbe Emila Boleslava Lukáča (1900–1979), Valentína Beniaka (1894–1973), do istej miery aj Jána Smreka (1898–1982) a Štefana Krčméryho (1892–1955). **Lukáčova** zbierka *Križovatky* (1929) je ukážkou formálne prepracovanej, kultivovanej poézie, ktorá sa zapája do európskej myšlienkovej a kultúrnej tradície. Básne sú prejavom svetonázorového otrasu a pochybností o viere, láske a vnútornej slobode. Zbierka má podobu fiktívneho básnického cestopisu. Dominantný pocit lyrického subjektu je vnútorný nepokoj, priblížený i frekventovanými slovesami pohybu. V opozícii sú slová a motívy, ktoré vyjadrujú ustrnutie, uväznenie. Zbierka variuje pocity osamotenia, odcudzenia, strachu, viny a beznádeje, ktoré sprevádzajú zápas o harmóniu.

Väznený sebou samým,
najťažšie sú to putá,
ichž človek nestrasie, ichž človek neznesie.
Okovy môjho ducha telo stĺcť márne húta,
a tela hranice duch badá v údese.
Sám byť si väzením, sám byť si väzniteľom,
reťaze kuť si sám, sám do nich stále biť.
Od seba utečúc, byť samému si cieľom,
hľadajúc pramene, napokon z krvi piť.
Kto vstúpi ku mne dnu, ku komu vyjdem vonká?
Kruh trojkráľovou kriedou okolo čiarnutý.
Či šľahne čarný prút, či zaznie cengot zvonka?
Kam pôjdem? Kto ku mne? Budeš to, Pane, ty?“

(zb. *Križovatky*, vyd. EMSA Praha 1935, s. 43)

Ekonomické dôsledky vojny, ako aj jej deštrukčný dopad na ľudskú psychiku a šok z rýchlo sa meniacich politických a spoločenských pomerov boli vhodným podložím pre presadenie sa poetiky expresionizmu. V slovenských podmienkach šlo o selektívne a viac-menej intuitívne využívanie niektorých

motívov a postupov. Autori sa zamerali najmä na priblíženie hraničných stavov psychiky a zdôraznenie revolty voči ubíjajúcej konvencii. Slovenskému expresionizmu – až na malé výnimky – chýba vyhrotený pokus o ideáciu reality, o jej transcendentálne, mystické či kozmické prekročenie. Napriek tomu sa expresionistické impulzy vyskytli u množstva autorov, a to ešte niekoľko desaťročí po doznení nemeckého predobrazu.

Hrušovského román *Muž s protézou* (1925) kombinuje expresionistický úľak z vojny s dekadentne rozjatrenou emocionalitou a sadomasochistickým repertoárom. V slovenských podmienkach bolo toto dielo kopírovaním starších európskych modelov, signalizovalo však oslobodenie slovenskej literatúry od bremena národnoobrannej funkcie. Odzrkadľovalo tiež novú situáciu na knižnom trhu, na ktorú spisovatelia reagovali snahou upútať čitateľa, a to aj využitím škandalóznych tém a motívov poklesnutej literatúry.

Jedným z klasických diel slovenskej medzivojnovej literatúry – a zároveň ukážkou podoby slovenského expresionizmu – je román *Živý bič* (1927) od **Mila Urbana** (1904–1982). Urban v ňom ukazuje dopad vojny na dedinské spoločenstvo, teda akým spôsobom dedina zvnútorňuje rušivý vonkajší impulz. Celkový pohyb kolektívu smeruje od nečinnosti k revolte, ktorá vyplýva zo straty ilúzie. Urban približuje zrod expresionistického nového človeka, ktorý sa zbavuje podriadenosti a pasivity (symbolika stratených rúk) a prebúdza sa k sebauvedomeniu. Nadobudnutie vedomia podmieňuje nárast sily a aktivity.

> *„Bez konca, ako more, bolo to volanie, zmäknuté bezmedznou dôverou, zatopené vrúcnosťou ranených srdc. Chvel sa v ňom bezmocný, k stene pritisnutý človek, ktorý zablúdil vo svojom poznaní a východiska nevidel. Bezmocný, úbohý človek, žobrák pri ceste, ktorý zabudol, že má ruky. Zabudol... Sadol si do priekopy ako Jeremiáš, volajúci kohosi z vesmíru, kohosi nepodliehajúceho zákonom zeme, kohosi vzdialeného špiny a hriechu, kohosi, kto nepoznal čas ani ľudskej horkosti v ňom. A ruky, ako v tej priekope sedel, mocné ľudské ruky, plné svalov, plné krvi, ležali vedľa neho zabudnuté.*
>
> *Stratené ľudské ruky...* (*Živý bič*, vyd. SS BA 1963, s. 147–8)

...

> *Tu, v krvi sa rodil nový vek, plný smelých slov a odvážneho hovoru, plný stretania sa človeka s človekom, tu z krvi vstával nový človek, čo našiel ruky, smelé, silné ruky, ktoré už tak ľahko okovy nezomknú a ktoré sa už tak ľahko nezatrasú. V krvavých protikladoch trhali sa zákony, spoločenské formy deraveli a masky boli strhávané z tvárí nedotknuteľných autorít tohto sveta. Nový človek nechcel stredoveký pancier ani záhady: nechcel byť kaukliarom ani farizejom, ale tým, čím je, smelým, odbojným, dravým tvorom, človekom bez ozdobných epitet.“* (tamtiež, s. 155)

Román sa vyznačuje kompozičnou inováciou a mnohoplánovosťou, vďaka ktorej celok pôsobí dojmom objektivizovaného nazerania na dianie. Výrazný posun oproti realizmu nastal v jazyku a štýle diela.

Za oneskorený prejav expresionizmu sa považuje aj román *Pisár Gráč* (1940) od **Jozefa Cígera Hronského** (1896–1960). Román, písaný v čase druhej svetovej vojny, deduktívne osvetľuje príčiny, ktoré sa podpisujú pod aktuálny psy-

chický stav protagonistu. Román je kompozičným a naračným experimentom, v ktorom sa väčšina diania odohráva vo vedomí Jozefa Gráča a udalosti sa približujú prostredníctvom jeho fiktívnej komunikácie s okolitým svetom. Kríza „identity" a „komunikácie" robia tento román moderným. *Pisár Gráč* je románom katarzie: končí sa terapeuticky pôsobiacim vyrovnaním sa hrdinu so šokom z vojny i stratou mladíckej lásky. „Uvravenosť" Gráča je tiež upozornením na arbitrárnosť jazyka a jeho potenciálne zneužitie na ideologické účely.

„Nedávno som bol v mestskej knižnici, lebo som čítal oznam knižnice, že „kniha je najlepším priateľom človeka". I myslel som si: i ja som človek a potrebujem priateľa. I zašiel som do knižnice a povedal: „Prosím si vypožičať jedného priateľa". A hneď sa ukázalo, že heslá sú falošné veci, lebo knihovník iba čo vyvalil oči, ale ani tak mi nerozumel a musel som mu to krásne heslo vysvetliť. Potom sa úprimne tešil, že tú frázu má, a ja som smútil, že som ju stratil. „Ráčte si prezrieť zoznamy a vybrať si priateľa", skončil vec veľkodušne."

(*Pisár Gráč*, vyd. Tatran BA 1993, s. 445)

Expresionizmus sa časom začal uplatňovať aj pri tematizácii iných než vojnových motívov. Román *Atómy Boha* (1928) od **Gejzu Vámoša** (1901–1956) mal predstaviť novú etiku a nového hrdinu, človeka práce a lásky k ľudstvu v masarykovskom duchu. Vámoš zároveň chcel napísať „lekársky" román, ktorý by integroval poznatky medicíny a filozofie do literatúry. Vďaka tomu by sa literatúra mohla podieľať na premene ľudstva. Vámoš, narodený v maďarsky hovoriacej židovskej rodine, začal písať počas štúdií medicíny v Prahe. Impulzom bola pravdepodobne eufória zo vzniku československého štátu, ktorého ideológovia zdôrazňovali poslanie mladej generácie pri jeho výstavbe. Atómy Boha sa napriek tomu vnímali ako škandalózne a poklesnuté dielo (najmä kvôli motívom pohlavných chorôb a potratov). Pri zohľadnení theodicey (otázky pôvodu zla na svete) možno tento román interpretovať ako román prometeovský: protagonista sa usiluje preniknúť k záhadám stvorenia, povzniesť sa ponad ubíjajúcu realitu do sféry ducha a za túto trúfalosť je potrestaný. Záverečná samovražda je posledným prejavom jeho vôle vymaniť sa z kolobehu života a vrátiť sa k počiatku, k mystickému bodu kľudu pred stvorením. Filozofické rámcovanie epického príbehu je vyjadrené úvodom *Bratstvo živých:*

„Kus stuhlej lávy, tvrdého kryštálu ležal kdesi hlboko pod zemou. Vrstvy sa nad ním hromadily, bo každé storočie prinášalo novú a novú, ale ten kryštál len ležal tam pokojne, nehybne. Nerástol, nezmenšoval sa, o nič sa nestaral, len ležal, ako ho náhoda kedysi uložila...Nad vrstvami večného mieru, na povrchu zem však panoval božský rozmar. Ten Rozmar stvoril život a život je spád... A nemilosrdný Boh kochá sa v mukách týchto bytostí, svojich výtvorov, ktorým dal nepatrnú iskierku svojej nesmrteľnej podstaty: život.

(*Atómy Boha*, vyd. EMSA Praha-Bratislava 1928, s. 7–8)

Román *Víťazný pád* (1929) od **Petra Jilemnického** (1901–1949) je ďalším dielom, ktoré sa zaoberá šancami človeka vymaniť sa z nadvlády prírodného

prostredia. Román zobrazuje zápas o prežitie medzi chudobnými roľníkmi na Kysuciach, život ktorých sa podriaďuje ročnému pracovnému cyklu.

> *„Pokolenie za pokolením prichádza, aby premenilo kameň kopaníc v chlieb. Tvrdí ľudia rastú na kameni – a sú to dve sily, medzi ktorými ide večitá borba, a žiadna z tých síl sa nepoddá. Kysuce... Každým rokom padnú, aby mohly vstať a zvíťaziť – pre nový pád. Kysucká jar je víťazstvo. Kysucká jeseň – pád. Rok... Víťazný pád.“*
>
> (*Víťazný pád,* vyd. EMSA Praha Bratislava, 1929, s. 9)

Zdôraznením cyklickosti prírodného diania, lyrizáciou a baladizáciou príbehu román prispieva k dobovej inovácii epiky, ktorá v tridsiatych rokoch vyústi do mýtizácie. Jilemnický, český intelektuál-komunista, však dáva svojej próze aj iný ideový rozmer: zatiaľ ešte nejde o sociálny prerod roľníka, ale človek má šancu vymaniť sa zo závislosti na prírode, svojou prácou a sebauvedomením sa povzniesť ponad sféru čistého prírodného bytia. Osud protagonistu Maťa Horoňa, poznačený vraždou, vojnou a poznaním boľševizmu, je takisto víťazným pádom, vďaka ktorému môže získať väčšiu mieru nezávislosti na prostredí. Práve v tomto ľudskom zdvihu ponad prírodu je potencialita slobody. *Víťazný pád* takto vyjadruje expresionistickú túžbu po ideácii prostredníctvom tradičnej dedinskej témy.

Tridsiate roky

Na prelome dvadsiatych a tridsiatych rokov sa v slovenskej literatúre presadzuje ruralizmus (Valentín Beniak, Ján Pockody, Štefan Attila Brezány) a mýtická tradícia ‘Blut und Boden’ (prózy Jozefa Cígera-Hronského). Protiváhou neoromantických tendencií bol príklon k reportážnosti a sociálnemu románu, ako aj zrod socialistického realizmu (Peter Jilemnický, Fraňo Kráľ). Neoromantickú líniu v poézii tridsiatych rokov reprezentoval surrealizmus, v próze naturizmus (lyrizovaná próza).

Československá surrealistická skupina vznikla v roku 1934 v Prahe. Prvým dielom slovenského surrealizmu bola básnická zbierka *Uťaté ruky* (1935) od **Rudolfa Fabryho** (1915–1982). V roku 1939 prišlo k premenovaniu hnutia na nadrealizmus s cieľom zvýrazniť národnú osobitosť slovenského surrealizmu. Nadrealistická „sedmička“ autorov predstavovala – spoločne s neosymbolistami – dominantnú líniu poézie až do skončenia druhej svetovej vojny. K surrealizmu inklinujúci spisovatelia, kritici a umelci tvorili zoskupenie s názvom Avantgarda 38. Teoretik českého štrukturalizmu profesor Jan Mukařovský v tomto období pôsobil na Univerzite Komenského. V roku 1937 v Bratislave vznikol *Spolok pre vedeckú syntézu,* činnosť ktorého výrazne prispela k inovácii teoretického a kritického výskumu literatúry.

Zatiaľ čo štrukturalizmus sa usiloval objektivizovať a zvedečtiť myslenie na Slovensku (vrátane uvažovania o literatúre), paralelne sa objavila tendencia návratu k mystike, obskúrnosti, iracionalite a spontánnej inšpirácii v umeleckej tvorbe. Tieto charakteristiky do istej miery korešpondujú s teoretickými

východiskami katolíckej moderny, ktorá v období 1935–45 predstavovala významné autorské zoskupenie. Jej predstaviteľmi boli napr. Rudolf Dilong (1905–1986), Janko Silan (1914–1984), Svetoslav Veigl (nar. 1915) a iní. Cieľom ich snáh bolo integrovať moderné básnictvo a katolícku spiritualitu. Za teoretika zoskupenia sa považuje Pavol Gašparovič Hlbina (1908–1977), ktorý i vďaka prekladateľskej činnosti sprostredkoval myšlienky francúzskeho kritika Henri Bremonda. Bremondov koncept čistej poézie predpokladá existenciu básne-modlitby vzniknutej a čítanej v stave blízkom mystickému vytrženiu, oslobodenej od materiálnosti, prvoplánovo nezrozumiteľnej a verbálne takmer nereprodukovateľnej. Zatiaľ čo v ideovej oblasti sa slovenskí autori usilovali kopírovať tieto špekulatívne východiská, ich aktuálna poetika je blízka poetizmu, surrealizmu, v neskoršej etape neosymbolizmu.

„Nádobou bola púpavy
pastierkou Sulamit
na vŕšku kryla rukávy
na slnku snula niť
v tráve sa smiala do perál
a sukňou do ľanu
keď slávik pri nej nespieval
spievala ona mu
Vstávala z rána od mala
a večne zasnená
lebo na večer zaspala
na lístí jasena
nahlas a ľahko po hláske
na stole červánka
keď išla snívať o láske
pastierka Johanka."

(R. Dilong: báseň *Johanka*, zb. *Helena nosí ľaliu*, 1935, Literárne dielo I, 2002, s. 107)

Prozaický naturizmus sa vyznačuje príklonom k dedinskej a horalskej téme, redukovaním a znejasňovaním fabuly, vpádom lyrických prostriedkov do epiky (najmä metaforizácia), ako aj štylistickou inováciou (preťaženie vety a nadvetnej syntaxe). Jeho produktom sú stereotypne známe diela, ako sú *Tri gaštanové kone* (1940) od **Margity Figuli** (1909–1995), *Nevesta hôľ* (1943) od **Františka Švantnera** (1912–1950) alebo novela *Drak sa vracia* (1943) od **Dobroslava Chrobáka** (1907–1951).

V **Švantnerovej** novele *Nevesta hôľ* prišlo k zásadnému pretransformovaniu základných prozaických plánov. V oblasti postáv sa uplatnila folklórna tradícia a antická i slovanská mytológia. Jedna z hlavných postáv, „nevesta hôľ" Zuna, podlieha rozprávkovým premenám zo zvieraťa na kvet a ľudskú bytosť. Svoj pôvod však odvodzuje od smrti, a problematizuje tak humánny svet a jeho hodnoty, vrátane lásky. Zunino postavenie mimo ľudského sveta narúša vzťah k rozprávačovi príbehu Liborovi a naopak, posilňuje jej väzbu s tajomným

duchom hôr, ktorý vystupuje tiež ako vlkolak alebo nahý (prírodný) človek. V pláne priestoru sa zdôrazňuje tajomnosť prírodného sveta, v ktorom sa odohráva kozmický zápas medzi dobrom a zlom. Tento je priblížený aj prostredníctvom vertikálnej opozície medzi vrchom Veľký zvon (reprezentuje Boha, poriadok, svetlo, život) a Kotliskom (sféra Lucifera, chaos, hmla, smrť). Príbeh je rámcovaný príchodom a odchodom horára Libora z magických Prietržín. V pláne deja sa čiastočne realizuje schéma rozprávkového príbehu o spore s protivníkom v láske. Snaha o „odkliatie" devy sa však končí neúspechom a popiera morfológiu rozprávky: protagonista odchádza bez nevesty. Popri folklórnom pôdoryse sa v príbehu ohláša biblická tradícia - Pieseň piesní a Zjavenie sv. Jána, ktoré akcentujú eros a smrť ako možné miesta prieniku k zmyslu bytia. V deji sa striedajú epické, kauzálne a logické pasáže s lyrickými, fantasticko-mýtickými. Takýmto spôsobom sa osciluje medzi vedomím (reprezentované najmä na pláne rozprávača) a nevedomím (reprezentované cez plán postáv). Paralela prozaického naturizmu so surrealistickým básnením sa prejavuje aj cez ruptúrnosť textu, jeho imaginatívnosť a spontaneitu. Podľa najnovšieho výskumu (monografia Jany Kuzmíkovej *František Švantner. V zákulisí naturizmu.* Veda Bratislava 2000) je *Nevesta hôľ* pokusom priblížiť mýtické myslenie a proces zápasu s nevedomím. Príbeh sa odvíja od mýtického vedomia (predstavy o láske a živote zakotvené v archetypoch, folklórnych modeloch, ale aj v kresťanskej kultúrnej tradícii) k demýtizácii (prienik filozofie a noetiky).

„Vo vrchoch platia iné zákony ako na rovine. A to je stará pravda, že tu našli v hlbokých roklinách ešte bezpečné skrýše všetci nečistí duchovia, ktorých Boh pre hriech preklial a zvrhol zo slávy nebeskej do zemských temníc. Sú to všetci vrahovia, krivoprísažníci, čerti, diabli, pokušitelia nábožných ľudí, ktorých iba staré matere zvolávajú čarami niekedy na dolinu, aby sa od nich dozvedeli o nebožtíkoch, o stratených veciach a o osude svojich detí. Ale tento je najznámejší. V Prietržinách sa o ňom mnoho narozpráva, najmä keď v zime zapadnú cesty snehom a večerami zavrčia kolovraty po priestranných izbách. Azda je aj sluhom pekiel. Má vlčie oči."

(*Nevesta hôľ,* vyd. Perfekt Bratislava, 2001, s. 30–31)

„Stál som na kraji rúbane, ktorá sa vpredu otvárala úzkou zápačou do rozvlnených polí. Okolo kvitla samá biela kukučka...Iba uprostred, ako nevesta medzi družicami, dvíhala sa divá ľalia. Bola neobyčajne veľká. Podkladala žiadostivo svoje kalichy mesačnému svetlu...Podobala sa viac žijúcej bytosti ako kvetu. Neprekvapilo ma preto, keď prehovorila ku mne ľudským hlasom...Vtedy zažiaril a roztvoril sa i najvyšší kvet a spomedzi jeho lupeňov vystupovala Zuna." (tamže, s. 57–58)

Neoromantická snaha rekonštruovať mýtické vedomie bola reakciou na industriálnu spoločnosť, jej racionalitu a pragmatickosť. Vyňatie človeka zo spoločenských väzieb a potlačenie jeho rozumovej zložky zasa súviselo s hľadaním prírodného prazákladu.

Druhá svetová vojna

Hrozba nacizmu a obetovania Československa záujmom spojencov rozdelila slovenských intelektuálov na dva tábory. V októbri 1938 bola vyhlásená slovenská autonómia a v marci 1939 po rozpade Československa vznikla Slovenská republika ako satelitný štát nacistického Nemecka. Niektorí slovenskí intelektuáli vnímali rozpad štátu ako tragédiu, zatiaľ čo iní uvítali vznik samostatnej Slovenskej republiky ako naplnenie stáročnej túžby Slovákov po vlastnej štátnosti. Prívrženci nového režimu sa však väčšinou nesnažili vyrovnať s okolnosťami vzniku štátu, jeho nedemokratickým charakterom a závislosťou na nacistickom Nemecku – s čím súvisel napríklad i postoj k židovskej otázke. V roku 1940 sa konala konferencia kultúrnych pracovníkov, cieľom ktorej bolo preniesť štátnoideologické direktívy aj do oblasti kultúry. Napriek malosti slovenskej spisovateľskej obce a priateľským vzťahom intelektuálov rôzneho ideového pozadia prišlo k zostreniu cenzúry, vyraďovaniu niektorých diel z knižníc a k zákazom publikovania. Periodiká, ktoré sa chceli vyvarovať prorežimistického nadšenia (napr. *Elán* alebo *Tvorba*) sa utiekali k dvojznačnosti a alegórii.

V rokoch 1939 až 1945 sa nadužívali viaceré emblematické motívy, ako napr. národ, vodca, jednota, Boh, cirkev, matka (pozri M. Bátorová: *Roky úzkosti a vzopätia*. CAUSA editio, Bratislava 1992). Túžba posilniť slovenskú tradíciu a nájsť vodcu národa viedla k zvýšeniu záujmu o postavy slovenskej minulosti a k ich povýšeniu do mýtického statusu (napr. ľudový hrdina Jánošík, národný buditeľ Ľudovít Štúr, básnici Janko Kráľ a Pavol Országh Hviezdoslav, generál Milan Rastislav Štefánik a i.). Objavilo sa množstvo diel o Jánošíkovi (drámy Jána Poničana, Márie Rázusovej-Martákovej, eseje Júliusa Barča-Ivana, Michala Chorvátha, Ruda Brtáňa a i.). V rokoch 1941–43 vyšli štyri Štúrove diela. Našiel sa údajný hrob Janka Kráľa a jeho ostatky boli slávnostne prevezené na Národný cintorín v Martine.

Úvahy časti literátov (Alexander Matuška, Michal Chorváth, Jozef Felix) sa vo vojnovom období zaoberali tiež otázkou „zrady intelektuálov" a témou mlčania ako implicitného súhlasu s udalosťami, resp. mlčania ako výrazu rezistencie. Postavenie slovenského spisovateľa azda symbolicky vyjadril Ladislav Novomeský názvom svojej zbierky z roku 1939: *Svätý za dedinou.* Viacerí básnici prestali publikovať alebo uverejňovali práce v exilových periodikách (najmä vo Veľkej Británii, ZSSR a Francúzsku).

K publikujúcim a oceňovaným básnikom sa radil **Valentín Beniak** (1894–1973), ktorý reprezentoval syntézu domácej tradície, katolíckej duchovnosti a moderného básnictva. Rozsiahla pásmová skladba *Žofia* (1941) predstavuje rôzne variácie vzťahu básnika a Žofie, reprezentantky ženského princípu, poézie a múdrosti. Skladba nadobúda aj širší spoločenský ráz: básnikovo videnie sprostredkúva víziu zániku a obrody sveta. V *Žofii*, ale aj na ňu nadväzujúcich zbierkach sa prejavili podnety surrealizmu v oblasti žánru, obraznosti i verša.

„Rok tisíc deväťsto štyridsiaty sa píše
krotkí a blažení prejdeme do sna ríše

tam si ma pozbieraj a natri masťou vonnou
v zelinách vykúpaj a napoj beladonou
zvracal som zvracal som horkosti života
včerajší kúzelník dneska jak sirota
pri sukni kutí sa a hľadá tvoju rúčku
obleč si biely plášť a osievaj mi múčku
Žofia.“

(zb. *Žofia*, vyd. Slovenský Tatran 2000, s. 322)

Počas druhej svetovej vojny, v období vrcholiaceho naturizmu, sa u mladších prozaikov objavuje úsilie o rehabilitáciu epického príbehu a ideového plánu prózy. Knižný debut **Dominika Tatarku** (1913–1989) *V úzkosti hľadania* (1942) je odrazom jeho snahy adekvátne pomenovať novú situáciu človeka, osamoteného pred sebou a Bohom. Myšlienkovým východiskom jeho próz je existenciálna úzkosť a tragický pocit života (M. de Unamuno). Úsilie o rehabilitáciu epických princípov sa realizuje prostredníctvom experimentu so žánrom novely, ktorý sa odvíja od znalosti ruského formalizmu. Človek sa predstavuje ako pamäť, ako telo, ako odraz vo videní iných ľudí, ako doplnok druhého pohlavia. V súlade s „úzkosťou hľadania“ sa priestor modeluje ako odosobnený, prázdny, symbolicky sterilný. V porovnaní s naturizmom sa Tatarkova próza vyznačuje snahou o rehabilitáciu ľudskej duchovnosti, vedomia, presadením spoločenskosti a kultúrnej tradície v opozícii voči čistej prírodnosti.

„Časnocha v nočnom tichu čul, že hotel, v ktorom býva, zvonku masívny ako mohutný balvan, vnútri je dutý, poprehrádzaný tenkými priečkami ako z lepenky na malé i úplne malé priestorčeky, v ktorých jednotlivo bývajú ľudia. Hotel bol podobný koralovému trsu na dne mora. Niektoré ulitky boli zaplnené životom, iné hluchou prázdnotou, ktorú bolo možno, ako sa mu zdalo, počuť v nočnom tichu. Napríklad miestnosť pod ním bola prázdna a rozsiahla. Bola to jedáleň. Vnikol do nej. Ohmataný nábytok, zvyknutý na dotyk rúk, známy s toľkými ľuďmi, prijal ho vľúdne. Izba nad ním bola mlčanlivá, a akási dutá. Zostala na túto noc prázdna. Možno ďalšiu noc prijme človeka. Druhá izba na poschodí vedľa nej bola nehostinná. Naukladané boli v nej vyradené predmety, ktoré stratili, zabudnuté, dušu. V susednej izbe bdel židovský rabín. Do izby naľavo od neho musel sa tíško vkradnúť, aby nezobudil spiaceho muža. Celá izba bol a naplnená jeho prítomnosťou.“

(Novela *Ľudia za priečkou,* Zbierka *V úzkosti hľadania,* vyd. Tranoscius Liptovský Mikuláš, 1997, s. 101).

Slovenské národné povstanie. Zápas o charakter štátu a podobu literatúry v rokoch 1945–48

Protifašistický odboj, podporovaný aj zahraničným exilom, sa výraznejšie prejavil v auguste 1944. Slovenskí spisovatelia na vypuknutie povstania reagovali článkami a básňami, niektorí aj priamou účasťou v bojoch. Oficiálny režim naopak prezentoval povstanie ako bratovražedný boj, ktorý porušil kresťanské princípy (eseje Stanislava Mečiara, články v časopise *Kultúra*, básne Karola Strmeňa a i.). Slovenské národné povstanie roku 1944 sa stalo vďačným námetom na niekoľko desaťročí. Už bezprostredne po vojne po ňom siahli viacerí autori (Miloš Krno, Jozef Horák, Ján Bodenek, Peter Jilemnický, Peter Karvaš, Katarína Lazarová, Vladimír Mináč...) Možno povedať, že Povstanie sa stalo „povinnou jazdou" slovenského spisovateľa najmä za komunizmu, i keď zobrazenie tejto historickej udalosti a akcentované posolstvo sa modifikovali v závislosti od spisovateľovej lojálnosti režimu, prípadne v súvislosti s blížiacim sa okrúhlym výročím.

Koniec vojny viedol k prvej výraznej emigračnej vlne (ďalšia nastala po roku 1948). Niektorí prominenti režimu odišli len dočasne (M. Urban, T. Gašpar, Š. Gráf, V. Beniak), iní natrvalo (Hronský, S. Mečiar a J. E. Bor; autori katolíckej moderny). Väčšina z nich sa usadila v Taliansku, Kanade, USA, Austrálii a Argentíne. Časť spisovateľov, ktorí zostali na Slovensku, sa kvôli väčšej-menšej angažovanosti cez vojnu nútene odmlčala (Emil Boleslav Lukáč).

Bezprostredne po vojne sa výraznejšie ohlásili kritické hlasy, ktoré požadovali zvýšenie angažovanosti spisovateľa pri obnove demokracie, a teda s tým súvisiacu zmenu poetiky. Tieto názory čiastočne súviseli s vyčerpanosťou surrealizmu a naturizmu, čiastočne však odzrkadľovali predstavu o literatúre ako možnom ideologickom nástroji. Kritik Jozef Felix zaútočil na samoúčelné estétstvo nadrealizmu a na únikovosť naturizmu. Ním iniciovaná polemika o „anjelských zemiach" (podľa románu Hany Zelinovej *Anjelské zeme* z roku 1946) akoby naznačovala, že literatúra sa postupne opäť môže ocitnúť v područí ideológie. V literárnej tvorbe prechodného obdobia 1945–48 sa prehodnocuje koncept hrdinstva, neutrality, zodpovednosti, činu, viny, osudovosti. Povojnové roky realizujú v spoločenskom vedomí psychoterapeutický proces, ktorý sa v niektorých prípadoch realizuje v existencialistických kategóriách. Rehabilituje sa pomer subjektu a objektívnej reality, i keď skúmanie človeka sa často uskutočňuje na rovine modelovej situácie. V rámci literárnej tvorby sa vytvára istá sieť tém, motívov a kompozičných riešení, ktoré nanovo definujú antropologickú situáciu človeka. V podloží obnovenej plurality sa však odohráva zápas medzi humanisticky orientovanou predstavou a ideologicky usmerneným modelom sveta.

Literatúra v rokoch 1948 až 1989

BRAŇO HOCHEL

Obdobie komunistickej moci v Československu, ktoré ohraničuje február 1948 a november 1989, sa mechanicky aplikuje aj pri periodizácii slovenskej literárnej minulosti. Ak aj odhliadneme od metodologicky nekorektnej aplikácie

cie medzníkov všeobecných (politických) dejín na literárny vývin, vyvoláva táto „perióda“ niekoľko otázok.

Po prvé je to skutočnosť, že aj pri pokusoch o vnútorné členenie tohto obdobia sa často uplatňujú neliterárne, historiografické medzníky (1956 ako rok XX. zjazdu Komunistickej strany Sovietskeho zväzu a uvoľnenie ideologických a mocenských obmedzení kultúry, 1968 – vstup okupačných vojsk Varšavskej zmluvy, následná „normalizácia“, „perestrojka“ v druhej polovici 80-tych rokov).

Po druhé to je fakt, že prakticky v celom období 1948–1989 existovali paralelne oficiálna literatúra a oficiálna estetická hierarchia na jednej strane a na druhej literatúra a jej hodnoty, teda hierarchia neoficiálna, pričom rekonštrukcia neoficiálnej je nateraz neuspokojivo preskúmaná. Po tretie treba zdôrazniť, že ak aj v tomto období dominovala alebo sa deklarovala úloha socialistického realizmu (presnejšie „socialistického realizmu“), len časť autorov a diel napĺňali túto doktrínu, viacerí sa k nej formálne hlásili, ale de facto s ňou vôbec nesúviseli, ďalší autori sa od nej dištancovali, ale nejeden z nich k nej fakticky inklinoval. V súvislosti s tzv. socialistickým realizmom odcitujeme dve jeho anekdotické „definície“:

> *„Socialistický realizmus je úsilie zobraziť a vyzdvihnúť všetko to kladné, čo sa u nás ešte vôbec nevyskytuje, ale už sa smelo rozvíja.“ (prozaik a scenárista Alfonz Bednár v polovici 50-tych rokov). „Socialistický realizmus je to, čomu sú tí, ktorí rozhodujú o literatúre, schopní rozumieť.“*
>
> (prozaik Ladislav Ballek koncom 70-tych rokov)

Po štvrté treba spomenúť, že pri mapovaní vývinu v celom tomto období narážame na rozdiel medzi časom vzniku diela a jeho plnohodnotnou realizáciou, teda uverejnením). Nájdeme tu autorov, ktorí sa nechceli konfrontovať s dobovým literárnym a ideologickým kánonom, alebo vstupovali do oficiálnej literatúry neskôr (napr. básnici Miroslav Válek, Milan Rúfus), prípadne sa dobrovoľne (napr. básnici Pavol Bunčák, Ján Smrek, prozaik Pavel Vilikovský) či nedobrovoľne (napr. básnik Ivan Laučík, prozaici Pavel Hrúz, Dominik Tatarka, Ivan Kadlečík) odmlčali, resp. im nebolo dovolené vstúpiť na literárnu scénu vôbec, a preto publikovali v samizdate alebo v zahraničí (napr. prozaik Martin M. Šimečka, básnik Oleg Pastier).

V neposlednom rade je potrebné podčiarknuť, že relatívne krátky odstup od materiálu znemožňuje odlíšiť dostatočne presne hodnoty literárnohistorické (vývinové) od estetických, na čom majú podiel aj literárnokriticky (a už aj literárnohistoricky) petrifikované názory a recepčné klišé.

Literárny schematizmus a jeho prekonávanie (päťdesiate roky)

Literatúra zohrávala na Slovensku už od osvietenstva – a najmä od romantizmu významnú rolu v spoločenskom (národnom a sociálnom) zápase. Preto sa komunistická vláda, ktorá sa dostala k moci februárovým pučom 1948,

celkom prirodzene rozhodla použiť literatúru ako ideologickú zbraň. Uľahčilo jej to jednak to, že viacerí významní spisovatelia, ktorí vstúpili do literatúry medzi vojnami, boli orientovaní marxisticky a komunisticky (napr. básnici Laco Novomeský, Ján Rob Poničan, prozaik Peter Jilemnický, kritik Alexander Matuška...), ľavicovo (prozaik Ivan Horváth, kritik Mikuláš Bakoš...) alebo sociálne (prozaik Milo Urban) Jednak sa na ovplyvňovanie autorov využívali mocenské a materiálne páky (korumpovanie spisovateľov honorármi, literárnymi cenami, štipendiami...). Závažnú úlohu zohrala aj naivná, ale úprimná viera literátov v budovanie socializmu a nekritický obdiv k Sovietskemu zväzu, ktorého armáda oslobodila Slovensko.

Bezprostredne po vojne vyšli vrcholné zbierky nadrealistov – *Ja je niekto iný* (1946) Rudolfa Fabryho (1915–1982), *S tebou a sám* (1946) Pavla Bunčáka (1915–2001), *Pavúk pútnik* (1946) Štefana Žáryho (1918) a ďalšie a zbierky básnikov katolíckej moderny – *Piesne zo Ždiaru* (1947) a *Úbohá duša na zemi* (1948) Janka Silana (1914–1984) *Láska a smrť* (1946) Svetloslava Veigla (1915) a iné. Niektorí nadrealisti (Rudolf Fabry, Vladimír Reisel, čiastočne Pavol Bunčák) aj príslušníci katolíckej moderny (napr. Pavol Gašparovič Hlbina) však podľahli už koncom 40-tych rokov a v 50-tych rokoch (Fabry a Reisel opätovne v 70-tych rokoch) „čaru“ literárneho schematizmu.

Po vojne vychádzajú aj viaceré prózy naturistov – napr. *Nevesta hôľ* Františka Švantnera, ale aj Margity Figuli (1909–1995) či Ľuda Ondrejova (1901–1962).

Socialistický realizmus ako variant realistickej poetiky, ktorý sa na Slovensku (podobne v iných literatúrach) etabloval v 20-tych a 30-tych rokoch 20. storočia, sa po roku 1948 oficializoval, ale prakticky išlo o vyprázdnenú schému tohto štýlu – o literárny schematizmus. Napĺňali ju autori staršej generácie ako napr. Fraňo Kráľ (1903–1955) v budovateľskom románe *Bude ako nebolo* (1950) či v básnickej zbierke *Jarnou cestou* (1952) alebo **František Hečko** (1905–1960) románom *Drevená dedina* (1951).

Táto „metóda“ však priťahovala aj nastupujúcich tvorcov. Debutová zbierka básní **Milana Lajčiaka** (1926–1987) *Súdružka moja zem* (1949) sa stala prototypom poézie schematizmu. K nemu sa radia viacerí mladí básnici ako **Milan Ferko** (1929) zbierkami *Zväzácka česť* (1951) a *Víťazná mladosť* (1953), **Ivan Mojík** (1928), ktorý sa neskôr prihlásil k tradícii modernistických smerov, najmä k nadrealizmu, zbierkou *Pieseň o Mirkovi Nešporovi* (1951) a ďalší (Ctibor Štítnický, Miloš Krno, Ladislav Mňačko...). Popri spomenutých nadrealistoch a básnikoch katolíckej orientácie sa k schematizmu pridávali aj iní skôr etablovaní autori, z ktorých je symptomatický **Ján Kostra** (1910–1975), ktorý v štyridsiatych rokoch inklinoval k ľúbostným témam a poetistickej poetike, ale roku 1950 vydal dve knihy vzorovej schematickej poézie (*Na Stalina* a *Za ten máj*). Zvláštnu rolu zohráva básnik **Vojtech Mihálik** (1926–2001), ktorý po katolícky orientovanom debute *Anjeli* (1947) inklinoval k sociálnej tematike, neskôr k schematizmu, ktorému sa v 60-tych až 80-tych rokoch spreneveroval a ku ktorému viedol aj mladých básnikov v 70-tych rokoch.

V próze sa popri už spomenutom Hečkovom románe *Drevená dedina* stala vzorom schematizmu **Katarína Lazarová** (1914–1995) a jej román *Osie hniezdo* (1953). Okrem začínajúcich prozaikov (napr. Miloš Krno, Ladislav Mňačko...) sa k nim pridali aj autori iných východísk a iných pokračovaní – schematický-

mi románmi *Prvý a druhý úder* (1950), *Radostník* (1954) a *Družné letá* (1954) prispel tiež **Dominik Tatarka** (1913–1989), ktorý v prvej polovici 40-tych rokov inklinoval k existencializmu a nadrealizmu a v 70-tych a 80-tych sa stal najvýznamnejším slovenským disidentským spisovateľom. Oslabenú podobu tohto prúdu neskôr predstavuje najmä **Vladimír Mináč** (1922–1996) a jeho trilógia *Generácia* (1958–1961).

Literárny schematizmus prekonávali autori, ktorí ho spoluutvárali (Tatarka, Mňačko, Mojík...) a neskôr nastupujúci autori. V próze to bol napríklad **Alfonz Bednár** (1914–1989) románom *Sklený vrch* (1954) a novelami *Hodiny a minúty* (1956) či **Rudof Jašík** (1916–1960) počnúc debutom *Na brehu priezračnej rieky* (1956), pričom Bednár inklinoval k tradičnej realistickej poetike a Jašík sa inšpiroval z lyrizačných tendencií prózy medzivojnového a vojnového obdobia.

Návrat estetiky a diferenciácia literatúry (šesťdesiate roky)

Významnú úlohu v procese návratu estetických hodnôt zohral mesačník pre mladú literatúru *Mladá tvorba* (1956–1970), a preto sa (najmä prozaickej) generácii, ktorá sa naplno etablovala v 60-tych rokoch, hovorí aj generácia Mladej tvorby. V 60-tych rokoch mal pri oslabovaní komunistickej ideológie dôležitý zástoj týždenník *Kultúrny život*. V poézii boli prelomovými prvotiny básnikov, ktorí začínali časopisecky už v polovici 40-tych rokov, ale nepodľahli lákadlám debutu. Sú to najmä *Až dozrieme* (1956) Milana Rúfusa (1928) a *Dotyky* (1959) Miroslava Válka (1927–1991). **Milan Rúfus** predstavuje návrat k tradičným až archetypálnym hodnotám a k tradičnej poetike (čo rozvíja až do súčasnosti), čo však už dobová recenzistika hodnotila aj negatívne, a to z pozície modernizmu (formuloval to paradoxne predstaviteľ schematizmu Ivan Mojík). **Miroslav Válek** sa inšpiroval modernistickými poetikami, čo platí aj o jeho troch nasledujúcich zbierkach (*Príťažlivosť*, 1961, *Nepokoj*, 1963, a *Milovanie v husej koži*, 1965), spolu s debutom známych ako *Štyri knihy nepokoja*. Kritika mu neskôr vyčítala až nehumánny laboratórny pohľad na človeka a dobu. Válek sa potom (už ako minister kultúry) priklonil k druhej vlne schematizmu a ku komunistickej ideológii poémou *Slovo* (1976). Novými pohľadmi sa prejavili aj ďalší debutanti (Viliam Turčány roku 1957 zbierkou *Jarky v kraji*, Mikuláš Kováč *Zemou pod nohami*, 1960). Najvýznamnejší je však **nástup konkretistov** (známi sú aj ako Trnavská skupina), ktorých cenzurované manifesty vyšli v Mladej tvorbe č. 4/1958. K pôvodným štyrom básnikom – Ľubomír Feldek (1936, debutoval 1961 – *Jediný slaný domov*), Jozef Mihalkovič (1935, *Ľútosť*, 1962), Ján Ondruš (1932–2000, prvá zbierka *Šialený mesiac*, 1965, debut *Vajíčko* vyšiel až 1984) a Ján Stacho (1935–1995, *Svadobná cesta*, 1961) – sa neskôr pričleňujú ďalší (Ján Šimonovič, Lýdia Vadkerti-Gavorníková). Nástup a poetiku konkretistov opísal Feldek v knihe *Homo scribens* (1982). Druhým významným generečným nástupom je skupina **Osamelí bežci** (Mladá tvorba č. 1/1964), do ktorej patria Ivan Štrpka (1944, *Krátke detstvo kopijníkov*, 1969), Ivan Laučík (1944, *Pohyblivý v pohyblivom*, 1968) a Peter Repka (1944, *Sliepka v katedrále*, 1969), ktorí sa hlásia aj k americkým beatnikom. Z autorov debutujúcich v tomto desaťročí sú najvýznamnejší Ján Buzássy (1935),

autor filozofujúci a estetizujúci, básnik všedných okamihov Štefan Strážay (1940), hravý Kamil Peteraj (1945) a akrobat slova Štefan Moravčík (1943).

V próze popri spomenutých Alfonzovi Bednárovi a Rudolfovi Jašíkovi a ešte nespomenutom Ladislavovi Ťažkom (1924), ktorí polemizovali so schematizmom umeleckou prózou, významnú ideologickú polemiku predstavuje aj publicistika a esejistika Ladislava Mňačka (1919–1994) a Dominika Tatarku najmä na stránkach Kultúrneho života. Iný typ polemiky a hľadania nových estetických možností predstavujú autori tzv. ušľachtilého gýču Anton Hykisch, Peter Balgha a Jaroslava Blažková, ktorí prepólovali hodnoty a ich tematika všedného dňa bola značne sentimentalizovaná. Inovácia lyrizačných tendencií (najmä naturizmu) sa prejavuje v tvorbe Vincenta Šikulu (1936–2001, debuty *Na koncetroch sa netlieska* a *Možno si postavím bungalow*, 1964), Andreja Chudobu (1927, *Kde pijú dúhy*, 1962) a raného Ladislava Balleka (1941). Príznaky francúzskeho nového románu vnášal do slovenskej prózy Peter Jaroš (1940).

V 60-tych rokoch nastupujú aj prozaici, ktorí predstavujú kultových autorov až do súčasnosti. Zbierka noviel *Súkromie* (1963) **Jána Johanidesa** (1934) s jej existenciálnymi pocitmi znamenala plnohodnotnú estetickú polemiku so socialisticko-schematickou prózou a stala sa literárnou udalosťou. Po prozaicko-dialogickej *Podstate kameňolomu* (1965) a antirománovej novele *Nie* (1966) sa Johanides až do roku 1978 (novela *Nepriznané vrany*) odmlčal. Od debutu *Citová výchova v marci* (1965) dobrovoľne nepublikoval (až do roku 1983) ani **Pavel Vilikovský** (1941), hoci dnes už klasickú postmodernú novelu *Večne je zelený* napísal už na začiatku 70-tych rokov (vyšla 1989). **Pavel Hrúz** (1941) po *Dokumentoch o výhľadoch* (1966) a *Okultizme* (1968), v ktorých sa zameral na spoločenské aspekty života, publikoval len sporadicky v neoficiálnych disidentských samizdatoch (knižne až 1990). Aj Hrúz je predstaviteľom či skôr priekopníkom postmoderny v slovenskej literatúre. Netradične – románmi *Narcis* (1965) a *Britva* (1967) – vstúpil do literatúry **Rudolf Sloboda** (1938–1995), ktorý sa v nich aj v nasledujúcej tvorbe štylizuje do pozície naivného autodikta a z tohto punktu komentuje skrze osobné a autobiografické súveké spoločenské protirečenia.

Z takpovediac druhej vlny prozaikov 60-tych rokov treba spomenúť **Dušana Mitanu** (1946), ktorý poviedkovým debutom *Psie dni* (1970) a treťou knižkou *Nočné správy* (1976) vniesol podnety z magického realizmu, **Dušana Dušeka** (1946, debut *Strecha domu, 1972*), ktorý dominuje krátkej próze v nasledujúcich dvoch desaťročiach, a **Milana Zelinku** (1942, *Dych*, 1972).

Pokus o druhú vlnu schematizmu (sedemdesiate roky)

Plénum Ústredného výboru Komunistickej strany Československa v apríli 1969 schválilo okupáciu krajiny vojskami Varšavskej zmluvy a vyhlásilo program normalizácie strany a spoločnosti. Preto sa sedemdesiatym a začiatku osemdesiatych rokov hovorí aj „obdobie normalizácie“, hoci išlo o „abnormalizáciu“. Znamenalo to aj nastolenie radikálnych ideologických požiadaviek na literárnu tvorbu, ktorej sa prispôsobili mnohí už etablovaní autori (v poézii napr. R. Fabry, V. Reisel, M. Válek poémou Slovo, v próze napr. Jozef Kot). Viacerí

spisovatelia šesťdesiatych rokov sa odmlčali, neskôr návrat viacerých z nich je poznačený idelogickým konformizmom (napr. L. Ťažký, V. Šikula). Opätovne sa aktualizovala požiadavka „socialistickej literatúry", „socialistického realizmu", pričom zo schematických diel bez estetickej hodnoty sa umelo vytvárali literárne udalosti (napr. román Jána Jonáša *Jedenáste prikázanie*, 1975).

Novej norme podliehali aj mladí, nastupujúci básnici, ktorí mali na to utvorené dobré podmienky. V súvekej kritike dominujú kladné hodnotenia tzv. angažovanej poézie, ktorej autorov pravidelne školil Vojtech Mihálik. Z tzv. Mihálikovej skupiny prekonali nástrahy zjednodušenej predstavy poézie len nemnohí (Daniel Hevier, Mila Haugová, Dana Podracká, Viera Prokešová...). Aj v tých rokoch vysoko oceňovaní noví prozaici „kultivovali" literárny schematizmus (napr. Ľuboš Jurík, Drahoslav Machala, Peter Andruška). Autori strednej generácie sa usilovali zachovať si estetickú (nie vždy ideologickú) tvár – najmä Rudolf Sloboda, ktorého román *Rozum* (1982) vyvolal ostré protesty politickej moci, či Ján Johanides, ktorého novely *Nepriznané vrany* (1978) a *Balada o vkladnej knižke* (1979) pod rúškom angažovanosti ostro polemizovali so súvekými spoločenskými pseudonormami. Svojráznu polemiku s normalizáciou viedol Alfonz Bednár, ktorému nedovolili vydať pokračovanie románu-ságy *Hromový zub* (1964) a ktorý vydal sériu kníh *Za hrsť drobných* (1970–1981), v ktorých obkľukou, zložitým štýlom až na hraniciach zrozumiteľnosti komentoval dvojtvárnosť súvekej spoločnosti. Niektorí autori vyradení z oficiálneho obehu sa realizovali v samizdatoch a v exilových vydavateľstvách (Ivan Kadlečík, Martin M. Šimečka či Dominik Tatarka). Z nastupujúcich prozaikov sa esteticky predvedčivo podarilo etablovať Stanislavovi Rakúsovi (1940, debut *Žobráci, 1976*), Karolovi Horákovi (1943, oficiálny debut *Cukor*, 1976, predchádzajúci debut bol zošrotovaný) či Michalovi Dzvoníkovi (1923, publikoval pod bratovým menom Emil). Symptomatickým pre toto obdobie bol odklon od prítomnosti do dejinnej minulosti napr. v románoch Ladislava Balleka, Petra Jaroša, Vincenta Šikulu alebo Ivana Habaja (1943). Monumentalizácia pokrokovej národnej minulosti (napr. v Jarošovej *Tisícročnej včele,* 1979) do istej miery konvenovala súvekým „pánom monumentálnej prítomnosti", na druhej strane však nevdojak predznamenávala (diagnostikovala) slovenský nacionalizmus, ktorý vyústil do rozpadu Československa roku 1993.

Ústup ideológie a perestrojka (osemdesiate roky)

V druhej polovici 70-tych rokov a takmer celé osemdesiate roky sa kritické literárne myslenie kultivovalo takmer výlučne v mesačníku *Romboid*, koncom roku 1988 pribudol nový *Literárny týždenník* a zmenila sa redakcia *Slovenských pohľadov,* ktoré dovtedy servilne kolaborovali s komunistickou mocou. V 80-tych rokoch, najmä v čase perestrojky, sa vracajú do literatúry dobrovoľne alebo nedobrovoľne mlčiaci autori (napr. prozaik Pavel Vilikovský vydáva roku 1989 tri knihy – *Eskalácia citu*, *Kôň na poschodí, slepec vo Vrábľoch* a *Večne je zelený*, básnik Ivan Laučík tretiu zbierku *Na prahu počuteľnosti, 1988*). Do obehu sa dostávajú aj samizdaty a exilové vydania (D. Tatarka, V.

Kadlečík, M. M. Šimečka) na polooficiálnych fórach sa stretávajú mladí autori z rozličných percepčných okruhov.

Ideologické uvoľnenie však umožnilo najmä **nástup nových tvorcov**, ktorí nemali dôvod vyhraňovať sa ani voči predchádzajúcej generácii oficiálne dominujúcich spisovateľov schematizmu 70-tych rokov (mnohí sú napokon ich rovesníkmi), ale ani voči básnikom a prozaikom, ktorí nastúpili v 60-tych rokoch a ktorí napriek ideologickým kompromisom preniesli estetitku „svojho desaťročia". Z básnikov upútali pozornosť najmä Karol Chmel (1953, debut *Máš, čo nemáš*, 1985), Jozef Urban (1964–1999, *Malý zúrivý Robinson*, 1985), Ivan Kolenič (1965, *Prinesené búrkou*, 1986), Viliam Klimáček (1958, *Až po uši*, 1988, vtedy už bol renomovaným dramatikom), Taťjana Lehenová (1961, *Pre vybranú spoločnosť*, 1989) či Adrijan Turan (1962, *Ozvena vo všetkých jazykoch*, 1987). Z prozaikov hodno spomenúť oneskorene nastupujúceho Martina Bútoru (1944, debut *Ľahkým perom*, 1987) či Edmunda Hlatkého (1954, *História vecí*, 1988). Títo a ďalší autori (Erik Groch, Marián Milčák) sa zbavili ideologických nánosov a funkcií literatúry, čo – spolu s autormi deväťdesiatych rokov – efektívne využívajú v nasledujúcej tvorbe.

Literatúra po roku 1989

PETER DAROVEC

„Nežná revolúcia" v novembri roku 1989 spôsobila množstvo prevratných zmien prakticky vo všetkých oblastiach spoločenského života. Tieto zmeny sa odrazili aj v literatúre. Treba povedať, že práve oblasť literatúry bola v predchádzajúcom totalitnom období vystavená zrejme najväčšiemu ideologickému tlaku zo všetkých oblastí umenia. Bolo to spôsobené samotnou povahou literárneho diela, ktoré je tvorené – rovnako ako ideológia – jazykom. Literatúra bola preto v časoch režimného úsilia o tzv. „normalizáciu" spoločnosti vždy v blízkosti ideológie a vždy pod jej dohľadom. Je príznačné, že v desaťročiach „normalizácie" (v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch 20. storočia, teda počas okupácie Československa Sovietskou armádou) boli ministrami kultúry na Slovensku prakticky výhradne prorežimne orientovaní spisovatelia. Literatúra sa v tomto období len ťažko bránila tlaku moci a zachovanie si osobnej a umeleckej integrity bolo v mnohých prípadoch nad sily aj talentovaných spisovateľov. Bolo to obdobie opatrnej hry a zároveň kompromisov s cenzúrou a režimom, ktorá sa mnohokrát ani neodohrávala na straníckych sekretariátoch, ale už v pracovniach spisovateľov, ktorí sa naučili „autocenzúre" – dobrovoľnému obmedzeniu slobody tvorby v prospech knižného vydania svojich textov. V tejto súvislosti je dôležité pripomenúť, že „normalizácia" bola v porovnaní s Českom vedená na Slovensku miernejším spôsobom, čo umožnilo veľkej väčšine autorov v tomto období knižne publikovať. Komunistický režim

získal za tento zdanlivý ústupok možnosť kontrolovať literárny život na Slovensku a prakticky eliminovať samizdatovú, neoficiálne vychádzajúcu literatúru – či už knižnú alebo časopiseckú. Spisovateľom to zasa dávalo možnosť aspoň do istej miery obchádzať predpísanú, ideologicky vyžadovanú socialisticko-realistickú poetiku a uplatňovať vo svojej tvorbe neomodernistické či postmoderné postupy.

Táto tendencia sa zreteľne prejavila najmä v druhej polovici osemdesiatych rokov v súvislosti s oslabovaním režimu, jeho vyčerpanosťou a neschopnosťou naďalej kontrolovať situáciu v literatúre. Napokon práve z oblasti literatúry vychádzali v tomto období silné intelektuálne impulzy, ktoré sa spolupodieľali na deštrukcii totalitného režimu. Demokratizačné tendencie, ktoré prekračovali rámec čisto literárnej diskusie smerom k celospoločenským problémom, sa na konci osemdesiatych rokov jasne formulovali najmä v literárnych časopisoch. Rezistenciu voči oficiálnej moci predstavovali v tom čase najmä široko čítané časopisy *Literárny týždenník* a *Slovenské pohľady*. Dôležité bolo tiež pôsobenie literárnej kritiky, ktorá sa takisto na pozadí hodnotenia literárnych textov vyslovovala k spoločenským témam. Nie je náhodou, že hneď niekoľkí významní literárni kritici tohto obdobia, ako Peter Zajac, Valér Mikula či Milan Šútovec stáli v novembri rolu 1989 v centre revolučných udalostí.

Všetky tieto faktory sa podpísali pod fakt, že „nežná revolúcia" síce prakticky okamžite viedla k výrazným zmenám v tzv. literárnom živote, avšak jej pôsobenie na zmenu poetiky samotných literárnych diel bolo len postupné, evolučné. Zmeny poetiky v deväťdesiatych rokoch tak viac súviseli s nástupom novej literárnej generácie než bezprostredne so zmenou spoločensko-politickej situácie. Samozrejme, tou základnou zmenou, ktorú revolúcia priniesla do literatúry, bolo odstránenie cenzúry a obmedzení slobody tvorby. To umožnilo návrat viacerých dlhodobo proskribovaných autorov na oficiálnu scénu. Medzi tých najdôležitejších patrili prozaici Pavel Hrúz (1941), Ivan Kadlečík (1938) či Martin M. Šimečka (1957), ale aj literárny vedec a kritik Milan Hamada (1933). Ďalším spisovateľom, ktorí síce nepôsobili mimo oficiálnych štruktúr, ale boli režimom skôr trpení ako akceptovaní, sa zasa otvorila možnosť vydať svoje staršie, cenzúrou zamietnuté diela. Celkovo však možno povedať, že tento prílev „staronových" autorov a textov do oficiálnej literatúry nebol nijako výrazný.

Liberalizácia spoločnosti spôsobila tiež prakticky okamžitý zánik režimistického Zväzu slovenských spisovateľov, ktorý bol nahradený pluralitným systémom profesijných spisovateľských združení, z ktorých sa najvýznamnejšími stali Asociácia spisovateľských organizácií Slovenska (pod jej hlavičkou pôsobí napr. aj slovenský PEN-klub) a Spolok slovenských spisovateľov.

Podobný proces nastal aj vo vydavateľskej sfére. Štátne, straníckou mocou kontrolované vydavateľstvá sa buď urýchlene prispôsobili novým pomerom, alebo ich funkciu prevzali početné menšie súkromné vydavateľstvá, z ktorých viaceré (napr. LCA, Hevi, Archa, Drewo a srd a iné) sa hneď od počiatku zameriavali na vydávanie pôvodnej slovenskej literatúry. Niektoré z týchto vydavateľstiev začali svoje pôsobenie mimo Bratislavy a prispievali tým k potrebnej decentralizácii literárneho života, ktorý sa v posledných desaťročiach takmer výhradne sústredil do Bratislavy. Napriek tejto tendencii treba povedať,

že ani po revolúcii nevzniklo na Slovensku ďalšie významné literárne centrum či centrá.

Vidieť to najmä na literárnych časopisoch, vychádzajúcich v Bratislave, ktoré v deväťdesiatych rokoch taktiež prešli procesom výrazných zmien. Najmä turbulentný politický vývoj na Slovensku v poslednom desaťročí 20. storočia spôsobil častý zánik, ale aj vznik viacerých literárnych periodík. Vzhľadom na nízky počet čitateľov bola totiž aj v tomto období celá literárna prevádzka – vrátane časopisov – závislá od dotácií, z ktorých najvýznamnejšie sú stále štátne dotácie. V čase iba vznikajúcej politickej kultúry to pochopiteľne viedlo k ďalšiemu angažovaniu sa predstaviteľov štátnej moci do literatúry – v tomto období najmä prostredníctvom udelenia či neudelenia grantov na vydávanie literárnych časopisov rôzne názorovo orientovaným spisovateľským skupinám. Z dôležitých časopisov tohto obdobia spomeňme aspoň niekoľkokrát vznikajúci a zanikajúci týždenník *Kultúrny život*, viac-menej kontinuálne pôsobiaci mesačník *Romboid*, časopis pre mladú literatúru *Dotyky*, z nových, porevolučných periodík *Revue aktuálnej kultúry* (RAK). V národno-tradicionalisticky orientovaných časopisoch *Slovenské pohľady* a *Literárny týždenník* (zložením redakcie nepredstavujú kontinuitu s vyššie uvedenými časopismi z predrevolučného obdobia) sa už dlhodobejšie prejavil nedostatok invencie a myšlienkovej aktuálnosti, čo ich vytlačilo na okraj záujmu perspektívnych prispievateľov. Literatúra tvorí v deväťdesiatych rokoch časť náplne množstva ďalších, širšie kultúrno-spoločensky orientovaných periodík, ktoré sa profilujú na základe názorovej a estetickej orientácie redakcie a prispievateľov. Typickým príkladom je úspešne pôsobiaci feministický časopis *Aspekt*, ktorý vedú prozaička Jana Juráňová a literárna vedkyňa Jana Cviková.

Porevolučnou zmenou, ktorá stojí niekde na pomedzí literárneho života a poetiky literárnych diel je postavenie literatúry a spisovateľa v spoločnosti. Súvisí to najmä s výrazným obmedzím široko rozvetveného systému štátnych subvencií, ktorými totalitný režim kompenzoval ideologickú poslušnosť prispôsobivých spisovateľov. Okrem zrejmých materiálnych výhod boli títo spisovatelia zároveň ad hoc stavaní do úlohy mienkotvorných osobností, „hlasu národa“. Tento status (ktorý navyše patril iba režimom vyzdvihovaným spisovateľom) sa po revolúcii stráca a literatúra sa ocitá v oveľa prirodzenejšej pozícii nezávislého pozorovateľa spoločnosti. Svoje miesto v spoločnosti musí nanovo konštituovať, s čím súvisí aj základný spor deväťdesiatych rokov o podobu literatúry. Je to spor medzi tradičným, konzervatívnym pohľadom na literatúru ako vychovávateľa národa k morálnym a etickým hodnotám prostredníctvom estetického pôsobenia (v tejto koncepcii ostáva autor stále „nad čitateľom“) a liberálnym pohľadom na literatúru ako na integrálnu súčasť demokratickej a tiež trhovej spoločnosti, ktorý na seba viaže prvky zábavnosti, vyhľadávania čitateľa príťažlivými témami a spracovaním (v tejto koncepcii sa autor dostáva na úroveň čitateľa, uvedomele a dobrovoľne prestáva fungovať ako nespochybniteľná autorita). Táto druhá, liberálna koncepcia získava v deväťdesiatych rokoch jasnú prevahu najmä po nástupe novej generácie autorov, pre ktorých sa stáva takmer programovou platformou a zdrojom novej poetiky. Je jedným z prejavov postmoderných tendencií, ktoré dominujú v slovenskej literatúre konca 20. storočia.

Starší spisovatelia v nových podmienkach

Napriek konštatovaniu, že nositeľmi týchto tendencií sú najmä mladší spisovatelia, je potrebné upozorniť na fakt, že postmoderné prvky nájdeme už v dielach, ktoré vznikali v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch. Tie najdôležitejšie z nich však v čase svojho vzniku neboli publikované. Knižne vychádzajú až od konca osemdesiatych rokov a postupne aj v rokoch deväťdesiatych. Dostávajú sa tak do dobovo odlišnej situácie, napriek tomu však vykazujú vysokú mieru adaptability a relevancie v novom prostredí. Je to najmä vďaka spomínaným postmoderným postupom, ktoré sa ukázali nielen formálne, ale aj významovo vhodné pre literárny prejav poslednej tretiny dvadsiateho storočia. Ide najmä o prózy Pavla Hrúza, ale aj Pavla Vilikovského (1941), či Stanislava Rakúsa (1940). Sú to autori, ktorých spisovateľské počiatky sú ovplyvnené estetikou šesťdesiatych rokov, ale ktorých vnímanie ideovej vyprázdnenosti nasledujúcich desaťročí priviedlo k ironickému gestu voči dobovému jazyku, zneužívanému totalitným režimom pre ideologické účely. Poukazovanie na stratu zmyslu jazyka, jeho sémantickú vyprázdnenosť, sa u týchto autorov prejavuje najmä v podobe grotesky, radikálnej irónie a zároveň otvorenosti ich textov, ktoré si žiadajú čitateľa ako spolutvorcu diela. Čitateľ musí mať v takomto type textov nielen schopnosť správne dekódovať ironickú povahu rozprávania, ale aj dosadzovať si do textu svoje vlastné významy. **Pavel Vilikovský** to na obálke jednej zo svojich próz pomenoval takto:

> *„Texty v tejto knižke nie sú samy osebe literatúrou. Literatúrou sa stanú až v okamihu, keď ich bude niekto čítať. Dožičte im tú možnosť! Staňte sa spolutvorcami! Zaobchádzajte s textami ako so surovinou, vnucujte im svoju vôľu, vyberajte si z nich hrozienka, neľútostne v nich škrtajte, domýšľajte, čo zostalo nerozvinuté, nasýťte ich vlastnými zážitkami, prešliapte si v nich svoje vlastné chodníčky. Predstava, že vznikne toľko rozličných knižiek, koľko rozličných čitateľov a v koľkých rozličných stavoch mysle a životných situáciách bude tieto texty čítať, je – aspoň pre mňa – predstava radostná. Je to jedna, a možno práve tá najdôležitejšia podoba spätosti literatúry so životom. Ľutujem iba, že výsledné dielo – tú kompozíciu z tlačeného slova, nálady, okolitých ruchov, telesných pocitov a vlastných myšlienok – nikdy nespoznám. Ste výhradnými majiteľmi originálu. V tom máte výhodu, ale zaslúženú, veď ste si za ňu zaplatili. (Do ceny sú zarátané aj prípadné nadávky autorovi východiskového textu.) Uvedomte si, že ak nič iné, čítanie je jednou z posledných ešte dostupných možností pozhovárať sa sám so sebou. Budem rád, ak sa mi podarí trochu pomôcť pri kladení otázok. Odpovede si už budete musieť dávať úplne sami. Vďaka za spoluprácu.“*
>
> (*Kôň na poschodí, slepec vo Vrábľoch*, Vydavateľstvo Slovenský spisovateľ 1989, obálka)

Aj v ďalších knihách z konca osemdesiatych a začiatku deväťdesiatych rokov (pripomíname, že väčšinou boli napísané o takmer dve desaťročia skôr) využíva Vilikovský podobné textotvorné postupy. Často ich dopĺňa o ďalšie postmoderné atribúty, najmä o medzitextové nadväzovanie, hru s priznanými

či nepriznanými citáciami z iných textov a najmä využívanie alúzií na postupy rôznych tzv. poklesnutých žánrov. Mimoriadny čitateľský i kritický záujem vzbudila Vilikovského novela *Večne je zelený* (1989), v ktorej na pôdoryse lacného špionážneho románu predvádza pôsobivú myšlienkovú hru odkazujúcu na celé novodobé dejiny Slovenska a vlastne aj celej strednej Európy. Komickú, groteskú povahu ideologického totalitného režimu predvádza zasa napríklad v novele *Slovenský Casanova* (1991), napísanej vo forme zamilovaných listov komunistického funkcionára istej straníckej súdružke. S tvorbou Pavla Vilikovského sa spája aj ďalší z fenoménov dominujúcim deväťdesiatym rokom. Ak sa v rokoch dvadsiatych v súvislosti s modernizáciou Slovenska hovorilo o „otváraní okien do Európy", v rokoch deväťdesiatych sa stal veľmi aktuálnym pojem „stredoeurópanstvo". Ide najmä o vyjadrenie nechute slovenských (ale aj českých, maďarských, poľských, slovinských...) intelektuálov byť mentálne zaraďovaní do východoeurópskej kultúrnej oblasti. Zároveň ide aj o úsilie formulovať špecifickú skúsenosť regiónu, ktorému dvadsiate storočie prinieslo veľké množstvo zmien bez možnosti jeho obyvateľov ovplyvňovať ich. S pojmom „stredoeurópanstvo" sa Vilikovský – ako inak než ironicky – vyrovnáva napr. v poviedke *Všetko, čo viem o stredoeurópanstve:*

> *„No, a v našich zemepisných šírkach stačí, aby ste sa chvíľu venovali niečomu osobnému, napríklad si zaviazali šnúrku na topánkach, a keď zdvihnete hlavu, zistíte, že medzičasom ktosi všetky kulisy prestaval. Preto sa v našich zemepisných šírkach nábytok nedá kupovať, ale ani vyrábať tri roky dopredu." „To je dobré," zasmial sa Camus. „Vo vašich zemepisných šírkach. Myslíte ako strednú Európu?" Nemyslel som strednú Európu, s takým pojmom som sa dovtedy nestretol ani v predpovedi počasia. Aká už stredná Európa, keď pre samé opony nedovidíte za vlastné humná! Nie, „naše zemepisné šírky" bol krycí, nezávadový termín pre istý spoločenský systém, alebo ako sa vtedy s obľubou vravievalo, zriadenie."*
>
> (zb. *Krutý strojvodca,* vyd. Slovenský spisovateľ 1996, s. 7)

Ironické gesto využíva aj **Stanislav Rakús** no svojej novele *Temporálne poznámky* (1993). Táto próza, ktorá taktiež vznikala v hĺbke sedemdesiatych rokov sa ku groteskej podstate totalitného režimu vyjadruje prostredníctvom zdanlivo nedôležitého príbehu nemotorného, smiešneho, v zásade však veľmi ľudského učiteľa na večernej škole pre pracujúcich. V tragikomicky ladenom príbehu sa zreteľným odkazom na dobu stáva ironicky normalizovaný jazyk, jeho administratívne ladenie, ktoré kopíruje a zároveň usvedčuje strnulú, neživú frazeológiu školských osnov a obežníkov sedemdesiatych rokov:

> *„V ideovej oblasti neprichádzajú do úvahy nijaké úľavy. A to je podľa vyjadrenia Emílie F. v súlade s intenciami celej spoločnosti, veď pokrokové idey pomáhajú frekventantom odstraňovať z hlavy nežiaduce pochybnosti, zvyšky tápania a malomeštiackych nánosov, utvrdzujú ich v správnych postojoch a názoroch. Uplatňovanie percentuálnej metódy kombinovanej s farebným spôsobom vyučovania si vyžaduje pretvoriť umeleckú komplikovanosť literárneho diela na jednoduchú, jasnú, ľahko pochopiteľnú a súčasne záväznú normu,*

ktorá sa dá štvorfarebne rozpísať na tabuľu. Emílii F. sa to zásluhou dôkladnej prípravy na vyučovanie podarilo. Frekventanti sú jej za to veľmi povďační.“

(*Temporálne poznámky,* vyd. Slovenský spisovateľ 1993, s. 14 – 15)

Radikálnou iróniou voči jazyku sa vyznačujú texty ďalšieho príslušníka staršej generácie prozaikov **Pavla Hrúza**. Po dvadsaťročnom zákaze publikovania vydal v nasledujúcom období veľké množstvo próz, z ktorých väčšina vznikla v dobe totalitnej „normalizácie“. Hrúzovo radikálne preverovanie – a najmä – spochybňovanie schopnosti súčasného jazyka niesť ľudský, humánny význam zachádza občas tak ďaleko, že sa jeho texty stávajú náročnou hádankou s množstvom správnych riešení. Intertextualita, ktorá je v Hrúzovom prípade povýšená na základný princíp tvorby, rozširuje, ale zároveň spochybňuje, ironizuje takmer každú vetu jeho próz. To kladie na čitateľa veľké nároky, žiada si to od neho aplikovanie hlbokej kultúrnej, ale aj spoločenskodobovej skúsenosti pri vnímaní literárneho diela.

Nová, porevolučná generácia

Mladá generácia, ktorá publikuje svoje knižné debuty prevažne až po revolúcii roku 1989, vychádza z podobných ideovo-poetických východísk ako uvedení starší autori. Nemožno však povedať, že by na ich tvorbu nadväzovala. Je to spôsobené najmä už spomínaným faktom, že títo starší autori dostali príležitosť publikovať svoje diela až po revolúcii a ich texty tak vychádzajú vlastne súbežne s tvorbou nastupujúcej generácie.

Mladí, debutujúci autori nevytvorili v deväťdesiatych rokoch žiadnu programovú estetiku, nemajú záujem o organizovanie sa do nejakých skupín či literárnych združení; ich tvorba je v tomto zmysle solitérska, prísne individualizovaná. Napriek tomu môžeme z celkového pohľadu na účinkovanie týchto autorov v deväťdesiatych rokoch povedať, že sa im ako prvým podarilo vytvoriť relevantnú alternatívu k silnej generácii autorov vstupujúcich do literatúry v šesťdesiatych rokoch a kontinuálne v nej pôsobiacich dodnes. Ak o mladých autoroch napriek ich rôznorodosti môžeme hovoriť ako o „generácii“, je to najmä pre ich spoločnú predstavu o literatúre oslobodenej od „špeciálnych funkcií“ (tento termín používa Milan Šútovec v súvislosti s rôznymi spoločensko-politickými a ideologickými požiadavkami na literatúru, ktoré sa v novodobých dejinách slovenskej literatúry často vyskytovali). Pre mladšiu generáciu je literatúra celkom prirodzene súkromná, osobná vec; nemajú ambíciu ovplyvňovať prostredníctvom svojho písania riešenie akýchkoľvek aktuálnych spoločenských problémov a zároveň odmietajú pripustiť ovplyvňovanie literatúry akoukoľvek politicky využiteľnou ideológiou. Z estetického hľadiska spája túto generáciu prevažne postmoderná orientácia, ktorá si však nachádza svoju realizáciu v extrémne odlišných autorských gestách. Zo všetkých však vyplýva efekt odsubjektizovania textu (termín Valéra Mikulu), odmietnutie akýchkoľvek prejavov sentimentu (v extrémnych prípadoch i citovosti), odchod od psychologizácie, hĺbania nad ľudským vnútrom smerom k chladnému, citovo neangažovanému záznamu. Napriek zmienenému videniu literatúry ako osobnej, súk-

romnej veci tak v samotných textoch dominuje odstup realizovaný celou plejádou odcudzujúcich postupov, najmä iróniou a sebairóniou. Tieto tendencie sa prejavujú najmä v oblasti prózy, ktorá v deväťdesiatych rokoch z hľadiska esteticko-výrazovej inovatívnosti jasne dominovala nad poéziou. Próza sa tak stala určujúcim literárnym druhom tohto obdobia, čo dokumentuje aj fakt, že dokonca aj tí výrazní autori, ktorí debutovali zbierkami poézie, sa v neskoršom období venovali najmä písaniu prózy, najmä Peter Macsovszky (1966), Viliam Klimáček (1958), Ivan Kolenič (1965) a ďalší.

Estetiku odcudzenia, odstupu od sveta a aj od vlastného literárneho diela aplikuje vo svojich prvých básnických knihách *Strach z utópie* (1994), *Ambit* (1995) a *Cvičná pitva* (1997) **Peter Macsovszky**. Prichádza s koncepciou „básne-sterilu", pričom „sterilom" sa myslí rezignácia na lyrickosť, na vyvolávanie či sprostredkovanie citov. Je to zároveň očistenie od impresionizmu vnímania, od subjektívnych prvkov a zážitkov, od sexuality a rodovosti. Rozvinutím tejto koncepcie je „ženským spôsobom" písaná zbierka *Súmrak cudnosti* (1996), ktorú Peter Macsovszky vydal pod menom Petra Malúchová, a ktorá má prezentovať stratu identity tvorcu literárneho diela, a zároveň schopnosť prisvojiť si identitu aj rodovo odlišného človeka. Macsovszkeho poézia reaguje ironicko-travestívnym spôsobom na generačný pocit neautentickosti sveta na prelome tisícročí, pričom autorské gesto vedie k neangažovaniu sa v tomto svete – a to aj spôsobom neangažovania sa autora vo svojom vlastnom texte. Intenzívnosť takéhoto gesta však môžeme zároveň čítať aj ako prejav silného záujmu o svet, ako „zvláštne napätie medzi chladom a vrúcnosťou, „cynickou dištanciou", provokáciou, blasfémiou na jednej strane a akousi naivnou úprimnosťou a úzkosťou na strane druhej." (Peter Zajac)

V oblasti prózy je pendantom Macsovszkeho koncepcie „básne-sterilu" tvorba **Vladimíra Ballu** (1967) či **Tomáša Horvátha** (1971). Práve v súvislosti s ich prózami sa často hovorí o estetike „coolness", teda estetike chladu, chladnokrvnosti, ale aj provokatívnej drzosti. Scudzujúci moment, odstup od sveta i od samotného textu pri hľadaní autentickosti ľudského vnímania a myslenia, realizuje Tomáš Horváth neustálym tematizovaním samotného aktu písania literárneho textu. Vzniká tak postmoderný „zrkadlový efekt" písania o vlastnom písaní, ktorého ambíciou je upozorňovať čitateľa na fiktívnu podstatu literárneho diela, na neautentickosť literárneho prehovoru. Horváth predvádza vo svojich textoch ironickú hru alúzií, parafráz i citácií textov rôznej žánrovej proveniencie z rôznych období, v ktorých sa má rozplynúť autorský subjekt. Prihlasuje sa tak ku koncepcii „smrti autora" (Roland Barthes). Zároveň však poukazuje aj na manipulatívne schopnosti literatúry, predstavuje tvorcu literárneho diela ako demiurga, ktorý má svoje postavy, príbeh a v tomto zmysle aj čitateľa plne so svojich rukách a môže si s ním robiť, čo sa mu zapáči. Aj toto môžeme čítať ako analýzu totalitného pôsobenia jazyka v modernej spoločnosti. V esenciálnej podobe nájdeme všetky spomenuté prvky v prozaickej knihe *Niekoľko náhlych konfigurácii* (1997), ale tiež v druhovo odlišnej podobe zasa v súbore knižných drám *Vražda marionet* (1999).

Vladimír Balla (publikuje iba pod menom Balla) už od svojich prvých prozaických kníh *Leptokaria* (1996) a *Ousideria* (1997) predstavuje zaujímavú kombináciu avantgardno-romantického gesta výlučnosti hrdinu s postmodernou estetikou. Balla provokuje svojou asociálnosťou:

„Začnem od nenávisti, postupne sa nabaľujú vrstvy žlče, rozličných hnevov, to sú žriedla sily, som hrdý, veď nebolo jednoduché vybudovať v sebe mohutný chrám zla, nebolo ľahké jedného dňa prejsť bez povšimnutia okolo minulej dajme tomu lásky, celkom potichu, ako keby si, láska, nikdy nebola existovala.“

(*Leptokaria,* vyd. Drewo a srd 1996, s. 90)

Zároveň však naráža na problém ľudskej osamelosti, ktorý sa nerieši ani intímnym vzťahom medzi mužom a ženou – iba sa mení na „dvojsamelosť“:

„Mimochodom, atribút dvojsamelosti: jednosť. Dvojsamelosť je aj jednosť, jednosť je atribútom dvojsamelosti. Mimochodom, ďalším atribútom dvojsamelosti je, prirodzene, osamelosť. (tamtiež, s. 24)

Vyššie uvedení prozaici napĺňajú postmodernú koncepciu literatúry v zásade introvertným spôsobom, uzatvárajú sa pred svetom do literárneho textu. V slovenskej literatúre po roku 1989 však existuje aj silný trend extrovertného písania. Práve takéto písanie sa svojou výraznosťou, prekvapujúcim charakterom a občas aj šokantnosťou stalo synonymom a zároveň najväčším prínosom autorov deväťdesiatych rokov. Je to próza postavená na návrate k rozprávačstvu príbehov, próza, ktorú vďaka jej zdrojom v tzv. poklesnutých žánroch možno čítať niekoľkými spôsobmi, vo viacerých vrstvách. Zatiaľ čo naivný čitateľ dostáva do rúk plnohodnotný akčný román, sci-fi, rozprávku či pornografiu, poučený čitateľ vidí v tom istom texte inteligentnú literárnu hru s významami, adekvátne reagujúcu na všetky aktuálne trendy súčasného sveta. Práve tejto skupine autorov občas tradicionalisticky orientovaní kritici vyčítajú komercializáciu literatúry, avšak práve táto skupina si zároveň získava najväčšiu skupinu priaznivcov vďaka svojmu úsiliu zvrátiť trend akademickej izolácie literatúry od života spoločnosti. Výraznými predstaviteľmi tohto typu písania sú v súčasnej slovenskej literatúre najmä Peter Pišťanek (1960), Dušan Taragel (1961), Igor Otčenáš (1956), Viliam Klimáček (1958) či Pavel Rankov (1965). V ostatných rokoch sa týmto smerom uberá aj tvorba najmladších slovenských prozaikov, medzi ktorými vyniká svojimi beletristickými analýzami súčasných pop-kultúrnych trendov najmä Michal Hvorecký (1977).

Z okruhu týchto prozaikov vzišiel aj kultový román deväťdesiatych rokov – *Rivers of Babylon* (1991) **Petra Pišťanka.** Autor v ňom bizarným a veľmi expresívnym spôsobom tematizuje prostredie bratislavského podsvetia plné podvodníkov a prostitútok v čase okolo novembrovej revolúcie roku 1989. Román je výsmechom všetkých mýtov o „nežnosti“ revolúcie, s osobitým humorom naturalisticky predvádza, ako revolúcia otvára cestu k moci pre priamočiaro a cynicky konajúceho dedinčana v meste. Je to román bez kladných postáv, román esenciálnej vôle k moci. V čase svojho vzniku vzbudil román záujem najmä svojím strhujúcim rozprávačstvom, využitím ozvláštňujúcich a parodizačných postupov. Dnes ho už napriek všetkej groteskej štylizovanosti vnímame aj ako román spoločenský, ktorý i bez možnosti odstupu jasnozrivo pomenúva dobu, v ktorej vznikal. Intímnejší, avšak rovnako expresívny variant tohto románu

predstavuje ďalšia Pišťankova kniha, zbierka noviel *Mladý Dônč* (1993), považovaná často za skutočný vrchol jeho tvorby. Pišťankova poviedková tvorba, ktorú písal najmä v autorskej dvojici s **Dušanom Taragelom** vyšla v ich spoločnej knihe *Sekerou a nožom* (1999). Dušan Taragel však už predtým zaujal knihou *Rozprávky pre neposlušné deti a ich starostlivých rodičov* (1997), v ktorých – v duchu postmoderného kánonu – na pôdoryse „detského žánru" rozprávky ironickým spôsobom rozbíja mýty a stereotypy rodinného života.

Literatúra

ČEPAN, O.: Kontúry naturizmu. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1977.
ČEPAN, O.: Kusý, I., Šmatlák, S., Noge, J.: Dejiny slovenskej literatúry III. Literatúra druhej polovice devätnásteho storočia. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1965.
ČEPAN, O.: Stimuly realizmu. Bratislava, Tatran 1984.
KÁKOŠOVÁ, Z.: Kapitoly zo slovenskej literatúry. 9.–18. storočie. Bratislava, Univerzita Komenského 2001.
MINÁRIK, J.: Stredoveká literatúra. Svetová, česká, slovenská. Bratislava, SPN 1977.
MINÁRIK, J.: Renesančná a humanistická literatúra. Svetová, česká, slovenská. Bratislava, SPN 1985.
PIŠÚT, M., ROSENBAUM, K., KOCHOL, V.: Dejiny slovenskej literatúry. II. Bratislava, SPN 1960.
Portréty slovenských spisovateľov I. Ed. J. Zambor. Bratislava, Univerzita Komenského 1998.
Portréty slovenských spisovateľov II. Ed. J. Zambor. Bratislava, Univerzita Komenského 2000.
Portréty slovenských spisovateľov III. Ed. J. Zambor. Bratislava, Univerzita Komenského 2003.
ROSENBAUM, K., a kol.: Dejiny slovenskej literatúry 5. Literatúra v rokoch 1918–1945. Bratislava, Veda 1984.
Slovník slovenských spisovateľov. V. Mikula et al. Praha, Libri 1999.
ŠMATLÁK, S.: Dejiny slovenskej literatúry I. Bratislava, Národné literárne centrum 2002.
ŠMATLÁK, S.: Dejiny slovenskej literatúry II. Bratislava, Národné literárne centrum 1999.
ŠTEVČEK, J.: Lyrizovaná próza. Bratislava, Tatran 1973.
ŠTEVČEK, J. a kol.: Dejiny slovenskej literatúry 4. Bratislava, SPN 1987.
VOJTECH, M.: Od baroka k romantizmu. Literárne smery a tendencie v slovenskej literatúre v rokoch 1780–1840. Bratislava, Univerzita Komenského 2003.
WINCZER, P.: Súvislosti v čase a priestore. Básnická avantgarda, jej prekonávanie a dedičstvo. Bratislava, Veda 2000.

Slovenská dráma od 80. rokov 20. storočia po súčasnosť

ZUZANA KÁKOŠOVÁ

Pri pohľade na vývin drámy v tomto období sa črtá mierny rozdiel medzi prvou a druhou polovicou 80. rokov, oveľa výraznejší a významnejší predel je v roku 1990. Zmeny v polovici 80. rokov súviseli s politickými zmenami v bývalom Sovietskom zväze, aj keď sa k nám dostávali veľmi pomaly, váhavo a nevýrazne, mali totiž podobu len mierneho uvoľňovania. V dramatickej tvorbe sa objavujú noví zaujímaví autori (Karol Horák), rozširuje sa pôsobnosť tzv. divadiel malých javiskových foriem (vznik GUnaGU), profesionalizuje sa pôvodne v podstate ochotnícky súbor Radošinského naivného divadla (RND).

Profilujúcou osobnosťou, zakladateľom, hercom, režisérom a dodnes ťažiskovým autorom spomínaného RND je **Stanislav Štepka** (1944). Predstavuje autora s osobitou poetikou, ktorú si s malými zmenami a premenami udržiava už od počiatkov svojho autorského divadla v 70. rokoch. Štepkovo osobité videnie sveta je založené na zdanlivej naivite, ktorou sa dokáže stále príťažlivo a aktuálne vyjadrovať k témam „historickým „ i súčasným: *Jáááošííík* (1970), *Človečina* (1971), *Alžbeta Hrozná* (1975), *Slovenské tango* (1980). Autorským problémom Stanislava Štepku je, že jeho texty nie sú ucelenými literárnymi textami, ale skôr kolektívnym scenárom predstavenia, ktorého úspech bol, je a aj bude zviazaný s Radošinským naivným divadlom, aj keď niektoré jeho hry uvádzali aj profesionálne divadlá (Trnavské divadlo, dnes Divadlo J. Palárika i SND). Pre Trnavské divadlo napísal Štepka trilógiu o národnej minulosti Slovákov *Ako som vstúpil do seba, Ako sme sa hľadali* a *Ako bolo* (1981 – 1984). S pražským divadlom Semafor, s poetikou ktorého Štepku často porovnávali, realizoval „federálny insitný muzikálik“ *Nevesta predaná Kubovi* (knižne 1987). Stanislav Štepka sa po amatérskych začiatkoch v 70. rokoch 20. storočia vypracoval na nášho v súčasnosti asi najplodnejšieho a autorsky stále činného dramatika. V rozpätí desiatich rokov (90. roky) napísal a realizoval 12 hier a jeho hra *Zverokruh* s podtitulom *Veselá správa o trpkom osude cicavcov* (1994) sa inscenovala na Malej scéne SND. Napriek nesporným úspechom aj medzi „profesionálmi“ ostáva pre Stanislava Štepku ťažiskom tvorba pre domovskú scénu, pre RND. Od prvých hier *Jáááošííík* a *Človečina* (mimochodom, počtom repríz patria k najúspešnejším slovenským hrám všetkých čias) až po posledné (*Kronika komika,* 2003, *Na jeden dotyk,* 2002 či *Návod na použitie,* 2001) si udržuje svojskú poetiku, ktorej istá miera premenlivosti je založená predovšetkým na tematickej a žánrovej orientácii. V jeho prvých hrách prevažoval parodický moment (*Jáááošííík, Alžbeta Hrozná* a *Hrob lásky,* 1977), v hrách z 80. rokoch prevážili moralizujúce tendencie a tvarovo sa priblížil klasicky chápanej dráme (*Kúpeľná sezóna,* 1980, *Čierna ovca,* 1983, *Ženské oddelenie,* 1987, *Hotel Európa,* 1988, *Vygymuj a napíš,* 1989), pre tvorbu z 90. rokov je typický posun k nostalgickosti, irónii a väčšiemu odstupu od témy (*Kino Pokrok,* 1995, *Tata,* 1996, *Konečná*

stanica, 1997, *Súpis dravcov,* 2000). Hra *Lá-ska-nie* (1992) je návratom k *Človečine* po dvadsiatich rokoch so zámerom „voľne pokračovať v súčasných osudoch rodiny, do ktorej sa bude zo záhrobia vracať babička", napísal autor v knižnom vydaní svojich hier pod názvom *Otcovské znamienka* (Bratislava 1998). Návraty k starším úspešným titulom to je jedna z tendencií v RND začiatkom nového storočia: *Jáááánošííík po tridsiatich rokoch* (2000) i *Ako sme sa hľadali* (2003).

V polovici 80. rokov sa ako dramatik prejavil prozaik, literárny vedec a vysokoškolský pedagóg, ale i amatérsky divadelník **Karol Horák** (1934). Všetky tieto jeho aktivity poznamenali aj charakter jeho divadelných hier, pre ktoré je typická „poučenosť" v histórii i v literárnej histórii, v teórii literatúry i drámy, vo filozofii a pod. Jeho drámy majú intelektuálny charakter, polemizujú s ustálenými interpretáciami slovenskej histórie i literatúry, aktualizujú prastaré príbehy (mytologické, Sysifos). Na profesionálnej scéne debutoval hrou *Medzivojnový muž* (1984), za ktorou nasledovali v rýchlom slede *Evanjelium podľa Jonáša (Záborského),* 1987, *Cesta* a *Človek z druhej strany* (obe 1988). Vo svojich dramatických aktivitách neprestal ani po roku 1989, ba rozvinuli sa do značnej šírky. Pokračoval v realizácii hier o významných osobnostiach slovenskej kultúry 19. storočia: *Nebo, peklo, Kocúrkovo* (1994, o Jonášovi Záborskom), *Divný Janko alebo Apokalypsa podľa Janka (Kráľa),* 1994, *...príď kráľovstvo tvoje..." Život, skutky a smrť proroka Ľudovíta (Štúra),* 1996 a *Mesianistova hlava alebo Archa úmluvy medzi Bohom a Bohdanom Samoslavom Hroboňom* (2000), ktoré roku 2001 vydáva aj knižne. V 90. rokoch Horák knižne vydal experimentálne „abstraktné texty" z počiatkov svojej divadelnej činnosti (*Džura, Živý nábytok,* 1996) a zároveň pokračoval v línii svojej tvorby, ktorá tvorí prechod od abstraktného k historicky konkrétnemu (*Skaza futbalu v meste K.,* 1990, *Nulový bod,* 1991, *Nové pokúšanie Antona,* 1995). Karol Horák patrí aj v súčasnosti k autorom, ktorí prakticky každú divadelnú sezónu pripravia pre divadlo jeden dramatický text. Od roku 2001, keď mu inscenovali drámu *La musica*, píše pravidelne pre ukrajinské divadlo Ivana Duchnoviča: hra zo súčasnosti *Arbitráž* (2002) a životopisná hra *Adolf Ivanovič Dobrjanskij (Na nebi zornička, nad hlavou štrank)*, 2003.

Autori, ktorí sa objavili v 80. rokoch v oblasti malých javiskových foriem a alternatívneho divadla, prejavujú koncom 80. rokov, v 90. rokoch i v súčasnosti ambície presadiť sa aj na profesionálnej scéne, či už pôvodnými prácami alebo dramatizáciami prozaických textov. Pri pohľade na inscenačné výsledky i divácky ohlas, často sa im darí lepšie dramatizovať cudzie predlohy, ako vo vlastnej pôvodnej tvorbe.

V druhej polovici 80. rokov a začiatkom rokov 90. sa javil ako sľubný autor dramatických textov **Andrej Ferko** (1955). Prvé skúsenosti s písaním dramatických textov získal v študentskom divadle (Pegasník) a podieľal sa aj na prvej premiére divadla GUnaGU (*Vestpoketka,* 1985). Pre nitrianske Divadlo Andreja Bagara vytvoril dramatizáciu svojej najúspešnejšej novely *Proso* (1986) a v nasledujúcom roku sa v DAB inscenovala aj jeho pôvodná divadelná hra *Noc na zamrznutom jazere* (1987). Inklinuje v nej ku groteske, paródii, ale aj k osudovej sentimentalite s nádychom tragiky. Jedným z jeho posledných dramatických textov je *Husia hra* (1993), kombinujúca prvky absurdnosti a sci-fi.

Pri predstavovaní slovenskej súčasnej drámy je neprehliadnuteľnou postavou **Viliam Klimáček** (1958). Predstavuje autora ktorý nie je zameraný len na jeden literárny druh a len na jeden typ príjemcu. Rovnako ako dráme venuje sa písaniu prózy a poézie, a to tak pre deti, ako aj pre dospelých. Svoje divadelné hry realizuje, rovnako ako Stanislav Štepka, vo „vlastnom" divadle GUnaGU, hoci od 90. rokov je jeho autorská hegemónia narúšaná projektmi spolupracovníkov (Ivan Mizera, Vladimír Balek, Oľga Belešová). Klimáčkov prvý autorský projekt nazvaný *Vestpoketka* (1985) poukazuje na vysoké ambície hneď od počiatku, keď priamo poukazuje na inšpiračné zdroje v českom medzivojnovom avantgardnom divadle: podtitul hry znie *(Veľmi) voľne podľa „Vest Pocket revue"* od Voskovca a Wericha. Práve nadväznosť Klimáčkových dramatických opusov na známy historický, kultúrny, literárny alebo hudobný kontext sa stala typickou pre väčšinu jeho tvorby: *Osídla mladého muža* (Tido J. Gašpar), *Koža* (venovaná Samuelovi Beckettovi), *Päť minút v balóne* (J. Verne), *Poveternostná situácia* (venovaná Borisovi Vianovi), *Bigbít* (Beatles), či *Barbarela* (komiksová „kultúra"). Klimáčkovým prvým pokusom preniknúť na profesionálnu scénu bola dramatizácia románu Janka Jesenského *Demokrati,* realizovaná na malej scéne SND (1997), druhým nie veľmi úspešným bola „dokumentárna" hra z dejín SND *Karpatská horká* (2001) a zatiaľ posledným *Rozkvitli sekery* (2001), ktoré inscenovalo martinské Divadlo SNP (dnes Komorné divadlo). Klimáček ako dramatický autor i divadelný režisér vyznáva poetiku nekonvenčnosti, kompozíciu založenú skôr na montážovosti, na princípoch filmového strihu, prelínania, posunu na osi vysoké – nízke tak v oblasti žánru, ako aj témy. Jeho texty majú znaky kolektívneho dotvorenia, napríklad aj improvizáciou účinkujúcich (zo začiatku pravidelne v svojich hrách aj hrával) a nezriedka sa k takémuto kolektívnemu tvoreniu priznáva v bulletinoch, prípadne v podtituloch svojich hier. (Klimáček a kol.: *Génius loci,* 1999). Väčšina Klimáčkových hier je roztratená po českých i slovenských divadelných časopisoch, knižne vyšlo sedem hier pod názvom jednej z najzaujímavejších *Mária Sabína* (1997).

Zaujímavý zjav v oblasti drámy predstavoval v 90. rokoch renomovaný prozaik **Rudolf Sloboda** (1938 – 1996), ktorý aj na podnet dramaturgie divadla Astorka Korzo ´90 napísal dve úspešné divadelné hry: *Armagedon na grbe* (1993) a *Macocha* (1996).

Noví autori sa prezentujú skôr jednotlivými pokusmi preniknúť na profesionálnu scénu, preniknúť do povedomia slovenskej literárnej verejnosti. Niektorí ostali len pri ojedinelých divadelných pokusoch: Ondrej Šulaj *Kalamajka alebo Svadba v dobre utajenom salóne* (1995, Malá scéna SND), Laco Kerata *Večera nad mestom* (1994, DAB Nitra) alebo Ján Uličiansky *Alergia* (1995, Malá scéna SND) a ďalší. Je pravda, že ťažisko tvorby literárnej či dramatickej je u vymenovaných autorov inde: Šulaj píše najmä scenáre (filmové), Kerata rozhlasové hry, prípadne scenáre pre experimentálne temer beztextové divadlo Stoka a Uličiansky divadelné hry pre deti (bábkové) a množstvo textov pre rozhlas (pre deti i dospelých). Knižne vyšiel súbor kratších dramatických útvarov Tomáša Horvátha *Vražda marionet* (1999) či rozhlasových hier Laca Keratu *Rádiové hry* (1999).

Divadelný ústav ako jeden z vyhlasovateľov súťaže dramatických textov vydáva od roku 2000 najlepšie, tzv. „finálové" hry z tejto súťaže aj knižne. Zatiaľ vyšli dva diely tejto veľmi dôležitej publikácie (*Dráma 2000, Dráma*

2001), ktorá dáva možnosť všetkým presvedčiť sa o literárnej kvalite toho najlepšieho, čo v slovenskej dramatickej spisbe vzniká. V oboch knihách nájdeme texty neúnavného a nesmierne plodného Viliama Klimáčka, ktorý v ročníku 2000 patril k víťazom súťaže, ale mená relatívne nové a či úplne nové v prostredí drámy. Víťazkou druhého ročníka 2001 sa stala Eva Matiti-Fraňová (1953) literárne činná ako prozaička a prekladateľka, so svojím divadelným debutom s hrou *Krcheň nesmrteľný (dráma v štyroch aktoch s Poštárovým snom).* Okrem toho sa tu stretávame s menami dramaturgov či divadelných režisérov a úspešných dramatizátorov próz slovenských klasikov (Peter Pavlac, Silvester Lavrík), či s menami ešte študentov VŠMU (Roman Olekšák). Zatiaľ nie sú knižne publikované výsledky ďalšieho pokračovania tohto určite nie nezmyselného projektu (2002, 2003).

Na záver nášho zbežného pohľadu na vývinové peripetie slovenskej drámy posledného obdobia treba dodať, že skúmanie, prehodnocovanie, interpretovanie vzťahov v literárnej produkcii (a ráta sa do nej prirodzene aj produkcia dramatická) otvoreného obdobia našej súčasnosti sa ešte len začína. Odstup od 80. a 90. rokov je taký malý, kontúry podstatného a nepodstatného sú také nezreteľné, že sa neubránime istému preceňovaniu práve prežívaného. Preto náš pohľad na 90. roky je skôr letmý a nenárokuje si na hodnotenie a hierarchizáciu vznikajúcich diel. Navyše celá literatúra, nielen dramatika, akoby hľadala svoju tvár, svoj zmysel a opodstatnenie existencie. Autori, o ktorých bola reč, väčšinou prichádzajú z tzv. malých javiskových foriem, čo na ich textoch výrazne cítiť. Ich poetika a celková štruktúra zodpovedá amatérskemu alebo poloprofesionálnemu herectvu a scéne menších proporcií a veľmi ťažko sa prispôsobuje proporciám „veľkých“ a najmä profesionálnych divadiel. Typickým dokladom môže byť posledná inscenácia hry Silvestra Lavríka *Žltá ľalia* (2003) v divadle Astorka Korzo `90, ktorá by možno bola zaujímavým divadelným počinom v malom divadielku poézie, ale svojím charakterom sa absolútne nehodí do profesionálneho divadla (malo ísť o netradičné spracovanie rovnomennej balady Jána Bottu).

Dejiny slovenského divadla

Juliana Beňová

Deň zrodu slovenského divadelníctva sa datuje dňom 22. augusta 1830, kedy z iniciatívy vydavateľa a kníhtlačiara Gašpara Fejérpatakyho-Belopotockého uviedli v Liptovskom Mikuláši na scénu hru Jána Chalupku *Kocúrkovo*. Od tohto dátumu možno pozorovať divadelné aktivity aj na iných miestach Slovenska. Vrcholili koncom 19. storočia ako sprievodný jav obrodenských úsilí a národnoemancipačných snáh. Nemožno však povedať, že by pred priekopníckym činom liptovskomikulášskych ochotníkov bolo slovenské divadelné pole pusté...

Staršie obdobie

Divadelný život na Slovensku od stredoveku po obdobie osvietenstva je podmienený vývinovými procesmi západoeurópskeho divadelného priestoru, avšak na jeho podrobné zdokumentovanie nie je dostatok spoľahlivých písomných prameňov. Zo stredovekých kroník i cirkevných zápisov sa dozvedáme o dramatizovaní mystérií (Prayov diakovský kódex, 1192–1195, známy veľkonočný dialogický trópus o Kristovom zmŕtvychvstaní), o existencii pašiových a legendových hier, o dramatizovaní obradných spevov, ktoré postupne nadobúdajú svetskejší charakter. V tomto období bola rozšírená činnosť igricov (jokulátorov), ktorí sa ako primárni šíritelia potulnej kultúry spomínajú až do 15. storočia. Pôsobili na hradoch a šľachtických sídlach, ale aj v krčmách a na trhoch, kde zabávali divákov predovšetkým predvádzaním hrdinských a historických piesní, zábavných epických skladieb a často pripravovali aj vlastné dramatické scénky. Okrem činnosti igricov pozostával divadelný život na území dnešného Slovenska v 14.–16. storočí z uvádzania vianočných a veľkonočných mystérií, pašiových a legendových hier, ktoré nemožno doložiť ich pria-

mymi kompaktnými textami. V mestských účtovných knihách sa však zachovalo mnoho správ o ich uvádzaní. Od polovice 15. storočia preberajú totiž organizovanie mystérií mestá, v nich jednotlivé cechy a z mestských zápisov sa dozvedáme o nákladoch spojených s realizáciou divadelných predstavení. Určitú predstavu o inscenovaní veľkonočného mystéria v Bardejove (1439–1450) si možno utvoriť zo zachovaného zoznamu účinkujúcich, na základe ktorého sa dá zrekonštruovať aj jeho obsah. V období renesancie mystériové a pašiové hry ustupovali do úzadia a do popredia sa dostávali latinské humanistické školské hry, ktoré sa hrávali na evanjelických i katolíckych školách pri rôznych slávnostných príležitostiach. Hry mali výchovný a didaktický charakter a často slúžili aj na propagáciu náboženských cieľov. Na jednej strane to bolo jezuitské divadlo, uprednostňujúce starozákonnú biblickú tematiku, v ktorom sa kládol dôraz na javiskovú techniku a scénografiu, aby zobrazovaná téma pôsobila čo najsugestívnejšie, na druhej strane bolo protestantské divadlo prezentujúce reformačné názory, ktoré chápalo divadlo ako prostriedok duchovného a sociálneho rozvoja osobnosti. K najvýznamnejším autorom tohoto obdobia patrí Pavel Kyrmezer (zomrel r. 1589), ktorý napísal tri veršované hry: *Komedia česká o bohatci a Lazarovi* (1566), *Komedia nová o vdově* (1573) a *Komedia o Tobiášovi* (1581). Najznámejšou a najviac inscenovanou je jeho prvá hra, ktorá vynikala realistickým spracovaním témy. Hra sa člení len do piatich aktov a Kyrmezer v nej do biblického príbehu premieta skutočný obraz zo života spoločnosti a drámu zbavuje rétorickosti a statických prvkov. V hre sa ukazuje autorov zmysel pre dramatickosť a spád deja – všetkých trinásť postáv vystupujúcich v hre je potrebných na pochopenie deja. Nedostatočná scénická výprava sa nahrádza vysvetlením obsahu a predstavením postáv. Spoločenskou aktualizáciou biblickej tematiky, zrozumiteľnejším jazykom a novou umeleckou adaptáciou vzniká u nás nový typ renesančnej drámy.

Barok

V období baroka sa pokračuje v uvádzaní náboženských, svetských a polosvetských školských hier po nemecky, slovakizovanou češtinou, ale najmä po latinsky. Začínajú sa objavovať aj dramatizácie aktuálnej tematiky – známa je slovenská polosvetská evanjelická hra *Tragoedia neb Hra smutná, prežalostná* (1728) od neznámeho autora, v ktorej sa alegoricky zobrazuje osud prenasledovaného protestantizmu. K unikátom tohoto obdobia patrí zachovaný fragment slovenského veršovaného interlúdia (medzihry) z prvej polovice 18. storočia – prehovor postavy menom Klimo so stredoslovenskými jazykovými prvkami, ktorý obsahuje aj inscenačné poznámky. Od druhej polovice 18. storočia začína rásť u šľachty a meštianstva záujem o divadelné dianie, a tak do slovenského prostredia prichádzali hrať nedomáce – rakúske, talianske, maďarské i české kočovné divadelné spoločnosti. Divadelné predstavenia sa konali v hostincoch, na trhoch, neskôr v divadelných budovách (Bratislava mala prvé drevené divadlo v roku 1741, kamenné od roku 1776). Stále to však boli predstavenia cudzích kočovných spoločností, nemeckej opery, prípadne osvedčené bábkové divadlo, ktoré nereprezentovali potreby skutočného života

Slovákov. Dramatická tvorba upadá a jediným pokusom o zobrazenie života ľudu je fraška *Dva buchy a tri šuchy* (1800), ktorú napísal profesor českej reči na bratislavskom evanjelickom lýceu Juraj Palkovič (1769–1850). Sám autor jej dal podtitul *Slovenská komédia k zasmání se pro pána i pro sedláka* a rozpracoval v nej anekdotu na základe príslovia *Kto druhému jamu kope, sám do nej spadne*. Hru inscenovali až v roku 1842 v pražskom Stavovskom divadle.

Vlastný vznik slovenského divadla je úzko spätý s národnými pohybmi na začiatku 19. storočia podmienenými určitou koncentráciou remesiel a škôl v mestách a mestečkách s prevahou slovenského obyvateľstva, so snahami prezentácie vlastnej národnej kultúry ako jedného z atribútov novodobého národa a činnosťou celej generácie obrodencov majúcich budovanie národného divadla vo svojom programe na poprednom mieste. Zakladanie a budovanie národných divadiel bolo v čase konštituovania moderných národov jedným z charakteristických znakov všetkých národov žijúcich v habsburskej monarchii. V slovenskom kultúrnom kontexte sa národné divadlo rozhodli založiť amatérski divadelní ochotníci, pretože spoločenské a politické pomery nedovoľovali vznik oficiálnej národnej profesionálnej scény. Vznik slovenského divadla sa v mnohonárodnostnom štátnom zväzku neobišiel ani bez istých vplyvov maďarských a nemeckých kočovných spoločností, ktoré boli v tom čase jediným šíriteľom divadelného umenia. Inonárodné divadelné vzory tu však pôsobili predovšetkým v inscenačnej oblasti. Ďalším podnetom na vznik a celkovú činnosť prvých slovenských divadelných scén mal príklad vtedajšieho českého divadla a pobyt slovenskej študujúcej mládeže v Prahe. Vedelo sa, že na českom vidieku sa s úspechom hrajú Štepánkove a Klicperove veselohry, že sa zakladajú ochotnícke krúžky, že v roku 1786 vzniklo prvé rýdzo české divadlo ľudom nazývané *Bouda* (*Vlastenecké divadlo*), že svoju činnosť rozvíja *Stavovské divadlo*. Rozvoju slovenského divadla bránil aj nedostatok dramatických textov. Ako sme už uviedli, J. Palkovič sa pokúsil vytvoriť „slovenskú" veselohru, avšak táto hra napísaná v silne slovakizovanej češtine nevyvolala u slovenských ochotníkov väčší ohlas. Slovenský divadelný stánok neexistoval, a preto dramatici ani nepociťovali potrebu vytvárať dramatické texty v slovenskom jazyku, hoci národní buditelia si dobre uvedomovali, že práve divadlo je najsilnejším prostriedkom boja za národnú kultúru, prostriedkom šírenia a uplatňovania slovenčiny vo verejnom živote. Od Palkovičovho pokusu po inscenovanie slovenskej hry zo slovenského prostredia a od slovenského dramatika uplynulo ešte 30 rokov. Prvým úspešným dramatikom v slovenskej literatúre sa stal Ján Chalupka (1791–1871), ktorého hry boli hneď po napísaní inscenované slovenskými ochotníckymi scénami a podstatne sa zaslúžili o rozvoj a celkovú charakteristiku slovenského divadelníctva 19. storočia.

Vznik slovenského ochotníckeho divadla je zviazaný s prvou Chalupkovou hrou s názvom *Kocourkovo, aneb Jen abychom v hanbě nezustali*. Jej uvedenie v Liptovskom Mikuláši súdobá tlač oznámila slovami: *dne 22. srpna 1830 provozovala na tomto divadle první, Slovákum zvlášť oblíbená veselohra Kocourkovo*, ktorou pod vedením Gašpara Fejerpatakyho-Belopotockého začalo svoju činnosť *Diwadlo slowanské Swato-Mikulášske*. Chalupka sa svojou satirickou veselohrou *Kocourkovo, aneb Jen abychom v hanbě nezustali*, ktorú napísal

podľa zaužívaného literárneho kánonu po česky, opieral sa o prax a bohatstvo hovorovej slovenčiny, pokúsil sa preklenúť rozpor medzi vysokými cieľmi obrodencov a skutočnosťou, chcel priblížiť literatúru životu, overiť teóriu praxou. Abderitu – antické Kocúrkovo – adaptoval na slovenské pomery a aktualizoval a typizoval v ňom filisterský život slovenských malomiest. Postihol situáciu typickú pre všetky slovenské mestečká, ktoré najviac podliehali odnárodňovaniu, pranieroval egoizmus, nevzdelanosť, kultúrnu plytkosť a zaostalosť. Sám Chalupka napísal, že mnohí sa cítili Kocúrkovom urazení, dokonca nejaké „paničky" chceli autora žalovať za vykreslenie postáv, pretože sa v nich nachádzali. Belopotocký si teda nie náhodou vybral na otvorenie činnosti prvého slovenského ochotníckeho divadla Chalupkov text. Svoju rolu tu zohral ľudu prístupný jazyk, téma a jej spracovanie. Slavista Bartolomej Kopitar s nadšením napísal J. Kollárovi: *Len povedz autorovi Kocúrkova: nech reže, mláti do toho, gratulujeme Slovanom, že sa im narodil Voltaire*. Belopotocký ako prvý rozpoznal hodnoty a význam Chalupkovej predrevolučnej tvorby a všetky jeho hry uvádzal na liptovskomikulášskom javisku. Boli to hry *Všetko naopak*, 26. 4. 1832, *Trasoritka,* 23. 6 a 3. 7. 1833, *Starouš plesnivec* 28. 7. 1839*, Trinásta hodina* - 4. 7. 1841 a boli to ich prvé naštudovania na javisku. Belopotocký vedel, že na šírenie vzdelania a osvety je najvhodnejším prostriedkom divadlo, ktoré môže na obrodenskom poli pôsobiť v porovnaní s literatúrou účinnejšie a „okatejšie" ako literatúra. Navyše povie viac, ako tie „hromy a blesky", čo z kazateľníc na nich dopadali... Belopotocký bol dobre informovaný a rozhľadený v divadelnej oblasti, poznal vtedajšie nemecké a maďarské divadlo, no mikulášsku scénu orientoval viac na české prostredie, v ktorom cítil väčšiu oporu. Hral, režíroval, zháňal rekvizity, prekladal (poslovenčil Chmelenského libreto k Škroupovmu *Dráteníkovi*), upravoval a tlačou vydával texty, ktorých výtlačky a odpisy boli zároveň aj prvým dramaturgickým materiálom celého slovenského ochotníckeho divadelníctva. Aby dospel k tomuto stavu, nadviazal styky s českými kultúrnymi pracovníkmi a tak priniesol na Slovensko Klicperove a Štepánkove hry, ktoré postupne v Mikuláši aj uvádzal. Vďaka mnohostrannej aktivite študentov bratislavského evanjelického lýcea siahali po hrách českých dramatikov a najmä po prekladoch nemeckých veselohier aj iné slovenské ochotnícke scény vznikajúce na rôznych miestach dnešného Slovenska. Od konca 20-tych rokov 19. storočia sa totiž v tomto priestore formovala generácia, ktorá sa rozhodla všetkými prostriedkami získať pre svoje idey a pre boj za národné práva aj široké vrstvy ľudu, generácia, ktorej sa podarilo preklenúť rozpor medzi dvoma spisovnými jazykmi a položiť tak základy jednotnej národnej literatúry. Hlavní predstavitelia tejto generácie sa stretávali v literárnom krúžku študentov bratislavského lýcea s cieľom vzdelávať sa v národnej reči a literatúre, pravidelne študovať československú a slovanskú literatúru, cvičiť sa v slohu a predovšetkým tvoriť, prednášať a posudzovať vlastné práce. Nastupovalo totiž obdobie literárneho romantizmu, ktoré sa v slovenskom literárnom kontexte stávalo živnou pôdou rozkvetu poézie, ale v tvorbe štúrovcov sa objavuje aj dráma, hoci ako najmenej rozvíjaný literárny druh. Ľ. Štúr ju považoval za hierarchicky najvyšší slovesný druh, pretože v nej videl syntézu lyrického a epického živlu. Štúrovci pochopili, že na svoju osvetovú a národnobuditeľskú činnosť potrebujú divadelné scény a pre tieto scény pô-

vodnú dramatickú tvorbu. Preto sa podieľali na vzniku prvých ochotníckych scén a pokúšali sa o novú drámu. Nedisponovali však ani jedinou tvorivou individualitou, ktorá by bola schopná ich abstraktné predstavy, sny, túžby, ideové postuláty a teórie uchopiť silou svojho dramatického talentu a včleniť ich do takého dramatického útvaru, ktorý by našiel pevné miesto na súdobom javisku. Pridržiavali sa Dohnányho názorov na drámu, prednesených v roku 1845, podľa ktorých je dráma predstavením činov, mravov a života národa, triumfuje v nej dobro nad zlom a jej predobrazom sú ľudové rozprávky. Tieto názory napokon realizovali v troch drámach spĺňajúcich požiadavku „víťazstva dobra nad zlom", no nenapĺňajúcich požiadavky skutočnej drámy. Boli to *Siroty* od Janka Matúšku, 1846, *Podmanínovci* od Mikuláša Dohnányho, 1848, a *Holuby a Šulek* od Jozefa Podhradského, 1850. Hry síce prezentujú štúrovskú koncepciu drámy, no potlačujú jej vlastné princípy – ide v nich viac o reflexiu historických faktov, ich „zdialogizovanie", oslavu hrdinských činov, než o vytvorenie dramatického útvaru s vlastným dejom a predovšetkým s dramatickým konfliktom. V dramatických pokusoch tohto obdobia sa o udalostiach predovšetkým referovalo, preto niet v nich ani skutočných dramatických hrdinov, dejovo nosných konfliktov ani skutočného dramatického dialógu. Na divadelnom poli však štúrovci nezaostávali: pridŕžajúc sa hesla, že „divadlo učí lépe nežli kniha tlustá", začínajú sa zúčastňovať na pohyboch slovenského ochotníckeho divadla a ich pričinením sa utvárajú dve divadelné centrá – najprv v Sobotišti, potom v Levoči. Ohlasy Belopotockého divadelného podnikania vzbudili myšlienku podobnej činnosti aj v dome sobotištského učiteľa Samuela Jurkoviča, neskôr notára v Brezovej pod Bradlom, kde sa počas letných prázdnin schádzala štúrovska mládež, poslaním ktorej bolo „budiť národ, dvíhať jeho národné povedomie" a ako najvhodnejší spôsob na vykonávanie tohoto poslania ukázalo sa slovo plynúce z javiska. Jurkovič vysvetľoval vznik sobotištského divadla, ktoré do dejín vošlo pod názvom *Slovenské národní divadlo nitranské*, založené 5. augusta 1841, takto: *jednak z cíle probuzení a rozšíření národností naší slovenské, jednak p. p. vlastencúm v národním jazyku nevinnou zábavu spúsobiti.* Svoju divadelnú činnosť ohlásili v časopise *Tatranka* a už v roku 1840 chceli hrať Tylovho *Nalezenca*. Predstavenie sa však neuskutočnilo, lebo účinkujúci sa báli, že by sa o nich ako o „komediantoch a kejklíroch hovorilo". V Sobotišti sa však napokon predsa len hralo – otváracím predstavením nitrianskeho divadla bol *Starý kočiš Petra III.* od autora Kotzebuea, o ktorom sa v Jurkovičovej divadelnej kronike píše, že tu išlo o udalosť, kedy „*po první krát v svém národním jazyku zábavy účastno se stalo*". Tento zápis je však problematický, čo vyplýva z vtedajšieho chápania „československenčiny" ako jednej formy slovenčiny, ktorá sa objavuje v tvorbe štúrovcov a použili ju aj ako javiskovú reč predstavenia. Skutočne „slovenské" bolo až uvedenie Tylovho *Nalezenca* v roku 1846, o ktorom Orol Tatránski písal, že to „*bolo po prví raz, čo sme slovenskuo slovo z brevjen slovenských očuli*". Pôvodne mal byť otváracím predstavením nitrianskeho divadla *Gróf Beňovský*, ktorého študenti bratislavského lýcea pripravovali ešte počas školského roka a chystali sa s ním na Myjavu. Predstavenie však stroskotalo na drahej výprave a na tom, že v hre sú dve ženské postavy a oni mali k dispozícii len jednu ženu – Aničku Jurkovičovú. V tejto komplikovanej situácii dali na radu J. M. Hurba-

na, ktorý im ponúkol iný Kotzebuov text (i keď prostoduchý, ale s piatimi mužskými postavami a jednou ženskou) a inscenovali tak frašku *Starý kočiš Petra III.,* čím konečne začala činnosť nitrianskeho divadla. Aj v ďalšej svojej divadelnej činnosti vychádzali z českej dramatiky alebo z českých prekladov. V októbri 1841 uviedli Klicperov *Divotvorný klobúk* a v marci 1842 konečne inscenovali *Grófa Beňovského čiže sprisahanie na Kamčatke*, v ktorom herci za oponou zaspievali pieseň *Kde domov můj*, aby podčiarkli slávnostný rámec predstavenia. Veľký úspech mala Raupachova hra *Nevoľníci alebo Izidor a Oľga*, v ktorej sa v hlavných úlohách objavili Anička Jurkovičová a Ján Francisci. Na jeseň 1842 nacvičovali v Bratislave Klicperovu trojdejstvovú dramatickú bájku *Loketský zvon*, ktorú však napokon pre vonkajšie príčiny nehrali – nenašli miestnosť ani predstaviteľky ženských postáv.

Divadelnú činnosť rozvíjala mládež aj v ďalšom slovenskom meste, v Levoči, kam sa v roku 1848 uchýlila skupina študentov po odvolaní Ľ. Štúra z funkcie námestníka profesora Katedry reči a literatúry československej na evanjelickom lýceu v Bratislave. Francisci ako súkromný učiteľ tu založil neoficiálnu organizáciu pod názvom *Jednota mládeže slovenskej*. Jej činnosť rozdelil do dvoch foriem, teoretickej a praktickej. Súčasťou praktickej formy bolo divadlo, ktoré začínalo v Levoči súkromnými cvičeniami a zábavou – chlapci hrali predovšetkým pre seba – a malo odviesť mládež od alkoholizmu a iných „planých" zábav. V lone levočskej Jednoty tak začalo v októbri 1845 vyvíjať činnosť Levočské divadlo štúrovskej mládeže, ktoré malo hneď niekoľko zvláštností: za sedem mesiacov odhrali v ňom až 22 predstavení, ženské postavy tu hrali muži a divadlo malo predovšetkým súkromný charakter. jeho repertoár sa niesol vo veselohernom znamení, dramaturgicky dominovala tvorba J. Chalupku a F. Klicperu, a to vďaka technicko-inscenačnej nenáročnosti, myšlienkovým hodnotám hier a zmyslu mladých pre humor. Svoju činnosť začali uvedením druhého dejstva Chalupkovho *Kocúrkova* (lesná scéna), ktoré uvádzali po slovensky, ako sa dozvedáme zo zápisov o ich činnosti: *Prvô predstavenia sme mali 29. veľ. rujna, Študenti, II.dejstvo z Chalúpkovho Kocúrkova slovensky*. Aj tento zápis je nepresný, pretože inscenovali Chalupkovo *Kocúrkovo* napísané po česky, ale práve v lesnej scéne je najviac slovakizačných prvkov (stredoslovenské dialektizmy v reči zbojníkov), z čoho sa v zápisoch objavuje, že toto predstavenie sa hralo po slovensky. Tretím predstavením bola Klicperova hra *Veselohra na moste*, štvrtým jeho *Divotvorný klobúk* (obidve predstavenia sa hrali česky), piatou hrou boli Klicperovi *Bratří*. K prvému dôslednejšiemu poslovenčeniu textu došlo až pri uvedení Chalupkovej hry *Starouš plesnivec* (knižne vyšiel v roku 1837 v biblickej češtine): *Tak sme 7. mal. sečna provozovali Starúš plesnivec, veselohru v 3 dejstvách, asíce slovensky. Nesnáze zvlášte s tým sme mali, že boli štyri role ženskie, lež prekážky, keď bola chuť ľahko sa premohli*. Levočská mládež naliehavo zdôrazňovala popri zábavno-výchovnom poslaní divadla predovšetkým jeho umeleckú stránku, o čom svedčí aj kritická recepcia jednotlivých predstavení v časopise *Život*, ktorý vydávali levočskí študenti.

Vplyv a význam divadelných podujatí štúrovskej mládeže sa levočskou činnosťou zďaleka nekončil – študenti najmä počas prázdnin navštevovali slovenský vidiek s predstaveniami pripravenými v škole, alebo nacvičovali už v sa-

motnom meste v spolupráci so širokými spoločenskými vrstvami slovenského obyvateľstva. Ochotnícke divadlo sa rozširuje aj do ďalších slovenských miest: Martin, Brezno, Banská Štiavnica, Dolný Kubín a mnohé iné mestá poskytovali svoj priestor na vznik slovenských ochotníckych scén. V období romantizmu a nastupujúceho realizmu sa divadlo stávalo vynikajúcim prostriedkom na šírenie vzdelania a osvety, najsilnejšou zbraňou v boji za národnú kultúru, bolo pôdou vlasteneckej agitácie a jeho účinok je intenzívnejší a má širšie pole pôsobnosti ako literatúra. Divadlo tak nadobúda obrovský význam v národnom uvedomovaní meštianstva a ľudových vrstiev, v zápase o novú spoločnosť.

Vývin slovenskej dramatickej literatúry po revolúcii roku 1848 a po páde Bachovho absolutizumu nadobúdal nové kontúry, lebo nastupujúca generácia dramatických tvorcov na jednej strane síce nadväzovala na ideovo-estetický odkaz štúrovcov, no na druhej strane s ním ostro polemizovala. Polemiky s romantickou drámou viedli k vytvoreniu nového typu drámy, v ktorom dochádzalo k „spredmetňovaniu“ a „prozaizácii“ romantických ideálov. A práve vďaka vplyvu „povšednosti“ zamerala sa dráma obdobia prechodu od romantizmu k realizmu na problémy súčasnosti. Prekonávali sa prežitky romantizmu, do popredia sa dostávali prvky racionalizmu a tie zložky klasicizmu, ktoré neodporovali snahám realistickejšieho nazerania na súčasnosť. Autori zdôrazňovali potrebu psychologickej motivácie a charakteristiky, vytvárania skutočných dramatických charakterov a dejovo nosných konfliktov, výrazného vyhrocovania replík a začínali sa zaoberať súdobou problematikou. Pozoruhodný opis „novej drámy“ nachádzame v slovách Ľudovíta Kubániho, ktorý vyžadoval psychologické „odôvodňovanie jak jednotlivých názorov, tak i samej rozhody“, zdôrazňoval viac „prirodzené vyviňovanie sa deja ako slov, lepšiu spojitosť jednotlivých čiastok a primeranejšie ich rozdelenie“ a namiesto zbytočnej „koloratúry a zovňajších hýbadiel“, radil „zameriavať sa na individuálnu charakteristiku k odôvodneniu logiky deja a udavšej sa rozhody.“ Rozvoj dramatickej literatúry po revolúcii súvisel aj s osobitnými spoločenskými a historickými podmienkami, ktoré podnietili vývoj drámy dvoma smermi. Slovenská estetika päťdesiatych až sedemdesiatych rokov určila drámu za hlavný cieľ literárnej tvorby a smerovala ju k dvom pólom. Jeden pól tvorila národná historická smutnohra – tragédia, preverujúca históriu prítomnosti na problémoch minulosti. Princíp tragédie spočíval na vznešenosti, tragickosti a víťazstve morálnych princípov, jej cieľom bolo verne a objektívne vykresliť minulosť. Druhý pól vývinu drámy mal ťažisko vo veselohernom žánri zo súčasnosti. Tvorila ho veselohra, v ktorej sa autori zameriavali na výsmech a kritiku záporných javov skutočnosti, do popredia sa dostával humor a komika, charakterová aj jazyková komika, komika v psychológii postáv. Komédia bola predurčená na to, aby bezprostredne reagovala na skutočnosť a spoločenské pomery. Jej úlohou bolo posilňovať národné povedomie, zobrazovať dej z prítomnosti, karikovať ľudské nedostatky a zlozvyky, kritizovať odrodilcov, mravne ich trestať pred tvárami divákov a ukazovať cesty k náprave. Zosmiešňovanie človeka príbehmi z jeho života bolo jedným z účinných prostriedkov, aby sa veselohra páčila. Druhým prostriedkom zabezpečujúcim pôsobivosť slovenskej veselohry bol jej národný charakter. Charakteristickými predstaviteľmi týchto dvoch ten-

dencií vo vývine porevolučnej drámy, ktorí nastolili problémy súčasnosti, dokázali načrtnúť vnútornú nevyhnutnosť konania postáv, vytvorili reálne konflikty v rámci replík a snažili sa o psychologickú motiváciu charakterov, boli predovšetkým Jonáš Záborský a Ján Palárik. Obidvaja autori „spredmetnili" dobový ideál bez toho, že by pasívne podľahli vplyvom literárneho romantizmu a klasicizmu. Záborský sa zameral na tragédiu, tragiku slovanských a slovenských dejín. Jeho príklon k tragédii možno vysvetliť osobnou skúsenosťou. Niekdajší evanjelický kňaz, ktorý prestúpil na katolicizmus, často trpel svojim konvertovaním, nariekal, že stratil pôdu pod nohami a „trčí medzi nebom a zemou" a svoj život porovnával so smutnohrou. Osobná tragika sa mu premietla s osudmi dramatických postáv a jeho rozorvanú dušu pozorujeme v postavách stroskotancov, vydedencov spoločnosti či rozvracačov rodov, akými boli napríklad Felicián Sáh či Matúš Čák. Ako dramatik sa dožil vydania svojich početných historických drám, ale ani jedna z nich nebola uvedená na javisku. Aj jeho najlepšia a jediná veselohra *Najdúch* bola po prvýkrát uvedená až v roku 1935, keď režisér Borodáč „zaktualizoval zaležanú prácu slovenského dramatika" a dokázal ňou strhnúť vtedajšie obecenstvo Národného divadla. Záborského *Najdúch* je originálna fraška s trochu komplikovanou zápletkou založenou na hesle „Každý klame a býva klamaný", ktorej podstatu tvorí putovanie nájdeného dieťaťa z rúk do rúk ľudí patriacich k rôznym spoločenským vrstvám vtedajšieho Slovenska. Záborský ostro o smelo kritizuje vtedajšie spoločenské pomery, odhaľuje falošnosť, pretvárku a protiľudovosť. Najvýznamnejším dramatikom tohoto obdobia, ktorý drámy nielen písal, ale venoval sa im aj teoreticky, bol Ján Palárik (1822–1870) vystihujúci potrebu dramatickej literatúry takto: *Verte mi, ak nikdy dobrých divadelných kusov, v ktorých sa rodinný a spoločenský život národa nášho s jeho dobrými i zlými stránkami, s cnosťami i tôňami v zaujímavých a pikantných výjavoch líčiť má, Slovákom k čítaniu nepodáme, tak ani divadlo u nás nikdy nepovstane, ale ani život náš spoločenský nikdy sa v národný nepreporodí, nezošľachtí.* Vyzdvihoval význam divadla v národnom živote, naplno si uvedomoval jeho spoločenský dosah a vedel, že dramatické dielo objavujúce sa na javisku je jedným z najúčinnejších prostriedkov na pozdvihnutie národného ducha, vzdelania a osvety. Pridŕžajúc sa hesla „najprv musia povstať múzy a potom im možno chrámy stavať" sám vytvoril tri veselohry, ktoré sa dodnes hrajú na slovenských ochotníckych aj profesionálnych javiskách. Svojou prvou veselohrou *Inkognito* (1858) nadviazal na Chalupkovo *Kocúrkovo*, avšak okrem kritizovaných záporných postáv priniesol aj kladného, často idealizovaného hrdinu, národovca ako protiklad k malomestského odrodilca. Komiku a napätie hry postavil na zámene mien a osôb a hoci zápletku prevzal z francúzskej hry, postavy a prostredie sú originálne a vychádzajú zo slovenskej reality. Palárik sa svojimi hrami usiloval o získanie bohatších vrstiev spoločnosti na podporu emancipačných snáh Slovákov, a preto do svojich veselohier umiestňoval aj postavu, o ktorú „sa bojuje", čím vyjadroval svoje politické názory a spoločenské tendencie. Prejavilo sa to sa aj v ďalších dvoch veselohrách *Drotár* (1860) a *Zmierenie alebo Dobrodružstvo pri obžinkoch* (1862). Všetky jeho veselohry sa stali pevnou súčasťou slovenského divadelného repertoáru a nepretržito sa inscenovali už v čase svojho vzniku a uvádzajú sa s istými úpravami podnes.

Medzi Záborského dramatickou tvorbou a Palárikovými veselohrami stojí dramatická literatúra porevolučného a matičného obdobia viacerých autorov, ktorých na písanie podnietili súbehy. Títo autori uvádzali na javiská nové slovenské veselohry či smutnohry a ich diela dnes považujeme za zrkadlo spoločenských, politických a kultúrnych kontextov svojej doby. Dramatické súbehy vznikali z podnetu ochotníkov, ktorí v čase spoločenského a politického uvoľnenia po páde Bachovho absolutizmu potrebovali vhodný repertoár. Ochotníci v Liptovskom Mikuláši začali napr. začiatkom šesťdesiatych rokov hrávať pravidelnejšie, ale zistili, že nemajú dostatok pôvodnej dramatickej literatúry. Rozhodli sa preto „vyprovokovať" slovenských spisovateľov tým, že v roku 1861 vypísali odmenu tridsať zlatých za najvydarenejšiu slovenskú hru. Nastala situácia priaznivá pre rozvoj divadelníctva a kultúra sa aj vďaka činnosti novozaloženej Matice slovenskej začala inštitucionalizovať. Dokazujú to pravidelné, takmer každoročne vypisované matičné súbehy na pôvodnú dramatickú tvorbu, ktorých sa aj vďaka možnej finančnej odmene zúčastňoval veľký počet dramatikov. Dochádza k novému fenoménu v slovenskej literatúre – dramatická tvorba prevyšuje poéziu a prozaickú tvorbu. Ako sme už uviedli, v matičných rokoch sa splnila Palárikova predpoveď – najskôr vzniká dramatická literatúra, po nej narastá divadelná produkcia. Slovenských autorov ovplyvnila predovšetkým domáca realita, ktorá im poskytla látku, príbehy a postavy, ktoré prostredníctvom svojich textov bojovali za národné práva. Do popredia sa dostávala aj praktická stránka divadla v rámci oživenia verejného života: *Divadelné naše predstavenia sú budičom národného života, ony ho kriesia, zachovávajú a udržujú, nakoľko im to možno, a ako také sú i významné, dôležité a potrebné...*", napísala súdobá tlač o poslaní a význame slovenského divadla. V mnohých slovenských dedinách a mestečkách vznikali nové ochotnícke súbory, meštianske besedy a osvetové združenia, prichádzali sem zájazdy cudzích kočovných spoločností. V 70-tych rokoch 19. storočia sa centrum divadelného života presunul z Liptovského Mikuláša do Martina a v r. 1875 tu vznikol Slovenský spevokol, plniaci v tom čase úlohu nášho národného divadla. Jeho vplyv narastal od r. 1889 po vybudovaní reprezentačnej budovy s osobitnou dvoranou pre divadelné predstavenia, kde sa v rokoch 1889–1900 odohralo asi 100 predstavení, z ktorých len dvanásť hier bolo pôvodných slovenských. Dramatická tvorba koncom 19. storočia začala stagnovať. Príčinou bola absencia stálej divadelnej scény, ťažkosti s vydávaním napísaných hier a nedostatok skúsených dramaturgov, režisérov a hercov. V úlohách hercov často vystupovali národovci, ktorí boli ochotní prispievať k povzneseniu národa vhodným prostriedkom, napr. Oľga Horváthová mala odvahu ukázať sa vo vlastnej hre *Slovenská sirota* (1890), s dolnokubínskymi ochotníkmi si dvakrát zahral aj P. O. Hviezdoslav (1872, 1874) a s martinskými ochotníkmi vystúpili aj S. H. Vajanský, J. Škultéty a neskôr aj J. G. Tajovský. Najhrávanejším slovenským autorom sa stal Ferko Urbánek (1859–1934), ktorého hry aj v čase dramatickej stagnácie tvorili kmeňový repertoár slovenských ochotníckych divadiel. Mnohé z nich – *Škriatok, Pokuta za hriech* – vyšli tlačou v rámci divadelnej edície *Slovenský divadelný ochotník*, ktorá bola založená v roku 1889 z iniciatívy Andreja Halašu, dramaturga, režiséra i herca Slovenského spevokolu. Ferko Urbánek sa svojou tvorbou najviac zaslúžil o zintenzívnenie divadelného

života 80-tych a 90-tych rokov 19. storočia, pretože jeho hry prenikali nielen na mestské ale i dedinské javiská a svojou prístupnosťou a zrozumiteľnosťou si získavali široké vrstvy obyvateľstva. Vo svojich hrách Urbánek rešpektoval dedinského človeka, dominovala v nich spontánnosť, emocionálnosť, sentimentálna melodramatickosť, čiernobiele vykreslenie postáv blížiacich sa k typom a nie k charakterom, priehľadný dialóg a časté využitie folklórnych prvkov na lepšiu rezonanciu u dedinského publika. Vznikol tak model folklorizovanej ľudovej hry, ktorá mala veľký význam v rozvoji slovenského ochotníctva i v prebúdzaní národného povedomia, hoci nedosahovala umeleckú kvalitu a myšlienkovú hĺbku hier J. G. Tajovského. Urbánek vedel vynikajúco skonštruovať dej, zručne napísať dialóg, avšak konanie jeho postáv nevychádzalo z ich psychiky, ale z vôle autora, ktorý dokázal všetko vyriešiť v zmysle vopred stanovenej tézy (časté moralizovanie a poučovanie, neschopnosť zaujať kritickejší a analytický postoj pri riešení konfliktu, nedostatok hlbšieho sociálneho cítenia. Modelom Urbánkovej folklorizovanej hry sa dal ovplyvniť aj J. G. Tajovský pri tvorbe svojej najznámejšej veselohry *Ženský zákon* (1898). Hĺbka charakterov postáv a z nich vyplývajúci problém a jeho následne riešenie však podstatne odlišujú Tajovského hry od Urbánkových a ukazujú, že sa rodí nový typ drámy, v ktorej dochádza k analýze človeka ako psychofyzickej osoby a konflikt sa rieši na základe vnútornej logiky deja. V *Ženskom zákone* sa uplatňuje humorný pohľad na dedinský svet, ale objavujú sa v ňom aj tienisté stránky reality – negatívne ľudské vlastnosti, hodnota majetku v novej spoločnosti. V ďalších jeho hrách sa už čoraz viac uplatňuje skeptické videnie skutočnosti a často smeruje k otvoreným koncom (*Statky-zmätky*, 1909, *Hriech*, 1911). Tajovského dramatická tvorba znamená definitívne udomácnenie kritickorealistickej metódy v slovenskej dramatickej spisbe a podporuje rozvoj divadelného života celého 20. storočia.

Vývinová línia slovenského divadelníctva v 19. storočí začína teda Belopotockého ochotníckou činnosťou podporujúcou potreby národných emancipačných snažení a otvárajúcou slovenskú dramatickú tvorbu, v ktorej dominujú národnoobranárske postoje. Smeruje k divadlu pokúšajúcemu sa o verné zobrazenie skutočnosti, k psychologickému realizmu. Všetko sa to udialo za necelých 90 rokov, a to v podmienkach, ktoré nežičili rozvoju slovenskej kultúry a nedovoľovali vznik profesionálnej divadelnej scény. Prebúdzajúca sa slovenská spoločnosť si musela počkať na koniec prvej svetovej vojny, aby dostala svoj divadelný stánok, ktorý sa dodnes hrdo nazýva *Slovenské národné divadlo*.

Vývinová línia slovenského divadelníctva v 20. storočí. Rok 1918 a koniec prvej svetovej vojny a rozpad mnohonárodnostnej monarchie – priniesol Slovákom mnoho možností dotvárať a meniť vzhľad národnej kultúry. Prejavilo sa to aj založením prvého profesionálneho slovenského divadla v Bratislave. Za týmto činom stáli uvedomelí Slováci, kultúrni pracovníci, politici i divadelníci z radov ochotníkov, ktorí v roku 1919 založili *Družstvo Slovenského národného divadla* (*SND*) a usilovali sa vybudovať kultúrny stánok slovenského národa. V začiatočnej fáze svojej činnosti to však členovia *Družstva SND* nemali jednoduché. Divadlo, ktoré malo vo svojom názve „slovenské“, slovenským vôbec nebolo. *Družstvo SND* pozvalo totiž na bratislavské angažmán českú zájazdovú divadelnú spoločnosť z Pardubíc. Prvý umelecký kolektív SND tak

tvorili členovia *Divadla sdružených měst východočeských* pod vedením Bedřicha Jeřábka, ktorý prišiel do Bratislavy s naštudovaným repertoárom a pôsobil tu ako riaditeľ do konca apríla 1922. Slovenské národné divadlo vzniklo ako trojsúborové profesionálne divadlo: samostatne sa rozvíjala opera, balet a činohra. Svoju prvú sezónu začalo 1. marca 1920 premiérou opery Bedřicha Smetanu *Hubička* a činohru otvárala 2. marca 1920 hra *Maryša* od bratov Mrštíkovcov. Obidve predstavenia sa hrali v češtine, lebo súbor bol zložený z českých hercov. Medzi slovenskými divadelníkmi bol celý rad skúsených a talentovaných ochotníkov, ktorí by mohli hrať v SND, ale chýbalo im profesionálne vedenie. Na druhej strane sa slovenská spoločnosť stále pozerala na hercov ako na komediantov a herecké povolanie sa považovalo za neseriózne, navyše bolo málo platené. Len málokto sa chcel vzdať svojho zamestnania a venovať sa niečomu tak neistému, ako bolo v tom čase divadlo v povojnovej Bratislave, ktoré v prvých rokoch muselo bojovať aj o svoje postavenie a o diváka. V trojjazyčnom hlavnom meste bolo Slovákov či Čechov stále menej ako Maďarov a Nemcov, a tí nové divadlo nenavštevovali, lebo im bolo jazykovo málo prístupné. Začal sa boj o obecenstvo. Aby sa divadlo dostalo aj na slovenský vidiek, bola do súboru SND prijatá prvá pätica slovenských hercov: Ján Borodáč, Oľga Borodáčová-Országhová, Jozef Kello, Andrej Bagar a Gašpar Arbét, ktorá tvorila jadro propagačného putovného súboru s názvom *Marška*. Svoju činnosť začal tento súbor v sezóne 1921–1922 Palárikovou hrou *Inkognito* a jeho úlohou bolo propagovať slovenské divadlo mimo hlavného mesta a získavať si nového diváka. Táto zájazdová propagačná scéna SND však už po prvej sezóne pre nedostatok finančných prostriedkov zanikla a niektorí jej herci sa na javisko SND vrátili až v sezóne 1923–1924. Vtedy už Družstvo SND prenajalo divadelnú koncesiu Oskarovi Nedbalovi, súkromnému podnikateľovi, dirigentovi a hudobnému skladateľovi, ktorý sa snažil pozdvihnúť umeleckú úroveň všetkých scén, ale najväčšiu pozornosť venoval opere a baletu, aby prilákal do divadla čo najviac divákov. Nedbalove medzinárodné kontakty a informovanosť zabezpečili, že v opere sa dôležitou a pomerne širokou repertoárovou zložkou stala súdobá zahraničná opera: uvádzali sa napríklad aj dovtedy nehrávané Wagnerove diela, diela žijúceho autora R. Straussa a do baletného súboru prišiel vynikajúci choreograf a baletný majster A. Viscusi, ktorý sa zaslúžil o profesionalizáciu a stabilizáciu baletného súboru. Oskar Nedbal spopularizoval a spropagoval baletné a operné umenie, avšak nezabúdal ani na činohru. Cítil sa zodpovedný aj za jej slovenskú zložku, a tak v roku 1924 opäť zavolal do činohry SND Janka Borodáča, absolventa pražského konzervatória, ktorý prijal jeho ponuku a natrvalo nastúpil do činohry SND. Svoju činnosť rozvíjal v hereckej, režijnej, dramaturgickej, autorskej i organizátorskej oblasti usilujúc sa kvantitatívne i kvalitatívne posilniť slovenskú zložku činohry i po slovensky hraný repertoár. Prvé Borodáčove réžie však nepriniesli požadovaný úspech: kritika mu vyčítala nezáživnosť, povrchnosť a malú pútavosť, mal problémy s kompozíciou a výraznosťou divadelného tvaru, inklinoval k divadlu realistickému, ktoré v tých rokoch na európskych javiskách práve dožívalo (napr. Shakespearov *Hamlet* v Borodáčovej réžii v hlavnej úlohe s Andrejom Bagarom mal len jednu reprízu!). Borodáčovmu hereckému prejavu ostrá kritika vyčítala, strnutosť a patetickosť, smerovanie k figúr-

karstvu než k hlbšej analýze postavy a upozorňovala ho, že neovláda pohyby a gestá. Bol však v pozícii zrodu slovenského profesionálneho divadla a stál na jeho začiatku. Učil sa na vlastných chybách, podával nadľudské výkony a slovenskému divadlu sa oddal absolútne. Považujeme ho za zakladateľskú osobnosť slovenskej profesionálnej divadelnej kultúry, ktorá sa do dejín divadla zapísala niekoľkými významnými činmi. Bol prvým slovenským režisérom a dramaturgom zároveň – skompletizoval repertoár slovenskej klasiky, uvádzal súdobých dramatikov (napr. inicioval tvorbu Ivana Stodolu), orientoval sa na slovanskú drámu a pokiaľ mohol, inscenoval aj svetovú klasiku (v Royovom preklade uviedol v roku 1933 Shakespearovho *Macbetha*). Divadlu sa venoval aj teoreticky, publikoval, vyučoval na Hudobnej a dramatickej akadémii v Bratislave, kde v školskom roku 1925–1926 otvorili prvý ročník herectva a ako prvý sa zaoberal otázkami javiskovej reči. Význam jeho tvorby rástol na prelome 20-tych a 30-tych rokov 20. stroročia, v čase, keď inscenoval hry slovenských dramatikov a získaval si nimi divácke uznanie. Boli to najmä Stodolove hry *Náš pán minister*, 1926, *Bačova žena*, 1928 a mimoriadne úspešný *Svätopluk,* 1931 v hlavnej úlohe s Jánom Sýkorom, Tajovského *Statky-zmätky*, 1928 a *Ženský zákon*, 1929.

K skvalitneniu a stabilizácii umeleckej práce činoherného súboru SND výrazne prispel aj ďalší režisér tohoto obdobia Václav Jiříkovský, ktorý tu pôsobil v rokoch 1925–1929. Mal bohaté skúsenosti s vedením divadelných inštitúcií a primerané herecké a režisérske dispozície. Prijal úlohu inscenovať repertoár hraný po slovensky (preklady i pôvodnú tvorbu) a jeho réžie sú prijímané s istým rešpektom. Nezanedbateľnú úlohu v udomácňovaní slovenčiny na javisku SND mal aj významný slovenský literát Tido J. Gašpar, pôsobiaci v divadle ako dramaturg s úsudkom, že nastal čas pomôcť rozvíjajúcemu sa slovenskému divadelnému životu. Zhromaždil tvorbu slovenských dramatikov, získal primerané slovenské preklady svetovej tvorby, aktivizoval uvádzanie súdobých dramatikov a pokúsil sa aj o dramatizovanie slovenskej prózy, a tak sa v rokoch 1925–1927 v SND inscenoval Palárikov *Drotár*, Urbánkov *Rozmajrín*, Holého *Geľo Sebechlebský*, Mahenov *Jánošík*, Gogoľova *Ženba*, Wildeova *Salome* a pod. Na základe Gašparovej iniciatívy režíruje Jiříkovský pri príležitosti piateho výročia založenia SND Hviezdoslavovu drámu *Herodes a Herodias,* v ktorej sa prejavili jeho impresionistické inšpirácie a inscenácia je primeraným reprezentantom slovenského divadelného umenia v Prahe, kam SND dodnes každoročne prichádza prezentovať svoju tvorbu. Presadzovanie slovenského repertoáru, príchod nových slovenských hercov, z ktorých už mnohí boli absolventmi Hudobnej a dramatickej akadémie (Hana Meličková, Ružena Porubská, Lea Juríčková, Ivan Lichard, Štefan Figura), postupná profesionalizácia činoherného súboru a v nemalej miere aj zmena vedenia SND prispeli k tomu, že v sezóne 1932–1933 došlo k rozdeleniu českej a slovenskej zložky súboru.

K založeniu druhého profesionálneho divadla na území Slovenska došlo v Košiciach, kde v roku 1924 vzniklo *Družstvo Východoslovenského národného divadla* (*VSND*), ktoré poverilo vedením divadla režiséra Jozefa Hurta. Divadlo prešlo rukami mnohých podnikateľov a riaditeľov, ale pre finančné problémy napokon v roku 1930 zaniklo. Jeho činnosť bola obnovená až v roku 1937, keď

skúsený podnikateľ Antonín Drašar vytvoril v Košiciach filiálku SND a jej vedením poveril bývalého operného speváka SND Fraňa Devínskeho.

Významným predelom v činnosti SND bol vznik *Slovenskej činohry SND* a *Českej činohry SND* v auguste 1932. *Družstvo SND*, ktoré bolo majiteľom divadelnej koncesie, zverilo divadlo po smrti Oskara Nedbala súkromnému podnikateľovi a majiteľovi mestského divadla z Olomouca Antonínovi Drašarovi. Ten po príchode na Slovensko rýchlo pochopil potrebu rozdelenia súboru (finančné a prevádzkové zretele, politická situácia na Slovensku sa radikalizovala, silneli hlasy podporujúce poslovenčenie SND), a tak od sezóny 1932–1933 v činohre SND pracovali dva samostatné umelecké súbory. Toto Drašarovo administratívne opatrenie malo pre ďalší vývin činoherného umenia v SND mimoriadny význam: odstránilo dovtedajšiu prax účinkovania slovenských hercov v českých predstaveniach a naopak. Vznikol širší priestor na uvádzanie inscenácií v slovenčine a v neposlednej miere vzniká atmosféra tvorivej súťaživosti medzi obidvoma súbormi. Na čelo slovenskej činohry sa dostal Janko Borodáč a do vedenia českej činohry pozval Drašar režiséra pražského ND Viktora Šulca, ľavicovo orientovaného avantgardného umelca, ktorý implantoval do bratislavského divadla európske divadelné trendy. Vychádzajúc z českého a nemeckého expresionizmu modernizoval divadelnú tradíciu, reagoval na spoločenskú situáciu a svojimi hrami sa vyjadroval k najpálčivejším otázkam doby. V jeho réžii sa prejavovali antimilitaristické tendencie (*Zmúdrenie Dona Quijota*, 1932, *Romeo a Júlia,* 1932) a silné sociálne cítenie. Divadlo sa mu stalo miestom na vyslovenie sociálnych právd (*R.U.R.,* 1935*, Sen noci svätojánskej,* 1935*, Tartuffe,* 1936*, Strakonický gajdoš,* 1936) a často v ňom atakoval myslenie diváka a mobilizoval jeho spoločenské vedomie (Čapkova *Biela nemoc*,1937, *Matka* 1938). V oblasti scénografie spolupracoval V. Šulc s významným scénografom Františkom Tröstrom, ktorý pre jeho inscenácie vytváral akčnú scénu s využitím dreva a kovu. Pokrokové a angažované Šulcovo divadlo a náročný repertoár sa dostávali do ostrého kontrastu s Borodáčovými inscenačnými princípmi, ktoré vychádzali z psychologicky podmieneného realizmu. Borodáčovo popisno-realistické divadlo, upierajúce sa na verné reprodukovanie a oživenie textu, prestávalo zodpovedať požiadavkám spoločnosti a doby a začínali sa objavovať hlasy o potrebe modernizovať poetiku, výrazové prostriedky a siahnuť po náročnejšom repertoári. V tejto otázke zohrala existencia dvoch súborov pod jednou strechou dôležitú úlohu pre rozvoj slovenskej činohry – slovenskí tvorcovia sa tak ocitli v neustálej konkurencii s českou činohrou, čo stimulovalo mnohých divadelníkov k rozvoju svojho umeleckého potenciálu. Modernizoval sa repertoár, pribúdali náročnejšie veršované hry, prichádzali noví režiséri. Tento podnetný dialóg medzi českým a slovenským divadelníctvom prerušili spoločenské a politické udalosti roku 1938. Schyľovalo sa k rozbitiu republiky a SND oslavovalo osemnásť rokov svojej činnosti. Na sklonku roku 1938 zostalo jediným profesionálnym divadlom na Slovensku. Iné divadlá, pôsobiace na našom území v týchto pohnutých časoch, zanikli (*Komorné divadlo* Emílie Wagnerovej založené v roku 1936, *Stredoslovenské divadlo* Novákovej-Rosenkranzovej), po Viedenskej arbitráži prišla republika aj o *Východoslovenské národné divadlo* v Košiciach. Vo viacerých mestách však účinkovali rozvinuté ochotnícke súbory (Martin, Liptovský Mikuláš, Nitra, Kremnica, Košice, Ružomberok, Prešov), ktoré nielenže nadväzovali na predchádza-

júce tradície slovenského ochotníctva, ale sledovali aj dianie v modernom európskom divadle a svojou umeleckou tvorbou často prekonával bratislavskú činohru.

Rok 1938 zasiahol slovenskú divadelnú obec na mnohých miestach. Otázkami absolútneho poslovenčenia SND sa začala zaoberať nielen kultúrna pospolitosť, ale aj široká verejnosť. K rozchod s českými umelcami došlo udial na základe úradného rozhodnutia po vyhlásení autonómie, dv dôsledku ktorého bola Česká činohra SND zrušená a A. Drašar opustil Bratislavu. Kultúrna verejnosť si však uvedomovala, že poslovenčenie činohry sa nesmie udiať na úkor kvality, lebo české divadelníctvo malo pozitívny vplyv na našu kultúru, pomáhalo emancipácii slovenského divadla a niekoľko desaťročí spoluvytváralo základy nášho profesionálneho divadla. Z hľadiska vnútorného vývinu slovenského divadelníctva, nastal na druhej strane čas na osamostatnenie a hľadanie svojho miesta na poli divadelnej kultúry.

Slovenské divadelníctvo v rokoch 2. svetovej vojny. Nová politická situácia po vyhlásení samostatnej Slovenskej republiky 14. 3. 1939 priniesla mnohé zmeny nielen v organizačných a personálnych otázkach, ale aj v umeleckom smerovaní našej reprezentačnej scény. Činohra ND (*Slovenské národné divadlo* sa v období Slovenského štátu nazývalo *Národným divadlom*) akoby dohánala svoje „oneskorenie" a vyrovnávalo sa s modernými európskymi prúdmi 20. storočia. Prichádzali noví režiséri (J. Jamnický, F. Hoffmann), prekračujúci hranice popisno-realistického divadla, vymaňovali divadlo z národno-osvetových snažení a pred obecenstvom odkrývali nové divadelné obzory, ktoré diváci poznali z hosťovania pražských či viedenských divadiel. Miesto riaditeľa činohry dostal Janko Borodáč pokračujúci vo svojej realistickej línii a pridŕžajúci sa predovšetkým tradičných divadelných postupov. V začiatočnom období novej republiky pripravoval, často v rozpore s klasikmi, politicky angažované hry ladené do šovinistického ducha (*Inkognito,* 1938, *Juro Jánošík,* 1939, *Najdúch*, 1940, *Kocúrkovo*,1940). Kritik A. Mráz o ňom napísal: *Borodáč upadol do bezradnosti ... a sfušoval klasickú predlohu*. Absolútnym vrcholom pri „prepisovaní" klasiky bolo uvedenie Palárikovho *Drotára* 8. marca 1942, keď J. Borodáč poprel Palárikovu myšlienku národnostnej znášanlivosti a hru uviedol v otvorených antisemitských útočných tónoch. Svojou režisérskou i dramaturgickou činnosťou vstúpil J. Borodáč do polemiky nielen so samotnými dramatikmi, ale aj so značným počtom demokraticky zmýšľajúcej slovenskej pospolitosti.

S Borodáčovým tradicionalizmom ostro kontrastovali inscenácie pripravované novými režisérmi, ktorí nadväzovali na avantgardu, vyrovnávali sa s podnetmi expresionizmu, civilizmu a symbolizmu a prebojúvali nový typ divadelného myslenia na slovenskom javisku. Z košického divadla prišiel na sklonku roku 1938 do ND dramaturg a režisér Ferdinand Hoffmann. Bol známy svojimi modernými inscenáciami pripravenými v martinskom Slovenskom spevokole a svojimi kritickými staťami uverejňovanými v časopisoch *Slovenské pohľady* a *Naše divadlo*. Ako dramaturg ND vytvoril nový dramaturgický plán – uvádzal reprezentatívne diela svetovej klasiky, vyberal náročné dramatické kusy a v repertoári ND sa objavovali aj veršované drámy. Veľkú pozornosť venuje pôvodnej tvorbe, ktorá často odzrkadľovali pohyby spoločnosti, pričom už aj samotní slovenskí dramatici sa usilovali o spoluprácu s režisérmi ND. Sloven-

ská dramatická tvorba tak prechádzala určitým vývinom a autori hľadali adekvátnych partnerov na realizáciu svojich drám. Pozíciu najvýznamnejšieho dramatika si udržiaval Ivan Stodola, ktorý čoraz častejšie vsúval do svojich diel spoločensko-kritické aspekty a inšpiroval sa modernými divadelnými postupmi (*Marína Havranová, Keď jubilant plače, Mravci a svrčkovia, Komédia*). Novátorsky pôsobili diela Júliusa Barča-Ivana s výraznými expresionistickými a neskôr existenciálnymi prvkami (*Na konci cesty, Matka, Dvaja*) a jeho satirická komédia *Mastný hrniec* (1940), ktorá prinášala ironický pohľad na negatívne znaky nového slovenského štátu a kritku pechorenia sa za mocou, úradmi a honorom. Na javisku zarezonovala aj dráma Márie Rázusovej-Martákovej *Jánošík*. Jej premiéra bola 14. marca 1941 a vyvolala škandál – režisér F. Hoffmann predstavil Jánošíka ako nositeľa túžby po lepšom usporiadaní sveta a akcentoval Martákovej myšlienky slobody, ale aj boja proti cirkevným dogmám. Ministerstvo školstva a národnej osvety hru stiahlo z repertoáru. Metaforicky ladená dráma K. Bezeka *Klietka* (1939) či poetizmom inšpirovaný *Tanec nad plačom* (1943) od Petra Zvona akoby sa zrodili v ovzduší nových divadelných postupov. Okrem pôvodnej tvorby podporoval F. Hoffmann aj prekladateľskú činnosť – za jeho účinkovania začala pre ND prekladať M. Rázusová–Martáková, J. Poničan, A. Žarnov, V. Reisel a mnohí iní. Už prvé Hoffmannove réžie ukázali, že prišiel tvorca, ktorý akcentuje myšlienku hry, dôkladne interpretuje drámu a zacieľuje ju do súčasnosti. Mnohé z jeho inscenácií spôsobili rozruch a narúšili pokojnú hladinu verejnosti. Hrou *Mastný hrniec*, ktorý mal v ND len premiéru 9. 3. 1940, nastavil zrkadlo vtedajšej spoločnosti a *Čajom u pána senátora* (september 1940) pomocou grotesky a hyperboly podal satirický obraz jej morálneho úpadku. Myšlienky slobody a revolúcie zazneli v Büchnerovej hre *Dantonova smrť* (október 1940) a v Martákovej *Jánošík.* V nich divadlo presadzovalo psychologickú skratku zavrhujúcu drobnokresbu, živelnosť a deskripciu v scénografii a budovalo syntetický javiskový tvar so silným spoločenským dosahom. Svoju činnosť v ND ukončil F. Hoffmann salónnou Benedettiho komédiou *Kytica ruží* (1941). Z divadla ho ako politicky nespoľahlivého prepustili. Od roku 1942 pôsobil ako vedúci kultúrneho oddelenia Úradu propagandy a dnes je ťažko pochopiteľné, čo viedlo demokraticky zmýšľajúceho divadelníka prijať miesto ovládané prívržencami národného socializmu.

Nové komponenty divadelnej tvorby priniesol na javisko ND okrem F. Hoffmanna aj ďalší kmeňový režisér súboru, ktorý sporadicky režíroval ešte pred poslovenčením činohry, ale k sústavnejšej režijnej práci sa dostal až po r. 1938, Dr. Ján Jamnický. Nadväzoval na divadelnú avantgardu, vychádza zo štylizovaného divadla, cieľavedome, s estetickým dôrazom narábal so slovom, gestom a mimikou, bojoval proti hereckej živelnosti a snažil sa komponovať inscenáciu ako ucelený obraz, na ktorom sa rovnakým dielom podieľajú všetky zložky divadelného umenia. V spolupráci so scénografmi (E. Belluš, L. Vécsey) sa pokúšal zbaviť scénu naturalistického iluzionizmu a v spolupráci s hudobníkmi a tanečníkmi zapájal do inscenácií spev a tanec, ktoré sa stali ich neoddeliteľnou súčasťou. Jeho réžie priniesli na javisko ND poéziu, štylizovanú scénu, kostým a svetlo, a s úspechom vytvorili syntetický javiskový tvar, v ktorom harmonicky ladia všetky múzické zložky. Herecké kreácie dával do presne

určených foriem a tanec, rytmus, gesto mu slúžilo ako výrazový dramatický prostriedok budujúci významovo nosnú mizanscénu. Už v máji roku 1940 zarezonovala jeho inscenácia Moliérovho *Mizantropa*, ktorá bola veľmi smelou kritikou na pomery v novom štáte. Jamnický aktualizoval Moliérov protest proti dvoru, jeho falošnej morálke, pretvárke a klamu a jeho Alcest sa v podaní vynikajúceho herca Martina Gregora prihovoril novej „vysokej spoločnosti" zrodenej z noci do rána, ktorá prevzala vedenie v novovzniknutej republike, ale jej praktiky sú presne také isté ako na Moliérovom dvore. Maximálne artistná a formálne vycibrená inscenácia odhaľovala spoločnosť, v ktorej je človek človeku vlkom a kolotoč pretvárky, ohovárania a klebiet sa v nej nezastavuje. Táto spoločnosť sa stala vďačným objektom Jamnického kritiky a svoj postoj odvážne vyjadril aj v premiérovom bulletine *Mizantropa*: *„Aspoň raz, aspoň na scéne a rovno do očí...*". Ani ďalšie Jamnického réžie sa nezbavili kritických ostňov – pozitívne ľudské vlastnosti akcentoval v Marivauxovej komédii *Hra lásky a náhody* (4. 12. 1942), Stodolovou komédiou *Keď jubilant plače* (15. 2. 1941) karikoval spoločenské pomery a azda najostrejšou kritikou vtedajších pomerov bolo uvedenie Suchovo-Kobylinovej hry *Smrť Tanierika* (10. 5. 1941). Súdobá kritika uviedla, že hra prestala byť *žartovnou komédiou a stala sa krvavou satirou, akých sme videli málo...* Podstatou hry je groteskný obraz zvrátených pomerov v totalitných štátoch, atmosféry ohrozenia základných ľudských práv a slobôd, policajnej mašinérie, keď sa obyčajný človek stáva manipulovateľnou súčiastkou obrovského mechanizmu. V Jamnického inscenácii sa akoby pod zväčšovacím sklom objavovali negatívne javy spoločnosti, ktoré umocňoval formou nadskutočnej grotesky, javiskovou dynamikou a strhujúcimi hereckými výkonmi (v role Tanierika sa predstavil Štefan Figura). Z pôvodnej domácej tvorby režíroval Jamnický Zvonov *Tanec nad plačom* (30. 5. 1943) ako podobenstvo o súčasnom svete pretvárky a tuposti, ktorý sa dostáva do konfrontácie s minulosťou a Stodolovu *Komédiu* (6. 5. 1944) ako najodvážnejšie vyjadrenie spoločenských a politických pomerov vládnucich na sklonku Slovenského štátu, v ktorej vrcholí Jamnického groteskná línia. Ján Jamnický svojou divadelnou tvorbou prekonával už vyčerpaný model popisno-realistického iluzívneho divadla a priniesol štylizované, poetické, metaforické divadlo, v ktorom na prvom mieste stojí myšlienka a syntetický javiskový tvar.

Roky 1938–1945 predstavujú jednu z najvýznamnejších etáp v rozvoji slovenského divadelníctva. Divadlo sa etablovalo ako svojbytná umelecká činnosť, nadväzovalo na európske divadelné prúdenie a za ostatnými druhmi umenia, akými bola literatúra a výtvarné umenie, zaostávalo už menej. S tvorbou ostatných umeleckých druhov najviac súviselo práve Jamnického dielo, v ktorom sa objavovali podnety lyrizovanej i nadrealistickej prózy, modernej poézie či výtvarného cítenia súdobých výtvarníkov akými boli Ľ. Fulla, J. Mudroch, K. Sokol či M. Galanda. Slovenské divadlo si získavalo vážnosť a podporu divákov, stavalo sa na vlastné nohy, posilňovalo svoje umelecké ambície a spoločenskú naliehavosť. Vnútorne sa štrukturovalo a profilovalo. Dôsledne sa odlišovala režijná práca od dramaturgickej, pribúdali profesionálne školení herci, na scénografii sa podieľali najlepší výtvarníci. Slovenské divadlo prijímalo podnety moderného európskeho divadla, ale zároveň rešpektovalo aj domáce tradície.

Počas Slovenského štátu pôsobili na Slovensku aj ďalšie divadlá: zájazdové *Slovenské ľudové divadlo* pod vedením Fraňa Devínskeho, ktoré svoju prvú sezónu začalo v Trnave o od roku 1942 sídlilo v Mestskom divadle v Nitre. Od roku 1943 začalo s inscenovaním hier *Slovenské divadlo* v Prešove, založené na družstevnom základe, v Martine pod patronátom Matice slovenskej vzniklo v roku 1944 ako profesionálny zájazdový súbor *Slovenské komorné divadlo* (*SKD*). Svoje postavenie šíriteľa divadelnej kultúry si naďalej udržiavali ochotnícke divadlá, ktorých úroveň stúpala a mnohé amatérske predstavenia sa často porovnávali s profesionálnymi. Každoročne sa uskutočňovali celoštátne prehliadky amatérskej tvorby (celoslovenské divadelné závody organizované *Ústredím slovenských ochotníckych divadiel* (*ÚSOD*) so sídlom v Martine) napomáhajúce ochotníkom zvyšovať inscenačnú úroveň, formovať repertoár a zdokonaľovať umelecké postupy. V tomto období sa vytvára tzv. zlatý fond slovenského ochotníctva, z ktorého po vojne ťažilo aj slovenské profesionálne divadlo.

Po období divadelného rozkvetu a vyrovnaní sa aktuálnemu svetovému divadelnému dianiu v čase druhej svetovej vojny nastalo najaktívnejšie a relatívne najslobodnejšie obdobie v tvorbe činohry SND. V roku 1945 nachádzame súbor v pôvodnom hereckom zložení, ale bez režisérov, ktorí ho formovali v predchádzajúcich rokoch. Jána Borodáča vyslali do novo založeného Východoslovenského národného divadla v Košiciach, F. Hoffmann emigroval a J. Jamnický opustil divadlo z viacerých príčin. Najväčšou autoritou v divadle sa stáva herec Andrej Bagar, ktorý bol vymenovaný za riaditeľa divadla a sporadicky sa ujímal aj réžie. Divadlo intenzívne reagovalo na európsky vývin – západu bolo otvorené, východu prejavovalo zdravé sympatie, umeleckej tvorbe sa nekládli prekážky, odpadala cenzúra. Divadlo sa zameriavalo na spoločensko-politickú problematiku, do popredia sa dostávali otázky viny a neviny, hrdinstva a zodpovednosti za činy vyvolané vojnovým šialenstvom. Dramaturgia sa viac orientovala na súčasnú drámu a na hry s dôrazom na problémy jednotlivca. Obsiahlejšími a odbornejšími sa stali aj divadelné bulletiny, v mnohých aspektoch suplovali divadelnú publicistiku. Hlavným dramaturgom SND sa stal literárny kritik a prekladateľ Jozef Felix, ktorý popri svetovej dramatike a súčasnej tvorbe uvádzal na scénu SND aj poéziu a nadväzoval na úsilie divadelníkov predchádzajúceho obdobia. Snahou tejto orientácie bolo vytvárať syntetické divadlo, pretona základe inšpirácii E. F. Buriana inscenoval už v roku 1945 režisér Jozef Budský pásmo poézie pod názvom *Poézia revolúcie a boja*, v roku 1946 *Pásmo poézie Janka Jesenského*, Kostrovu skladbu *Ave Eva*, 1947 a túto poetickú líniu zavŕšil uvedením štúrovskej poézie na javisku (*Smrť Jánošíkova*, 1948, *Marína,* 1948). Dôležitý zástoj v dramaturgii SND zohrávala súčasná slovenská dráma, ktorá prekonávala stodolovský realizmus a tradičné kompozičné princípy a smerovala k zobrazovaniu zložitosti osobnosti a jej konania. Dominovala v nej situácia a postoj – vznikala dráma problému, dráma ideí. Inšpirovali sa svetovou dramatikou (vplyvy expresionizmu, existencializmu), zobrazovali pocity človeka po vojnovej skúsenosti a ich hry aj vďaka javiskovému stvárneniu viac podnecovali ako opisovali. Autori hľadali odpoveď na pálčivé otázky spoločnosti a režiséri nachádzajú pre ne priliehavú javiskovú podobu. V tomto období začínala systematická tvorba Petra Karvaša, ktorý svojimi hrami nadviazal na tradičné podnety (*Spolok piatich „P“,*

Hanibal pred bránami), ale viac sa u neho objavili modernistické tendencie (*Meteor, Bašta*). Existencializmom a mysticizmom bola ovplyvnená aj tvorba Leopolda Lahola (*Bezvetrie v Zuele, Štyri strany sveta, Atentát*) a k tvrorbe sa dostal aj Štefan Králik (*Posledná prekážka, Hra bez lásky*). V tvorbe pokračovali i medzivojnoví dramatici Ivan Stodola a Július Barč-Ivan. Najvýraznejšou režijnou osobnosťou tohto obdobia sa stal Jozef Budský (od roku 1935 pôsobil v SND ako herec v Českej činohre, v rokoch 1945–1953 je umeleckým šéfom činohry SND). Podarilo sa mu naplniť požiadavku Felixovej dramaturgie – interpretovať filozofické problémy súčasnosti tak, že vychádzajúc z reality dospel k myšlienkovému zovšeobecneniu a k filozofickým reflexiám. Tieto snahy sa najviac prejavili v uvádzaní poézie a svetovej klasiky (*Tartuffe,* 1946, *Neužitočné ústa,* 1947). J. Budský sa vedel vysporiadať s účinnosťou témy a nájsť jej vhodnú divadelnú podobu – odmietal popisnosť a realizmus, smeroval k zvýrazneniu podstatného, k významovo transformovanému herectvu, štylizovanej scénografii (spolupracoval s vynikajúcim scénografom Ladislavom Vychodilom, tvorcom slovenskej scénografickej školy) a ako sám vravel, „spájal divadlo so skutočnosťou... neanalyzoval a nepsychologizoval". Okrem Budského získal dekrét režiséra aj Ivan Lichard, ktorý sa venoval inscenovaniu ľahších klasických komédií a súčasnej slovenskej drámy pričom sa sústredil na individualitu herca a verné tlmočenie autorových vízií.

Slovenské divadelníctvo po r. 1945

V inštitucionálnej oblasti došlo po roku 1945 k podstatnej zmene – na základe nariadenia SNR z 3. 7. 1945 došlo poštátneniu divadiel (poštátnené bolo SND, Slovenské komorné divadlo v Martine a Východoslovenské divadlo v Košiciach; iba divadlo v Prešove bolo naďalej až do roku 1948 organizované na družstevnom základe). Na Slovensku vznikli aj ďalšie divadlá: zo SND sa odčlenila skupina mladých tvorcov a založila *Novú scénu Národného divadla* (*NSND*), ktorá sa stala druhým bratislavským divadlom s činohrou a operetou. Zo súboru hudobnej komédie NSND sa vyčlenila spevohra *Novej scény* a činohra sa orientovala najmä na mladého diváka. Divadlo fungovalo ako samostatný umelecký útvar s autonómnym vedením a od roku 1960 sa nazývalo *Nová scéna*. Činnosť *NSND* mala pozitívny vplyv na vývin slovenského divadelníctva – jej dramaturgom sa stal Peter Karvaš, ktorý sa snažil inscenovať súčasnú drámu a súčasné témy, žánrovú paletu obohacoval o hudobnú komédiu a výsledkom jeho odvážnej dramaturgie boli aj dovtedy neoverené tituly. Martinské SKD pokračovalo v rozvíjaní tradícii spoločensko-kritického divadla s tvárnym hereckým súborom a zaujímavými režisérskymi osobnosťami, akými boli František Kudláč, Ivan Geguš či Dezider Janda, ktorí vnášali na scénu moderné divadelné prostriedky. O založenie profesionálneho divadla sa pokúšali viaceré slovenské mestá, najmä tam, kde bola silná ochotnícka tradícia – *Stredoslovenské divadlo* vo Zvolene (1947) a *Krajové divadlo v Nitre* (1949).

Vývin po roku 1948

Rok 1948 sa stal pre slovenské divadelníctvo osudným. Štát prevzal moc nad divadlom nielen v administratívno-organizačnej, ale aj v umeleckej oblasti. Od roku 1949 bolo každému v divadle jasné, čo sa na javisku smie a čo nie. Prisúdili mu úlohu budovateľa socializmu, stalo sa hlásnou trúbou novej ideológie. Na javisku sa tak objavili témy znárodňovania, združstevňovania a zrodu nového človeka, ktorý už nemal svoje radosti a starosti, ale prekračoval plán, tvoril nové technológie, budoval krajšie zajtrajšky. Schematizmus zaplavil divadlo v každej sfére – v repertoári i umeleckom spracovaní tém. Divadlá stratili samostatnosť, dokonca sa im pripisovala spoluzodpovednosť za to, či sa spriemyseľňovaniu a združstevňovaniu na danom území darilo. V oblasti umeleckého štýlu sa popieralo všetko, čo stálo pri zrode moderného divadla 20. storočia a zelenú dostala metóda socialistického realizmu, uniformita, schematizmus. V scénografii to bol návrat k štvrtej stene a javisko malo byť „výsekom pokračujúcej skutočnosti". Úloha režiséra sa obmedzila len na to, aby dozeral, či sa dodržiava ideológia. Podstatnými zmenami prešla aj slovenská dráma. Dôležitou sa stala téma bez ohľadu na jej spracovanie a autori sa museli prispôsobovať novým podmienkam. Zrodil sa nový typ drámy – socialisticko-realistická dráma, ktorá sastala nositeľkou dobových politických téz, vyhovujúcou potrebám politickej agitácie (Králikove *Buky podpolianske*, 1949, Karvašovo *Srdce plné radosti*, 1953, Bukovčanovo *Surovô drevo*, 1954, Skalkovo *Kozie mlieko*, 1949, už svojím titulom napovedali závažosť spoločenských problémov). Väčšina hier bola iba ideologicky limitovanou publicistickou interpretáciou stanovených postulátov. Ostrej kritike sa nevyhli ani samotní divadelní tvorcovia a často museli prehodnotiť svoju tvorbu, alebo divadlo opustiť. Takejto sebakritike sa podrobil a predchádzajúcej tvorby sa „zriekol" aj režisér J. Budský a svoje inscenácie navliekal do realistického šatu. Snažil sa však zachovať základy nevyhnutnej divadelnej štylizácie (režíroval *Buky podpolianske* a hry sovietskych dramatikov, napr. Popovovu *Rodinu*, 1951, v ktorej však na prvý plán nepostavil ideológiu, ale vzťahy matky a syna, hoci tým synom je V. I. Lenin). Jediné divadlo, ktoré sa dokázalo v tomto období aspoň trochu vymaniť z dogmatizmu, bolo martinské divadlo (od januára 1951 premenované na *Divadlo Slovenského národného povstania* a neskôr na *Armádne divadlo*). V martinskom divadle pracoval v tom čase mimoriadne kvalitný herecký súbor (N. Hejná, J. Kroner), výrazní režiséri (M. Hollý, D. Janda) a repertoár smeroval k uvádzaniu klasiky s istou mierou štylizácie. Všetky ostatné divadla sa však naďalej utápali v šedivosti a nezáživnosti a diváci z nich odchádzali so sklamaním.

Až zmena politickej situácie (Stalinova smrť a odhalenie kultu osobnosti v roku 1956) priniesla na javiskách slovenských divadiel výraznejšie zmeny. Odbúraval sa schematizmus a repertoár sa rozširoval o hry tých svetových dramatikov, ktorí neprotirečili ideológii (B. Brecht, A. Miller), slabú domácu tvorbu suplovalo uvádzanie hier slovenskej klasiky a do divadiel prichádzali školení divadelníci – absolventi *Vysokej školy múzických umení* (*VŠMU*) založenej v roku 1949. Rozhodujúcim činiteľom v divadle sa stal režisér. Nebol už organizátorom inscenácie, ale interpretom dramatického textu. Posilňovala sa

aj autorita dramaturga, ktorý s ním programovo spolupracoval. Divadlo si opäť získavalo divácku podporu. Do nového obdobia svojej tvorby vstúpil režisér Jozef Budský uvedením pásma poézie *Pieseň našej jari* (1956) a Čechovovho *Ivanova* (1965), ktorými predstavil divadlo plných tónov, obrovskej sugescie a spoločenskej aktualizácie. Súvislý rad umelecky a divácky úspešných inscenácií, vyvolávajúcich harmonizujúci a radostný pocit, pripravil Karol L. Zachar, ktorý sa stal profilovou osobnosťou činoherného súboru SND. Vytvoril divadlo vysokej výtvarnej kultúry smerujúce k lyrickým tónom a využívajúce bohaté zdroje hereckej tvorivosti, v ktorom už nedominoval literárny text, ale herecká zložka. V scénografii sa odklonil od realistického popisu a prišiel s vlastným vyprázdneným poňatím scény, vytvoril priamy kontakt s hľadiskom (tzv. rušenie rampy). V hereckej oblasti zdôrazňoval moment hravosti a improvizácie, neopakovateľnosť, príťažlivosť a hereckú osobitosť. O herecký prejav sa opieral sko o rozhodujúci prvok celého divadelného tvaru, sústreďoval sa na vypracovanie hercovej akcie, presného postihnutia charakteru postavy a obnaženia jeho schopností. Pre mnohých slovenských hercov sa dokonca vžilo pomenovanie „zacharovský herec" (E. Vášáryová, D. Jamrich, J. Adamovič). Zacahrove inscenácie *Vejár*, 1960, *Sen noci svätojánskej*, 1965, *Inkognito*, 1964, *Najdúch*, 1966 či neopakovateľná imscenácia spevohry *Na skle maľované*, 1974, mali veľký divácky úspech opäť hľadiská v divadlách sa opäť zaplnili. Do tvorivého dialógu so K. L. Zacharom a J. Budským sa v SND púšťal aj režisér Tibor Rakovský, ktorý inscenáciou Schillerových *Zbojníkov* (1955) ukázal, že do divadla sa dostal režisér spájajúci emotívnosť s racionálnou analytickosťou.

Intenzívny rozvoj divadla nastal aj mimo Bratislavy – v Nitrianskom divadle sa jeho umeleckým šéfom stal Pavol Haspra, opierajúci sa o súdobú dramatiku, v Košiciach sa o poetickejší duch divadla snažil režisér Jozef Pálka, vo Zvolene profiloval súbor Igor Cieľ a činnosť martinského Divadla SNP pozdvihol režisér Miloš Pietor. Do divadla odrazu vniklo všetko, čo dovtedy stálo za jeho bránami – európska dramatika, modelová a absurdná dráma, psychologizmus. Do popredia sa dostal jedinec, často zápasiaci so sebou samým, ovplyvňovaný bol psychologicky podmieneným konfliktom a vnútorným napätím. Slovenské divadelníctvo sa modernizovalo a reagovalo na podnety svetovej tvorby. Silneli hlasy, volajúce po experimente. Objavili sa nové divadelné formy – kabaretné divadlo *Tatra revue* (1958–1970), pantomimická skupina Milana Sládka a Eduarda Žlábka, aktivizovala sa sila muzikálu na *Novej scéne*, na *Malej scéne SND* vzniká štúdio *SoNDa*, v ktorom si V. Strnisko a P. Mikulík vyskúšali sily na súčasnom repertoári a s činnosťou začalo aj *Divadlo poézie* (1960). Adaptáciou pivničných miestností bývalého baru Bristol vznikol divadelný priestor pre viacero súborov, z ktorých najvýznamnejšie miesto zaujalo generačne vyhranené *Divadlo na Korze* založené „existenciálnymi romantikmi" podnikajúcimi nemilosrdné sondy do temných kútov ľudskej duše. V tomto divadelnom súbore sa pokúsili vysporiadať s modelovou dramatikou, na scénu priniesli groteskný realizmus a nový typ herectva zdôrazňujúci ľudskú autenticitu. Priestor sa stal štýlotvorným činiteľom a na javisko prenikli existenciálne témy. Generácia, presadzujúca tento druh divadla, sa formovala počas štúdií na VŠMU a k jej najvýraznejším členom patrili režiséri V. Strnisko, M. Pietor, P. Mikulík, dramaturg M. Porubjak, výtvarník M. Čorba, herci J. Satin-

ský, M. Lasica, M. Vášáryová, M. Huba, M. Labuda a mnohí iní, ktorí po zrušení divadla odišli na rôzne profesionálne scény, kde našli dobre pripravenú pôdu na rozvoj svojich predstáv.

Vývin v 60. a 70. rokoch

Tieto predstavy však zastavil rok 1968 a politické previerky v roku 1970, ktoré zakázali, alebo aspoň obmedzili tvorbu mnohých etablovaných umelcov. V dramaturgii došlo k čistkám, zmenili sa ľudia na vedúcich pozíciách divadiel a obmedzila sa možnosť inscenovania „západnej" produkcie. Nová spoločenská situácia však tvorcov a ich divákov nezaslepila úplne. Pokiaľ to len trochu bolo možné, stávalo sa divadlo miestom čiastočnej rezistencie a ocitalo sa akoby medzi dvoma pólmi: na jednej strane presadzovalo myšlienku perspektív socialistického realizmu (uvádzanie tzv. výrobnej dramatiky), na druhej strane začínalo tvoriť alternatívne programy (svetová aj domáca klasika sa interpretovala súčasnou optikou).Vytváral sa nový divadelný jazyk – jazyk metafory, alegórie, podobenstva a narážok, ktorými sa pomenúvala neradostná realita. Obecentvo tieto inotaje veľmi rýchlo pochopilo a prijalo a podieľalo sa na forme odporu voči spoločenskému aj politickému zriadeniu. V 70. a 80. rokoch vstúpila do divadiel nová generácia, ktorá utvorila pevné inscenátorské tímy (často prichádzali sformovaní už z VŠMU do niektorého z mimobratislavských divadiel ako umelecky vyhranená skupina). V divadelnej tvorbe sa presadzovali nové prvky umeleckého vyjadrovania – princíp montáže a situačnej skratky, štylizácia, akčná scénografia, premena herectva (od zobrazujúceho herectva k vyjadrujúcemu herectvu), autorské divadlo. V Martine vznikol takýto tím okolo režiséra Ľ. Vajdičku a scénografa J. Cillera, v Nitre okolo režiséra J. Bednárika a scénografa F. Pergera, v trnavskom divadle rozvíja tvorivý dialóg režisér B. Uhlár a J. Nvota a pozoruhodným zjavom sa opäť stala tvorba ochotníckych divadiel. Do popredia sa dostala aj metóda divadelnej improvizácie a stále väčší dosah prejavilo autorské divadlo. Umelci sa hlásili k postmoderne a do ich tvorby preniká experiment.

Zmena spoločensko-politickej situácie po roku 1989 otvorila divadelníkom nekonečné možnosti v ďalšej tvorbe. Z javísk sa vytratila totalita a divadlo si vykročilo na cestu hľadania nového miesta na poli slovenskej kultúry.

Literatúra

Kapitoly z dejín Slovenského divadla od najstarších čias po realizmus. Bratislava, SAV 1967
Encyklopédia dramatických umení Slovenska 1. Bratislava, SAV 1989
Encyklopédia dramatických umení Slovenska 2. Bratislava, SAV 1990
ŠTEFKO, V.: Svedectvá o divadle. Bratislava, Dilema 2001
ŠTEFKO, V.: Slovenské činoherné divadlo 1938–1945. Bratislava, Tália – press 1993
ČAVOJSKÝ, L.: Prví a prvoradí herci SND. Bratislava, Tália – press 1993
Semiš a chróm. Sprievodca mladým divadlom. Bratislava, Divadelný ústav 2000
50 rokov slovenského divadla. Slovenské divadlo č.4, 2002

Dejiny slovenskej hudby

Najstaršie hudobné pramene z územia Slovenska do konca 15. storočia

Marta Hulková

Správy o pestovaní hudby sú oveľa skoršieho dáta než písomné pramene vzťahujúce sa na hudobnú kultúru z územia dnešného Slovenska. Rôzne archeologické nálezy z tohto územia sa interpretovali aj z organologického hľadiska. Patrili k nim napr. kostené píšťalky ako zvukovo-signálne nástroje, či vábce lovcov pochádzajúce ešte z dávnych dôb pred naším letopočtom. Možná rekonštrukcia hudobného života počas prvého tisícročia nášho letopočtu sa opiera len o sekundárne pramene, vrátane pozoruhodnej hudobnej minulosti Veľkej Moravy, ktorej súčasťou bolo aj naše územie. Komparácia a štúdium novších prameňov v konfrontácii s dobovými sekundárnymi poznatkami slúžili bádateľom pri načrtnutí jednotlivých možných podôb pestovania cirkevnej a svetskej hudby na Veľkej Morave. Zásluhou franských a bavorských kňazov, šíriteľov kresťanstva sa sem mohol zo západných krajín dostať latinský bohoslužobný spev. Vplyvy byzantskej hudby počas veľkomoravského obdobia presadzovali solúnski bratia, kresťanskí vierozvestcovia Konštantín a Metod (863), ktorí sa zaslúžili o rozšírenie staroslovienskeho bohoslužobného spevu na našom území. V *Živote Konštantínovom* sa zachovali vzácne informácie o spievaní slovanskej liturgie v Ríme, a jej dobové praktické pestovanie predpokladá opätovné povolenie bulou Industriae tuae (880). Popri latinskom a staroslovienskom bohoslužobnom speve sa na pozadí doterajších výskumov do veľkomoravského obdobia kladú aj začiatky duchovnej piesne na území dnešného Slovenska. O pestovaní svetskej hudby chýbajú z Veľkej Moravy primárne aj sekundárne správy, čo však neznamená jej absenciu v tomto prostredí. V písomných dokladoch z nášho územia, ale aj z viacerých európskych krajín, z tohto času chýbajú súvislé písomné správy o svetskej, úžitkovej hudbe.

Z 11.–12. storočia, keď už bolo naše územie súčasťou viacnárodnostného Uhorského štátu, sa zachovali najstaršie hudobné zápisy. V zhode s kresťanskou ideológiou feudálnej spoločnosti ide o pamiatky cirkevnej hudby, zaznamenávajúce latinský bohoslužobný spev. V liturgickej hudbe sa od polovice 11. storočia, t. j. od zavŕšenia cirkevnej schizmy v Uhorsku, stala určujúcou a dominujúcou západná, latinská orientácia. Najväčšiu zásluhu na udomácnení latinského chorálu na území Slovenska mali rehole – benediktíni, cisterciáni, kartuziáni, františkáni, atď. Ich pôsobenie na jednej strane rozširovalo a upevňovalo celoeurópske kontakty v oblasti zaobstarávania hudobnín, na druhej strane podporovalo vznik skriptórií aj na domácej pôde. Pôvodný počet notovaných kódexov s latinským chorálom z obdobia stredoveku, ktoré pochádzajú z nášho územia, môžeme v súčasnosti iba odhadovať, aj to len na základe vtedajších platných cirkevných nariadení o povinnosti vlastniť bohoslužobné knihy (počnúc dedinskými farskými kostolmi cez kapitulské a biskupské sídla).

Rôzne vojnové udalosti, najmä tatársky vpád, zapríčinili, že spred 14. storočia sa zachovali väčšinou len hudobné fragmenty, ktoré sa získali jednotlivo zväčša z jednotiek historických knižničných fondov. Fólie stredovekých kódexov sa pre svoju kvalitu (zhotovené boli z pergamenu) používali v 16. a 17. storočí ako obal a putovali v podobe väzby s konkrétnym obsahom, napr. tlačeným alebo rukopisným titulom, z knižnice do knižnice. Identifikácia takýchto stredovekých hudobných fragmentov je veľmi náročnou vedeckou úlohou. Doterajšie nálezy z 12. a 13. storočia s bezlinajkovými neumami z Kremnice (vo fondoch Matice slovenskej v Martine, v Archíve mesta Bratislavy, atď.) poukazujú na nemecké a české vplyvy a majú pravdepodobne mimouhorský pôvod.

Súvislé pamiatky zo staršieho obdobia sa zachovali iba dve: tzv. *Nitriansky kódex* s lekčnými znakmi (11. storočie) a *Prayov kódex* (12. a 13. storočie, obr. 36), kde je počet hudobných zápisov malý. V *Prayovom kódexe* máme doložené bezlinajkové neumy, a na ten čas progresívny diastematický zápis, t. j. neumy na notovej osnove. V prípade bezlinajkových neúm notátori kládli dôraz na tvary znakov a ich kombinácie. Tým sa udával smer melódie a slúžili na osvieženie pamäti pri spievaní chorálov. Zavedením linajky, resp. linajkovej osnovy sa pri zapisovaní neúm sledoval predovšetkým praktický zámer: umožniť spevákom mimo hlavných kresťanských stredísk, bez ústnej tradície, spievanie latinského bohoslužobného spevu, t. j. zaspievať spoľahlivo z listu aj neznáme melódie. Neumová notácia *Prayovho kódexu* svedčí o francúzskych a talianskych vplyvoch, ktoré v 12.–13. storočí v rozhodujúcej miere ovplyvnili formovanie domácich skriptórií. Staršia nemecká tradícia písania neúm sa menila v zhode so zmenou politickej orientácie vtedajšieho Uhorského štátu. *Prayov kódex* dokumentuje rozšírenie sekvencií a trópov, ktoré v európskych hudobných centrách vznikali v nadväznosti na latinský chorál v 11. a 12. storočí, v našom prostredí. Zachovala sa napríklad sekvencia *Mira mater, Hosanna-tropus Clemens et benigna,* tractus *Salvator mundi*, atď.

Najviac stredovekých notovaných kódexov z územia dnešného Slovenska sa zachovalo v kapitulskej knižnici pri Dóme sv. Martina v Bratislave. Najreprezentatívnejšou jednotkou tohto fondu je tzv. *Bratislavský notovaný misál* (1341, obr. 37) pochádzajúci zo 14. storočia. Vznikol z podnetu bratislavského kanonika Petra podľa ostrihomských vzorov pre potreby Dómu sv. Martina

v Bratislave. Obsahuje znenie celého uhorského repertoáru stredovekých omšových spevov, ako aj skladby na oslavu domácich svätcov, zachytené na štvorlinajkovej notovej osnove rombicko-virginálnou notáciou kurzívneho typu. Z ďalších dobových pamiatok treba uviesť antifonáre z toho istého bratislavského fondu a z fondov Archívu mesta Bratislavy, ktoré, podobne ako notovaný misál, sú v bezprostrednom vzťahu s ostrihomskou tradíciou pestovania latinského chorálu. Predpokladá sa, že boli vyhotovené v bratislavských pisárskych dielňach. O nešetrnom zaobchádzaní s týmito vzácnymi stredovekými kódexmi vypovedá osud ďalšieho bratislavského kódexu, tzv. *Hanovho kódexu*, z ktorého sú povytrhávané jednotlivé fólie pre ich nevšednú dobovú výtvarnú výzdobu maliara M. Prennera (obr. 38). Osemnásť fólií sa v tridsiatych rokoch dvadsiateho storočia zachránilo ako súčasť fondov Archívu mesta Bratislavy.

Okrem západo- a stredoslovenskej oblasti sa pozoruhodné stredoveké pamiatky zachovali aj z východoslovenskej oblasti. Sú však mladšieho dáta, pochádzajú z 15. storočia. Zo spišskej oblasti pozoruhodný je *Graduál Juraja z Kežmarku* (1426, ukážka č. 1), antifonár a kódex s rôznorodým obsahom (1492), ktoré naznačujú kontakty smerom k poľským a českým oblastiam, obsahovo sa však nevymykajú z tradície vyššie spomínaných kódexov. Osobitnú pozornosť si zasluhuje bohatý sekvencionár zo spišského *Graduálu Juraja z Kežmarku*, ktorý je najstarší a najrozsiahlejší svojho druhu na celom území Uhorska. Okrem štandardného západoeurópskeho repertoáru obsahuje aj sekvencie, ktoré prezrádzajú regionálne prvky, významné pre rekonštrukciu obrazu hudobnej minulosti územia Slovenska. Noty pamiatky sú typu rombicko-virginálnej medzisústavy a zapísané sú na päťlinajkovej osnove. Medzi košickými liturgickými knihami sa pri Kostole sv. Alžbety zachovali dva zväzky graduálov (15.–16. storočie), ktoré okrem bežného repertoáru obsahujú aj trópy k omšovému ordináriu. *Košické graduály* svojou reprezentatívnou vonkajšou podobou, ako aj vnútornou ozdobou iniciálok, dokumentujú vyspelú knižnú kultúru východoslovenskej oblasti. Od 15. storočia je už počet prístupných, súvisle, či čiastočne notovaných misálov, graduálov a antifonárov z územia Slovenska bohatší (napr. z Jasova, Nitry, Trnavy). Z tohto mladšieho obdobia pochádza aj vzácny *Kartuziánsky graduál* (15.–16. storočie) deponovaný v Matici slovenskej v Martine. Predstavuje jedinečný výskyt notovanej pamiatky tohto cirkevného rádu z nášho územia. K notovaným kódexom a fragmentom evidovaným na území dnešného Slovenska treba ešte prirátať stredoveké kódexy pochádzajúce z územia Slovenska. (archivované v zahraničí – v Maďarsku a Rumunsku).

V repertoári spomenutých notovaných stredovekých pamiatok popri kvantitatívne dominujúcej vrstve všeeurópskeho latinského chorálu zaujíma významné miesto aj domáca tvorba. Sú to najmä skladby na oslavu domácich patrónov a svätých (napr. sv. Martina, sv. Vojtecha), príslušníkov uhorského arpádovského panovníckeho rodu a sekvencie a trópy. Pri výskume tradície latinského či gregoriánskeho chorálu, zachyteného na území Slovenska, zo starších alebo novších vrstiev jeho repertoáru, si treba uvedomiť vplyv Ostrihomskej diecézy, do ktorej sme v rámci Uhorského štátu patrili, a preto sa v domácich pamiatkach stretávame s charakteristickými črtami ostrihomského chorálového dialektu.

Ak si uvedomíme progresívne vývojové etapy viachlasnej hudby v európskych reláciach do konca 15. storočia, naše zachované pamiatky ukazujú, že

sme stáli mimo tohto diania. U nás sa do konca 15. storočia pestovala jednohlasná cirkevná hudba s ojedinelými výskytmi viachlasu, napr. v *Spišských* a *Košických zlomkoch I., II.*, v *Trnavskom rukopise* a v už spomínaných Košických graduáloch. V nich sa stretávame s anachronickými prejavmi viachlasu – polyfónie (organum, konduktové a polytextové motetá, ukážka č. 2). *Košický zlomok I.* z druhej polovice 15. storočia, získaný z väzby knihy Košickej dominikánskej knižnice, je výnimočný tým, že okrem skladby *Ave regina coelorum* od Waltera Fryea obsahuje aj prvý domáci zápis svetskej skladby *Mit froen Herzen* v dvojhlasnej podobe. Ojedinelý výskyt zápisu svetskej hudby neznamená absenciu tejto vrstvy v našej stredovekej hudobnej kultúre, ale súvisí so skutočnosťou, že sa tradovala ústnym podaním, podobne ako duchovné piesne. Popri dominujúcej prevahe vokálneho prejavu v cirkevnej hudbe domáci svetskí hudobníci, tzv. igrici, ľudoví muzikanti, okrem spevu a tanca hrali aj na hudobných nástrojoch. O ich účinkovaní referujú sekundárne pramene v pozitívnom, ale častejšie v negatívnom zmysle.

Najstaršie hudobné pramene zachované z územia Slovenska, približne od 11. až do 15. storočia, deponované v domácich archívoch a historických knižniciach i mimo územia Slovenska, sú cennými dokladmi hudobnej minulosti Slovenska a zväčša len čakajú na komplexné hudobno-historiografické zhodnotenie.

Štýlové premeny v dobovom repertoári a v domácej tvorbe od 16. do 19. storočia

Marta Hulková

Hudobná kultúra sa na území dnešného Slovenska v 16. storočí vyznačovala postupným vyrovnávaním nepomeru medzi úrovňou hudobného života v domácom prostredí a európskymi hudobnými centrami. Dialo sa tak, napriek zložitým dobovým hospodársko-politickým a konfesijným pomerom, najmä na pôde bohatých banských a kráľovských miest. Je až paradoxné, že v časoch hrozby nebezpečných tureckých nájazdov mohla v porovnaní s predchádzajúcim obdobím oveľa intenzívnejšie a v nadväznosti na predchádzajúce obdobie prekvitať vzdelanosť a umenie.

V oblasti hudobného umenia si v dobovom cirkevnom repertoári popri jednohlasom bohoslužobnom speve získal dominantné postavenie aj viachlas, predovšetkým renesančná polyfónna tvorba franko-flámskych skladateľov. Pestovanie svetskej hudby na profesionálnej úrovni rozvíjali vežoví trubači a humanisticky vzdelaní jedinci, napr. bohatí meštania, pre ktorých sa domáce muzicírovanie so sprievodom lutny stávalo ušľachtilou zábavou. Zachované hudobné fondy z cirkevných chórov obsahujú súborné a autorské hudobné tlače zo zahraničných tlačiarní (Taliansko, Francúzsko, Nemecko) a početné

rukopisné hudobniny v podobe hlasových zošitov. Rozšírenie náročnej renesančnej hudby – staršej i novšej vrstvy franko-flámskej polyfónie, talianskej polychórie, ako aj nemeckej protestantskej hudobnej tvorby v priebehu 16. storočia na území dnešného Slovenska dokumentujú aj poznatky získané o hudobninách z dobových inventárnych zoznamov. Interpretmi náročnej renesančnej hudby boli okrem profesionálnych hudobníkov (kantor, organista, vežoví trubači) aj študenti mestských škôl, ktorí spoluúčinkovali na cirkevných podujatiach v kostole aj mimo neho, ako aj počas svetských slávnostných príležitostí. Na skvalitnenie dobových hudobných produkcií pozitívne vplývali iniciatívy spojené s rozšírením nemeckej reformácie v Uhorsku. Zásluhou evanjelického školstva sa posilnilo postavenie hudby v školských poriadkoch a vyučovala sa podľa nemeckých aj domácich hudobných kompendií. Myšlienkové podnety z Nemecka prichádzali na územie Slovenska aj vďaka záujmu domácich študentov o vzdelanie na nemeckých univerzitách. Príkladom je bardejovský rodák Leonard Stöckel, odchovanec wittenberského vzdelanca Filipa Melanchtona. Je autorom trojzväzkového hudobného kompendia, ktorá sa využívalo v spišskej východoslovenskej oblasti. Škola zabezpečovala jednak interpretov pre hudobné produkcie v kostole osobitnou prípravou študentov v speváckom zbore a na druhej strane systematickou hudobnou výchovou kultivovala hudobný vkus mládeže a vychovávala dobre pripravených prijímateľov hudobného umenia. V neposlednom rade sa v priebehu 16. storočia vybudovali základy vzniku domácej hudobnej tvorby.

Zatiaľ čo do konca 16. storočia možno v našich podmienkach hovoriť o prevahe importovanej hudby v dobovom hudobnom repertoári, počas 17. storočia sa po prvýkrát stretávame aj s domácou tvorbou. V porovnaní s kvantitatívnym zastúpením importovanej hudby, napr. v rámci *Bardejovskej* a *Levočskej zbierky hudobnín*, zachovali sa desiatky zahraničných hudobných tlačí a rukopisné hudobniny (tabulatúrne zborníky, hlasové zošity) s tisíckami kompozícií od významných i menej známych skladateľov 16. a 17. storočia. Domáca tvorba je zastúpená približne 150 až 200 zachovanými skladbami a tvorí nepatrné percento dobového hudobného repertoára. Skutočnosť, že naši hudobníci – organisti, kantori – sa prejavovali aj ako skladatelia (napr. J. Schimbraczky, Z. Zarewutius, ukážka č. 3, S. Marckfelner, ukážka č. 4, S. Capricornus, J. Kusser st., M. M. Pollentarius) a zanechali umelecky hodnotné hudobné diela, porovnateľné s dobovou európskou hudobnou tvorbou, je nesporne hodnotným prínosom do dejín slovenskej hudobnej kultúry.

Doterajšie výskumy hudobných historikov sa sústreďovali viac na štúdium hudobného života mestskej society, ktorá bola v 16. a 17. storočí hlavným mecénom hudobného umenia. Kantor, organista a vo väčších mestách aj choralisti a inštrumentalisti, resp. vežoví trubači tvorili skupinu hudobníkov v službách mesta. Menej poznatkov máme o prínose šľachtických rezidencií v tomto období na poli pestovania hudby. Strata väčšiny primárnych aj sekundárnych prameňov sťažuje v tejto oblasti výskum. Predpokladá sa, že opakujúce sa protihabsburské povstania vyčerpali uhorskú šľachtu, a preto nemohla konkurovať a naväzovať na európske vzory. Až druhá polovica 18. storočia priniesla zdravé súperenie domácich šľachtických rezidencií s hudobným životom západnej Európy.

V dejinách európskej hudobnej kultúry sa 17. storočie nieslo v znamení hudobného baroka. Na prelome 16. a 17. storočia talianska monódia otvorila nové štýlové obdobie – hudobný barok, kde sa hlavnými ukazovateľmi nových tendencií v hudbe stal najmä vznik opery a kryštalizácia čisto inštrumentálnej hudby a nových vokálno-inštrumentálnych foriem. Tieto prúdy sa na územie Slovenska dostávali postupne a nerovnomerne. Dlhšie doznievanie renesančnej hudby sa prejavilo v hudobnom repertoári a v domácej tvorbe v spišsko-šarišskej a východoslovenskej oblasti, zatiaľ čo Bratislava a západoslovenské mestá najmä vďaka blízkosti Viedne pohotovejšie preberali výdobytky barokovej hudby. Niektoré typické druhy hudobného baroka, napr. opera, sa u nás v 17. storočí neudomácnili.

Prelom 16. a 17. storočia neznamenal v hudobnej kultúre na území dnešného Slovenska výraznejší predel. Išlo skôr o kontinuitný vývoj hudobnej kultúry, v rámci ktorého výber z dobovej progresívnej európskej hudobnej tvorby usmerňovala evanjelická inteligencia. Vďaka produkcii nemeckých tlačiarní sa k nám dostávala dobová talianska hudba, ktorá bola prístupná v podobe súborných tlačí (napr. práce editorov E. Bodenschatza, A. Schadea), a to najmä prostredníctvom tvorby ranobarokových nemeckých skladateľov (H. Praetoriua, H. Schütza, S. Scheidta, T. Michaela, A. Hammerschmidta, atď.) nadväzujúcich na talianske vzory reprezentované tvorbou G. Gabrieliho (polychória) a C. Monteverdiho (madrigal). Do polovice 17. storočia doznievala na území Slovenska tvorba reprezentantov vrcholnej renesancie (napr. O. di Lassa, J. Handl / Galla, Ph. de Monteho). Obľúbenosť skladieb uplatňujúcich benátsku polychóriu vo výbere z európskeho repertoára a v domácej tvorbe (napr. u J. Šimbrackého, Z. Zarewutia) svedčia o zachovaní dovtedajšej tradície pestovania náročnej európskej hudby. Progresívnejšiu líniu v pestovaní európskej hudby s dosahom na územie celého Slovenska v 17. storočí presadzoval aj vo vlastnej tvorbe v bratislavskom evanjelickom kostole pôsobiaci riaditeľ hudby S. Capricornus, ktorý poznal dobový hudobný život vo Viedni a prednostne objednával talianske hudobniny. Popri Capricornovi aj jeho nástupca u bratislavských evanjelikov J. Kusser st. a v Kremnici v katolíckom prostredí pôsobiaci M. M. Pollentarius tvorili v duchu barokového koncertantného štýlu.

Dôležitú vrstvu v dobovom hudobnom repertoári 16. a 17. storočia tvorili duchovné piesne, ktoré podľa vzoru nemeckej protestantskej hudby spievala obec veriacich v národnom jazyku. V súlade s národnostným rozvrstvením obyvateľstva sa na území dnešného Slovenska v spomínanom období využívali spevníky pre potreby slovenského, maďarského a nemeckého obyvateľstva. Významným medzníkom pre rozvoj duchovných piesní na území Slovenska bolo vydanie spevníkov *Cithara Sanctorum* (1636) pre evanjelických a *Cantus Catholici* (1655, obr. 39) pre katolíckych slovenských veriacich (ukážka č. 5). Popri tlačených spevníkoch obsahujúcich jednohlasné melódie miestni hudobníci, kantori, pripravovali viachlasný repertoár v podobe rukopisných spevníkov (napr. *Ľubický spevník, Kruczayho spevník* pochádzajúce z druhej polovice, resp. z rozhrania 17. a 18. storočia). V repertoári týchto spevníkov sú zastúpené dva typy viachlasných úprav duchovných piesní: starší s cantom firmom v tenore a novší s cantom firmom v sopráne.

Progresívnu líniu hudobnej kultúry 17. storočia, usmerňovanú predovšetkým príslušníkmi evanjelickej inteligencie, na území Slovenska spomalili konfesijné rozpory medzi evanjelikmi a katolíkmi, resp. rekatolizácia sedemdesiatych rokov 17. storočia. Zásluhu opätového rozmachu hudobnej kultúry na prelome 17. a 18. storočia mali katolícke cirkevné rády jezuitov, piaristov, františkánov, atď. Z ich radov zišli viacerí tvorivo úspešní hudobníci počas 18. storočia, ktorí cielene nadväzovali na domáce ľudové tradície, napr. P. Georg Zrunek, P. Paulín Bajan (obr. 44). Európska rozhľadenosť v dobovom hudobnom repertoári a schopnosť reagovať na aktuálne hudobno-štýlové zmeny charakterizuje hudobnú tvorbu ďalších významných hudobníkov v službách cirkevných rádov, napr. Františka Xavera Budínskeho, P. Pantaleóna Roškovského, P. Gaudentia Dettelbacha.

Pozoruhodný dobový svetský repertoár obsahujú rukopisné pamiatky, z ktorých treba uviesť *Vietorisovu tabulatúru* a tzv. *Pestrý zborník*, pochádzajúce z poslednej tretiny 17. storočia. (obr. 40, ukážka č. 6). Okrem všeobecne rozšírených európskych suitových tancov nachádzame v týchto pamiatkach okrem iných skladieb aj ľudové tance (chorey), ktoré odzrkadľujú rôzne národné elementy typické pre viacnárodnostné prostredie historického Uhorska. Tanečná hudba nadväzujúca na ľudovú kultúru v podobe tzv. hajdúskeho tanca mala svoje zázemie práve na území Slovenska. Vzácne rukopisné pamiatky dokumentujú pokračovanie a rozvíjanie tanečnej hudby aj počas prvej polovice 18. storočia (napr. *Uhrovská zbierka I., II., Melodiarium A. Szirmay-Keczerovej*, atď). V rámci ich repertoára sa popri skladbách typu hajdúskeho tanca objavujú aj obľúbené európske tance ako menuet, polonéza, resp. dobová módna úžitková hudba. Svetský hudobný repertoár sa interpretoval na dobových hudobných nástrojoch (klávesových, sláčikových, dychových či brnkacích). Domácemu muzicírovaniu vyhovovala napr. lutna, resp. iné brnkacie nástroje. Zachované rukopisné pamiatky, napr. *Levočský lutnový tabulatúrny zborník* a *Tabulatúrny zborník pre mandoru* z prvej polovice 18. storočia, sú svedectvom vyspelej úrovne pestovania dobovej svetskej hudby na území Slovenska.

Hudobná kultúra druhej polovice 18. storočia na území Slovenska sa po dlhšom čase znova optimálne priblížila k úrovni pestovania hudby vo významných európskych centrách, i keď možno pozorovať istý časový posun medzi nástupom štýlového obdobia hudobného klasicizmu v Európe (1740) a na našom území (1760). Ide však o nepatrný rozdiel, najmä ak zvážime, že napr. v prvej polovici 18. storočia tvorba vrcholných predstaviteľov barokovej hudby – Johanna Sebastiana Bacha a Georga Friedricha Händla – nebola u nás známa. Hudba klasicizmu v porovnaní s hudbou baroka nepriniesla zmeny len v autonómnych prvkoch hudby, ale získala aj novú sociálnu funkciu, t.j. funkciu ušľachtilej zábavy. Hudba sa vyznačovala nadnárodným charakterom hudobnej reči, na formovaní ktorej participovali príslušníci viacerých národov. Hudobný klasicizmus sa považuje za historicky najvýznamnejšie obdobie vývoja hudobnej kultúry na Slovensku, nakoľko popri pohotovej recepcii dobovej hudobnej tvorby domáci hudobníci pôsobiaci predovšetkým v Bratislave – Anton Zimmermann, Johann Matthias Sperger, Franz Paul Rigler, Juraj Družecký, František Xaver Tost, atď. – svojimi kompozíciami dokázali tvorivo prispieť ku

kryštalizácii hudobného klasicizmu. Aj tvorba regionálnych hudobníkov, napr. Františka Hrdinu, Tobiáša Františka Fučíka, Andreja a Františka Žaškovských, Pavla Neumüllera, prezrádza profesionálne školenie a muzikantský talent.

Hudobný repertoár pestovaný na území Slovenska sa vyznačuje štýlovou viacvrstvovosťou (juhonemecká a talianska baroková hudba, tvorba hudobníkov z Čiech a Moravy a časovo progresívna tvorba z Viedne), ktorá sa v jednotlivých hudobnokultúrnych okruhoch Slovenska modifikovala podľa miestnych podmienok. Rozhodujúcim momentom bol napr. pomer mecénstva zo strany šľachty, meštiactva a cirkvi v prospech hudobných produkcií, resp. počtu angažovaných profesionálnych hudobníkov. Naše zachované hudobné fondy z obdobia hudobného klasicizmu obsahujú tvorbu skladateľov viedenskorakúskeho, českého, moravsko-sliezskeho a juhonemeckého tvorivého okruhu a aj skladby talianskych skladateľov. V hudobnom repertoári nad tvorbou domácich skladateľov kvantitatívne prevažuje importovaná hudba. Pozoruhodnú štýlovú vrstvu v domácej tvorbe reprezentuje tzv. novouhorský štýl, vyrastajúci z inšpirácií dobovej ľudovej hudby, najmä valašskej kultúry, ďalej z prvkov interpretačných manier rómskych hudobníkov a dobovej tanečnej hudby, napr. v tvorbe Franza Paula Rieglera, Jozefa Kossovitsa, Jána Lavottu.

Za „zlatý vek" rozvoja hudobnej kultúry obdobia klasicizmu na území Slovenska sa považujú roky 1760–1785. Spoločensko-politické zmeny, ktoré sprevádzali nástup Jozefa II, syna Márie Terézie na habsburský trón – premiestnenie hlavného mesta Uhorska do Budína, zastavenie činnosti niekoľkých cirkevných rádov, atď – zabrzdili sľubný rozvoj hudobného života najmä v Bratislave a jej okolí. Negatívny dopad mali na celkový spoločensko-hospodársky vývoj habsburgskej ríše a v rámci nej aj napoleonské vojny. Prelom 18. a 19. storočia, ako aj začiatok 19. storočia priniesol v oblasti hudobnej kultúry na území Slovenska prehlbovanie slohového zaostávania za okolitými krajinami Európy.

Hudobná výchova

Jana Kalinayová-Bartová

Kvalita skladateľskej tvorby, interpretačných výkonov, ale i úroveň hudobného života a pozitívny vzťah k hudbe sú v každej dobe vo veľkej miere podmieňované kvalitou hudobnej výchovy. Od staroveku sa však hudbe pripisovali aj širšie pedagogické účinky, schopnosť vplývať na formovanie osobnosti človeka a harmonizovať jeho vnútro. Myšlienky o výchove k hudbe, ale i o výchove hudbou, si v rôznych formách nachádzali miesto v dobových vzdelávacích systémoch. V závislosti od filozofických, estetických a pedagogických názorov menili sa aj predstavy o podstate a zmysle hudobného prejavu i o spôsobe jeho kultivácie. Anticko-stredoveký matematicko-filozofický pohľad na hudbu ako na vedu o číselných pomeroch postupne nahrádzali názory, vychádzajúce z praktického muzicírovania a vnímania estetického účinku hudobné-

ho umenia. Ruka v ruke s týmito premenami menilo sa aj zameranie hudobnej výchovy i charakter a obsah hudobnopedagogickej literatúry.

I keď prvé písomné pramene hudobnopedagogického charakteru sa zachovali až z 15. storočia, počiatky hudobného vzdelávania na Slovensku možno predpokladať už v časoch raného stredoveku. Jednohlasný bohoslužobný spev sa stal dôležitým prvkom kresťanskej liturgie. Šírenie a upevňovanie kresťanstva bolo podmienené výchovou kňazského dorastu a tak predpokladáme, že jej súčasťou bol aj liturgický spev. Obdobie 10. – 13. storočia je charakteristické intenzívnym formovaním cirkevnej organizačnej štruktúry. Vtedy sa zakladali kapituly, kláštory, farské kostoly, pri ktorých vznikali školy. Sídelné alebo kolegiátne kapituly sa stali dôležitými centrami kultúrneho života i vzdelanosti. Zachovala sa správa, že keď roku 1006 navštívil panovník Štefan I. kapitulskú školu na Zobore (dnes súčasť mesta Nitra), počul tam „kanonikov, ktorí usilovne a krásne ako anjelské zbory spievali pri bohoslužbách". S príchodom rehoľných rádov benediktínov, premonštrátov, cisterciánov, kartuziánov, dominikánov vznikali ďalšie strediská liturgického spevu i speváckej výchovy.

Hudobná výchova bola spočiatku prístupná len úzkemu okruhu žiakov z radov kléru a jej cieľom bolo dosiahnuť vysokú úroveň a čistotu liturgického spevu. Jej dosah a rozsah sa začal rozširovať so zvyšovaním potreby vzdelania a vznikom mestských, tzv. partikulárnych škôl. Spevácku výchovu a základy hudobnej teórie tu dostávali žiaci aspoň v takom rozsahu, aby zvládli spoluúčinkovanie pri liturgických obradoch. Obsah učiva a metódy vyučovania naznačuje fragment najstaršieho hudobnoteoretického traktátu domácej proveniencie z 2. polovice 15. storočia, ktorý sa našiel vo väzbe stredovekého latinského kódexu z levočskej farskej knižnice. Text od neznámeho autora predstavuje prakticky zameraný typ hudobného kompendia, určeného pravdepodobne žiakom vyšších ročníkov parochiálno-mestských škôl, u ktorých sa už predpokladali isté základné hudobné znalosti. V podobnom duchu bolo písané dielo kremnického rodáka Štefana Monetaria Epithoma utriusque musices, ktorá vyšla v Krakove v roku 1515.

Hudba bola súčasťou aj stredovekého akademického vzdelávania – na artistických fakultách univerzít sa vyučovala ako jedna z disciplín v rámci siedmich slobodných umení (obr. 45). Výuka sa tu niesla vo filozoficko-teoretickej rovine, vzdialenej od praktickistického zamerania hudobnej výchovy na nižších stupňoch škôl. Snahy o pochopenie podstaty a zmyslu hudby vychádzali z názorov antických a neskoroantických učencov Pytagora, Boethia a Cassiodora, podľa ktorých hudba je veda, založená na číselných pomeroch. I keď o vyučovaní hudby na prvej škole univerzitného typu na Slovensku – Academii Istropolitane v Bratislave (založenej kráľom Matejom Korvínom roku 1465) nemáme žiadne priame doklady, môžeme predpokladať, že tamojšia artistická fakulta bola v obsahovej náplni koncipovaná podobne ako v tom čase artistické fakulty na iných európskych univerzitách (Boloňa, Praha, Viedeň, Krakov). Analogicky teda predpokladáme, že hudbu na univerzite prednášal profesor aritmetiky Ján Müller Regiomontanus z Kráľovca (Königsberg, Kaliningrad).

Vzdelávacie ideály reformácie vzniesli nové požiadavky aj na pedagogickú prax a v rámci nej i na hudobnú prípravu žiakov. V protestantskom náboženskom systéme sa hudba dostala na významné miesto ako prostriedok formujú-

ci etické kvality spoločnosti. I z tohto dôvodu sa stala aktuálnou otázka hudobného vzdelávania na širšom sociálnom základe. Akademické teoretizovanie o hudobnej symbolike začalo ustupovať požiadavkám hudobnej praxe, z „ars scientia" sa stala „ars recte canendi". V priebehu 16. storočia sa počet škôl na Slovensku vplyvom reformácie výrazne zvýšil. Narastanie hospodárskej sily i kultúrnych a vzdelanostných potrieb meštianstva viedlo k vzniku mestských, tzv. latinských škôl, ktoré boli zriaďované i kontrolované mestsku radou. Mnohé z nich dosiahli vynikajúcu úroveň, ktorou priťahovali i študentov zo zahraničia. Dobrý zvuk mali najmä latinské školy v Levoči, Kremnici, Kežmarku, Bardejove, Banskej Bystrici, Banskej Štiavnici, Bratislave, Prešove. I keď nemožno hovoriť o jednotnom systéme hudobného vzdelávania, predsa sa hudbe venovala pozornosť na každej škole. O obsahovej náplni hudobnej výchovy v 16. – 17. storočí podávajú cenné informácie školské zákony a študijné poriadky, ktoré sa zachovali z katolíckeho (Trnava 1554, 1558), ale najmä z protestantského prostredia (napr. Bardejov 1540, Banská Bystrica 1566, 1577, 1580, Banská Štiavnica 1587, Levoča 1589, Modra 1594, Kežmarok 1596, 1703, Bratislava 1606, Kremnica 1649) (obr. 46). V istom zmysle tieto dokumenty predstavujú dobové metodické príručky, ktoré odporúčajú vyučovanie začať spevom žalmov v materinskom jazyku už v najnižších triedach, aby sa žiaci naučili spievať a súčasne, aby im „Šalamúnove Príslovia dopomohli k vzdelaniu pre život". Hudba figuruje v rozvrhu hodín ako povinný predmet takmer každý deň a vo všetkých triedach, obyčajne na poludnie. Cieľom lekcií nebolo vyškoliť skladateľa alebo virtuózneho interpreta, ale pripraviť pohotového zborového speváka, schopného zaspievať svoj part „prima vista". V rámci hudobnej hodiny sa preberali základy gregoriánskeho aj viachlasného spevu i pravidlá notopisu, aby žiaci získali dostatočný teoretický základ na zvládnutie repertoáru viachlasnej hudby, ktorý predvádzali počas bohoslužieb a iných slávnostných príležitostí. Kantori sa pri výuke opierali o hudobné príručky nemeckých autorov Heinricha Fabera a Nicolausa Listenia, Setha Calvisia a Melchiora Vulpia, ktoré boli v tej dobe všeobecne vyhľadávané a populárne učebnice hudby v oblastiach s nemeckým kultúrnym vplyvom. Vo viacerých exemplároch sa zachovali aj na Slovensku. K týmto prácam sa obsahove viaže hudobný traktát *De Musica* rektora bardejovskej školy Leonarda Stöckela (1510–1560), zachovaný v rukopise Jána Fabriho zo z roku 1567 (obr. 47). Ide o mimoriadne vzácny dokument, pretože predstavuje doteraz jediného zachovaného reprezentanta domácej hudobnoteoretickej spisby z reformačného obdobia. Význam tohto prameňa pre slovenské hudobné dejiny spočíva nielen v jeho unikátnosti, ale aj v jedinečnosti autorskej výpovede, týkajúcej sa otázok miesta hudby v spoločnosti a hudobnopedagogickej praxe.

Hudobnú výchovu na latinských školách viedol kantor. Jeho úlohou bolo pripraviť žiakov hudobne tak, aby sa mohli aktívne zúčastňovať na bohoslužbách. Účinkovanie žiackeho zboru sa žiadalo aj pri iných slávnostných príležitostiach, ktoré poskytoval náboženský, verejný aj súkromný život v mestách. Navyše, zo starších čias pretrvával zvyk zúčastňovať sa na rekordáciách – spievaní od domu k domu za milodar, čo prispelo k veľkej vyťaženosti žiakov, ale zároveň táto povinnosť pre nich predstavovala nezanedbateľný zdroj príjmov. Repertoár žiackych zborov sa v podstate nelíšil od repertoáru profesio-

nálnych hudobníkov. Podľa inventárnych zoznamov hudobnín (napr. Banská Bystrica 1581, 1600, Kremnica 1599) žiaci museli vedieť zvládnuť pomerne náročné skladby z repertoáru polyfonickej hudby 16. – 17. storočia. Okrem viachlasnej hudby sa spieval aj gregoriánsky chorál a duchovné piesne, ktorých význam v protestantskej liturgii neobyčajne vzrástol. V školskom prostredí sa s obľubou praktizoval aj spev humanistických ód a krátkych hymien, rytmizovaných podľa antickej časomiery, ktorý bol zároveň akousi didaktickou pomôckou k výuke latinskej prozódie. Zbierka ód Juraja Tranovského Odarum sacrarum sive hymnorum (Brehy 1629), rukopisné školské hymny z Kremnice a z Banskej Bystrice (zvuková ukážka č. ...) aj rytmizované melódie, ktoré uverenili v svojich dielach David Frölich a Martin Spielenberger sú dôkazom existencie tejto praxe na Slovensku pretrvávajúcej až do konca 17. storočia.

Komenského pedagogické zásady názorného vyučovania, ktoré mali svoju odozvu i na Slovensku, priniesli aj novú formu získavania hudobných poznatkov. Prostredníctvom jeho ilustrovanej encyklopédie Orbis sensualium pictus, ktorá bola vydaná v Levoči roku 1685 s drevorezmi Jonáša Bubenku, mohli žiaci, ale i starší čitatelia nadobudnúť názornú predstavu o dobovom inštrumentári, rôznych hudobných činnostiach i hudobných pojmoch. V duchu Komenského pedagogických metód sa hudba a spev neobmedzovali len na rozvrhom vymedzené lekcie, ale boli integrované aj do ďalších foriem vyučovacieho procesu. Obľúbenými sa stali najmä školské hry, ktorých nacvičovanie sa tešilo popularite v protestantskom aj v katolíckom prostredí. Viac ako tri storočia pestovania tohto hudobnodramatického žánru významne zasiahli aj do vývoja hudobnej kultúry na Slovensku. Naštudovaním školskej hry si žiaci mohli precvičiť znalosti z latinčiny a ukázať na verejnosti aj schopnosti v deklamácii, v tanci či v speve. O hudobnej zložke školských hier máme málo dokladov v porovnaní s množstvom textových dokumentov a zachovaných správ o ich predvádzaní. Väčšinou sa o hudbe k hrám dozvedáme nepriamo z režijných poznámok v libretách a v ich skrátených formách – tzv. synopsiách, o to vzácnejšie sú preto pre dejiny hudobnej kultúry a divadla zachované notované dokumenty. Z obdobia 16. – 17. storočia nepoznáme zatiaľ žiadnu pôvodnú hudbu ku školskej hre. Podľa poznámok v synopsiách spevu sa dával priestor najčastejšie v medzihrách výstupom chórov, ktoré spevom komentovali dej. Pokiaľ ide o hudobnú stránku, nemuseli to byť len krátke rytmizované melódie v štýle humanistickej ódy, aké sa zvykli uvádzať v hrách nemeckých protestantských autorov, ale niekedy sa do programu zaraďovali aj hotové, na predvedenie náročnejšie skladby z repertoáru dobovej viachlasnej hudby. Pri predvedení hry Petra Eisenberga Ein zweifacher poetischer Act (Dvojitý básnický akt) v Prešove roku 1651 medzi jednotlivými aktami odzneli skladby vtedy známych autorov A. Hammerschmidta, S. Scheidta i spišského hudobníka J. Šimbrackého. Hudobnodramaticky kompaktnejší, prekomponovaný charakter mala školská hra konrektora bratislavského evanjelického gymnázia Johanna Rehlina Fatum austriacum (Osud rakúsky) z roku 1659, ku ktorej hudbu skomponoval kantor a riaditeľ chóru evanjelického a. v. kostola v Bratislave Johann Kusser. Škoda, že poznáme iba text tejto hry, samotný notový materiál sa nezachoval. O najväčší rozkvet školského divadla na Slovensku sa zaslúžili jezuitské školy. Táto rehoľa pripisovala nacvičovaniu hier veľký význam nielen

ako vzdelávaciemu, ale aj ako výchovnému prostriedku. Pri zvlášť slávnostných príležitostiach sa hry predvádzali vo veľkolepej podobe v štýle barokovej opery, s bohatou výpravou a s množstvom účinkujúcich, medzi ktorými nechýbali muzikanti. Z jezuitského gymnázia v Šoproni pochádza hudba k školskej hre Musica pro comoedia generali datovaná rokom 1743, ktorú skomponoval spevák a kustód chrámu sv. Michala v Šoproni Johann Patzelt. Pravdepodobne ide o hudbu k hre Justa pietas in fratre victima tamojšieho profesora latinčiny Petra Matzera, ktorý siahol po vtedy obľúbenom námete z antickej mytológie, symbolizujúcom lásku a súdržnosť dvoch bratov – mytologických hrdinov Castora a Polluxa (zvuková ukážka č. 9). Zachovaná hudobná partitúra a party majú zaujímavú históriu – nevedno ako sa najprv dostali do rúk bratislavského profesora hudby Heinricha Kleina, ktorý rukopis neskôr daroval bratislavskej Apponyiho verejnej knižnici. Školské hry sa nacvičovali aj u piaristov a uršulínok.

Hudobná výchova v školách sa od stredoveku až po koniec 18. storočia orientovala predovšetkým na spevácku prax a ak chcel žiak nadobudnúť hlbšie vedomosti o hudbe, hudobnej skladbe a náuke kontrapunktu alebo vyšší stupeň zručnosti v hre na niektorom hudobnom nástroji, musel požiadať kantora, organistu či majstra trubačského umenia o individuálne lekcie. Postupné zmeny v hudobnej didaktike v tomto smere súviseli s rozvojom autentickej inštrumentálnej hudby a hry, vychádzajúcej zo špecifík jednotlivých hudobných nástrojov. Prejavili sa v rozširovaní hudobnopedagogickej literatúry o nové pasáže, týkajúce sa konštrukcie a interpretačných zvláštností toho-ktorého nástroja a o pasáže z náuky o generálnom base, ktoré dopĺňali klasické kapitoly o chorálnom a figuránom speve a spôsobe ich notácie. V týchto súvislostiach je zaujímavou učebnica hudby z prelomu 17. – 18. storočia od zatiaľ neznámeho autora pravdepodobne františkánskej proveniencie, kde sú uvedené nákresy hudobných nástrojov s poznámkami o ich ladení a rozsahoch (obr. 48). Podľa poznámok v texte autor čerpal informácie z diela Athanasia Kirchera Musurgia universalis, ktorému možno pripísať zásadný význam v barokovej hudobnoteoretickej spisbe. V časoch vrcholenia pestovania figurálnej vokálno-inštrumentálnej hudby sa ťažko udržiavala tradícia stredovekého chorálneho spevu, predsa sa o takéto nasmerovanie programovo snažila najmä rehoľa františkánov. Učebnica chorálneho spevu *Gregorianum chorale decus*, ktorú pre potreby františkánskych kláštorov na Slovensku roku 1793 napísal Fr. Jozef Řehák OFM vyjadruje tieto snahy vychádzajúc zo zásad výuky jednohlasného liturgického spevu, ako sa tradovali ešte z čias stredoveku (obr. 49).

Nová etapa v dejinách hudobnej výchovy na Slovensku sa spája s osvietenskými snahami tereziánskeho obdobia, ktoré viedli k myšlienke reorganizovať aj výchovnovzdelávací systém. V roku 1777 schválila Mária Terézia pre Uhorsko vlastnú školskú organizáciu Ratio educationis, podľa ktorej sa v Uhorsku zaviedla jednotná školská sústava od základných škôl až po univerzitu. Jej cieľom bolo rozšíriť možnosti základného vzdelania pre široké ľudové vrstvy. Na štátnych školách sa hudba ako samostatný predmet vyňala z povinného rozvrhu a presunula sa do oblasti voliteľných predmetov, teda mimo rámca riadnej výučby. Na novozriadených typoch základných škôl – tzv. normálkach (schola normalis) sa pre budúcich učiteľov otvorili špeciálne kurzy s triedami

umeleckého kreslenia a hudby, ktoré si postupne získavali určité autonómne postavenie, vyjadrované v dobovej spisbe pomenovaním „hudobná škola“ (Musikschule). Hudobnú výchovu tu mali dostať predovšetkým budúci dedinskí kantori a organisti. Výuka sa rozšírila z oblasti spevu a základov teórie o praktické ovládanie hry na hudobnom nástroji – organe a klavíri. Oproti predchádzajúcemu obdobiu sa tým rozšírili možnosti získať praktické znalosti inštrumentálnej hry, čo bolo dovtedy možné nadobudnúť len individuálnymi súkromnými hodinami. Prvá hudobná škola bola zriadená pri Hlavnej kráľovskej normálnej škole v Bratislave, ktorú otvorili roku 1775. Vyučovanie hudby na škole dosiahlo vysokú úroveň vďaka autorite profesorov Franza Paula Riglera (1736–1796) a jeho žiaka, neskôr nástupcu, Heinricha Kleina (1756–1832, obr. 50). Úroveň školy odráža Riglerova pedagogická práca – učebnica hudby Anleitung zum Gesange und dem Klavier oder die Orgel zu spielen (Ofen 1798, obr. 48), ktorá je rošíreným vydaním pôvodnej učebnice klavírnej hry. Riglerova učebnica sa zaraďovala medzi najlepšie práce svojho druhu používané vo vtedajšom Uhorsku. Hudobnú triedu bratislavskej normálky navštevovalo viacero študentov, ktorí sa neskôr stali významnými osobnosťami slovenskej aj európskej hudby. Bol to napríklad skladateľ, klavírny virtuóz a pedagóg Johann Nepomuk Hummel, zakladateľ maďarskej národnej opery Ferenc Erkel, dirigent Cirkevného hudobného spolku Jozef Kumlik, hudobný skladateľ a pedagóg Vladislav Füredy. Jej pôsobenie sa stalo vzorom pre vznik ďalších podobných škôl (Košice, Banská Bystrica, Zvolen, Trnava), čím sa otvorili cesty k formovaniu špecializovaného hudobného školstva.

Hudobné vzdelávanie prebiehalo v 19. storočí na Slovensku na rôznych úrovniach a v mnohorakých formách. Na ľudových školách sa väčšinou obmedzovalo na spev nábožných a ľudových piesní podporených získaním určitých znalostí v hudobnej náuke. Zručnosť hry na niektorý nástroj, najčastejšie organ, klavír, prípadne husle a dychové nástroje mohli žiaci nadobudnúť počas štúdia na štátnych alebo cirkevných učiteľských ústavoch – tzv. preparandiách alebo na hudobných školách, ktoré vznikali i pri hudobných spolkoch. Na preparandie sa presunula výchova budúcich kantorov a organistov z dovtedajších učiteľských kurzov na normálkach, ktoré nestíhali vychovať dostatočný počet hudobne vzdelaných absolventov. Prvý učiteľský ústav vznikol v roku 1819 v Spišskej Kapitule najmä pre potreby spišského biskupstva, podľa neho však čoskoro začali vznikať aj ďalšie školy tohto typu (Kláštor pod Znievom, Levice, Modra, Spišská Nová Ves, Bratislava, Banská Bystrica, Trnava, Košice, Prešov, Revúca). Hudobné školy pri spolkoch pôsobili napríklad v Banskej Štiavnici a v Bratislave. Z bratislavskej školy, ktorá mala pôvodne vychovávať orchestrálnych hráčov a spevákov pre Cirkevný hudobný spolok, vznikla v roku 1906 Mestská hudobná škola, ktorá až do zrušenia v roku 1945 dosahovala pozoruhodné výsledky v umelecko-pedagogickej práci vďaka kvalitným pedagógom (od roku 1921 ju viedol Alexander Albrecht) a relatívne dobrému materiálnemu i finančnému zázemiu. Veľký význam pre hudobné vzdelávanie malo aj zriaďovanie rôznych speváckych zborov, orchestrov a hudobných spolkov pri gymnáziách a lýceách. Ich činnosť sa prejavovala vystúpeniami počas školských slávností, ale aj pri rôznych iných spoločenských príležitostiach. Najlepšie podmienky mali hudobné spolky pri maďarských gymnáziách (v Bratislave,

Banskej Bystrici, Banskej Štiavnici), ktoré mali veľa podporných členov a teda aj dobré materiálne podmienky na nákup hudobných nástrojov a notového materiálu.

Pre hudobnú výchovu slovenskej inteligencie malo veľký význam založenie troch slovenských gymnázií – roku 1862 v Revúcej, roku 1867 v Martine a v roku 1869 v Kláštore pod Znievom a vznik národného kultúrneho strediska Matice slovenskej, založenej roku 1863. Činnosť týchto kultúrnovzdelávacích inštitúcií netrvala dlho – v roku 1875 bola z úradnej moci zastavená – avšak na gymnáziách sa mohli prvýkrát slovenskí kantori a organisti vzdelávať v slovenskom jazyku. Spev a jeho teoretická príprava sa na týchto gymnáziách vyučoval ako mimoriadny predmet. Zvýšená pozornosť hudobnej výchove sa venovala na „učiteľskom semenisku", zriadenom pri gymnáziu v Revúcej, kde sa okrem spevu a hudobnej náuky vyučovala i hra na organe alebo klavíri (nazýval sa „znion"). Iniciatívy v hudobnom vzdelávaní na slovenských školách boli podporené aj hudobnovydavateľskou činnosťou Matice slovenskej prostredníctvom jej hudobno-spevného odboru, ktorý pre potreby slovenských gymnázií, ale aj pre širší okruh záujemcov vydal niekoľko učebníc hudby, spevníkov a hudobnoteoretických či pedagogických spisov. V roku 1873 vyšla prvá slovenská učebnica spevu s názvom Malý spevák, čili stručný návod ku spevu pre slovenské národnie školy, ktorej autorom je Ján Kadavý, učiteľ na gymnáziu v Martine. Všetky piesne v tejto učebnici Kadavý skomponoval sám na vlastné alebo cudzie texty a viaceré sa stali takými obľúbenými, že ich deti poznajú i dnes. V tom istom roku vyšla aj prvá slovenská náuka o harmónii od bratov Reussovcov pod názvom Základné pravidlá súzvuku a uverejnené boli aj štúdie Fraňa Sasinku Slovania a hudba a Myšlienky o vývine národnej hudby a slovenského spevu od Jána Levoslava Bellu, zaoberajúce sa otázkami zdrojov slovenskej národnej hudby. Hudobnovýchovný význam mala aj iniciatíva Matice slovenskej v zbieraní a vydávaní slovenských ľudových piesní, ktorú reprezentoval v roku 1870 vydaný Sborník slovenských národných piesní.

Nezanedbateľný význam pre hudobné vzdelávanie v mimoškolskom veku i pre celkový hudobný život na Slovensku malo zakladanie meštianskych spevokolov. Najstarší slovenský spevokol Tatran vznikol v roku 1862 v Liptovskom Sv. Mikuláši a pod vedením Karola Ruppeldta vyvíjal činnosť, ktorá mala veľký význam pre národnokultúrnu aktivizáciu slovenského meštianstva. Podobne pôsobil Slovenský spevokol v Martine, ktorý začal pôsobiť roku 1872 pod vedením Jána Kadavého a Jána Meličku a od roku 1877 účinkoval Spevokol v Tisovci na čele so Samom Daxnerom. Spevokoly pestovali hudobnú kultúru aj medzi robotníckym obyvateľstvom. Najstaršie začali pôsobiť v Bratislave – od roku 1867 to bol spevokol Vorwärts a od roku 1872 spevokol tlačiarov Typografenbund.

Vznik prvej profesionálnej umeleckej školy otvoril novú etapu hudobného vzdelávania. Tá doba nastala až po skončení prvej svetovej vojny a po vzniku prvej Československej republiky, keď v roku 1919 bola založená Hudobná škola pre Slovensko, ktorá sa stala priamym predchodcom dnešného Štátneho konzervatória. O jej založenie sa najviac zaslúžil Miloš Ruppeldt, ktorý sa stal jej prvým riaditeľom. Čoskoro k trom odborom – inštrumentálnemu, klavírne-

mu a speváckemu, pribudol odbor dramatický a škola dostala nový názov Hudobná a dramatická akadémia, ktorý bol spojený so získaním tzv. práva verejnosti, čo znamenalo, že absolventi školy boli oprávnení vykonávať funkciu profesionálneho hudobníka. K zoštátneniu školy a jej premenovaniu na Štátne konzervatórium prišlo v roku 1941. Pre rozvoj slovenského hudobného života mala táto škola kľúčový význam. Vychovala rad popredných skladateľov, výkonných hudobníkov a hudobných pedagógov. Stala sa predchodcom a východiskom k rozvoju moderného slovenského hudobného školstva. Na jej prácu naviazala Vysoká škola múzických umení, ktorá vznikla v roku 1949 a zavŕšila tak vybudovanie hlavnej siete hudobného školstva zameraného na umeleckú činnosť. Predpoklady na teoretickú hudobnopedagogickú prácu sa vytvorili vznikom pedagogických fakúlt a katedier hudobnej výchovy i zakladaním rôznych výskumných ústavov. Od roku 1990 sa sieť hudobnovzdelávacích inštitúcií rozšírila o ďalšie školy konzervatoriálneho i akademického typu (napríklad vzniklo Cirkevné konzervatórium v Bratislave, Akadémia múzických umení v Banskej Bystrici) a došlo k rôznym pozitívnym i negatívnym zmenám v organizácii, postavení a riadení hudobného školstva. Čas ukáže, ako sa dokážu absolventi umeleckých škôl uplatniť na domácich i zahraničných pódiách a akým smerom sa ďalej bude formovať slovenský hudobný život.

Hudobné nástroje a nástrojárstvo

JANA KALINAYOVÁ-BARTOVÁ

Hudobné nástroje a ich výroba odrážajú miesto inštrumentálnej hudby v dobovej hudobnej produkcii, dokumentujú inštrumentačnú prax i spoločenské rozšírenie nástrojovej hry v danej dobe, približujú naše predstavy o súvekom zvukovom ideále. Prvé etapy vývoja hudobných nástrojov a ich výroby na Slovensku splývajú v diaľavách minulosti a vynárajú sa z nej v ojedinelých archívnych správach o hráčoch na organ, gajdy, píšťaly, lutny, citary, fiduly a vo vyobrazeniach na stredovekých nástenných maľbách (obr. 51) alebo v miniatúrach iluminovaných rukopisných kódexov. Hudobné nástroje v reálnej forme sa na Slovensku zachovali až od konca 17. storočia, odkedy poznáme aj najstaršie notové záznamy inštrumentálnej hudby a narastajúci počet správ o hudobných nástrojároch. Výroba hudobných nástrojov predtým nebola špecializovaná a interpreti si nástroje vyrábali sami pre vlastnú potrebu. Pozvoľný proces oddeľovania výroby hudobných nástrojov od ich praktického používania súvisel so zvyšovaním nárokov na inštrumentálnu hru i na zvukové kvality nástrojov, ktoré vyžadovali konštrukčné vylepšovania, stále náročnejšie na precíznu odbornú prácu. Z archívnych dokumentov tento proces možno na Slovensku vystopovať od 14. storočia, avšak až o štyri storočia neskôr možno hovoriť o špecializácii v hudobnom nástrojárstve, prejavujúcom sa aj v pokusoch o zakladanie rodových nástrojárskych dynastií, zameraných na produkciu určitých typov hudobných nástrojov.

Najstaršia tradícia výroby hudobných nástrojov na Slovensku sa viaže na organy. Organ bol nástroj, ktorý sa najskôr akceptoval v liturgickej hudbe, a tak potreba stavania organov sa prejavila najskôr a v priebehu storočí najvýraznejšie. Prvým známym prejavom takejto potreby je zmienka zo 14. storočia o sibiňskom organárovi Stephanusovi Renispingarovi, ktorý vyrobil organ pre kostol v Leleši. Z tohto obdobia pochádzajú aj prvé vyobrazenia organa v iniciále Albajúlskeho kódexu iluminovaného v Bratislave a na gotických nástenných maľbách v Koceľovciach, Ludrovej a vo Zvolene. Najstaršie doklady o domácich organároch poznáme z 15. storočia z Prešova, Bratislavy, Levoče, Bardejova, Zvolena a Kremnice. Neskôr sa sieť organárskych dielní rozrástla a rozšírila po celom Slovensku. Domáca výroba organov sa sústreďovala najmä v Bratislave, v Banskej Bystrici (Martin a Michal Podkonický), v Kremnici (Matej a Hieronym Burian, Martin Stirbitz, Martin Zorkovský), v Levoči, Prešove, Trnave, Košiciach, Komárne, Rajci (rodina Pažických), Kežmarku, Spišskej Sobote, Spišskej Novej Vsi. Kulminovala v 2. polovici 18. storočia, keď na Slovensku pôsobilo súčasne 35–40 organárov. Na Slovensku organári stavali najmä malé, často bezpedálové nástroje s malým počtom registrov. Pri objednávkach na väčšie nástroje sa podľa finančných možností angažovali cudzí majstri. Organ v kostole sv. Jakuba v Levoči, do 19. storočia pokladaný za najväčší nástroj v Uhorsku, postavil v roku 1630 krakovský organár Hans Hummel (obr. 52). Ďalším historickým a umeleckým skvostom je organ domáceho majstra Lorenca Čajkovského z roku 1720, postavený v artikulárnom kostole v Kežmarku.

Strunové klávesové nástroje mali iné hudobnospoločenské použitie ako organy – boli to predovšetkým nástroje pre domáce muzicírovanie a hudobnú výchovu a neskôr, v podobe kladivkového klavíra, sa presadili i ako sólové koncertné nástroje. O predchodcoch klavíra – klavichordoch a čembalách – prvé správy na Slovensku pochádzajú z 15. storočia. Počet údajov o ich existencii narastá v priebehu 16. storočia, najmä však v 17. a 18. storočí. Z týchto správ vieme, že to boli obľúbené nástroje na pestovanie hudby a zábavu v domácom šľachtickom i meštianskom prostredí, slúžili i ako sprievodné generálnobasové nástroje na predvádzanie svetskej inštrumentálnej a tanečnej hudby. Používali sa aj v škole a v kostole ako cvičný nástroj organistov. Počet zachovaných nástrojov je však len nepatrný oproti množstvu archívnych údajov o ich existencii a v porovnaní s počtom známych mien výrobcov týchto nástrojov: 36 domácich výrobcov dnes reprezentuje iba 9 nástrojov. Ich výroba sa väčšinou sústreďovala v rukách organárov a až presadenie sa klavírov v hudobnej praxi viedlo na Slovensku k oddeleniu produkcie strunových klávesových nástrojov a vzniku špecializovaných firiem na výrobu konštrukčne oveľa náročnejších klavírov. Domácu produkciu dopĺňal dovoz zo zahraničia. Zo 17. storočia sa zachovalo čembalo talianskej produkcie, pochádzajúce z kežmarského šľachtického dvora Imricha Tökölyho, ktoré v súčasnosti uchováva maďarské Národné múzeum v Budapešti. Výrobcovia klavichordov a čembál ako aj organári sa združovali v stolárskych cechoch, riadili sa cechovými predpismi, alebo zvláštnymi predpismi ktoré si v cechu stanovili pre organárov a výrobcov hudobných nástrojov. Predpisy boli prísne a ich porušenie sa trestalo. Spomedzi špecializovaných firiem na výrobu klávesových nástrojov, ktoré sa koncentrovali najmä vo väčších mestách s lepšími možnosťami odbytu, vynikla

najmä dielňa bratislavského výrobcu klavírov Karla Schmidta (1794–1872). V priebehu rokov 1822–1860 sa tu podľa obchodnej knihy dielne postavilo 1311 nástrojov, čím sa firma zaradila medzi významných producentov svojho druhu, ktorý dosahom produkcie presahoval lokálny charakter. Viaceré nástroje pochádzajúce z tejto dielne sú dnes uchovávané v hudobných zbierkach múzeí na Slovensku ale aj v iných krajinách Európy, ba dokonca i Ázie. Spomedzi nich je vizuálne nápadný, krásne umelecky intarzovaný klavír – krídlo s opusovým číslom 869, ktorý vlastní Múzeum klávesových nástrojov v Markušovciach pri Spišskej Novej Vsi. Nástroj bol zhotovený v roku 1846 na objednávku grófa Mariássyho zo Spiša (obr. 53).

Všeobecne rozšírenými nástrojmi na Slovensku, s rôznym uplatnením v umeleckej hudobnej sfére i v ľudovom prostredí boli sláčikové nástroje. S ich vyobrazeniami sa na stredovekých nástenných maľbách stretávame od 14. storočia. Podrobnejšie písomné správy pochádzajú zo 17. storočia, odkedy sa zachovali zoznamy zbierok hudobných nástrojov na kostolných chóroch i niekoľko údajov o výrobcoch tohto typu nástrojov. Vieme napríklad, že mestský trubač v Prešove Adam Bessler sa zaoberal aj opravovaním a vyhotovovaním sláčikových nástrojov a že zhotovil špeciálnu *violu di bordone*. Výroba sláčikových nástrojov sa na Slovensku rozšírila od 18. storočia tak, že v súčasnosti poznáme viac ako 100 mien husliarov. Produkcia sa sústredila najmä do veľkých miest, akými boli Bratislava, Košice, Prešov, ale aj v menších sídlach pôsobili niekedy i viacerí profesionálni výrobcovia naraz. Napriek tomu domáca produkcia nestíhala pokryť potreby hudobnej praxe a časť nástrojov sa musela dovážať najmä z Viedne, Nemecka, Maďarska a z Čiech. Odborníkmi najviac oceňované sú nástroje pochádzajúce z dielne bratislavských husliarskych rodín Leebovcov a Thirovcov.

O výskyte dychových nástrojov na Slovensku existuje pomerne veľké množstvo ikonografických i archívnych údajov, avšak rozlíšenie rôznych typov nástrojov tejto skupiny je závislé od rozpoznania konštrukčných detailov a tie zvyčajne v zachovaných správach či už písomného alebo vizuálneho charakteru chýbajú. Potreba týchto nástrojov stúpala s umeleckou profesionalizáciou povolania mestského trubača, ktoré bolo až do konca 18. storočia významnou funkciou v každom väčšom meste Slovenska. Od 17. storočia sa záujem o dychové nástroje zvyšoval aj udomácnením hudobného štýlu „con trombe e tympani“, ktorý sa šíril z viedenského cisárskeho dvora ako hudba k slávnostným príležitostiam, predvádzaná za sprievodu trúb a tympán. Koncom tohto storočia bolo bežnou výbavou kostolných chórov vlastniť tieto nástroje a neskôr ich rozširovať o ďalšie novšie vývojové typy dychových nástrojov. Obľuba hry dychových súborov – tzv. harmónií, ktorá sa rozšírila po celej Európe a udomácnila sa aj na Slovensku, najmä v prostredí šľachtických dvorov, tieto potreby ešte viac zvyšovala. V porovnaní s organárstvom, husliarstvom a výrobou strunových klávesových nástrojov sa o výrobe dychových nástrojov na Slovensku zachovalo najmenej informácií. Z nich najviac pochádza z Bratislavy, ktorá bola v 18. – 19. storočí centrom hudobného nástrojárstva na Slovensku ako takého. Z ostatného územia poznáme len ojedinelé správy, prípadne zachované nástroje, ktoré svedčia o existencii tohto druhu nástrojárstva. Domácou výrobou dychových nástrojov sa spočiat-

ku pravdepodobne zaoberali mestskí trubači. Do 18. storočia výrobcovia dychových nástrojov však ostávajú zväčša v anonymite a zdá sa, že dopyt po nástrojoch bol uspokojovaný prevažne dovozom. K prvým známym výrobcom dychových hudobných nástrojov v 18. storočí patril Theodor Lotz (1748–1792), ktorý bol pôvodne hráčom na dychové nástroje v kapele arcibiskupa Jozefa Batthyányho a až po rozpustení kapely a presťahovaní sa Lotza do Viedne stal sa z neho významný nástrojár. Počas bratislavského pôsobenia Lotz údajne zdokonalil basetový roh, ale z tohto obdobia sa nezachovali žiadne jeho nástroje ani iné správy. Tri basetové rohy z jeho viedenskej produkcie boli zhotovené pre grófa Juraja Andrássyho a na hrade Krásna Hôrka sú uchovávané dodnes. Medzi hudobnými nástrojármi pôsobiacimi na Slovensku kvalitou práce, rozsahom produkcie a jej rozšírením po celej Európe si popredné miesto získal Franz Schöllnast (1775–1844). Z jeho bratislavskej dielne vyšli tisícky hudobných nástrojov, najmä dychových a bicích, pre klientov z celého Rakúsko-Uhorska, ale aj mimo neho – z Chorvátska, Rumunska, Francúzska, Talianska, Nemecka, Poľska, Švajčiarska i z Ruska. Všeobecne sa oceňovali Schöllnastove nástrojárske kvality, spočívajúce v dobrej hrateľnosti nástrojov a v čistote oktávového ladenia, ale uznávaný bol aj ako hudobník a interpret. Bol členom bratislavského Cirkevného hudobného spolku a vydržiaval si dokonca aj vlastný orchester. V neustálej snahe zlepšovať kvalitu a šírku produkcie prispel k zdokonaleniu viacerých nástrojov. Okolo roku 1815 vylepšil dychový nástroj „čakan“ – novú formu pozdĺžnej flauty vo forme vychádzkovej palice, ktorý bol v tom čase obľúbený ako hudobný nástroj amatérov. O pár rokov neskôr vynašiel nový dychový nástroj „furollyu“ s dĺžkou obyčajnej flauty, ale s väčším tónovým rozsahom. Spolu so svojím synom Johannom zostrojil nový kontrabasový dychový nástroj „tritonikon“ z medeného plechu, ktorý mal fagotový strojček a 15 klapiek a jeho dĺžka bola štyri a pol metra (obr. 9). Po smrti Franza Schöllnasta pokračoval v rodinnej tradícii mladší syn Johann Schöllnast (1810–1882), pod ktorého vedením si podnik naďalej zachoval európsku úroveň kvality produkcie. V Schöllnastovej firme pracovalo zvyčajne okolo tucta tovarišov a pomocníkov, z ktorých viacerí sa po získaní potrebnej zručnosti osamostatnili a založili si vlastné dielne. Takými boli aj Engelbert Lausmann (1799–1848), ktorý okolo roku 1831 zdokonalil lesný roh s klapkovým systémom, výrobca plechových dychových nástrojov Anton Szintsák (1835–1914) a Štefan Pauer (1852–1907), ktorý po smrti Johanna Schöllnasta túto dielňu prevzal a naďalej pokračoval v jej tradičnej produkcii.

V priebehu 19. storočia nastala vo výrobe hudobných nástrojov zmena vznikom manufaktúrnej a továrenskej výroby, ktorá začala vytláčať majstrovskú výrobu nástrojov v celej Európe. Tento trend viedol po 2. svetovej vojne na Slovensku k zániku majstrovskej výroby hudobných nástrojov. K tomu prispeli aj spoločenské zmeny v krajine a znárodnenie súkromných podnikov. Na začiatku 20. storočia mala najlepšie predpoklady stať sa veľkým prosperujúcim podnikom bratislavská nástrojárska dielňa Juraja Berghubera (1868–1934) a jeho potomkov, ale jej znárodenie v roku 1945 zmarilo všetky možnosti ďalšieho rozvoja. I keď táto nástrojárska dielňa nepresiahla lokálny význam, v prvej polovici 20. storočia bola posledným významným podnikom svojho druhu.

Vyrábali sa v nej dychové i strunové nástroje (husle, citary, mandolíny, harfy). Zakladateľ firmy bol zanietený hudobník a organizátor bratislavského hudobného života. Našu predstavu o hudobnej atmosfére v rodine, dielni i v meste dokresľujú spomienky jeho dcéry Hildegardy: „*Najviac mojich spomienok na detstvo sa viaže na našu dielňu, na obchod, ale najmä na spev a hru na hudobných nástrojoch, k čomu otec viedol všetkých členov našej rodiny. Hrali sme v mandolínovom súbore, spievali v Singvereine, otec dirigoval spevokol Schlossberg. Najviac mi utkveli v pamäti sviatočné dni, keď v našom dome (stál na Zámockej ulici) a hlavne v našej veľkej záhrade po celý deň znela hudba – na hradných múroch bývali rozostavení trubači a tóny hudby sa niesli ďaleko do mesta.*“

Charakter vývoja v rokoch 1830–1918

Ľubomír Chalupka

V priebehu 19. storočia prichádza v dôsledku vonkajších politicko-spoločenských a hospodárskych podmienok, umelecko-štýlových premien i vnútorných tvorivých motivácií na území dnešného Slovenska ku vzniku a rozvoju dvoch významných kultúrno-genetických iniciatív – sebaidentifikácie a akulturácie, Prvá z nich sa viazala na ideu slovenskej národnej hudby, ktorá sa vynorila ako súčasť romantického svetonázoru paralelne k pohybom v okolitých kultúrach (Čechy, Poľsko, Rusko), uvedomele hľadajúcich špecifické črty vlastnej vývojaschopnosti. Druhá mala univerzálnejší charakter, napájala sa jednak na vrstvy hudobného života pestované v predchádzajúcej epoche, ako aj na úroveň súdobého vývoja hudby dosahovanú v kultúrne rozvinutejších krajinách Európy. V podmienkach formovania hudobnej kultúry sa tieto iniciatívy na území dnešného Slovenska prejavovali protirečivým, až rozporným spôsobom. Ich protirečivosť sa vyhraňovala v čase postupnej premeny feudálnej spoločnosti na buržoáznu. V tom čase sa do popredia dostávali meštianske vrstvy, výrazne sa diferencovala úroveň hudobného života v mestách a na vidieku, prebiehala sekularizácia kultúry a hospodársky rozvoj umožňoval migráciu obyvateľstva, výmenu poznatkov i kvantitatívny nárast hudobných podujatí. Územie Slovenska patrilo do roku 1918 do mnohonárodného Rakúsko-Uhorska, v ktorom germanizačné tendencie viedenského cisárskeho dvora vyvolávali reakcie drobnej šľachty a buržoázie, prejavujúce sa v úsilí po sebaurčení národov. V prostredí slovenskej inteligencie sa vynáral a priebežne silnel záujem o pestovanie vlastnej hudobnej kultúry. Vzhľadom na nepriaznivé vonkajšie podmienky tento záujem nepresahoval obrodenské a ochranárske ciele a v podstate všetky hudobné aktivity sa v sledovanom období priebežne vyvíjali bez príslušnej inštitucionálnej základne. To ovplyvňovalo ich rozptýlenosť a amatérsky, niekedy až diletantský charakter. Prekonávanie týchto obmedzení a prekážok sa viazalo na tvorivú činnosť niekoľkých osobností, ktorých talent i vnútorné ambície umožnili dosiahnuť kvalitnejšie výsledky.

Priaznivejšie podmienky na rozvoj hudobného života sa vytvorili v mestách (Bratislava, Košice, stredoslovenské banské sídla), kde sa paralelne rozvíjali tri národné hudobné kultúry: popri slovenskej aj maďarská a nemecká. Dlho platilo, že slovenská buržoázia bola málo početná, ekonomicky i politicky veľmi slabá a v názoroch na problém národnej hudby poznačená nízkou úrovňou vedomostí o hudobnom umení. Oproti silnejúcemu maďarskému nacionalizmu, ktorý mal svojich prívržencov i v drobnej šľachte a mestskom patriciáte, sa slovenské národné hnutie, viazané na aktivitu a schopnosti vidieckej inteligencie (kňazi, učitelia, advokáti) len ťažko presadzovalo. Popri týchto dvoch národnostne diferencovaných vrstvách sa pri pestovaní hudobného života najmä vo veľkých mestách presadzovali nemeckí, resp. rakúski hudobníci. S ich aktivitou sa spája jednak kontinuita v pestovaní cirkevnej hudby a akulturačná tendencia nadväzovať na európske prejavy hudobného romantizmu (združovanie do spolkov, diferenciácia žánrov, záujem o hudobné divadlo, subjektivita výrazu, rozvoj kompozičnej techniky).

Vonkajšie podmienky i vnútorné predpoklady segmentujú vymedzené obdobie rokov 1830–1918 do troch vývinových fáz. Prvá, sledovaná na báze sebaidentifikačnej iniciatívy, súvisí so vznikom uvedomelého záujmu o slovenskú ľudovú pieseň ako jeden zo symbolov národnej identity a idey vlastenectva, t. j. žáner, pestovaný v literárnych kruhoch. V prostredí mestskej buržoázie v 30. rokoch 19. storočia vznikali umelecké spolky ako náhrada za šľachtické kapely. V bratislavskej opere sa začali uvádzať diela talianskych a nemeckých skladateľov (*Čarostrelec* C. M. von Webera zakrátko po premiére), silnel záujem o koncerty virtuóznych hudobníkov (v r. 1820 vystúpil v Bratislave deväťročný F. Liszt). Druhá, obrodenská fáza sa začala po odznení protirevolučných opatrení v priaznivejších pomeroch 60. rokov, v čase, keď si Slováci vymohli kultúrny spolok Maticu slovenskú a tri gymnáziá. Zvyšoval sa záujem o hudobnú stránku ľudovej piesne, vznikali jej početné úpravy, resp. ňou inšpirované samostatné kompozície a teoretické úvahy. Objavilo sa úsilie o náročnejší hudobný prejav. Po rakúsko-uhorskom vyrovnaní (1867) sa toto úsilie v dôsledku obáv maďarských úradov z panslavizmu (slovanskej vzájomnosti a presadzovanie podmienok zo strany slovenskej inteligencie pre vyspelejší národnokultúrny život) postupne ochromilo (zákaz Matice slovenskej i zatvorenie gymnázií). Táto tendencia viedla k opätovnému posilneniu ochranárskych tendencií voči folklóru prostredníctvom zberateľskej, upravovateľskej i edičnej činnosti (vydávanie Slovenských spevov od r. 1880). Ľudová pieseň sa považovala za jedinečnú kultúrnu hodnotu.

Nemeckí hudobníci, organizujúci hudobný život v Bratislave, mali vyššie umelecké zámery. Spoznávali a presadzovali vrcholné diela nemeckej romantickej hudby (R. Wagnera, J. Brahmsa), rakúsku a maďarskú operetu. Na území dnešného Slovenska pozývali významných hudobníkov a osvojili si kompozičné prostriedky rozvinuté na pôde európskeho romantizmu druhej polovice 19. storočia. Posledná fáza formovania hudobnej kultúry sa viaže na prvé dve desaťročia 20. storočia, kedy zosilnel asimilačný tlak z Budapešti voči slovenským kultúrotvorným ambíciám (idea jedného uhorského národa). V tomto čase začínajú komponovať už profesionálne vzdelaní skladatelia a v tvorivej sfére sa budujú predpoklady organického spojenia sebaidentifikačnej a akultu-

račnej iniciatívy, teda vyššej úrovne slovenskej hudby. Zatiaľ to však boli len ojedinelé iniciatívy, pretože v hudobnom živote vládla celková neinformovanosť a vzájomná izolácia. V názoroch na hudbu a jej postavenie v spoločnosti doznievali ochranárske idey smerujúce až ku konzervatívnemu purizmu a charakter hudobného života na slovenskom vidieku poznamenávala stagnácia.

Prvé zbierky ľudových piesní – dvojzväzkové *Písně svetské lidu slovenského v Uhřích* (1823, 1827) a *Národné spievanky* (1834–1835) zostavené Pavlom Jozefom Šafárikom a básnikom Jánom Kollárom – obsahovali len texty, pretože zberatelia z radov dedinskej inteligencie nevedeli zapisovať melódie. Pre literárny romantizmus, ktorý sa v tomto období rodil (a z iniciatívy štúrovskej generácie viedol v r. 1843 k rozhodnutiu kodifikovať na nových základoch spisovnú slovenčinu) bola prvoradým kritériom formálna slovesná stránka ľudového prejavu. Zakrátko (1830, 1837) sa objavili aj výbery z týchto zbierok v jednoduchej úprave pre klavír. Na základe tradičných ľudových nápevov vznikal spoločenský spev s vlasteneckou tematikou. Pestoval sa na zábavách a národných výletoch (prvé v 30. rokoch). V tomto prostredí vznikla aj budúca slovenská hymna (text Janka Matušku z r. 1844 na nápev ľudovej piesne Kopala studienku).

Šíriteľmi spoločenského spevu sa stali spevokoly: prvé sa začali organizovať v 60. rokoch, keď nastali priaznivejšie podmienky na rozvoj národnobuditeľských zámerov. Diferencovali sa na základe konfesie (katolícke, evanjelické), národnostnej (slovenské, maďarské, nemecké) a stavovskej príslušnosti (meštianske, robotnícke). K najstarším slovenským speváckym zborom patril *Tatran* v Liptovskom Mikuláši, *Slovenský spevokol* v Martine a *Spevokol* v Tisovci. Dôležitú úlohu pri šírení repertoára zohrali spevníky – prvý notovaný spevník, zostavený Karolom Ruppeldtom, pochádza z r. 1874. Zborová tvorba pestovaná v mestách na slovenskom vidieku spĺňala najmä výchovno-osvetové a národnobuditeľské ciele. Zostavovatelia z radov kňazov a učiteľov (patrí medzi nich Ján Kadavý, Augustín Horislav Krčméry, Michal Laciak, Ján Meličko, Blažej Bulla) si pri úprave melódií piesní pre zborové obsadenie alebo klavír a ich usporiadaní do cyklov, tzv. venčekov, nekládli náročnejšie umelecké požiadavky. Nedisponovali vyšším hudobným vzdelaním, nezaujímali sa o hudobné umenie v esteticko-hodnotovom zmysle a zámerne sa izolovali od okolitého sveta. Z neznalosti sa pridržiavali konzervatívnych názorov na ľudovú pieseň. V strede ich aktivity stáli predovšetkým praktické otázky súvisiace s výchovnou, zberateľskou a vydavateľskou činnosťou (zostavovanie školských spevníčkov, otázky harmonizácie). Vystačili si s úzkym obzorom rozhľadu a získaných vedomostí. Obmedzenie kompozičného záujmu na piesňovú a zborovú tvorbu vyhovovalo aj talentovanejším a vzdelanejším skladateľom. **Ľudovít Vansa** (1835–1873), ktorý študoval hudbu v Prahe, je autorom prvého cyklu umelých piesní *Piesne sokolov tatranských* (1868), úrovňou presahujúceho tvorbu obrodenskej generácie. Advokát **Štefan Fajnor** (1844–1909) vyšiel z okruhu salónnej klavírnej hudby a inklinoval k melodike tzv. novouhorského typu (piesňový cyklus *Cimbal a husle*, 1877). Tvorivé zámery **Milana Licharda** (1853–1935) a **Ľudovíta Izáka** (1862–1927) boli spojené s ich pôsobením v *Slovenskom spolku* v Budapešti. Bolo príznačné, že ani pobyt v rozvinutejšom prostredí neinšpiroval slovenských hudobníkov k získavaniu rozhľadu po súdobej hudobnej tvorbe

a zapojení sa do tamojšieho dynamickejšieho hudobného života. Obrodensko-ochranárske ciele boli prvoradé a úroveň ich napĺňania bola rovnaká bez ohľadu na aktivity na slovenskom vidieku alebo kultúrnu aktivitu slovenských spolkov, založených na sklonku storočia vo veľkých mestách mimo územia Slovenska (okrem budapeštianskeho Slovenského spolku sa to týka aj spolkov *Tatran* a *Národ* vo Viedni a *Detvan* v Prahe). M. Lichard bol zo svojej generácie azda najzásadovejší v ochrane ľudovej piesne pred maďarskými, resp. novouhorskými prvkami. Izákova zborová tvorba a úpravy ľudových piesní majú v porovnaní s kompozičnými výsledkami jeho predchodcov vyššiu úroveň..

Na pôde hudobných spolkov činných v mestách na území Slovenska (Bratislava, Trnava, Košice, Banská Bystrica) bola snaha pestovať umelecky náročnejšiu hudbu. Z nich vynikol *Cirkevný hudobný spolok* pri Dóme sv. Martina v Bratislave (Kirchenmusikverein zu St. Martin), založený v r. 1833 a pôsobiaci až do polovice 20. storočia. Nezabezpečoval len hudbu pri bohoslužbách, ale pripravoval aj riadne a mimoriadne koncerty. V jeho dramaturgii dominovala tvorba nemeckých skladateľov (Haydn, Mozart, Beethoven, bratislavský rodák J. N. Hummel, R. Wagner i F. Liszt, ktorý bol zakladateľským členom Spolku). Táto činnosť bola pochopiteľná vzhľadom nato, že Spolok viedli alebo s ním spolupracovali rozhľadení hudobníci pôvodom z Rakúska a Nemecka - Josef Kumlik (1801–1869), Johann Nepomuk Batka (1795–1874), Karl Meyerberger (1828–1881), Josef Thiard-Laforest (1841–1897), Ludwig Burger (1850–1936) - ktorí sami komponovali. Nepísali len cirkevnú hudbu, ale aj umelé piesne, orchestrálne skladby, ba aj opery (*Melusine* od K. Meyerbergera). Štýlovo sa títo autori opierali o novoromantickú produkciu nemeckej proveniencie s osobitou úctou voči tvorbe R. Wagnera (Meyerberger dokonca napísal teoretickú štúdiu o jeho harmónii).

Opieranie sa o európsku kompozičnú tradíciu v plynulom nadväzovaní na významnú vrstvu hudobného života na území Slovenska v predchádzajúcich storočiach – postavenie a úroveň cirkevnej hudby – bolo príznačné aj pre ďalších hudobníkov pôsobiacich v chrámových službách a tvoriacich najmä hudbu pre bohoslužobné potreby. Skladatelia z radov kantorov, regentov chórov a organistov – bratia František (1819–1887) a Andrej (1824–1882) Žaškovovci (autori liturgických príručiek i hudby pre metropolitný chrám v maďarskom meste Eger, obr. 43), organista Ján Egry (1824–1908), žijúci v Banskej Bystrici, košický kantor Anton Húska (1826–1882) i viacerí českí skladatelia, odchovaní Organovou školou v Prahe (Leopold Dušinský, František Janeček, Alexander Kapp, Otto Matzenauer, František Peregrin Hrdina, obr. 44, Jozef Chládek, Oldřich Hemerka) sa neobmedzovali len na duchovnú tvorbu, ale písali orchestrálne i komorné skladby, piesne a pokúsili sa aj o operu (A. Kapp). Ich umelecké zámery tvorili protiváhu národno-obrodenských aktivít a mohli určitým spôsobom kultivovať hudobný vkus veriacich.

V hudobnom živote 19. storočia našla na území dnešného Slovenska svoje miesto aj drobná inštrumentálna tvorba, ktorá sa udomácňovala v meštianskych salónoch a v rámci domáceho pestovania nástrojovej hry, predovšetkým klavíra, ojedinele aj komornej hry (kvartetové zoskupenia). Romantickému životnému pocitu rozmáhajúceho sa meštianstva (bez ohľadu na národnosť) zodpovedali najmä klavírne skladby v podobe intímnych útvarov i virtuózne

koncipovaných fantazijných a variačných kompozícií. V slovenskom prostredí vznikali zásluhou drobnej inteligencie z radov učiteľov a kňazov krátke útvary, inšpiračne sa opierajúce o ľudovú, či spoločenskú pieseň, a často využívali aj prvky novouhorského interpretačného štýlu (bodkovaný rytmus, cifrovanie, zväčšená sekunda, kontrast pomalého a rýchleho tanca). Mali úžitkový charakter (pochody a fantázie s vlasteneckým motívom) a zodpovedali typu salónnej tanečnej hudby (štylizované mazúrky, štvorylky, valčíky, polky). K úžitkovej hudbe patril aj repertoár vojenských hudieb, ktoré pôsobili vo viacerých slovenských mestách a prispievali k hudobnému životu prostredníctvom promenádnych koncertov a zabezpečovaním hudby k zábavám a slávnostiam. Nepriaznivé podmienky (nevybudovaná inštitucionálna základňa, obmedzený vkus, služobná viazanosť hudobníkov, ich nedostatočný rozhľad i talent) spôsobili, že na Slovensku v tomto čase úplne chýbala orchestrálna hudba typu nástrojových koncertov a symfónií, t. j. žánre, ktoré sa priebežne pestovali v európskej tvorbe 19. storočia. Zachovali sa len orchestrálne predohry a fantázie z produkcie spomínaných skladateľov pôsobiacich v cirkevných službách.

Najvýznamnejším slovenským skladateľom v tomto období bol **Ján Levoslav Bella** (1843–1936). Študoval teológiu v Banskej Bystrici a vo Viedni, kde sa zapojil do ceciliánskeho hnutia, smerujúceho k obrode cirkevnej hudby a prehĺbil si kompozičné vedomosti na univerzite. Komponoval chrámové skladby (motetá, omše) a po návrate do Banskej Bystrice sa zapojil do obrodenského hnutia, využíval nápevy ľudovej piesne v klavírnej aj zborovej tvorbe (variácie *Pri Prešporku na Dunaji,* 1865, resp. *Slovenské štvorspevy,* 1866, ukážka č. 11). Slovenskej hudbe sa venoval aj teoreticky (*Myšlienky o vývine národného spevu a slovanskej hudby*, 1873), pričom si ju predstavoval v umelecky náročnej podobe a pokúsil sa vystihnúť jej špecifické melodicko-tonálne vlastnosti. Po presídlení do stredoslovenského banského mesta Kremnice sa rozhodol venovať sa profesii hudobníka. V záujme vyššej kvality vlastnej invencie rozšíril svoj rozhľad študijnými cestami po českých krajinách, Nemecku a Rakúsku, kde spoznal najmä tvorbu nemeckých romantikov (počas pobytu v Prahe sa stretával napr. s B. Smetanom). Inšpirácie z týchto ciest uplatnil vo viacerých komorných dielach (*Sláčikové kvinteto d mol,* 4 sláčikové kvartetá – najlepšie z nich je *Sláčikové kvarteto c mol,* nadväzujúce na beethovenovskú tradíciu) a v cykloch piesní na nemecké texty, v symfonickej básni *Osud a ideál* (prvej a nadlho jedinej skladby svojho druhu v slovenskej hudbe) a v klavírnej *Sonáte* b mol. Prácu na najrozsiahlejšom diele – opere *Wieland, der Schmied* (Kováč Wieland) na námet R. Wagnera a nemecké libreto O. Schlemma dokončil v sedmohradskej Sibini, kam odišiel v r. 1881 z Kremnice po vystúpení z kňazského stavu i z katolíckej cirkvi. V Sibini, kde pôsobil ako hudobný riaditeľ tamojšieho evanjelického spolku, vytvoril viacero svetských i cirkevných kantát (určených pre potreby tamojšieho chrámu) i cenné diela komornej hudby (*Fantázia-Sonáta* pre organ). Bellova skladateľská činnosť je už výsledkom moderného tvorivého postoja založeného na sebavedomí, rozhľadenosti a schopností integrovať získané poznatky na úrovni individuálneho štýlu.

K tejto úrovni zreteľne smerovali aj dvaja hudobníci, ktorí vstúpili do slovenskej hudobnej kultúry v prvých desaťročiach 20. storočia – Frico Kafenda (1883–1963) a **Alexander Albrecht** (1885–1958). Obidvaja už získali profesio-

nálne hudobné vzdelanie, Kafenda na konzervatóriu v Lipsku a Albrecht na Hudobnej akadémii v Budapešti. Prvé Kafendove komorné diela dokumentujú autorov pozitívny vzťah k novoromantickému štýlu v nemeckej hudbe (klavírna *Suita v starom slohu*, 1904; absolventská *Sonáta pre violončelo a klavír,* 1905). Zaujímavé je prepojenie tohto štýlu s folklórnymi inšpiráciami (posledná časť violončelovej *Sonáty, Sláčikové kvarteto,* 1916) a so slovenskou deklamáciou (*Štyri piesne na básne Vajanského,* 1911). Komornej hudbe sa venoval aj A. Albrecht (*Sonáta pre klavír* (1905), *Klavírne kvinteto* (1913), *Sláčikové kvarteto* (1918) i viaceré piesne). Čerpal v nej inšpiráciu z vývojovej cesty nemeckej hudby od Bacha, cez Beethovena až k Brahmsovi. Pretrvávanie obrodenských motivácií, realizovaných však voči „venčekárskej" generácii na vyššej kompozičnej úrovni, poznamenalo ranú tvorbu trojice skladateľov **Mikuláš Moyzes** (1872–1944), **Viliam Figuš-Bystrý** (1875–1937) a **Mikuláš Schneider-Trnavský** (1881–1958). Prví dvaja boli absolventmi učiteľských ústavov, kde získali len základné hudobné vzdelanie, Schneider ukončil konzervatórium v Prahe. Ich pôsobenie na vidieku v profesii učiteľa, organistu a organizačného pracovníka znamenalo v podmienkach nízkeho malomestského kultúrneho povedomia predovšetkým napĺňanie výchovných cieľov (Moyzes je autorom pozoruhodnej *Organovej školy,* 1911) a menej priestoru mali na kultiváciu svojho umeleckého talentu. Zberateľsky i upravovateľsky sa v okruhu svojho pôsobiska (Prešov, Banská Bystrica, Trnava) zaujímali o ľudovú pieseň, dokázali preniknúť k individuálnym kvalitám jednotlivých piesní, boli lyrikmi, majstrami drobnejších výtvorov. Ich skladateľské schopnosti sa najlepšie prejavili v tvorbe umelých piesní – Figuš-Bystrý napísal cyklus *Sny* (1906–1920), zo Schneidrových cyklov *Drobné kvety* (1906), *Slzy a úsmevy* (1910), *Zo srdca* (1920) je kompozične najvyspelejší druhý cyklus, v ktorom skladateľ primárny lyrizmus obohatil o dramatický výraz a náročnejšiu výstavbu. Úsilím o prepojenie slovenského idiomu (melodika) s európskym idiomom (novoromantická harmónia, prekomponovaná forma) naznačili títo skladatelia cestu štýlovej syntézy sebaidentifikačnej a akulturačnej iniciatívy, akou sa uberala slovenská hudba v 20. storočí.

Osobnosti európskej hudby a Slovensko – osobnosti slovenskej hudby a Európa

Jana Kalinayová-Bartová

Do dejín európskej hudby sa zapísal rad mien hudobníkov – skladateľov, interpretov, hudobných pedagógov a teoretikov, ktorých životné osudy sa na kratší čas alebo nadlho spojili so Slovenskom. Boli to jednak hudobníci, ktorí sa na Slovensku narodili a neskôr sa presadili v cudzine, kde získali uznanie i slávu, iných zase k pobytu na Slovensku prilákali chýry o dobrých školách, rozvinutý hudobný život a dobré podmienky na uplatnenie, inokedy zase agilní organizátori koncertných podujatí či hudbymilovné obecenstvo. O návšte-

vách slávnych hudobníkov sa dozvedáme z rôznych prameňov. Najčastejšími svedkami sú koncertné programy hudobných podujatí a správy o vystúpeniach známych hudobníkov v dobovej tlači. Cenným prameňom je aj zachovaná korešpondencia medzi osobnosťami európskej hudby a hudobníkmi či hudobnými nadšencami činnými na Slovensku, ktorá neraz prináša nielen informácie o usporiadaných hudobných podujatiach, ale predstavuje zároveň svedectvo o hlbokých priateľských vzťahoch, ktoré písomnými i osobnými kontaktami vznikli. Vzácna je z tohto pohľadu korešpondencia bratislavského archivára Jána Nepomuka Batku, ktorý bol zanieteným organizátorom koncertných podujatí v Bratislave a priateľom viacerých významných európskych hudobníkov.

Návštevy Slovenska slávnymi hudobníkmi v stredoveku sú zahmlené nedostatkom zachovaných hudobných prameňov, takže takmer všetky pozoruhodné kultúrne zjavy a činy z tohto obdobia zostávajú v anonymite. Nevieme napríklad, či francúzski trubadúri a nemeckí minnesängri, ktorí preukázateľne účinkovali na uhorskom kráľovskom dvore, navštívili i Slovensko, môžeme sa iba domnievať, že tunajšia šľachta využila príležitosť pozvať ich vystupovať aj na svoje sídla. Obdobím zvýšenej migrácie obyvateľstva sa stalo 16. – 17. storočie. Turkami neobsadené územie Slovenska stalo sa v tom čase útočiskom obyvateľov z napadnutých južných oblastí. Z Budína sa tu presunuli centrálne orgány Uhorského kráľovstva a s nimi i centrum politicko-hospodárskeho a kultúrneho života. Narastajúci strategický význam Slovenska ako bašty kresťanstva proti pohanom, správy o dobrej úrovni školstva a jeho prírodnom bohatstve v tom čase prilákali na Slovensko viacerých cestovateľov, učencov, významných pedagógov i hudobníkov. V roku 1543 sa v Košiciach usadil **Sebastián Tinódi** (asi 1505 – 1556). Bol to vzdelaný básnik, lutnista a skladateľ historických piesní. Stal sa priamym účastníkom bojov proti Turkom a svedkom rokovaní a snemov protitureckej obrany. Po zranení musel zanechať aktívnu vojenskú službu, ale to, čo zažil, zveršoval a za sprievodu lutny spieval. Tak sa dôležité historické udalosti rozšírili medzi ľudom a založila sa tradícia šírenia špecifického žánru historickej piesne, ktorá pretrvala až do začiatku 18. storočia. Tinódy svoje piesne v roku 1554 vydal tlačou pod názvom *Cronica,* ktorá predstavuje výnimočný prameň hudobnohistorického štúdia v tom zmysle, že k textom piesní sú tu pridané aj znotované melódie (obr. 55).

Sliezskeho hudobníka a skladateľa **Daniela Georga Speera** (1636–1707) na Slovensko prilákal najmä dobrý chýr o tunajších školách. Píše tak v svojom cestopisnom románe *Uhorský Simplicissimus*, ktorý vydal pod pseudonymom v roku 1683. Dej románu sa odohráva prevažne na Slovensku v polovici 17. storočia a zachytáva skúsenosti a názory autora na tunajšie pomery v oblasti školstva, spomína miestne prírodné úkazy, hodnotí mentalitu obyvateľstva, opisuje regionálne zvyky, všíma si organizáciu hudobného života, postavenie hudobníkov, najmä mestských trubačov. Staršie polemické názory o autobiografickom charaktere tohto románu sa dnes prikláňajú k jeho potvrdeniu, čím román získava na svojej autentičnosti a stáva sa tak zaujímavým svedectvom o hudobnom živote na Slovensku v 17. storočí. Dokonca sa ukazuje, že hudobné skúsenosti a vedomosti, ktoré Speer počas pobytu na Slovensku nadobudol, neskôr zužitkoval v svojej hudobnej tvorbe.

Absolvovať na Slovensku štúdiá bolo cieľom aj sedmohradského hudobníka **Johannesa Kájoniho** (1627–1698). Ako 22-ročný prišiel do Trnavy študovať na jezuitskú univerzitu teológiu a filozofiu. Neskôr vstúpil do františkánskej rehole. Hudobne bol činný ako organista, skladateľ, hudobný teoretik i organár. Z jeho pera pochádzajú tri rukopisné zborníky so zápismi skladieb repertoára európskej hudby 17. storočia, aký spoznal počas svojej hudobnej praxe. Mimoriadne cenné sú v jeho rukopisoch najmä tie zápisy melódií, ktoré sa priamo viažu k územiu Slovenska. Sú to napríklad intavolácie skladieb levočského hudobníka Johanna Spielenberga, alebo zápis Lopatkového tanca, ktorý dodnes žije v ľudovej tradícii na Slovensku.

Porážka Turkov pri Viedni roku 1683 a uzatvorenie mieru v sedmohradskom Szatumare v roku 1711 otvorili cestu k stabilizácii politicko-spoločenských pomerov v habsburskej monarchii a zväčšeniu možností rozvoja kultúrneho života. Upokojenie pomerov dávalo viac príležitostí šľachte venovať sa spoločenskému životu, v ktorom pestovanie hudby malo svoje nezastupiteľné miesto. Na výslnie spoločenského života sa v období panovania Márie Terézie dostala najmä Bratislava, ktorá ostala korunovačným mestom až do roku 1830. Ako hlavné mesto Uhorska, miesto zasadaní uhorského snemu a sídlo uhorského miestodržiteľa lákala šľachtu, aby si tu zriadila svoje paláce. Bohaté rodiny dodávali lesk spoločenskému životu mesta zakladaním súkromných kapiel a podporou ich hudobných produkcií, ktoré významnou mierou prispievali k tomu, že Bratislava v tom čase mala punc dôležitého európskeho hudobného centra. V štyroch takmer simultánne pôsobiacich kapelách, ale aj v iných strediskách pestovania hudby účinkovali viacerí hudobníci, ktorí prišli do Bratislavy a práve tu dosiahli vrchol svojej umeleckej kariéry. Ich pôsobenie a umelecké výsledky dosiahnuté na Slovensku sa stali integrálnou súčasťou vývoja slovenskej hudobnej kultúry. Celú plejádu takýchto osobností reprezentujú hudobníci kapely Jozefa Batthyányho Anton Zimmermann (1741–1781), pôvodom zo Sliezska a Johann Matthias Sperger (1750–1812), pochádzajúci z moravských Valtíc, ako aj ďalší hudobníci českého pôvodu Juraj Družecký (1745–1819) a František Xaver Tost (1754–1829).

Bratislavský koncertný život bol sledovaný tlačou, a tak sa chýr o hudobných aktivitách šíril aj do zahraničia a vzbudzoval záujem cudzích interpretov o bratislavské účinkovanie. Z novín *Pressburger Zeitung* sa možno dozvedieť o vystúpeniach renomovaných interpretov a skladateľov, z ktorých najviac citované sú správy o návštevách troch najvýznamnejších predstaviteľov hudobného klasicizmu – **Josepha Haydna** (1732–1809), **Wolfganga Amadea Mozarta** (1756–1791) a **Ludwiga van Beethovena** (1770–1827). Haydnovo prvé osobné účinkovanie sa v Bratislave uskutočnilo v roku 1772, keď sa na pozvanie grófa Antona Grassalkovicha zúčastnil ako dirigent osláv pri príležitosti svadby dcéry cisárovnej Márie Terézie s uhorským miestodržiteľom Albertom Sasko-Tešínskym. Ako skladateľ a kapelník orchestra grófa Esterházyho navštevoval Haydn Bratislavu pomerne často. Vďaka týmto návštevám a bratislavským priateľom a žiakom, ku ktorým patrili divadelný riaditeľ Karol Wahr a hudobný skladateľ Mikuláš Zmeškal, boli viaceré Haydnove symfónie i operné diela premiérované práve v Bratislave a rýchlo sa rozšírili po hudobných centrách celého Slovenska. Rovnako rýchlo boli na Slovensku uvádzané i diela W. A. Mozarta,

i keď ich šírenie nebolo podporované jeho osobnými návštevami a priateľskými kontaktmi. Vieme len o jednej Mozartovej návšteve Slovenska, a to v roku 1762, keď sa počas svojej jedinej koncertnej cesty do Uhorska ešte len 6-ročný umelec zastavil v Bratislave pravdepodobne na pozvanie grófskych rodín Pálffyovcov a Amadé. Kde sa vtedy koncert uskutočnil, je stále nevyjasnenou otázkou. Pôvodne sa predpokladalo miesto usporiadania koncertu v Pálffyovskom paláci na Ventúrskej, avšak novšie výskumy uprednostňujú skôr sídlo Pálffyovcov neďaleko Hradného paláca. Podľa doteraz známych dokumentov aj Ludwig van Beethoven navštívil Slovensko iba raz, avšak bohaté kontakty s príslušníkmi uhorskej šľachty, sídliacimi na území Slovenska dávajú dôvody predpokladať, že Beethovenovo vystúpenie na akadémii v Bratislave, o ktorom píše vo svojom liste výrobcovi klavírov Streicherovi v roku 1796, nebolo jeho jedinou návštevou tohto mesta, ba ani Slovenska. Ďalší predpokladaný pobyt Beethovena na Slovensku sa dáva do spojitosti predovšetkým väzbou na priateľstvo s rodinou grófa Antona Brunsvicka, ktorej patrila rezidencia v Dolnej Krupej (obr. 56), ale aj so vzťahom k jeho bratislavskej žiačke Babette Keglevichovej a Guiliette Guicciardi, príbuznej Brunsvickovcov. O priateľských vzťahoch k týmto osobám svedčia dedikácie viacerých významných klavírnych kompozícií. Beethovena spájali so Slovenskom kontakty s viacerými hudobnými osobnosťami, akými bol Ján Baptista Weber, organista v bratislavskom kostole u milosrdných bratov a Heinrich Klein, uznávaný bratislavský hudobný pedagóg a organizátor hudobného života, ktorý má najväčšiu zásluhu na vzniku beethovenovského kultu, neskôr tak úspešne rozvíjaného bratislavským Cirkevným hudobným spolkom. Na podnet Kleina Beethoven skomponoval Obetnú pieseň op. 121b.

Ovládanie hry na hudobnom nástroji, najmä na klavíri, bolo dôležitou súčasťou spoločenskej výchovy vyšších spoločenských vrstiev, a tak sa v tejto spoločnosti udržiaval zvyk angažovať domáceho učiteľa hudby. Vďaka tomu pôsobil nemecký hudobný skladateľ **Heinrich Marschner** (1795–1861) v rokoch 1817–1821 ako učiteľ hudby v rodine grófa Jána Nepomuka Zichyho v jeho bratislavskej rezidencii. Počas pobytu v Bratislave okrem pedagogických povinností veľa komponoval a dostal príležitosť zapojiť sa i do hudobného života mesta dirigovaním hudobných produkcií u grófa Grassalkovicha. Tieto umelecké skúsenosti mu iste pomohli v jeho ďalšom profesionálnom raste na nových pôsobiskách v Nemecku. Vo funkcii učiteľa hudby na Slovensku krátko pôsobil aj **Franz Schubert** (1797–1828). Jeho meno sa v týchto súvislostiach najčastejšie spomína v súvislosti s rodinou grófa Karola Esterházyho z Galanty a so Želiezovcami, kde mala rodina svoje letné sídlo. Do Želiezoviec prišiel Schubert v roku 1818, aby tam učil Karolínu a Máriu, dcéry grófa Esterházyho, spev a hru na klavíri. S rovnakým cieľom prišiel do Želiezoviec aj v roku 1824. Počas druhého pobytu v tomto sídle napísal viacero závažných komorných diel, pričom niektoré z nich dedikoval členom rodiny.

V priebehu 19. storočia bránou do európskeho hudobného sveta ostala Bratislava, ktorej hudobný život pomerne skoro reagoval na nové prúdy hudobného romantizmu. Kozmopolitne orientované hudobne vzdelané bratislavské obecenstvo, štedrí hudobní mecéni z radov miestnej aristokracie, hudobné telesá, známe svojou dobrou umeleckou úrovňou ale aj schopní organizátori

hudobných podujatí priťahovali mnohé osobnosti, ktoré do Bratislavy radi prichádzali, aby si tu vypočuli alebo dirigovali svoje diela. V Bratislave koncertovali Alexander Dreyshock, Camille Saint-Saëns, Klára Schumannová, Albert Lortzing, Hans von Bülow, Johannes Brahms, Hans Richter, Franz Liszt, Anton Grigorjevič Rubinštejn a mnohí ďalší. I keď na realizáciu koncertov a operných predstavení boli najpriaznivejšie podmienky vo veľkých mestách, akými boli najmä Bratislava a Košice, rozvojom železnice v 2. polovici 19. storočia mohli hosťujúci umelci častejšie navštevovať i menšie hudobné centrá Slovenska. Hudobnou udalosťou bolo napríklad v roku 1869 vystúpenie husľového virtuóza Ede Reményiho v Banskej Bystrici a do Kremnice počas pôsobenia Jána Levoslava Bellu na poste mestského kapelníka zavítali i vtedy chýrne Švédske dámske kvarteto a české Florentínske kvarteto.

Prostredníctvom Bratislavy a tunajších hudobných osobností viazali viacerých slávnych hudobníkov k Slovensku trvalejšie priateľské putá. Bratislava zohrala mimoriadnu úlohu v živote **Franza Liszta** (1811–1886). Stala sa kolískou jeho budúcej slávy a v istom období najdôležitejším centrom pestovania jeho hudby. Liszt prišiel prvýkrát do Bratislavy v roku 1820, aby tu ako 9-ročný vystúpil na koncerte v paláci grófa Esterházyho. Prítomní šľachtici boli tak nadšení jeho výkonom, že mu poskytli štipendium na ďalšie hudobné štúdiá vo Viedni na dobu šiestich rokov. Odvtedy navštívil Bratislavu pätnásťkrát, naposledy v roku 1885, keď sa zúčastnil na benefičnom koncerte ruského klavírneho virtuóza Antona Rubinštejna. Liszta do Bratislavy neťahali iba umelecké záujmy, ale aj mnohé priateľské vzťahy. Osobitne blízky mu bol mestský archivár a agilný organizátor hudobného života Ján Nepomuk Batka a jeho sestra Sidónia, v písomnom kontakte ostal s dirigentami Cirkevného hudobného spolku Karolom Mayrbergerom a Jozefom Thiardom-Laforestom, ktorých umeleckú činnosť si veľmi vážil. V roku 1911 mu jeho žijúci priatelia v popredí s Jánom Batkom a Gejzom Zichym a v spolupráci s Eugenom Kossowom, dirigentom Cirkevného hudobného spolku usporiadali v Bratislave veľkolepé oslavy pri príležitosti stého výročia jeho narodenia. Aj Lisztovho žiaka a úprimného obdivovateľa **Antona Rubinštejna** (1829–1894, obr. 60) viazali k Bratislave hlbšie vzťahy. Sám sa k tomu priznáva v svojej korešpondencii. V roku 1847 Bratislavu navštívil prvýkrát. Zdržal sa niekoľko mesiacov, počas ktorých bol ako mladý začínajúci skladateľ a klavirista hosťom rodiny Esterházyovcov. Pravdepodobne ich pričinením dostal príležitosť vystúpiť na viacerých koncertoch a overiť si svoje interpretačné schopnosti. Vtedy sa na jednom z nich uskutočnilo jeho historické stretnutie s Franzom Lisztom. Zdá sa, že práve bratislavské koncertné úspechy zmenili jeho rozhodnutie odísť do Ameriky. Priateľské vzťahy viazali k Bratislave aj **Kláru Schumannovú** (1819–1896). Táto vynikajúca klavíristka v meste koncertovala dva razy. Druhý koncert v roku 1866 sprostredkovala jej bratislavská priateľka, klavíristka Kornélia Spányiková. V kontakte bola aj so skladateľkou Ľudmilou Zámojskou a s už viackrát spomínaným Jánom Batkom. Batka sa stal celoživotným priateľom aj svetoznámeho dirigenta **Hansa Richtera** (1843 – 1916). Pekný priateľský vzťah dokumentuje početná korešpondencia. Richter prichádzal do Bratislavy pomerne často. Veľmi si vážil prácu a umeleckú úroveň Cirkevného hudobného spolku. Priateľstvo a obdiv zvlášť prechovával

k sólistke spolku, sopranistke Fanny Kovácsovej, ktorej umelecký rast s radosťou podporoval.

Po prvej svetovej vojne nastali vo vývoji Slovenska prevratné zmeny. Vznik Československej republiky vytvoril novú spoločenskú situáciu, hudobný život sa musel väčšinou organizovať nanovo. Na Slovensko vtedy prišlo dobrovoľne alebo z úradného poverenia, častokrát na celý život, mnoho českých umelcov, aby sa zapojili do formovania prvých slovenských profesionálnych umeleckých a pedagogických inštitúcií. Osobitné miesto patrí najmä **Oskarovi Nedbalovi** (1874 – 1930), ktorý sa podujal na mimoriadne náročnú úlohu vytvorenia slovenskej profesionálnej opernej scény a zaslúžil sa o jej umeleckú a repertoárovú profiláciu. Počas siedmich rokov účinkovania vo funkcii riaditeľa opery Slovenského národného divadla v Bratislave úspešne naštudoval ťažiskové diela svetovej opernej tvorby a s operným súborom absolvoval niekoľko zahraničných zájazdov, na ktorých s úspechom predstavil pomerne mladý operný súbor. V jeho naštudovaní roku 1926 konečne uzrela svetlo sveta premiéra opery Jána Levoslava Bellu *Kováč Wieland*. Po tragickej smrti pokračoval v jeho úsilí synovec **Karel Nedbal** (1888 – 1964), ktorý sa bratislavskému publiku snažil predstavovať kľúčové diela slovanskej opernej a symfonickej tvorby. V roku 1949 premiérovo naštudoval prvú slovenskú operu *Krútňava* od Eugena Suchoňa a takto priam symbolicky dovŕšil dielo svojho strýka.

Galériu slávnych slovenských rodákov otvára známy lutnový virtuóz, skladateľ, učiteľ lutnovej hry i výrobca tohto nástroja **Hans Neusidler** (cca 1508–1563), ktorý sa narodil v Bratislave. I keď bratislavské matričné spisy o tom nevydávajú svedectvo, on sám sa k svojmu rodnému mestu priznáva na poslednej strane lutnovej tabulatúrnej knihy *Ein Newgeordent kunstlich Lautenbuch* vydanej v norimberskej tlačiarni Johanna Petreia v roku 1536 slovami: „*Getruckt bey Johan Petreio durch angebung und verlegung Hansen Newsidler Lutnisten burtig von Pressburck jetzt burger zu Nurmberg. Anno 1536.*“ Odpovede na otázky, kedy Neusidler preniesol do Norimbergu svoje pôsobisko, aké motívy ho k tomu viedli a či už na Slovensku dostal hudobnoteoretické základy i praktické hudobné zručnosti zatiaľ nepoznáme. V roku 1669 z Bratislavy odišiel ďalší bratislavský rodák, neskôr slávny hudobník **Johann Sigismund Kusser** (1660–1727). Bol prvorodeným synom Johanna Kussera, hudobného skladateľa a kapelníka chóru evanjelického kostola v Bratislave. V časoch vystupňovania represálií voči uhorským protestantom sa rodina rozhodla opustiť krajinu, ako vtedy urobilo mnoho evanjelických vzdelancov. Johann Sigismund v Bratislave získal základné vzdelanie i prvú hudobnú prípravu, ktorú mohol ďalej rozvíjať po odchode do Štrasburgu, kde jeho otec dostal miesto a neskôr v Paríži, už ako žiak Jeana Baptistu Lullyho. Najväčšiu kariéru dosiahol na poste dirigenta opery v Hamburgu, neskôr sa stal uznávaným operným skladateľom v Londýne a Dubline. Pre svoje pedagogické a kapelnícke schopnosti bol vážený i po smrti, ako o tom svedčia vyjadrenia Johanna Matthesona v diele *Der vollkommene Kapellmeister* (Hamburg 1739). I keď sa do Bratislavy už nikdy nevrátil a s rodným mestom neudržiaval asi žiaden kontakt, ba nemáme ani doklady o tom, že by sa jeho opery na Slovensku predvádzali, predsa sa bratislavským rodičovským prostredím a prvými hudobnými krokmi život a dielo tejto osobnosti európskej hudby stáva súčasťou i hudobných de-

jín Slovenska. Podobne možno vymedziť miesto v dejinách hudby na Slovensku i **Michalovi Buľovskému** (?–1711), rodákovi z Dulíc v Trenčianskej župe, ktorý po absolvovaní banskobystrického evanjelického gymnázia odišiel na univerzitné štúdiá do Nemecka, ale v pohnutých časoch protireformácie sa do rodnej krajiny už nevrátil. Pôsobil v Štrasburgu, neskôr v nemeckých mestách Durlach, Pforzheim, Stuttgart, kde zastával v školstve významné funkcie. Bol známy svojimi všestrannými schopnosťami a vzdelaním v oblasti teológie a práva, filozofie i matematiky, vynikal vraj aj ako básnik a výborný hudobník, ako sa to dozvedáme z biografického lexikónu Davida Czwittingera z roku 1711. Do európskych hudobných dejín zasiahol najmä svojimi organologickými prácami, v ktorých sa venoval možnostiam zdokonalenia organu a klavichordu. Zo Slovenska pochádzal aj **Mikuláš Zmeškal** (1759–1833), ktorý patril vo Viedni k Beethovenovým najstarším priateľom. Beethoven toto priateľstvo prejavil slovne i dedikáciami komorných skladieb (obr. 57). Zmeškal, rodák z Oravy, bol jedným z nemnohých skladateľov, ktorí sa po odchode zo Slovenska presadili v novom prostredí a upútali na seba pozornosť verejnosti. Vo Viedni sa stal uznávaným violončelistom, ale aj skladateľom komornej hudby.

Azda najznámejším bratislavským rodákom v európskych hudobných dejinách je hudobný skladateľ, klavírny virtuóz a pedagóg **Johann Nepomuk Hummel** (1778–1837). Hummel bol počas svojho života vysoko váženým hudobníkom, patril medzi najvýznamnejšie osobnosti vtedajšieho hudobného sveta, dostávalo sa mu dokonca uznania na panovníckych dvoroch. Skladby mu vychádzali tlačou u najvýznamnejších európskych vydavateľov už od trinástich rokov. V spojení vynikajúceho interpreta, improvizátora a skladateľa slávil veľké úspechy na koncertných pódiách v celej Európe a dobová kritika ho označovala za najväčšieho hudobného génia Európy. Z Bratislavy odišiel už ako 8-ročný, ale aj on, podobne ako pred ním Johann Sigismund Kusser, v rodnom meste, v rodine svojho otca, huslistu a dirigenta Johanna Hummela staršieho získal prvé hudobné vzdelanie i lásku k tomuto umeniu. I keď jeho návštevy rodiska boli zriedkavé, mal v ňom priateľov, s ktorými udržiaval kontakty. Známy je jeho vzťah k rodine hudobného kníhkupca a vydavateľa Gustáva Heckenasta a kontakty s výrobcom klavírov Karlom Schmidtom, ktorý usporadúval v svojom salóne koncerty. Na jednom z týchto koncertov v roku 1834 vystúpil aj Hummel. Vtedy ešte bratislavské publikum netušilo, že ho vidí a počuje posledný krát. Čoskoro po Hummelovej smrti sa jeho dielo stalo obeťou nie vždy spravodlivej histórie a upadlo do zabudnutia, avšak Bratislavčania na svojho slávneho rodáka nezabudli. Zásluhu na založení hummelovského kultu mal najmä Cirkevný hudobný spolok, ktorý často zaraďoval do svojho koncertného programu Hummelove cirkevné diela. Z iniciatívy členov spolku sa začala systematická starostlivosť o jeho rodný dom na Klobučníckej ulici, kde sa v súčasnosti nachádza Múzeum Johanna Nepomuka Hummela, uchovávajúce autograf Hummelovej klavírnej školy (obr. 58, 59). Pri storočnici osláv skladateľovho narodenia zrodila sa myšlienka postaviť mu pomník, ktorú podporili morálne i finančne dobrovoľnými koncertami i prednáškami významné hudobné osobnosti (Franz Liszt, Anton Grigorjevič Rubinštejn, Eduard Hanslick a ďalší). Odhalenie pomníka od bratislavského sochára Viktora Tilgnera sa konalo v roku 1887 pri príležitosti 50. výročia Hummelovej smrti

a pre mesto znamenalo mimoriadnu udalosť, o ktorej dobová tlač referovala rozsiahlou sériou článkov.

Hudobná spoločnosť známych bratislavských rodákov sa v 2. polovici 19. storočia rozšírila narodením rakúskeho skladateľa **Franza Schmidta** (1874–1939). V Bratislave Schmidt získal i základy hudobného vzdelania. V svojej autobiografii s osobitnou úctou spomína na františkánskeho pátra Feliciána Môcika, ktorý ho na individuálnych hodinách zasväcoval do tajomstva hudby tak, že nikdy v ďalšom hudobnom štúdiu nepociťoval medzery v hudobných základoch, ale páter Felicián nepochybne vplýval na mladého študenta aj ľudsky. Schmidt žil v Bratislave do roku 1888 a vtedajšia hudobná atmosféra mesta zaiste prispela k jeho ďalšej hudobnej orientácii. Rodinné korene, siahajúce do polovice 18. storočia, spájajú Bratislavu i s tvorcom maďarskej národnej hudby **Ferencom Erkelom** (1810–1893). V tomto meste prežil Erkel svoje študentské roky, počas ktorých absolvoval štúdium hudby u Heinricha Kleina. Pod jeho vedením napísal prvé svoje kompozície. Do Bratislavy sa vracal už ako zrelý umelec, aby tu dirigoval predstavenia svojich opier. V roku 1886 pri otváraní budovy nového bratislavského divadla dirigoval operu Bánk bán. Na bratislavské rodinné korene naviazal jeho syn Ladislav, ktorý sa usadil v Bratislave a stal sa tu vyhľadávaným klavírnym pedagógom. Bratislavské prostredie vplývalo aj na osobnostný vývoj **Bélu Bartóka** (1881–1945). V tomto meste, odkiaľ pochádzala rodina jeho matky, prežil roky gymnaziálnych štúdií (1892–1899), kedy mohol prežívať aj hudobnú atmosféru mesta. Do Bratislavy sa potom často vracal ako koncertný umelec a interpret svojich skladieb. S bratislavským maďarským mužským spevokolom, ktorý niesol jeho meno, Bartók vystupoval ako klavirista nielen v Bratislave, ale aj vo Viedni a v Budapešti. So svojím žiakom Alexandrom Albrechtom, bratislavským hudobným skladateľom a posledným dirigentom Cirkevného hudobného spolku, ho spájalo úprimné priateľstvo. Bartókov vzťah k Slovensku sa odráža i v jeho etnomuzikologických záujmoch o slovenskú ľudovú pieseň. Po českých skladateľoch Leošovi Janáčkovi a Vítězslavovi Novákovi to bol ďalší umelec, ktorý sa nechal inšpirovať slovenským folklórom. Výsledkom 14-ročnej zberateľskej činnosti (1904–1918) po južnom a strednom Slovensku boli zápisy takmer viac ako troch tisícok melódií, ktoré analyzoval, systemizoval a porovnával s piesňami zo zbierok iných autorov. Poznatky, ktoré touto prácou získal, vynikajúco využil vo svojej kompozičnej tvorbe, a tak mnohé slovenské ľudové piesne prenikli v preštylizovanej podobe na európske koncertné pódiá. Folklór južného Slovenska a neskôr hudobné prostredie Trnavy sa stali zdrojom inšpirácií a hudobných podnetov aj pre skladateľa, etnomuzikológa a hudobného pedagóga **Zoltána Kodálya** (1882–1967), ktorý na Slovensku prežil svoje detské a študentské roky.

Hudobný život na Slovensku v minulom storočí prešiel dynamickými zmenami, na ktoré doliehali znamenia doby. Dve svetové vojny, vznik spoločného štátu Čechov a Slovákov a jeho dvojnásobný rozpad, pokusy o ideologizáciu kultúry a jej riadenia najmä v rokoch 1969 – 1989 vyvolávali dobrovoľné i nútené vlny odchodov zo Slovenska niektorých osobností zo spoločnosti hudobných skladateľov ako aj interpretov. Viacerí hudobníci, ktorí opustili krajinu, stali sa v medzinárodnom hudobnom svete uznávanými autoritami. K ich naj-

lepším reprezentatnom patria dve sopranistky, odchovankyne bratislavskej vokálnej školy **Lucia Poppová** (1939–1988) a **Edita Gruberová** (nar. 1946). Obe debutovali na scéne Slovenského národného divadla, ktoré sa však nestalo ich domovskou scénou. Zatiaľ čo s umením Lucie Poppovej sa slovenské obecenstvo malo možnosť zoznámiť iba prostredníctvom zvukových nahrávok, Edite Gruberovej sa v poslednom desaťročí s úctou a obdivom ponúkajú domáce operné a koncertné pódiá. Vystúpenie tejto svetoznámej umelkyne na Bratislavských hudobných slávnostiach v roku 2003 bolo sviatočnou chvíľou pre všetkých milovníkov operného žánru a hudobného umenia vôbec.

Začiatky a rozvoj profesionálnej slovenskej hudobnej kultúry v 20. storočí

Ľubomír Chalupka

Po prvej svetovej vojne, ktorá so skončila rozbitím Rakúsko-Uhorska a vznikom Československej republiky v roku 1918, sa začína obdobie, v ktorom sa slovenská hudobná kultúra ocitla v nových podmienkach. To umožnilo jej dynamickú premenu z amatérskej úrovne, neskúsenosti, izolovanosti a ojedinelých pokusov o prekonanie predchádzajúcich nedostatkov do podoby profesionálneho organizmu, opierajúceho sa o priebežné budovanie inštitucionálnej siete i nástup jedincov a generačných vrstiev schopných túto premenu uskutočňovať v rozličných oblastiach hudobného života a tvorivých aktivít. Vývoj nebol priamočiary, ale podmienený progresívnymi i regresívnymi činiteľmi, tak ako ich prinášali vonkajšie podmienky zo spoločensko-politickej sféry, kultúrotvorné reflexy, umelecko-štýlové zámery, i vnútorný tvorivý potenciál. Išlo o permanentné nastoľovanie uvedomelejšieho vzťahu medzi sebaidentifikačnou a akulturačnou iniciatívou, o snahu formulovať východiská, stratégiu, zámery i ciele budovania slovenskej hudby v možnej konfrontácii s vývojom hudby v okolitých európskych krajinách. Sebaidentifikácia pri uplatňovaní a preverovaní špecifických kvalít vlastnej slovenskej hudobnosti niesla so sebou nielen ideu kontinuity, permanentnej regenerácie a transformácie tradície, ale aj nebezpečenstvo novej izolovanosti, konzervativizmu, kultúrnej uzavretosti, utvrdzovania dosiahnutých hodnôt a tým aj preceňovania získaných výsledkov, čo spomaľovalo zámery, ktoré by mohli s takto motivovanou iniciatívou kolidovať. Akulturácia bola zas činiteľom akcelerácie, nespokojnosti s priebežným stavom, túžby prekonať obmedzenie nesené potrebami vlastnej kultúry, hľadať a prijímať z okolitého prostredia európskych kultúr tie impulzy, ktoré sa javili ako nové, nevyskúšané, nápadné svojou odlišnosťou, charakterom kompozičnej techniky a štýlovej orientácie. To motivovalo zrod avantgardných umeleckých intencií, náročných projektov, realizovaných v ovzduší otvorenos-

ti, liberalizmu, inšpirujúcom k ochote hľadať nové úrovne tvorivosti, rezignovať na tradované predstavy o špecifickosti slovenskej hudby, identifikovať sa na báze európsky širokého rozhľadu a predstáv o univerzálnosti vývoja. Nebolo možné zanedbať, že európska hudobná tvorba 20. storočia sa nevyvíjala univerzálne, ale ako polychrónne a polyštýlovo artikulovaný organizmus.

Vývoj slovenskej hudobnej kultúry v 20. storočí možno segmentovať na pozadí vzájomného stretávania sa a relatívnej otvorenosti oboch iniciatív. V určitých obdobiach bola v popredí sebaidentifikácia, inokedy akulturácia, ovplyvňujúca striedanie dynamizujúcich i statizujúcich faktorov. V medzivojnovom období (1918–1938) išlo predovšetkým o budovanie základnej siete inštitúcií, potrebných na zabezpečenie profesionálnej úrovne hudobného života a tvorivých aktivít, o obhajovanie vlastného potenciálu i nového umelecky-štýlového programu v susedstve a pod patronátom českej hudobnej kultúry. V rokoch 2. svetovej vojny (1939–1945) sa v podmienkach celkovej kultúrnej izolácie preverovala životnosť nastúpeného trendu a kvalita dosiahnutých výsledkov. V ďalších vývinových periódach v druhej polovici 20. storočia poznamenali slovenskú hudobnú kultúru i tvorbu pozitívne i negatívne črty. Po roku 1948 sa Slovensko v rámci obnoveného Československa ocitlo v dôsledku povojnových politických rozhodnutí vo východnej časti rozdelenej Európy, v mocenskej sfére Sovietskeho zväzu, odkiaľ prenikali totalitné praktiky ideologického zasahovania do všetkých stránok života, teda aj do tvorivo-umeleckej a názorovej sústavy kultúrnej obce. Centralizmus štátom riadenej kultúry znamenal jednak spoľahlivú kontrolu ideologických postulátov a zároveň vplýval aj na ďalší inštitucionálny rozvoj – po vzniku federatívneho usporiadania štátu v roku 1969 nielen v Bratislave, ale aj v ďalších mestách Slovenska, vznikli nové školy, koncertné telesá i operné scény. Hybnou silou vývoja sa stali tie tvorivé motivácie, ktoré sa usilovali vymaniť z kultúrnej izolácie i umelecko-štýlovej stagnácie a protestovali aj proti totalitnej ideológii v mene akulturácie, s úmyslom nadviazať na tie tendencie, ktoré ovplyvňovali charakter hudobného života a tvorby v hudobnej Európe. Po revolučných premenách v roku 1989, najmä po roku 1993 sa v podmienkach samostatného štátu vytvorili podmienky na nové prepájanie sebaidentifikačnej a akulturačnej iniciatívy.

Vývoj v prvých dvoch desaťročiach existencie nového štátneho útvaru – Československej republiky – poznamenáva záujem vytvoriť z Bratislavy, zemského hlavného mesta, centrum slovenskej hudobnej kultúry i života. Dialo sa tak v úsilí zmeniť pomery v národnostne rozvrstvenej Bratislave v prospech slovenských kultúrnych potrieb a uplatniť pritom predstavy, zrodené v Prahe v zmysle čechoslovakistického konceptu jedného národa a jednej kultúry. Pretože profesionálne vzdelaných hudobníkov Slovákov bolo málo, na čelo vznikajúcich hudobných inštitúcií v prevažnej miere prichádzali českí umelci, pedagógovia i organizační pracovníci. Z radov českej inteligencie sa grupovali aj milovníci hudby, iniciátori hudobného života v jednotlivých mestách na Slovensku (napr. v učiteľských ústavoch), ktorí tvorili i základ rodiaceho sa náročnejšieho publika.

Hneď v prvých rokoch existencie Československa (1919–1920) vzniklo Slovenské národné divadlo. Pretože fungovalo na družstevnom princípe (jeho členmi boli viacerí poprední kultúrni činitelia), nemalo priamu podporu štátu

a tak priebežne zápasilo s finančnými ťažkosťami. Napriek tomu jeho umelecká aktivita v medzivojnovom období patrí medzi svetlé stránky profesionalizácie hudobného života na Slovensku. Na čele operného súboru stáli českí dirigenti **Milan Zuna** (1920–1923), **Oskar Nedbal** (1923–1930) a jeho synovec **Karel Nedbal** (1931–1938). Najmä za éry Nedbalovcov sa divadlo podieľalo na inscenácii klasického európskeho i českého operného repertoáru, i prezentácii súdobých titulov zo slovenskej (Bellov *Kováč Wieland,* Figušov *Detvan*), českej (Leoš Janáček) i zahraničnej tvorby (napr. A. Zemlinsky, O. Ferroud, S. Prokofjev, D. Šostakovič). Už Oskar Nedbal a po jeho smrti Karel Nedbal angažovali do operného súboru mladých slovenských spevákov (Helena Bartošová, Janko Blaho). V tomto období sa na scéne Slovenského národného divadla vystriedali ako hostia zo zahraničia významní dirigenti (P. Mascagni, R. Strauss), speváci (L. Slezak, F. Šaľjapin) i operné súbory (Brno, Praha, Viedeň, La Scala).

Ďalším základným kameňom budovania profesionálnej slovenskej hudobnej kultúry bola výchova hudobníkov. V r. 1919 v Bratislave vznikla iniciatívou niekoľkých jedincov Hudobná škola pre Slovensko, od r. 1928 prekvalifikovaná zásluhou jej riaditeľa klaviristu a skladateľa **Frica Kafendu**, na Hudobnú a dramatickú akadémiu. Okrem činohercov vychovávala skladateľov, dirigentov, spevákov, inštrumentalistov i učiteľov hudobnej výchovy, na jej pôde vznikla významná tradícia slovenskej kompozičnej školy. Z odchovancov Akadémie vyrástla generácia hudobníkov, ktorá sa zaslúžila o pozitívny rozvoj hudobného života na Slovensku v nasledovných desaťročiach v oblasti skladateľskej, interpretačnej i pedagogicko-výchovnej. Podobne ako opera Slovenského národného divadla, aj Hudobná a dramatická akadémia zápasila v medzivojnovom období o prežitie, poštátnená bola až v r. 1941. Hudba sa pestovala i na učiteľských ústavoch, zriadených vo viacerých mestách na Slovensku. Výchove profesionálnych hudobníkov sa z nich venovala len Mestská hudobná škola v Bratislave, na čele ktorej stál skladateľ a dirigent Alexander Albrecht. Medzi výchovno-vzdelávacie inštitúcie patril aj Seminár pre hudobnú vedu na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave, zriadený v r. 1921. Prví absolventi v zhode s vedeckou orientáciou českého riaditeľa Seminára, hymnológa profesora **Dobroslava Orla** (1870–1942), ktorý bol žiakom viedenského muzikológa Guida Adlera, položili základy slovenskej hudobnej historiografie.

Pozoruhodným spôsobom sa najmä v Bratislave rozvinul hudobný život. Okrem pravidelných abonentných koncertov divadelného orchestra pod názvom Bratislavský symfonický orchester verejne účinkovali aj ďalšie telesá, napr. amatérska Slovenská filharmónia zložená z českých hudobníkov, i orchester, zriadený v r. 1929 pri bratislavskej odbočke Československého rozhlasu, zameraný najmä na prípravu hudobných programov pre živé vysielanie. Od r. 1933 ho viedol odchovanec pražského konzervatória Kornel Schimpl (1907–1984). Vo svojej predchádzajúcej činnosti pokračoval aj Cirkevný hudobný spolok pri Dóme sv. Martina, ktorý pod vedením znamenitého hudobníka A. Albrechta neuvádzal len cirkevnú hudbu, ale premiéroval aj náročné vokálno-symfonické skladby od baroka po súčasnosť. Hoci bol prevažne zložený z hudobníkov nemeckej a maďarskej národnosti, spolupracoval so slovenskými bratislavskými telesami a dramaturgiou prekonával nacionálne, historické, druhové i konfesionálne rozdiely. Doplnkom hudobných aktivít bola činnosť

viacerých zborových telies, ktoré nespĺňali len pôvodné národnoobrodenecké ciele, ale budovali si aj náročnejší repertoár. Z nich vynikol Spevácky zbor slovenských učiteľov (od r. 1920 vystupujúci až podnes), ktorý viedol v sledovanom období **Miloš Ruppeldt** (1881–1943), odchovanec konzervatória v Lipsku. Pravidelnou súčasťou bratislavského hudobného života boli komorné koncerty. Ich program zabezpečovala prvá generácia slovenských interpretov (napr. klaviristi F. Kafenda, A. Kafendová, Š. Németh, R. Macudzinski, M. Karin, telesá Kafendovo trio, Aktardžievovo kvarteto, Kubátovo kvarteto), ale aj početní interpretační umelci zo zahraničia. Výhodná poloha Bratislavy blízko Viedne, aj ako spojnica medzi Viedňou a Budapešťou, umožnila vystúpenia napr. klaviristov E. d´Alberta, E. Sauera, E. Dohnányiho, B. Bartóka, huslistov F. Kreislera, E. Ysaye, N. Milsteina, J. Hubaya, i komorných telies (kvartetové združenie Kolischovo, Rosého, Waldbauer-Kerpélyho, Quartetto di Roma, Berlínske kvarteto, České kvarteto a i.).

Rozmach hudobného života nezostal obmedzený len na Bratislavu, ale šíril sa (hoci spočiatku skromnejšie) aj v iných mestách Slovenska. Zásluhou prvých absolventov Hudobnej a dramatickej akadémie pre Slovensko a učiteľských ústavov sa zakladali nielen početné spevokoly, ale aj amatérske orchestre (napr. Pohronské orchestrálne združenie v Banskej Bystrici, Košická filharmónia, Turčianska filharmónia v Martine). V Košiciach pôsobil na scéne tamojšieho Národného divadla od r. 1924 aj operný súbor. Najvýznamnejšou mimobratislavskou hudobnou udalosťou medzivojnového obdobia bol *Medzinárodný festival komornej hudby*, ktorého dva ročníky (1937, 1938) sa uskutočnili v západoslovenskom kúpeľnom mestečku Trenčianske Teplice. Vystúpili na nich domáce i zahraničné súbory, odznelo viacero premiér zo slovenskej komornej tvorby. Sľubný rozbeh podujatia pretrhol začiatok 2. svetovej vojny a ani po jej ukončení sa festival neobnovil.

Dôležitou previerkou pripravenosti slovenskej hudobnej kultúry zvládnuť náročné požiadavky profesionalizácie bola pôvodná slovenská kompozičná tvorba. V medzivojnovom období sa rozlišujú dve vývojové fázy: dvadsiate roky sú obdobím, v ktorom sa skupina skladateľov, aktívna už pred rokom 1918, usilovala v nových kultúrno-politických podmienkach o vyššiu kvalitu invencie. Impulzom tohto úsilia sa stal Slovenský koncert, usporiadaný v r. 1920 v Prahe, pozitívne komentovaný českou stranou. Odzneli na ňom staršie skladby Mikuláša Moyzesa, Viliama Figuša-Bystrého, a Mikuláša Schneidra-Trnavského. Výsledky neboli rovnaké – väzba na tradície 19. storočia bola u týchto osobností, pôsobiacich naďalej vo vidieckych mestečkách Slovenska, stále veľmi silná (potvrdzoval ju aj Ján Levoslav Bella, ktorý ako vyše osemdesiatročný presídlil z Viedne do Bratislavy a tu napísal dve kantáty). Zakiaľ čo Schneider sa venoval cirkevnej tvorbe (je autorom *Jednotného katolíckeho spevníka*, vokálnych i vokálno-inštrumentálnych omší a ďalších chrámových kompozícií, ukážka č. 15), Moyzes sa orientoval na druhy svetskej hudby, predtým u neho nezastúpené – melodrámy pre recitátora a klavír, komorná tvorba (3 sláčikové kvartetá, dychové sexteto) i cyklické orchestrálne dielo (*Malá vrchovská symfónia*). Figuš dokonca napísal prvú operu na slovenský námet, jeho Detvan (1926) však neprekročil úroveň ľudovej spevohry. Figušova invencia bola úspešnejšia v drobnejších útvaroch (piesňové cykly, skladby pre organ). Z dvojice

Frico Kafenda – Alexander Albrecht sa prvý z nich skladateľsky na dlhší čas (až do r. 1948) odmlčal, Albrechtov vývoj v 20. rokoch kulminoval. Dielami *Suita pre klavír* (1924), *Sonatína pre 11 nástrojov* (1926) a *Tri básne z cyklu Marienleben* na Rilkeho poéziu pre soprán, zbor a orchester sa Albrecht priblížil ku súdobej nemeckej komornej tvorbe (A. Schönberg, P. Hindemith), čím stanovil náročné umelecké kritériá pre ďalší vývoj slovenskej hudby (ukážka č. 16).

K tejto náročnosti z inej štýlovej pozície smerovala mladá skladateľská generácia, nastupujúca koncom 20. a v priebehu 30. rokov. K jej príslušníkom patril **Alexander Moyzes** (1906–1984), **Eugen Suchoň** (1908–1993), **Ján Cikker** (1911–1989) i ďalší skladatelia (z prvých odchovancov skladateľskej školy A. Moyzesa na Hudobnej a dramatickej akadémii – Dezider Kardoš, Andrej Očenáš, Ladislav Holoubek, Šimon Jurovský, Tibor Frešo). Svoj skladateľský a umelecko-štýlový program vedome zamerala na organickú syntézu melodických a rytmických prvkov, odvodených zo slovenskej ľudovej piesne a tanca s kompozično-štýlovými prostriedkami európskeho postromantizmu a impresionizmu. Pri kontakte s ľudovou piesňou nešlo už o citáciu, či napodobenie nápevov, ale o modernú transformáciu štrukturálnych prvkov spôsobom blízkym východiskám tzv. neofolklorizmu v hudbe prvej polovice 20. storočia, prúdu, ktorý sa rozvinul v jednotlivých krajinách strednej a juhovýchodnej Európy v tvorbe jednotlivých osobností (v Čechách a na Morave L. Janáček, v Rusku I. Stravinskij, v Maďarsku B. Bartók a Z. Kodály, v Poľsku K. Szymanowski, v Rumunsku G. Enescu). Slovenskí skladatelia boli k tomuto spôsobu motivovaní aj českým skladateľom a pedagógom Vítězslavom Novákom, u ktorého v Majstrovskej škole pražského konzervatória temer všetci študovali. Hoci začiatky ich kompozičného vývoja poznamenalo úsilie osvojiť si súdobú kompozičnú techniku a prijať zdroje novej expresívnosti, analytický vzťah k domácemu folklóru a záujem dvíhať kultúrne povedomie vlastného národa viedol k selekcii záujmu čerpať z palety prostriedkov medzivojnovej generácie európskej avantgardy a k zrieknutiu sa tých prostriedkov, ktoré charakterizujú expresionizmus Druhej viedenskej školy, francúzsky neoklasicizmus a novú vecnosť.

V esteticko-umeleckých a kompozično-technických východiskách formovania generácie 30. rokov, nazývanej slovenská hudobná moderna, sa tak rodil program syntézy národného so sociálnym umeleckým povedomím. Išlo o podobný program, ktorý v slovenskom umeleckom prostredí o niečo skôr realizovala domáca literatúra (poézia I. Kraska, J. Jesenského) a výtvarné umenie (Ľ. Fulla, M. Bazovský) – analytickým spôsobom, bez sentimentálnych nánosov romantizujúceho svetonázoru, s novým typom sociálno-kritického realizmu a symbolizmu vyjadriť vzťah umelcov k súdobým problémom človeka. V kompozično-hudobnej oblasti sa realizácia tohto zámeru opierala o relatívne jednotný typ modálnej harmónie, odkrývajúci skryté dispozície starších tonálnych vrstiev slovenského piesňového folklóru, o impresívnu farebnosť nástrojových kombinácií, afinitu k dynamickej forme, uvoľňujúcej novú postromantickú expresívnosť. Námetovo sa skladatelia slovenskej hudobnej moderny sústredili na triezvy postoj k slovenskej dedine, obdivu k slovenskej prírode, úcte k národnej minulosti, pripomínaní zbojníckej tradície, ku kritike sociálnej nespravodlivosti. V expresívnej rovine hudobného prejavu vykryštalizovali tri okruhy

– lyrický, s tónmi idylicko-impresívnymi, baladicko-meditatívny a elegický, a napokon rapsodicko-vitálny. Zámer uplatniť tieto východiská na profesionálnej úrovni viedol k ich aplikácii v rozmanitých druhovo-žánrových okruhoch. Už nedominovala, ako v predchádzajúcom období, vokálna hudba, prakticky absentovala cirkevná tvorba, ktorú nahradila svetská kantáta. Okruh inštrumentálnej hudby sa rozšíril o útvar symfónie, symfonickej predohry a orchestrálnej suity, dôležité miesto v kryštalizácii individuálnych štýlových poetík predstavuje komorná hudba.

Najstarší príslušník generácie – Alexander Moyzes – sa skladateľsky predstavil temer vo všetkých druhovo-žánrových okruhoch. Zakladal si na profesionalizme kompozično-technickej práce, pevne zovretej forme a výrazovej určitosti, úcte k tradícii kontrapunkticky prepracovanej faktúry, čo boli zásady, ktoré uplatňoval jeho český učiteľ V. Novák. Romanticko-impresionistický základ hudobnej invencie Moyzes presadzoval aj ako pedagóg kompozície na Hudobno-dramatickej akadémii, kde pôsobil od r. 1928. V prvom štádiu tvorivosti sa sústredil na dva, temer protichodné zámery – predstaviť novšie možnosti transformácie folklórnych inšpirácií (*Sonáta* pre klavír, *1. Symfónia* D dur, *1. Sláčikové kvarteto*) a zároveň využiť aj inšpirácie z tvorivého prostredia Prahy 20. rokov, napr. expresionizmus (piesňový cyklus *Farby na palete, Ouvertura* pre orchester, kantáta *Demontáž*), asentimentálnosť (klavírne *Divertimento*) i jazzové intonácie (*Vest pocket suita* pre husle a klavír, *Jazzová sonáta*). Od r. 1933 v jeho tvorbe mizne záujem o avantgardné podnety v prospech národne znejúcej hudobnej reči – *2. Symfónia*, predohra *Jánošíkovi chlapci*, orchestrálna suita *Dolu Váhom* (ukážka č. 17).

Eugen Suchoň veľmi rýchlo našiel svoj individuálny štýl. V odpútaní sa od vrstiev malomestskej hudobnej kultúry dospel na začiatku 30. rokov pod vedením F. Kafendu k novoromantickej expresii (*Sonáta* pre husle a klavír, *Sláčikové kvarteto*) nemeckého typu (Reger, Schönberg). Pražské štúdium u V. Nováka viedlo Suchoňa k eliminácii kontrapunktickej zložitosti, vzdušnosti faktúry, k citu pre farebno-senzuálny význam akordov i variabilitu modálnych štruktúr (piesňový cyklus *Nox et solitudo, Serenáda* pre dychové kvinteto, resp. sláčiky, ukážka č. 18). Zmysel pre prudké kontrasty uplatnil v *Burleske* pre husle a orchester, zborovom cykle *O horách* a najmä v Baladickej suite a kantáte *Žalm zeme podkarpatskej*, diel intenzívnej expresie so silným sociálnym podtextom. *Sonatína* pre husle a klavír je zaujímavá francúzskym šarmom a stavebnou sústredenosťou.

Prví absolventi Moyzesovej skladateľskej školy prijali modálne prostriedky rozšírenej tonality, kontrast impresívnej jemnosti a expresívnej drsnosti i tradične cítenú formu a variovali ich v zhode s vlastným štýlom – epicko-opisný **Andrej Očenáš** (1911–1995) v komorných, neskôr i v symfonických dielach, k impresionistickej farebnosti až splývavosti zvuku smerujúci **Šimon Jurovský** (1912–1963), venujúci sa aj úžitkovej hudbe (tvorba pre film), autor početných piesňových cyklov **Ladislav Holoubek** (1913–1994). K drsnosti akordiky a zvukovosti bartókovského typu smeroval **Dezider Kardoš** (1914–1991). Mimo Bratislavy sa formovali **Jozef Kresánek** (1913–1986) a **Ján Cikker** (1911–1989), takisto odchovanci V. Nováka. J. Kresánek sa po počiatočnom rozbehu sústredil na hudobnovednú aktivitu (stal sa zakladateľom modernej slovenskej muzi-

kológie, garantom odboru na Univerzite Komenského v Bratislave), Cikkerov spontánny muzikantský talent i subjektívnosť výrazu, obohatili kompozičné prostredie slovenskej hudby prelomu 30. a 40. rokov o nové podoby transformácie folklóru (klavírna *Sonatína, Jarná symfónia,* symfonická báseň *Leto*) s dôrazom na tanečnosť (*Concertino, Slovenská suita,* ukážka č. 19). Protivojnový postoj prejavil Cikker v kantáte *Cantus filiorum* a symfonickej básni *Boj*, (*Vojak a matka*). Spomenutá generácia sa kvantitatívne i kvalitatívne presadila v hudobnom živote 30. rokov, pričom tvorbu starších skladateľov odsunula na okraj. Ich skladby sa premiérovo uvádzali v programoch abonentných koncertoch Osvetového zväzu v Bratislave, podrobne a väčšinou priaznivo písala o nich kritika. Z viacerých publicistov pravidelne prispievajúcich do jednotlivých periodík (slovenská hudobná obec v medzivojnovom období nemala svoj odborný časopis) sa vyhraneným kritickým postojom k súdobej tvorbe *slovenskej hudobnej moderny* prezentoval **Ivan Ballo** (1909–1977). Vo svojich názoroch vychádzal z obdivu českej národnej hudby a jej rozvoju začiatkom 20. storočia a formuloval pre rodiacu sa kompozičnú alternatívu na Slovensku niektoré zásady výberu inšpiračných okruhov i prostriedkov výrazu (polemicky sa napr. postavil voči tým skladbám mladého A. Moyzesa, ktoré sa opierali o jazz a akademicky uhladený kompozičný profesionalizmus).

Príslušníci generácie slovenskej hudobnej moderny sa v medzivojnovom období tvorivo neobmedzovali len na kompozíciu, ale akcent na profesionalitu uplatňovali aj v ďalších okruhoch svojej aktivity – Moyzes horlil za novú, modernú orientáciu slovenskej hudby ako kritik-publicista a v pozícii vedúceho hudobnej redakcie bratislavského rozhlasu presadzoval do vysielania len hodnotné skladby (vlastnými kompozíciami typu vokálno-inštrumentálnych montáži slovenských ľudových piesní a tancov eliminoval frekvenciu relácií s hudbou rómskych hudobníkov). E. Suchoň sa na učiteľskom poste pre všeobecnovzdelávacie školy venoval možnostiam skvalitnenia hudobnej výchovy, Cikker pôsobil ako dirigent a neskôr dramaturg v Opere SND, druhou profesiou L. Holoubka bolo dirigovanie, D. Kardoš, A. Očenáš a Š. Jurovský pracovali na redaktorských postoch v rozhlase. Význam postavenia slovenskej hudobnej moderny v slovenskej hudobnej kultúre 30. rokov posilnil aj prienik niektorých skladieb na významné zahraničné pódiá – Moyzesovo *Dychové kvinteto* a Suchoňova *Sonatína* zazneli na dvoch festivaloch Medzinárodnej spoločnosti pre súčasnu hudbu, Moyzesova predohra *Jánošíkovi chlapci* na festivale vo Frankfurte. Formovanie tejto generácie tak sledovalo nielen vlastný umelecko-štýlový program a v jeho rámci individuálne ciele, ale malo aj širší kultúrno-spoločenský dosah na nárast úrovne slovenského umenia v medzivojnovom období, budovanie jeho nových tradícií a ich konfrontáciu v medzinárodnom priestore.

Nástup a formovanie slovenskej hudobnej avantgardy po roku 1945

Ľubomír Chalupka

Rok 1945 sa z hľadiska európskych hudobno-kultúrnych dejín považuje za prelomový. Ním sa skončila 2. svetová vojna, ktorá spôsobila násilné pretrhnutie dovtedajšieho vývoja (anticipované už v 30. rokoch ideológiou „zvrhlého umenia", za aké fašistickí ideológovia považovali temer celú tvorbu európskej hudby predchádzajúcich desaťročí) i vzájomnú izoláciu jednotlivých rozvinutých kultúr. Pri určovaní smeru ďalšieho vývoja sa presadzovali dva názory. Prvý predpokladal nadviazanie na dovtedajšie skúsenosti, dosiahnuté výsledky, diela a osobnosti (syntagmatická inovácia). Druhý staval na idei odmietnutia predchádzajúceho obdobia v záujme hľadania novej kvality kompozičných zdrojov, techník, formových princípov a tvorivých zámerov (paradigmatická inovácia) a vychádzal z prostredia mladých skladateľských generácií. Myšlienka kontinuity a perspektívnej syntézy s predpokladom osobitného rozvíjania hodnôt na pôde jednotlivých hudobných kultúr krajín Európy tak bola v rozpore s motiváciami tzv. Novej hudby, založenými na výlučnosti a univerzalizme s akcentom na momenty dôkladnej analýzy prostriedkov a ich rozširovanie o novoobjavované elementy a kompozičné postupy. S týmito názorom v určitom zmysle kolidoval aspekt sociologickej inovácie tvorby, prenášaný z kultúrno-politickej oblasti na stratégiu takého výberu kompozičných prostriedkov, ktoré budú prijateľné pre väčší poslucháčsky okruh, posilnia národný charakter tvorby a zbavia ju zložitosti a náročnosti. Polyštýlovosť a polychrónna stratégia európskej hudby v druhej polovici 20. storočia spôsobila postupne zoslabenie prvej, transformáciu druhej a elimináciu tretej iniciatívy a viedla k trendu špecifických syntéz. Neskôr, od 70. rokov sa na scéne európskej hudby objavila konceptuálna inovácia, spojená s postmodernou iniciatívou, umelecky polemizujúca s dovtedajšími vývojovými istotami, štýlovými trendami i dosiahnutými výsledkami artificiálne artikulovanej tvorivosti.

Načrtnutá následnosť sa premietala aj do vývojového smerovania slovenskej hudby po roku 1945. Dominovali v ňom tri iniciatívy. Prvá, kontinuitná, podčiarkujúca momenty sebaidentifikácie na báze náklonnosti k etnickým špecifikám slovenskej hudby, sa viaže k umeleckým zámerom príslušníkov *slovenskej hudobnej moderny* a k osobitosti dozrievania individuálnych štýlov jej predstaviteľov. Reprezentovala a zároveň aj stimulovala konkrétne umelecko-štýlové predstavy a súvislosti, ktoré vychádzali z jej zakotvenia v domácom inšpiratívnom prostredí. Podmieňovala črty stabilizácie, potvrdzovania, návratnosti, sústavnosti. Druhá, *avantgardná* iniciatíva bola orientovaná prednostne k akulturačným potrebám slovenskej hudby. Je spojená s nástupom mladej skladateľskej generácie na konci 50. a v priebehu 60. rokov. Podobne ako prvá, mala aj táto iniciatíva svoju genézu, program, vývojové vrstvenie s fázami aktivizácie, stabilizácie a syntézy. Podmieňovala diskontinuitnú povahu tvorivých hľadaní a smerovaní, svojím dynamizmom, nepokojom a polemickými

názormi upozorňovala na statické a regresívne momenty vo vývoji slovenskej hudby a dokázala spochybňovať dosiahnuté istoty sebaidentifikačného úsilia.

Tretia, najnovšia iniciatíva sa v slovenskej hudbe vynorila približne v polovici 80. rokov ako súčasť nástupu *postmoderny*. Stala sa akulturačne vyspelou, reagovala na tendencie vývoja umenia nielen európskej, ale aj americkej hudby. Ašpirovala na prepojenie a využitie zdanlivo rozporných štýlotvorných prvkov a pri svojom nástupe a formovaní využila prvky novej avantgardnosti i kontinuity.

Pevné väzby skladateľov slovenskej hudobnej moderny na štýlotvornú základňu svojej predchádzajúcej tvorby určili povojnový typ sebaidentifikačných motivácií slovenskej hudby. Voči predstavám, že tu ide o jedinú vývojovú alternatívu a nemennú štýlotvornú základňu sa polemicky postavil v rokoch 1945–48 mladý teoretik a skladateľ **Oto Ferenczy** (1921–2000). Ako kompozičný autodidakt sa priamo nedostal pod umelecký vplyv Moyzesovej skladateľskej školy a mohol preto jej orientáciu kriticky posudzovať. Považoval zvolený štýlový základ i kompozičné prostriedky za zastaralé a poukázal na nevyhnutnosť prekonávať estetický obzor romantizujúcej tradície osvojovaním si tých štýlových podnetov z európskej medzivojnovej tvorby, ktoré zostali nepovšimnuté (napr. diela I. Stravinského a B. Bartóka).

Fakt zoštátnenia a nového postavenia hudobnej kultúry a umenia v slovenskej spoločnosti sa špecifickým spôsobom prejavil v období po roku 1948, kedy prišlo k zmene politického zriadenia v Československu. Formujúci sa štát socialistického typu inicioval systém ideologicky motivovaného riadenia a usmerňovania umeleckej tvorby. Princípy a normy tohto systému, tzv. socialistického realizmu, prenášané do hudobnej sociéty prostredníctvom ideologicko-stavovskej zväzovej inštitúcie mali regresívny dopad na všetky tvorivé generácie v rámci slovenskej hudobnej kultúry a znamenali podviazanie dovtedajších i rodiacich sa iniciatív. Vychádzalo sa zo schematickej diferenciácie medzi európskou hudobnou tvorbou predchádzajúcich desaťročí a predstavou o novej „revolučnej“ hudbe. Proti paušálnym interpretáciám dovtedajšieho vývoja hudby 20. storočia ako umenia „formalistického“ a úpadkového sa postavil vulgárne sociologicky motivovaný ideál zrozumiteľnosti, ľudovosti, kolektívne jednotného napĺňania materiálového, výrazového, námetového a žánrového modelu, kde možnosť individuálneho prístupu k tvorbe a hľadanie nových umeleckých postupov sa javilo ako nežiaduce. Glorifikácia ideovosti a spoločenskej funkčnosti diela viedla k zanedbávaniu umeleckej hodnoty a k preferovaniu tých druhov a žánrov, kde ideovosť a angažovanosť skladateľa mohla jednoznačne a nekomplikovane vystupovať do popredia najmä prostredníctvom textu, dedikácie, programovej idey. Preto sa za najvhodnejšie považovali vokálne útvary. Zvlášť krátkozraké sa ukázalo vytyčovanie konkrétnej sústavy kompozičných prostriedkov, vedené predstavou o priamej zrozumiteľnosti hudby (spevnosť, melodickosť, jednoduchosť harmónie, nenáročnosť formovej výstavby), čo spolu so simplifikujúcimi deklaráciami národnosti v hudbe, redukovanej na prítomnosť transparentných folklórnych intonácií viedlo viacerých skladateľov jednak do konjunkturálnych polôh, ale i do vnútorných tvorivých kríz.

Približne v polovici 50. rokov začal v slovenskej hudbe výraznejší pohyb, vyvolaný snahou skladateľov reagovať na momenty degradácie umenia. Na

prvé miesto tvorivých zámerov sa dostávalo znovu tvorivé hľadanie, pričom bolo aktuálne prekonávať ideologické postuláty a konvencie tvorivého schematizmu a nachádzať nové štýlotvorné polohy. Prejavilo sa to v rozširovaní výrazových okruhov prehodnocovaním jednostranného rustikalizmu, monumentalizmu a patetickosti tónmi reflexívnej lyriky, elégie, baladickosti najmä na pôde programovej inštrumentálnej kompozície. Zvýšil sa záujem o komornú tvorbu a ustupovala frekvencia vokálno-inštrumentálnej tvorby kantátového typu. Táto inovačná iniciatíva prebiehala v prostredí generácie slovenskej hudobnej moderny rozmanitým spôsobom, viac prehlbovaním jestvujúcej štýlotvornej základne, než prostredníctvom vývojových zlomov. A. Moyzes reagoval na tieto podnety prejasnením faktúry, výrazovou eleganciou a zameraní sa na komornú tvorbu. Osobný vývoj E. Suchoňa bol poznačený úsilím nielen udržať umeleckú úroveň, nadobudnutú v opere *Krútňava* (1949), ale analytickým prienikom k archetypálnym vrstvám slovenského hudobného folklóru hľadať súvislostí medzi osobitne rozširovanou modalitou a klasickou dodekafóniou, zrodenou na pôde Druhej viedenskej školy. Popri rade diel, demonštrujúcich kompozičné riešenie týchto súvislostí, sa Suchoň prezentoval aj teoreticky (v práci *Akordika od trojzvuku po dvanásťzvuk*, 1978). Dozrievanie J. Cikkera je spojené s jeho sústredením sa na opernú tvorbu, kde sa odklonil od národných námetov a v kontakte s literárnou tvorbou svetových spisovateľov (Dickens, Tolstoj, Rolland) vyjadril univerzálne problémy človeka.

Paralelne s týmto vývojom sa v slovenskej hudbe začal uplatňovať iný pohyb, ktorý polemicky zasiahol do profilu slovenskej hudby a kultúry zvýšeným záujmom o európsku tvorbu 20. storočia, najmä jej súdobé kompozičné orientácie, ktoré sa v domácej kompozičnej praxi považovali za zakázané. Tento pohyb bol zviazaný s nástupom a formovaním mladej skladateľskej generácie. Jeho charakter mal vonkajšie i vnútorné motivácie. Rodil a vyvíjal sa v čase, kedy na Slovensko, podobne ako aj do iných krajín vtedajšej východnej Európy prenikali kultúrno-politické impulzy liberalizácie umeleckej tvorby, spojené s kritikou dogmatického modelu riadenia spoločnosti a doktrínami socialistického realizmu. Posilňoval sa aj dočasným uvoľnením medzinárodného napätia s perspektívou prelamovania izolujúcich informačných bariér medzi kultúrou Východu a Západu.

To sa prejavilo na dynamike slovenského hudobného života. V dramaturgii slovenských orchestrov sa začali objavovať diela dovtedy obchádzané (Druhá viedenská škola, Stravinskij, Parížska šestka, súčasní poľskí skladatelia). Problém širšieho kontaktu slovenskej hudby s európskymi umelecko-tvorivými tendenciami sa vyostroval prirodzeným rozširovaním mediálnych možností, kedy sa hudba začala šíriť nielen prostredníctvom verejných koncertných podujatí, ale aj v rozhlasovom vysielaní a nahrávkami na zvukových nosičoch. Roku 1957 v novozaloženom odbornom mesačníku *Slovenská hudba* uverejnil mladý skladateľ a muzikológ **Ladislav Burlas** (1927) štúdiu *Myšlienky o vývine národnej hudby,* kde upozorňoval na potrebu slovenskej hudby vymaniť sa zo stabilizovaných predstáv o svojom národnom profile, permanentne ho napĺňať novým hľadaním, kde je nezastupiteľné prijímanie hodnôt európskej hudby 20. storočia. Toto akulturačné volanie vzbudilo averziu zo strany starších generácií, ktorých predstavitelia nepochopili právo svojich žiakov na vlastný generačný názor. To viedlo v pocitoch a konaní príslušníkov z radu čerstvých absol-

ventov kompozičných tried na Vysokej škole múzických umení v Bratislave k zosilneniu avantgardne zameraných postojov v snahe sa presadiť v štruktúre domáceho hudobného života.

Mladá avantgardne orientovaná skladateľská generácia 60. rokov nepredstavuje stmelené umelecké zoskupenie. Formovala sa postupne, s nástupom jednotlivých autorov, čím sa kvantitatívne rozširovala, ale aj vnútorne diferencovala. V jej avantgardne motivovanom úsilí išlo predovšetkým o právo na vlastnú tvorbu, výber konkrétnych prostriedkov a techník, sledovanie nového zvukového ideálu, druhovú, žánrovú a námetovú inováciu. Dobové povedomie ich orientovalo na prostredie Novej hudby, pestované v 50. rokoch v niektorých centrách hudobného života v západnej Európe (Paríž, Kolín, Darmstadt). Pojmom Nová hudba sa označovali prostriedky a techniky, ktoré pozitívne reagovali na dedičstvo a impulzy Druhej viedenskej školy a rozvíjali najmä racionálny základ štrukturovania, expresivitu a zvukovosť – dodekafónia, serializmus, punktualizmus, elektroakustická a konkrétna hudba a uplatnili aj princípy uvoľnenej štruktúry a otvorenej formy – aleatorika, happening.

Tieto podnety sa na Slovensko dostávali neoficiálnou cestou (významnú úlohu tu zohrávala dobrá počuteľnosť viedenského rozhlasu), skladby sa súkromne študovali a svojou nezvyčajnosťou pôsobili príťažlivo – koncentrovali záujem mladých skladateľov na inováciu kompozičnej techniky, na tvorivú fázu experimentu. V prijímaní týchto podnetov sa pomerne skoro prejavili u slovenských skladateľov rôzne reflexy – od konzekventného osvojovania, cez selekciu až po ich individuálnu transformáciu.

Ďalšiu vrstvu avantgardne orientovanej aktivity mladej generácie utvárala jej nespokojnosť s pripravenosťou slovenskej hudby prijímať podnety, i voči úrovni domáceho výchovno-vzdelávacieho prostredia. Pedagógovia kompozície na Vysokej hudobnej škole v Bratislave pri vedení svojich žiakov vychádzali z vlastných umeleckých predstáv a úcty k hodnotám, na ktorých vyrastali. A. Moyzes, J. Cikker a D. Kardoš prechádzali síce etapami zreteľnej inovácie vlastného štýlu, ale neboli experimentujúcimi tvorcami. Neašpirovali na autoanalytickú reflexiu svojej tvorby a neprejavili intenzívnejší záujem o súdobé problémy vývoja hudby. Moyzesov didaktický empirizmus staval na presvedčení, že podstatné je žiaka priviesť k úrovni tej kompozičnej techniky, ktorá rešpektuje zásady európskeho vývoja od baroka po romantizmus. Rozhodujúcim pre tvorivý výsledok bolo nie individuálne riešenie nápadu, ale „správny“ spôsob jeho technického spracovania. Cikkerovo pedagogické vedenie bolo spontánnejšie, skladateľ viac oceňoval invenčnú pôvodnosť. Výchova na VŠMU, vedúca k úcte k overenej tradícii vyvolávala tak negatívne reakcie u mladých študentov, nastupujúcich po absolutóriu na zásadne nové cesty tvorivosti. V štádiu nespokojnosti s úrovňou hudobného života sa rodila i averzia proti ideologickému mechanizmu riadenia kultúry a umenia na Slovensku.

Diferencovanosť avantgardného inovačného pohybu iniciovaného mladou skladateľskou generáciou vyplýva z priebežného nástupu jednotlivých vrstiev i z nerovnakej účasti na proklamovanom programe. Tento pohyb má tri fázy: latentnú, aktivizačnú a stabilizačnú.

Etapu rokov 1956–1960 charakterizuje osamotené hľadanie v tvorbe Ilju Zeljenku (1932), hoci v polovici 50. rokov ukončilo štúdium kompozície viace-

ro absolventov – Ladislav Burlas (1927), Ivan Hrušovský (1927–2001), Pavol Šimai (1930), Juraj Pospíšil (1931). V tomto čase skupina študentov – Ladislav Kupkovič (1936), Peter Kolman (1937), Roman Berger (1930) v spolupráci s mladými muzikológmi Ladislavom Mokrým (1932–1991) a Petrom Faltinom (1939–1981) zorganizovala samovzdelávací cyklus Seminár hudby 20. storočia, kde študovali partitúry a počúvali diela klasikov medzivojnovej európskej avantgardy (I. Stravinskij, B. Bartók, P. Hindemith, S. Prokofjev, A. Schönberg, A. Berg, A. Webern), ako aj popredných predstaviteľov súdobej hudby (K. Stockhausen, L. Nono, P. Boulez), s ktorými sa nemohli stretnúť na škole. Na zjazde Zväzu slovenských skladateľov v r. 1959 sa táto iniciatíva z oficiálnych miest kritizovala a prostriedky poznávanej Novej hudby sa vyhlásili za „neprijateľné" pre slovenskú hudbu.

Aktivizačnú fázu nástupu mladej generácie možno vyčleniť rokmi 1960–1965. Absolvujú Miro Bázlik (1931), Dušan Martinček (1936), Ivan Parík (1936), pridáva sa Jozef Malovec (1933–1998), školený v Prahe. Kolman a Faltin na stránkach nehudobných periodík začali obhajovať avantgardne orientovanú esteticko-štýlovú orientáciu ako legitímnu súčasť vývoja slovenskej hudby. Na 2. zjazde slovenských hudobníkov v roku 1963 sa táto orientácia akceptovala. S prostriedkami Novej hudby sa identifikujú aj I. Hrušovský, P. Šimai, a J. Pospíšil. Od roku 1964 začali verejné vystúpenia interpretačného združenia *Hudba dneška*, vedené L. Kupkovičom. Nová tvorba tejto generácie sa začala zaraďovať do dramaturgických a edičných plánov, slovenská hudba zaznela aj na festivalových podujatiach Medzinárodnej spoločnosti pre súčasnú hudbu (ISCM). Zásluhu P. Kolmana a J. Malovca prišlo k založeniu Experimentálneho zvukového pracoviska v Slovenskom rozhlase v Bratislave., zameraného aj na produkciu autentických elektrogénnych kompozícií.

Etapa stabilizácie zahrnuje druhú polovicu 60. rokov. Počas nej vstúpila do hudobného života ďalšia skladateľská vrstva – Juraj Hatrík (1941), Tadeáš Salva (1937–1996), Jozef Sixta (1940) a Juraj Beneš (1940). V tomto čase sa motiváciám generácie nielen teoreticky, ale aj v skladateľskej praxi priblížil L. Burlas. Zároveň dominovala akulturačne zameraná iniciatíva avantgardy. Diela slovenských skladateľov zaznievali na medzinárodných festivaloch (Varšavská jeseň), prehliadkach a súťažiach, súbor *Hudba dneška* účinkoval viac v zahraničí než na domácej pôde. Vrcholom sebaidentifikačného úsilia mladých skladateľov a muzikológov sa stalo usporiadanie troch ročníkov (1968–1970) *Smolenických seminárov* pre súčasnú hudbu, podujatia, ktoré boli integračným priestorom pre domáce avantgardné iniciatívy (koncerty, workshopy, prednášky) i významnú konfrontáciu slovenských skladateľov s hudbou a názormi popredných predstaviteľov súdobej európskej tvorby, ktorí prišli do Smoleníc (K. Stockhausen, G. Ligeti). Koncom 60. rokov sa viacerí predstavitelia slovenskej hudobnej avantgardy zapísali do spoločensky angažovanej publicistiky.

Vedúcim predstaviteľom avantgardnej iniciatívy bol **I. Zeljenka**, žiak J. Cikkera, prudko sa vyvíjajúci, spontánny tvorivý typ, otvorený inšpiráciám z viacerých zdrojov. Disponoval schopnosťou preklenúť štádiá experimentovania i plurality podnetov vlastnou invenciou. Jeho vývoj zaujímavo reagoval na impulzy Novej hudby. Už v absolventskej *1. Symfónii* (1956) prejavil I. Zeljenka pozitívny vzťah k tradícii európskeho symfonizmu 20. storočia (Honegger,

Šostakovič) a ako prvý v slovenskej hudbe sa pozitívne postavil k impulzom z Druhej viedenskej školy (*2. Klavírne kvinteto*, 1958) bez prijatia striktných technických postupov. Blízkym mu bol protipól rakúskeho expresionizmu, neoklasicizmus prokofjevovského typu (*Sinfonia in C* per archi, 1962). Genézu improvizačnej voľnosti a vtipu vidno v 1. Klavírnej sonáte a v orchestrálnej skladbe *Karikatúra*. Druhou črtou Zeljenkovho formovania bola sústredenosť a meditatívnosť expresie, dokumentovaná v kantáte-melodráme *Osvienčim* (1960) i v rade orchestrálnych i vokálno-inštrumentálnych skladieb inšpirovaných filmovou hudbou. Vrcholom jeho tvorivého smerovania v 60. rokoch je dvojica skladieb, kde Zeljenka predstavil koncentrovaným spôsobom dve polohy svojho štýlu – hravosť, spontánnosť a vtip (*Hry* pre 13 spevákov, 1968, ukážka č. 20), i vážnosť a hĺbavosť (*Polymetrická hudba*, 1971, ukážka č. 21).

Cikkerovým žiakom bol aj **P. Kolman**. V absolventskej práci Koncert pre husle a orchester vyšiel z obdivu ku klasikom hudby 20. storočia (Bartók, Hindemith). Intenzívne ho však zaujímala tvorba predstaviteľov Druhej viedenskej školy, menovite A. Schönberga (*Tri klavírne kusy,* 1960). Dedičstvo tejto školy, iniciujúce Novú hudbu darmstadtskej proveniencie pochopil P. Kolman ako jedinečnú vývojovú líniu európskej i súdobej slovenskej hudby, čo demonštroval v rade seriálne komponovaných skladieb (*Dve časti*, 1961; *Partecipazioni* pre 12 nástrojov, 1962, *Panegyrikos*, 1964), v prepojení serializmu a aleatoriky (*Štyri orchestrálne skladby*, 1963), v technike mobile (*Molizácia*, 1965, ukážka č. 22) a racionálneho konštruktivizmu (*Sonata canonica*, 1965). Expresívny naturel uplatnil v orchestrálnej skladbe *Monumento per sei milioni* (1965), inšpirovanej aj vlastnými zážitkami (Kolman ako dieťa bol väznený v koncentračnom tábore Terezín). Činnosť v Elektroakustickom štúdiu zúročil v rade autonómnych elektrogénnych kompozícií (*D 68, Omaggio á Gesualdo*).

Na rozdiel od konzekventne orientovaného P. Kolmana postihol **M. Bázlik** širšie inšpiračné zázemie Druhej viedenskej školy – blízka mu je expresívnosť lyrického typu, symbolizmus a s ním spojený konštrukčný princíp (tvorba A. Berga). Senzibilný naturel uplatnil v absolventskej skladbe *Hudba pre husle* a orchester (1960) a v cykle *Päť piesní na čínsku poéziu* (1961), dramatickým zmyslom pre kontrasty vyniká opera *Peter a Lucia* (1966) na námet R. Rollanda. Rozšírenie princípu kontrastu z tematicko-motivickej do sonicko-farebnej oblasti reprezentujú rozmerné vokálno-inštrumentálne kompozície – oratórium *Dvanásť* (1967) na poéziu A. Bloka a *Canticum* (1968–71) na text z biblie. Bázlik demonštroval zlučiteľnosť Novej hudby s európskou kompozičnou tradíciou. Tradíciu v skladateľovej poetike symbolizuje hudba J. S. Bacha, jej polyfonická disciplína a široké výrazové spektrum. K nej sa vyjadril v elektroakustickom cykle *Spektrá* – metamorfózy a komentáre k 1. dielu Temperovaného klavíra (1970–72, ukážka č. 23).

L. Kupkovič ako kompozičný autodidakt (bol huslistom) najcieľavedomejšie porušoval skúsenostné a materiálové zázemie slovenskej hudby voľbou drsného zvukového ideálu, ktoré spoluurčovala bohatá zastúpenosť bicích nástrojov (*Mäso kríža*, 1962), striktnou seriálnou technikou (*Skica*, 1962; *Žalm*, 1963; *Anagram*, 1965) kombinovanom s tzv. veľkou aleatorikou (*Ozveny* pre komorný súbor, 1965, projekt *Ad libitum*, 1969). Ako jediný zo svojej generácie siahol

aj k metóde travestie a koláže kombinovanej s groteskou (*Preparované texty*, 1968–69), anticipujúcej idey postmoderny.

Podobne ako P. Kolman aj **R. Berger** prijal podnety z Novej hudby ako základnú súčasť formovania vlastného štýlu, podrobil ich však analytickému skúmaniu. Už v študentských kompozíciách venovaných klavíru (*Sonáta*, 1960; *Suita*, 1961) sledoval nosnosť elementov pri variačnom procese. V kontakte s Hindemithovými a Bartókovými podnetmi (*Trio* pre dychové nástroje, 1962, resp. *Suita v starom slohu* pre sláčiky, dychové a bicie nástroje, 1963) dospel k osobitej syntéze modálnej, dodekafonickej a aleatorickej kompozičnej techniky v cykle orchestrálnych skladieb *Transformácie*, ktorým v r. 1965 absolvoval štúdium. Berger je typom filozofujúceho skladateľa, skúmajúcim únosnosť a možnosti konfrontácie jednotlivých kompozičných systémov. V cykle *Konvergencie* I. – III (1968–74) pre sólové sláčikové nástroje preveroval – i prostredníctvom postupov z teórie informácie – spôsoby prekonávania chaosu postupným zrodom poriadku a hierarchickosti štrukturálnych vzťahov.

J. Malovec preniesol do slovenskej hudby náklonnosť k neoklasicisticky motivovanému poriadku a stavebnej elegancii. Bol však typom spontánneho skladateľa, ktorý aj kontakt s dodekafóniou uplatnil v hravej rovine. Blízka je mu symetrickosť, prehľadnosť (*Bagately*, 1962). Technické finesy seriálnej techniky vyskúšal v rade zvukovo pestrých komorných útvarov *Dve časti* pre komorný orchester (1963), *Malá komorná hudba* (1964) a v asketickom *Kryptograme* I (1965), anticipujúcom postupy minimal music. J. Malovec sa zaslúžil o vývoj autonómnej elektroakustickej kompozície (*Orthogenesis*, 1966; *Punctum alpha*, 1967; *Tmel*, 1968; *Tabu*, 1969; *Teoréma*, 1970), v ktorých vynikol jeho hravý a spontánny naturel.

I. Parík ukončil štúdium v triede A. Moyzesa. Hoci v študentských skladbách sa vyrovnával s odkazom Bartóka, inklinoval viac k Debusssymu, ako inšpirátorovi sonicky koncipovaných štruktúr a k A. Webernovi, majstrovi detailných operácií v mikropriestore (*Dve piesne* na texty starojaponských básnikov, 1958; *Piesne o padajúcom lístí* pre klavír, 1962; zborové *Citácie*, 1964). Skladateľova predstavivosť sa rozvíjala na cizelovaní zvukovo krehkých fragmentov v rade sonát pre sólové nástroje. Parík má blízky vzťah k výtvarnému umeniu, čo vyjadril aj zápisom v partitúrach (*Hudba k vernisáži,* 1967). Pokojný tok v pritlmenej dynamike zachoval aj v orchestrálnych kompozíciách *Hudba k baletu,* 1968, *Introdukcia k Haydnovej symfónii č. 102* (1971).

P. Šimai sa po folklórne a neoklasicky orientovaných skladbách priklonil jednak k jemne artikulovanej impresionistickej farebnosti (melodráma *Hovorí matka*, 1959) a k zdrojom novej zvukovosti (*Combattimenti* pre sláčiky, 1963; *Vittoria* pre orchester, 1964; Meditácia pre alt a sláčikové kvarteto, 1967; zborový cyklus Sen a ráno, 1967). **I. Hrušovský**, Moyzesov žiak, patril k tvorcom, ktorí sa dlhšie odpútavali od väzby na domáce školiace prostredie. Až od r. 1963 píše diela, kde sa osobitným spôsobom vyrovnával s dodekafóniou a aleatorikou – *Combinazioni sonoriche* je ešte inštruktívnou komornou kompozíciou, v dvoch klavírnych *Sonátach* (1965, 1969) prijaté techniky kombinoval s tradičnými akordickými štruktúrami a rytmickými modelmi, v zborovom cykle *Tri madrigalové impresie* (1966) prepojil prísnu modálne určenú selekciu intervalov so sonicky pôsobivými harmonickými výslednicami. V kantáte *Sen o člo-*

veku (1965) invenčne využil podnety z poľskej školy. K syntetickej transformácii prijímaných podnetov Hrušovský dospel v skladbe *Musica nocturna* pre sláčiky (1970).

Od sympatií k českému romantizmu a moderne (Dvořák, Janáček) prešiel rozhodným spôsobom k osvojeniu seriálnej techniky a aleatorickej metódy v určitej abstrahovanej podobe Cikkerov žiak **J. Pospíšil**. V komorných skladbách *Glosy* (1964), *Protirečenia* (1965), *Trojveršia* (1966) sa predstavil ako racionálny typ, precízne študujúci jednotlivé podnety (čo mohlo súvisieť s jeho profesiou pedagóga teoretických predmetov a kompozície na bratislavskom konzervatóriu). Jeho najlepšou skladbou, kde prišlo ku konfrontácii starších (rytmické ostináto) a novších postupov (fragmentalizácia línií, chronometrická regulácia pohybov viacerých vrstiev), je *Hudba pre 12 sláčikov* (1966).

Skupina skladateľov, ktorá nastúpila v polovici sledovaného decénia, doplnila pôvodnú avantgardnú kompozičnú orientáciu individuálnymi riešeniami. Východiská hľadania starších kolegov prehodnocovala už v určitej vzdialenosti od pôvodných zdrojov paradigmatickej inovácie. **J. Hatrík** sa úplne nezriekol neoklasicistickej základne získanej u svojho učiteľa A. Moyzesa ani počas absorbovania prvkov Novej hudby. Tradičné postupy volil ako jeden zo zdrojov napätia a kontrastu. Hatríkova poetika vyrástla aj z neoromantického pocitu priamo, či symbolicky sa vyjadriť ku konkrétnym, zväčša z literatúry odvodeným myšlienkam a posolstvám. Fragmentárnosť voči celistvosti, čistota renesančnej faktúry voči sonicky modelovaným vokalízam charakterizuje kontrast dobra a zla v *Canto responsoriale* pre dva zbory a tympany (1965), vo vokálno-inštrumentálnom komornom cykle *Čakanie* (1966) dominuje kolísanie medzi jasnosťou kontúr a ich zahmlievaním, prísnosť a voľnosť faktúry ako súčasť vnútornej sebaanalýzy v cykle *Introspekcia* (1967), dualizmus vážneho a banálneho v orchestrálnej skladbe *Dvojportrét* (1970). V kantáte *Domov sú ruky* (1967) sa prezentuje skladateľov citlivý vzťah k sémantike literárneho textu.

J. Sixta je Hatríkovým protipólom v zámernom sústredení sa na inštrumentálnu hudbu, čím sa vyhýbal programovým a literárnym inšpiráciám i asociáciám. Je skladateľom racionálneho typu, s dôrazom na čistotu a prehľadnosť. Hneď po absolutóriu v triede A. Moyzesa sa zriekol tradičnej orientácie a sústredil sa na riešenie napätia medzi prísnosťou seriálnej techniky a aleatoricky uvoľnenou sonoristickou faktúrou. V rade skladieb z rokov 1965–70 – *Sláčikové kvarteto, Variácie* pre 13 nástrojov, *Asynchrónia* pre sláčiky, *Noneto, Punctum contra punctum* pre orchester Sixta spresňoval typ oblúkovej tektoniky, založenej na zhusťovaní a zrieďovaní kánonicky prísne stavaných hlasov.

Protipólom voči Sixtovej disciplíne je hudba **T. Salvu,** absolventa poľskej kompozičnej školy (B. Szabelski, W. Lutoslawski). Preniká ju spontánna, až živelná expresia. Salva preferoval vokálne druhy, lebo ľudský hlas považoval za zdroj novej zvukovosti i sémantickej výpovede. Do prostredia slovenskej hudobnej tvorby 60. rokov zaviedol typ liturgickej kompozície, po r. 1945 prvýkrát oživený (*Canticum Zachariae* pre soprán a komorný orchester, 1963; *Requiem aeternam*, 1967; zborové *Litanie lauretanae*, 1969, ukážka č. 24). Jeho absolventskou skladbou je *Koncert pre klarinet, štyri ľudské hlasy a bicie ná-*

stroje (1965). Podobne ako v *Koncerte pre violončelo* (1967) aj tu dosahuje Salva svojráznu hladinu expresie.

J. Beneš ukončil štúdium v triede J. Cikkera nekonvenčne – operou *Cisárove nové šaty* na Andersenov námet (1966), ktorou sa polemicky postavil nielen proti psychologickej koncepcii dramatickej tvorby svojho učiteľa, ale proti celej slovenskej opernej tradícii. Jeho opus je typom antiiluzívneho hudobného divadla, kde sa prelína slovo, spev, hudba, pantomima. Z neoklasicistickej poetiky je Benešovi blízky humor, vtip a nadhľad (*Divertimento per archi*, 1970).

Formovanie príslušníkov slovenskej hudobnej avantgardy prerušili negatívne črty, ktoré ovplyvnili slovenskú hudobnú kultúru po roku 1970. Vpád vojsk Varšavskej zmluvy v auguste r. 1968 do Československa spôsobil politické zmeny, znovunastolenie ideologických mechanizmov riadenia a usmerňovania tvorby, čo viedlo aj ku kritike dosiahnutých štýlových pozícií a názorovej sústavy. Zrušili sa Smolenické semináre pre súčasnú hudbu, zanikol súbor Hudba dneška i revue Slovenská hudba, mesačník, ktorý otvorene informoval aj o avantgardných orientáciách slovenskej i európskej hudobnej tvorby, Československo sa vzdalo členstva v Medzinárodnej spoločnosti pre súčasnú hudbu. Predstava, že na Slovensku nebude možne uplatňovať zásady slobodnej tvorby, viedla niektorých príslušníkov generácie slovenskej hudobnej avantgardy (skladatelia P. Šimai, L. Kupkovič, P. Kolman a muzikológ P. Faltin) k emigrácii do zahraničia, iní boli postihnutí vylúčením z oficiálneho Zväzu skladateľov. Hoci tieto zásahy zvonku i zmena vnútorných podmienok v podobe nástupu ďalších tvorivých vrstiev v 70. a 80. rokoch viedla príslušníkov sledovanej generácie k otupeniu avantgardne motivovaných iniciatív, možno povedať, že inšpiratívnosť dynamizujúceho vývojového profilu slovenskej hudby 60. rokov, ktorý vytvárali, priniesla do ich individuálneho formovania také konštanty, ktoré v ďalšom vývoji neopustili. Ak prichádzalo v rokoch dozrievania týchto osobností k presunu záujmu na inšpirácie, ktoré v začiatkoch svojho nástupu nevyužívali – napr. u I. Zeljenku (*Musica slovaca*, 1975), T. Salvu a J. Malovca na domáci folklór a duchovnú hudbu (*Mša glagolskaja*, 1970), u I. Paríka (piesňová a zborová tvorba) a J. Beneša na slovenskú poéziu (opery *Skamenený*, 1974; *Hostina*, 1980) – dialo sa tak na profesionálnej úrovni tvorivosti, ktorú presadzovali v rámci pôvodného programu. Akulturačné záujmy logicky viedli k novým transformáciám sebaidentifikačných úsilí slovenskej hudby, schopnej špecificky prispievať do polykultúrneho spektra hudobnej tvorivosti súčasnej Európy.

Literatúra

ANDRIĆ, Josip: Slovačka glasba. Zagreb 1944.
BANÁRY, B.: Slovenské národné obrodenie v hudbe. Martin: Matica slovenská 1990.
BLAHO, Jaroslav: Hosťujúci zahraniční speváci na scéne opery SND v rokoch 1920–1945. In: 100 rokov nového operného divadla v Bratislave. Bratislava 1988.
BURLAS, L., FIŠER, J., HOŘEJŠ, A.: Hudba na Slovensku v 17. storočí. Bratislava 1954.
Dejiny slovenskej hudby. Ed. O. Elschek. Bratislava 1996.
History of Slovac Music. Ed. O. Elschek. Bratislava 2003.

HRČKOVÁ, N.: Tradícia, modernosť a slovenská hudobná kultúra. Bratislava 1997.
HULKOVÁ, Marta.: Zhody a odlišnosti Levočskej a Bardejovskej zbierky hudobnín. In: Slovenská hudba XXV, č. 3–4, Bratislava 1999, s. 150–200.
CHALUPKA, Ľ.: Integračné a diferenciačné tendencie vývojového dynamizmu slovenskej hudby. In: Musaica XX. Bratislava 1990.
CHALUPKA, Ľubomír: Podiel strednej skladateľskej generácie na štýlovej konfrontácii slovenskej hudby v 60. rokoch. In: Zrod a vývoj slovenskej národnej moderny (zborník), Bratislava 1984.
CHALUPKA, Ľ.: Hudba mladšej generácie slovenských skladateľov vo vzťahu
k odkazu SNP. In: SNP v hudbe (zborník). Banská Bystrica 1985.
CHALUPKA, Ľ.: Quellen und Mitteln des Innovationsprozesses der slowakischen Musikschaffen in den 60-er Jahren. In: Musaica, zborník FFUK. Bratislava 1991.
CHALUPKA, Ľ.: Vývoj po roku 1945. In. Dejiny slovenskej hudby. Bratislava 1996.
CHALUPKA, Ľ.: Development after 1945. In: A History of Slovak Music. Bratislava 2003.
CHALUPKA, Ľ.: Avantgarda ´60. In: Slovenská hudba 26, 2000, č. 1–2.
KALINAYOVÁ, J. a kol.: Hudobné inventáre a repertoár viachlasnej hudby na Slovensku v 16. -17. storočí. Bratislava 1994.
KAČIC, L.: Hudba baroka. In: Dejiny slovenskej hudby. Bratislava 1996.
KRESÁK, M.: Husliarske umenie na Slovensku. Bratislava 1994.
KRESÁNEK, J.: Vznik národnej hudby v 19. storočí. In: Dejiny slovenskej hudby. Bratislava 1957.
LENGOVÁ, Jana (ed): Duchovná hudba v 19. storočí. (zborník), Banská Bystrica 1995.
MAČÁK, I.: Hudobné nástroje. In: Poklady hudobnej minulosti. Katalóg k výstave. Editor Jana Kalinayová. Bratislava 1996.
MÚDRA, D.: Dejiny hudobnej kultúry na Slovensku II. Klasicizmus. Bratislava 1993.
MÚDRA, D.: Hudobný klasicizmus na Slovensku v dobových dokumentoch / Musikalische Klassik in der Slowakei in Zeitdokumenten. Bratislava 1996.
MÚDRA, D.: Hudba klasicizmus. In: Dejiny slovenskej hudby. Bratislava 1996.
RYBARIČ, R.: Dejiny hudobnej kultúry na Slovensku I. Stredovek, renesancia, barok. Bratislava 1984.
SOPKO, J.: Stredoveké latinské kódexy v slovenských knižniciach. Martin 1981.
SOPKO, J.: Stredoveké latinské kódexy slovenskej proveniencie v Maďarsku a v Rumunsku. Martin 1982.
SZÓRÁDOVÁ, E.: Výrobcovia dychových nástrojov na Slovensku. In: Slovenská hudba. Revue pre hudobnú kultúru. Hudba na Slovensku v premenách času. Roč. XXV. Bratislava 1999, č. 3–4.
SZÓRÁDOVÁ, E.: Bratislavskí husliari. In: Slovenská hudba. Revue pre hudobnú kultúru. Hudobné nástroje a nástrojová hudba. Roč. XXVII. Bratislava 2001, č. 2–3.
SZÓRÁDOVÁ, E: Príprava a vzdelávanie hudobných nástrojárov na Slovensku v minulosti. In: Obsah a formy vzdelanosti v historickom procese. Editor Viliam Čičaj. Zborník materiálov z vedeckej konferencie v Smoleniciach 17.-19. novembra 1997. Bratislava 1999.
ŠAMKO, J.: Mikuláš Schneider-Trnavský. Bratislava 1965.
Tvorcovia hudobnej Bratislavy. Ed. J. Kalinayová. Bratislava 1992.
ZAVARSKÝ, E. : Ján Levoslav Bella. Bratislava 1955.

Dejiny výtvarného umenia na Slovensku

Stredoveké umenie na Slovensku

Štefan Oriško

Veľkú historickú epochu – stredovek – z hľadiska dejín výtvarného umenia reprezentujú dva veľké slohové celky – romanika a gotika. Tieto obdobia sú viac–menej umeleckohistorickými konštrukciami, zjednocujúcimi výtvarné prejavy v celej (západnej) Európe predovšetkým na základe osobitostí umenia formových i významových zložiek. Ich prejavy – konkrétne pamiatky – iba rámcujú politické dejiny i udalosti, kultúrne prúdenia. V pamiatkovom fonde Slovenska historici umenia tak isto rozpoznali doklady obidvoch stredovekých slohov. Kritériá ich posúdenia sa odvodzujú z univerzálnych (celoeurópskych) dejín umenia a jeho noriem. Dejiny umenia musia riešiť zložitú úlohu: skúmať, v akom vzťahu sú domáce pamiatky k vzdialenejším i bližším umeleckým centrám a tamojším normám, akými cestami sa na územie dnešného Slovenska slohové prejavy dostávali. Porovnávacím štúdiom sa hľadajú osobitosti i prínosy umenia z územia dnešného Slovenska do európskeho pohľadu (celku). Problémom výkladu nie sú len umelecké pamiatky, ale aj ich geograficko-politický rámec, daný hranicou dnešného štátu: zvažuje sa, či možno hovoriť o slovenských pamiatkach stredoveku (keď vznikali v inom, historickom kontexte, v rámci uhorského kráľovstva), alebo iba o stredovekých pamiatkach na Slovensku. Pristúpiť k stredovekým dielam možno skutočne z rozličných pohľadov. V našom materiáli nechceme vstupovať do polemík, pretože jeho cieľom je naznačiť širšie aj užšie väzby, predovšetkým vo výtvarnej sfére a k prostrediu, v ktorom fungovali, a prostredníctvom pamiatok podať výstižný prehľad podôb obidvoch slohových celkov.

Pamiatkový fond románskeho i gotického umenia, ktorý sa nám zachoval, nie je úplný; možno skôr predpokladať, že je len zlomkom pôvodného stavu a jeho časť zanikla. Tak aj umeleckohistorické spracovanie torzovitého román-

skeho a o čosi celistvejšieho gotického obdobia nemôže v žiadnom prípade poskytnúť jednoznačný ucelený dejinný obraz.

Na druhej strane už aj v medzerovitejšie zachovanej romanike možno doložiť postupné utváranie a zavádzanie úloh umenia tohto obdobia od diferencovaných funkcií architektúry cez stavebnú plastiku až po rôzne druhy diel zo sakrálnych interiérov. Bolo to podmienené príslušnosťou tohto územia k románskej kresťanskej Európe, v rámci ktorej sa utvorilo funkčné a typologické rozpätie výtvarného prejavu.

Nie celkom jasné však zostávajú architektonické doklady z podstatnej časti 11. storočia – z obdobia, keď sa aj v ostatnej Európe len konštituovali základy budúceho jednotiaceho štýlu. V Bratislave sa v areáli hradu zachovali fragmenty kostola s pravouhlým presbytériom, ale neznámou západnou časťou, datované rámcovo do 11. storočia. Kostol vznikol na základoch veľkomoravskej baziliky a spája sa s ňou sídlo cirkevnej správy. Aj z Nitry, niekdajšieho veľkomoravského sídla, vieme o existencii sakrálnych stavieb: pôsobenie prvých domácich svätcov – sv. Svorada-Ondreja a Benedikta sa viaže s benediktínskym kláštorom na Zobore (neskôr so Skalkou pri Trenčíne), po kanonizácii (1083) ich relikvie uložili v chráme sv. Emmeráma; tak isto koncom 11. storočia obnovili v Nitre biskupstvo. Konkrétna stavebná podoba týchto kostolov však chýba, iba ornamentika niekoľkých kamenných fragmentov (dosť neistého pôvodu) naznačuje talianske filiácie, ale aj spojitosti s otónskymi pamiatkami. Slohovo čistejší je malý súbor kamenných zlomkov, patriacich pôvodne k oblúku chórového zábradlia z Bíne (poloha Apáti, obr. 61), ktorých ornamentika ho zaraďuje k pamiatkam tzv. palmetovej skupiny. Táto slohová vrstva uplatňovala v stavebnej plastike ornamentálne motívy – palmety a páskové pletence. Je známa z viacerých uhorských stavieb okolo polovice 11. storočia a neskôr. Dokladá zrejme širší prúd počiatkov zapojenia kamenárstva do architektúry vo funkcii členiacich i zdobiacich prvkov na plášti stavieb, ale aj v drobných interiérových konštrukciách, ako bol príklad z Bíne.

Podobné funkcie stavebnej plastiky i motívy poznáme najmä zo severoadriatickej oblasti, odkiaľ zrejme palmetovú vrstvu možno odvodiť. Archeologicky zistený pôdorys kostola – jednolodie s apsidou a stopami po základoch západnej empory – naznačuje, že mohlo ísť o vlastnícku stavbu, nasledujúcu vzor panovníckych fundácií.

Vrcholnorománska stavebná štruktúra sa objavuje v strednej Európe na prelome 11. a 12. storočia, alebo krátko predtým. Reprezentuje ju – okrem iných znakov – trojloďová pilierová bazilika s plochými stropmi, na východe s tromi apsidami, jej plášť bol plasticky prečlenený. Ide o typ stavby, všeobecne rozšírený od oblastí pod Alpami, cez Bavorsko až do Poľska. Na Slovensku je tento typ stavby potvrdený iba archeologicky v benediktínskom kláštornom kostole v Hronskom Beňadiku, ktorý založil v r. 1075 Gejza I. Kostol sa nezachoval, zanikol pri gotickej novostavbe v 14. storočí. Aj ďalší benediktínsky kláštor – v Krásnej nad Hornádom pri Košiciach – poznáme iba z archeologických výskumov. Tamojší kostol bol trojloďovou pilierovou bazilikou so štvorcovým chórom, polkruhovou apsidou a dvojicou západných veží. Vznikol na staršom základe niekedy okolo r. 1143 kedy ho vysvätili. Objekt v Krásnej nad Hornádom je azda najucelenejším, dispozične zdokumentovaným románskym

kláštorným súborom u nás. Bol pravdepodobne rodovým kláštorným kostolom Abovského rodu.

Spolu s trojloďovým dvojvežovým typom kláštorného kostola sa v 12. storočí ako jeden z vrcholnorománskych princípov začalo uplatňovať zreliéfnenie stien pomocou lombardských štruktúr. Pre trojicu apsíd kláštorného kostola v Diakovciach (obr. 62) je charakteristické využitie členenia lizénami a viacerými formami vlysov, ktoré sú vymurované z tehál. Vznik diakovského kostola sa často spája až so známym dátumom vysvätenia v r. 1228. Tento letopočet možno považovať za ukončenie úpravy staršej stavby, ktorú len rámcovo možno klásť na začiatok 12. storočia, do blízkosti roku 1103, v ktorom sa tu, v lokalite Waga, uvádza kostol Panny Márie. Staršiu stavbu tu zaiste naznačuje odlišný rytmus časti lizénových pásov, ktoré sa neviažu na reliéfnu sústavu v korune muriva. Zachovaný kostol je dispozičným spojením bazilikových obvodových múrov a haly, zaklenutej krížovými klenbami, ktorá sa dá porovnať s bavorskými halovými trojlodiami. Diakovská hala však má ešte aj vrchné podlažie, ktoré podľa zvyškov nástenných malieb tak isto využívali ako sakrálny priestor. Toto neobvyklé usporiadanie naznačuje, aká premenlivá bola architektúra románskych kláštorných kostolov, hoci vychádzali z dosť úzkej škály pôdorysných schém. Pre regióny na južnom okraji Slovenska sa v Diakovciach potvrdzuje využitie tehál z pálenej hliny jednak ako stavebného materiálu (vedľa zvyčajného kameňa), ale aj ako prostriedku členenia a výzdoby takmer počas celého románskeho obdobia, počnúc prvými dokladmi uplatnenia lombardských systémov na počiatku „vrcholnej“ románskej doby až po neskororománske realizácie. Hoci bezprostredné spojitosti Diakoviec s ďalšími stavbami sú predbežne dokázateľné na základe motívov tehlových vlysov až v 13. storočí (Heď-Čierny Brod, Križovany nad Dudváhom, obr. 63, 64), existencia okruhu tehlových stavieb je nesporne staršia.

V rámci románskeho umenia z územia dnešného Slovenska máme doložené okrem „organických“ konceptov väzby dvojvežovej fasády s bazilikovou trojloďovou schémou i niekoľko príkladov zvláštnych spojení priečelia s dvojicou veží a jednoloďovým interiérom kláštorného kostola. Azda najstarším známym z nich je torzo kostola opátstva sv. Štefana v Bzovíku. Kláštor v lokalite niekedy medzi rokmi 1124–1131 založili pre benediktínov, ktorých ešte v polovici 12. storočí vystriedali premonštráti, druhá z dôležitých reholí celého obdobia. Kým v Bzovíku bolo dvojvežové priečelie s otvorenou pilierovou predsieňou medzi vežami, na ktoré nadviazala plochostropá loď, v Rimavských Janovciach mala dvojvežová fasáda charakter uzavretého bloku vo vnútri s tribúnou. Okrem priečelia s veľkým portálom uprostred sa dôraz kládol aj na vydelenú chórovú časť, ktorá dostala náročnejšiu výzdobu oblúčkovými vlysmi. Dispozíciu tunajšieho chóru zopakovali aj vo farských kostoloch v Gemerskom Jablonci a v zaniknutých Petrovciach. Vytvárajú teda malú uzavretú skupinu, naznačujúcu dosah vplyvu kláštorného kostola z Janoviec. Forma jednolodia s dvojvežovým priečelím, ktorá sa nie celkom oprávnene označuje ako redukovaná bazilika, pretrvala až neskorej romaniky ako jeden z typov kláštorných kostolov (premoštráti v Bíni, obr. 65) a prevzali ju aj náročnejšie farské kostoly (Diviaky nad Nitricou, Krušovce, Holice, Štvrtok na Ostrove), zvyčajne i so západnou emporou. Empory, spolu s dvojvežím, pripomínajú

funkcie tzv. westwerku (s otónskymi východiskami), ktoré zostali naďalej akceptované, pretože zodpovedali predstavám o reprezentácii a vyjadrení patronátneho práva. Empory vedľa niektorých kláštorných kostolov, ktoré fundovali sebavedomí šľachtickí donátori, prenikli i do dedinských stavieb, kde pre miestneho zemepána napĺňali obdobný účel.

Samotné dedinské kostoly predstavujú pre dejiny románskeho umenia zvláštnu sféru. Uchovanie existujúceho repertoáru foriem i funkcií tu malo odlišnú intenzitu ako v prípade kláštorného či iného vyššieho cirkevného prostredia, ktoré bolo pevnejšie a preukázateľnejšie prepojené so štýlotvornými centrami. Dedinské kostoly, viazané tradíciou aj konzervatívnosťou si do sklonku 13. storočia udržiavali románsky charakter. Z tohto dôvodu pre ne nie veľmi platia štýlové vývinové medzníky: ich základná štruktúra sa vytvárala ešte v predrománskom období a pretrvávala do čias, kedy sa najmä v mestách výraznejšie presadili gotické princípy. Pre túto relatívnu ustálenosť možno dedinské románske kostoly a ich výzdobu posudzovať bez členenia podľa štýlového vývinu, hoci naň nesporne reagovali. Ešte kráľ Štefan I. vydal nariadenie, aby si desať dedín postavilo spoločný kostol. Tento christianizačný zámer sa najskôr nenaplnil, hustá sieť dedinských farských kostolov, ktoré dnes tvoria prevažnú väčšinu dokladov našej románskej architektúry, vznikala len postupne. Ich geografické rozloženie odzrkadľuje postupnosť christianizácie a osídľovania. Početná skupina týchto stavieb je skoncentrovaná na území Nitrianska a na juhozápade Slovenska, kde nesporne existovala kontinuita so starším osídlením a kresťanskými misiami. Mnohé tunajšie stavby patria ešte do 11. storočia (Párovce, Kostoľany pod Tribečom, obr. 66, Dražovce, obr. 67 Boldog, Kopčany), prípadne do nasledujúceho (Varšany, Pominovce, Klížske Hradište), kedy už staršie kostoly aj upravovali (napríklad – vložením empory, ako sa stalo v Dražovciach). Najpočetnejšie sú ich stavby z 13. storočia, zoskupujúce sa do niekoľkých väčších regionálnych okruhov.

V strednej Európe sa ešte v predrománskom období sformovali dva základné typy malých dedinských kostolov s elemetárnou pôdorysnou osnovou – pozdĺžne jednolodie (s polkruhovou apsidou alebo s priamo uzavretým presbytériom) a kruhový typ – rotunda, z ktorých vychádzali aj ďalšie románske obmeny. Na ich bohatšiej siluete i hmotovej skladbe sa podieľali veže, umiestnené buď v osi západnej fasády, alebo v iných situáciách, ktorých výsledkom boli nesymetrické zoskupenia stavebných hmôt. Okrem apsíd len málokedy boli zaklenuté. Ich interiéry však v západnej časti mohli dopĺňať rôzne formy tribún, vyplývajúcich z vlastníckeho (patronátneho) práva. Empory sa buď spájali s vežou do jednotného útvaru, mohli mať aj podobu galérie, alebo sa skrývali za viacpodlažným arkádovým panelom. Nemuseli byť vždy murované, niekedy postačovala iba ich drevená konštrukcia.

Na diferencovanejšie východiská poukazujú pôdorysné riešenia centrál: okrem jednoduchých kruhových stavieb (bez apsidy i s jedinou apsidou), ktoré prevažujú (Bratislava, osada sv. Mikuláša, Bijacovce, Skalica, obr. 68, Michalovce), zložitejšie štruktúry predstavujú štvorkonchové formy (Trenčín, Chrasť nad Hornádom), alebo kruhové dispozície vložené do pravouhlého bloku (Dechtice), prípadne schémy rešpektujúce pozdĺžne dispozície, vložené do kruhového obrysu (Šivetice): Medzi funkciami centrál prevažuje farské využitie, na staršiu,

predrománsku tradíciu poukazujú zas hradné kaplnky ako súčasti opevnených panských sídel i cintorínske stavby. Nie vždy je ale funkcia centrál jednoznačná a dostatočne objasnená. Príkladom je rotunda v Bíni, kde pôdorys so sústavou dvanástich ník na vnútornom obvode korešponduje so zasvätením dvanástim apoštolom. Rotunda mohla mať komplikovanejšie liturgické využitie, vyplývajúce z jej tvaru i umiestnenia v areáli kláštora s ďalším kostolom.

V dedinských sakrálnych stavbách sa nám zachovala pomerne široká škála prejavov kamenárstva, a to i takých, ktoré v súdobých náročnejších architektúrach nemáme potvrdené. Podľa vidieckeho „odlesku" môžeme usudzovať o formovaní portálov a ich výzdoby, ale aj o ďalších funkciách plastického prejavu, tvoriacich integrálnu súčasť architektickej plastiky alebo podieľajúcich sa na zariadení kostola, ako boli krstiteľnice. V kamenárskej výzdobe portálových celkov sa uplatnila skôr jednoduchá symbolika (doplňaná ornamentikou), najčastejšie s motívom reliéfneho kríža, ktorá je doložená na preklade vstupu v Boldogu už v 11. storočí, tradovaná potom až do 13. storočia, ako to poznáme zo Zemplína i Spiša. Niekedy v portálových tympanónoch úlohu kamenárstva nahradilo maliarstvo, ktoré mohlo využiť aj figurálnu – obrazovú – ikonografiu, ako to bolo na mariánskom tympanóne vo Veľkej Tŕni v Zemplíne.

Pamiatky románskeho nástenného maliarstva máme opäť zachované takmer výlučne z dedinských stavieb, hoci podiel tejto disciplíny na výzdobe architektúry musel byť pôvodne dosť výrazný. Aj tu sú celistvejšie výmaľby s rozsiahlejším ikonografickým programom vzácne. Patrí k nim predovšetkým výzdoba kostola v Kostoľanoch pod Tribečom – na stene presbytéria s Majestas Domini a v lodi s epickými obrazmi mariánsko-kristologického cyklu i starozákonnými témami. Kostolianske maľby už pre ich umiestnenie v dedinskom kostole a tiež pre viaceré nezvyčajné obrazové schémy, (napríklad pre vyobrazenie troch kráľov ako mágov) a tak isto pre výraznú kresbovú štylizáciu považovali niektorí bádatelia za neskororománske. Nachádzali v nich prejavy rustikálnosti a archaizmu, „odvoditeľné" z dedinského prostredia. Pravdepodobnejší je predpoklad, že maľby sú staršie a súvisia so vznikom kostola v 11. storočí, kedy obec patrila Zoborskému kláštoru. Odzrkadľujú formové a ikonografické prvky pred vyhranením románskych maliarskych skôl, čo môže vysvetľovať ich konzervatívny ráz. Kostolianska výmaľba je takto jednou z najstarších v stredoeurópskych krajinách.

Aj interpretácia ďalších dokladov nástennej maľby nie je celkom bez problémov: ide často o fragmenty (napr. nálezy z Párovieb, prevdepodobne tiež z 11. storočia), alebo maľby bez jasnejších slohových súvislostí, napr. pašiový obraz v Dechticiach, opäť formovo rustikálny (obr. 69). V jeho ikonografii možno nájsť už aj františkánske motívy, ktoré ho zaraďujú až do pokročilého 13. storočia. Legenda sv. Margity a časti pašiového cyklu zo Šivetíc patria pravdepodobne tak isto do tohto obdobia (kedy aj do maliarstva začali sporadicky prenikať nové, gotizujúce motívy). Ich maliar čerpal z rôznych obrazových predlôh, ktoré však dokázal spojiť do jednotiaceho rozprávačského celku. S výrazným prúdom byzantinizmu na začiatku 13. storočia súvisia postavy apoštolov z rotundy v Bíni, ktorých výnimočná výtvarná úroveň v porovnaní s inými pamiatkami pripomína, že aj nástenné maliarstvo, podobne ako ostatné druhy umenia, mohlo byť kvalitatívne diferencovanejšie.

V období okolo r. 1200 a v prvých desaťročiach 13. storočia v architektúre, ale aj v kameňosochárstve možno pozorovať výrazné oživenie, znamenajúce jednak rozšírenie produkcie, ktoré sprevádzalo rozvrstvenie variácií štýlu. V stredoeurópskych oblastiach sa obdobie po r. 1200 a súčasne fáza štýlu, ktorá s ním súvisí, označuje ako neskororománske. Táto fáza má mnohoraké podoby a vyznenia: v mnohom je doznievaním starších štýlových tendencií, ktoré časti románskeho vývinového smerovania prepožiavajú konzervatívny charakter. Avšak súčasne je stretaním sa s novými, gotickými princípmi. Už toto stretanie má veľmi rozmanitú povahu, málokedy je bezkonfliktné a jasné. Stavebné typy na začiatku 13. storočia sa však len málo zmenili, v architektúre viac vzrastal význam plastických a ornamentálnych zložiek. Až z tohto obdobia sú zachované preukaznejšie pokusy o figurálnu stavebnú plastiku, ktorú dokumentujú najmä tzv. torzo s donátorom z Nitry i hlavice z Bíne.

Zdroje nového slohu – gotiky, pôvodom z korunnej zeme Francúzska, z ktorých čerpalo územie Slovenska. neboli priame, francúzske, ale sprostredkované – najmä nemeckým prostredím i modifikáciami v Porýní i Sasku. Pamiatky zachované z územia Slovenska však poukazujú viac na kontakty so susediacimi regiónmi – s Rakúskom, Čechami či Sliezskom a tiež na väzby vo vnútri Uhorska. Takmer celé 13. storočie charakterizuje aplikovanie gotických kamenárskych detailov – najmä klenbových konštrukcií a novej ornamentiky do zdomácnelých stavebných typov, koreniacich v románskom období, vrátane utvárania priestoru či proporcií stavieb. Podiel gotických inovácií v tradičných stavebných štruktúrach bol menlivý: i preto u nás nemožno viesť presnejšiu hranicu medzi starým, románskym, a novým, nastupujúcim gotickým slohom. Pre dejiny umenia má dôležitý historický medzník – tatársky vpád v r. 1241, ktorý sa v staršej literatúre považoval za kľúčový zlom aj vo výtvarných dejinách krajiny, iba sekundárny význam. Po ňom sa charakter tunajšieho umenia postatnejšie nezmenil, hoci obdobie po tatárskom pustošení sprevádzala vlna obnovy a stavebných aktivít, zvlášť v oblasti fortifikácií, výstavby miest i dosídľovania vidieka, čo samozrejme prinášalo aj nové úlohy pre sféru architektúry i ďalších výtvarných druhov.

Iniciatíva recepcie gotiky v stredoeurópskych krajinách sa spočiatku koncentrovala na niekoľko výnimočných realizácií z dvorského prostredia. Ich pôsobenie zasiahlo i pamiatky Slovenska. Takým už okolo roku 1200 bol kráľovský hrad s palácovou kaplnkou v Ostrihome, kde využili francúzske formy i konštrukcie. Zakrátko nato, okolo r. 1217, kamenári rovnakej dielne stavali kláštor premonštrátov v neďalekej Bíni, ibaže výsledok mal viac-menej neskororománsky výraz, bližší stredoeuópskemu chápaniu šľachtického objednávateľa stavby. Rebrové klenby pod emporou i v lodi kostola sprevádzala tradičnejšie orientovaná dekoratívna stavebná plastika.

Ozveny architektúry dolnorakúskych cisterciánskych kláštorov, ktoré podporovali Babenbergovci, zasiahli začiatkom 13. storočia konštituujúce sa stredoslovenské banské mestá. Viaceré kostoly v Banskej Štiavnici a jej okolí majú jasne formulovaný pôdorys, nie však cisterciánskeho typu, ale blízky románskym bazilikám. Boli vybavené jednoduchými typizovanými detailami (vrátane rebrových klenieb), zodpovedajúcimi možnostiam rýchlej realizácie, ako to zrejme vyplynulo z nárokov vybaviť dynamicky sa rozvíjajúce osídlenie sakrálnymi stavbami.

Náročnejšiu kamenársku výzdobu má kostol premonštrátov v Šahách, priamo ovplynený českými přemyslovskými stavbami z druhej štvrtiny 13. storočia. Ďalší výtvarne kvalitnejší portál z Ilije poukazuje na činnosť dielne, pôsobiacej na uhorsko-rakúskom pomedzí, ktorá vo svojom bohatom neskororománskom dekoratívnom aparáte využívala aj gotizujúce detaily. Okrem stavebnej plastiky či klenieb bývali portály miestom, kde možno pozorovať udomácňovanie princípov vychádzajúcich z francúzskych katedrál.

Staršia literatúra pripisovala veľký význam pri šírení gotiky cisterciánom, ktorí sa nazývali pioniermi tohto slohu. Tak isto pomerne rozšírená bola predstava o existencii osobitého cisterciánsko-burgundského prúdu v rámci ranej gotiky. Ukazuje sa však, že úloha cistreciánov v tomto smere nebola až tak dominantná. Naznačuje to aj príklad opátstva v Spišskom Štiavniku (založené r. 1223), kde sa pôdorys kostola pridržiaval rehoľných zvyklostí (využil sa tu východiskový burgundský typ), ale realizácia stavby poukazuje na sliezsko-poľské, t. j. necisterciánske zdroje, šíriace naturalistickú ornamentiku, vzdialene pochádzajúcu z klasických katedrál, najmä z Remeša. Určovali ju teda iné, bližšie – stredoeurópske – výtvarné vzťahy. Kamenári dielne, ktorí kostol v Štiavniku stavali, pôsobili potom na celom rade menších chrámov v spišských obciach. Pomáhali tak vytvárať jeden z vyhranených regionálnych stavebných okruhov počiatku gotiky na území dnešného Slovenska, ešte nie celkom zbavený romanizujúcich foriem, ktorý svoju výtvarnú súdržnosť udržal až do začiatku 14. storočia. Zdrojom tradičnejších detailov bola v regióne stavba prepoštského kostola na Spišskej Kapitule (obr. 73) aj rozľahlého komitátneho hradu, ktoré vznikali súbežne so Spišským Štiavnikom. Reťazovitá výstavba dedinských jednolodí na Spiši súvisela s dosídľovaním tohto územia. Aktuálne výtvarné princípy v nich prenikali až po skromné vidiecke prostredie a nadobúdali tu často zvláštne rustikálne zafarbenie.

Okrem Spiša a okolia banských miest podobné regionálne viac-menej uzavreté okruhy poznáme aj z iných oblastí Slovenska, nie vždy však možno presnejšie určiť ich východisko. V Liptove, okrem možných kontaktov so Spišom, časť tvaroslovného repertoáru dedinských kostolov súvisí s bazilikovým farským kostolom v Liptovskom Mikuláši, stavaným okolo r. 1280. V Turci zas dominuje vplyv znievskeho premonštrátskeho kostola, založeného r. 1251. V Gemeri priamy zdroj tamojších dedinských kostolov nie je známy. Dedinské kostoly 13. storočia boli zvyčajne jednoloďové, s rebrovou klenbou iba v presbytériu (často s jediným poľom klenby), ktoré mohlo mať polygonálny alebo rovný uzáver. Od podobných, rovnako skromných románskych dedinských kostolov ich odlišuje len výraznejší podiel kamenárskej práce na súčastiach rebrových klenieb – konzolách, svorníkoch a na portáloch či pastofóriách. Napriek jednoduchosti dedinské kostoly tohto obdobia naznačujú intenzívne a rozsiahle prenikanie gotiky na územie dnešného Slovenska. Na jeho južnom okraji, v oblasti s tradíciou tehlovej architektúry, sa často aj rebrové klenby vytvárali z tehál spolu s ostatnými murivami. Elementárne klinové rebrá i ďalšie články z tehál – konzoly, sedilie – využili napríklad pri stavbe nového polygonálneho presbytéria v Šamoríne, pravdepozobne zo 60. –70. rokov 13. storočia.

Dokladom zvláštnej syntézy princípov zdomacneného románskeho staviteľstva a nového tvaroslovia nie je len sféra dedinskej tehlovej architektúry, ale

už v počiatkoch prenikania gotickej architektúry do miest sa niekedy siahalo popri „dovezenom“ aparáte k udomácneným starším stavebným typom. Naznačujú to prvé stavby mendikantov. Najstaršia podoba kostola klarisiek v Trnave sa len málo odlišovala od iných sakrálnych stavieb z okolia mesta. Bol jednoloďový, s krátkym kvadratickým chórom (s rebrovou klenbou), rovnako ako súbežne – pred polovicou 13. storočia – stavaný chrám v neďalekej Kaplnej (naviac tehlový stavebný materiál obidva kostoly zaraďuje do skupiny regionálnej tehlovej architektúry). Iba západná tribúna mníšok u klarisiek určovala osobitnú funkciu kostola.

Až ku koncu 13. storočia prijali žobravé rehole typ chrámu s chórom v podobe kaplnky, ktorý mal polygonálny uzáver, vybavený bol sústavou rebier, stavebnou plastikou, kružbami v oknách a zvonka opornými piliermi. V duchu ideálov chudoby a jednoduchosti, propagovaných rehoľami mendikantov k architektonicky náročnému chóru sa pripájala priestorná loď s plochým stropom. Takýto chrámový typ používali žobravé rehole v celej strednej Európe. V Bratislave ho zastupuje františkánsky kostol (vysvätený 1297) s bohatou naturalistickou ornamentikou v chóre i na západnom portále, v Košiciach kostol dominikánov, stavaný od konca 13. storočia.

Pôsobenie žobravých reholí a výstavba ich kostolov je vždy príznakom mestského charakteru osídlenia. Nachádzajú sa vždy na okraji pôdorysov miest, neďaleko hradieb. Žobravé rehole sa začali v našich mestách usadzovať už pred polovicou 13. storočia. V Trnave už od počiatkov mesta sídlili nielen klarisky, ale aj františkáni a dominikáni, v Bratislave františkáni a klarisky, v Košiciach okrem dominikánov aj františkáni. Nie vždy sú však známe aj najstaršie formy ich kostolov a kláštorov, ktoré časom prestavali. V Levoči, v jednom z najdôležitejších miest Spiša, začali minoriti stavať svoj chrám v roku 1309 (obr. 71). Mal zaklenutú nielen chórovú časť, ale aj zhromažďovací priestor mestskej pospolitosti: tunajšie trojlodie, poučené stavbami rakúskych i saských mendikantov, koncipovali ako halu, ktorá od začiatku 14. storočia až po koniec gotiky sa stala vplyvným priestorovým riešením aj pre mestské farské kostoly. Tento typ uprednostnili aj levočskí mešťania tým, že skôr rozostavaný farský kostol, vznikajúci uprostred pravouhlého námestia, stavali v 14. storočí ďalej a dokončili ho ako halový, resp. pseudohalový útvar. Levočský príklad nasledovali mestské kostoly v Spišskej Novej Vsi a Gelnici. Levočská dielňa prestavala v regióne aj mnohé staršie jednolodia na dvojloďové halové chrámy, ktoré vytvárajú na Spiši osobitý výtvarný okruh. Jeho jednota, rovnako úctyhodný počet príbuzných riešení, je i v širších dobových stredoeurópskych súvislostiach pozoruhodným javom.

Aj ďalšie formujúce sa mestá pristúpili od konca 13. storočia a začiatkom nasledujúceho storočia k stavbe farských kostolov, zodpovedajúcich rozmermi i vybavením ich narastajúcemu významu. Iba málokde si však zachovali pôvodný stav z tohto obdobia. Stavby farských kostolov v mestách na Slovensku postupovali jednak dosť pomaly, alebo ich neskôr výraznejšie rozšírili a prestavali. V mnohých z nich (v Prešove, Kremnici, Štítniku, Bratislave) však aspoň niektoré detaily – úseky prípor a ďalších článkov i osamelé konzoly – naznačujú pôvodne staršie založenie. Už v tomto období sa utvárajú základné znaky mestského urbamizmu s koncipovanou uličnou sieťou a trhovým námestím,

vznikajú hradby s bránami, zaisťujúce obranu a zároveň sa stavajú i náročnejšie domy mešťanov, často odrážajúce tvaroslovie zo sakrálnych architektúr. Z hľadiska zvláštnej funkcie do mestského organizmu sa ako sociálna inštitúcia začleňujú špitály s kostolmi, umiestnené zväčša na okrajoch pôdorysu sídel, ktoré napriek tomu, že mali nenáročné jednoloďové dispozície a skromnejšie výtvarné formy, dokresľujú aktuálne slohové prúdenia. Platí to najmä o špitálskych kostoloch v Trnave, Kremnici, Banskej Bystrici i Štiavnici, ktoré poznáme v ich viac-menej autentickej podobe. K „malým" realizáciám v mestách patrili i karnery, napĺňajúce funkciu cintoríských kaplniek. Previazané boli s areálmi farských kostolov, kde sa objavovali najmä pod vplyvom rakúskeho prostredia už od románskej doby. Vedľa starších, z okruhu banských miest (Kremnica, Štiavnica), pokračujúcu tradíciu naznačujú karnery v Skalici či Trenčíne. Priame rakúske vzťahy potvrdzuje i kaplnka sv. Kataríny (1325) z dvorca heiligenkreuzských cisterciánov v Bratislave. Z Bratislavy poznáme aj súkromné kaplnky z honosných patricijských domov: na ich existenciu poukazujú nálezy architektúry oltárnych ník alebo nástenných malieb, ktoré nahrádzali oltárne retábulá.

Kameňosochárske zložky architektúry sa obmedzovali dosť dlhý čas iba na rastlinnú ornamentiku, šírenú v niekoľkých vlnách a variáciách z katedrálových východísk; figurálne vyobrazenia boli iba skromnou súčasťou stavebnej plastiky – na svorníkoch i konzolách. Figurálne portály absentovali úplne. Nástenné maliarstvo i rezbárstvo, nielen u nás, ale v celom stredoeurópskom priestore, zasa pomerne rýchlo reagovalo na ikonografické typy ale aj formálne riešenia francúzskeho pôvodu. Namaľované rady apoštolov pod baldachýnmi zo stien malého kostola v Žiline-Závodí pripomínajú katedrálové schémy. Maliar (niekedy okolo r. 1300) ich poznal z bližších, nemecko-rakúskych predlôh, ktoré obsahovali ešte prvky tzv. lámaného štýlu, ktorý v stredoeurópskom maliarstve znamenal jednu z včasných reakcií na gotické podnety. Podobnú tému spracoval iný maliar v presbytériu kostola v Martine (krátko po r. 1300) o mnoho jemnejšie, otvorene gotickejšie. Pomerne celistvo je zachovaná aj výmaľba v Šamoríne (prvá polovica 14. storočia), kde sa okrem galérie apoštolov na klenbe i stenách uplatnil aj mariánsko-kristologický cyklus. Spomenuté maľby, zachované v menších kostoloch, len medzerovite naznačujú, aké výrazné postavenie dostalo maliarstvo vo výzdobe novoznikajúcich stavieb, kde stále dominovali plochy stien – ako v románskom období – poskytujúce maľbe možnosť existencie. Tak isto dokladajú, že formové inovácie, reprezentované najmä aktuálnym lineárnym štýlom, sa rozšírili aj do vidieckeho prostredia. Vedľa západoeurópskej orientácie v maliarstve existovali aj južné, talianske spojitosti, odzkadľujúce pretrvávajúci význam tamojších maliarskych centier, obnovený najmä františkánskou zbožnosťou. V počiatočnom období gotiky obsahoval taliansky prúd aj mnoho byzantinizujúcich motívov, ktoré dokladajú maľby v Dravciach, Čečejovciach (obr. 72) a v Spišskej Kapitule (obr. 73). Posledná spomenutá maľba, zobrazujúca korunováciu kráľa Karola Róberta, naznačuje i možnosti využiť obraz ako politicky motivovaný propagačný prostriedok. Takouto aktualizáciou sa stala aj rozšírená tematika legendy kráľa Ladislava, spájajúca rytierske ideály stredoveku s propagáciou kultu domácich, uhorských dynastických svätcov. Jej najstaršie vyobrazenie poznáme z ob-

dobia okolo r. 1280 z Veľkej Lomnice. Obľubu tohto námetu v 14. storočí dokazuje množstvo pamiatok z Gemera a iných regiónov dnešného Slovenska (obr. 74).

Francúzske katedrály sa stali predobrazom gotického rezbárstva: plastiky madon vo svojej genéze siahajú k figurálnym portálom, z ktorých sa vydelili ako typ samostatnej kultovej sochy. Najstaršou z nich je snáď Madona z Vajnor (pred r. 1300), z nasledujúceho storočia sú známe mnohoraké obmeny témy lásky matky a syna, ktorej stvárnenie sprevádza proces formového a výrazového zjemňovania, smerujúci k idealizácii, naplnený v madonách tzv. krásneho slohu (okolo r. 1400 a neskôr). Tieto formové premeny dokladajú madony zo spišských kostolov – socha zo Strážok (1330), plastika z Toporca (prvá polovica 14. storočia), Madona z Ruskinoviec až po Madonu z Lomničky (po r. 1400). Zo Spiša – z Vojňan – poznáme aj náš najstarší stredoveký oltár (pred r. 1300), ktorého reliéfne figúry majú zas vzdialené katedrálové náznaky. Rovnako zo Spiša sú i včasné Ukrižovania (Huncovce, pred r. 1300; Matejovce, okolo r. 1330; Levoča, po r. 1350), odrážajúce vplyvy nemeckého sochárstva. Možno v nich pozorovať stupňovanie výrazu i zámer vyjadriť ľudské utrpenie.

Po úvodnom mnohotvárnom období recepcie gotiky u nás možno 14. storočie označiť za fázu zbližovania a vyrovnávania s neďalekými stredoeurópskymi centrami, kam sa začali presúvať vývinové procesy, určujúce charakter umenia. Už v tomto období, zvlášť však od polovice 14. storočia, možno sledovať veľmi rýchlu výmenu skúseností a vzájomné reakcie práve v tomto užšom stredoeurópskom priestore. Zapájalo sa do nich aj územie Slovenska. Procesy približovania centier i regiónov potom viedli k formovaniu internacionálneho slohu okolo roku 1400 a ich zavŕšením sa stala i veľká záverečná fáza slohového vývinu – neskorá gotika. Takto sa v 14. storočí najmä pre západnú i strednú časť Slovenska stali dominujúcimi kontakty s viedenskou gotikou. Išlo buď o priame kontakty, vychádzajúce z huty kostola sv. Štefana, alebo sprostredkované menšími rakúskymi strediskami. V Bratislave sa viedenská gotika prejavila na niekoľkých sochárskych dielach, alebo na nerozsiahlych, ale kvalitných architektonických realizáciách, v ktorých tak isto ako vo viedenskej hute sa integrálne spájali obe disciplíny. Okolo polovice 14. storočia vznikla konštrukcia veže kostola klarisiek so sochárskou výzdobou, takmer súčasne severný portál Dómu sv. Martina s figurálnym tympanónom, vyobrazujúcim sv. Trojicu, i prejazd radnice spolu s kaplnkou nad ním (obr. 76). Ani po polovici storočia (okolo r. 1361) nemožno vysvetliť kaplnku sv. Jána, pristavanú ku kostolu františkánov, bez priznania podielu viedenského sochárstva i architektonického tvaroslovia (najmä z tamojších minoritov), hoci nadväzuje na starší pôdorysný typ dvojpodlažných súkromných kaplniek s francúzskou genézou.

Z veľkých stavebných podujatí druhej polovice 14. storočia najvplyvnejšia bola novostavba kláštora v Hronskom Beňadiku (obr. 77), modifikujúca viedenský princíp stupňovitého chóru a svojím halovým trojlodím nadväzujúca na rad rakúskych pamiatok. Vplyvy tvaroslovia z Beňadiku možno rozpoznať na farských kostoloch v Hlohovci, Trnave, ako aj na hradnom kostole v banskom zlatom meste – v Kremnici, kam siahali ekononické záujmy bohatého kláštora (obr. 78). S Hronským Beňadikom súvisí jedno zo zásadných diel internacionálneho slohu – oltár Kalvárie, ktorý v r. 1427 namaľoval Tomáš

z Kluže. Čerpal z pražského dvorského umenia čias Karola IV. i Václava IV., kedy vznikala osobitá štýlová syntéza prejavujúca sa elegantnými, až manierističkými formami a exponovanými, mystikou i poéziou ovplyvnenými obsahmi, pre ktorú sa oprávnene nazýva *krásnym slohom*.

Do Uhorska sa princípy internacionálnej gotiky dostávali z rôznych smerov: boli to nielen pražské, ale aj rakúske centrá – Viedeň i Salzburg, na severe poľské zdroje, dôležité pre Spiš a východné časti územia, ktoré ďalej rozvíjali krehké umenie tohto prúdu. Jej prejavy zasiahli všetky druhy umení a jeho objednávateľmi popri dvore sa stali šľachtici, rehole, bohaté mestá i dedinské farnosti. Sochy „krásnych" piet nájdeme u františkánov v Bratislave (obr. 70) i vo farskom kostole v Bardejove, krásne madony v trnavskom špitáli, u minoritov v Levoči alebo spišskej Lomničke.

České iluminované rukopisy mohli byť predlohami pre bohaté cykly nástenných malieb v Levoči – u minoritov i u sv. Jakuba, kde sú zastúpené viaceré odtiene maliarstva z prelomu 14. a 15. storočia. Podobné zdroje využili na výmaľbe v Ponikách (1415) s komplikovanou mystickou ikonografiou. Z Poník poznáme aj maľované tabule, zrejme torzá hlavného oltára, ktoré spolu s ďalšími (levočská predela, doska z Bátoviec) sú najstaršími pamiatkami tohto druhu z územia dnešného Slovenska. Postavy prorokov z ponických tabúľ prezrádzajú české inšpirácie, pravdepodobne priamo dielom Majstra třeboňského oltára.

Vzácne ucelený súbor nástenných malieb sa zachoval v mnohých gemerských kostoloch, kde koncom 14. storočia pôsobila dielňa, nadväzujúca nielen na skoršie talianske zdroje, ale čerpajúca aj z novších vrstiev trecenta. Vandrujúci maliari rozšírili tento italizujúci štýl, charakteristický živými epickými výjavmi aj do Turca, Liptova i okolia Zvolena.

Novostavba Kostola sv. Alžbety v Košiciach (obr. 79), začatá azda ešte koncom 14. storočia, sa stala najrozsiahlejším stavebným podujatím tohto obdobia, reprezentujúcim princípy internacionálnej gotiky: zhrnula formálne riešenia z pražského parlérovského okruhu i súdobej viedenskej architektúry a sochárstva (obr. 79). Bez vplyvu tu neostali ani juhonemecké pôdorysné a klenbové motívy, poukazujúce na neskorogotické dokončovanie stavby. Zložitá dispozícia kostola z katedrálovej tradície akceptovala iba dvojvežové priečelie (ktoré zostalo nedokončené), kým krížový pôdorys, rozšírený o kaplnky, má centralizujúci, nekaterdálový charakter. Košická verzia katedrály mala prenikavý nadregionálny vplyv, z tunajších riešení čerpali v Krakove i Sedmohradsku. I v samotných Košiciach vytvorili sochárski majstri vedľa troch zložitých portálov z dómu i portál františkánov s príbuznou stupňovitou výstavbou a živým epickým jazykom reliéfov (obr. 80). Dlhotrvajúca stavba kostola zásobovala kamenárskymi detailami i početné kostoly východného Slovenska takmer až po záver gotiky.

Krátko po Košiciach (okolo 1423) sa v Bratislave začalo s realizáciou náročného projektu – prestavbou hradu spojenou so zámerom vytvoriť z neho reprezentačné sídlo kráľa Žigmunda. Siahli pritom k typu najmodernejších opevnených sídel, k talianskemu kastelu so štyrmi krídlami, nárožnými vežami a vnútorným slávnostným dvorom, ktorý už predtým využili pri stavbe loveckých zámkov kráľa Ľudovíta vo Zvolene (okolo 1370) a vo Vígľaši. Z paláca sa zachovalo iba torzo, výtvarné kvality stavby ale v dostatočnej miere potvrdzuje množstvo kamenárskych fragmentov – stavebných článkov i figurálnych konzol

a tiež jedna zo vstupných veží opevnenia – tzv. Žigmundova brána (obr. 81). Jej prejazd má sieťovú klenbu parlérovského druhu, fasáda monumentálny zdobený portál. Zároveň sa v Bratislave stavalo nové halové trojlodie farského kostola sv. Martina (dokončené 1452, obr. 75). Jeho predpokladaný autor, Hans Puchsbaum z viedenskej huty, na jeho zaklenutí okrem sieťového obrazca použil motív krúženého úseku rebra. Sú to výtvarné detaily, signalizujúce nástup neskorogotického umenia, charakteristického svojou malebnosťou i iracionálnosťou, ktoré sú v ostrom protiklade voči konštruktívnosti a jasnosti skorších vývinových podôb gotiky. V tomto období sa Slovensko i celé Uhorsko ešte viac ako predtým previazalo s umením Viedne: v roku 1459 na regensburskom rokovaní kamenárskych majstrov deklarovali záujmové sféry a pôsobnosť vedúcich stavebných hút pre celú zaalpskú Európu; viedenskej hute sa priznali „východné" teritóriá. Viedenskí architekti dodávali na Slovensko plánovú dokumentáciu – takto dvojpodlažnú pohrebnú kaplnku rodiny Zápoľskovcov vo Spišskom Štvrtku (okolo r. 1473) stavali podľa návrhu H. Puchsbauma (obr. 82). Korešpondovali o možných zákazkách (Lozenz Spenning, ktorý mal stavať, ale napokon zrejme neprijal ponuku dostavať chór bratislavského dómu). Štefan z Košíc, jeden z majstrov, pôsobiacich po polovici 15. storočia, (ktorý v košickom dóme staval niekoľko kaplniek a upravoval presbytérium v Bardejove), bol vyškolený vo Viedni.

Vo sfére maliarstva i sochárstva počas postupujúceho 15. storočia hlavnú úlohu dostali krídlové oltáre, na ktorých sa spočiatku ešte jasne oddeľovali maliarske a rezbárske zložky, neskôr, na sklonku storočia, smerovali k prestupovaniu oboch výtvarných druhov s veľkorysou rezbárskou architektúrou. Hoci tradícia krásneho slohu v nich doznievala pomerne dlho, postupne sa v maľbe i sochárstve začali presadzovať realistické prvky a v ornamentike oltárov i naturalistické detaily, prevzaté z kamennej „veľkej" architektúry. Krídlové oltáre sa tematicky viazali na udalosti cirkevného roka, v bohatých rozprávačských cykloch obrazov i reliéfov predstavovali život Krista a Márie, legendy svätcov – patrónov profesií či pomocníkov v ľudskom súžení. Ich hlavným objednávateľom boli mešťania, cechy i cirkevné spoločenstvá. Vytvárali ich hlavne cechové – mestské i cirkevné dielne, pôsobiace v mnohých lokalitách, využívajúce jednak vzorníkové, neskôr i grafické predlohy z prostredia nemeckého umenia. Niektoré dielne dokážeme lokalizovať do prostredia kláštorov v Hronskom Beňadiku, Okoličnom alebo prepošstva v Spišskej Kapitule. Z cechových dielní poznáme pôsobenie kremnickej dielne, ktorá zásobovala i ostatné banské mestá i dediny tohto regiónu, i dielne v Levoči a Košiciach. Hoci dodnes z pôvodnej, zaiste bohatej produkcie oltárov, poznáme iba malý zlomok, v niektorých kostoloch Šariša či Spiša sa zachoval ich väčší súbor ešte v autentickej, neskorostredovekej situácii. Najpresvedčivejším dôkazom je farský kostol sv. Egídia v Bardejove s jedenástimi oltármi,stojacimi na pôvodnom mieste.

Nad často anonymnou produkciou vyniká tvorba rezbára, ktorý je známy pod menom Majster Pavol z Levoče, pôsobiaceho na začiatku 16. storočia na Spiši. O jeho autorstve (možno z mladosti) sa uvažuje aj v prípade oltára sv. Barbory v Banskej Bystrici. Predpokladá sa tiež jeho pobyt v Krakove, kde poznal dielo jedného z najväčších sochárov neskorej gotiky Víta Stossa, ktoré

sa stalo východiskom jeho jasne identifikovateľného autorského štýlu, spájajúceho záujem o realistický detail (prejavujúci sa v typike tvárí) s veľkoryso rezanými tvarmi drapérií, zahaľujúcimi figúry. Popri jeho najznámejšom i najrozmernejom diele – hlavnom oltári levočského farského kostola (1507–1518) tvoril, často s dieľňou a pomocníkmi, pre Spišskú Sobotu (oltár sv. Juraja, 1516), Chyžné na Gemeri (oltár sv. Anny, 1508), Bardejov i Prešov, odkiaľ poznáme niekoľko jeho solitérnych plastík (obr. 83).

Súčasníkom Pavla z Levoče bol v banských mestách majster, ktorého označujeme iba pomocným menom – monogramom MS (obr. 84). Signoval ním jednu z tabúľ oltára, ktorý roku 1506 vytvoril najskôr pre hradný kostol v Banskej Štiavnici (s témou Zvŕtvychvstania). Väčšina oltárnych tabúľ sa dostala do zahraničných zbierok; na Slovensku, vo Svätom Antone neďaleko Banskej Štiavnice, zostala jediná, zobrazujúca Narodenie. O tomto maliarovi vieme veľmi málo, patrí však k najvýznamnejším postavám umenia neskorej gotiky, ktorú obohacoval o poznanie renesančných objavov – krajiny i štúdium prírody. Jeho krajiny i prírodné detaily, rovnako ako aj drobné žánrové scény napriek tomu, že pôsobia ako realistické či náladotvorné, skrývajú v sebe zložitú symboliku, odkazujúcu k biblickým témam jednotlivých obrazov oltára. V nich raz v lyrickom, inokedy v tragickom osobnom prežívaní novozákonných dejov zostáva Majster MS spätý viac s umením konca stredoveku ako s nastupujúcou renesanciou.

Z Banskej Štiavnice okrem tabúľ Majstra MS poznáme aj skupinu sôch ženských svätíc, ktoré pravdepodobne pochádzajú zo skrine iného oltára, možno z kostola sv. Kataríny. I tieto sa výnimočnou kvalitou, individualizovanými tvarmi i pohyblivosťou odlišujú od ostatnej dobovej rezbárskej produkcie. Na prelome 15. a 16. storočia takmer súčasne vznikali v Banskej Štiavnici tri chrámy: v mestskom hrade prestavovali neskororománsky kostol Panny Márie (1497–1515) vo funkcii farského chrámu, na námestí stavali kostol sv. Kataríny (1488–1500), zasvätený patrónke baníkov, a jeden z banských podnikateľov financoval stavbu kostola Panny Márie Snežnej (1512–1514). Aj tieto stavebné podniky dávajú tušiť hospodársku prosperitu mesta a odkrývajú i smery podnikateľských a nimi spojených výtvarných kontaktov, upriamené predovšetkým do hospodárskych i umeleckých centier v južnom Nemecku a podunajských oblastiach Rakúska. Tak, ako bol východiskom Majstra MS pravdepodobne dürerovský Norimberk, vzorom štiavnických kostolov sa stali klenbové experimenty bavorských i švábskych staviteľov, variujúce sieťové a hviezdicové obrazce, obohatené i o krúžené motívy. Tieto klenbové zoskupenia sa koncentrovali na nečakané kombinácie detailov a dodávali priestorom akcenty premenlivosti a malebnosti.

Zväzky Banskej Bystrice prostredníctvom thurzovsko-fuggerovského mediarského podniku otvorene viedli do Augsburgu – profitovali z nich domáci podnikatelia, mesto i celý banský región. Bohatí ťažiari pristavovali k tamojšiemu farskému kostolu súbor privátnych kaplniek a prispievali aj na jeho vybavenie. Farský kostol (prestavaný v r. 1495–1505) sa zachoval iba v barokovej úprave, ale práve kaplnky po jeho obvode pripomínajú, že i tu sa pozorne sledovali výtvarné novoty v umení klenutia. V kaplnke sv. Jána Almužníka (1516) vytvorili sieťový vzor z pretínajúcich sa kruhov, v ďalších využili hviezdicové tvary.

Na západe Slovenska aj v závere gotiky pretrvalo previazanie s Viedňou a Dolným Rakúskom. Naznačujú ho kvalitatívne dosť rôznorodé stavebné podujatia – ako dekoratívne pôsobivá južná predsieň bratislavského Dómu (vznikajúca po chóre chrámu, ktorý dokončovali na konci 15. storočia), ďalej klenby vo Svätom Jure, Pezinku i menšie úlohy. V dvojlodí šamorínskeho kostola ešte v roku 1521 využili schému zaklenutia bratislavského Dómu z polovice 15. storočia, aktualizovali ju motívom voľného vidlicovite rozdvojeného rebra. Jej autorom bol bližšie neznámy murársky a kamenársky majster Peter Mauter. Šamorínska klenba dokresľuje niektoré aspekty záverečnej fázy neskorej gotiky, kedy sa nielen parafrázovali staršie klenbové obrazce, ale vo vzorníkovom repertoári početných menších majstrov tradovali i v nezmenenej podobe. Títo majstri ich zvykli spájať do nových zoskupení, často bez zámeru vytvárať jednotiaci priestor: uprednostňovala sa skôr nečakaná variabilita v rámci chrámového interiéru.

Viacero mien staviteľov či kamenárskych majstrov tohto obdobia poznáme z archívnych údajov a s rozdielnym úspechom dokážeme identifikovať aj ich konkrétne výkony. Patrí k nim Majster Ján (Brengiszeyn) z Prešova, ktorého staviteľskou aktivitou sa stredovek na Slovensku uzatvára v časovej línii (pôsobil na začiatku 16. storočia) aj v geografickom ohraničení: vyrástol a svoje stavby realizoval na východnom Slovensku, ktoré bolo i hranicou gotickej Európy. Predpokladá sa o ňom, že umelecky čerpal iba z poznania miestnych zdrojov, ktoré poskytovala najmä stavba košického Dómu. Jeho hlavným dielom je prestavba farského kostola v Prešove (1502–1515, obr. 85). Napriek tomu, že sa tu musel vyrovnať so staršími časťami pôdorysu, vytvoril ucelený priestorový útvar, naplnený širokou škálou klenbových motívov i detailov. Medzičasom v r. 1508 dokončoval bardejovskú radnicu (obr. 86). Tu, i na ďalších stavbách, kam ho pozvali – na kostoloch v Lipanoch, Ražňanoch (1518–1519) a v Sabinove (empora je tu datovaná rokom 1523) sa stretal s viacerými kamenármi, pochádzajúcimi väčšinou z Dalmácie, ktorí ovládali odlišné, módne talianske detaily, čerpajúce z antikizujúceho tvaroslovia. Ján z Prešova ich nechával pracovať vedľa seba a často im dovolil signovať svoje výtvory – okná, portály i konzoly (obr. 87). On sám renesančné tvary nepoužíval a zostal, ako jeden z posledných, spojený s bohatým neskorogotickým tvarovým repertoárom.

Renesančné umenie

MÁRIA SMOLÁKOVÁ

Renesančné umenie, ktoré sa rozvinulo v Taliansku v priebehu štrnásteho storočia a do svojej vrcholnej fázy nastúpilo na prahu pätnásteho storočia, začalo prenikať do zaalpských krajín v posledných desaťročiach 15. storočia. Najstarším a najvýznamnejším centrom sa stal budínsky dvor kráľa Mateja Korvína (1458–1490), na ktorom pri prestavbách a úpravách starého stredovekého sídla pôsobil od konca sedemdesiatych rokov rad talianskych staviteľov, sochárov a kamenárov, prinášajúcich nové formy stavebných štruktúr, archi-

tektonických detailov a dekorácií z florentského umenia. Z Budína sa tieto nové formy šírili ďalej prostredníctvom talianskych a dalmatínskych kamenárov (Dalmácia patrila v tom čase k Uhorsku), ktorí neskôr pracovali pre početnejší okruh objednávateľov a sprostredkúvali aj do vzdialenejších oblastí poznávanie renesančného tvaroslovia a výzdobných elementov.

Na území dnešného Slovenska sa táto prvá vlna renesancie prejavila popri niekoľkých sochárskych sepulchrálnych prácach (napr. náhrobné dosky Imricha a Štefana Zápoľskovcov v katedrále v Spišskej Kapitule, okolo r. 1487 a 1499) v prvých desaťročiach 16. storočia predovšetkým na východe krajiny v nových kamenárskych doplnkoch starších stredovekých stavieb alebo stále ešte neskorogoticky štrukturovaných novostavieb. Najvýznamnejším dokladom je radnica v Bardejove, dominanta tunajšieho rozľahlého námestia. Jej hlavní stavitelia, od r. 1505 majster Alexander a v záverečnej fáze do r. 1509 majster Ján z Prešova dali síce budove neskorogotickú podobu uzavretého bloku s vysokými štítmi a sedlovou strechou, ale vstupom majstra Alexia, s ktorým mesto uzavrelo v r. 1507 zmluvu na „talianske okná", sa radnica obohatila o výrazné renesančné prvky florentskej orientácie: okná, arkier s vonkajším schodiskom a portály v interiéri s latinskými nápismi z klasickej antickej epigrafiky, adresované mestskej sociéte (obr. 86). Na talianske vzory nadviazal aj strop radnej siene so šachovnicovou zostavou hlbokých profilovaných kaziet napriek tomu, že boli vytvorené tradičným domácim spôsobom priebežných trámov a priečnych vsuviek. Kontakt s Talianskom napokon preukazuje niekoľko zachovaných exemplárov sklených pohárov, ktoré mestská rada objednala do novej radnice priamo v Benátkach (s emailovou maľbou erbu mesta Bardejova).

O majstrovi Alexiovi nie sú známe žiadne bližšie údaje, rovnako ako o ďalšom kamenárovi Vincentovi z Dubrovníka, ktorého meno (Vinenc de Ragusa) s dátumom 1513 je vytesané na jednom z portálov farského kostola v Lipanoch. Predpokladá sa, že patril do okruhu kamenárov stavebnej huty Jána z Prešova, ktorí sa podieľali na stavebných prácach na šarišských kostoloch a boli tvorcami niekoľkých ranorenesančných portálov (v Brezovici okolo r. 1520, v Sabinove, r. 1523, v Lipanoch okrem dvoch portálov aj pastofórium, v Ražňanoch s menom majstra Harnida, r. 1540), zasiahli aj do gemerskej oblasti (portál Bakóczovej kaplnky biskupského kostola v Rožňave) a pravdepodobne aj do Levoče, kde túto polohu kamenárskej tvorby prezentuje portál meštianskeho domu č. 40 na námestí, datovaný rokom 1530, s podobnými reliéfmi delfínov na polkruhovej supraporte ako vo farskom kostole v Sabinove (obr. 87). S bardejovskou radnicou je typmi okien úzko spätá levočská farská knižnica, ktorú v charakteristickej symbióze neskorogotických a renesančných prvkov vybudovali z inciatívy známeho humanistu Jána Henckela asi v r. 1519 ako súčasť chrámu sv. Jakuba nad severnou predsieňou a kaplnkou sv. Juraja. Levočská radnica má svojím situovaním na námestí a dispozičnou štruktúrou tak isto zhodné črty s bardejovskou radnicou (neskôr zmenila svoju podobu v iných štýlových súvislostiach).

Tieto prvé prejavy renesancie na našom území dokumentujú postupné prenikanie princípov nového slohu. V prvých desaťročiach 16. storočia sa však uplatňovali v architektúre len v rámci jednotlivých funkčných detailov, širšie a sústavnejšie

v Šariši a na Spiši, v oveľa menšej miere aj na západnom Slovensku (napr. portál južnej predsiene Dómu sv. Martina v Bratislave z r. 1523, kontaktovaný s južným umením pravdepodobne cez Viedeň). Väčšinou je ich podstatnou zložkou renesančný rastlinný a geometrický ornament, ktorý sa rozšíril aj do iných odvetví umeleckej tvorby. Možno ho sledovať vo veľkých celkoch rezbárskych neskorogotických oltárov, napr. v okruhu diel Majstra Pavla z Levoče (hlavný oltár sv. Juraja v Spišskej Sobote, 1516, v levočskom farskom kostole oltár sv. Anny Samotretej a oltár štyroch sv. Jánov, 1520), kde sa objavujú nové formy akantov, zavesené festony, delfíni a putti z klasického repertoáru talianskej ornamentiky. Len výnimočne je v tejto ranej etape renesančne štrukturovaná aj samotná architektúra oltára, ako je to vo farskom kostole v Svätom Jure pri Bratislave. Jeho hlavný oltár z dvadsiatych rokov 16. storočia je u nás ojedinelý už svojou kamennou transkripciou krídlového typu s bohatou sochárskou, ešte neskorogoticky chápanou náplňou (hlavný výjav sv. Juraja zabíjajúce draka, scény z jeho života, postavy svätcov, v predele Narodenie Krista, Klaňanie troch kráľov a Útek do Egypta) a renesančným, výrazne ornamentalizovaným tvaroslovím. Charakterom a skladbou architektúry sa zaraďuje k ranorenesančným dielam a priame analógie má v okruhu dolnorakúskych, severotaliansky orientovaných kamenárskych prác svätoštefanského dómu vo Viedni, preto je zrejme importom, podobne ako kamenná kazateľnica farského kostola v blízkom Pezinku z r. 1523.

Renesancia ako ucelená slohová sústava sa na území dnešného Slovenska naplno prejavila okolo polovice 16. storočia, najvýraznejšie v architektúre, ktorá reagovala na aktuálne podnety talianskeho umenia a dospela k špecifickým domácim prejavom. V prvom rade sa však v jej úlohách odzrkadlila zložitá situácia po obsadení väčšej časti Uhorska Turkami – ich rýchly postup po porážke uhorského vojska pri Moháči v r. 1526 zavŕšilo dobytie hlavného mesta Budína a neskôr aj Ostrihomu, sídla arcibiskupstva. Správnym centrom Uhorska sa potom stala bezpečnejšie pri západnom okraji územia ležiaca Bratislava (najdôležitejšie inštitúcie kráľovstva sem premiestnili už v r. 1531), ktorá bola od r. 1563 aj korunovačným mestom uhorských kráľov (do r. 1830).

Neustála hrozba tureckých výbojov pri južnej hranici (zmocnili sa napokon menších častí južného a juhovýchodného Slovenska) nevyhnutne vyvolala potrebu zvýšenia obranyschopnosti krajiny, preto sa všeobecná pozornosť upriamila na fortifikačnú architektúru a jej modernizáciu v súvislosti s novou vojenskou technikou, ktorú predstavovalo delostrelectvo. Panovník Ferdinand I. si už v r. 1531 vyžiadal prostredníctvom benátskeho vyslanca talianskych špecialistov na opevnenia. Cez Viedeň prichádzali aj na naše územie a podieľali sa takmer na všetkých významnejších projektoch obranného charakteru. Na Bratislavskom hrade viedol opevňovacie práce Giovanni a Francesco Spazio, Giovanni Spazio riadil aj výstavbu hradu Červený Kameň pre augsburských Fuggerovcov, na strednom Slovensku prestaval hrad Fiľakovo a Krásna Hôrka Alessandro da Vedano, Zvolenský hrad Giovanni Maria Speciacasa spolu so Sigismondom da Pratoveteri, hrad Vígľaš Bernardo Magno, účasť Talianov je pravdepodobná aj v Banskej Štiavnici, kde prestavali strategicky výhodne umiestnený farský kostol na pevnosť, nazvanú Starý zámok (obr. 88) podľa vzoru Zvolenského hradu vo forme talianskeho kastela s valcovými vežicami na nárožiach. Významné bolo pôsobenie Pietra Ferrabosca, ktorý pracoval na

viacerých miestach monarchie pre Ferdinanda I. i Maximiliána II., u nás sa jeho aktivity spájajú hlavne s prestavbami Bratislavského, Nitrianskeho a Trenčianskeho hradu. Zrejme bol aj projektantom vodnej pevnosti v Komárne na sútoku Váhu a Dunaja, ktorá patrila k najmodernejším fortifikačným stavbám (1548). Na Komárno potom nadväzovali ďalšie pevnosti, chrániace prístup na západné Slovensko a ku Viedni. Najmohutnejšie opevnenie mali Nové Zámky, jedna z prvých európskych realizácií ideálneho renesančného mesta, koncipovaného na pôdoryse šesťuholníka s hviezdicou predsunutých mohutných delových bášt, pravdepodobne podľa projektu Ottavia Baldigaru (okolo 1580).

V rámci protitureckých opatrení sa rozsiahlo modernizovali aj opevnenia starých stredovekých miest, veľkoryso napr. v Košiciach vybudovaním vonkajšieho okruhu hradieb s delovými bastiónmi a vodnou priekopou pod vedením Talianov Felixa de Pisa a neskôr Ottavia Baldigaru. V Bratislave z bezpečnostných dôvodov zbúrali dva kostoly a iné objekty pred hradbami a ich materiál použili na zosilnenie opevnenia a mestských brán. V najviac ohrozených bohatých stredoslovenských banských mestách je doložený celý rad obranných novostavieb, ktoré väčšinou riadili talianski architekti, ako bol Giulio Ferrari, Francesco Pozzo, Giovanni Maria Speciacasa a Sigismondo da Pratoveteri. Z týchto stavieb sa zachovali len niektoré, napr. v Kremnici Dolná brána, v Banskej Bystrici súčasti opevnenia mestského hradu, v Banskej Štiavnici okrem Starého zámku a Piargskej brány ďalšia významná dominanta mesta, tzv. Nový zámok vo forme mohutnej hranolovej veže so štyrmi nárožnými baštami a pravidelne rozmiestnenými strielňami (1564–1571).

Talianski stavitelia tohto obdobia prinášali zo severotalianskej neskorej renesancie nielen aktuálne systémy fortifikácií, ale aj vzory tvaroslovných a dekoratívnych prvkov, ktoré sa u nás rýchlo udomácňovali. Okrem nových typov portálov a okien to bolo napríklad sgrafito, technika prerezávania omietkovej vrstvy s výsledným efektom tónovo odlíšených výzdobných elementov na plochách stien. Najstaršie doklady s geometrickými motívmi máme v stredoslovenskom banskom regióne okolo r. 1550 v prácach majstrov, pochádzajúcich z oblasti Luganského jazera. Objavujú sa na nadstavbe krídel a na štyroch nárožných vežiach Zvolenského hradu a v tom istom čase aj v neďalekej Banskej Štiavnici, na palácovom priečelí kráľovskej stavby Komorského dvora s talianskymi oknami a portálom. Sgrafitové dekorácie tohto typu preberali potom domáci majstri a uplatňovali ich hlavne v meštianskej architektúre, čo dokumentuje viacero fasád obytných budov v Banskej Štiavnici a v Banskej Bystrici. Osobitným importovaným architektonickým prvkom bola atika, nadstavený hrebeň stavieb, zložený z oblúčikov, štvrťkruhov alebo z ich kombinácií. Pôvodne mali funkciu ochranných murovaných štítov pre strelcov, v tejto fáze však už plnili len úlohu dekoratívnej koruny muriva. Často sa vyskytujú na hradoch v západnej a severozápadnej časti Slovenska (Devín, Bratislava, Beckov, Trenčín, Nitra, Lietava). Od osemdesiatych rokov 16. storočia sa atika v rôznych variáciách skladobných prvkov neobyčajne rozšírila na východnom Slovensku a stala sa typickým rysom domácej renesancie.

V druhej polovici 16. storočia sa podstatne menili šľachtické sídla. Hrady na vysokých, ťažko prístupných miestach strácali postupne svoj strategický význam a ťažisko novej tvorby sa prenášalo na novostavby rovinných kaštieľov

alebo prestavby starších objektov v podhradiach či v obciach patriacich do majetku panstva. Podstatnú úlohu zohrávala aj možnosť bezprostrednejšieho styku s mestami, najdôležitejšími centrami politického a hospodárskeho života. Vzhľadom na situáciu v krajine si kaštiele síce aj naďalej zachovávali pevnostný charakter, ale súčasne sa kládol dôraz na ich reprezentatívnu podobu. Rozvinuli sa v niekoľkých typoch. Na stredoveké kúrie nadviazali jednoduché blokové stavby – ich najstarším príkladom je kaštieľ v Betlanovciach (1564–1568) s výrazným dekoratívnym prvkom atiky na všetkých štyroch stranách, striedajúcej oblúčiky s hranolovými podstavcami pre stredný oblúkový pilierik zovretý štvrťkruhmi; je súčasne aj najstaršou renesančnou atikou v tejto oblasti (obr. 89). Širšie je zastúpená forma uzavretého bloku menších kaštieľov a kúrií s dvomi alebo štyrmi nárožnými vežami, napr. v Moravanoch nad Váhom, Dolnej Mičinej, Mokradi, Liptovskom Štiavniku, Necpaloch, Markušovciach a inde. Osobitne je riešený kaštieľ vo Fričovciach (1623–1630) podľa projektu Michala Sorgera z Košíc s vysokou atikou poľského typu. V jej slepých arkádach vytvoril rozsiahly figurálny cyklus Martin Waxmann v sgrafitovej technike (150 historických a mytologických postáv).

Najrozvinutejší typ renesančného kaštieľa, vychádzajúci z talianskeho kastela, predstavuje štvorkrídlová dispozícia okolo vnútorného nádvoria s nárožnými vežami rôznych foriem, zvyčajne ešte s vonkajším hradobným múrom, prípadne aj vodnou priekopou. V druhej polovici 16. a hlboko do 17. storočia vznikol celý rad takýchto kaštieľov, napr. v Bošanoch, Tovarníkoch, Topoľčiankach, Tepličke nad Váhom, Plaveckom Podhradí, Hájnej Novej Vsi, Demjate a inde, niektoré však boli neskôr prestavané. Najvýznamnejší kaštieľ tohto typu dal vybudovať v Bytči pri Žiline František Thurzo, zakladateľ bytčiansko-oravskej vetvy tohto známeho rodu (patril mu aj Oravský hrad a Lietavský hrad). Staviteľom bol v r. 1571–1574 Ján Kilian de Syroth z Milána, Talian, usadený pravdepodobne natrvalo na thurzovskom panstve, ktorý určil základnú podobu rozsiahleho sídla s mohutnými valcovými vežami na nárožiach krídel a vstupnou hranolovou vežou spolu s opevnením areálu a budovou koniarne. Za palatína Juraja Thurzu v r. 1601 postavili ešte v priestore preddvoria pozoruhodnú a u nás ojedinelú samostatnú budovu, tzv. Sobášny palác s bohatou sgrafitovou a maliarskou výzdobou, ktorý mal osobitnú funkciu – medzi r. 1603 a 1622 sa v ňom konali svadobné hostiny Thurzových siedmich dcér.

Spomínaná atika našla široké uplatnenie na Spiši a v Šariši, preto je aj určujúca pre pojem východoslovenskej renesancie, poznamenanej sliezsko-poľským vplyvom. Osobitnú skupinu predstavujú vežovité zvonice štvorcového základu, samostatne stojace pri kostoloch, ktoré boli vtedy už v rukách protestantov. Ich spoločným znakom je atika, kombinovaná z rôznych prvkov, oblúkovo ukončených pilierikov, volút, nárožných štítkov, kuželiek, gulí, arkatúr, často s bohatou sgrafitovou výzdobou. Najstaršiu zvonicu v Kežmarku (1586, obr. 90) nasledoval celý rad týchto stavieb v závere 16. a v prvej polovici 17. storočia, napr. v Spišskej Belej, Poprade, Ľubici, Strážkach, Vrbove, Podolínci atď. Stali sa zvlášť výrazným a malebne pôsobivým znakom týchto sídelných komplexov. Niekedy atikami ukončovali aj staršie veže kostolov, napr. v Kežmarku, Spišskom Hrhove, Červenici, Svinej a prenikli i do obytnej mestskej architektúry (najlepšie doklady sa zachovali v Prešove a v Levoči).

Do našich stredovekých miest zasiahla renesancia rozsiahlymi prestavbami profánnych verejných budov a meštianskych domov. Prosperitu mesta svojím dominantným postavením vyjadrovali redovšetkým radnice, preto sú premeny ich štruktúr a vzhľadu časté najmä v v neskorších obdobiach. Viaceré staršie podoby poznáme len z dobových zobrazení a pôvodná podoba architektúry sa zachovala iba výnimočne (obr. 91). Okrem spomínanej bardejovskej radnice zo skoršieho obdobia sú najvýznamnejšie radničné celky v Bratislave, Banskej Bystrici a v Levoči, prestavané sú vo vyspelom renesančnom prejave. V Bratislave sa po r. 1556 na nádvorí vybudovali stĺpové arkády a koncom storočia sa prestavalo hlavné krídlo do námestia, v Banskej Bystrici dostala radnica v areáli mestského hradu dnešnú podobu s arkádovou loggiou okolo r. 1546, radnica v Levoči sa po požiari v r. 1550 rozšírila a tiež sa obohatila o arkádovú chodbu na poschodí; na jej južnom priečelí vtedy namaľovali dodnes zachované alegorické postavy Cností.

Veľký vzostup zaznamenala v tomto období meštianska architektúra, špecificky sa rozvíjajúca v jednotlivých regiónoch a mestských celkoch. Ako príklad možno uviesť levočské domy, ktoré sú výtvarne akcentované najmä na nádvoriach pavlačami na zdobených kamenných konzolách alebo stĺpovými arkádami na poschodí dvorových krídiel, v niektorých prípadoch so zachovaným, umelecky stvárneným kovovým zábradlím (niekoľko domov na Námestí Majstra Pavla). Zvlášť zaujímavé sú vonkajšie výzdoby meštianskych domov spomínanou sgrafitovou technikou (na atikách prešovských domov, obr. 90, výzdobu celého priečelia prezentuje najmä tzv. Thurzov dom v Banskej Bystrici z obdobia okolo r. 1580) a v nástennej maľbe. Na maľovaných priečeliach sa častejšie uplatňoval jednoduchý systém tektonického členenia a zdôrazňovania vstupov a okien farebnými paspartami, rímsami a vlysmi, obohatenými o ornamentálne výplne (v Bratislave na Panskej ulici, v Banskej Štiavnici na Trojičnom námestí, viacero domov v Banskej Bystrici), známe sú však aj náročnejšie riešenia s figurálnymi obrazmi. Zachovali sa v Levoči na dome č. 44 na Námestí Majstra Pavla (sv. Anna Samotretia, sv. Sebastián a sv. Krištof na iluzívne maľovanej kazetovanej ploche, obr. 92), v Bratislave na dome č. 6 na Bielej ulici (scéna z Kristovho podobenstva o robotníkoch vo vinici, sv. Krištof, neznámy svätec a sv. Florián), v Banskej Štiavnici je dokonca viacero dokladov figurálne maľovaných priečelí (na dome č. 8 na Trojičnom námestí Návšteva kráľovnej zo Sáby u kráľa Šalamúna, Judita a fragmenty ďalších výjavov, na dome č. 14 zatiaľ neidentifikované torzo veľkej figurálnej kompozície, na dome č. 15 na ulici A. Kmeťa cyklus ženských postáv Cností s príslušnými atribútmi a latinskými menami, na dome č. 12 erby a detské bakchanálie). Uvedené diela sú dôležitým príspevkom do celkového obrazu umeleckej tvorby u nás v druhej polovici 16. a začiatkom 17. storočia a rovnako aj do kontextu stredoeurópskej renesančnej nástennej maľby.

V sakrálnej architektúre sa renesancia prejavila len sporadicky. Novostavby kostolov sú ojedinelé a sú poznamenané už raným barokom (evanjelické kostoly v Bratislave 1636–1639, Pezinku 1655–1659, Prešove 1647). Viac sa iba upravovali interiéry starších chrámov, ktoré väčšinou prebrali protestanti. Najčastejšie sa do nich vkladali nové empory a kazateľnice v súvislosti s evanjelickou liturgiou. Pozoruhodnejšie sú maľované drevené stropy, ktoré sa zacho-

vali v niekoľkých dedinských kostoloch. Ich výzdoba pozostáva z motivických variácií rastlinných ornamentov v živých a bohatých maliarskych celkoch, ktoré mali v chrámovom priestore evokovať krásu nebeského raja. Vypĺňajú buď celé plochy jednotlivých dosiek v nadväznosti na tradičnú podobu neskorogotických stropov (kostol v skanzene v Zuberci, kostoly v Kyjaticiach, Pôtri, Porube, Trnovom pri Žiline, Hervartove) alebo polia pravidelne usporiadaných kaziet podľa klasických talianskych vzorov (v Malých Teriakovciach, vo Výbornej, v Tvrdošíne). Výnimočný je drevený strop kostola v Dolnej Lehote na Orave (1627), kde sú medzi vegetabilné ornamenty začlenené veľké figurálne obrazy Mojžiša, Krista, Jána Krstiteľa, vtáka fénixa, sv. Juraja, výjav Posledného súdu a erby miestnych zemepánov. Prevažujúcim špecifickým rustikálnym charakterom sú tieto diela osobitnou súčasťou našej renesancie.

V porovnaní s architektúrou a umeleckými prácami, ktoré sa s ňou bezprostredne spájajú, zaberá inak orientovaná sochárska a maliarska tvorba skromnejšie miesto. Príčinou bola aj rýchlo rozširujúca sa reformácia a jej zmenený vzťah k umeniu, do úvahy treba brať neskorší zánik mnohých, nepochybne významných diel. Zachované pamiatky sa väčšinou viažu na sepulchrálnu sféru. Sú to predovšetkým reliéfne náhrobné dosky, epitafy, často vo veľkej prístennej architektonickej forme so sochárskou alebo maliarskou náplňou a mortuáriá v zložitých zostavách erbov a vojenských znakov (obr. 93, 94, 95). Najväčší a najkvalitnejší súbor týchto prác je v levočskom Chráme sv. Jakuba, početne sa však nachádzajú aj v iných chrámoch a v muzeálnych zbierkach. Takmer výlučne v nich ide o produkty domácich dielní a jednotlivých, väčšinou anonymných tvorcov. Z iných sochárskych a maliarskych druhov zostali len ojedinelé artefakty, ktoré neumožňujú sledovať súvislejšiu vývojovú líniu alebo dosahy, ktoré mali na širšiu tvorbu náročnejšie riešené diela.

Architektúra baroka

2. polovica 17. storočia a 18. storočie

Dana Bořutová

Architektonický vývin na území dnešného Slovenska ovplyvňovali v období 17. storočia do veľkej miery vonkajšie faktory, ktoré spôsobili dočasné oklieštenie tradičných kultúrnych kontaktov krajiny (okupácia južných území tureckými vojskami, nepokojná situácia na zvyškoch uhorského územia spôsobená hrozbou tureckých vpádov a náboženskými spormi). Oslabenie živých stykov s Talianskom, v tom čase dominantným ohniskom architektonického vývoja, spôsobilo, že aktuálne impulzy na územie dnešného Slovenska preni-

kali ojedinele a v staviteľskom umení hlboko do 17. storočia pretrvávali konzervatívne prejavy nadväzujúce na neskorú renesanciu a manierizmus.

Bohaté mestá, obchodné strediská na území dnešného Slovenska a uhorské správne centrá v Trnave, Nitre a Bratislave boli miestami, kde na objednávku šľachty, cirkvi, prípadne bohatého meštianstva vznikali špičkové diela architektúry. Súviseli predovšetkým s činnosťou viedenských staviteľov, pochádzajúcich z oblasti severotalianskych jazier.

V oblasti sakrálnej architektúry významnú rolu zohrali mníšske rády, predovšetkým jezuiti a piaristi, neraz finančne podporovaní katolíckou šľachtou v protireformačnom procese. Okrem kostolov sa stavali kláštory a cirkevné školy. Typickým príkladom tej doby je kostol jezuitov (Univerzitný kostol v Trnave, pravdepodobne G. B. Carlone, 1628, realizoval Pietro Spazzo, obr. 96, 97), ktorého pôdorysný rozvrh vychádzal zo vzoru viedenského jezuitského kostola a predstavoval redukovanú priestorovú schému 16. storočia: valene zaklenutú loď bez kupoly s radmi postranných kaplniek. Vžité schémy sa prejavili aj v stvárnení exteriéru kostola: mohutná dvojvežová fasáda je výrazne členená horizontálami ríms na jednotlivé podlažia, medzi vežami je zovretý nadstavec ukončený štítom a podopretý zo strán volútami. Trnavský kostol sa neskôr uplatnil ako vzor ďalších stavieb jezuitských kostolov v celom Uhorsku, na Slovensku napríklad v Trenčíne (1653–57) a v Košiciach (1671–84).

Sakrálne stavby protestantov, stavané najmä po roku 1681 ako tzv. artikulárne kostoly, sa orientovali na centrálne dispozície, najčastejšie s pôdorysom gréckeho kríža, kde priestory ramien vypĺňali empory (drevené artikulárne kostoly v Kežmarku, 1681, 1713–1717, obr. 98, alebo v Hronseku, 1725–1726).

Profánna architektúra 17. storočia sa zameriavala najmä na dve oblasti – stavby fortifikácií a šľachtické sídla. Ako príklady fortifikačných stavieb tohto obdobia možno uviesť pevnosti Leopoldov (1665–1669, obr. 99) a Komárno (1663–1673), ktorých plány rozvíjajú talianske neskororenesančné vzory opevnených miest hviezdicového typu.

Palácovú architektúru reprezentuje prestavba cisárskej rezidencie – Bratislavského hradu (1635–1649, G. B. Carlone) a veľkolepý záhradný palác Pavla Pálffyho pod Bratislavským hradom (1636–1649, G. B. Carlone), ktorý do tunajšieho prostredia ojedinelým spôsobom preniesol charakteristické prvky talianskej vilovej architektúry s rozľahlou záhradou a charakteristickým repertoárom drobných stavieb v jej rámci. Veľkolepý súbor paláca sa rozkladal okolo nádvoria na umelej terase v svahu hradného kopca a jeho zdobené interiéry vyvolali u súčasníkov veľký ohlas.

Až po porážke Turkov pri Viedni, ktorá priniesla postupnú konsolidáciu celej krajiny, nastal od konca 17. storočia rozvoj, sprevádzaný prílevom nových architektonických myšlienok z talianskeho prostredia. Vývinové impulzy vrcholného talianskeho baroka, oneskorene sprostredkované na Slovensko predovšetkým cez Viedeň, centrum monarchie, sa uplatnili na sklonku 17. a začiatku 18. storočia. V priebehu prvej polovice 18. storočia sa potom rozšírili, pričom sa zároveň začal čoraz silnejšie prejavovať vplyv francúzskej architektonickej kultúry. Odtiaľ potom okolo polovice 18. storočia prichádzajú nové idey a popri rokokovom slohu, ktorý sa azda najvýraznejšie prejavil za panovania Márie Terézie, sa postupne aj na území dnešného Slovenska prejavovala

tendencia ku klasicizmu, ktorú posilnila osvietenská a reformná atmosféra vlády Jozefa II.

Ako príklad prenikania vrcholnobarokových postupov do tohto prostredia možno uviesť Kostol sv. Trojice v Bratislave (1715–1736, asi F. Jänggl), ktorý svojou oválnou dispozíciou pripomína skorší koncept Kostola sv. Petra vo Viedni. Dvojvežová fasáda, ktorá vychádza zo starších schém reprezentovaných už trnavským jezuitským kostolom, je konkávne prehnutá. Interiéru dominuje iluzívna architektonická výmaľba kupoly podľa talianskych vzorov (A. Galli-Bibiena). Pokročilé štádium prijatia prvkov dynamických tendencií baroka reprezentujú potom diela viedenského architekta F. A. Pilgrama, kostol sv. Alžbety v Bratislave (1739–1742) a premonštrátsky kláštorný komplex s kostolom sv. Jána Krstiteľa v Jasove (1748–1766, obr. 114). Dynamizácia sakrálneho priestoru sa prejavila aj v stavbe piaristického kostola Najsvätejšej Trojice v Prievidzi (1740–1753), kde výraz interiéru určujú prvky plasticky zvlnenej steny, empor a oratórií, napätie a pohyb sochárskych doplnkov a malieb, a hlavne réžia svetelných efektov.

Nástup klasicizmu v sakrálnej architektúre odráža vo svojom stvárnení pútny kostol paulínov v Šaštíne (asi 1741–1768, M. Vépi, interiérové prvky F. A. Hillebrandt, obr. 101, 102), na priečelí ktorého sa nositeľom plasticity stávajú výlučne architektonické prvky v umiernenej štylizácii klasických foriem. Interiéru dominuje mohutný rytmus vznosných arkád po stranách lode, ktorý nad masívnou horizontálou rímsy pokračuje v rytme klenebných polí. V druhej polovici 18. storočia sa klasicizujúca tendencia prejavila na stavbách evanjelických kostolov ako to dokladá napríklad evanjelický kostol v Bratislave (1776, M. Walch), koncipovaný ako veľkorysá trojloďová hala s poschodovými emporami, alebo kostol v Banskej Štiavnici (1794–1796, J. J. Tallher).

V oblasti profánnej architektúry sa pozornosť stavebníkov sústreďovala na vidiecke sídla šľachty, ktoré sa po stabilizácii pomerov mohli zbavovať pevnostných prvkov a tak naplno uvoľniť cestu novým vývinovým tendenciám. Tieto smerovali jednak k zvyšovaniu komfortu bývania a jednak k rozvíjaniu spoločensko-reprezentačných funkcií sídelných stavieb. V dispozičnom usporiadaní vidieckych sídel prvej polovice 18. storočia ešte pretrvávala tradičná uzavretá štvorkrídlová schéma s akcentovanými nárožiami, akú možno vidieť na Csákyho zámku vo Veľkom Bieli (1722–1725, A. E. Martinelli, obr. 103) alebo trojkrídlový typ zámku, nadväzujúci na skoršie vzory francúzskej zámockej architektúry, ako to dokladá (neskôr prestavovaný) Esterházyho zámok v Bernolákove (1714–1722, A. E. Martinelli?). Zovretú dispozíciu si aj po radikálnej adaptácii v polovici 18. storočia uchoval cisársky opevnený zámok v Holíči (1749–1754, J. H. Jadot, F. A. Hillebrandt), ktorý však napriek tomu nadobudol vlastnosti intímneho vidieckeho sídla s bohato dekorovaným interiérom a klasicizujúcim výrazom v exteriéri.

Od polovice 18. storočia je čoraz bohatšie zastúpený aj architektonický typ mestského a prímestského paláca. Mnoho takýchto objektov sa nachádza napr. v Bratislave, ktorá v tom čase plnila funkcie hlavného mesta Uhorska a zaznamenala veľký stavebný rozvoj. Vzory architektonického stvárnenia týchto palácov treba zväčša hľadať medzi palácmi cisárskej Viedne. Príznačnou stavbou je z tohto hľadiska palác Uhorskej kráľovskej komory, (1753–1756, G. B. Martinel-

li), ktorého riešenie kladie dôraz na trojloďovú vstupnú sieň s balustrádovým schodišťom, zatiaľ čo priečelie výrazne akcentuje portál s atlantami, balkón a tympanón rizalitu so sochárskou výbavou.

Prímestské paláce rozvíjali motív villy suburbany: paláce slúžiace zväčša iba ako dočasné, sezónne sídla, a zahrnujúce okrem obytných aj spoločenské priestory, boli obklopené rozľahlými úpravnými záhradami. Ako príklad možno spomenúť letný palác ostrihomských arcibiskupov v Bratislave (1761–1765): jeho budova v dispozičnej schéme rozvíja rakúsky motív ústredného masívneho rizalitu priečelia, hmotovo predstupujúceho aj do záhradnej fronty, ku ktorej sa pripájala schodišťová terasa na arkádach so sochami atlantov. V celkovom stvárnení ešte badať vzletné barokové gesto, zatiaľ čo architektonické formy neďalekého paláca Antona Grassalkovicha (1760–1765, obr. 105) už nesú aj prvky rokoka. Napokon stavbu letného paláca grófa Aspremonta (1770, J. J. Tallherr), pri ktorom funkciu letného pavilónu francúzskych zámkov preberá polygonálny rizalit záhradnej fasády, charakterizuje v stvárnení bočných rizalitov s atikami a v detailoch klasicizujúci nádych.

Mestské paláce, ktoré vzhľadom na svoje umiestnenie v radovej zástavbe ulíc starého mesta nemali priestor na bohatšie rozvinutie dispozícií, charakterizoval dôraz na primerane reprezentatívne stvárnenie plošného priečelia s akcentom na portálovej osi. Po vzore viedenských palácových stavieb býval portál často formovaný výrazne sochársky. V priestorovom riešení sa kládol dôraz na reprezentačné schodište vestibulu a na náročnejšie stvárnenie piana nobile s enfiládou orientovanou do uličného traktu, ostatné priestory situované do prípadných ďalších krídel stavby bývali stvárnené skromnejšie. Medzi príklady bratislavských barokových palácov sa radí palác grófa Jesenáka na Michalskej ulici (dokončený pred r. 1730), Keglevichov palác na Panskej ulici, palác grófa Esterházyho na Panskej (pred r. 1743, obr. 106), ktorý sa honosí zvlášť bohato zdobeným portálom s figúrami atlantov po stranách alebo Pálffyho palác na Ventúrskej ulici (pred r. 1747). Znaky rokokovej zdobnosti po polovici storočia poznamenali napríklad Kutscherfeldov palác (1762) alebo Mirbachov palác (1768–1770). Vynikajúce príklady tzv. barokového klasicizmu napokon reprezentuje popri prestavbe Bratislavského hradu (po r. 1760) už zničené Tereziánum (1768, F. A. Hillebrandt) a predovšetkým palác ostrihomského arcibiskupa Batthyányho v Bratislave, t. j. Primaciálny palác (1778–1781, M. Hefele, obr.107), ktorý na nepravidelne vymedzenom pozemku spája reprezentačné miestnosti, súkromné obydlie a domácu kaplnku. Poriadok do celku vnáša os, ktorá udáva umiestnenie dvora a jeho napojenie na trojloďovú vstupnú sieň, a ku ktorej sa vzťahujú významné prvky stavby, ako je kaplnka sv. Ladislava, zrkadlová sieň, rizalit s portikom a erbom v štíte.

Barokové výtvarné umenie na Slovensku

KATARÍNA CHMELINOVÁ

Prenikanie barokových prvkov do výtvarného prejavu na území dnešného Slovenska sa datuje približne druhou tretinou 17. storočia. Nástup nového štýlu bol však pozvoľný a až do konca 17. storočia mala tunajšia umelecká produkcia charakter prechodného štýlu a ranej fázy baroka. To sa rodilo z reakcii tvorcov školených ešte v duchu neskorej renesancie a manierizmu v pomerne konzervatívnom prostredí s absenciou trvalého dvorského centra a silnou väzbou na lokálnu gotickú tradíciu. V 17. storočí je tu preto typická najmä pluralita štýlov. Spomalenie vývoja bolo dôsledkom nepriaznivej historickej situácie: krajina bola oslabená bojmi proti Turkom a protihabsburskými povstaniami. Tretím faktorom, ktorý sa podpísal pod podobu výtvarného umenia tej doby, bola spočiatku nenásilná protireformácia zavŕšená Selepčéniho premenou Uhorska na Regnum marianum.

Centrom protireformácie bola Trnava. Práve tu vznikol na žiadosť jezuitov medzi v rokoch 1637–1640 najmonumentálnejší ranobarokový oltár Horného Uhorska. Ide o hlavný oltár Univerzitného kostola sv. Jána Krstiteľa (obr. 108). Práce na ňom boli zadané viedenským majstrom – sochárovi Baltazárovi Knillingovi a maliarom Vavrincovi Knothovi a Christiánovi Knerrovi. Knilling si za svojho spolupracovníka zvolil trnavského sochára Víta Stadlera, ktorému nakoniec v roku 1639 prenechal celé dokončenie oltára. Prístenné architektonické retábulum za jednoduchou menzou s veľkým tabernákulom zodpovedá ranobarokovému typu rozšírenému v tom čase v strednej Európe (vzorom bol Sustrisov hlavný oltár jezuitského kostola Sv. Michala v Mníchove, oltáre Hansa Deglera pre kostol Sv. Ulricha a Afry v Augsburgu). Je bohato zdobené a charakteristické viazanosťou na plochu, aditívnou výstavbou i čierno-zlatou polychrómiou. Tabernákulum sa kladá z vysokého sokla s ambitovými vstupmi, hlavnej časti a dvojpodlažného nadstavca. Ikonografia diela sa vzťahuje na postavu sv. Jána Krstiteľa s výjavmi zo života na obrazoch a tiež k Panne Márii – patrónke Uhorska. Okrem ústredného obrazu Krstu Krista od neznámeho maliara a menších zrejme Knerrových malieb zdobí retábulum 27 frontálnych figurálnych rezieb. Po období stagnácie, kedy bolo sochárstvo a takmer celá výtvarná činnosť sústredená na náhrobnú plastiku, prežívala od 2. tretiny 17. storočia oltárna tvorba a s ňou i polychrómovaná drevorezba svoj veľký rozmach. V množstve bočných oltárov sa využívali, v porovnaní s uvedeným príkladom, jednoduchšie varianty edikulových retáblov s bohatou ornamentálnou boltcovou a neskôr akantovou výzdobou (oltár sv. Urbana, Skalica 50.–60.roky 17. stor.)

Druhým centrom sochárstva 17. storočia v dreve bola popri Trnave a západnom Slovensku severovýchodná časť krajiny – oblasť Spiša. V tejto časti – na rozdiel od predchádzajúceho okruhu orientovaného na Viedeň prípadne južné Nemecko prevažovali podnety z tvorby neďalekého Poľska. V sledovanom období tu pôsobilo viacero významných stolárskych dielní s prizvanými

sochármi (napr. Kollmitzova či neskôr Engelholmova dielňa v Levoči). Sochárskymi centrami boli Kežmarok a Spišská Sobota s dvojgeneračnou dielňou Grossovcov. Rezbári sa uplatnili pri výzdobe všetkých typov kostolného zariadenia. Okrem oltárov, organov a kazateľníc predstavujú významný okruh dobovej tvorby aj pamiatky spojené s pohrebným kultom, napr. epitafy. Ako typický príklad možno uviesť epitaf M. Haina v Kostole sv. Jakuba v Levoči od P. Grossa staršieho (po 1659, obr. 109). Oválny reliéf Vzkriesenia Lazara podľa staršej predlohy A. Bloemaerta bol vsadený do dekoratívneho boltcového rámu a v spodnej časti doplnený kartušou s nápisovou tabuľou. Dielo má charakteristickú polychrómiu založenú na kontraste tmavých konštrukčných častí, leštenej kriedy a zláteného detailu. Nositeľom inovácie bol práve bohatý ornament, na rozdiel od kvalitnej, no v prejave konzervatívnej figurálnej rezby. Tektonická výstavba epitafov či oltárov s edikulovým jadrom bola postupne v druhej polovici 17. storočia narúšaná prípadne úplne opustená, ako to dokladá aj uvedený príklad.

Sochárstvo v kameni sa sústreďovalo na iné úlohy a rozvíjalo sa predovšetkým v oblasti západného Slovenska. V prvej polovici storočia to boli najmä náhrobky (G. Illéšházi, Trenčín 1649). Sochársky prevedený oltár z kameňa je známy len jeden a to oltár Snímania z kríža v Nitre od salzburského sochára Hansa Perneggera (1662, obr. 110). Po roku 1650 sa dostávala do popredia najmä kamenná exteriérová plastika v podobe mariánskych stĺpov (Bratislava 1675) či výzdob priečelí rôznych stavieb. Ako príklad radikálneho rozchodu so staršou tradíciou možno uviesť časť sôch priečelia viackrát spomínaného Univerzitného kostola v Trnave od neznámeho, pravdepodobne viedenského sochára (napr. sv. Alžbeta, po r. 1680), ktorý narúša a do priestoru otvára dovtedy uzavretú formu a snaží sa aj o patetický výraz.

Spomedzi maliarov sa k prvej generácii ranobarokových tvorcov pôsobiacich na Slovensku zaraďuje už spomínaný maliar Christián Knerr, ktorého meno sa uvádza na viacerých významných dobových objednávkach. Okrem prác pre jezuitov v Trnave, vrátane výzdoby klenieb južných kaplniek v štukových kartušiach od Taliana G. B. Rossa, pracoval Ch. Knerr tiež pre významný rod Pálffyovcov a dodal obrazy do kaplnky Bratislavského hradu (nezachované). Jeho prejav je však značne konzervatívny a len istými pokusmi o využitie formálnych prvkov baroka si zachováva charakter prechodného štýlu. Zrelý talianskou tvorbou ovplyvnený ranobarokový prejav priniesol v maľbe na naše územie až Carpoforo Tenkala, tvorca výzdoby jedného z najreprezentatívnejších ranobarokových interiérov v Strednej Európe – sally terreny na hrade Červený Kameň (1655, obr. 111). Ide o prvé známe dielo tohto maliara pôvodom z Bissone pri Luganskom jazere s komplikovaným, nie celkom známym ikonografickým programom. Na sallu terrenu nadväzuje aj výzdoba ďalších reprezentačných i obytných priestorov hradu. Jednotlivé maľby inšpirované grafickými predlohami rôzneho pôvodu sú ponímané ako samostatné obrazy v bohatých štukových rámoch a odrážajú severotalianske školenie autora. Tento typ maľby bol záväzným pre podobné realizácie až do konca storočia. Z kvaliatívneho hľadiska však nebol prekonaný ani neskoršou výmaľbou lode Univerzitného kostola v Trnave od Viedenčana E. J. Gruebera (1700).

Paralelne sa v oblasti sakrálnej maľby rozvíjala tvorba zväčša anonymných majstrov pracujúcich podľa rôznych grafických predlôh. Ich prejavy boli štýlovo nejednotné a charakter diel konzervatívny.

Svetskej maľbe 17. storočia jednoznačne dominuje portrét, a to najmä v type stavovskej podobizne odvodenej z oficiálnych portrétov panovníkov. Dôraz sa pri nich nekládol na výraz a na duchovné dianie portrétovaného, ale na vecné atribúty dokazujúce jeho spoločenské postavenie. Samostatnou esteticky aj ikonograficky zaujímavou skupinou sú tzv. posmrtné portréty na smútočnom katafalku, obľúbené u protestantskej šľachty (A. Rákociová, Topoľčianky 1663). Ide o vecné maľby s prepracovanými ornamentálnymi detailmi a sprevádzané nápismi. Pohnuté 17. storočie neposkytovalo príliš priaznivé podmienky na rozvoj umenia, a preto viacerí talentovaní tvorcovia hľadali uplatnenie a nachádzali ho za hranicami Horného Uhorska. K nim patrí napr. významný stredoeurópsky maliar psychologicky orientovaných portrétov Ján Kupecký, ktorý sa narodil v Pezinku a pôsobil v Taliansku, Viedni a Norimbergu (*Autoportrét*, okolo 1690. obr. 112) Podobne známy bol aj maliar zátiší, prešovský rodák Jakub Bogdan vyškolený v Holandsku, ktorý v 80. rokoch 17. storočia odišiel do Anglicka, kde pôsobil na kráľovskom dvore ako uznávaný umelec (Zátišie s kvetmi pre Hampton Court v Midlessexe, po r. 1694).

V prvej polovici 17. storočia doznievali v umení vtedajšieho Horného Uhorska ešte staršie tradície. Zmeny, ohlasujúce príchod nového štýlu, sa diali najmä v oblasti ikonografie a čiastočne v typológii a skladbe dekoratívnych prvkov. V druhej polovici 17. storočia sa zvyšoval záujem o všetky výrazové prostriedky nového štýlu. K presadeniu sa baroka na území dnešného Slovenska došlo na sklonku 17. storočia. Po porážke Turkov (1683) sa Viedeň orientovaná predovšetkým na talianske umenie stala centrom kultúrneho diania strednej Európy. Jej vplyv zasiahol najmä západnú časť dnešného Slovenska, kde sa podmienky na rozvoj vrcholnobarokovej tvorby výrazne zlepšili po potlačení posledného stavovského povstania Františka II. Rákociho (1711).

Výrazný rozvoj umeleckej produkcie podnietili časté veľké objednávky a výtvarný prejav sa obohatil tvorbou viacerých kvalitných, často zahraničných tvorcov. K najlepším príkladom radikálneho baroka v maľbe sa radia diela majstrov J. Kurtza z Tirolska (usadeného v Bratislave 1692–1737) či M. M. Speera z Regensburgu (1702–1765). Začiatkom 18. storočia sa na území dnešného Slovenska presadil jeden z najcharakteristickejších typov barokového umenia – iluzívna nástropná maľba využívajúca architektonické prvky na prelomenie priestoru. Uplatnila sa najmä pri výzdobe sakrálnych interiérov, pričom čerpala podnety hlavne z výtvarných i teoretických diel Taliana Andrea Pozzu, pôsobiaceho 6 rokov vo Viedni. Spomedzi pamiatok tohto typu treba uviesť aspoň výnimočnú výmaľbu jezuitského kostola sv. Františka Xaverského v Trenčíne od priameho Pozzovho žiaka Krištofa Tauscha (1712–1715). V nasledujúcom období prevládol v strednej Európe tzv. bolonský dekoratívnejší spôsob iluzívnej maľby budovanej technikou tzv. kvadratúry, ktorý je u nás zastúpený o. i. tvorbou Antónia Galli Bibienu (kostol trinitárov v Bratislave, 1744–1745).

Zmena v postavení Bratislavy na umeleckej mape strednej Európy nastala až s príchodom J. R. Donnera (1693–1741) a spája sa s pôsobením významného mecéna umenia uhorského prímasa Imricha Esterházyho, ktorý svojou

iniciatívou zásadným spôsobom formoval tunajšiu podobu vrcholného baroka. Pracovali preňho významný stredoeurópsky tvorcovia, ako napr. A. Galli Bibiena, J. Kurtz, P. Troger či Palkovci. Mladého 35-ročného sochára, čerpajúceho inšpiráciu z antiky a pätnásteho storočia prizval na vytvorenie výzdoby kaplnky sv. Jána Almužníka v bratislavskom Dóme sv. Martina (obr. 113). Za desaťročie, ktoré J. R. Donner strávil v Bratislave získal viacero významných objednávok, napr. na nezachovaný hlavný oltár Dómu sv. Martina v Bratislave. Mal tak možnosť naplno rozvinúť svoj nový štýl s výraznými klasicistnými prvkami, ktorý sa jasne líšil od súdobej okolitej produkcie. J. R. Donner anticipoval ďalší umelecký vývoj, na čas urobil z Bratislavy jedno z významných stredoeurópskych umeleckých centier a jeho vplyv tu pretrvával aj po jeho odchode do Viedne. Nový umelecký názor šírili jeho žiaci a nasledovníci, označovaní ako Donnerova škola. Najtalentovanejším z nich bol Ľudovít Gode (? -1758/59), ktorý prostredníctvom svojho syna predĺžil donnerovskú tradíciu na Slovensku až po koniec 18. storočia. K jeho najvýznamnejším realizáciám patrí sochárska výzdoba kostola alžbetínok v Bratislave a Illešháziovskej kaplnky Kostola Nanebovzatia Panny Márie v Trenčíne (obr. č. 108).

Kostol sv. Alžbety v Bratislave budovali a zdobili špičkoví umelci svojej doby. Okrem spomenutého architekta Pilgrama a sochára Godeho treba uviesť tunajšie pôsobenie kľúčovej postavy dobového maliarstva – Tirolčana Paula Trogera (1698–1762). Maľby, dotvárajúce jeden z našich najkrajších neskorobarokových interiérov, pochádzajú zo 40. rokov 18. storočia a sú jedinými jeho originálmi na území dnešného Slovenska. Troger, ktorého osobitý výtvarný prejav ovplyvnil celú generáciu mladých umelcov, pôsobil ako profesor na viedenskej akadémii, predstavujúcej v polovici 18. storočia centrum stredoeurópskeho umeleckého diania. Z Trogerovho diela čerpal svoju inšpiráciu o. i. aj na Slovensku pôsobiaci maliar stredoeurópskeho formátu Johann Lukas Kracker (1717–1779). Patrí k predstaviteľom konzervatívnej rakúskej maľby a jeho vrcholné diela zdobia napríklad aj kláštorný komplex v Jasove na východnom Slovensku (1752–1764, obr. 114).

Línia umelcov tzv. Trogerovej školy vyvrcholila v postave Franza Antona Maulbertscha (1724–1796,) označovaného za najväčšieho génia rakúskej neskorobarokovej maľby. Po raných prácach ovplyvnených svojim učiteľom, ktoré sa len málo líšili od ostatných mladých tvorcov Trogerovho okruhu, si tento maliar – pôvodom zo Švábska – vytvoril osobitý prejav s krajne individuálnym poňatím farby, svetla a tvaru. Pre územie Slovenska, najmä západného, vytvoril viacero významných diel (Trnava, Skalica, Bratislava). K najpútavejším jednoznačne patrí bohatá maliarska výzdoba (fresky a oltárne obrazy) takmer intaktne zachovaného neskorobarokového interiéru erdödyovskej kaplnky v Trenčianskych Bohuslaviciach (1759–1763, obr. 115). Maľby veľkej výrazovej sily sú zviazané komplikovaným ikonografickým programom spojeným s dogmou nepoškvrneného počatia a majú zjemnenú rokokovú formu s delikátnou paletou pastelových tónov fresiek, zatiaľ čo aktéri plátien vystupujú z tmavého pozadia na scénu modelovanú iracionálnym svetlom. Ide o typické príklady autorovej tvorby 60. rokov 18. storočia, kedy o.i. narastá počet jeho spolupracovníkov, tvoriacich neskôr aj pre Slovensko (Felix Ivo Leicher, 1725–1812, Andreas Zallinger, 1738–1805).

Okrem západnej časti krajiny, s centrom v Bratislave, a tiež spomenutej východoslovenskej oblasti, kde nosným druhom výtvarnej tvorby boli sakrálne diela a kde sa popri uvedenom Krackerovi uplatnil napr. aj jeden z vrcholných predstaviteľov neskorobarokového sochárstva Johann Anton Krauss (1728–1795), vystupuje v umení 18. storočia na území dnešného Slovenska do popredia ešte jedna samostatná oblasť – okolie stredoslovenských banských miest. Na tomto území najmä po roku 1711 stúpa umelecká aktivita, spojená s novým zariaďovaním sakrálnych interiérov. Hlavnými postavami tohto diania sa stali viedenský maliar Anton Schmidt (1706–1773) a sliezsky sochár Dionýz Stanetti (1710–1767), ktorí sa spoločne podieľali na všetkých významných objednávkach regiónu tej doby (Banská Bystrica, Svätý Anton, Banská Štiavnica, Kremnica). Obidvaja mali pomerne veľké dielne a ich najväčšou spoločnou realizáciou bola výzdoba nezachovaného farského kostola Nanebovzatia Panny Márie v Kremnici, na ktorej pracovali od konca 50. rokov 18. storočia. Ich spoločným dielom boli aj slávobrány pri príležitosti príchodu Františka I. Lotrinského a Márie Terézie (1751). S menom Dionýza Stanettiho sa tiež spája dominanta Banskej Štiavnice – morový stĺp z roku 1764 inšpirovaný pravdepodobne pamätníkom Karola VI. v Hlavenci. Tvorí ho šestica stĺpov na trojbokom podstavci s postavami morových svätcov, Imakulátou a skupinou Najsvätejšej Trojice vo vrchole (obr. 116).

Napriek početným sakrálnym objednávkam neutíchol samozrejme v 18. storočí ani záujem o umelecké diela svetského charakteru, medzi ktorými si naďalej výsadne postavenie udržiaval portrét. Záujem o tento typ výtvarných diel možno ilustrovať príkladom Koháryovského kaštieľa vo Svätom Antone, zdobeného prácami domácich a viedenských majstrov. Okrem uvedenej dvojice Schmidt a Stanetti, v repertoári ktorých nechýbali alegorické, mytologické diela a ani umelecko–remeselné práce (strelecké terče, zrkadlá, svietniky a podobne), pôsobil tu napríklad aj špecialista na zátišia – Košičan Štefan Michal Izbighy (aktívny v r. 1725–1756) či donedávna neznámy Karol Jozef Aigen z Olomouca (1685–1762), tvoriaci pre Koháryovcov drobné žánrové maľby. V závere 18. storočia namaľoval pre tento rod viacero diel rôznych žánrov v retrospektívnom štýle aj viedenský maliar Ignác Unterberger (1743–1797). Všeobecne však v početných súkromných zbierkach zdobiacich svetské sídla tej doby na dnešnom Slovensku prevažovali zvlášť v prípade zátiší a žánrov importované diela zväčša neznámych stredoeurópskych tvorcov.

Rozvoj umeleckého zberateľstva je spojený najmä s obdobím pôsobenia Alberta Sasko-Tešínskeho a Márie Kristíny (1766–1781), v ktorom Bratislava na čas nadobudla postavenie kráľovského rezidenčného mesta a tunajšia miestodržiteľská zbierka mohla konkurovať významným európskym zbierkam. Rok 1780 (nástup Jozefa II, osvietenstvo, reformy) predstavuje v dejinách Horného Uhorska nielen medzník politického, ale aj kultúrneho vývinu. Zrušenie Uhorskej komory a presun miestodržiteľskej rady z Bratislavy do Budína sprevádzal, prirodzene, aj odchod hlavného umeleckého mecéna – vysokej šľachty. V závere storočia dožíval neskorý barok najmä v tvorbe Krackera a Maulbertschovho okruhu. Pretrvávalo zľudovelé rokoko, podporované záujmom širokých vrstiev, no príklon ku klasicizmu založenému na osvietenskej estetike bol už zreteľný. V maliarstve sa spája najmä s menom bratislavského rodáka Ada-

ma Fridricha Oesera (1717–1799), učiteľa J. Winckelmanna a J. W. Goetheho, ktorý po štúdiách na viedenskej akadémii pôsobil v Nemecku. V roku 1776 vytvoril pre novovzniknutý evanjelický kostol v Bratislave hlavný oltárny obraz s námetom Večere v Emauzoch. Koniec 18. storočia priniesol s istým oneskorením do tunajšieho maliarstva aj osamostatnenie sa krajinomaľby, zastúpenej spočiatku solitérnymi prejavmi. Prvé samostatné krajinomaľby sú zviazané s menom Johanna Christiana Brandla (1722–1795). Neskôr tento druh tvorby rozvíjal bratislavský rodák Karol Filip Schallhas (1769–1797). Obidvaja sa uplatnili ako profesori na viedenskej umeleckej akadémii.

Vývoj barokového sochárstva na Slovensku uzatvára pôsobenie jedného z najvýznamnejších stredoeurópskych sochárov tejto doby. Franz Xaver Messerschmidt (1736–1783), potomok juhonemeckej rezbárskej rodiny Straubovcov, bol reprezentantom klasicizjúcich tendencií a stal sa uznávaným viedenským, najmä portrétnym sochárom pracujúcim aj pre cisársky dvor. Po jeho predčasnom penzionovaní na Viedenskej akadémii strávil zvyšok života v Bratislave (1777–1783). Práve tu vytvoril aj slávnu sériu 69 charakterových hláv, skúmajúcich v prevažnej väčšine fyziognómiu extrémnych výrazov. (obr. 117). Na rozdiel od J. R. Donnera však jeho pôsobenie v Bratislave ostalo bez výraznejšieho ohlasu a nasledovníkov. Miestna sochárska tvorba záveru storočia čerpala podnety so sporadických kontaktov s Viedňou. V samostatnej podobe sa postupne vytrácala, výraznejšie sa viazala na architektúru a dochádzalo v nej k symbióze rokoka s pomaly nastupujúcim klasicizmom, ktorý sa v čistej podobe presadil až v nasledujúcom storočí.

Architektúra 19. a 20. storočia

DANA BOŘUTOVÁ

Devätnáste storočie sa nieslo v znamení dynamického rozvoja techniky, ktorý mal ďalekosiahle dôsledky na spoločenské pomery aj na životné prostredie. Postupné prenikanie priemyselnej výroby do čoraz širších oblastí života prinášalo hlboké premeny životného štýlu. Nevyhnutnosť architektúry riešiť nové úlohy podmienila bohatý rozvoj stavebnej typológie, premeny kvalitatívnych aj kvantitatívnych aspektov staviteľstva, napätie medzi konzervatívnymi a novátorskými tendenciami, novými technickými prostriedkami a dôrazom na tradičné symbolické hodnoty, ktoré v dôležitých vývinových momentoch ovplyvňovali pohyb architektonického myslenia.

Vývin architektúry na Slovensku, ktoré bolo súčasťou Uhorska a ktorému chýbalo vlastné architektonické centrum či vyššie odborné školstvo, bol súčasťou rozvoja v celej monarchii, pričom vedúce trendy udávala Viedeň, neskôr aj Budapešť. Rozvoj architektúry sa niesol akoby v dialógu medzi činnosťou prominentných architektov, ktorí prichádzali projektovať svoje tunajšie stavby

z centier monarchie, a činnosťou lokálnych staviteľov, ktorí si postupne osvojovali aktuálne vzory a adaptovali ich potrebám prostredia.

Tradičná typologická skladba profánnych stavieb sa začala výrazne rozširovať. V oblasti obytnej architektúry boli ďalej významné vidiecke sídla aj mestské šľachtické paláce, zároveň však bohatý vývoj prekonal typ mestského nájomného domu a rodinného domu, určeného rozličným sociálnym vrstvám. Veľká pozornosť sa venovala verejným budovám, t. j. budovám správy, stavbám slúžiacim na rôzne spoločenské účely (reduty, divadlá), ako aj stavbám určeným na vzdelávanie a zdravotnícke ciele. Do usporiadania začala určujúcim spôsobom vstupovať doprava, nové druhy stavieb prinášal rozvoj železníc a postupne menil aj charakter krajiny. Zmeny v životnom štýle prinášali do miest nový záujem o vzhľad mesta a spríjemnenie života v ňom – ulice a námestia sa upravovali, ozdobovali pomníkmi, sochami a fontánami, zakladali sa parky. Nastal aj rozvoj turistických a kúpeľných centier, ktoré si vyžadovali špecifické druhy stavieb na prechodné ubytovanie, liečebné procedúry, šport aj spoločenský život.

Architektúra si čoraz viac osvojovala prostriedky, ktoré jej ponúkala technika – nové materiály a nové typy konštrukcií pomáhali uspokojivo riešiť nové stavebné úlohy. Nový formový jazyk architektúry, ktorý by primerane reflektoval jej novú situáciu, sa však rodil iba postupne a tak v slohovom výraze naďalej pretrvávali históriou overené výrazové prostriedky. Zdanlivú slohovú jednotu začiatku storočia, ktorý sa niesol v znamení klasicizmu, vystriedala pluralita slohových prejavov, inšpirovaných architektúrou stredoveku – neogotika, neoromanika, alebo slohy na báze klasického architektonického jazyka – neorenesancia, neobarok. V druhej polovici storočia sa isté slohové klišé začali priraďovať k určitým stavebným typom. Slohový záber sa neskôr rozšíril o používanie exotických foriem a v závere storočia vyústil do eklekticizmu, uplatňujúceho na jednej stavbe formy rozličného pôvodu.

Architektúru doby klasicizmu charakterizuje uplatnenie foriem inšpirovaných antickou architektúrou (stĺpové portiky, tympanóny, pri mestských stavbách aj členenie priečelí motívom pilierovej arkády, celkove umiernený výraz zameraný na dojem rovnováhy a harmónie). Typickým príkladom mestského paláca v štýle klasicizmu je Forgáchovský palác v Košiciach (okolo 1820, obr. 118). Početné stavby vidieckych kaštieľov reprezentuje napríklad dostavba veľkého krídla kaštieľa v Topoľčiankach (asi 1825, A. Pichl, obr. 119) alebo kaštieľ v Dolnej Krupej (1820–1822, J. Hausmann, obr. 120). Ako príklad typu mestského nájomného domu možno uviesť na domy na Panenskej ulici alebo niekdajší dom Suchom mýte č. 9 v Bratislave (1831, I. Feigler st.). Sakrálnu architektúru klasicizmu reprezentujú stavby, ktoré v dispozícii smerujú k zjednodušeniu a sceleniu priestoru a vo výraze k striedmej dôstojnosti. Spomedzi evanjelických kostolov možno spomenúť rané dielo majstra uhorského klasicizmu Mihaly Pollacka, evanjelický kostol v Banskej Bystrici (1803–1807, obr. 121) a evanjelický kostol v Levoči (1840, A. Povolný, obr. 122), z katolíckych stavieb farský kostol sv. Petra a Pavla v Jelšave (1831–1849, A. Pichl) alebo kaplnku sv. Hildegardy v Sliači (po r. 1820, obr. č. 123).

Rané prejavy neogotiky u nás sa spájajú s romantickými stavbami vidieckych sídel šľachticov, ktoré boli inšpirované príkladmi z Británie. Stavby tohto druhu charakterizovala vyvážená, symetricky pôsobiaca kompozícia celku, v ex-

teriéri uplatnenie motívov z pevnostnej architektúry ako sú veže a cimburia, a dekoratívne bohaté vybavenie interiérov. K významným príkladom patrí kaštieľ v Rusovciach (1841–1844, F. Beer, obr. 124), Keglevichov kaštieľ vo Veľkých Uherciach (1844–1848, A. Pichl, obr. 125) alebo Eszterházyho kaštieľ v Galante (1861, A. Weber). Neogotika sa veľmi často uplatňovala na stavbách kostolov – pomerne skorým príkladom u nás je kalvínsky kostol v Lučenci (1853, F. Wieser, obr. 126), ktorý vo svojom ustrojení „prekladá" zjednodušenú klasicistickú schému jednolodia s vežou a stĺpovým portikom do architektonického jazyka gotiky. Z početných ďalších príkladov možno uviesť evanjelický kostol v Dolnom Kubíne (1882, realizácia 1893–1894, B. Bulla), v ktorom je trojloďový priestor členený liatinovými stĺpmi podporujúcimi empory v bočných lodiach. Zaujímavým príkladom je aj drevený kostolík Panny Márie v Starom Smokovci (1888, G. Majunke, obr. 127). Na sklonku druhej polovice storočia bolo časté aj zmiešavanie gotických a románskych prvkov na jednej stavbe. Dokazuje to napr. architektúra Blumentálskeho kostola v Bratislave (1885–1888, F. Rumpelmayer, obr. 128). Neogotika sa ku koncu storočia stala oblúbeným slohom pohrebných stavieb ako ukazujú početné náhrobky na košickom cintoríne sv. Rozálie alebo mauzóleá v Trebišove (mauzóleum Andrášiovcov, 1893, A. Meinig) alebo Bratislave (mauzóleum rodiny Kittlerovcov, 1900, F. Kittler). Uplatnenie gotických inšpirácií na rozmanitých typoch profánnych stavieb dokladá napríklad meštiansky dom na Hlavnej ulici č. 46 v Košiciach (1849, J. Fischer, obr. 129), prestavba Reduty v Lučenci, (1859, F. Wieser), polyfunkčná stavba dostojníckeho kasína v Komárne, (1858–1863, obr. 130).

Neorenesancia sa na Slovensku presadila pomerne neskoro, jej rozšírenie sa spájalo s veľkým stavebným rozmachom, ktorý po polovici storočia nastal v metropolách Rakúsko-Uhorska a následne aj v menších mestách. Spájala sa predovšetkým s budovami pre správu, financie a obchod, kultúru a školstvo. Ako príklad možno uviesť radnicu v Komárne (1874–1875, A. Gerstenberg, K. K. Arvé, obr. 131), polyfunkčnú spoločenskú stavbu s divadlom – Národný dom v Martine (1887–1888, B. Bulla, obr. 132) alebo Právnickú akadémiu v Košiciach (dnes Právnická fakulta UPJŠ, 1894, K. Bayer, obr. 133).

Neobarok sa v repertoári historizujúcich slohov objavil až ku koncu 19. storočia. Sprvu sa zväčša viazal na stavby súvisiace s dvorskou reprezentáciou, no čoskoro sa rozšíril aj na stavby spoločenského charakteru a na okázalé paláce a nájomné domy. Z kombinácie neskororenesančných a barokových prvkov vychádza stvárnenie budovy Národného divadla v Bratislave (1885, F. Fellner, H. Helmer, obr. 134). K príkladom neobaroka patria kaštiele v Spišskom Hrhove, v Podrečanoch, bratislavské paláce Karácsonyiho na Štefánikovej (1883–1887) a Csákyho na Štúrovej ulici (1894), rokokové dekoratívne motívy zdobia priečelie Pisztoriho domu v Bratislave (1889, J. Hubert). Okolo prelomu 19. a 20. storočia sa neobarok často objavoval v eklektických kombináciách s ďalšími historizujúcimi alebo secesnými prvkami. Dokazuje to budova divadla v Košiciach (1899, A. Lang, A. Steunhardt, obr. 136), divadla a reduty v Spišskej Novej Vsi (1899–1900, K. Gerster) či Župného domu v Rimavskej Sobote (1900, obr.137). V takejto podobe prežíval aj po roku 1900 ako ukazuje príklad Reduty v Bratislave (1913, M. Komor, D. Jakab) alebo budovy Správy lesov v Banskej Bystrici (1913, G. Györi, J. Wälder).

Pestrú paletu architektonických výrazových polôh v pokročilom 19. storočí dopĺňali stavby inšpirované orientálnou architektúrou. Takýto prejav bol príznačný pre stavby synagóg – dnes už zbúrané bratislavské synagógy na Zámockej ulici (1863, I. Feigler mladší) a synagóga neológov na Rybnom námestí (1893–1893, D. Milch), z dochovaných príkladov možno uviesť synagógu v Malackách (1886–1887, V. Stiasstny, obr. 138). Okrem toho sa prvky orientálneho pôvodu uplatnili aj na stavbách kúpeľov ako to dokladá príklad tureckého kúpeľa a odpočiváreň Haman v Trenčianskych Tepliciach (1888, F. Schmoranz).

Široký register architektonických prejavov sa na prelome 19. a 20. storočia obohatil o nové impulzy z britského hnutia Arts and Crafts, ktoré obrátilo pozornosť architektov k štúdiu vernakulárnej architektúry, ako aj špecifické impluzy secesie prichádzajúce z Viedne a Budapešti, a spolu s nimi udával tón pre architektonický vývin v prvých dekádach nového storočia.

Architektúra na Slovensku si na počiatku 20. storočia podržala pluralitný a eklektický ráz. Popri prežívaní historizmu tu však pôsobili impulzy, prichádzajúce z Británie, ktoré obracali pozornosť architektov k problematike obytného domu a štúdiu ľudového umenia. Výrazne zasahoval aj vplyv Viedne a architektonickej školy Otta Wagnera, ktorá obracala pozornosť na využitie moderných materiálov a konštrukcií, a časom vzrástol aj vplyv maďarskej secesie, formovanej predovšetkým rukopisom Ödöna Lechnera. Architektúra, ktorá vznikala zo vzájomného stretania týchto podnetov v prvých dvoch dekádach storočia nadlho poznamenala tvár našich miest. Z početných príkladov dokumentujúcich toto obdobie možno uviesť stavbu bývalého vojenského veliteľstva, teraz budova Filozofickej fakulty UK, v Bratislave (1912, J. Rittner) alebo obrazáreň Andrássyovcov v Krásnohorskom Podhradí (1908, D. Hültl) ako príklad prenosu viedenských vzorov, kostol sv. Alžbety v Bratislave (1908–1913, Ö. Lechner), ako dielo reprezentujúce ducha maďarskej secesie, alebo kostol v Muli (1908–1910, I. Medgyaszay), zaklenutý železobetónovou kupolou, ktorý vo svojom koncepte integruje vzorce viedenskej školy s dekoratívnymi prvkami maďarského slohu a motívmi karpatskej vernakulárnej tradície. Spájanie secesnej štylizácie s historizujúcimi tendenciami dokladá napríklad gotizujúci Jakabov palác v Košiciach (1900, A. Jakab) alebo barokizujúca Reduta v Bratislave (1913, M. Komor, D. Jakab). Výnimočnou postavou slovenskej architektúry tej doby bol Dušan Jurkovič, ktorý však na začiatku storočia pôsobil na Morave – jeho tvorbu na Slovensku dokumentuje Spolkový dom v Skalici (1904), kde svojským spôsobom transformoval britské podnety a obohatil ich o prvky domácej ľudovej tradície. Svoje vrcholné dielo realizoval v rodnej krajine až po vzniku novej republiky, keď projektoval pomník jednému z jej zakladateľov – mohylu generála Štefánika na Bradle (1919–1928, obr. č. 139).

Politické zmeny roku 1918 nastolili novú situáciu aj v oblasti architektúry – tradičné centrá vplyvu, Viedeň a Budapešť, vystriedala Praha, odkiaľ na Slovensko prichádzali mladí českí architekti aj slovenskí absolventi tamojších škôl. V období medzi dvoma svetovými vojnami sa slovenská architektúra rýchlo emancipovala a v názorovo bohatom prostredí vznikala kvalitná architektúra. Napätie medzi prvkami modernosti v riešení dispozície a vybavenia

a tradicionalizmom v okázalom zovňajšku dokumentuje Sanatórium dr. Szontágha v Novom Smokovci (1917–1925, M. M. Harminc). Po krátkej epizóde neskorého kubizmu sa okolo polovice 20. rokov priklonila k línii medzinárodnej moderny, no podržavala si svojský ráz. K raným prejavom príklonu k moderne patrí výstavný pavilón spolku Umelecká beseda v Bratislave (1925–1926, A. Balán a J. Grossmann). Vrcholnú fázu možno ilustrovať stavbami Živnodomu alebo Internátu Lafranconi v Bratislave (1929–1930, resp. 1926–1933, obidve K. Šilinger), ktoré uplatňujú princípy moderny spolu s prvkami klasickej kompozície, alebo stavbou sanatória dr. Kocha v Bratislave (1929–1930, D. Jurkovič, J. Merganc), v čase svojho vzniku najmodernejšieho zdravotníckeho zariadenia v ČSR. Raný príklad použitia tzv. zaveseného priečelia prestavuje Mestská sporiteľňa v Bratislave (1931, J. Tvarožek, obr. 135). Rozšírenie moderny dokladá množstvo stavieb po celom Slovensku, azda najprízačnejšie sú veľké kúpeľné a liečebné komplexy v Trenčianskych Tepliciach (1929–1930, J. Krejcar) vo Vyšných Hágoch (1932, F. Libra, J. Kan) alebo v Sliači (1932, R. Stockar) ako aj obytné komplexy, napríklad Nová doba v Bratislave (1932, F. Weinwurm, I. Vécsei). Azda najvýraznejšou postavou slovenskej modernej architektúry bol Emil Belluš, ktorý v dielach ako kúpeľný most v Piešťanoch (1930–31), v polyfunkčnom súbore tzv. Družstevných domov či stavbe Národnej banky v Bratislave (1937) predložil príklad moderny poučenej klasickou architektúrou.

Na sklonku medzivojnového obdobia – podobne ako v iných krajinách – zosilnel vplyv tradicionálnych konzervatívnejších prúdov, ktorý po skončení vojny do istej miery napomohol k prijatiu historizujúcich formúl spájaných s tzv. socialistickým realizmom v architektúre (sorela). Toto relatívne krátke obdobie dokumentujú sídliská v mnohých slovenských mestách, komponované podľa schém klasického urbanizmu – napríklad sídlisko Predmostie v Nitre (1955, M. M. Scheer) alebo Nová Dubnica (1952, J. Kroha). Príznančným dielom je Internát Mladá garda v Bratislave (1951, E. Belluš), ktorý kombinuje účelové a stroho riešené obytné pavilóny s historizujúcim rozvrhom celku a uplatnením dekoratívnych prvkov domácej renesančnej architektúry na ústrednom pavilóne. Klasicizujúcu polohu sorely dokladá Dom mládeže na Búdkovej ceste v Bratislave, (1953, J. Chorvát) a predovšetkým pamätník na Slavíne, Bratislava, (1954–1959, J. Svetlík), ktorý klasické prvky komemoratívnej architektúry spája s modernou štylizáciou.

Politicky forsírované zásady architektonickej tvorby boli však čoskoro opustené a od konca 50. rokov architekti reflektovali aktuálne tendencie medzinárodnej architektúry, ktorá – vyzbrojená novými technickými možnosťami – ďalej rozvíjala princípy moderny. Výrazovú bohatosť slovenskej architektúry tohto obdobia ilustrujú stavby Športovej haly na Pasienkoch v Bratislave (1958–1960, J. Chovanec), Strojníckej fakulty SVŠT v Bratislave (1961, M. Kusý st.) alebo komplex Vysokej školy poľnohospodárskej v Nitre (1960–1961, V. Dedeček a R. Miňovský), ktoré vo výtvarným koncepte manifestujú výrazové možnosti moderných technológií. Inšpiráciu škandinávskou architektúrou spája s domácou tradíciou stavba krematória v Bratislave (1963–1963, resp. 1967, F. Milučký). K prúdu tzv. skulpturálnej architektúry sa radí technicky náročná stavba pomníka SNP v Banskej Bystrici (1963–1965, D. Kuzma, J. Jankovič, obr. 140).

V podmienkach politickej represie aj tzv. normalizácie spoločenských pomerov po roku 1968 sa aj architektúra dostala pod tlak dogmatickej kritiky, čo viedlo k určitej stuhlosti oficiálnej architektúry, ktorý sa prejavila v 70. a 80. rokoch. Narastajúce mierky rozličných polyfunkčných spoločenských centier sa stali charakteristickým úkazom tej doby nielen u nás – príkladom z mnohých je Dom odborov Istropolis v Bratislave (1980, F. Konček I. Skoček, Ľ. Titl) alebo divadlo v Prešove (1974–1976, K. Revický, F. Jesenko). V tomto období sa dokončovali aj mnohé stavby, ktorých projekty vznikli v predošlom období, no počas realizácie doznali rozličné zmeny – taký bol napríklad osud stavby Slovenského rozhlasu (1962–1973, 1971–1985, Š. Švetko, Š. Ďurkovič, B. Kissling), Slovenskej relevízie (1965, resp. 1968–1974, J. Struhař, V. Čurilla) či Slovenskej národnej galérie v Bratislave (1967, resp. 1969–1979, V. Dedeček). Výnimočné architektonické a technické dielo tej doby aj v širšom kontexte predstavuje Most SNP v Bratislave (1968, 1972–1973, J. Lacko, L. Kušnír, I. Slameň). Popri budovách pre kultúru, verejnú správu a administratívu boli v tej dobe charakteristickým javom aj rozsiahle stavby školských areálov a predovšetkým obytných súborov, budovaných technológiou panelovej montáže.

Napriek obmedzeniam si architekti, zvlášť tí mladší, budovali kontakty a reagovali na dianie vo svete – predovšetkým na pokusy spochybniť a zrevidovať model modernizmu, ktoré priniesli vlnu postmodernej architektúry. Ponúkala únik z uniformity k mnohotvárnosti, obnovila záujem o históriu, lokálne tradície, kontextuálnosť, komunikatívnosť architektúry, brala zreteľ na prijímateľa, vnímateľa architektúry. Asi najznámejším príkladom uplatnenia princípov postmodernej architektúry u nás sa stal dnes už pozmenený Obchodný dom Ružinov v Bratislave, (1975–1978, resp. 1984, J. Bahna, Ľ. Mihálik, F. Kalesný, P. Čížek, P. Minarovič), k ďalším príkladom sa radia zborové domy cirkvi bratskej v Starej Turej (1978–1983) a v Leviciach (1983–1985, obidve M. Žitňanský) alebo stavba hotela Forum v Bratislave (1988, J. Hauskrecht). Postmoderna sa však výraznejšie presadila skôr v stvárnení interiérov a tak sa stala časovo pominuteľným fenoménom. Príkladom z mnohých je interiér bankovej pobočky v Čadci (1980–1984, J. Bahna, Ľ. Mihálik) alebo interiéry spoločenských priestorov v Dome odborov v Žiline (1987, D. Voštenák, I. Vaško).

Mnohotvárny a pluralitný obraz architektúry, ktorý sa začal črtať v priebehu 80. rokov sa ešte zvýraznil po politickom uvoľnení, ktoré priniesol rok 1989. Po rokoch odmlky sa do centra pozornosti opäť dostáva sakrálna architektúra a ponúka rad príkladov dokumentujúcich súdobé architektonické trendy. Vyznievanie postmodernej tendencie reprezentuje napríklad kostol vo Vojkovciach (1990–1993, A. Rybarčák) alebo saleziánsky kostol v Bratislave (1998, A. M. Weber, M. Weber), regionalistický prístup charakterizuje napríklad katolícky kostol v Lovinobani (1990–1993, P. Pásztor). Zároveň možno v poslednej dekáde 20. storočia badať opätovný príklon k asketickému formovému repertoáru moderny – neomodernistické krácie azda najprízačnejšie reprezentuje nová budova Národnej banky v Bratislave (1996–1999, M. Kusý ml., P. Paňák).

Slovenské výtvarné umenie 19. a 20. storočia

Bohumír Bachratý

Prelom 18. a 19. storočia i celé storočie 19. veku, bolo zložitým obdobím skutočného zrodu novej, modernej doby. Na vtedajší vývoj a vývinové metamorfózy pôsobilo dedičstvo i odkaz priemyselnej revolúcie v Anglicku a francúzskej revolúcie. Revolúcie hýbali celou štruktúrou vtedajšieho sveta. Nosným princípom bola sila. Energia prírody a hlavne človeka, ľudskej práce, tvorby a ducha. Vývoj mal svoj rytmus, akceleráciu a dynamiku. Týkal sa politiky, ekonómie, kultúry i spoločenského života. Rodilo sa vedomie novej historickej kontinuity. V jej rámci zákonite doznievalo mnohé z minulosti a zároveň táto doba anticipovala budúcnosť. Bola to autentická doba premien, rastu, ale aj napätia, istôt i omylov, hľadania a blúdenia, doba protikladov. Doba pozitívnych fenoménov i negatív: rozvoj prírodných a humanitných vied, rozvoj kultúry a ducha, hospodárstva i politiky, doznievanie feudalizmu a nevoľníctva, krízy, choroby, sociálne kontrasty, bieda. V 19. storočí sa formuje nová kvalita interakcií veda – výroba – produkcia, umenie – duch – kreativita, umenie a spoločnosť. Upevňujú sa tradičné a formujú sa nové národné kultúry. Vytvára sa moderný fenomén etnika, národa a štátu. Do popredia vystupujú veľké osobnosti, géniovia doby. V umení je počiatok a záver storočia rámcovaný veľkými slohmi: klasicizmom a secesiou. Medzi nimi krásny, vzopätý oblúk smerov, štýlov a prúdov – romantizmus, biedermeier, realizmus, impresionizmus a jeho modifikácie neo- a postimpresionistické, symbolizmus, historizmus a neo slohy. Nová reč, nová morfológia, nová sémantika umenia. Veľké syntézy a súdržnosť. Literatúra, hudba, divadlo a výtvarná kultúra. Architektúra, maliarstvo, sochárstvo, grafika, ilustrácia, umelecké remeslá, užité umenie a dizajn. Zrod nových obrovských vizuálnych médií, fotografie a filmu, umenia ako zložitého, otvoreného a slobodného systému. Nový význam nadobúdali aj štáty strednej a východnej Európy. Zložitý a dramatický bol vývoj na Balkáne a výrazne sa ohlasoval aj „nový svet“, Amerika. Zložité vývojové procesy prebiehali aj v Ázii, 19. storočie hýbalo celým svetom. V atmosfére doby nechýbali ani apokalyptické eschatologické názory o posledných dňoch ľudstva a sveta. Prevláda však chiliasmus (miléniarizmus), viera a nádej v nové začiatky, obnovu a obrodu. Mnohé z týchto všeobecných princípov sa síce iba v skromnej miere prejavili aj vo výtvarnej kultúre dnešného územia Slovenska, ktoré bolo v tom čase ako Horné Uhorsko súčasťou Rakúsko-Uhorska. Charakter, podobu i kvalitu vtedajšieho umenia determinovali viaceré reálne dobové fakty. Bola to hlavne ekonomická a politická situácia, zaostalosť územia, disproporčnosť, zložité národnostné pomery, vnútorné politické napätie. Chýbalo aj výraznejšie kultúrne a historické vedomie. Citeľná bola absencia kultúrneho centra i ďalších väčších miest. Bolo tu síce bývalé korunovačné mesto, trojjazyčná Bratislava (Pressburg, Pozsony), ale popri nej iba skromné mestá Martin, Liptovský Mikuláš, Košice s malou koncentráciou výtvarného života. Citeľná bola absencia umeleckého školstva, kultúrnych inštitúcií a kontaktov s európskym vývojom a Parížom.

Boli tu však aj pozitívne aspekty vývinu. Niesol ich hlavne proces národného obrodenia. Spočiatku sa týkal jazyka, literatúry a kultúry, súvisel so štúrovským hnutím a v rokoch 1848–1849 bol prejavom revolučnej politickej aktivity. V máji 1848 boli v Lipt. Mikuláši vyhlásené „Žiadosti slovenskieho národa" a 16. 9. 1848 bola vo Viedni vytvorená Slovenská národná rada. Útlm po roku 1850 bol oživený rokom 1861, kedy bolo v Martine vyhlásené Memorandum národa slovenského s požiadavkami svojbytnosti, uznania národného jazyka a školstva i ďalšími administratívnymi, osvetovými a kultúrnymi požiadavkami. Vyvrcholením toho politického a kultúrno-spoločenského vývoja bol vznik Matice slovenskej v Martine (6. 8. 1863) ako celonárodnej kultúrnej inštitúcie na podporu literatúry a umenia. Jej prvým predsedom sa stal biskup Štefan Moyzes. Matica slovenská však bola už v roku 1875 zakázaná a ako inštitúcia zatvorená. Význam Uhorska narástol, objavili sa nové národnostné konflikty a zosilnel národnostný útlak. Oživenie v kultúrnej sfére nastalo až koncom 19. storočia; v r. 1881 vznikol časopis Slovenské pohľady, v r. 1895 vznikla Muzeálna slovenská spoločnosť a v r. 1898 začal vychádzať časopis Hlas.

Výtvarné dejiny Slovenska v 19. storočí možno členiť na tri hlavné obdobia. V prvej tretine storočia to bola aktivita maliarov na Spiši, v Levoči a na východnom Slovensku (Košice, Prešov). Boli to portrétisti a krajinári, ktorí nadviazali na odkaz klasicizmu a smerovali k umeniu romantizmu a realizmu. Hlavnými predstaviteľmi tejto doby boli Jozef Czauczik (1780–1857), Ján Jakub Müller (1780–1828), Ján Rombauer (1782–1849), Karol Marko st. (1791–1860), Ignác Klimkovič (1800–1853) a jeho synovia František a Vojtech, Karol Tibelly (1813–1870), Jozef Ginovský (1801–1857). Okolo roku 1850 sa formovala národná maliarska škola. Jej hlavnými predstaviteľmi boli Jozef Božetech Klemens (1817–1883) a Peter Michal Bohúň (1822–1879). Títo maliari študovali na Akadémii výtvarných umení v Prahe a pražský kultúrny i spoločenský život bol významným impulzom aj pre slovenskú kultúru. Tretím bolo obdobie 90. rokov 19. storočia. Vtedy do slovenského výtvarného života vstúpili maliari Dominik Skutecký (1848–1921), Jozef Hanula (1863–1944), Ľudovít Čordák (1864–1937) a predovšetkým Ladislav Medňanský, barón a maliar európskych dimenzií a pôsobiskom na Slovensku, v Paríži, Budapešti a Viedni, kde aj zomrel (1852–1919). Ich tvorba reflektuje poimpresionistický vývoj, sú v nej charakteristické stopy symbolizmu i plenérizmu a náznaky moderného maliarskeho prejavu v dikcii maliarskej reči, v kolorite a v rukopise i v šírke a bohatstve námetovotematickej inšpirácie. Najmä L. Medňanský dospel k prahu moderného výtvarného zobrazenia a vyjadrenia javovej skutočnosti, prírody, ale aj vnútorného sveta a emocionálneho života seba samého i človeka a ľudí doby na prelome 19. a 20. storočia.

Slovenské „výtvarné" 19. storočie bolo dobou tichej a skromnej umeleckej aktivity. V mestách doznievala architektúra barokového klasicizmu a historizmu, na vidieku to boli najmä klasicistické kaštiele a kúrie. Silná a kvalitná vlna európskej secesie sa na území Slovenska prezentovala iba v niektorých architektonických solitéroch (Trebišov, Krásnohorské Podhradie, Spišská Nová Ves, kostol sv. Alžbety v Bratislave už zo začiatku 20. storočia). V maľbe prevládal portrét a krajina, časté boli aj grafické veduty a obrazy miest a prírodné motívy (Banská Štiavnica, Kremnica, Vysoké Tatry). Veľmi skromná je so-

chárska produkcia – busty, náhrobky, fontány, reliefna tvorba. Autormi boli sochári s realistickými ambíciami ovplyvnení symbolizmom: Viktor Oskar Tilgner, Alojz Strobl, Alojz Rigele. Symbolické je aj posolstvo obrazu P.M. Bohúňa „Ján Francisci ako povstalecký kapitán" (obr. 141) z roku 1850. Je to portrét konkrétnej osobnosti revolučného vodcu. V druhom obrazovom pláne je je tábor vojakov–dobrovoľníkov, odhodlaných príslušníkov formujúceho sa mladého národa. To všetko pod panorámou hrebeňa Vysokých Tatier, ktoré symbolizujú Slovensko. Práve v tomto obraze sa maliarsky romantizmus spája s realizmom a realitou novej doby a budúcnosti (obr. 142).

Dvadsiate storočie bolo dobou harmónií a kontrastov, dobou paradoxov, nádeje a zúfalstva. Paradoxné je už to, že medzníkmi tohto storočia dve svetové vojny. Život 20. storočia delila smrť, zabíjanie, utrpenie miliónov a miliónov ľudí. Pre vývoj umenia a kultúry platí periodizácia: 1901–1918, medzivojnové obdobie a roky druhej svetovej vojny 1918–1938, resp 1945, vývoj po roku 1945. V 20. storočí boli aj ďalšie historické medzníky, osobité pre mnohé štáty sveta i Európy, dôležité aj pre Československo od roku 1918, pre Slovensko od roku 1993. Boli to roky 1948–1968, po nich roky absurdnej normalizácie – 70. a 80. roky, potom vývoj po roku 1989.

V slovenských dejinách 20. umenia a 20. storočia poznáme dve historické koncepcie členenia a datovania vývoja. Prvú sformuloval K. Vaculík a má podobu generačných sledov a vrstiev: Zakladateľská generácia (prvá tretina storočia), Generácia 1909 (so vstupom do výtvarného života okolo roku 1935), Generácia druhej svetovej vojny, alebo Generácia 1919 (prelom 30. a 40. rokov). Vývoj po roku 1945 uvádzajú (podľa R. Matuštíka) Nástup 57 a Nástup 61. Vrcholom v rámci celého vtedajšieho Československa boli 60. roky, po nich nasledovala stagnácia a opätovné obmedzenie slobody a demokracie v posledných rokoch komunistického režimu. Nový pohyb a noví umelci sa ohlasujú po roku 1989 a mnohí zo strednej a staršej generácie tvoria most do súčasnosti a k dnešku.

Zložitý pôdorys a genézu slovenskej výtvarnej kultúry 20. storočia možno zhrnujúco charakterizovať takto: ťažiskom je maľba a sprevádza ju vývoj komorného i monumentálneho sochárstva a grafiky. Svoj jedinečný význam nikdy nestrácala kresba, veď s rozvojom edičnej činnosti a publicistiky narastal aj význam ilustrácie. Fotografia sa stala dominantným vizuálnym médiom, na ktoré nadväzuje film, televízia a video. Už avantgardné smery futurizmu, dadaizmu, surrealizmu, neskôr pop kultúra, nový realizmus, umenie objektov, inštalácie a prostredia, happening i body art prinášajú syntézy, multimediálne programy a polyfunkčné formy. Ľudská civilizácia a kultúra ich však poznala už dávno. Východiskom boli fenomény hry a divadla: kulty, obrady, náboženská mystéria, slávnosti opojenia a očarenia, exihibícia a manipulácia. Výtvarné umenie tak isto reflektuje iba to, čo vidí v spoločenskom, politickom i ekonomickom živote a v radostnej i bolestnej existencii. Zmysly, duch a intelekt sa stretajú a prelínajú. Skladateľ Richard Wagner to poznal už v prvej polovici 19. storočia, s revoltou a s rúcaním mýtov prišli potom Marcel Duchamp, Jean Dubuffet, Yves Klein... Avantgarda ako umenie odporu sa stáva umením účasti...

Experimentov bolo v slovenskom výtvarnom umení moderny a postmoderny poskromne. Zakladateľská generácia vyrastala na skromnom dedičstve rea-

listického umenia konca 19. storočia. Podnetom boli roky umeleckých štúdií najmä v Prahe. Neskôr to boli aj prvé európske a parížske kontakty – tendencie impresívne a expresívne, fauvizmus, kubizmus. Podstatou ich duchovného programu bolo umelecky zobraziť a vyjadriť „život a mýtus rodnej zeme" (M. Várors). S tým súvisel ich citový vzťah k Slovensku a jeho dejinám i k ľudovému umeniu a folklóru. K hlavným predstaviteľom zakladateľskej generácie patrili Martin Benka (1888–1971, (obr. 143), Janko Alexy (1894–1970), Mikuláš Galanda (1895–1938), Miloš Alexander Bazovský (1899–1968), Ľudovít Fulla (1902–1980), zo sochárov to bol osamelý Ján Koniarek (1878–1952) z grafikov Koloman Sokol (1902–2002). Obsahové a filozofické polarity programu: monumentalizácia a heroizácia Slovenska, horskej krajiny a pracujúcich vidiečanov (M. Benka) – citová empatia a vrúcny, emotívny kolorit nesúci dušu krajinárskych motívov (M. A. Bazovský, obr. 144), úderná tvarová štylizácia, rytmus a farebnosť, inšpirácia ľudovým ornamentom i európskou modernou (Ľ. Fulla, obr. 145) a sociálny kriticizmus spojený s expresívnym prejavom (K. Sokol).

Začiatkom 20. storočia bol významný aj košický maliarsky okruh. Reprezentovali ho maliari a grafici Konštantín Kövári (1882–1916), Anton Jasusch (1882–1965), Konštantín Bauer (1893–1928), z mladších Július Jakoby (1903–1985). V Banskej Štiavnici bol významným solitérom Edmund Gwerk (1895–1956). Ich dielo súviselo s doznievajúcim symbolizmom a secesiou i s novšími prúdmi expresionizmu a futurizmu.

Veľmi početná v autorskom zastúpení i v šírke programových koncepcií bola Generácia 1909. Tvorilo ju viac ako 30 maliarov, sochárov i grafikov. Nosné osobnosti generácie boli maliari Cyprián Majerník (1909–1945), Ján Mudroch (1909–1968), Ján Želibský (1907–1997), Jakub Bauerfreund (1904–1982). Andre Nemes (1909–1986), Peter Matejka (1913–1972, obr. 146) a Ester M. Šimerová (1909), prvá dáma slovenskej výtvarnej moderny a príslušníčka Parížskej školy. Ako solitéri pôsobili Imro Weiner-Kráľ (1901–1978) a Július Szabó (1907–1972). K sochárskym osobnostiam patrili predovšetkým Jozef Kostka (1912–1996) a Rudolf Pribiš (1913–1984). Umelci tejto generačnej vlny sa s úspechom pokúšali o synchrón s vývojom európskej moderny v rozpätí siahajúcom od kubizmu až k surealizmu. V ich tvorbe stretáme lyriku i epiku maliarskej reči, témy humanistické a neskôr aj protivojnové, motívy múzické i meditatívne. Viacerí príslušníci generácie boli v živom kontakte s Prahou. Po roku 1948 boli aj prvými pedagógmi na novozaloženej Vysokej škole výtvarných umení v Bratislave (J. Mudroch, J. Želibský, P. Matejka, F. Kostka, R. Pribiš). Ich zralé dielo bolo modernou slovenskou výtvarnou klasikou.

Tesne na Generáciu 1909 nadviazala na prelome 30. a 40. rokov Generácia druhej svetovej vojny – Generácia 1919: Viliam Chmel (1917–1961), Vincent Hložník (1919–1997, obr. 152), Ladislav Guderna (1921–1999), Alojz Klimo (1922–2000, obr. 148), Ernest Zmeták (1919) a i. Ich expresívne, humanistické a metaforické výtvarné dielo súviselo s hnutím slovenského nadrealizmu – Avantgarda 38, v rámci ktorého výtvarníci spolu s básnikmi vyslovili svoje jasné „Áno a nie": *Áno* pokroku a moderne, ľudskosti a tolerantnosti, *nie* fašizmu, vojne a bezpráviu!

Od roku 1945 vývoj kruto prerušený druhou svetovou vojnou pokračuje. Rok 1948 bol však prelomový. Nástupom komunistov k moci vo februári 1948 priniesol nový štát aj dôraznú orientáciu na politiku Sovietského zväzu a umenie socialistického realizmu. Dogma v umení znamenala koniec umeleckej slobody a voľnosti prejavu, pretože umenie muselo slúžiť ideológii a politike. Tvorba iba ilustrovala apriorné politické tézy a frázy, tvorivosť sa mala zmeniť na prisluhovanie režimu. Žiadne experimenty a vzťahy k umeniu západnej civilizácie neboli prípustné. Touto lekciou prešlo aj slovenské výtvarné umenie, ale drvivá väčšina umelcov jej nepodľahla. Vo výtvarnom umení tejto doby a vo výtvarnom živote sa objavili nové dôležité fenomény: vznikla Národná galéria v Prahe a Slovenská národná galéria v Bratislave. Svoju činnosť začala Vysoká škola výtvarných umení v Bratislave a Škola umeleckého priemyslu (neskôr aj v Košiciach a v Kremnici). Po prvých spolkoch z obdobia po roku 1918 (Spolok slovenských výtvarných umelcov a Umelecká beseda slovenská) vznikol jednotný Zväz slovenských výtvarných umelcov. Organizácia síce stavovská, ale predovšetkým ideová a ideologická. Už rok 1956 a kritika stalinizmu v Sovietskom zväze priniesli prvé uvoľnenie. Do výtvarného života na Slovensku vstupujú prví absolventi VŠVU označovaní ako doba Nástupu 57, doba vzniku Skupiny Mikuláša Galandu, časopisov Výtvarný život a Mladá tvorba, Galérie Cypriána Majerníka v Bratislave i počiatku viacerých regionálnych galérií na celom území Slovenska. Mladá generácia priniesla nový program, v ktorom pretrvávalo vedomie domácich koreňov a prameňov. Hľadali sa však aj nové kontakty so súčasnou výtvarnou Európou a svetom, plodná bola aj spolupráca v rámci Československa. K pražským *Konfrontacím* pristupujú v roku 1961 bratislavské *Konfrontácie*, označované ako *Nástup 61*. K rôznym podobám, štýlu a formám moderného realizmu a zobrazujúceho umenia pristupuje abstrakcia: informel, geometrická a lyrická abstrakcia, štrukturálna maľba, maľba gesta i akčný maliarsky prejav. Začala sa doba plodných a otvorených šesťdesiatych rokov, najširších vývinových polarít. Brzdu 70. a 80. rokov prekonáva rok 1989, ktorý sa stáva veľkým prelomom, koncom socialistického štátu, politických a umeleckých dogiem a demagógie, ale aj obdobím iných rizík: diktátu trhu a bezradnosti v otvorenom priestore výtvarnej imaginácie. Vývinové trendy predstavujú najvýraznejšie osobnosti týchto rokov – maliari J. Filo (1921), M. Čunderlík (1926–1983), A. Barčík (1928, obr. 153), M. Paštéka (1931–1998), M. Jakabčic (1930–2002, obr. 147), R. Fila (1932, obr. 149), K. Baron (1939), L. Berger (1942, obr. 150), J. Berger (1943), Ľ. Hološka (1943), I. Pavle (1955), J. Hlavatý (1955), S. Čarný (1956), J. Raška (1962), zo sochárov R. Uher (1913–1987), V. Kompánek (1928, obr. 151), P. Tóth (1928–1988), J. Kočiš (1933–1990), J. Jankovič (1937), Š. Prokop (1941), D. Ponťák (1941), P. Roller (1948), J. Čutek (1957). M. Lukáč (1962), V. Loviška (1964), z grafikov A. Brunovský (1935–1997, obr. 154), V. Gažovič (1939), D. Kállay (1948), V. Kolenčík (1955), R. Jančovič (1958), z nových tendencií a umenia akcie A. Mlynárčik (1934), S. Filko (1937), J. Koller (1939), J. Želibská (1941), B. Kubinský (1966) a mnohí ďalší. V súčasnej slovenskej výtvarnej kultúre však možno pripomenúť aj kvalitné sklárske výtvarné umenie, textilnú tvorbu, keramiku i fotografiu. Súčasťou slovenského výtvarného života je živá výstavná činnosť doma i v zahraničí. Na Slovensku sa konajú viaceré medzinárodné umelecké sympóziá:

sochárske vo Vyšných Ružbachoch (kameň), v Banskej Štiavnici (drevo), v Lučenci (keramika), v Lednických Rovniach (sklo), v Ružomberku (textil a papier), maliarske v Banskej Štiavnici, v Moravanoch nad Váhom, v Košiciach. Na dobrej útravni sa rozvíja aj knižná publicistika, najmä monografická. Dejiny výtvarného umenia sa prednášajú na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave a na univerzitách v Trnave a v Ružomberku. Vysoké školy výtvarného smeru sú v Bratislave, Košiciach a v Banskej Bystrici. Výtvarníci sú organizovaní v Slovenskej výtvarnej únii i v mnohých spolkoch, skupinách a profesijných združeniach aj regionálnych združeniach. Slovenské výtvarné umenie reprezentuje v súčasnosti viac ako 2000 žijúcich profesionálnych výtvarníkov. Ich tvorba reflektuje, dokumentuje, analyzuje, interpretuje a hodnotí realitu doby, stav mysle a duše umelcov aj ľudí a národa na počiatku 21. storočia.

História a súčasnosť slovenskej žurnalistiky

Danuša Serafínová – Jozef Vatrál

Dejiny a súčasnosť žurnalistiky na Slovensku odrážajú jeho geografickú, hospodársku, sociálnu, kultúrnu a politickú rozmanitosť. Dnešné demokratické Slovensko, ktoré spolu s ďalšími deviatimi európskymi krajinami vstupuje v roku 2004 do Európskej únie, prešlo v čase od objavenia kníhtlače v roku 1450 viacerými štátnymi formáciami, ktoré ovplyvnili nielen jeho vývoj, ale sa zákonite odzrkadlili aj v slovenskej žurnalistike.

Žurnalistika na Slovensku v období monarchie 1526–1918

Od predchodcov novín po prvé noviny s nepravidelnou periodicitou

V polovici 15. storočia, keď Johann Gensfleisch von Gutenberg vynašiel kníhtlač bolo Slovensko už súčasťou mnohonárodného Uhorského kráľovstva, ktoré o osem desaťročí neskôr panovnícka sobášna politika po skone posledného Jagelovca na uhorskom tróne v bitke pri Moháči v roku 1526 priviedla pod žezlo Habsburgovcov. To však mnohým uhorským veľmožom nebolo po vôli. Habsburských protikandidátov podporovala turecká Porta, ktorá tieto boje využívala vo svoj prospech. Uhorské kráľovstvo sa v roku 1547 na 150 rokov rozpadlo na Sedmohradské kniežatstvo pod tureckým patronátom, stredné Uhorsko, pašalík so sídlom v Budíne a na tzv. kráľovské Uhorsko podliehajúce priamo Viedni, ktorého súčasťou bolo i dnešné Slovensko. Hlavným mestom a súčasne korunovačným mestom okliešteného Uhorského kráľovstva sa stala Bratislava, v tých časoch Pressburg (Pozsony, Prešporok). V Prešporku sa uchovávali uhorské korunovačné klenoty, sídlila tu Uhorská komora (od roku 1724

Uhorská miestodržiteľská rada), konali sa snemy. Stal sa i riadiacim centrom pošty v Uhorsku. Cirkevným sídlom po Ostrihome (Gran, Ráab) bolo mesto Trnava na západnom Slovensku.

Šestnáste storočie nebolo len storočím tureckej prítomnosti v strednej Európe. Bolo i obdobím šírenia sa protestantského vierovyznania i na Slovensko. Prinášala ho so sebou najmä slovenská mládež, ktorá študovala v Nemecku a v Čechách. Spolu s postupom a vplyvom Lutherovho učenia sa i na Slovensku objavili prvé tlačiarne, ktoré pomáhali šíriť protestantské kázne. Ich činnosť bola krátkodobá, viaceré z nich boli putovné. Putovným tlačiarom bol i Ján Valo, ktorý vytlačil v roku 1594 v Bratislave prvé a doposiaľ jediné letákové noviny dokázateľne vydané na území Slovenska pod názvom *Zwo Wahrhaftige Newe Zeytung* (obr. 156). Obsahujú dve informácie, prvú o bojoch s Turkami pri Novohrade, druhú o kométe. Známou stálou tlačiarňou na území Slovenska v 16. storočí bola katolícka tlačiareň Mikuláša Telegdiho, ktorá pôsobila v Trnave v rokoch 1577 až 1586. Na ňu nadviazala Kapitulská tlačiareň. V službách reformácie stála Gutgeselova tlačiareň v Bardejove existujúca od roku 1577, kde v roku 1581 vydali prvú knihu v slovenčine – preklad Lutherovho katechizmu.

Nástup protestantizmu znamenal začiatok náboženských vojen, ktoré pokračovali i v 17. storočí a spolu s protihabsburskými povstaniami výrazne ovplyvnili aj Slovensko. Habsburgovci, špičky uhorskej šľachty a cirkevná hierarchia sa snažili obnoviť v monarchii jednotné katolícke náboženstvo. Boje prebiehajúce na slovenskom území stmelili slovenskú národnosť, ovplyvnili i rozvoj kníhtlačiarstva a obsah jeho produkcie. Prevahu i naďalej mala tlačová produkcia v latinčine, jazyku úradov, škôl a dobovej kultúry, ďalšími v poradí boli vydania v nemčine a maďarčine, až potom slovenské vydania – ich počet však stúpal. Významným katolíckym tlačiarenským centrom na území Slovenska bola Trnava, kde od roku 1608 pôsobila Arcibiskupská tlačiareň. Postupne však nestačila uspokojovať záujemcov o produkciu tlačí. Bolo treba rozšíriť výrobu. Stalo sa tak najmä po založení Trnavskej univerzity v roku 1635 arcibiskupom Petrom Pazmáňom, ktorý trval na tom, aby univerzita mala tlačiareň. Túto ideu si zobrali za svoju aj jeho nástupcovia, a tak od roku 1646 pôsobila v Trnave Univerzitná tlačiareň. Hoci väčšinu svetských tlačiarní na Slovensku v tom čase mali v rukách Nemci, pre Slovákov v nich tlačili nielen náboženské knihy, ale i kalendáre, učebnice, piesne a i. Tak tomu bolo napr. v levočskej brewerovskej tlačiarni, jestvujúcej už od roku 1624, kde vychádzali katolícke i protestantské práce, práce v latinčine, nemčine, maďarčine, slovenčine a dokonca i v gréčtine. Známou svetskou tlačiarňou na Slovensku v druhej polovici 17. storočia bola i žilinská Dadanova tlačiareň, v činnosti od roku 1665, ktorá vydávala náboženské, mravoučné a polemické knihy autorov s lutherovským vierovyznaním. Kvalita tlačiarenských prác v 17. storočí bola oveľa vyššia ako prác z predchádzajúceho storočia, využívali viaceré typy písma, bohatšie drevorezy či rozličné typografické prvky. Za akýsi medzistupeň na ceste k periodickej tlači na Slovensku z produkcie tlačiarní 17. storočia možno považovať kalendáre. Slávny *Calendarium Tyrnaviense* vychádzal od roku 1660 nepretržite 107 rokov. Kalendáre v slovenčine a maďarčine tlačila aj žilinská Dadanova tlačiareň a ďalšie.

Produkcia tlačiarní na Slovensku, rovnako ako v ostatných častiach monarchie, podliehala cenzúre. V roku 1670 presadil uhorský palatín a primas Juraj Selepčéni s tichým súhlasom panovníka Leopolda I. zverenie cenzúry v Uhorsku do rúk cirkvi. Za hlavného cenzora vymenoval Martina Sentivániho, profesora Trnavskej univerzity.

Prvé periodikum s nepravidelnou periodicitou na Slovensku sa objavilo v roku 1705 počas posledného protihabsburského povstania, na čele ktorého stál František II. Rákoci. Periodikum nieslo názov *Mercurius Hungaricus*, od čísla tri *Mercurius Veridicus ex Hungaria* (obr. 157). Išlo o akýsi vojenský bulletin s nepravidelnou, najčastejšie mesačnou periodicitou. Knieža chcelo jeho prostredníctvom získať podporu pre svoj boj v cudzine i doma a vyvrátiť informácie o ňom a jeho stúpencoch šírené prostredníctvom viedenského periodika *Wienerisches Diarium*, vychádzajúceho od roku 1703.

Prvé číslo *Mercuria* redigoval a vydal Rákociho generál gróf Antal Esterházi v apríli 1705, ďalšie tri čísla zostavil Pavol Radaj, generál a radca Františka II. Rákociho. Zachované čísla z roku 1710 sú dielom Samuela Ebeckého, tajomníka grófa Mikuláša Berčéniho. Tlačili ho v Levoči, Košiciach a Bardejove resp. len v Levoči, názory sa rozchádzajú. Posledné číslo vyšlo pravdepodobne na jar 1711.

Tlač na Slovensku v osvietenskom storočí

Po potvrdení výsledkov vojny mierovou zmluvou prijatou v Karlovaci v roku 1699 a uzatvorení mieru medzi povstalcami a kráľom v roku 1711 v Satmári nastali pokojnejšie časy aj pre Slovensko. Pokojnejšia situácia viedla i k rozmachu tlačiarstva. Aby bolo možné ľahšie identifikovať knihy, vydal panovník Karol III. dňa 18. mája 1715 rozhodnutie, podľa ktorého na každej knihe musel byť uvedený autor, tlačiar, vydavateľ, rok a miesto vydania. Pre každú kníhtlačiareň bola menovaná cenzorská správa. Cenzor musel byť dostatočne vzdelaný, aby dokázal prečítať a posúdiť každú knihu.

V tom istom roku prišiel do Bratislavy salzburský tlačiar Ján Pavol Royer a otvoril si kníhtlačiarsku dielňu. Stal sa občanom mesta. Povolenie na prevádzku tejto dielne dostal od mestského magistrátu. Trnavskej Arcibiskupskej tlačiarni sa jeho konkurencia nepozdávala. Spor vyriešil až panovník Karol III., ktorý v roku 1730 udelil J. P. Royerovi privilégium tlačiť knihy, pred vydaním však museli prejsť vtedajšou cenzúrou. Royerova tlačiareň za života svojho zakladateľa výborne prosperovala. Tlačili sa tu knihy v latinčine, nemčine, maďarčine i v predspisovných variantoch slovenčiny. V tejto tlačiarni vyšlo v roku 1721 i prvé pravidelné periodikum na území dnešného Slovenska *Nova Posoniensia* (obr. 158), týždenník v latinčine s mesačnou prílohou *Syllabus Rerum Memorabilium*. Jeho vznik inicioval významný dobový polyhistor Matej Bel (1684 – 1749). Týždenník *Nova Posoniensia* bol určený na čítanie na evanjelickom lýceu v Bratislave. Pri práci na periodiku M. Belovi pomáhali pedagógovia lýcea F. M. Beer a M. Márth. Po formálnej stránke sa inšpirovali viedenskými *Wienerisches Diarium* a ďalšími dobovými periodikami v latinčine ako *Nova Latina Lipsiensa* či nemčine *Hamburgisches Magazin*. Trnavským jezuitom nekonvenovalo, že periodikum majú v rukách protestanti. Po nevyda-

renom útoku proti Royerovej tlačiarni, v ktorej videli konkurenta, na jar roku 1722 docielili aspoň postúpenie periodika do Trnavy, kde 10. 9. 1722 zaniklo. V roku 1726 prešla cenzúra v Uhorsku z rúk jezuitov do rúk Uhorskej kráľovskej miestodržiteľskej rady.

Ďalšie periodikum, nemecké noviny *Preßburger Zeitung* (obr. 159), začali na území Slovenska vychádzať až v roku 1764. V tom čase už vládla v Rakúsku panovníčka Mária Terézia, ktorá v roku 1753 zriadila Dvorskú komisiu pre knižnú cenzúru. Jej príkazmi sa viac-menej musela riadiť i Uhorská miestodržiteľská rada. Situácia pre tlač sa ešte zlepšila, keď sa roku v roku 1759 dostal na čelo komisie osobný lekár Márie Terézie Gerhard van Swjeten, ktorý postupne nahradil cirkevných hodnostárov a jezuitov v komisii svetskými osobami, najmä univerzitnými profesormi.

Idea vydávania *Preßburger Zeitung* sa pripisuje bratislavskému mešťanovi Karlovi Gottliebovi Windischovi a jeho priateľovi z mladosti tlačiarovi Jánovi Michalovi Landererovi, ktorý v roku 1750 odkúpil tlačiareň po J. P. Royerovi. Prebudoval ju na jednu z najvýznamnejších tlačiarní tých čias v Uhorsku, za čo ho Jozef II. v roku 1784 pozdvihol do šľachtického stavu. Hoci tlačiareň pôsobila v rukách jeho dedičov v Bratislave až do roku 1854, najväčší rozmach dosiahla za života jej zakladateľa. J. M. Landerer prišiel do Bratislavy z Budína, v roku 1751 sa stal občanom mesta a v roku 1752 požiadal Máriu Teréziu, aby naňho previedla Royerovo veľké tlačiarenské privilégium. Stalo sa tak na jeseň toho istého roku. V Landererovej tlačiarni vychádzali knihy v latinčine, nemčine, maďarčine i predspisovných variantoch slovenčiny podobne ako u jeho predchodcu. Noviny, ktoré založil a 14. júla 1764 pustil do obehu sa stali najvýznamnejšími a najdlhšie vychádzajúcimi nemeckými novinami na území Slovenska. Zanikli 25. 8. 1929. V začiatkoch vychádzali dva razy v týždni a to v stredu a v sobotu. Vonkajšia podoba pripomínala *Wienerisches Diarium*. *Preßburger Zeitung* mali i samostatné týždenné prílohy ako moralizátorské *Der Freund der Tugend (*1767–1769) a *Der Vernunftige Zeitvertreiber* (1770), ktoré redigoval K. G. Windisch. Príloha *Preßburger Wochenblatt zur Ausbreitung der Wissenschaften und Künste* (1770–1773) prinášala najmä prírodovedné a ekonomické príspevky.

V starších rokoch života sa Mária Terézia názorovo vzdialila G. van Swjetenovi a znovu obsadzovala posty v Dvorskej cenzorskej komisii bývalými jezuitmi. Neprestala však podporovať rozvoj tlačiarní. V roku 1770 po prvý raz umožnila, aby v uhorskom meste mohla pracovať viac ako jedna tlačiareň. Týmto mestom sa stala Bratislava. V októbri 1770 vydala Mária Terézia tlačiarenský indult (dočasné povolenie) Františkovi Augustovi Patzkovi. To dalo podnet k vzniku viacerých tlačiarní i v ďalších mestách Uhorska. Patzkova tlačiareň začala pôsobiť v Bratislave v roku 1771. Dňa 1. júla 1779 F. A. Patzko požiadal o možnosť vydávať noviny v maďarčine. Po predbežných súhlasoch vydavateľa *Preßburger Zeitung* a mestského magistrátu, o ktoré žiadala Uhorská kráľovská miestodržiteľská rada, udelila Mária Terézia 19. 11. 1779 F. A. Patzkovi *Privilegium privativum* na vydávanie novín.

Najstaršie periodikum v maďarčine v Uhorsku *Magyár Hírmondó* (obr. 160) začalo vychádzať 1. januára 1780. Prvým vydavateľom bol evanjelický kňaz Matiáš Rát (1740–1810). Periodikum vychádzalo dva razy v týždni. Malo pro-

pagovať Uhorsko smerom navonok a kultivovať maďarský jazyk. Najvyššiu úroveň malo za svojho zakladateľa M. Ráta, ktorý ho musel po troch rokoch opustiť. Stalo sa tak na príkaz cirkvi, ktorá mu zakázala novinársku činnosť. Po jeho odchode sa redaktori často striedali. K významným redaktorom *Magyár Hírmondó* patril i Šándor Sačvaj, obdivovateľ reforiem Jozefa II. Periodikum zaniklo v roku 1788.

Prvé periodikum v slovenčine *Presspůrské noviny* (obr. 161) začali v Bratislave vychádzať v roku 1783. Tento rok nebol pre Bratislavu veľmi priaznivý. Jozef II. premiestnil Uhorskú kráľovskú miestodržiteľskú radu a ďalšie úrady do Budína, ktorý sa stal hlavným mestom Uhorského kráľovstva. Bratislava síce zostala korunovačným a snemovým mestom, ale jej význam začal pomaly slabnúť. O povolenie vydávať noviny sa bolo treba i naďalej obracať na miestodržiteľskú radu, cenzorov mal po jej odchode do Budína v kompetencii magistrát. Vydavateľom *Presspůrských novín* bol Daniel Tállyai. Tlačili ich najskôr J. M. Landerer, po ňom Šimon Peter Weber, ďalší tlačiar, ktorý sa usadil v Bratislave a napriek protestom J. M. Landerera a F. A. Patzka 30. januára 1783 dostal tlačiarenské povolenie. Noviny vychádzali dva razy v týždni, v utorok a piatok, neskôr v stredu a v sobotu. D. Tállyai zastavil ich vychádzanie z finančných dôvodov v júni roku 1787.

Do obdobia vlády Jozefa II. spadá aj objavenie sa prvých časopisov na Slovensku. *Ungrisches Magazin* (1781–1787) v nemčine v Bratislave, ktorého vydavateľom bol K. G. Windisch považovali za jedno z najlepších vedeckých periodík tých čias. Ďalším v poradí bol mesačník *Staré noviny literního umění* v slovenčine, označovaný ako prvá slovenská kultúrna revue. Vychádzal od polovice roku 1785 do polovice roku 1786 v Banskej Bystrici.

Tlač na Slovensku v období vojen s francúzskym revolučným vojskom, Napoleonom a po reštaurácii absolutistických poriadkov

Šírenie revolučných myšlienok z Francúzska, kde sa tlač, ako ju nazval Brit Edmond Burke stala „štvrtou veľmocou“, boje s francúzskou revolučnou armádou a neskôr s Napoleonom viedli nástupcov Jozefa II., Leopolda II. a jeho syna Františka II. k pritvrdeniu opatrení v oblasti cenzúry. Na Slovensku to postihlo *Preßburger Zeitung*, v tom čase jediné noviny vychádzajúce na jeho dnešnom území. Syn J. M. Landerera sa v roku 1794 zaplietol do Martinovičovho sprisahania uhorských jakobínov a bol uväznený. Otrasený otec v roku 1795 zomrel na infarkt. Noviny viedla jeho vdova, po nej nevesta. V roku 1800 podali traja bratislavskí tlačiari Š. P. Weber, J. N. Schauff a F. J. Patzko k panovníkovi žiadosť, aby noviny odňal rodine sprisahanca a pridelil ich im. Na ziskové noviny si však robil nárok i bratislavský mestský magistrát, ktorý ich hodlal prenajímať ako mestský majetok. Panovník cestou miestodržiteľskej rady ponechal noviny v rukách Landererovcov do roku 1812. V tom roku sa *Preßburger Zeitung* stali majetkom mesta, ktoré ich odmietlo Landererovcom odpredať. Do hlavičky pribudol nápis *k. k. priv. Städtische Preßburger Zeitung*. Prvým nájomcom sa stal Š. P. Weber.

V roku 1812, keď sa *Preßburger Zeitung* stali majetkom mesta, začali v Bratislave vychádzať i ďalšie noviny v slovenčine pod názvom *Týdenník* (obr.

162). Ich vydavateľom bol Juraj Palkovič, profesor Katedry reči a literatúry československej pri Evanjelickom lýceu v Bratislave založenej roku 1803. Povolenie na vydávanie novín dostal za predpokladu, že v nich nebude uverejňovať politické spravodajstvo. *Týdenník* vychádzal do roku 1818. Dôvodom zániku bol nedostatok financií a rovnako i nepriazeň vydavateľa *Preßburger Zeitung,* ktorý v ňom videl určitú konkurenciu aj napriek nízkemu nákladu.

V čase po porážke Napoleona a reštaurácii starých absolutistických poriadkov, keď v monarchii vládol pevnou rukou kancelár Metternich, podarilo sa tomu istému Jurajovi Palkovičovi získať v roku 1832 povolenie iba na vydávanie literárneho periodika *Tatranka* (obr. 163) s podtitulom „spis pokračující rozličného obsahu pro učené, přeučené i neučené. Periodikum vychádzalo nepravidelne v štvrťročných zväzkoch, v prvom období vychádzania ho tlačili Belnayovi dedičia. Nevyhranený obsah a Palkovičovo zotrvávanie na veleslavínskej češtine, v tom čase už veľmi vzdialenej od živého jazyka, nepriniesli *Tatranke* očakávaný počet čitateľov. Preto J. Palkovič vychádzanie *Tatranky* pozastavil IV. zväzkom v roku 1837.

V prvej tretine 19. storočia na Slovensku začalo vychádzať i niekoľko nových inojazyčných periodík. Napríklad v Košiciach v roku 1803 vyšlo periodikum v nemčine *Der Bote von und für Ungarn*, od tretieho ročníka len *Der Bote*. Venovalo sa spoločenskej problematike a kultúre. Zaniklo v polovici roku 1834, ale už roku 1838 ho vystriedal *Das Kaschauer Kundschafts Blatt*. Spočiatku išlo o bezplatné, neskôr hradené inzertné periodikum. Od roku 1841 popri inzercii prinášalo i krátke spravodajstvo. V Bratislave začali v roku 1834 vychádzať prvé šestákové noviny. Bol to *Fillértár*, popularizačný ilustrovaný týždenník v maďarčine. Vydavateľom bol tlačiar Anton Schmidt, neskôr Jozef B. Orosz. Periodikum napodobňovalo šestákový *Penny-Magazine*. Nezískalo si však dostatočný počet čitateľov a v roku 1836 zaniklo. Úspešnejšie boli politické noviny v maďarčine s názvom *Hírnok,* ktoré vychádzali v Bratislave dva razy v týždni od roku 1837 a mali prílohu *Századunk*. Boli to noviny uhorských konzervatívcov, veľa priestoru venovali národnostným otázkam. Zanikli v roku 1848.

Tlač na Slovensku pred revolúciou, v revolučných rokoch 1848–1849 a v období centralizmu

Napriek prísnej kontrole verejného života sa v rámci monarchie začali formovať národné hnutia, ktoré sa snažili získať si povolenie na vydávanie novín, čo by sa stali tribúnou ich názorov. Žiadosť o vydávanie takýchto novín v slovenčine si koncom dvadsiatych a začiatkom tridsiatych rokov po sebe podali advokáti Martin Hamuljak, Michal Godra a Ján Herkeľ. Miestodržiteľská rada im nevyhovela. Tak mali Slováci v období prebúdzania sa a vzostupu národného cítenia k dispozícii iba dvoje literárnych periodík. Boli to *Hronka* a obnovená *Tatranka.* Vydavateľom *Hronky* bol Karol Kuzmány. Vychádzala v rokoch 1836 až 1838 tri razy ročne a tlačili ju v Macholdovej tlačiarni v Banskej Bystrici. K. Kuzmány v nej dával priestor mladej nastupujúcej štúrovskej generácii. Určitý čas dostávali štúrovci priestor i v *Tatranke*, ktorú v roku 1841 obnovil J. Palkovič na podnet Ľudovíta Štúra, ktorý sa stal jej redaktorom a pri

absencii slovenských politických novín z nej urobil tribúnu na obranu slovenského národa. Nezhody Ľ. Štúra a J. Palkoviča v otázke slovenčiny viedli k Štúrovmu odchodu z postu redaktora.

V rokoch 1841 až 1843 podal Ľ. Štúr dovedna štyri žiadosti o vydávanie novín na Uhorskú kráľovskú miestodržiteľskú radu. Boli zamietnuté. Na jeseň 1844 podal Ľ. Štúr žiadosť o vydávanie novín priamo na Uhorskú dvorskú kanceláriu vo Viedni. Po dlhých administratívnych overovaniach napokon 15. januára 1845 povolenie obdržal. Dňa 15. júna 1845 vystúpil Ľ. Štúr s Ohlasom o Slovenských národňích novinách a Orlovi tatránskom. Predstavil v ňom svoj vlastný politický i žurnalistický program. *Slovenskje národňje novini* (obr. 164) začali vychádzať 1. augusta (klasňa) 1845. Boli to prvé moderné politické noviny v slovenčine. Po formálnej stránke ničím nezaostávali za dobovými novinami *Preßburger Zeitung*, *Wiener Zeitung* či *Pesti Hírlapom*. Tlačil ich Karol Fridrich Wigand junior. *Slovenskje národňje novini* vychádzali dva razy v týždni v utorok a piatok. Jazykom bola Štúrova slovenčina. Vychádzali v nich úvodníky národnobuditeľského a osvetového charakteru, spravodajstvo domáce i zahraničné, prehľad časopisov, drobničky spoločenské, ekonomické i kultúrne. Dvojtýždenník *Orol tatránský* bol predovšetkým literárnou a kultúrnou tribúnou štúrovcov, mal však i informačné a osvetové rubriky. Noviny zanikli vo víre revolučných udalostí v roku 1848. Dňa 21. marca 1848 uvítali zrušenie cenzúry, podmienky nového tlačového zákona, ktorý vstúpil do platnosti 11. júna 1848 však redaktori nemohli splniť. Prítomnosť vydavateľa novín Ľ. Štúra, na ktorého bol vydaný zatykač, v mieste vydávania novín nebola možná a požadovaná výška kaucie prevyšovala ich finančné možnosti. Popri Ľudovítovi Štúrovi významným publicistom z radov štúrovcov bol i Jozef Miloslav Hurban. Začal v roku 1842 almanachom *Ňitra*, pre rozvoj slovenskej literárnej spisby však boli dôležitý najmä jeho mesačník *Slovenskje pohľadi*, ktoré vydával najskôr v predrevolučných rokoch 1846 a 1847 ako *Pohľadi na Vedi, Umenja a Literatúru* (obr. 165) a v rokoch 1851 a 1852 ako *Pohľadi na Literatúru, Umenja a Život.* Väčšinu času v oboch obdobiach ich tlačila firma F. X. Škarnicel a synovia v Skalici. Obnovené *Slovenskje Pohľadi* pochovalo cisárske nariadenie o cenzúre z 27. mája 1852, ktoré predpisovalo všetkým periodikám kauciu a vyžadovalo, aby vydavateľ býval v mieste vychádzania periodika, čo J. M. Hurban z rodinných dôvodov nemohol.

Revolučné vrenie ohrozilo i ďalšie vychádzanie novín *Preßburger Zeitung*. Noviny sa stali najskôr predmetom sporu medzi prenajímateľom novín – mestským magistrátom a vtedajším nájomcom Dr. Heinrichom Löwom z Viedne, ktorý tvrdil, že noviny nie sú tovarom a vydávať ich môže každý, kto zloží kauciu. Ďalšou príčinou, ktorá takmer viedla k zániku *Preßburger Zeitung* boli sympatie k uhorskej revolúcii. Veliteľ cisárskych vojsk, ktoré prišli v decembri 1848 do Bratislavy, žiadal ich zastavenie a nahradenie novinami lojálnymi s Viedňou.

V revolučných rokoch 1848/49 sa na Slovensku objavili i noviny v slovenčine stojace v službách uhorskej vlády. Najznámejším bol týždenník *Prjateľ ľudu* Lukáša Máčaja, ktorý sa znovu objavil na mediálnej scéne vo februári 1861. Zodpovedným redaktorom a vydavateľom bol opäť L. Máčaj.

Taktiku novín v jazykoch národov monarchie, ale podporujúcich jej vlastnú politiku, využila po porážke revolúcie i viedenská neoabsolutistická vláda, ktorá

obnovila prísnu cenzúru. Po odvolaní tlačového patentu z 13. marca 1849, definitívnu podobu tlačovej politiky určil cisársky patent z 27. mája 1852.

Už v júli roku 1849 však začali vo Viedni najskôr dva neskôr tri razy v týždni vychádzať *Slovenské noviny* (obr. 166), ktoré sa v decembri 1852 stali úradným orgánom viedenskej vlády. Tlačila ich kongregácia Mechitaristov. Hoci ich úroveň i vďaka redakčným schopnostiam Daniela Licharda a ďalších redaktorov bola pomerne vysoká, slovenskí vzdelanci ich prijímali len rozpačito. Zanikli v roku 1861. V tom roku Slováci žijúci v Budíne začali vydávať druhé slovenské politické noviny pod názvom *Pešťbudínske vedomosti* (obr. 167). Kládli si za cieľ podchytiť slovenských národovcov v boji za národné a sociálne práva. Vydavateľom a zodpovedným redaktorom bol Ján Francisci, od roku 1860 radca kráľovskej miestodržiteľskej rady v Budíne. Akademickosť tónu a sústreďovanie pozornosti na politické otázky ich predurčovali pre čitateľov z radov inteligencie.

V porevolučných rokoch na scénu dobovej slovenskej publicistiky vystúpili i katolícki kňazi Andrej Radlinský a Ján Palárik. V rokoch 1850 až 1851 vydávali v Banskej Štiavnici týždenník *Cyrill a Method* (obr. 168). Za odvážne myšlienky cirkevného ekumenizmu a kritiku vyšších cirkevných kruhov bol J. Palárik internovaný a periodikum zaniklo. O pol roka neskôr začalo z inicatívy biskupa Štefana Moyzesa znovu vychádzať, tentoraz v Banskej Bystrici, kde ho tlačili u F. Macholda. V roku 1856 presídlilo do Budína, tam sa zlúčilo s *Katolíckymi novinami* vychádzajúcimi v Pešti od novembra 1849. Od roku 1857 vychádzalo ako týždenník *Cyrill* a *Method Katolícke noviny pre Cirkev, Dom a Školu*, od roku 1859 len *pre Cirkev a Dom*. Veľké zásluhy o jeho vychádzanie mal Dr. A. Radlinský.

Slovenské národné hnutie v predrevolučnom období, v revolučných rokoch 1848/49 i po nich negatívne ovplyvňovali jazykové spory, ktoré sa premietli i v tlači. *Slovenskje národnje novini* vychádzali v slovenčine kodifikovanej v roku 1843 Ľ. Štúrom, Viedenské *Slovenské noviny* v staroslovenčine presadzovanej J. Kollárom ako úradný jazyk Slovákov, *Katolícke noviny* spočiatku v bernolákovčine, bystrický *Cyrill a Method* v tzv. opravenej slovenčine a neskôr v staroslovenčine. Štúrova slovenčina upravená v roku 1852 Martinom Hatallom v Krátké mluvnici slovenské sa však postupne presadzovala i v tlači.

Tlač na Slovensku v matičnom období (1861 – 1875)

Prípravy na založenie Matice slovenskej sa začali už v roku 1861, vypracovaním stanov, ich predložením miestodržiteľskej rade a zbierkou na Maticu. Zakladajúce valné zhromaždenie sa konalo 4. augusta 1863. Bolo vyvrcholením tisícročného jubilea príchodu slovanských vierozvestov Cyrila a Metoda na Veľkú Moravu. Hoci Matica slovenská v období monarchie okrem svojho vlastného vedeckého periodika *Letopis Matice slovenskej* periodickú tlač nevydávala, už samotná jej existencia bola impulzom pre rozvoj slovenského národného života i slovenskej tlače, centrom vydávania ktorej sa postupne stal Martin. K nemu neskôr pribudli Skalica a Trnava. Tlač v slovenčine v matičných rokoch vychádzala i v Budapešti, kde žila početná slovenská komunita.

Centrom inojazyčnej tlače naďalej boli Bratislava a Košice, pribudla Levoča.

Systém periodickej tlače

Oproti predchádzajúcemu obdobiu prudko vzrástol počet periodík v slovenčine, pribudli nové kategórie, skvalitnela grafická úprava, zväčšili sa formáty, noviny mávali strany zalomené už i do troch stĺpcov, časopisy bohato využívali ilustrácie.

Tlač v Uhorsku nebola slobodná. Po rakúsko-uhorskom vyrovnaní v roku 1867 s výnimkou Sedmohradska, kde zostal v platnosti tlačový poriadok z roku 1852, znovu vstúpil do platnosti uhorský tlačový zákon z roku 1848 a boli obnovené tlačové poroty.

Slovenská tlač

Politická tlač

Pokračovaním *Pešťbudínskych vedomostí* sa v marci 1871 stali *Národné noviny*, od roku 1873 *Národnie noviny,* orgán Slovenskej národnej strany. Vychádzali v Martine, tlačil ich Kníhtlačiarsko-účastinársky spolok. Obracali sa na dobovú slovenskú inteligenciu. Podobne boli na tom i *Slovenské noviny* vychádzajúce v Budapešti od roku 1868 ako orgán Novej školy slovenskej. Vydavateľom, majiteľom a prvým zodpovedným redaktorom bol hlavný predstaviteľ tejto školy Ján Nepomuk Bobula. Noviny vychádzali tri, štyri i päť ráz v týždni a Nová škola resp. od 1872 Strana vyrovnania sa v nich snažila obraňovať svoj program. Zanikli po rozpade strany začiatkom roku 1875.

Záujmová tlač

Širšiemu okruhu čitateľov bola určená **hospodárska a ľudovýchovná tlač** ako *Obzor,* ktorý po svojom návrate z Viedne do Skalice, od októbra 1863 vydával Daniel Lichard, odborníkmi na históriu slovenskej žurnalistiky považovaný za prvého slovenského profesionálneho novinára. Dôveru jednoduchšieho čitateľa si získal i mesačník, neskôr dvojtýždenník a napokon týždenník *Národný hlásnik*, založený a vychádzajúci v rokoch 1868 a 1869 v Budíne, od tretieho ročníka do roku 1914 v Martine.

Na širšiu verejnosť sa obracala i **cirkevná tlač,** ktorá už nesuplovala politické noviny, ale venovala sa výlučne cirkevnej, sociálnej a výchovnej problematike. Významným predstaviteľom katolíckej tlače bol i naďalej týždenník resp. dvojtýždenník *Cyrill a Method*. Vychádzal už na Slovensku, kam sa presídlil spolu so svojím redaktorom A. Radlinským, ktorý sa stal v roku 1862 kňazom v Kútoch. Zanikol v júni 1870. Už v júli toho istého roku ho však nahradili *Katolícke noviny* ako orgán Spolku sv. Vojtecha, ktorého správcom bol A. Radlinský. Evanjelici augsburského vierovyznania mali svoje *Cirkevní listy* J. M. Hurbana vychádzajúce od marca 1863, najskôr ako týždenník neskôr ako mesačník.

Novou kategóriou bola **literárna tlač.** Na nesmelé začiatky *Sokola* P. Dobšinského z roku 1861 nadviazal v roku 1862 ilustrovaný mesačník, neskôr dvojtýždenník, *Sokol* Viliama Paulínyho-Tótha, ktorý vychádzal najskôr v Budíne potom v Skalici. Zanikol v roku 1869. O rok neskôr ho vystriedal literárny mesačník *Orol* vychádzajúci v Martine celých desať rokov. Od roku 1873 bol obrázkový. Šírkou a hĺbkou záberu značne prevýšil *Sokola* a získal si čitateľov.

Novinkou bola i **humoristická a satirická tlač.** Po prvotine Paulíniho *Černokňažníkovi* mala v matičnom období troch predstaviteľov: *Raráška* (1870–1875) a *Raracha* (1875) v Martine a *Ježibabu* (november 1871 – október 1872) v Budapešti. Prvé dva mesačníky sa zastávali národniarov, tretí mesačník a určitý čas týždenník podporoval Novú školu. Politická satira nepohodlná vláde u *Raráška* a *Raracha* a finančné ťažkosti u *Ježibaby* predčasne ukončili ich vychádzanie.

Tlač pre deti a mládež v matičnom období tvorili spravidla krátkodobo vychádzajúce prílohy viacerých periodík, napr. *Zrkadlo maľučkých* bolo prílohou *Slovenského národného učiteľa*. V rokoch 1865 až 1866 vychádzal v Pešti každých štyri až päť týždňov mravno-zábavný časopis pre mládež *Junoš*. Jeho vydavateľom bol J. N. Bobula. Ako príčina jeho zániku sa uvádza obsahová nevyváženosť.

Z odbornej tlače sa rozvíjala najmä **pedagogická tlač.** Jej vychádzanie bolo spojené s existenciou slovenských gymnázií v Revúcej, Martine a Kláštore pod Znievom. Známym bol banskobystrický dvojtýždenník *Slovenský národný učiteľ* z roku 1860, ktorý po prestávke vo vychádzaní pokračoval v rokoch 1861 až 1862 v Trenčíne a v roku 1864 zmenil meno na *Národný učiteľ*.

Inojazyčná tlač

V matičných rokoch narastal i počet inojazyčných periodík vychádzajúcich na dnešnom území Slovenska. Počet titulov tlače v maďarčine sa prudko zvýšil po rakúsko–uhorskom vyrovnaní v roku 1867, keď v sídlach žúp začali vychádzať periodiká v maďarskom jazyku. Takýmto župným mestským orgánom sa stalo i periodikum *Pozsonvidéki Lápok*, ktoré začalo vychádzať v Bratislave v roku 1873 ako orgán Učiteľskej jednoty Bratislavskej župy. Najvýznamnejším predstaviteľom nemeckej tlače na území Slovenska zostal konzervatívny *Preßburger Zeitung,* ktorý bol od roku 1848 denníkom. V roku 1874 sa jeho vydavateľom stal Karol Angermayer, ktorého rodina neskôr noviny od mesta odkúpila. Od mája 1872 mu začal konkurovať a kritizovať jeho politické postoje nový nemecký politický denník, liberálne orientovaný *Westungarischer Grenzbote.* Vydavateľom bol Ivan von Simonyi. Nemecká tlač začala vychádzať aj v Levoči na Spiši, kde od januára 1863 vychádzal týždenník s trojjazyčným názvom *Zipser Anzeiger – Szepesi Értesíto – Spišský Oznamovateľ*. Jeho pokračovateľom sa v roku 1875 stal *Zipser Bote.*

Tlač na Slovensku od zániku Matice slovenskej po zánik monarchie (1875 – 1918)

Slovenská tlač

Politická tlač

Roky bezprostredne po zatvorení Matice slovenskej a slovenských gymnázií boli pre Slovákov a ich tlač rokmi letargie. Úlohu Matice v rámci možností prevzal na seba Spolok sv. Vojtecha a medzi slovenskými ženami aktívne pôsobil spolok Živena, založený v roku 1869. V deväťdesiatych rokoch sa

v slovenskej spoločnosti popri národnom konzervatívnom prúde, ktorého tlačovým orgánom zostali *Národnie noviny* (obr. 169), vykryštalizovali ďalšie oveľa priebojnejšie prúdy. Z nich sa neskôr vyvinuli strany, ktoré spolu so svojími tlačovými orgánmi napriek prísnej cenzúre, napriek prenasledovaniu, pokutám a väzneniu redaktorov vystupovali na obranu národných a sociálnych požiadaviek Slovákov. Bol to katolícky ľudový prúd, ktorý, po zákaze zo strany cirkvi používať ako politickú tribúnu *Katolícke noviny,* začal v roku 1906 vydávať v Skalici *Ľudové noviny* ako politický a vzdelávací týždenník. V priebehu svojho krátkeho vychádzania (zanikol v apríli 1910) bol predmetom mnohých tlačových sporov. Jeho nástupcom v apríli 1910 boli *Slovenské ľudové* noviny (obr. 170), nábožensko-národný a spoločensko-vzdelávací týždenník pre slovenský ľud. Vychádzal v Bratislave do konca 1. svetovej vojny. Prúdom, ktorý sa najsilnejšie zasadil o spoločnú cestu Čechov a Slovákov bol liberálny prúd. Sformoval sa v Prahe zo slovenských študentov, stúpencov M. R. Štefánika a T. G. Masaryka. Ciele si vytýčili už v študentských periodikách *Hlas* (1898 – 1904, obr. 171) a *Prúdy* (1909–1914). Významným predstaviteľom tohto prúdu bol Milan Hodža, ktorý neskôr po založení ČSR vynikol i ako politik. V posledných decéniách monarchie vošiel do histórie ako vydavateľ, redaktor a administrátor prvého denníka v slovenčine vôbec *Slovenského denníka*, ktorý vychádzal v Budapešti v rokoch 1900 až 1901 a ktorý v roku 1910 obnovil. V rokoch 1903 až 1918 rovnako v Budapešti vydával *Slovenský týždenník* (obr. 172). Toto periodikum slúžilo záujmom politického prúdu, z ktorého sa neskôr v ČSR sformovala agrárna strana. Prúdom, ktorému išlo popri rovnoprávnosti všetkých národností v Uhorsku hlavne o sociálne práva a istoty bol sociálnodemokratický prúd. Začiatky robotníckej tlače v slovenčine spadajú do 90. rokov 19. storočia. Prvým dlhšie vychádzajúcim periodikom bol mesačník *Slovenské robotnícke noviny*. Vychádzal v Bratislave od októbra 1904 do mája 1907. Jeho pokračovaním bol týždenník *Robotnícke noviny*, ktorý v rokoch 1909 až 1918 vychádzal ako slovenský orgán Sociálnodemokratickej strany Uhorska.

Pronárodnú, slovenskú orientáciu mala i slovenská regionálna tlač, ktorej začiatky spadajú do prvého desaťročia 20. storočia. Prvými regionálnymi novinami boli *Považské noviny* v Novom Meste nad Váhom v rokoch 1902 až 1904, druhými v tom istom čase *Liptovsko-Oravské noviny* v Ružomberku. Z regionálnych periodík tohto obdobia najdlhšie vydržali *Zvolenské noviny* (1904–1914).

Noviny v slovenčine s provládnou uhorsko-vlasteneckou orientáciou vychádzali prevažne v Budapešti. Boli to napríklad *Slovenské noviny pre politiku, spoločenský život, priemysel a hospodárstvo*, ktoré vychádzali od roku 1886 a ich periodicita sa postupne zmenila na dennú. Zanikli v roku 1918. Pomerne obľúbený bol obrázkový týždenník *Vlasť a Svet*, vychádzal od roku 1885, slovenského čitateľa sa snažil získať cez sociálne príspevky, osvetu a vzdelávanie. Zanikol v roku 1919.

Záujmová tlač

Predstavovala širokú a pestrú paletu. Tlači pomohlo zrušenie kolku od začiatku roku 1900, čím zlacnela. Mnohé tituly periodickej tlače sa však vytra-

tili po začiatku 1. svetovej vojny, keď boli prijaté mimoriadne opatrenia na ochranu vojnových záujmov. V diapazóne slovenskej *cirkevnej tlače* posledných decénií monarchie pribudol napr. katolícky mesačník *Pútnik swäto-wojtešský*, od roku 1897 len *Pútnik* či ústredný orgán evanjelickej cirkvi augsburského vyznania *Cirkevné listy*, vychádzajúci od roku 1887 v Liptovskom Svätom Mikuláši. *Literárnu tlač* obohatili *Literárne listy* príloha *Kazateľ*ne. Vychádzali v rokoch 1891 až 1908 dvojmesačne resp. nepravidelne v Ružomberku a zasadzovali sa za kvalitnú literatúru pre jednoduchý ľud. Objavili sa prvé tituly *tlače pre ženy,* mesačníky *Dennica* (1898–1914) a *Živena* (1910–1918) vychádzajúce v Martine s cieľom povzniesť slovenskú ženu. V kategórii *tlače pre deti a mládež* sa objavilo viacero samostatných titulov. Pri periodikách pre menšie deti bol častý názov *Priateľ dietok*. Tituly pre deti a mládež i v tomto období vychádzali iba krátkodobo, najdlhšie od roku 1899 do 1914 sa udržali *Noviny malých* vychádzajúce v Senici desať ráz ročne. *Humoristicko-satirická tlač* nadviazala na svoje tradície o. i. v roku 1876 novým *Černokňažníkom*, ktorý prežil napriek cenzúre do roku 1910. Vychádzal v Martine ako mesačník. Pomerne úspešne sa rozvíjala *vedecká a odborná tlač*. Pribudlo okolo 10 nových titulov určených remeselníkom, roľníkom, pedagógom či výskumným pracovníkom. Objavila sa aj finančná tlač napr. *Slovenský peňažník* vychádzajúci v rokoch 1909 až 1914 vo Zvolene.

Inojazyčná tlač

Počet inojazyčných periodík najmä maďarských v posledných decéniách monarchie značne stúpol. Skrývala sa za tým politika uhorských vlád, aby každá župa mala svoje noviny v maďarčine. Významným denníkom v maďarčine z konca 19. a začiatku 20. storočia určeným pre celé dnešné západné Slovensko a vychádzajúcim v Bratislave bol *Nyugatmagyarországhi Híradó* (1890 – 1919). Darilo sa i záujmovej tlači v maďarčine. V nemeckej tlači sa zmenilo postavenie *Preßburger Zeitung*, ktoré od roku 1877 prestali byť majetkom mesta a stali sa majetkom tlačiarenskej rodiny Angermayerovcov. Od roku 1880 mali dve vydania ranné a večerné. Hlásili sa k uhorskému vlastenectvu. Pribudol týždenník sledujúci komunálne záujmy Bratislavy *Preßburger Presse*. Vychádzal v rokoch 1898 až 1918. V Levoči naďalej vychádzal *Zipser Bote*, problematikou tatranského regiónu sa zaoberal turistický týždenník *Karpathen-Post* vychádzajúci v rokoch 1880 až 1918 v Kežmarku. V Košiciach vychádzal týždenník *Kaschauer Zeitung und Kundschaftsblatt für Kaschau und Eperjes* od roku 1883 pod skráteným názvom *Kaschauer Zeitung*. Na území Slovenska vychádzala i záujmová tlač v nemčine.

Žurnalistika na Slovensku v období prvej ČSR 1918–1938

Vznik Československej republiky v októbri 1918 umožnil veľký kvantitatívny a kvalitatívny rozvoj slovenského novinárstva. Kým v roku 1918 vychádzalo dohromady 23 periodík v slovenčine, v roku 1938 to už bolo 221 titulov slovenských novín a časopisov. Z nich bolo 10 denníkov, 62 týždenníkov, 17

dvojtýždenníkov, 132 mesačníkov a ďalších časopisov s redšou periodicitou. Denníky a časť týždenníkov mali univerzálny charakter. Ich poslaním bolo získavať čitateľov pre ciele politickej strany či hnutia, ktoré reprezentovali. Väčšina týždenníkov a periodík s redšou periodicitou mala špecializovaný charakter. Zameriavali sa na čitateľov podľa sociálnych, záujmových resp. vekových skupín.

Významné miesto v štruktúre tlače na Slovensku hrala i inojazyčná tlač. V roku 1938 vychádzalo na Slovensku 78 periodík v maďarčine, z nich 5 denníkov, 35 týždenníkov, 38 mesačníkov. Periodík v nemčine bolo 13, z nich 3 denníky, 7 týždenníkov a 3 mesačníky. Tri týždenníky resp. dvojtýždenníky vychádzali v ruštine. Židovská komunita na Slovensku mala k dispozícii spolu 6 periodík v nemčine, maďarčine a hebrejčine.

Tlačový poriadok

Slobodu tlače zaručila ústava z 29. februára 1920 v paragrafe 113 spolu so slobodou zhromažďovania a spolčovania. Možné obmedzenia slobody tlače ustanovil zákon 300/1920 Z. z. zo 14. apríla 1920, ktorý bol novelizovaný zákonom č. 125/1933 Zb. z. a n. Mohla ich vyhlásiť vláda so súhlasom prezidenta, ak nastali v štáte alebo na jeho hraniciach okolnosti, ktoré mohli ohroziť celistvosť štátu, jeho demokratickú podobu, pokoj a poriadok v krajine.

Pokiaľ išlo o tlačový zákon v Čechách platil ako základná norma rakúsky tlačový zákon č. 6/1863 ríšskeho zákonníka, na Slovensku naďalej platil upravený uhorský tlačový zákon XIV/1914. Úpravy pochádzali z roku 1924 (náhubkový zákon), 1933 (ochrana cti) a 1936 (o pracovnom pomere redaktorov).

Novinárska organizácia

Dňa 14. apríla sa predstavitelia českých, moravských a slovenských novinárov stretli v Luhačoviciach, kde 14. apríla 1919 založili jednotný Syndikát dennej tlače československej. Mal okolo 400 členov. Dňa 15. júla 1920 sa v Trenčianskych Tepliciach zišiel celoštátny zjazd zástupcov novinárskych organizácií s cieľom založiť Československú obec novinársku, vrcholnú stavovskú organizáciu novinárov. Svoje novinárske organizácie mali aj predstavitelia tlače menšín. Nemci Reichsgewerkschaft der deutschen Presse, Maďari Csehszlovákiai Újságírok Unijója. Dňa 23. mája 1926 na ustanovujúcom zjazde československých novinárov bol založený Syndikát československých novinárov. Syndikát vydával od roku 1927 mesačník *Vestník československých novinářů*, ktorý od roku 1935 niesol názov *Tisk a politika*, od roku 1937 *Tisk a novináři*.

Tlačová kancelária

Československá tlačová kancelária (ČTK) vznikla v Prahe 29. októbra 1918 z bývalej pobočky viedenského Kaiserliches und Königliches Korrespondenzbureau. Na Slovensku z poverenia splnomocneného ministra Vavra Šrobára

založili v januári 1919 A. Djuračka a D. Porubský v Žiline Slovenskú tlačovú kanceláriu STK. Po presťahovaní do Bratislavy vo februári 1919 sa zlúčila s ČTK. Od 3. apríla 1919 fungovala i pobočka ČTK v Košiciach a Užhorode. Bratislavská pobočka mala slovenské a nemecké oddelenie.

Začiatky rozhlasovej, televíznej a filmovej žurnalistiky

Rozhlas. Prvé pravidelné rozhlasové vysielanie v ČSR začalo 18. mája 1923 vysielaním z Kbel pri Prahe. 1. októbra 1924 začalo vysielať štúdio v Brne. 23. 10. 1926 začal z improvizovaného štúdia na Gondovej ulici vysielať i rozhlas v Bratislave. Od 17. 4. 1927 pravidelne vysielalo už i štúdio Košice. Od 1. 7. 1929 vysielalo i štúdio Moravská Ostrava. Rozhlasové vysielanie bolo v rukách Rádiojournalu „československého pravodajstva rádiotelegrafického", s. r. o. založeného 7. 7. 1923 v Prahe. Vedúcim bratislavskej pobočky od roku 1926 bol Ladislav Moyš. Zodpovedal i za slovesné vysielanie, hudobné vysielanie mal na starosti Oskar Nedbal, od roku 1930 Miloš Ruppelt. Od septembra 1923 vychádzal v Prahe rozhlasový vestník *Radiojournal*, ktorý pokračoval ako týždenník od januára 1925. Rozhlasovým programovým periodikom bol *Týden rozhlasu* so slovenskou mutáciou *Týždeň rozhlasu*.

Televízia. Prvé pokusy sa konali v krúžku pri Československom rádiozväze už v roku 1935. Vedúcou osobnosťou bol docent experimentálnej fyziky na Univerzite Karlovej Jaroslav Šafránek. Pokusné prenosy obrazu predvádzal po celej ČSR. Na Slovensku v Banskej Bystrici, Košiciach a Levoči.

Film. Prvým filmovým tvorcom na Slovensku bol Eduard Schreiber v Lednickom Rovnom, ktorý už pred rokom 1910 nakrúcal rozličné zábery napr. práca na píle, leto na Váhu, nový automobil. V roku 1916 János Frohlich nakrútil 207 metrov *Pistyaner Journal*. Prvý filmový týždenník v Československu vychádzal v Prahe v rokoch 1923 až 1924 pod názvom *AB zpravodaj*. V rokoch 1936 až 1938 vydával Jozef Čeřovský v Bratislave slovensky hovorený filmový týždenník *Elite žurnál*. V oblasti dokumentárneho filmu záslužnú prácu vykonal Karol Plicka.

Systém periodickej tlače

Tlač politických strán

Tlač Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSĽS). Andrej Hlinka už v novembri 1918 stál pri zrode nového *Slovenského denníka*, za jeho redaktora navrhol Karola Hušeka. Keď sa denník politicky preorientoval na agrárnu stranu, Andrej Hlinka inicioval vznik *Slováka* (obr. 173), *ktorý vychádzal* v Ružomberku najskôr ako týždenník od roku 1920 ako denník. V roku 1922 sa redakcia presťahovala do Bratislavy. Majiteľom a vydavateľom *Slováka* bola kníhtlačiarenská účastinárska spoločnosť Slovák, tlačila ho tlačiareň Andrej, a. s., v Bratislave. Za svoje autonomistické vystupovanie a osočovanie protivníkov, býval *Slovák* často cenzurovaný a pokutovaný. Popri denníku *Slovák* paralelne vychádzal aj *Slovák* týždenník určený jednoduchšiemu čitateľovi. HSĽS vydávala i lacný denník večerníkového typu *Slovenská pravda* (1936–1945).

HSĽS sa snažila podchytiť pre svoju politiku čo najširšie vrstvy a to i prostredníctvom periodík ako *Vatra* určeného vysokoškolskej mládeži, rodinného magazínu *Tatranský orol,* mesačníka pre poľnohospodárov *Roľník*, regionálnych týždenníkov ako *Trenčan*, *Tatranský* Slovák a i.

Tlač agrárnej strany. V roku 1922 sa sformovala Slovenská strana zemedelského a maloroľníckeho ľudu, ktorú bežne nazývali agrárnou stranou. Jej vedúcimi osobnosťami boli Vavro Šrobár a Milan Hodža. Agrárnici boli stúpencami unitárneho československého štátu. Kým Vavro Šrobár bol predovšetkým politikom, Milan Hodža, ktorý už počas monarchie vydával *Slovenský denník* (obr. 174) a *Slovenský týždenník* bol si vedomý vplyvu tlače na verejnú mienku. Preto i v ČSR inicioval vznik tlače. Hlavným denníkom strany sa stal *Slovenský denník* (1918–1938). Od roku 1919 vychádzal v Bratislave, tlačili ho Československé podniky tlačiarenské a vydavateľské, od roku 1930 sa premenoval na Novina, tlačiarenský koncern agrárnej strany. *Slovenský denník* vychádzal v Bratislave denne okrem pondelka. Šéfredaktorom bol Karol Hušek. Denník mal i kultúrnu prílohu. Obľube sa tešila i *Slovenská politika* (obr. 175), ktorú založil Milan Hodža v Prahe. V roku 1920 sa presťahovala do Bratislavy. Spočiatku nemala vysoký náklad, situácia sa zmenila po roku 1925, keď sa šéfredaktorom stal František Votruba, ktorý z nej urobil lacný populárne písaný ľudový denník. Na východe v Košiciach mali agrárnici denník *Slovenský východ* (1919–1937). Od roku 1937 do roku 1938 vychádzal pod názvom *Novosti.* Pre jednoduchšieho čitateľa i agrárna strana vydávala *Slovenský týždenník*, ktorý nadviazal na tradíciu predvojnového Slovenského týždenníka z roku 1903 a vychádzal do roku 1938. Agrárna Slovenská roľnícka jednota vydávala týždenník pre roľníkov *Slovenská vlasť* (1919–1938), Ústredná jednota slovenského roľníckeho dorastu mala týždenník *Mladý roľník* (1923–1938). Agrárnici vydávali aj množstvo regionálnych periodík napr. *Podtatranská Slovač*, *Šarišské hlasy*, *Republikán* a i.

Tlač Slovenskej národnej strany. Na čele tejto najstaršej slovenskej politickej strany bol do svojej smrti v roku 1937 Martin Rázus. Tlačovým orgánom strany zostali *Národnie noviny*. Vychádzali najskôr v Martine, neskôr v Bratislave. Strana mala i niekoľko regionálnych týždenníkov, ktoré však vychádzali iba krátko ako *Slovenská národná jednota* v Lučenci (1921–1924), *Trenčianske noviny* (1919–1925) a i.

Tlač ostatných občianskych strán. Na Slovensku boli aj strany s pôsobnosťou na území celej ČSR. Najvýznamnejšia z nich – *Československá národná demokracia*, vydávala na Slovensku *Bratislavský denník* (1919–1921), ktorý z nedostatku financií v rokoch 1921 až 1922 nahradil *Bratislavský pondelník*. Mali i niekoľko regionálnych týždenníkov, napr. *Hronské noviny* (1919 – 1928) v Banskej Bystrici. Ďalšou občianskou stranou bola *Čs. strana lidová* orientovaná kresťansko-sociálne. Strana vydávala na Slovensku denník *Ľudová politika* (1925–1938). Pre roľníkov mali v tom istom čase najskôr v Poprade, potom v Bratislave vydávaný mesačník *Slovenský Gazda* do roku 1937 s prílohou *Gazdiná.*

Tlač Komunistickej strany Slovenska. Tlačovým orgánom komunistickej strany bola *Pravda chudoby*, ktorá vznikla v roku 1920 v Ružomberku. Odtiaľ sa presťahovala na Vrútky, kde od roku 1925 vychádzala ako denník pod názvom

Pravda. Na Vrútkach vychádzal i *Hlas ľudu*, mesačník Federovaných robotníckych telovýchovných jednôt (1922–1925) a periodikum pre ženy *Proletárka* (1922–1927). Do prílohy *Pravdy* s názvom *Nedeľa proletára*, neskôr *Proletárska nedeľa* (1924–1926) písali P. Jilemnický, F. Kráľ. Neskôr sa vydávanie slovenských komunistických periodík prenieslo do Ostravy, kde mala strana dobre vybavenú tlačiareň. Po vnútrostraníckych krízach Pravdu v roku 1933 nahradil *Ľudový denník* vychádzajúci v Prahe, nemal však dlhého trvania, v máji 1936 ho vystriedal denník *Slovenské zvesti*. Ich pražskú a bratislavskú redakciu viedli striedavo L. Novomeský a J. Šefránek. Dňa 9. 10. 1938 zastavila slovenská autonomistická vláda činnosť KSČ na Slovensku a jej tlač. Komunisti prešli do ilegality.

Sociálnodemokratická tlač. Vznikla na pražskom zjazde v roku 1918. Významným predstaviteľom strany na Slovensku bol Emanuel Lehocký. Tlačovým orgánom bol naďalej týždenník *Robotnícke noviny* (obr. 176). Od roku 1920 do svojho zániku v roku 1938 boli denníkom. Redakciu spočiatku viedol E. Lehocký. Po roku 1922 sa na tomto poste vystriedali E. Borek, M. Korman, F. Zimák, od 1933 redakciu viedol významný sociálnodemokratický publicista J. Čaplovič.

Inojazyčná tlač

Väčšinu inojazyčnej tlače na Slovensku v rokoch 1918 až 1938 tvorila tlač politických strán národnostných menšín.

Krajinská kresťansko-socialistická strana (Országos kerestény szocialista párt) vydávala v Bratislave tradičný denník *Híradó* (1919–1937), v Košiciach denník *Kassai Ujság* (1910–1938), v Nitre týždenník *Nyitramegyei Szemle* (1911–1938), v Komárne dvojdenník *Komáromi Lapok* (1880–1944). Maďarská národná strana (Magyár Nemzeti Párt) mala o. i. v Komárne denník Magyár Ujszág (1933–1938), v Košiciach Kassai Napló (1919–1919). Spišská nemecká strana (Zipser Deutsche Partei), mala svoj tradičný orgán *Karpaten-Post* (1880–1942), ktorý vychádzal v Kežmarku. Kresťansko-sociálna strana (Christlich-soziale Partei) mala v Bratislave denník *Preßburger Tagblatt (*1896–1923), Ruská národná strana vydávala v Prešove dvojtýždenník *Narodnaja Gazeta* (1924–1935). Židovská strana na Slovensku mala v Bratislave o. i. týždenník *Jüdische Volkszeitung* (1919–1933).

Najvýznamnejšie z nestraníckych periodík od roku 1764 vychádzajúce *Preßburger Zeitung* zanikli v roku 1929 po sto šesťdesiatich piatich rokoch vychádzania. Denník *Westungarischer Grenzbote* vychádzal ako *Grenzbote.*

Záujmová tlač

Predstavovala pestrú paletu diferencovanú podľa veku i podľa záujmov. Bohato zastúpená bola **cirkevná tlač,** najmä katolícka. Bol to napr. mesačník *Duchovný pastier*, ktorý vychádzal už od roku 1917, evanjelici mali mesačník *Evanjelický posol spod Tatier* založený v roku 1920. Z **tlače pre mládež** najmenším bol určený napr. mesačník *Oriešky* (1919–1929), stredoškolákom *Mladý život* (1932–1938), vysokoškoláci mali napr. mesačník *Skaut* (1930–1938).

K úspešným titulom **tlače pre ženy** patril mesačník *Živena* (1920–1949), k **športovým a telovýchovným periodikám** napr. *Slovenský sokol* (1919–1922), *Športový pondelok* (1935–1938), dvojtýždenník *Vysoké Tatry* (1931–1940). Záujmy odborárov zastávali periodiká napr. dvojtýždenník *Železničiar* (1919–1935), týždenník *Typografia, Slovenský kresťanský socialista* (1921–1932) a ďalšie. **Humoristickými periodikami** boli o. i. *Koza*, *Jež*, *Kysucká trúba*, *Šibenica.* Z odborných periodík začal v roku 1932 vychádzať napr. mesačník *Slovenská reč*. Početnú skupinu tvorili **literárne, kultúrne a umelecké časopisy.** Patrilo sem napr. *Mladé Slovensko*, ktoré od roku 1919 vychádzalo desaťkrát ročne, *Vatra,* ktorú od roku 1919 desaťkrát ročne vydávalo Ústredie katolíckych študentov. *DAV* vydávali slovenskí študenti (V. Clementis, D. Okáli, J. Poničan) v Prahe od roku 1922. Mesačník *Luk* (1930–1932) vychádzal v Martine, vydával ho E. B. Lukáč, po ňom A. Mráz.

Žurnalistika na Slovensku v období Slovenskej republiky 1939–1945

V rokoch 1939 až 1945 bolo Slovensko samostatnou republikou. Zrodila sa za veľmi nepriaznivých podmienok ako autoritatívny slovenský štát. Od svojho vzniku bola pod vplyvom nacistického Nemecka. Južné časti boli pričlenené k Maďarsku. Už pred vznikom Slovenskej republiky, po mníchovskom diktáte a Žilinskej dohode zo 6. októbra 1938, došlo k postupnej likvidácii opozičnej tlače na Slovensku.

Usmerňovanie tlače za slovenského štátu

Úloha usmerňovať tlači v duchu politiky HSĽS pripadla Úradu propagandy, zriadenému 18. októbra 1938. Jeho existencia bola legalizovaná vládnym nariadením číslo 116/1941 Sl. z. a zákonom 175/1941 Sl. z. Bola zavedená preventívna cenzúra vykonávaná úradníkmi okresných úradov resp. policajných riaditeľstiev.

Novinárska organizácia

Zväz novinárov na Slovensku (SNS) vznikol v septembri 1940. Predsedom zväzu sa stal Aladár Kočiš, šéfredaktor *Slováka* a neskorší šéf tlače HSĽS. SNS mal nemeckú i maďarskú sekciu. V roku 1944 mal 181 členov, ktorých časť po jeho zrušení zákonom č. 65/Sl. z. prešla do Tlačovej komory, stavovskej inštitúcie podľa vzoru nemeckej tlačovej komory.

Tlačová kancelária

Po vzniku Slovenskej republiky vznikla *Slovenská tlačová kancelária* (STK), ktorej správy musela tlač povinne odoberať. Mala významné nemecké oddele-

nie kontrolujúce správy zo zahraničia i pre zahraničie. STK vydávala bulletin *Správy Slovenskej tlačovej kancelárie*, s časťami v maďarčine a nemčine. V Slovenskej republike vznikla a pôsobila i Katolícka tlačová agentúra (KTK). Od apríla 1940 do marca 1945 vydávala cyklostylovaný bulletin *Actio Catholica* s informáciami o dianí v katolíckom živote doma i v zahraničí.

Rozhlasová a filmová žurnalistika

Rozhlas. Slovenský rozhlas, spoločnosť s r. o., vysielať začal 14. marca 1939. Na čele bratislavskej pobočky stál Emil Rusko, košickej Anton Prídavok. Vysielanie bolo prísne kontrolované, Slovenský rozhlas spočiatku nemal programový časopis, mal ho až od roku 1940. Bol to *Slovenský rozhlas* redigovaný Ľudom Zúbkom.

Film. Už v novembri 1938 začal pod dozorom Úradu propagandy vychádzať namiesto filmového týždenníka *Aktualita* filmový týždenník *Nástup*. Po vzniku slovenského štátu prevzala vydávanie týždenníka akciová spoločnosť Nástup. Mala monopol na dovoz, vývoz, distribúciu, požičiavanie filmov a tvorbu filmových periodík. Väčšinu snímok pre týždenník *Nástup* dodávala nemecká firma UFA.

Systém periodickej tlače

Hlavným centrom vydávania periodickej tlače sa stala Bratislava. Menej periodík vychádzalo v Martine, Žiline, Trnave a Prešove. Prevažný počet periodík od 220 do 250 vychádzal v slovenčine, okolo 30 v nemčine a 50 v maďarčine.

Provládna tlač

Tlač HSĽS. Tvorila najväčšiu skupinu. Po mníchovskom diktáte HSĽS získala tlačiarne rozpustených politických strán. Z agrárnej Noviny sa stala tlačiareň Andrej s filiálkami vo Zvolene a Prešove. Vydavateľstvo Lev vo februári 1939 premenovali na Slovák. Ústredným orgánom strany naďalej ostal denník *Slovák*. Paralelne s ním vychádzal *Slovák týždenník* určený vidieckemu obyvateľstvu. Bulvárny charakter mali denníky *Slovenská pravda* a *Slovenská politika,* ktorú ako jedinú prevzala HSĽS od agrárnikov, potom ako upravila jej obsah. Regionálnym denníkom HSĽS so zameraním na východné Slovensko bola *Slovenská sloboda*. Okrem ústrednej tlače vydávala HSĽS aj regionálne týždenníky ako *Trenčan* (1939–1944), *Tatranský Slovák* (1940–1945) a ďalšie.

Záujmová tlač. Autoritatívny režim sa prostredníctvom inštitúcií a rozličných opatrení snažil ovplyvňovať i záujmovú tlač, najmä **tlač pre deti a mládež,** ktorá bola bohato zastúpená. Patril sem napr. dvojtýždenník *Vĺča*, ktorý vychádzal v rokoch 1939 až 1944, týždenník *Priateľ dietok*, ktorý v rokoch 1939 až 1944 vydávali františkáni v Kremnici. Dievčatám bol určený mesačník *Slovenská deva* (1941–1945). Tlač pre stredoškolskú a vysokoškolskú mládež vydávali i združenia a kluby, niektoré periodiká mali povinný odber. Početne široko zastúpená bola **vojenská a branná tlač**. Vydávali ju priamo vojaci, no

i Úrad propagandy. Boli to napr. týždenník *Hlas frontu* (1941–1942), týždenník *Stráž vlastí* (1943–1944) a ďalšie. Červený kríž vydával v rokoch 1939 až 1945 mesačník *Slovenský červený kríž*. Menej rozšírenými kategóriami záujmovej tlače boli: **tlač pre ženy**, kde naďalej v Martine vychádzal mesačník *Živena* a Katolícka jednota žien vydávala v Trnave v rokoch 1939 až 1944 ilustrovaný týždenník *Nová žena*, podobne **kultúrna a umelecká tlač.** Vo vychádzaní pokračovali o. i. *Slovenské pohľady*. Novinkou bol napr. dvojtýždenník *Bratislavský filmový kuriér* (1940–1944). Z **vedeckej tlače** naďalej vychádzali mesačník *Bratislavské lekárske listy* a štvrťročník *Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti*. Každodennými problémami regulovaného hospodárstva sa z **hospodárskej tlače** zaoberal *Hospodársky denník*, ktorý vychádzal od augusta 1941 do apríla 1944. Slovenské združenie pre priemysel, remeslo a obchod vydávalo mesačník *Merkur* (1939–1945).

Inojazyčná tlač

Denníkom nemeckej menšiny počas Slovenskej republiky (1939–1945) zostal *Grenzbote*, orientoval sa na Deutsche Partei. Oficiálnym orgánom Deutsche Partei zostali *Deutsche Stimmen*. V nemčine vychádzali i cirkevné periodiká ako katolícky *Kirchenblatt* (1941–1945) či *Ewangelischer Glaubensbote* (1941–1945). V maďarčine vychádzal denník *Magyár Hírlap* (december 1941 – december 1944) a viacero regionálnych periodík ako týždenník *Szepési Híradó* (od roku 1939) či náboženský mesačník *Katolikus Lelki pásztor* (1939–1944).

Svoje periodiká mala i ukrajinská a ruská národnostná menšina. Popri časopise Spolku ruských študentov ako *Bjuleteň* (1919–1940), vychádzali periodiká politicko-náboženského zamerania ako grécko-katolícke *Novoje Vremja* (1940–1944) či dvojtýždenník *Pravoslavnaja Rus* (1928–1944).

Nekonformná tlač

Hoci sa sily blízke fašizmu snažili usmerňovať všetku tlač, pretrvalo niekoľko periodík, ktoré dokázali dať najavo opozičný postoj. Boli to *Národnie noviny*, ktorých redakcia sa od júla 1939 presťahovala z Martina do Bratislavy, kde vychádzali najskôr ako týždenník, od júla 1943 tri razy v týždni. Nekonformné postavenie zastával a správy z neoficiálnych prameňov prinášal i týždenník *Slovenská jednota* (obr. 177), orgán slovenskej menšiny v Maďarsku. *Slovenská jednota* zanikla po nacistickej okupácii Maďarska v roku 1944. Dištancovanie sa od dobovej politiky a túžba po mieri našli vyjadrenie v kultúrnej tlači s prevažne mesačnou periodicitou ako *Elán* (1939–1944) a *Tvorba* (1940–1944).

Ilegálna odbojová tlač

Vychádzala nepravidelne v cyklostylovanej podobe. Distribuovali ju tajne, pri prezradení autorom, redaktorom, tlačiarom či distribútorom hrozilo väzenie ba i smrť. Ilegálne odbojové periodiká vydávali komunisti a rovnako aj nekomunistické protifašistické skupiny. Jedným z mnohých ilegálnych perio-

dík bolo *Kladivo* (1940–1941) vychádzajúce v Bratislave, ktoré malo aj nemecké vydanie *Hammer*. Ilegálnym ústredným orgánom komunistickej strany bol *Hlas ľudu*. Najvýznamnejším periodikom nekomunistických protifašistických skupín bol mesačník *Hlas národa* (1943–1944) tlačený vo Zvolene a Tomášovciach.

Žurnalistika zahraničného odboja

Po mníchovskom diktáte odišli tisícky Čechov a Slovákov do exilu, aby bojovali proti fašizmu a za obnovu republiky. Centrom zahraničného odboja sa stal Paríž a od roku 1942 Londýn, kde po okupácii Francúzska sídlila československá exilová vláda na čele s prezidentom Edvardom Benešom.

Rozhlas zahraničného odboja

V zahraničnom odboji dostali Čechoslováci priestor v britskom rozhlase. Už od roku 1939 vysielali 15 minút denne na hovory s domovom, od marca 1943 to už bolo 45 minút a vysielanie sa volalo *Hlas slobodnej republiky*. Z Moskvy vysielala relácia *Hovorí Moskva* už pred Mníchovom, od konca novembra 1943 začala z Ufy vysielať vysielačka *Za slobodné Slovensko*, pokračovala v Moskve až do roku 1945. V rokoch 1941 až 1945 prichádzalo i vysielanie z Ameriky, kde sa preslávili herci Werich a Voskovec vysielaním *Čierne štvrťhodiny W – V.*

Tlač zahraničného odboja

Periodiká vychádzajúce vo Francúzsku prinášali príspevky v češtine, slovenčine aj vo francúzštine. Zaoberali sa o. i. aj povojnovým usporiadaním vzťahov medzi Čechmi a Slovákmi. Orgánom Československého národného výboru v Paríži bol týždenník *Československý boj* (1939–1940). Tlačovým orgánom československej vlády v Londýne bol týždenník *Čechoslovák* (1940–1945), vznikol z *Čechoslováka v Anglii* (obr. 178), uverejňovali sa v ňom príspevky v češtine a slovenčine. V rokoch 1943 až 1945 vydávala Rada československých žien vo Veľkej Británii mesačník *Československá žena*. Viacero titulov vydávalo aj československé ministerstvo obrany a osvetové oddelenie československých vojenských jednotiek. Najvýznamnejším bol denník *Naše vojsko* (1940–1945).

Ústredným časopisom zahraničného odboja v Sovietskom zväze bol denník *Československé listy* (august 1943 – máj 1945) s príspevkami v češtine, slovenčine a ukrajinčine. Československí vojaci v ZSSR vydávali od augusta 1942 cyklostylované *Naše vojsko v ZSSR*, od augusta 1944 do mája 1945 vychádzal ústredný denník Československého armádneho zboru *Za slobodné Československo*.

Záujem o osud Čechov a Slovákov podnietil vznik periodík aj v USA, Kanade, Argentíne, Mexiku, ktoré starousadlíkov i československú emigráciu informovali o odboji na území bývalého Československa i v zahraničí.

Žurnalistika v Slovenskom národnom povstaní (august – október 1944)

Významným protihitlerovským vystúpením Slovákov bolo Slovenské národné povstanie. Vypuklo 29. augusta 1944. Povstalci na získavanie informácií, komunikáciu medzi sebou a podávanie informácií o sebe, o svojich cieľoch využívali dostupné médiá a zakladali si nové, vlastné.

Povstalecká tlač

Začala vychádzať v miestach, kde zakladali revolučné národné výbory. Na stranu povstania sa pridali *Národné noviny* (obr. 179), ktoré vychádzali v Martine ako orgán okresného národného výboru. Redakcia sa presťahovala do Banskej Bystrice, kde vychádzali ako orgán Demokratickej strany. Významnými titulmi povstaleckej tlače boli *Povstalecká Pravda* vedená Mieroslavom Hyskom, ktorej pokračovaním po ústupe povstalcov do hôr bola *Partizánska Pravda* písaná cez indigo. Ústredným orgánom Demokratického bloku sa stal denník *Čas* (obr. 180). Tlačili ho, podobne ako *Pravdu,* vo Zvolene. Povstaleckí vojaci mali k dispozícii denník *Bojovník*, ktorý tlačili priamo v Banskej Bystrici. Veľkú mobilizačnú silu mali frontové noviny *Útok* určené bojujúcim vojakom a partizánom, vychádzali v Harmanci. Povstaleckým periodikom pre politiku, kultúru a hospodárstvo bol týždenník *Nové slovo*.

Zpravodajská agentúra Slovenska (ZAS)

Povstalci si založili spravodajskú agentúru ZAS, ktorej úlohou bolo podávať informácie o povstaní, jeho priebehu, jeho politických cieľoch.

Slobodný slovenský vysielač

Významnú informačnú a propagandistickú funkciu v povstaní zohral Slobodný slovenský vysielač Banská Bystrica, vysielanie začal už 30. augusta 1944. Posledné vysielanie sa konalo pred ústupom redaktorov do hôr dňa 27. októbra z hotela Šport na Donovaloch.

Povstalecký film

Unikátne svedectvo o povstaní sa podarilo nakrútiť štábu spoločnosti *Nástup*, ktorá sa v tom čase zdržiavala na Pohroní. Po skončení vojny sa premietalo pod názvom *Za slobodu*.

Žurnalistika v ČSR v období tzv. riadenej demokracie máj 1945 – február 1948

Po skončení 2. svetovej vojny došlo k obnoveniu česko-slovenského štátu. Nový štát však už nebol predvojnovou parlamentnou demokraciou. Politický systém Národného frontu, umelá koalícia komunistov s ďalšími stranami umožňovala komunistom naviazaným na Sovietsky zväz kontrolovať a usmerňovať

strany, ktoré postupovali nejednotne a získať si podporu strán hlásiacich sa k marxistickej ideológii. Odrazilo sa to vo voľbách v roku 1946. Na Slovensku vyhrali demokrati, v Čechách komunisti. Udalosti nabrali rýchly spád: českí komunisti a ďalšie nimi ovplyvnené české strany obmedzili právomoci slovenských orgánov a znemožnili slovenským demokratom zaujať posty, ktoré im zaručovalo volebné víťazstvo. Českí komunisti spolu so slovenskými členmi komunistickej strany vypracovali scenár, podľa ktorého došlo k politickej kríze na jeseň 1947. Politické pomery sa odzrkadlili aj vo vtedajšej slovenskej žurnalistike.

Tlačový poriadok

Národný front v roku 1945 vytýčil program spolupráce všetkých socialistických a demokratických síl na obnove republiky. Po voľbách roku 1946 v zmysle Košického vládneho programu z roku 1945 Národný front razil zásadu verejného poslania novín a časopisov. Mali byť majetkom národa a nesmeli sa stať predmetom zárobkového podnikania jednotlivcov či skupín. Mala vychádzať iba tlač politických strán Národného frontu, celonárodných spoločenských organizácií a štátnych orgánov. Politické strany Národného frontu mohli mať vlastné vydavateľstvá a tlačiarne. Z Košického vládneho programu vyplynula i úloha likvidácie fašizmom zdiskreditovanej tlače, očista radov novinárov, plánovité ovplyvňovanie vydávania novín a časopisov a znárodnenie veľkých papierní a vydavateľských podnikov.

Praktická realizácia týchto úloh sa stala predmetom ostrých politických sporov medzi Ministerstvom informácií a slovenským Povereníctvom informácií. Ministerstvo kontrolovalo prideľovanie papiera a prijalo viacero opatrení na zamedzenie konkurencie periodík. To napokon vyústilo vo vydaní vyhlášky o úprave vydávania periodickej tlače. Tým sa vytvoril predpoklad na zavedenie povoľovacieho systému vzniku tlače na prelome rokov 1945–1946.

Novinárska organizácia

Po oslobodení sa uskutočnila očista novinárskych radov. V slovenskej tlači nesmel pracovať novinár, ktorý neprešiel preverením. Dňa 29. októbra 1945 sa vytvoril prípravný výbor Ústredného zväzu československých novinárov. Jeho predsedom bol Otakar Wünsch. Dňa 19. marca 1946 sa ustanovili Zväz českých novinárov v Prahe i Zväz slovenských novinárov v Bratislave, ktorého predsedom sa stal K. Hušek. Oba zväzy spolu tvorili Ústredný zväz československých novinárov.

Členstvo v zväze novinárov sa stalo podmienkou práce v periodickej tlači. Táto zásada bola následne zakotvená i v zákone o postavení redaktorov a zväzoch československých novinárov č. 101/1947 Zb. Po vojne pribudlo do radov žurnalistov mnoho mladých ľudí. Ukázala sa potreba ich odbornej vysokoškolskej prípravy. V roku 1946 vznikla na Vysokej škole politickej a sociálnej v Prahe novinárska fakulta, na ktorej študovali i poslucháči zo Slovenska. V dňoch 3. až 8. júna 1946 sa zástupcovia českých a slovenských novinárov zúčastnili zakladajúceho zjazdu Medzinárodnej organizácie novinárov (MON)

v Kodani. Na II. kongrese MON v júni 1947 sa delegáti uzniesli, že sídlo generálneho sekretariátu bude v Prahe. Po začiatku studenej vojny sa MON dostal do sféry vplyvu stalinizmu. V roku 1952 novinárske syndikáty demokratických krajín MON opustili a založili Medzinárodnú federáciu novinárov so sídlom v Bruseli.

Tlačová agentúra

Zpravodajská agentúra Slovenska (ZAS) obnovila svoju činnosť koncom januára 1945 v Košiciach. V Bratislave začala ZAS vykonávať svoju činnosť 12. apríla 1945. Mala odbočky v Košiciach, Žiline a v Banskej Bystrici a sieť oblastných spravodajcov napr. v Martine, Ružomberku, Poprade, Michalovciach, Lučenci, Komárne a i. Úzko spolupracovala s Československou tlačovou kanceláriou (ČTK). Najskôr bola podriadená spravodajskému odboru Predsedníctva Slovenskej národnej rady, od apríla 1945 osobitnému Povereníctvu SNR pre informácie.

Rozhlasová a filmová žurnalistika

Rozhlas. Rozhlas na oslobodenom území začal vysielať už 10. februára 1945 ako vysielač Slovenskej národnej rady v Košiciach. Dňa 17. apríla 1945 o 19. hodine začal pravidelný rozšírený rozhlasový program. Pokusné vysielanie z Bratislavy začalo v máji 1945 po obnove zdemolovaného rozhlasového zariadenia. Pravidelné vysielanie sa začalo 17. júna 1945 o 19. hodine. Rozhlas vysielal spravodajstvo, slovesné a hudobné relácie. Dňa 28. októbra 1945 po prvý raz odvysielal pražské Rozhlasové noviny, od 11. novembra 1945 mal vysielanie pre Ukrajincov. Od apríla 1945 bol rozhlas podriadený Povereníctvu pre informácie.

Film. Na základe dohody uzatvorenej medzi Ministerstvom informácií a Povereníctvom informácií v Prahe dňa 4. júna 1945 sa o. i. začalo realizovať aj vydávanie týždenníka *Československá filmová kronika*. Prvý slovenský filmový týždenník bol dohotovený 28. mája 1945, premietali ho pod názvom *Týždeň vo filme*, *československá filmová kronika*. Na čele skupiny bratislavských filmových spravodajcov bol v rokoch 1945 až 1948 Eugen Mateička.

Spravodajský film organizačne spadal pod rezort Povereníctva SNR pre informácie. V auguste 1945 na základe dekrétu prezidenta republiky č. 50/1945 Zb. z. a n. došlo k znárodneniu celého československého filmu.

Systém periodickej tlače

Tlač politických strán

Ústredným orgánom **Demokratickej strany** bol *Čas,* ktorý vychádzal už za povstania v roku 1944. Jeho vychádzanie bolo obnovené 19. apríla 1945 v Bratislave. Šéfredaktorom bol Karol Hušek. Od jesene 1945 mal *Čas* v pondelok športové vydanie a k nedeľnému vydaniu hĺbkotlačovú obrázkovú prílohu. Z nej sa vyvinul obrázkový týždenník *Čas v obrazoch* (september 1946 – ma-

rec 1948). Demokratická strana vydávala i oblastné noviny ako košický dvojdenník neskôr denník *Demokrat* (marec 1945 – február 1948), či dvojdenník *Demokratické hlasy* (júl 1945 – jún 1946) vo Zvolene. V roku 1947 sa pri Demokratickej strane vytvorilo vydavateľské a nakladateľské družstvo *Bystrica.*

Ústredným orgánom **Komunistickej strany Slovenska** zostala *Pravda* (obr. 181). Po prechode z Košíc do Bratislavy vychádzala i ako pondelník. K nedeľnajšiemu číslu pribudla obrázková príloha. Od roku 1946 mala *Pravda* aj piatkovú obrázkovú prílohu *Roľnícke novosti*. Oblastnými novinami komunistickej strany boli v Košiciach denník *Východoslovenská Pravda* (máj 1945 – apríl 1952) a denník, od 1947 dvojdenník *Hlas ľudu* (február 1945 – október 1950) vo Zvolene. Od apríla 1946 vydávali komunisti i samostatný roľnícky týždenník *Roľnícka nedeľa*. Orgánom bloku komunistických intelektuálov bol týždenník pre politiku, kultúru a hospodárstvo *Nové slovo.* Prvého júna 1945 ho začal vydávať Gustáv Husák.

Tlačovým orgánom **Strany práce** bol denník *Hlas práce*. Začal vychádzať 13. 3. 1946 v Bratislave. Zanikol v apríli 1948 v súvislosti so zlúčením sociálnej demokracie s komunistickou stranou. Vtedy už vychádzal pod názvom *Nový hlas*. Strana práce mala dvoje oblastných novín denník *Československý východ* v Košiciach a denník *Cieľ* v Žiline.

Tlačovým orgánom **Strany slobody** bol denník *Sloboda*. Vychádzal od apríla 1946 do mája 1948. Tlačili ho v Žiline.

Tlač štátnych orgánov

Reprezentovali ju periodiká vydávané Slovenskou národnou radou a jej rezortami, armádna tlač a tlač národných výborov.

Vedúce postavenie medzi periodikami vydávanými štátnymi orgánmi mala *Národná obroda* (obr. 182). Bol to orgán predsedníctva Slovenskej národnej rady. Od februára do mája 1945 vychádzala v Košiciach ako dvojdenník, pokračovala v Bratislave ako denník. Dosahovala vysokú novinársku úroveň. Časopisy Povereníctiev SNR mali charakter vestníkov resp. odborných časopisov ako napr. *Školské zvesti*, *Vestník Povereníctva školstva, Osvetové zvesti, Bulletin Povereníctva informácií.*

Tlačovým orgánom československej armády na Slovensku po oslobodení sa stal *Bojovník.* Nadviazal na tradície povstaleckého *Bojovníka*. Denník *Bojovník* vydávala najskôr Oblastná vojenská správa výchovy a osvety a od č. 60 v roku 1946 vojenské vydavateľstvo a nakladateľstvo Naše vojsko. Koncom roku 1946 sa *Bojovník, Obrana vlasti a Svobodné Československo* zlúčili do denníka *Obrana ľudu* vychádzajúceho od 1. januára 1947.

V rokoch 1945 až 1948 vychádzalo na Slovensku okolo 20 regionálnych novín, ktoré vydávali národné výbory. Vychádzali spravidla krátkodobo. Prvým z nich bol *Vpred.* Vychádzal v Ružomberku od apríla do decembra 1945. Dlhšie vydržalo periodikum *Vatra,* orgán Národného frontu a ONV v Banskej Bystrici. Od apríla 1945 do apríla 1946 bolo denníkom, do začiatku augusta 1946 vychádzalo ako dvojdenník.

Tlač spoločenských organizácií a cirkví

Predstavovala početnú a pestrú skupinu. V rokoch 1945 až 1948 stúpol počet titulov **cirkevnej tlače**. Tradičnými centrami vydávania katolíckej tlače zostali Trnava, Nitra a Ružomberok. Popredné postavenie mal týždenník *Katolícke noviny*. Spolok sv. Vojtecha v Trnave obnovil mesačník – *Duchovný pastier*. Okrem toho vychádzal celý rad katolíckych časopisov pre rozličné skupiny veriacich ako *Svätý ruženec, Serafínsky svet, Saleziánske zvesti* a i. Z časopisov evanjelickej cirkvi a. v. na Slovensku najvýznamnejším bol týždenník *Evanjelický posol spod Tatier*. Vydával ho Tranoscius v Liptovskom Mikuláši. Reformovaná cirkev mala mesačník *Kalvínske hlasy*, ktorý vychádzal v Komárne resp. v Košiciach, grécko-katolícka cirkev dvojtýždenník *Blahovestník* v Košiciach, pravoslávna cirkev mesačník *Svet pravoslávia*. Tlač vydávali i **odbojové organizácie.** Popredné miesto mal *Partizán* (1945–1948), ústredný orgán Zväzu partizánov na Slovensku. Zväz protifašistov a politických väzňov na Slovensku vydával v Bratislave týždenník *Hlas oslobodených* (august 1945–1948). Združenie zahraničných vojakov pri Československej obci legionárskej vydávalo dvojtýždenník *Odboj* (november 1947–1948), Zväz rasovo prenasledovaných mal týždenník *Tribúna* (máj 1947–1950). Na podporu socializačného úsilia v priemysle a ostatných odvetviach národného hospodárstva sa orientovala **tlač odborového hnutia.** Tlačový orgán Ústredia odborových zväzov začal vychádzať 20. júla 1945 ako týždenník *Práca a život*. Zákonom číslo 144/1946 Zb. zo 16. mája 1946 sa Revolučné odborové hnutie potvrdilo ako jednotná odborová organizácia pracujúcich v Československu. Od 20. marca 1946 odborové hnutie na Slovensku vydávalo denník *Práca*. Niektoré odborové zväzy si vydávali vlastné periodiká, napr. Zväz grafických zamestnancov týždenník *Typografia*. Začali vychádzať i časopisy závodných rád ROH ako napr. *Naše zrkadlo*, dvojtýždenník národného podniku Merina Trenčín. Vzhľadom na sociálne zloženie obyvateľstva dôležité postavenie mala **tlač pre roľníkov.** Politiku Národného frontu na vidieku mal popularizovať *Roľnícky hlas*, týždenník Jednotného zväzu Slovenských roľníkov. Demokratická strana vydávala pre roľníkov od februára 1946 *Demokratický týždenník*. Povereníctvo poľnohospodárstva vydávalo od roku 1946 mesačník *Slovenské poľnohospodárstvo*. Svoje periodiká vydávali i lesníci, poľovníci, včelári, spotrebné a výrobné družstvá. Z **tlače pre ženy** sa udržal tradičný zábavno-poučný mesačník *Živena.* Vychádzal v Martine. Dňa 20. februára 1948 začal vychádzať dvojtýždenník pre ženy *Slovenka.* **Tlači pre deti a mládež** sa venovalo viacero vydavateľov. Najmenším deťom bol určený mesačník Matice slovenskej *Slniečko* (1927–1950). Na výchovu detí vplývali i náboženské periodiká ako františkánsky *Priateľ dietok* vychádzajúci od roku 1925. Pre stredoškolákov vychádzal napr. týždenník *Mladý život* (1945–1950), ktorý nadviazal na tradície z predmníchovskej ČSR. Periodikom Zväzu vysokoškolských študentov bol mesačník, neskôr dvojtýždenník *Borba* (apríl 1947–1950).

Pestrú paletu titulov tvorila i **tlač pre telesnú výchovu, šport a brannosť.** Po oslobodení ako prvý vychádzal týždenník *Športový svet*. Lídrom športovej tlače sa stal týždenník *Štart.* Začal vychádzať 19. 2. 1947. Športové pondelníky mali *Pravda, Čas* a *Práca*. Ako orgán slovenských turistov a lyžiarov vychádzal

v Liptovskom Mikuláši mesačník *Krásy Slovenska*. Spoločensky závažné boli aj mesačníky *Zvesti Červeného kríža na Slovensku* a *Hasičské listy*, orgán Zemskej hasičskej jednoty na Slovensku.

Žurnalistika na Slovensku od februára 1948 do augusta 1968

Režim, ktorý sa dostal k moci po februárovom prevrate roku 1948 toleroval iba vlastné politické názory. Zástancov iných názorov prenasledoval, internoval. Boli medzi nimi laici, prevažne však išlo o predstaviteľov rímskokatolíckej cirkvi. Vojensky a hospodársky sa Česko-slovenská republika čoraz silnejšie začala orientovať na Sovietsky zväz, stala sa súčasťou východného bloku a jeho štruktúr hospodárskych Rada vzájomnej pomoci (RVHP, 1949) a vojenských Varšavská zmluva (1955).

Poslušným nástrojom nového režimu sa mala stať i tlač resp. médiá jednej strany ako kolektívny agitátor, propagandista a organizátor.

Tlačový poriadok

Uznesením vlády z 12. marca 1948 boli minister informácií a minister priemyslu poverení, aby uskutočnili revíziu všetkých vychádzajúcich periodík. Periodická tlač mala v budúcnosti slúžiť ako zdroj informácií, poučenia, výchovy a zábavy pre potreby „ľudovodemokratického režimu“. Uzneseniami vlády z 23. mája a 10. júna sa spotreba papiera znížila približne o tretinu. Tie isté uznesenia pre Slovensko prijal Zbor povereníkov 22. marca a 22. júna 1948.

Riadenie rezortu informácií

Od 1. apríla 1948 bolo v kompetencii Úradu predsedníctva Zboru povereníkov. V júni došlo k reorganizácii Povereníctva informácií a vytvoreniu Povereníctva informácií a osvety. Vyhláškou zo 6. novembra 1948 sa vytvorilo Hospodárske ústredie slovenských vydavateľstiev časopisov, od roku 1960 nieslo názov Združenie československých vydavateľstiev a knižného obchodu. V roku 1963 ho nahradilo Slovenské ústredie knižnej kultúry (SÚKK), orgán nového Povereníctva SNR pre školstvo a kultúru. Od roku 1967 sa od SÚKK oddelilo vydávanie periodickej tlače a prešlo pod oddelenie periodickej tlače odboru informácií Povereníctva SNR pre kultúru a informácie.

Vývin tlačovoprávnych pomerov

Ústava z 9. mája 1948 formálne zaručila slobodu tlače. Prax však bola iná. Dňa 20. 12. 1950 bol prijatý nový tlačový zákon, ktorý zavádzal dohľad nad povoľovaním vydávania periodickej tlače. Zavádzal o. i. povinné členstvo v novinárskej organizácii. Dňa 30. 12. 1950 vyšla vyhláška Ministerstva informácií a osvety s 15 podmienkami vydávania tlače. V roku 1953 bol zavedený Štátny tlačový dozor. V ústave z roku 1960 bola síce zakotvená sloboda prejavu, slova

a tlače, no s dodatkom, že ich občania majú využívať na rozvoj svojej osobnosti a na prospech krajiny.

Národné zhromaždenie prijalo v šesťdesiatych rokoch viacero zákonov upravujúcich činnosť **Československého rozhlasu** zákon č. 17/1964 Zb. z., **Československej televízie** zákon č. 18/1964 Zb. z., **tlačovej kancelárie** zákon č. 123/1965 Zb. z. a napokon zákon č. 13/1962 o novej organizácii **Československého filmu**. Základnou normou sa stal zákon č. 81/1966 o periodickej tlači a ostatných hromadných informačných prostriedkoch. Na základe tohto zákona, ktorý prešiel dvoma novelizáciami bol 13. septembra 1968 zriadený Slovenský úrad pre tlač a informácie (SÚTI). Mal na starosti riadenie periodickej tlače a kontrolu informácií v nej. Vydával *Bulletin Slovenského úradu pre tlač a informácie* a *Katalóg periodickej tlače SSR*.

Novinárska organizácia

V dňoch 23. a 24. októbra 1948 sa v Prahe zišiel prvý zjazd československých novinárov. Vytvoril sa jednotný Zväz československých novinárov. Dňa 29. augusta sa konalo ustanovujúce zhromaždenie Národného zväzu slovenských novinárov. Zväz mal pobočky v Banskej Bystrici, Žiline, Nitre, Košiciach, Prešove. V júni roku 1957 sa vrátil k pôvodnému názvu Zväz slovenských novinárov (ZSN). Povinné členstvo bolo zrušené zákonom č. 44/1958 Zb. z. Zväz mal i svoj Dom novinárov v prevádzke od septembra 1960. Už na prvom zjazde ZSN odznela kritika spoločenských pomerov a ich dopadu na novinársku prácu, čo narazilo na odpor u vedúcich predstaviteľov KSČ a v prijatí uznesenia o stranícko riadení žurnalistiky. Napriek stupňujúcemu sa tlaku podarilo sa novinárom v marci 1968 prebojovať zrušenie cenzúry. Obnovilo sa federatívne usporiadanie novinárskej organizácie. Vytvorilo sa ústredie novinárov ČSSR, ktoré zastrešovalo dva samostatné zväzy – Zväz slovenských novinárov a Svaz českých novinářů. Príchod vojsk Varšavskej zmluvy v auguste 1968 vyvolal vlnu rozhorčenia v Československu a celom demokratickom svete. České a slovenské médiá sa v augustových dňoch zapísali zlatými písmenami do dejín žurnalistiky. Ich práca mala v zahraničí mimoriadny ohlas.

Novinárska organizácia vydávala v rokoch 1948 až 1968 i svoje členské časopisy najskôr mesačník *Československý novinář*, po ňom *Novinářský sborník* Novinárskeho študijného ústavu v Prahe. Najdlhšie vychádzal mesačník *Novinář* (1966–1989) ako organizačný, záujmový a odborný časopis pre žurnalistov. Mal i samostatný štvrťročný edičný rad *Sešity novináře*.

Za Deň tlače, rozhlasu a televízie bol vyhlásený 21. september, deň vyjdenia prvého čísla komunistického Rudého práva. Od roku 1946 sa udeľovala novinárska cena Karla Havlíčka Borovského. Najvyšším novinárskym ocenením na Slovensku od roku 1967 bola Novinárska cena Ľudovíta Štúra.

Novinárske školstvo a výskum

V roku 1952 sa vytvoril študijný odbor novinárstvo na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Od septembra 1953 i na Univerzite Karlovej v Prahe. Otázkam vedeckého výskumu v oblasti žurnalistiky sa venoval

Novinársky študijný ústav založený v roku 1955 pri Zväze novinárov, od roku 1968 samostatná inštitúcia. Od roku 1955 vydával zborník *Otázky novinárstva,* ktoré od roku 1962 pokračujú ako *Otázky žurnalistiky.*

Výskumom rozhlasovej žurnalistiky sa zaoberal Metodický kabinet založený v roku 1953, od roku 1961 Metodicko-výskumný kabinet Československého rozhlasu na Slovensku so sídlom v Bratislave. Československá televízia na Slovensku mala vlastný Výskumný kabinet od roku 1969.

Tlačová agentúra

Rozhodnutím Ministerstva informácií z novembra 1950 sa Zpravodajská agentúra Slovenska zlúčila s celoštátnou Československou tlačovou kanceláriou ČTK. Po zlúčení oboch agentúr vzniklo vo februári 1951 Oblastné riaditeľstvo tlačovej kancelárie pre Slovensko so sídlom v Bratislave. V máji 1955 sa ČTK reorganizovala podľa vzoru sovietskej tlačovej agentúry TASS. Od januára 1956 sa z ČTK stala samostatná rozpočtová organizácia. V roku 1963 sa jej obchodná a vydavateľská činnosť rozšírila vznikom nakladateľstva ČTK Pressfoto, ktoré malo od roku 1965 odbočku i na Slovensku. V tom čase vznikla aj agentúra ČTK Made in (Publicity) so sídlom v Prahe a pobočkou v Bratislave. Špecializovala sa na ponuku zahraničných výrobkov, tovarov a služieb na domácom trhu.

Rozhlasová, televízna a filmová žurnalistika

Rozhlas. Na základe zákona č. 137/1948 Zb. z. o poštátnení Československého rozhlasu vznikol Český rozhlas, s. r. o., v Prahe a Slovenský rozhlas, s. r. o., v Bratislave. Hoci rozhlas a televízia spadali určitý čas do kompetencie jedného výboru, v októbri 1959 sa rozdelili na dve samostatné organizácie – Československý rozhlas a Československú televíziu. Československý rozhlas bol samostatnou ústrednou organizáciou s celoštátnou pôsobnosťou. Na Slovensku ho riadil oblastný riaditeľ. Keď došlo k federatívnemu usporiadaniu ČSSR, bol prijatý zákon SNR č. 207/1968 Zb. podľa ktorého sa oblastné riaditeľstvo Československého rozhlasu na Slovensku konštituovalo ako orgán vlády SSR. Hlavným bol okruh *Československo I,* ďalej dva národné okruhy *Praha* a *Bratislava,* v Košiciach a Banskej Bystrici pôsobili krajové štúdiá. Vysielanie pre ukrajinských spoluobčanov prešlo z Bratislavy do Prešova. Vysielanie pre maďarských spoluobčanov sa realizuje od roku 1949 v rozhlasovom štúdiu Bratislava. V roku 1953 začal vysielať rozhlas po drôte (zanikol v roku 1996). Naň sa mohli napojiť okresné a miestne rozhlasové programy. Programovým periodikom rozhlasu bol *Ľudový rozhlas*, ktorý v júni 1951 vystriedal *Slovenský rozhlas*. Na jeseň roku 1956 začal vychádzať programový časopis *Rozhlas a televízia.*

Televízia. Prvé predvádzanie televíznej techniky pre verejnosť sa realizovalo v roku 1951 v aule Slovenskej vysokej školy technickej v Bratislave. Dňa 11. mája 1956 sa pokusne uskutočnilo prvé vysielanie programu na živo v Technickom múzeu v Košiciach. Priekopníkmi televízie na Slovensku boli K. Dilnberger, J. Kožehuba a ďalší. Pokusné vysielanie televízie na Slovensku

z bratislavského štúdia sa začalo 3. novembra 1956. V ten istý deň sa uviedlo do prevádzky retranslačné spojenie medzi Bratislavou, Prahou a Ostravou. Pravidelné vysielanie z bratislavského štúdia, denne okrem pondelka sa začalo o rok na to 3. novembra 1957. Od konca decembra 1958 vysielala televízia už i v pondelok. Do siete televíznych štúdií sa v roku 1961 zapojilo štúdio Brno a v roku 1952 štúdio Košice. Farebný televízny signál sa po prvý raz prenášal z Prahy do Bratislavy v roku 1965. Prvým vysielaním vo farbe boli prenosy z Majstrovstiev sveta v klasickom lyžovaní vo Vysokých Tatrách 14. februára 1970. V roku 1965 sa začalo s výstavbou televízneho strediska v Mlynskej doline, ktoré uviedli do prevádzky 26. októbra 1970. Prvým televíznym vysielačom bol Kamzík pri Bratislave, nasledovala Suchá hora pri Kremnici a Dubník pri Prešove. V roku 1962 začal pracovať prvý vykrývací vysielač na Kráľovej holi a prvý prevádzač televízneho signálu v Martine.

Film. Nariadením č. 72/1948 Zb. z. v apríli 1948 vznikol namiesto Českej filmovej spoločnosti a Slovenskej filmovej spoločnosti jednotný podnik Československý štátny film. Roku 1949 sa v Bratislave na Kolibe začala stavba filmových ateliérov, ktoré boli uvedené do prevádzky 1. septembra 1953. Od apríla 1954 sa v Československom štátnom filme vytvorilo Ústredné riaditeľstvo s podnikmi ako Filmová tvorba, Filmová distribúcia a Filmový priemysel, ktoré v nasledujúcich rokoch prešli viacerými organizačnými zmenami. V roku 1963 vznikol Slovenský filmový ústav, ktorý o. i. archivoval i kinožurnály. Po federatívnom usporiadaní ČSSR sa vytvorili dve národné zoskupenia Český film a Slovenský film. Uznesením vlády Slovenskej republiky č. 282 z 15. 9. 1969 sa vytvorila výrobno-hospodárska jednotka Slovenský film so sídlom v Bratislave. Ústredie riadilo podniky Slovenská filmová tvorba, Slovenská požičovňa filmov a Slovenský filmový ústav.

Filmové týždenníky a mesačníky. Na Slovensku naďalej pravidelne vychádzal *Týždeň vo filme.* Spravodajský film v Bratislave participoval aj na tvorbe celoštátneho *Československého filmového týždenníka*. Prudký nástup televízie ovplyvnil aj zánik značného počtu filmových mesačníkov resp. dĺžku ich vychádzania. Boli to napr. *Svet vo filme* a ďalšie. Spravodajský film v Bratislave vydával od roku 1960 štvrťročník *Film o filme* ako propagačné periodikum o najnovšej filmovej tvorbe.

Vydavateľstvá periodickej tlače

Po februári 1948 došlo k zmene vlastníckych vzťahov aj vo vydavateľskej sfére. Vydávanie periodickej tlače nesmelo byť predmetom súkromného podnikania. Prešlo do rúk politických strán, spoločenských organizácií Národného frontu, štátnych orgánov a ďalších inštitúcií, hospodárskych či iných organizácií.

Úplnú likvidáciu súkromného vydavateľského podnikania priniesol vydavateľský zákon č. 94/1949 Zb. Súkromný sektor nahradila sieť účelových vydavateľstiev. Na Slovensku jestvovalo 20 vydavateľstiev periodickej tlače, prevažná väčšina periodík však vychádzala v 10 z nich. Boli to napr. Vydavateľstvo *Pravda* založené už v roku 1945, od roku 1967 súčasť tlačového kombinátu KSS, vydavateľstvo Revolučného odborového hnutia *Práca* založené v roku 1946, vydavateľstvo zväzu mládeže *Smena,* založené v roku 1949, vydavateľ-

stvo *Šport* zväzu pre telesnú výchovu a šport, ktoré vzniklo v roku 1957, vydavateľstvo zväzu žien *Živena* založené v roku 1969. Literárne časopisy vydával *Slovenský spisovateľ* založený v roku 1951. Periodiká štátom uznaných cirkví vydávalo Cirkevné nakladateľstvo zriadené v roku 1953. Medzi štátnymi vydavateľstvami popredné miesto od roku 1966 zaberal *Obzor*, v rokoch 1953 až 1965 známy ako *Osveta.* Vydával časopisy a poskytoval nakladateľské služby vydavateľom bez vlastného vydavateľstva. Špecializované periodiká vydávali *Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied*, *Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Slovenské vydavateľstvo technickej literatúry a Pôdohospodárske vydavateľstvo.*

Systém periodickej tlače

Na prvý pohľad sa nelíšil od systému tlače v ČSR rokov 1945 až február 1948. Vychádzala tlač politických strán, spoločenských organizácií a štátnych orgánov. Počet denníkov v rokoch 1956 až 1965 stúpol zo 6 na 12. Z celkového počtu ostatných periodík v roku 1965 tvorili 288 závodné časopisy, 105 vedecké a odborné periodiká, 85 okresné noviny, 31 kultúrne, umelecké a osvetové časopisy, 25 vnútropolitické a zahraničnopolitické periodiká. Ďalej vychádzalo 18 titulov tlače pre deti a mládež, 16 telovýchovných a 8 náboženských periodík. Bohužiaľ na stránkach tlače pribudla aj šeď dogmatizmu. Mnohých žurnalistov takáto situácia neuspokojovala. Už v šesťdesiatych rokoch 20. storočia sa vyskytli snahy vymaniť sa z dogmatizmu marxisticko-leninskej ideológie a vytvoriť priestor pre demokratizáciu a slobodu tlače.

Tlač politických strán

Tlač politických strán predstavovala fakticky už len tlač Komunistickej strany Slovenska (KSS). Dve malé politické strany Strana národnej obrody a Strana slobody mali iba po jednom periodiku. Prvá vydávala denník *Ľud* a druhá denník *Sloboda*, ktorý sa po februári 1948 zmenil na týždenník. K ústredným novinám KSS popri *Pravde* patril i denník ÚV KSS pre maďarských spoluobčanov *Uj Szó*. K ústredným časopisom KSS patril obrázkový týždenník pre rodinu *Život*, ktorý roku 1959 spolu s vydavateľstvom *Osveta* prevzalo vydavateľstvo ÚV KSS Pravda. Od januára 1958 prešiel do vydavateľstva *Pravda* humoristicko-satirický časopis *Roháč*. Oficiálnym orgánom ÚV KSS od roku 1950 bol týždenník *Nové Slovo* orientujúci sa na politiku, kultúru a hospodárstvo. Komunistická strana vydávala i krajské a okresné noviny. Ako prvé sa krajským denníkom od 1. októbra 1960 stali *Východoslovenské noviny.* Od 25 augusta 1964 začal v Banskej Bystrici vychádzať krajský denník Stredoslovenského KV KSS *Smer.* Od januára 1965 sa k nim pripojil i denník *Hlas ľudu* vydávaný Západoslovenským KV KSS v Bratislave. Okresnými novinami strany boli napr. *Trenčianske noviny*, *Záhorák* v Skalici, *Trnavský hlas, Cieľ* v Žiline, *Orava* v Dolnom Kubíne, *Zemplínske noviny* v Michalovciach. Z mestských novín KSS najvýznamnejším bol bratislavský *Večerník,* ktorého redakciu prevzal MV KSS od mája 1960 a denník MV KSS a Ms NV v Košiciach *Večer,* ktorý vychádzal od januára 1969.

Tlač spoločenských organizácií

Orgánom **odborárov** zostala *Práca* (obr. 183), ktorá bola súčasne druhým najväčším denníkom na Slovensku. Hoci sa zameriavala na hospodársku a odborársku problematiku v päťdesiatych rokoch bola poplatná svojej dobe. V 50. rokoch Slovenská odborová rada krátko vydávala úspešné časopisy *Život, Roháč* a *Večerník*, ktoré s ohľadom na ich popularitu a pomerne vysoký náklad prevzala komunistická strana. ROH zakladalo i závodné noviny ROH. Boli to napr. *Slovnaftár* v Bratislave, *Lodiar* v Komárne, *Tvorivosť* v Púchove, *Textilák* v Ružomberku, *Vagonár* v Poprade atď. V kategórii **tlače pre ženy** naďalej vychádzala *Slovenka*, od januára 1952 pribudol mesačník, neskôr dvojtýždenník *Dolgozó Nó* pre maďarské spoluobčianky. Vychádzať začala i módna tlač s najúspešnejším titulom tých rokov, mesačníkom *Naša móda*. Od roku 1966 vydával zväz žien časopis pre ručné práce *Dorka* s mesačnou periodicitou. V kategórii **tlače pre najmenšie deti** vychádzala *Včielka,* mesačník, neskôr dvojtýždenník. Najmenším boli určené i dvojtýždenník *Zorničk*a a mesačník *Slniečko*. **Deväť až jedenásťročné deti** mali od roku 1948 k dispozícii mesačník *Ohník*, ich nevidiaci rovesníci mesačník *Naše ráno* a maďarské deti tohto veku mesačník *Kis Epitó*. **Deťom dvanásť až pätnásťročným** bol určený týždenník *Pionierske noviny* a špecializované periodiká napr. od roku 1960 mesačník *ABC pionierov*, ktorý sa v roku 1965 premenoval na *Prúd*. Osobitnú kategóriu tvorili periodiká, ktoré mali napomôcť pri výučbe cudzích jazykov ako *L'Amitié – Friendship* založený v roku 1967. Dospievajúcej mládeži bol určený týždenník SÚV SZM – *Smena,* založený v roku 1948, ktorý sa od apríla 1953 stal denníkom (obr. 184). Úspešným periodikom pre maďarskú mládež bol od 1952 vychádzajúci týždenník *Új Ífjúság*. Pomerne bohato zastúpenú kategóriu aj po roku 1948 predstavovala **telovýchovná, športová a branná tlač.** Ústredným tlačovým orgánom Československého zväzu telesnej výchovy existujúceho od roku 1957 sa stal športový týždenník *Štart*, ktorý od januára 1953 pokračoval ako dvojdenník *Československý šport* a od januára 1961 stal denníkom. V januári 1956 vyšiel športový obrázkový týždenník pod staronovým menom *Štart.* Vydavateľstvo Slovenského výboru ČSTV vydávalo i mesačník *Tréner a cvičiteľ*, neskôr *Tréner,* turistický mesačník *Krásy Slovenska* a ďalšie. V roku 1951 vytvorený zväz pre spoluprácu s armádou (ZVÄZARM) vydával v období rokov 1948 až 1968 periodiká ako *Letecké noviny*, *Krídla vlasti*, *Obranca vlasti*, *Technika a šport.* Najväčším vydavateľom **kultúrnej a umeleckej periodickej tlače** bol Zväz slovenských spisovateľov. Významným periodikom, ktoré vydával bol *Kultúrny život.* Začal vychádzať ako dvojtýždenník v roku 1949, od roku 1950 sa stal týždenníkom. Jeho redaktori patrili k novinárom, ktorí sa snažili o dosiahnutie slobody v oblasti vydávania periodickej tlače, návrat demokratického politického systému, nástup „socializmu s ľudskou tvárou". Prestal vychádzať 6. septembra 1968 na protest proti okupácii Československa. K ďalším predstaviteľom tejto kategórie patrili mesačníky *Slovenské Pohľady* a *Mladá tvorba* a štvrťročník, od roku 1967 dvojmesačník, *Revue svetovej literatúry.* Divadlu a filmu sa venoval dvojtýždenník *Film a divadlo.* Priatelia krížoviek mali v rokoch 1955 až 1966 k dispozícii dvojtýždenník *Krížovkár a hádankár,* ktorý v roku 1967 vystriedal časopis *Lišiak*. Kultúrna a umelecká tlač vychádzala i v jazyku menšín. V roku 1949 vznikol Kultúrny zväz maďarských

pracovníkov v SR Czemadok. V roku 1951 založil mesačník *Fáklya*, ktorý v decembri 1956 nahradil obrázkový týždenník *A Hét.* Ústredný výbor KSS v Prešove vydával v rokoch 1951 až 1958 v Prešove v ukrajinčine týždenník *Nové žytťa,* ktorý sa v roku 1959 stal orgánom Kultúrneho zväzu ukrajinských pracujúcich v ČSR. Osobitné postavenie medzi vydavateľmi periodickej tlače po roku 1948 mal Zväz československo–sovietskeho priateľstva (ZČSP). Slovenský výbor zväzu vydával od roku 1951 obrázkový týždenník *Svet socializmu*. Najsilnejšie zredukovaným po februári 1948 bol počet **cirkevných periodík.** Zachovali sa len týždenník *Katolícke noviny* a *Duchovný pastier*, mesačník rímskokatolíckej cirkvi, dvojtýždenník *Evanjelický posol spod Tatier* a mesačník *Cirkevné listy* evanjelickej cirkvi a. v., kalvíni mali mesačník *Kalvínske listy* a pravoslávna cirkev mesačník *Odkaz sv. Cyrila a Metoda*.

Tlač štátnych orgánov a organizácií

Dňa 30. mája 1948 prestal vychádzať denník *Národná obroda*, ktorý sa svojou kvalitou zapísal do dejín moderného slovenského novinárstva. Štátne orgány vzápätí vydávali len málo významné, krátkodobo vychádzajúce periodiká. V päťdesiatych rokoch nastali zmeny aj v oblasti **armádnej tlače.** Armádny denník v slovenčine *Obrana ľudu* sa zlúčil s celoštátnym denníkom *Obrana lidu*, ktorý sa v roku 1963 zmenil na týždenník. Ministerstvo národnej obrany okrem toho od roku 1952 vydávalo i literárny dvojtýždenník *Československý vojak*, od roku 1957 populárny magazín *Zápisník* a i. V oblasti vydávania odbornej a vedeckej tlače najväčším vydavateľom zostala Slovenská akadémia vied, o. i. vydávala periodiká *Bratislavské lekárske listy, Filozofia, Historická revue, Právny obzor, Slavica Slovaca, Slovenská reč* a mnohé ďalšie. **Pedagogickú tlač** vydávalo Slovenské pedagogické nakladateľstvo. Rodičom a učiteľom bol určený mesačník *Rodina a škola*, ktorý vychádzal od roku 1954. Široko rozvetvená bola **pôdohospodárska tlač.** Vlajkovou loďou boli *Roľnícke noviny*, od roku 1953 pokračovanie *Roľníckej nedele*. Vychádzali najskôr dvakrát, potom trikrát v týždni, od 1959 boli denníkom. V júli 1961 založilo povereníctvo populárny obrázkový týždenník pre dedinu *Beseda*. Rastlinnej výrobe boli venované mesačníky ako *Slovenský ovocinár a vinohradník, Záhradkár – Chovateľ, Včelár* a ďalšie. Lesníci mali svoj štvrťročník *Lesnícky časopis* a poľovníci dvojmesačník *Poľovnícky obzor*.

Žurnalistika v ČSSR od normalizácie k nežnej revolúcii 1972–1989

Obrodný proces v Československu násilne ukončil príchod intervenčných vojsk Varšavskej zmluvy v noci z 20. na 21. augusta 1968. Po jeho ukončení došlo v komunistickej strane k rozsiahlym previerkam. Osemdesiat členov reformného krídla ÚV KSČ bolo vylúčených zo strany a neskôr boli vylúčení resp. vyčiarknutí i všetci členovia strany, čo sa dajakým spôsobom zapojili do reformného procesu, medzi nimi mnoho novinárov.

Tlačový poriadok

Otázky riadenia a následnej kontroly médií nazývaných „prostriedkami masovej informácie a propagandy" boli zverené do pôsobnosti SÚTI t. j. Slovenského úradu pre tlač a informácie ústredného orgánu štátnej správy Slovenskej socialistickej republiky, ktorý mal za úlohu pomáhať politickému vedeniu socialistickej spoločnosti usmerňovať obsahové zameranie médií. Dňa 1. januára 1981 bol zákonom č. 180/1980 zriadený Federálny úrad pre tlač a informácie (FÚTI), ktorý mal zabezpečovať ochranu dôležitých štátnych záujmov v médiách, navrhovať vláde zásady štátnej mediálnej politiky, registrovať periodickú tlač či rozhodovať o dovoze zahraničnej periodickej tlače a šírení spravodajstva zahraničných tlačových agentúr.

Novinárska organizácia

Po prijatí nových stanov na VI. zjazde v roku 1972 pokračovala novinárska organizácia v činnosti ako celoštátny Československý zväz novinárov. Jeho územnou zložkou v SSR bol Slovenský zväz novinárov.

Novinárske školstvo a výskum

V Bratislave sa v roku 1960 osamostatnila katedra novinárstva. V roku 1975 sa rozšírila na Odbor žurnalistiky FiF UK s katedrami teórie a dejín žurnalistiky, periodickej tlače a agentúrnej žurnalistiky, katedrou rozhlasovej a televíznej žurnalistiky a kabinetom teórie a dejín žurnalistiky. „Normalizačná očista" postihla i viacerých pedagógov katedry, ktorí museli fakultu opustiť.

Vedeckovýskumné aktivity v oblasti žurnalistiky naďalej vykonával Novinársky študijný ústav. Od januára 1968 sa odčlenil od Zväzu novinárov a prijal názov Inštitút pre výskum masových komunikačných prostriedkov pri Výskumnom ústave kultúry a verejnej mienky. K pôvodnému názvu sa vrátil v máji 1976, keď prešiel do rezortu SÚTI.

Tlačová agentúra

Spravodajský servis pre tlač, rozhlas a televíziu poskytovala a propagáciu ČSSR v zahraničí naďalej zabezpečovala Československá tlačová kancelária (ČTK), ktorá od roku 1968 na Slovensku používala značku ČSTK.

Rozhlasová, televízna a filmová žurnalistika

Rozhlas. Od roku 1969 bol Československý rozhlas organizovaný na federatívnom princípe. Jeho vysielanie sa členilo na tri typy vysielacích okruhov. Celoštátny okruh *Hviezda* v českej a slovenskej reči určený prevažne mládeži s prevahou politického spravodajstva, operatívnej publicistiky, tanečnej a zábavnej hudby, univerzálne okruhy *Praha* a *Bratislava* prinášajúce všetky programové druhy a výberové okruhy *Devín, Vltava* určené náročnejším poslucháč-

čom. Československý rozhlas zabezpečoval i vysielanie pre národnosti žijúce na území Československa a vysielanie pre zahraničie v deviatich jazykoch.

Televízia. Zákonom SNR 207/1968 sa upravilo postavenie slovenskej televízie vo vzťahu k slovenským národným orgánom. Televízia sa chápala ako ideovo-politický nástroj strany a štátu a spoločensko-kultúrna inštitúcia. Vysielala na dvoch programoch. Z hľadiska financovania bola príspevkovou organizáciou.

Film. Hlavným orgánom Slovenského filmu bolo Ústredie slovenského filmu (ÚSF) na čele s generálnym riaditeľom, ktorý riadil prácu Slovenskej filmovej tvorby (SFT) a Slovenskej požičovne filmov (SPF). Do Slovenskej filmovej tvorby patril Hraný film a Štúdio krátkych filmov, ktoré sa členilo na Spravodajský film, Animovaný film a Diafilm.

Vydavateľstvá periodickej tlače

Periodickú i neperiodickú tlač naďalej vydávali vydavateľstvo *Pravda*, *tlačový kombinát KSS*, *vydavateľstvo ROH Práca*, *vydavateľstvo SÚV SZM Smena* a odborné vydavateľstvá ako *Slovenské pedagogické nakladateľstvo*, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied *Veda*, pôdohospodárske vydavateľstvo *Príroda*, vydavateľstvo technickej literatúry *Alfa,* telovýchovné vydavateľstvo *Šport* a ďalšie.

Systém periodickej tlače

Zostal nezmenený, v obsahu novín však zavládla uniformita. Vládna normalizačná politika zabraňovala vysloviť akýkoľvek opozičný názor. Po zániku *Kultúrneho života* v roku 1968, *Literárneho života* v roku 1969 a *Mladej tvorby* v roku 1970, kde sa grupovali novinári, ktorí sa odvážili vyjadriť nesúhlas s pomermi v ČSSR po auguste 1968, zostávala odporcom režimu na území republiky na vyjadrenie slobodnej mienky už len cesta samizdatu vo forme kníh a periodík, ktoré cenzúra mohla iba ťažko postihnúť. Za prezradenie podobných aktivít však hrozili vydavateľom a distribútorom tvrdé tresty.

Samizdatové periodiká

Samizdatové periodiká sa objavili na Slovensku už po roku 1948, v období normalizácie menší počet samizdatových periodík vychádzal v sedemdesiatych, väčší v osemdesiatych rokoch. Nemali pravidelnú periodicitu, ani prepracovanú grafickú úpravu, často boli spracované technicky najjednoduchším spôsobom. Nesmierne hodnotný však bol ich obsah. V čase neslobody vyjadrovania prinášali informácie, ktoré legálna tlač nemohla uverejniť. Väčšina z nich bola nábožensky orientovaná, opierali sa o tajné hnutia a rehole. V sedemdesiatych rokoch od roku 1972 do 1973 vyšli štyri čísla časopisu *Rodina centrum kozmu*. Vydávalo ho Hnutie zjednotenia, ktoré zdôrazňovalo úlohu rodiny ako základnej zložky spoločnosti. Prvým periodikom z kresťanského prostredia vydávaným v samizdate niekoľko rokov bolo *Náboženstvo a súčasnosť*. Na jar roku 1981 ho založili jeho budúci redaktori J. Čarnogurský, M. Lauko a F. Mikloško. Opierali sa o tajné spoločenstvo Fatima. *Náboženstvo a súčasnosť* malo dvojmesačnú periodicitu. Redaktori chceli vyprovokovať ľudí, aby písali

o problémoch Cirkvi doma i vo svete a reflektovali ich. V roku 1987 ho tajne tlačili v Trnávke. Každoročne vyšlo spravidla 5 čísiel. Hnutie kresťanských rodín začalo v roku 1985 vydávať časopis *Rodinné spoločenstvo*. Schválili ho zástupcovia rodinných spoločenstiev z Bratislavy a odobril ho i otec biskup J. Ch. Korec. Mal sa stať platformou pri formovaní a rozvíjaní harmonického manželského života na základe viery, lásky a slobody v jednote s Cirkvou. Rozmnožovalo sa cyklostylom v kombinácii s ofsetom. Do konca roka 1989 vyšlo spolu 25 čísiel. Ďalšími nábožensky orientovanými samizdatovými periodikami boli *Pokoj a dobro Serafínsky svet, Una sancta catholica, Myšlienky z večeradla, Svetlo, Radosť a nádej, Katolícky mesačník, Nové Turíce s Máriou či Zrno*.

Druhú skupinu tvorili svetské samizdatové periodiká. Pozoruhodným bol samizdat *Výber* Ivana Polanského, ktorý vychádzal od roku 1984. Prinášal prepisy rozhlasových relácií Rádia Slobodná Európa a Hlas Ameriky, prevzaté články z exilových časopisov a domácich samizdatov. Ročne vyšlo 5 až 8 čísiel. Liberálne orientovanými samizdatovými periodikami boli *Kontakt, K, Fragment a Fragment – K* (obr. 185). Určujúcim pri formovaní bratislavského samizdatového časopisu *Kontakt* bol kontakt so spisovateľmi z okruhu Charty 77. Prvé číslo vyšlo 31. januára 1981. Redakčnú radu tvorili V. Archleb, J. Budaj, I. Kalný, J. Olič, O. Pastier, J. Štuler. Od 2. čísla sa redakcia rozšírila o M. Šimečka. Prinášal básne a poviedky opozičných, uväznených, undergroundových autorov, preklady zo zahraničnej literatúry i práce samotných členov redakcie. Vychádzal do 30. decembra 1981, pokračoval od marca 1982 s rozšíreným počtom spolupracovníkov a prekladateľov. Vychádzal v náklade 12 kusov, čo umožňovalo prepísanie strán cez indigo. *Fragment – K* vznikol začiatkom roku 1988 zlúčením samizdatových periodík *K* a *Fragment*. Jeden z jeho predchodcov samizdat *K* vznikol začiatkom roku 1987. Druhý z predchodcov *Fragment* vznikol už koncom roku 1986. Vychádzať začal začiatkom roku 1987 súčasne s periodikom *K*. Zlúčené periodikum *Fragment K* začalo vychádzať v marci 1988. Uverejňovalo básnické a prozaické príspevky, no informovalo i o záležitostiach akou bolo rozohnanie pokojnej manifestácie veriacich za náboženskú slobodu a ľudské práva na Hviezdoslavovom námestí v Bratislave v marci 1988, spomienku na zápalnú obeť Jána Palacha resp. na autora a prispievateľa do samizdatov Dominika Tatarku pri príležitosti jeho úmrtia. Posledné číslo malo vyjsť v novembri 1989. Nevyšlo vďaka nežnej revolúcii. Koncom roku 1989 a začiatkom roku 1990 sa už o slovo začala hlásiť nová legálna tlač. Osobitné postavenie medzi samizdatovými periodikami mali *Bratislavské listy* (obr. 186), ktoré si kládli za cieľ vytvárať priestor pre slobodnú diskusiu o problémoch v spoločnosti a štáte a alternatívach budúceho vývoja.

Žurnalistika na Slovensku od nežnej revolúcie 1989 po súčasnosť

Nežnou revolúciou v novembri 1989 padli ostnaté drôty a múry medzi Západom a východným blokom. Z komunistických krajín sa stali postkomunistické a vydali sa na cestu budovania demokratickej spoločnosti využívajúcej

trhovú ekonomiku a zaručujúcej slobodu tlači, ktorá si opäť smie konkurovať a správať sa trhovo. Na túto cestu vykročila i ČSFR najskôr ako spoločný federatívny štát Čechov a Slovákov, od 1. januára 1993 po nenásilnom rozdelení ako dve samostatné republiky – Slovenská a Česká.

Mediálny poriadok

V januári 1991 prijalo Národné zhromaždenie Základnú listinu ľudských práv a slobôd vychádzajúcu z Európskeho dohovoru o ochrane ľudských práv a jeho čl. 10, ktorá v čl. 17 zaručuje slobodu prejavu, právo na informácie, vyhľadávanie, prijímanie a šírenie myšlienok a informácií bez ohľadu na hranice štátov. Táto listina po rozdelení ČSFR prešla do základnej legislatívy novej Slovenskej republiky. Slobodu prejavu v SR a právo na informácie zaručuje Ústava SR, ktorá vstúpila do platnosti so vznikom republiky.

Už v máji 1991 prijala SNR zákony o Slovenskom rozhlase a Slovenskej televízii definujúce ich ako národné nezávislé verejnoprávne informačné a vzdelávacie inštitúcie. V júli 1993 bol prijatý zákon o opatreniach v oblasti rozhlasového a televízneho vysielania. Dohľad nad dodržiavaním zákonov a všeobecne platných predpisov v oblasti rozhlasového a televízneho vysielania vykonáva Rada SR pre rozhlasové a televízne vysielanie konštituovaná zákonom SNR z mája 1992 č. 294/1992 Zb. z. Má 9 členov volených na 6 rokov. Nesmú byť funkcionármi politických strán alebo členmi riadiacich orgánov spoločností, ktoré pôsobia v oblasti vysielania. Od roku 1996 je členom Európskej platformy regulačných orgánov krajín strednej a východnej Európy. V máji roku 1997 bol prijatý nový zákon o Rade SR pre rozhlasové a televízne vysielanie č. 160 Zák. NR SR. Upravil jej pôsobnosť, poslanie a postavenie. Rada STV a Rozhlasová rada zriadené na základe zákona o Slovenskej televízii a Slovenskom rozhlase regulujú činnosť verejnoprávneho rozhlasu a verejnoprávnej televízie. Zabezpečujú ich programovú nezávislosť a objektívnosť.

Novinárska organizácia

Najväčšou profesijnou žurnalistickou organizáciou je Slovenský syndikát novinárov (SSN). Vznikol 5. januára 1990. Ide o neziskovú odborovú organizáciu, nezávislú od politických a ideologických vplyvov. Je členom Medzinárodnej federácie so sídlom v Bruseli. Združuje väčšinu novinárov pracujúcich v printových či elektronických médiách a tlačových agentúrach na Slovensku. Má vyše 2500 členov. Regionálne organizácie SSN sídlia vo všetkých krajských mestách.

Novinárske školstvo a výskum

Popri Katedre žurnalistiky Univerzity Komenského v Bratislave, ktorá prešla transformačným procesom sa žurnalistika resp. mediálna komunikácia začali vyučovať na univerzitách v Nitre, Trnave, Banskej Bystrici, Prešove a Ružomberku. Mediálny výskum uskutočňoval Novinársky študijný ústav, ktorý

vystriedalo Národné centrum mediálnej komunikácie. Po jehi zániku odborné periodikum *Otázky žurnalistiky* vydáva Združenie Mass Media Science pri Katedre žurnalistiky FiF UK v Bratislave.

Tlačová agentúra

Po novembri 1989 došlo k zásadným zmenám v práci ČSTK. Zákonom č. 81 z 30. 1. 1992 prijala tlačová agentúra SR názov Tlačová agentúra SR – Slovakia (skratka TASR). Samostatne vysielať začala v noci z 30. decembra 1992 na 1. januára 1993 pri vzniku Slovenskej republiky.

Popri TASR od 15. augusta 1997 svoje služby odberateľom z radov médií či biznisu ponúka komerčná tlačová agentúra SITA.

Rozhlasová, televízna a filmová žurnalistika

Rozhlas

Verejnoprávny rozhlas. Ako verejnoprávna inštitúcia bol rozhlas zriadený v máji 1991. Jeho činnosť vymedzuje zákon Slovenskej národnej rady č. 255/1991 o Slovenskom rozhlase v znení neskorších zmien a doplnkov. Ako verejnoprávna inštitúcia Slovenský rozhlas za svoju činnosť zodpovedá ľudu prostredníctvom parlamentu. Okruhmi verejnoprávneho rozhlasu sú *Rádio Slovensko* s univerzálnou programovou ponukou, *Rádio Devín* s programami pre náročnejšieho diváka. *Okruh Rock FM Radio* vysiela rockovú a populárnu hudbu, *Rádio Regina* má regionálny charakter. Do zahraničia vysiela Slovenský rozhlas v anglickom, nemeckom, francúzskom a ruskom jazyku. Slovenský rozhlas má svoj internetový portál *Rádio inet*.

Súkromný rozhlas. Koncom roku 2000 na Slovensku pôsobilo 26 súkromných rozhlasových staníc, ktoré poslucháčom ponúkali širokú škálu hudobného, regionálneho či miestneho spravodajstva. Prvou súkromnou rozhlasovou stanicou na území Slovenska bolo *FUN Radio*. Prvý raz vysielalo 10. júna 1990. Patrí do kategórie *European Hit Radio*. Najsledovanejším súkromným rozhlasom v Bratislave, ktorý sa postupne zmenil na celoštátnu stanicu je *Rádio Twist*. K úspešným regionálnym hudobno-spravodajským rozhlasovým staniciam v roku 2000 patrili napr. *Rádio Východ* (Prešov), *N Rádio* (Nitra), *Rádio Rebeca* (Martin), *Rádio Kiks* (Michalovce), *Rádio Forte* (Trnava). Jedinou evanjelizačnou súkromnou rozhlasovou stnicou je *Rádio Lumen* v Banskej Bystrici.

Televízia

Verejnoprávna televízia. Bola zriadená v máji 1991. Jej činnosť je vymedzená zákonom SNR č. 254/1991 o Slovenskej televízii v znení neskorších zmien a doplnkov. STV ako verejnoprávna inštitúcia sa za svoju činnosť zodpovedá verejnosti prostredníctvom parlamentu. Je financovaná z koncesionárskych poplatkov, vlastných príjmov, podnikateľskej činnosti, predaja reklamného času a príspevkov zo štátneho rozpočtu. Má 2 vysielacie kanály národný kanál Jednotka a kanál Dvojka, na ktorom vysiela komplementárny program.

Komerčná televízia. Dňa 7. augusta 1995 Rada SR udelila licenciu na vysielanie spoločnosti s r. o. Markíza – Slovakia, ktorá vstúpila do platnosti 13. 9. 1995. Televízia *Markíza* začala vysielať 31. augusta 1996 o 19. hodine. Televízia Markíza má vlastný internetový portál a vydáva programový časopis *Markíza*. Je najúspešnejšou súkromnou televíziou. Ďalšími nadregionálnymi súkromnými televíznymi stanicami sú *TV Joj* a spravodajská *TA 3*.

Film

Slovenský film (s výnimkou dokumentárneho) je v kríze. Aj po februári 1989 je v prevažnej väčšine odkázaný na príspevky zo štátneho rozpočtu. Podpora sa v súčasnosti realizuje prostredníctvo programu Pro Slovakia Ministerstva kultúry a Účelového transferu ministerstva kultúry. Mladá generácia dokumentaristov (P. Kerekeš, M. Škop a i.) spolupracuje so zahraničím a ich filmy úspešne putujú festivalmi.

Súčasný systém periodickej tlače

Ponovembrové politické zmeny sa odrazili i v systéme slovenskej tlače. Sloboda tlače a sloboda podnikania podnietili vznik veľkého množstva titulov. Zelenú dostali tie kategórie tlače, ktoré prednovembrový režim najviac potláčal ako napr. cirkevná tlač. Vznikli nové vydavateľstvá vystavené všetkým rizikám trhu. Viaceré z novovzniknutých titulov periodickej tlače vychádzali len kratšie obdobie a vákuum po nich na mediálnom trhu zapĺňali vždy nové a nové periodiká. Na slovenský mediálny trh postupne vstúpil zahraničný kapitál. Periodickú tlač na Slovensku v súčasnosti vydávajú *Vydavateľstvo novín a časopisov, s. r. o.*, *Petit Press, a. s., Vydavateľstvo Živena, a. s., Výhra, a. s.* a ďalšie spoločnosti.

Denníky. V čase zamatovej revolúcie vychádzalo na Slovensku 12 denníkov. Po novembri 1989 k nim pribudli ďalšie ako *Národná obroda* (obr. 187), *Nový Slovák, Slovenský denník, Verejnosť (obr. 188) a Koridor. Verejnosť*, orgán revolučného hnutia Verejnosť proti násiliu v čase vzniku Slovenskej republiky už nevychádzal a krátko po vzniku Slovenskej republiky s výnimkou Národnej obrody zanikli i ďalšie menované tituly. Najdlhšie, do roku 1994, sa udržal *Slovenský denník*, orgán kresťansko-demokratického hnutia.

Najsilnejšiu pozíciu na dnešnom trhu dennej tlače má denník *Nový čas* (obr. 189), ktorý vychádza od 1. augusta 1991 a už dva roky po svojom vyjdení mal náklad 250 000 výtlačkov. Medzi najčítanejšie denníky patria i *Pravda* (obr. 190), *Šport* a denník maďarskej menšiny *Új Szó,* ktoré vychádzali už pred rokom 1989, po zamatovej revolúcii však kompletne zmenili svoj imidž. Z novovzniknutých denníkov štandadne dobrú pozíciu na trhu tlače má denník *SME* (obr. 191), ktorý vznikol v januári 1993 a je určený skôr mladšej generácii čitateľov a *Národná obroda* (obr. 192) po zmene svojej orientácie na ekonomickú problematiku, ktorej sa venuje i nemenej úspešný denník *Hospodárske noviny*, člen Európskej asociácie hospodárskej tlače, hoci nákladom *Národnú obrodu* nedosahuje. V roku 2002 spojením s denníkom *SME* zanikol pôvodne odborársky denník *Práca*. Po revolúcii sa tento titul venoval odborárskym otázkam len čiastočne. Medzi regionálnymi a lokálnymi denníkmi najúspešnej-

ším je košický denník *Korzár*. Vychádza od roku 1998 ako nástupca *Korza* a má približne tucet hlavičkových vydaní. Na periférii záujmu prežíva bratislavský *Večerník*.

Za posledné roky sa stalo samozrejmosťou, že najväčšie slovenské denníky, no i viaceré periodiká s redšou periodicitou majú svoje internetové stránky.

Týždenníky. V roku 2000 vychádzalo na Slovensku celkovo 134 týždenníkov, z nich 44 celoštátnych, 79 regionálnych a 11 lokálnych. Už ich počet signalizuje v porovnaní s obdobím pred novembrom 1989 oveľa pestrejšiu varietu. V skupine najúspešnejších celoštátnych obrázkových týždenníkov dominujú spoločenské, rodinné a programové časopisy. Popri tradičných rodinných časopisoch *Život* a *Slovenka (*určená ženskej časti rodiny) žiadanými titulmi sú spoločenský týždenník *Plus 7 dní* a programový časopis *Markíza*, ktorý prináša o. i. príspevky o populárnych osobnostiach sveta šoubiznisu, čím láka najmä mladých. Medzi 10 najčítanejších týždenníkov patria i maďarský *Vássarnap + Henk Kép* a *Express International* (obr. 193), časopis plný zahraničných zaujímavostí. Miesto v prvej desiatke najčítanejších týždenníkov na Slovensku má i týždenník Katolíckej cirkvi *Katolícke noviny.* Regionálnymi univerzálnymi týždenníkmi sú napr. *Liptov* v Liptovskom Mikuláši, *Kysuce* v Čadci či dvojjazyčný *Komárňanské listy – Komáromi Lapok* v Komárne, špecializovaným regionálnym týždenníkom napr. *Šport Expres* v Michalovciach. Spravidla týždennú periodicitu majú aj bezplatné inzertné periodiká ako *Titan* a ďalšie.

Mesačníky. V skupine mesačníkov dominujú mesačníky rodinné (*Rodina*), ženské (*Eva, Ženský magazín*), zábavné (*Minikrížovky*, *Lišiak*), poradenské (*Záhradkár*, *Zdravie*). Veľa čitateľov odoberá i *Reader's Digest Výber* prinášajúci čitateľovi zábavu i poučenie. Priaznivci športu siahajú po *Šport revue*, milovníci histórie po *Historickej revue*. Mesačníkom je i periodikum nemeckej menšiny na Slovensku *Karpathenpblatt.* Kategória mesačníkov uspokojí i úzko špecializované záujmy (napr. *L'Amitié* je dobrým pomocníkom pri výučbe francúzskeho jazyka). Okrem denníkov, týždenníkov a mesačníkov vychádzalo na Slovensku v roku 2000 ešte 170 dvojmesačníkov, 219 štvrťročníkov a 70 časopisov s inou periodicitou.

Krajanská tlač

Mimo územia Slovenskej republiky v Európe, Severnej i Južnej Amerike, Afrike či Austrálii žijú vyše dva milióny Slovákov. Zo Slovenska ich po minulé storočia vzdialila cesta za chlebom resp. únik pred politickou mocou. Vo svojich nových domovoch sa stali vernými občanmi svojich adoptívnych vlastí, spojenie s pôvodnou vlasťou si však zachovali a zachovávajú a to i prostredníctvom tlače v jazyku svojich predkov, ktorej množstvo titulov, periodicita či forma závisia od veľkosti tej ktorej slovenskej komunity.

Prvá veľká vysťahovalecká vlna zo Slovenska sa preliala v čase monarchie smerom na Dolnú zem. Slováci sa usadili v Báčke, Banáte, Srieme, Békešskej Čabe, Sarvaši i v okolí Pešti. Tu sa objavili i najstaršie krajanské periodiká už v rokoch 1864 a 1865, keď J. Podhradský v Novom Sade vydával dvojmesačníky pre deti a mládež *Slávik* a *Zornička.* V novembri 1902 rovnako v Novom Sade začal vychádzať i týždenník *Dolnozemský Slovák* (obr. 194). Vychádzal

až do roku 1914. Po 1. svetovej vojne ho obnovili. Rovnako v čase monarchie, koncom 19. a začiatkom 20. storočia Slováci, najmä z východu húfne odchádzali za prácou do Ameriky. Prvým periodikom na pomoc krajanom v USA bol *Bulletin* založený v roku 1885 J. Slovenským a J. Wolfom. Nasledovali *Amerikánszko-slovenské noviny* (1886) v Pittsburgu, ktorých zakladateľom bol rovnako J. Slovenský. Vychádzali v šarišskom nárečí. Prvými novinami v USA v spisovnej slovenčine bola *Nová vlasť* založená v roku 1888. O rok neskôr začal v Midletowne ako týždenník vychádzať *Slovák v Amerike* (obr. 195). Je najstarším doposiaľ vychádzajúcim periodikom. Slovenské periodiká v USA v období monarchie nevydávali len osoby svetské, boli to i kňazi. Napríklad *Katolícke noviny* založil Rev. Ignác Jaškovič, zakladateľ prvej slovenskej farnosti v USA, farnosti sv. Jozefa v Hazletone v Pensylvánii. V roku 1911 začal vychádzať *Katolícky sokol*, v roku 1918 *The American Bulletin* ako orgán Československej národnej rady americkej v Chicagu. Noviny vychádzali i v ďalších mestách, v ktorých žila slovenská komunita. Americkí Slováci mali pred koncom prvej svetovej vojny viac denníkov, ako Slováci na Slovensku. V rokoch 1910 a 1911 vychádzali pod názvom *Slovenské slovo* aj prvé slovenské noviny v Blaimore v Kanade.

V dvadsiatych a tridsiatych rokoch, keď Slovensko už bolo republikou vychádzal už od roku 1926 v Novom Sade *Evanjelický hlásnik* ako časopis evanjelickej cirkvi augsburského vyznania v Juhoslávii. V roku 1929 začali v Kanade vychádzať *Kanadské noviny.* Od marca 1929 do decembra 1932 vydával J. Kmeť pre Slovákov žijúcich v Rumunsku v Nadlaku *Slovenský týždenník.* Od júna 1936 do júna 1941 mali Slováci v Rumunsku k dispozícii ďalšie periodikum *Naše snahy* P. P. Dovala. V USA pokračoval vo vychádzaní *Americký Slovák*, katolícky fraternalistický týždenník *Jednota* založený ešte v roku 1981 v Clevelande, ďalej fraternalistický mesačník *Ženská jednota* orgán Prvej katolíckej ženskej jednoty, ktorého korene siahajú až do roku 1914 a ďalšie.

Väčšia skupina krajanských slovenských periodík začala vychádzať po 2. svetovej vojne, keď sa Slovensko v roku 1948 ocitlo v socialistickom tábore a mnoho inak zmýšľajúcich Slovákov sa pred perzekúciami zachránilo útekom do exilu. Spolu so Slovenskom sa vo východnom bloku ocitli i krajania žijúci v Maďarsku, Poľsku, Podkarpatskej Rusi a vtedajšej Juhoslávii. Tlač krajanov začala mať dve podoby: na jednej strane to bola tlač demokratická akou bola napr. tlač v Austrálii, kde v júni 1950 začal vychádzať *Slovenský štít,* vo Francúzsku, kde Slovenská katolícka misia od roku 1956 vydávala obežník *La vie*, v Taliansku, kde korene periodika *Slovenské hlasy z Ríma* siahajú až do roku 1952, v Kanade, kde od marca 1942 vychádzal *Kanadský Slovák* a prirodzene v USA, ktorej periodiká, najmä *Slováka v Amerike,* dobová slovenská novinoveda hodnotila ako reakčné. Periodiká krajanov, ktorí sa ocitli vo východnom bloku, sa museli podriadiť direktíve komunistickej strany pre tlač, ktorá ju vnímala ako poslušného prisluhovača panujúceho režimu. V takomto duchu v Maďarsku od roku 1956 vychádzali *Ľudové noviny*, krajania v Poľsku vydávali od roku 1956 *Krajanský život*, od roku 1958 len *Život.*

Posledná vlna zakladania krajanskej tlače začala po roku 1968, keď rady slovenských starousadlíkov v západnej Európe a Amerike posilnili rady odporcov „priateľskej výpomoci armád varšavskej zmluvy“. Vyvrcholila po roku

1989, keď sa z postkomunistických krajín postupne znovu stávali demokracie. Tak od roku 1969 vydávala relatívne nepatrná komunita Slovákov vo Švajčiarsku titul *Expres Informácie*, dnes *Slovenské zvesti*. Slovenský kruh vo Veľkej Británii od roku 1971 vydával *Bulletin SKVB* pre vnútornú potrebu, v roku 1976 malý Slovenský kultúrny spolok v Argentíne vydával *Slovenský život*, (od roku 1977 cyklostylované vydanie), od decembra 1988 mal Rakúsko-slovenský kultúrny spolok k dispozícii *Pohľady*, spočiatku len vo forme obežníka, neskôr ako štvrťročník. V roku 1988 začali v Edmontone v Kanade vychádzať *Zvesti*, ktoré sa v roku 1993 zmenili na *Edmontonské zvesti*. V Južnej Afrike rovnako tamojšia menšia slovenská komunita od roku 1993 vydávala občasník *Slovenské noviny.* V USA pribudli napr. od roku 1991 trikrát do roka vychádzajúci časopis *The Slowak American Newsletter* určený najmä členom organizácie Slowak American Cultural Society of the Midwest, redigovaný takmer výlučne v angličtine, štvrťročník *Floridský Slovák* (1996) a ďalšie. K zmenám v krajanskej tlači došlo aj v bývalých krajinách východného bloku. V Maďarsku sa napríklad popri *Ľudových novinách* v 1996 objavil *Budapeštiansky Slovák*, v roku 1998 v Békešskej Čabe začal vychádzať *Čabän* a ďalšie. Na Ukrajine v Užhorode v novembri 1998 vyšlo prvé číslo dvojmesačníka *Podkarpatský Slovák*. Po rozpade Československa koncom roka 1992 a vytvorení dvoch samostatných republík – Českej a Slovenskej 1. januára 1993 sa krajanmi žijúcimi v cudzine stali aj Slováci žijúci v Čechách. Ich krajanským periodikom sa stal *Džavot* založený v máji 1993, ktorý od júna 1994 vychádza ako mesačník *Korene*.

Občania Slovenskej republiky dnes už nechodia do cudziny za prácou, resp. neunikajú pred perzekúciou. Chodia tam jednoducho za poznaním, nadväzujú nové priateľstvá a často si založia i rodiny. A hoci majú k dispozícii internet a ovládajú cudzie jazyky, veľký počet titulov krajanskej tlače v slovenčine je dokladom toho, že radi siahnu po informácii v materinskom jazyku aj v jej klasickej podobe.

Literatúra

DUCHKOWITSCH, W., SERAFÍNOVÁ, D., VATRÁL, J. *Dejiny slovenského novinárstva. Vývoj novinárstva na Slovensku v kontexte dunajskej monarchie.* [Rukopis]

BREČKA, S., M*édiá v Slovenskej republike.* Trnava : Univerzita sv. Cyrila a Metoda, 2002. 201 s.

ČIMOVÁ, D. *Samizdatové periodiká na Slovensku*. [Diplomová práca] Bratislava : FiF UK, 1995. 141 s.

HOLEŠTIAK, P. *Slovenské médiá vo svete.* Čadca : Vzlet, 2002. 158 s.

Lexikón slovenských dejín. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1997. 357 s.

MARSINA, R. et al. *Slovenské dejiny.* Martin : Matica slovenská, b. r. 334 s.

ŠEFČÁK, L., DUHAJOVÁ, Z. *Dejiny slovenského novinárstva 1919 – 1968*. Bratislava : Univerzita Komenského, 1999. 245 s.

Slováci v zahraničí

Marta Botíková

História a spôsob života tých Slovákov a ich potomkov, ktorí sa pre nejaké príčiny pohli z územia materského etnika a usadili sa kdekoľvek inde vo svete, najlepšie porozumieme, ak vlny vysťahovalcov budeme sledovať v časovej následnosti, podľa príčin vysťahovania aj podľa miesta, oblasti či krajiny, kam sa vysťahovali.

Kombináciou týchto hľadísk sa nám vytvárajú významné skupiny slovenského vysťahovalectva v Európe – juhovýchodným smerom zo Slovenska išla veľká a niekoľkonásobná vlna sťahovania Slovákov na Dolnú zem (dnešné Maďarsko, štáty bývalej Juhoslávie, Rumunsko i Bulharsko). Na východ išli Slováci na Ukrajinu, do Ruska, ale aj do Kirgizska, na severe sa ocitli v podmienkach oddelenej etnickej existencie Slováci v Poľsku. Sťahovanie západným smerom v rámci Európy malo tiež niekoľko vĺn i príčin – my sa budeme sústrediť na starú emigráciu Slovákov do Rakúska, Francúzska a Belgicka. Najnovšie sa v pozícií zahraničnej enklávy ocitli Slováci v Čechách.

Zámorské vysťahovalectvo smerovalo na oba americké subkontinenty – najmä do Spojených štátov amerických, Kanady a Argentíny, ako aj do Austrálie. Iste príslušníkov slovenského etnika a ich potomkov nájdeme kdekoľvek vo svete. Náš výber sa riadil najmä etnologickými prameňmi, dôležitými pre poznávanie identity či už pôvodu alebo príslušnosti k etnickému spoločenstvu Slovákov.

Slováci v Maďarsku

Národnostnú menšinu Slovákov žijúcich v Maďarsku tvoria obyvatelia viacerých skupín, žijúci v Novohradskej, Peštianskej, Ostrihomskej Komárňanskej, menej v Hevešskej, Tolnianskej a Šomodskej stolici. Na severovýchode sú

slovenské obce v Boršodskej, Abov-Zemplínskej, Sabolčskej stolici. Najviac slovenských obyvateľov je v obciach na juhovýchode Veľkej uhorskej nížiny, v Békešskej stolici. Tieto enklávy vznikali pohybom obyvateľstva na juh a osídľovaním Dolnej zeme, a to od polovice 17. storočia v niekoľkých etapách. Prvou etapou bolo usadzovanie sezónnych robotníkov, živelné sťahovanie zo severných stolíc (Orava, Liptov, Turiec, Zvolen, Trenčianska, Nitrianska) najmä do Novohradskej. Druhá etapa od uzavretia mieru v Satu Mare (1711) asi do polovice 18. storočia predstavuje zemepanskú kolonizáciu prostredníctvom impopulátorov, v Peštianskej, v zadunajských stoliciach ako aj ďalšie sťahovanie smerom do békešskej oblasti. Tretiu etapu, koncom 18. storočia, respektíve do polovice 19. storočia charakterizuje sekundárna kolonizácia zemepanských a komorských majetkov v Sabolčskej, Aradskej a Čanádskej stolici. Tieto kolonizácie mali roľnícky charakter. Od polovice 19. storočia prevažne robotnícka kolonizácia smerovala do Budapešti. Vznikajú aj sklárske, drotárske, vápenkárske osady v Boršodskej a Abovsko-zemplínskej stolici. V rokoch 1947–1948 na základe medzištátnej dohody o výmene obyvateľstva nastala repatriácia, s ktorou súviselo oslabenie etnickej skupiny Slovákov v Maďarsku.

Demografický vývoj Slovákov v Maďarsku do roku 1930 podľa údajov z jednotlivých stolíc ukazuje stály úbytok v dôsledku prirodzenej aj násilnej asimilácie, ale mohlo dochádzať aj k zámerným skresleniam sčítaní. Nespoľahlivosť uvedených čísel potvrdzuje aj skutočnosť, že v rámci výmeny obyvateľstvo presídlilo sa na Slovensko do 60 000 osôb, a v 80-tych rokoch žije v Maďarsku asi 100 000 obyvateľov, ktorí sa hlásili k slovenskej národnosti alebo ku slovenskému materinskému jazyku.

Najväčšia časť Slovákov v Maďarsku. pochádzala zo stredného Slovenska, čo sa odrazilo v nárečiach, ktoré majú zväčša južnostredoslovenský základ. Keďže smer sťahovania bol vertikálny, v Zadunajsku má nárečie západoslovenský, na východe Maďarska východoslovenský základ. Na týchto sa vyrovnávaním, zmiešavaním, zbližovaním, aj konzerváciou archaizmov, teda vplyvom prostredia i podmienok spôsobu života, utvorili slovenské dolnozemské nárečia stredoslovenského, západoslovenského a východoslovenského typu. Výrazným znakom jazykovej kultúry je už od 19. storočia bilingvizmus, ktorý vyúsťuje až do jazykovej zmeny.

Náboženská tolerantnosť zemepánov v počiatočnom období osídľovania sa prejavila v prevahe osadníkov evanjelikov a.v. Niektoré mladšie slovenské obce a v západnej a východnej časti Maďarska, osídlené na cirkevných majetkoch, sú katolícke.

Etnokultúrny vývoj Slovákov v Maďarsku je diferencovaný podľa rôznych historických podmienok vzniku jednotlivých enkláv. V počiatočných fázach osídľovania osadníci zažívali problémy adaptácie na nové geografické a klimatické podmienky, zároveň nastávala vnútorná konsolidácia skupín, ktoré tvorili osadníci z rôznych obcí i oblastí. Popri vedomí spoločného (etnického) pôvodu, prípadne vierovyznania, vnútorná diferenciácia a uzavretosť sa prejavovala podľa (lokálneho) pôvodu („svoje“ ulice, časti obce) a bola zvlášť výrazná v sekundárne kolonizovaných lokalitách. Hoci u roľníckeho obyvateľstva pretrvával spôsob zamestnania, tradičné hospodárske praktiky a skúsenosti sa nedali vždy využiť v nových podmienkach (najmä v juhovýchodnej oblasti).

Spočiatku tu sledujeme tendencie regresívneho vývinu (prevládanie extenzívneho chovu dobytka, zemnicové obydlia, klčovanie, radlo, periodické znovurozdeľovanie pozemkov a i.). Proces kultúrneho vyrovnávania lokálneho spoločenstva trval 3-4 generácie, pričom z hľadiska normotvornosti určujúca bývala skupina s najprepracovanejšou štruktúrou a formami tradície. Vzťahy k prijímajúcemu prostrediu a iným skupinám spočiatku boli obmedzené na vzájomné rešpektovanie. Pravdaže sa mohli vyskytnúť aj prejavy etnickej predpojatosti, postupne sledujeme preberanie niektorých javov sociálnej, hospodárskej aj kultúrnej sféry do vlastného kultúrneho systému. Dochádzalo k asimilácii, prevládal bilingvizmus. Najvýraznejšie zmeny v materiálnej kultúre nastali vplyvom prírodných podmienok a praxe starousadlého obyvateľstva. Pestovanie nových plodín ako kukurica, tabak, aj slnečnica, cirok, melóny, si vyžadovali nové typy poľnohospodárskych nástrojov. Nové plemená dobytka znamenali rozvoj chovu ošípaných na masť a mäsové výrobky, spomedzi nich sú známe napríklad tunajšie klobásy. Nedostatok dreva podmienil zmeny v stavebných formách a technikách, ako stavebný materiál sa využívala hlina, ako krytina najmä trstina. Známe sú tunajšie špecifické formy nábytku ako napríklad postele s „baldachýnmi" a ochrannými sieťami proti hmyzu – *suňoghalov*. Remeselnícke stolárske, hrnčiarske výrobky zväčša nakupovali od príslušníkov iných etník pre nepatrné zastúpenie remeselníkov vo vlastnom spoločenstve. Duchovná kultúra s väzbou na jazyk a intímny život malých skupín bola odolnejšia voči inoetnickým podnetom, najviac vplyvov sa prejavilo v slovnej zásobe, hudobných, tanečných, speváckych tradíciách a to preberaním a formálnymi a štýlovými zmenami vlastných – napríklad v hudbe počardášovanie melódií. Obyčajová tradícia, ktorá má starý kultúrny základ, bola menej ovplyvnená, z nej najviac agrárna mágia cez jej priamy vzťah k zmeneným podmienkam poľnohospodárskej práce.

Slovenskí osadníci v západných, severných a východných oblastiach sa nevzdialili natoľko od pôvodných sídel, čo zjednodušovalo procesy adaptácie. V severovýchodnej časti boli osady špecificky profesionálne zamerané na rôzne činnosti - hutnícke, drevárske, vápenkárske, drotárstvo. Konsolidácia heteroetnických spoločenstiev skoro smerovala ku kultúrnej nivelizácii. V niektorých oblastiach u roľníckeho obyvateľstva znaky kultúrnej špecifickosti pretrvávali napríklad v odeve žien, v obyčajoch výročného cyklu, v strave. Vzhľadom na izolovanosť slovenských enkláv a ich obkľúčenosť inonárodnými elementmi, nedostatočný styk s materským slovenským územím a celkové spoločensko-politické pomery v Uhorsku, proces národného obrodenia Slovákov v Maďarsku. zasiahol len v malej miere, prostredníctvom pôsobenia slovenských osvietenských vzdelancov zo Slovenska (Bohuslav Tablic, Štefan Leška, Jur Ribay) aj účinkovaním nepočetnej vrstvy vlastnej slovenskej inteligencie, ktorú predstavovali najmä kňazi a učitelia cirkevných skôl (Samuel Tešedík, Ľudovít Haan, Pavol Gajdács, Karol Jesenský, Michal Žilinský, Ľudovít Žigmund Szeberényi). V 19. storočí tu vychádzajú slovenské noviny Prjateľ ľudu, Dolnozemskie listy, Slovenské noviny, v 1. polovici 20. storočia významné boli Čabiansky kalendár, Evanjelický hlásnik, Slovenská rodina. Tieto sa najmä v rokoch 1930–40 stali aj literárnym fórom skupín slovenských ľudových veršovcov a spisovateľov (Ján Gerči, Ján Skerka, Štefan Hudák, Ján a Ondrej Korbeľovci).

Významné boli aj tradície tunajšieho ochotníckeho divadelníctva (Tótkomlóš, Békešska Čaba).

V roku 1948 vznikol Demokratický zväz Slovákov v Maďarsku,po roku 1989 Zväz Slovákov v Maďarsku - ako kultúrno-politická organizácia Slovákov v Maďarsku., tlačovým orgánom je týždenník Ľudové noviny, ročenka Náš kalendár. Z činnosti národopisnej sekcie DZS vznikol zborník Národopis Slovákov v Maďarsku. Odbornú i beletristickú literatúru vydáva po slovensky národnostné oddelenie Vydavateľstva učebníc v Budapešti. Organizujú sa Letné národopisné tábory, aj hnutie záujmovej činnosti folklórnych skupín. Metodickým centrom muzeálnej práce o Slovákoch v Maďarsku je Munkácsi Mihály Múzeum v Békešskej Čabe. V jednotlivých obciach sú založené vlastivedné pamiatkové domy a národnostné kluby.

K významným bádateľom a zberateľom v oblasti národopisu Slovákov v Maďarsku. patria A. Divičanová, A. Krupa, J. Manga, Š. Lami, Gy. Tábori. Spomedzi odborníkov na Slovensku sa problematikou Slovákov v Maďarsku zaoberajú vo svojich prácach J. Botík, S. Burlasová, B. Filová, V. Gašparíková, E. Horváthová, V. Kantárová, S. Kovačevičová, M. Markuš, J. Podolák, R. Žatko, M. Botíková -Sigmundová. Pre poznanie etnokultúrneho vývinu Slovákov v Maďarsku. závažné poznatky priniesli aj bádatelia príbuzných vedných disciplín, najmä historik J. Siracky, demograf J. Svetoň a jazykovedci J. Štolc a P. Ondrus.

Slováci v bývalej Juhoslávii

Etnickú skupinu Slovákov, žijúcich na území dnešnej Republiky Srbsko a Čierna Hora tvoria potomkovia vysťahovalcov, ktorí sa od polovice 18. storočia usadzovali v Báčke, Srieme a Banáte (Vojvodina), koncom 19. storočia sa sťahovali aj do Slavónie v dnešnom Chorvátsku. Slovenské osídlenie tu vznikalo prostredníctvom kolonizácie zemepanských a cirkevných majetkov, ako aj na štátnych majetkoch tzv. Vojenskej hranice. Osadníci prichádzali z rôznych stolíc súvislého jazykového a kultúrneho územia Slovenska v prvej kolonizačnej vlne, ako aj v sekundárnom prúde, smerujúcom na juh zo slovenských obcí na území dnešného Maďarska. Niektoré mladšie obce vznikli vnútornou kolonizáciou (často terciálnou) obyvateľstva z dolnozemských slovenských obcí.

Demografický vývin do roku 1880 nie je možné pre nedostatok údajov presnejšie sledovať. Existujú odhady, podľa ktorých do roku 1876 bolo Slovákov v Juhoslávii asi 47 000. V súčasnosti žije v Juhoslávii približne 85 000 Slovákov.

Vo väčšine slovenských obcí vo Vojvodine sa hovorí dolnozemským nárečím stredoslovenského typu, čo potvrdzuje aj pôvod väčšiny osadníkov z obcí južno-stredoslovenských stolíc. Západoslovenským nárečím sa hovorí v Pivnici a v katolíckej časti Selenče, tiež v niektorých obciach v západnom Srieme, ktoré založili kolonisti z uvedených dvoch dedín. K západoslovenským patria aj kysucké nárečia Slovákov v Slavónii. V dolnozemskom prostredí sa v jednotlivých obciach stretli osadníci z rôznych dedín aj rôznych stolíc, a tak vzájomným prispôsobením vznikol dialekt, ktorý nemá obdobu na súvislom slovenskom jazykovom území. Reč Slovákov v Juhoslávii charakterizuje aj vý-

skyt hungarizmov a srbizmov, bilingvizmus tu má charakter paralelného a rovnocenného ovládania a používania slovenčiny aj srbčiny.

Podľa konfesionálnej príslušnosti prevažná časť slovenských osadníkov vo Vojvodine bola evanjelická, len v obci Selenča boli aj Slováci rímskokatolíckeho vierovyznania. Slováci v Slavónii boli z najväčšej časti rímskokatolíckeho vierovyznania. Evanjelickí Slováci krátko po usadení zakladali si školy, stavali kostoly a usilovali sa o organizovanie vlastných cirkevných zborov (zvlášť po vydaní Tolerančného patentu). Evanjelická cirkev bola jedným z prostriedkov národnej emancipácie Slovákov v rámci mnohonárodnostnej Vojvodiny. Katolícka cirkev v Chorvátsku pôsobila ako jeden z činiteľov integrácie a asimilácie tunajších Slovákov s väčšinovým chorvátskym národom.

Osadnícke zmluvy zabezpečovali pre slovenských kolonistov pomerne priaznivé podmienky. Tieto narušila urbárska regulácia (1772), podľa ktorej osadníci stratili výhody vyplývajúce z postavenia zmluvných poddaných a zvýšili sa im poddanské povinnosti. Postupne sa začala prejavovať (najmä po zrušení poddanstva) sociálna a triedna diferenciácia, ktorá koncom 19. storočia vyvolávala živelné, neskôr aj organizované sociálne hnutia, ako aj ďalšie vysťahovalectvo. Pre „sedliacky svet" Slovákov v Juhoslávii bola prvoradou otázka pôdy, jej vlastníctva, ale tiež zúrodňovania. V počiatkoch osídľovania bol charakteristickou formou získavania pôdy tzv. voľný záber, neskôr pri vzniku spoločnej držby chotára bola pôda jednotlivým poddaným prideľovaná. Potreba efektívnejšieho využívania pôdy v rozľahlých chotároch po komasácii pozemkov a zrušení trojpoľného systému si vyžiadala zakladanie filiálnych hospodárstiev – sálašov. Roľníctvo bolo hlavným zamestnaním Slovákov v Juhoslávii Rozvoj remeselnej výroby súvisel s potrebami roľníckej práce. Napriek počiatočným problémom adaptácie na nové pôdne a klimatické podmienky (dlhotrvajúce suchá, zaplavovanie pôdy vodou z nezregulovaných riek) a extenzívnom využívaní pôdneho fondu, postupne nastáva rozvoj v pestovaní obilnín (najmä pšenica), kukurice, chmeľu aj konopí, ktoré malo významný zástoj v celoeurópskom meradle. Popri rastlinnej výrobe významný bol chov oviec a ošípaných. V sriemskej oblasti boli priaznivé podmienky pre vinohradníctvo. Civilizačný prínos slovenských osadníkov v Chorvátsku spočíval v zúrodňovaní lesnatých oblastí klčovaním a v ich premene na úžitkovú poľnohospodársku pôdu.

V ľudovom staviteľstve bola v súvislosti s prírodnými podmienkami základným stavebným materiálom hlina, ktorou omazávali pletené steny, najmä však stavali steny nabíjané, neskôr z váľkov a surovej tehly. Stavby sú typologicky radené k tzv. panónskemu typu obydlia. Za etnicky znakové pre Slovákov je považované používanie modrej farby pri výzdobe priečelia. Špecifické prírodné podmienky a rozvoj poľnohospodárstva si vyžiadal vznik niektorých hospodárskych stavieb, ktoré nemajú paralely na Slovensku, ako drevený mobilný *hambár* na uskladnenie obilia, ktoré možno premiestňovať na drevených podnožiach, tiež doštený *čardak* (*kotárka*) na uskladňovanie a dosúšanie kukurice.

V odeve sa napriek zachovaniu základných súčiastok prejavilo rýchle pomešťovanie, najmä v mužskom odeve, ktorého charakteristickou súčasťou boli od konca 18. storočia košele s vyšívanou náprsenkou. V ženskom odeve, najmä sviatočnom, narastala zdobnosť, používanie nákladných materiálov priemy-

selnej produkcie. Napriek typologicky pomerne zhodnej skladbe i siluete ženského odevu medzi jednotlivými obcami existuje diferenciácia v prevládajúcej farebnosti, výzdobe, či v strihu jednotlivých súčiastok. Najstaršia generácia žien do súčasnosti bežne nosí ľudový odev. Ženy v mladšom a strednom veku ho obliekajú ako odev sviatočný alebo obradový.

V rodinnom živote Slovákov v Juhoslávii bolo významné zachovanie veľkorodinného systému napríklad v obciach východného Sriemu, ktoré súviselo s osídľovacími podmienkami na Vojenskej hranici. Od konca 19. storočia sa vo všetkých oblastiach rozšírilo znižovanie populačného prírastku, najmä v bohatších sedliackych a remeselníckych rodinách tak, že v 1. polovici 20. storočia zaznamenávame u Slovákov v Juhoslávii systém zúženej reprodukcie – „jednodetnosť".

V duchovnej kultúre a folklóre sledujeme umeleckú rozvinutosť a mnohotvárnosť poetických žánrov, spojených s rodinným (svadobné reči starejšieho, družbovské vinše) aj výročným (vianočné a novoročné *polazovanie*) cyklom obyčajov. Charakteristický je tiež bohatý výskyt baladických motívov a ich dramatizované predvádzanie.

Podnety obklopujúceho inoetnického prostredia sa prejavili aj vo sfére sociálnej a duchovnej kultúry. K takýmto patrí napríklad *pobegnutie* dievky ako forme sobáša; začlenenie chodenia s *dodolou* (ktorej zmysel je v privolávaní dažďa) do jarných chorovodných a obchôdzkových hier dievčat, alebo tiež vývin špecifického hudobnointerpretačného štýlu *pazovsko spievania* pod vplyvom srbskej hudobnej a spevnej kultúry. Podobne osobitý prejav na hranici ľudového výtvarného umenia utvorila škola kovačických naivných maliarov, ktorej sformovanie súvisí aj s tradíciami naivného maliarstva v Juhoslávii.

Slovenské národné obrodenie našlo odozvu medzi Slovákmi v Juhoslávii, ktorá sa prejavila napríklad podporovaním národno-kultúrnych inštitúcií na území materského etnika, ako aj vlastnou národno-buditeľskou činnosťou (nedeľná škola Š. Homolu od roku 1845, zakladanie slovenských ľudových knižníc, slovenské divadelné predstavenia od roku 1866), aj politicky (roku 1865 a 1869 V. P. Tóth, roku 1905 a 1906 Milan Hodža poslancom v kulpínskom volebnom okrese). Od roku 1918 boli Slováci v Juhoslávii štátoprávne odtrhnutí od materského etnika, avšak utvárajú sa priaznivejšie podmienky pre ich národno-kultúrny vývin. Vznikajú roku 1919 Slovenské gymnázium v Petrovci, Kníhtlačiareň, účtovná spoločnosť v Petrovci, roku 1928 Slovenský národný dom v Starej Pazove, roku 1932 Matica slovenská v Juhoslávii (mala Národopisný odbor, ktorý viedol Ján Čajak). V súčasnosti potreby národnostnej kultúry a vedy Slovákov v Juhoslávii zabezpečujú vydavateľstvo Obzor (ktorý vydáva slovenské knihy, časopis Hlas ľudu, literárno-kultúrne revue Nový život a i.), slovenská redakcia v rozhlasovom a televíznom štúdiu v Novom Sade, Spolok vojvodinských slovakistov a Slovakistický ústav Filozofickej fakulty Univerzity v Novom Sade. Medzi Slovákmi v bývalej Juhoslávii existujú významné tradície literárnej tvorby (J. Rohony, F. Kutlík, A. Martiš, G.Maršall-Petrovský, V. Hurban Vladimírov, J. Čajak st. i ml., J. Čeman, M. Babinka, J. Tušiak). Autori prinášajú mnoho dokladov ku štúdiu spôsobu života a tradičnej kultúry. Vo vlastivedných disciplínach významné miesto zaberá historické a kultúrnohistorické bádanie, ktorým podobne ako národopisným výskumom

sa zaoberali zväčša miestni vzdelanci z radov učiteľov a kňazov (J. Maliak, K. Medvecký, K. Lilge a i.), novšie historik S. Čelovský, literárny vedec J. Kmeť, dialektológ D. Dudok. Výskumom ľudovej kultúry Slovákov v Juhoslávii sa zaoberá M. Bosić, M. Kmeť. Z našich bádateľov sú to R. Bednárik, J. Botík, S. Burlasová, O. Demo, S. Dúžek, B. Filová, J. Kantár, V. Kantárová, M. Kosová, L. Leng, J. Podolák, S. Švehlák. Pre národopisný výskum sú cenné poznatky o Slovákoch v Juhoslávii z oblasti histórie – J. Sirácky, jazykovedy – J. Štolc a literárnej vedy – Ľ. Bartalská, A. Maťovčík.

Slováci v Rumunsku

Slováci žijú vo viacerých enklávach na území Rumunska (zväčša v etnicky zmiešaných) lokalitách aradskej, temešsko-banátskej, bihorsko-salajskej a bukovinskej oblasti.

Prvá vlna slovenského osídlenia, ktorá smerovala do aradskej oblasti, súvisela so sťahovaním Slovákov na Dolnú zem a so sekundárnou kolonizáciou zo slovenských obcí békešskej župy. Tak vznikla roku 1748 najstaršia slovenská osada Mokrá (Mocrea) a o polstoročie neskôr v rokoch 1802–1803 sa veľká skupina Slovákov usadila na komorskom majetku v Nadlaku. K týmto sa pridávali osadníci priamo z územia Slovenska (zo Zvolenskej, Novohradskej a Liptovskej stolice). Niektoré lokality osídlili až koncom 19. storočia Slováci z Oravskej a Šariškej stolice. Do temešsko-banátskej oblasti prichádzali osadníci v prvej polovici 19. storočia z Oravy, Gemera, ako aj zo slovenských obcí Vojvodiny. Približne v rovnakom čase usídľovali maďarskí zemepáni osadníkov najmä z Gemera, zo Zemplína, Oravy aj ďalších častí Slovenska v lesnatých oblastiach rumunského Rudohoria v župách Bihor a Salaj. Menej početné slovenské osídlenie vzniklo aj v Bukovine začiatkom 19. storočia po rakúskej okupácii tejto oblasti osadníkmi prevažne z Trenčianska.

Podľa dostupných štatistík a úradných odhadov žilo v Rumunsku od obdobia, keď sa ukončilo sťahovanie do 2. svetovej vojny do 35 000 Slovákov. Vzostupná populačná krivka odráža najmä natálnu silu rudohorskej a bukovinskej oblasti. Po roku 1946 časť Slovákov z Rumunska repatriovala do Československa. V 70-tych rokoch sa počet Slovákov v Rumunsku odhadoval na 22 000 obyvateľov.

V súvislosti so spôsobom života a usídlením je potrebné povedať, že Slováci v Rumunsku si zachovali slovenský jazyk, a to na príslušných dialektologických základoch podľa miesta pôvodu osadníkov. V priebehu osídľovania sa však v každej obci dostali do kontaktu nárečia rozmanitého typu, takže sme svedkami podobnej situácie ako aj u iných dolnozemských slovenských osadníkov, že totiž ich nárečia nemožno stotožňovať s dnešnými nárečiami na Slovensku. Zaujímavé je konštatovanie jazykovedcov, že sa tu proces recipročného vplyvu a vyrovnávania nárečí ešte nezavŕšil, o čom svedčí koexistencia dubliet a variantov nielen v jazyku jednej obce, generácie, ale často v reči tej istej osoby. Väčšina podôb slovenského jazyka v Rumunsku má stredoslovenský základ. Prostredníctvom školskej výuky si súčasná mladá generácia osvojuje aj spisovnú slovenčinu. Rumunsko-slovenský bilingvizmus sa uplatňoval

najmä v etnicky zmiešaných sídlach, a to už v polovici 19. storočia, niekde dopĺňaný tiež znalosťou maďarčiny, inde sa začal objavovať v medzivojnovom období a najmä po 2. svetovej vojne.

Z konfesionálneho hľadiska bolo v roku 1910 medzi Slovákmi v Rumunsku 64 % evanjelikov, 25 % rímskokatolíkov, 4 % gréckokatolíkov a zbytok iných konfesií. Najsilnejšie zastúpenie evanjelického obyvateľstva bolo v obciach aradskej a temešskej oblasti, kde sa v Nadlaku utvoril aj slovenský evanjelický seniorát. V ostatných oblastiach boli ev. náboženstva najmä osadníci z Gemera. Z Oravy, Zemplína, Trenčianska prichádzalo katolícke obyvateľstvo, ktoré pre nedostatok kňazov vykonávalo si laické bohoslužby a v cirkevnej organizácii sa začleňovali do rumunskej rímskokatolíckej cirkvi. V 30-tych rokoch 20.storočia boli v oblasti Rudohoria len 3 slovenské farnosti.

Slováci v aradskej a banátskej oblasti sa až do konca 19. storočia zaoberali takmer výlučne poľnohospodárstvom a chovom dobytka. Dostatok úrodnej pôdy spolu s pracovitosťou obyvateľstva zabezpečovali relatívnu hospodársku prosperitu, ktorá tiež prispela k rozvoju remesiel a obchodu. V poľnohospodárskej výrobe bol rozvinutý systém *sálaškého* hospodárenia, teda filiálne hospodárstva. Popri gazdovskej vrstve sa vytvárala vrstva poľnohospodárskeho proletariátu. Súpisy z polovice 19. storočia dokladajú v stredisku oblasti, v Nadlaku už početnú a profesionálne rôznorodú remeselnícku vrstvu. Priaznivé hospodárske pomery sa odrazili napríklad v ženskom ľudovom odeve, ktorý bol začiatkom 20. storočia zhotovovaný z drahých kupovaných materiálov a postupne do polovice storočia zanikol. Pritom sa ďalej domácky zhotovovali tkaniny. Z oblasti tradičného spôsobu života je dôležité spomenúť staršie správy, ktoré hovoria o nízkom sobášnom veku dievok, o nákladných svadobných hostinách i karoch, o pohrebnom vykladaní, o viere v revenantov i magických praktikách ľudového liečenia.

Do rudohorskej a bukovinskej oblasti prichádzali Slováci väčšinou pracovať ako lesní robotníci, robotníci v sklárňach a továrňach na *potaš* (tuk z dreveného popola na výrobu mydla), pritom sa zaoberali poľnohospodárstvom a chovom dobytka. Pôda však bola málo úrodná (zemiaky, ovos, konope), mliečne hospodárstvo sa nevyplácalo vzhľadom na nedostatok odbytíšť, preto zvlášť po úpadku tamojšieho priemyslu odchádzali najmä muži na sezónne drevorubačské a žatevné práce. Vzhľadom na spôsob osídľovania vytvorili sa kopanicové sídla uprostred vyklčovaných pozemkov, domy mali budované z dreva, hliny, alebo surových tehál. Uchovával sa princíp etnickej endogamie. Nepriaznivé životné podmienky v mnohých smeroch konzervovali prvky tradičného spôsobu života. Z obyčajovej kultúry sa do súčasnosti zachoval zimný aj jarný cyklus, ako aj obyčaje rodinné a spoločenské.

Slováci v Nadlaku mali učiteľa už pri svojom príchode roku 1803. Školy boli v správe slovenskej ev. cirkvi až do roku 1920, kedy sa poštátnili. Na tradíciách slovenského školstva budovalo aj v roku 1947 založené Slovenské pedagogické gymnázium, ktoré od roku 1960 funguje ako gymnázium so sekciou slovenskou a rumunskou a od roku 1967 so znovuzaloženou pedagogickou sekciou, pod názvom Lýceum Georga Coebuca. Z hľadiska rozvoja školskej vzdelanosti bola veľmi nepriaznivá situácia Slovákov v ostatných oblastiach Rumunska, kam až v 20-30-tych rokoch Československá republika vyslala uči-

teľov a pomohla vystavať niekoľko škôl, čím o malé percento sa odstránila dovtedajšia prevládajúca negramotnosť tunajšieho slovenského obyvateľstva.

Kultúrne a spoločenské predpoklady pre rozvoj spolkového života boli najpriaznivejšie v Nadlaku, kde najmä z iniciatívy ev. cirkvi vznikali postupne čitateľský spolok Slovenský ľudový kruh (1904), Slovenský kuiltúrny spolok a mládežnícky spolok Slávia (1924), ktorí vyvíjali bohatú kultúrnu (ochotnícke divadlá, spevokol, dychovka) aj športovú činnosť. Národný emancipačný význam mali aj tunajšie, na prelome storočí vznikajúce hospodárske združenia a inštitúcie (Potravný spolok, Ľudová banka, Hospodársky spolok). Vyvrcholením kultúrnych snáh bolo založenie novín Slovenský týždenník (1929–32) a Naše snahy (1939–44). K aktivizácii kultúrneho života prispel počas svojho pôsobenia v Nadlaku J. G. Tajovský (v rokoch 1904–10). Významný bol kultúrny aj politický zástoj ev. kňazov Ľ. Boora a I. Bujnu.

V rokoch 2. svetovej vojny viacerí Slováci v Rumunsku boli aktívnymi účastníkmi protifašistického hnutia, združení v Antifašistickom fronte Slovanov v Rumunsku.

V súčasnosti oporou kultúrneho života Slovákov v Rumunsku je existencia slovenského nadlackého lýcea a katedra slovanských jazykov na univerzite v Bukurešti. Slováci v Rumunsku majú svojich vynikajúcich poetov i prozaikov (O. Štefanko, D. M. Anoca, P. Bujtár). V bukureštskom vydavateľstve Kriterion vychádzajú po slovensky popri literárnych aj vlastivedné práce tunajších slovenských autorov v zborníku Variácie, ktorý bol publikačným orgánom slovenského Literárneho krúžku „Ivan Krasko“ v Nadlaku. Literárny krúžok sa pretransformoval na Kultúrnu a vedeckú spoločnosť Ivana Krasku, ktorá ma svoje vlastné vydavateľstvo. Tu vychádza v súčasnosti aj spoločný literárny a spoločensko-politický časopis Slovákov zo Zväzovej republiky Juhoslávie, Maďarskej republiky a Rumunska pod názvom Dolnozemský Slovák.

Z etnografickej literatúry o Slovákov v Rumunsku najstaršou je práca D. Zayaca a L. Haana: Dejepis starého i nového Nadlaku, z roku 1853. Ďalšie zmienky o spôsobe života ľudu sa vyskytujú aj v novších prácach tunajších kňazov (I. Bujna, E. Kolény) a učiteľov (R. Dočolomanský), tiež v prácach demografov (J. Auerhan, j. Svetoň, R. Urban). Po 2. svetovej vojne medzi Slovákmi v Rumunsku mala možnosť robiť národopisný výskum zo slovenských bádateľov S. Burlasová.

Slováci v Bulharsku

Slováci v Bulharsku predstavujú enklávu slovenského etnika, ktorá je najjužnejším výbežkom kolonizácie Dolnej zeme. Vznikla koncom 19. storočia ďalším sťahovaním skupín slovenského obyvateľstva z obcí Banátu, Sriemu a Aradskej stolice na územie Bulharska, do plevenskej oblasti, ktorá patrila po skončení tureckej nadvlády (1878) medzi riedko osídlené. Slovenskí kolonisti sa tu usadzovali na základe zákona o zaľudňovaní, ktorý zaručoval výmeru pôdy podľa počtu členov rodiny, tiež podmienky zálohu, vlastníctva a zdanenia. Keďže ide o pomerne mladú kolonizačnú vlnu, vieme pomerne presne určiť pôvod osadníkov. Obec Mrtvicu (teraz Podem) osídlili prevažne rodiny

z Padiny a Vojlovice, obce Gornu Mitropolju a Brašljanicu tiež z Padiny a Kovačice, neskôr z Nadlaku, Tótkomlóša a Pitvaroša. V obci Vojvodovo sa popri slovenských usádzali aj české rodiny z územia dnešného Rumunska. Sociálna diferenciácia, spôsobená nedostatkom pôdy, preľudnením aj celková hospodárska kríza mali za následok v 20-tych rokoch vysťahovalectvo Slovákov z Bulharska do Argentíny. V rokoch 1946–48 Slováci z Bulharska repatriovali do Československa, kde sa pomerne kompaktne usídlili na južnej Morave (Jevišovka, Hrabětice, Havlín), v Trnave, Bratislave.

Bulharské štatistiky evidujú Slovákov podľa materinského jazyka a národnosti. Z hľadiska Slovákov v Bulharsku sa formovala na južnostredoslovenskom základe, priberaním hungarizmov, srbizmov, germanizmov a bulharizmov v lexike a syntaxi. V 30-tych rokoch je doložený slovensko-bulharský bilingvizmus, ako aj cieľavedomé učenie sa jazyku väčšiny.

Z hľadiska konfesionálneho boli Slováci v Bulharsku evanjelici a. v. Od počiatku usadenia zriaďovali si cirkevné zbory a odbavovali laicky bohoslužby. Pojem slovenský bol tu totožný s pojmom evanjelický (*slovenský* kostol, *slovenská* cirkev). Postupne vystavali v jednotlivých obciach kostoly, prípadne modlitebne a povolávali kňazov. Riadne slovenské školy v Bulharsku vznikli v 20-tych rokoch, pôsobili na nich učitelia z Československa. Po roku 1938, keď zanikli kontakty s ČSR, deti vyučovali neškolení učitelia z radov sedliakov. Po 2. svetovej vojne sa slovenské školstvo neobnovilo.

Slováci v Bulharsku boli roľníci, ktorí svojimi dokonalejšími poľnohospodárskymi nástrojmi a spôsobom hospodárenia pozitívne ovplyvnili rozvoj poľnohospodárstva v kraji, kde sa usadili. V odlišných pôdnych a klimatických podmienkach sami rozšírili svoj sortiment pestovaných plodín a viacero druhov kuchynskej zeleniny (paprika, paradajky, *bakla*, baklažán), tiež napríklad vodové melóny (*gerečka*). Významný bol chov hydiny, ošípaných, oviec (na mlieko aj na vlnu). Od Bulharov sa odlišovali tým, že priahali kone, prípadne kravy, neprebrali využívanie byvolov ako ťažných zvierat. V strave Slovákov v Bulharsku sledujeme vplyv bulharskej kuchyne v sortimente aj spôsobe prípravy (nekvasený chlieb – *presna pita,* zeleninové jedlá – *giveč, ľjutika, trošija* a i.). Remeslá boli medzi Slovákmi v Bulharsku rozvinuté pre potreby roľníkov. Významnejšie sa rozvinulo tehliarstvo, ktoré tradície pretrvali aj po repatriácii. Pálené tehly sa využívali na stavby verejných budov, aj roľníckych usadlostí, kde vystriedali pôvodné techniky nabíjania hlinených múrov, alebo stavby z váľkov. Dvojaký pôvod slovenského osídlenia v Bulharsku sa prejavil v (tiež sociálne podmienenej) rôznosti ľudového odevu. V spolužití nastával proces nivelizácie, ktorý viedol až k zániku ľudového odevu v medzivojnovom období. Obyčaje rodinného a výročného cyklu obsahujú južno-stredoslovenský, respektíve dolnozemský kultúrny základ. Zo zimného cyklu zachovalo sa *polazovanie*, tiež vinšovanie na meniny chodiť *besiť*. Z jarného cyklu sú doložené obchôdzky dievčat s paničkami na Smrtnú nedeľu a s ratolesťou na Kvetnú nedeľu. Z rodinných obyčajov bola známa balkánska forma nahradzujúca sobáš, tzv. *pristanie* nevesty, ktorá mala zväčša hospodárske opodstatnenie. Zároveň v klasickej štruktúre svadby nachádzame archaické prvky (spievanie *na kašu*, chodenie *s ratolesťou*). Vplyv bulharského prostredia sa prejavil v preberaní tanečných prejavov (*choro, račenica*), tiež napríklad rozprávkových motívov vo folklóre.

Významnou osobnosťou medzi Slovákmi v Bulharsku bol Samuel Jaroslav Zachej, sám pôvodom zo Slovenska, výdatne pomáhal slovenským osadníkom zvlášť pri styku s úradmi a bulharskou vládou. Z kňazov Adam Vereš, neskôr biskup slov. ev. cirkvi v Juhoslávii, učiteľ Ján Michalko (autor monografie Naši v Bulharsku), Tomáš Topoľský s manželkou zasl. um. Máriou Topoľskou (autorka zbierky poviedok zo života Slovákov v Bulharsku – V putách zeme). Pre kultúrny život Slovákov v Bulharsku bolo charakteristické rozvinuté ochotnícke divadelníctvo, spevokoly, aj isté snahy o telovýchovné sokolské hnutie. V slovenských obciach mal odbočky aj spolok Československý národní dům zo Sofie.

Problematike ľudovej kultúry Slovákov v Bulharsku sa z etnologického hľadiska venuje J. Botík, z folkloristického hľadiska V. Gašparíková. Komplexný vlastivedný prístup uplatnil J. Michalko. Dejinami Slovákov v Bulharsku sa zaoberali J. Sirácky a J. Hrozienčik, dialektologickým výskumom V. Blanár a A. Habovštiak.

Slováci v Čechách

Slováci, žijúci na území Českej republiky sú príslušníkmi slovenského etnika, ktorí sa usadili na území Čiech v priemyselných aglomeráciách alebo v československom pohraničí. Nová skupina Slovákov, ktorí sa rozhodli z pracovných, osobných či iných príčin usadiť v Čechách po rozdelení Československa v r.1993 neboli predmetom nášho výskumu. Podľa sčítania ľudu v roku 1980 žilo v Čechách asi 360 000 Slovákov.

Slováci v priemyselných aglomeráciách prichádzali do Čiech za pracovnými príležitosťami, ktoré boli na Slovensku nedostatočné nielen v medzivojnovom období, ale aj v dôsledku pomalšieho priemyselného rozvoja Slovenska v prvých rokoch tzv. socialistickej industrializácie. Rezerva pracovných síl zo slovenského poľnohospodárskeho vidieka už v období buržoáznej ČSR a výraznejšie po 2. svetovej vojne saturovala potreby rozvíjajúceho sa priemyslu najmä na Ostravsku, ale aj Kladensku, Mostecku a i. Napríklad v 50-tych rokoch bolo v priemyselných závodoch ostravskej aglomerácie zamestnaných vyše 13 000 Slovákov, najmä zo severo-západného Slovenska. Väčšina migrovala za prácou v rôznych intervaloch (každodenne, týždenne, mesačne), k trvalému usadeniu v mieste pracoviska dochádzalo najmä prostredníctvom uzatvárania miešaných manželstiev. U migrantov kryštalizujú dve tendencie – záujem o čo najkratší pobyt mimo bydliska, využitie popracovného času na prácu na rodinnom hospodárstve a súčasne ekonomická nutnosť zamestnania v priemysle, aj keď mimo miesta bydliska. Kontakt s mestským prostredím prináša zmeny v spôsobe bývania, vkusových normách, spôsobe využívania voľného času, ale najmä samotná migrácia zasahovala podstatne celkový spôsob života. Máme na mysli deľbu práce v rodine v dôsledku častej neprítomnosti mužov, výhodné pretrvávanie rozšírenej rodiny, výber manželských partnerov mimo vlastného lokálneho spoločenstva a usídľovanie sa v spádovej oblasti, respektíve opačná snaha a s ňou pretrvávajúca migrácia, vznik neformálnych skupín v lokálnom spoločenstve na základe spoločného pracoviska.

V prípade trvalého usadenia pre ďalší vývin spôsobu života bola určujúca etnická kvalita rodinného prostredia, kde už v prvej generácii dochádza ku kultúrnej a jazykovej asimilácii v etnicky heterogénnom manželstve v smere prispôsobovania sa majoritnej spoločnosti. V etnicky homogénnom rodinnom prostredí je tento proces sprostredkovaný najmä pôsobením školy na druhú generáciu, pričom môže istý čas pretrvávať paralelné pestovanie oboch kultúrnych a jazykových vzorov. U väčšej časti Slovákov tieto procesy vedú k etnickej asimilácii.

Rozsiahly odsun nemeckého obyvateľstva po 2. svetovej vojne vytvoril priestor i potrebu osídlenia českého pohraničia, a to o. i. aj skupinami Slovákov zo Slovenska aj pomocou reemigrácie slovenských krajanov zo zahraničia.

Slováci zo Slovenska prichádzali do českého pohraničia najmä v rokoch 1945–46. Boli diferencovaní podľa regionálnej príslušnosti, mali často vlastné skupinové povedomie, prejavovali sa medzi nimi rozdiely v dialekte, v konfesionálnej príslušnosti. K slovenskej národnosti sa v novoosídleneckých podmienkach hlásili aj Rusíni. Vo väčšine lokalít k zjednoteniu slovenských skupín nedošlo pre výrazné rozdiely v spoločenskej rozvinutosti, v špecifikách materiálnej a duchovnej kultúry, ako aj pre fluktuáciu osídlencov. Integračné snahy spoločenských inštitúcií, ako bola medzi presídlencami pôsobiaca Matica slovenská, boli tiež z uvedených dôvodov málo účinné. Najväčšia časť týchto osídlencov sa po krátkom čase vrátila na Slovensko.

Reemigranti slovenskej národnosti prichádzali do českého pohraničia v rokoch 1945–50 z Rumunska, Bulharska, Maďarska a Francúzska. Väčšinou boli umiestňovaní v námezdnom pracovnom pomere, najmä v poľnohospodárstve, lesníctve, zriedkavejšie v priemysle a v baníctve. Malé prídely pôdy v nevyhovujúcej nadmorskej výške reemigrantov neuspokojovali, žiadali si prídel na Slovensku, kam niektorí aj svojvoľne odchádzali. Po čase sa slovenské osídlenie pohraničia stabilizovalo právne aj majetkovo. Najväčšiu časť tvorila skupina 21 500 Slovákov z Rumunska, z oblasti Rudohoria, ktorí boli osídlení najmä v severných, západných a južných Čechách, väčšinou zamestnaní v poľnohospodárstve a lesníctve. Spôsob zamestnania ovplyvnil ich pomalý priebeh adaptačného procesu, sťažený tiež nízkou sociálnou a vzdelanostnou úrovňou príslušníkov skupiny. Niektoré prvky tradičnej kultúry zanikali čoskoro po príchode pod tlakom spoločenskej prestíže, napríklad ľudový odev, iné sa zachovali miestami až dodnes, chránené bariérou intimity rodinného života ako prvky stravy, sviatkovania, tradičná slovesnosť. Postupnou integráciou s majoritnou českou spoločnosťou, cez činnosť spoločenských inštitúcií, od konca 60-tych rokov narastaním počtu etnicky zmiešaných manželstiev, možno sledovať prechod napríklad k civilnejším formám v obradnosti, a to súčasne s vedomím zachovávaním niektorých prvkov, ktoré sú prezentované ako etnicky znakové. Obdobné zákonitosti riadili procesy, prebiehajúce v početne menej výraznej skupine Slovákov z Bulharska, usídlených najmä v pohraničí južnej Moravy. Slováci z Maďarska, vzhľadom na ich pokročilú jazykovú asimiláciu boli tak Čechmi, ako ostatnými skupinami Slovákov prijímaní ako úplne cudzí element.

Rozpory a konflikty medzi majoritnou spoločnosťou a reemigrantskými skupinami Slovákov vyplývali z rozdielnej hospodárskej a kultúrnej úrovne, da-

nej predchádzajúcim spôsobom života, ktorý dal vznik rôznym stereotypom a predsudkom. Tradičná kultúra reemigrantov v prevažne urbanizovanom českom prostredí pôsobila neobvykle a niesla pečať zaostalosti. Dôsledkom bolo úsilie mladšej, najmä druhej generácie potomkov slovenských remigrantov o skoré vyrovnanie s majoritnou spoločnosťou, a to po stránke jazykovej i kultúrnej. Zároveň možno v ostatných rokoch sledovať záujem o príležitostné krajanské stretnutia, o hľadanie svojho pôvodu a poznávanie vlastných kultúrnych tradícií.

Slováci v Poľsku

V Poľsku tvoria Slováci národnostnú menšinu, ktorá vznikla v dôsledku úpravy štátnych hraníc medzi Československom a Poľskom - na základe rozhodnutia Rady veľvyslancov v Spaa (28.7.1920) po neúspešnom plebiscitnom riešení hraničných sporov. Na slovensko-poľskom pomedzí boli v Poľsku týmto aktom pripojené časti Spišskej stolice (171 km2) a Oravskej stolice (413 km2), pričom inkorporovaná časť Spiša zahrňovala 13 obcí (Čierna Hora, Durštín, Fridman s osadou Falštín, Jurgov, Kacvín, Krempachy, Lapšanka, Nedeca, Nižné Lapše, Nová Belá, Repiská, Tribš, Vyšné Lapše) a na Orave 12 obcí (Bukovina-Podsklie, Dolná Lipnica, Dolná Zubrica, Harbakúz, Horná Lipnica, Horná Zubrica, Chyžné, Jablonka, Orávka, Pekelník, Podvlk, Sŕnie), spolu 22 684 obyvateľov. V rokoch 1920–1924 tvorili obe oblasti spoločnú politicko-administratívnu jednotku (Spišsko-oravské starostovstvo), ktorá si uchovala až do roku 1946 výnimočné postavenie vzhľadom na pretrvávanie rôznych právnych noriem podľa uhorských zákonov. V roku 1938 sa obnovili československo-poľské hraničné spory a po vzniku Slovenského štátu sa hornospišská a hornooravská oblasť prinavrátili Slovensku. Kým v medzivojnovom období tu obyvateľstvo zápasilo so silnou polonizáciou, v rokoch 1939–1945 nastalo pozdvihnutie slovenského národného povedomia cez rozvoj slovenského školstva, osvety a súnaležitosti so slovenským štátnym územím. Po 2. svetovej vojne sa hranice upravili podľa stavu z roku 1920. Následne z politických dôvodov prešla časť slovenskej inteligencie, študujúca mládež i skupiny roľníckeho obyvateľstva na Slovensko. Zložitá situácia v pohraničnom pásme sa normalizovala po podpísaní zmluvy o priateľstve a spolupráci medzi Československom a Poľskom roku 1947.

Demografický vývin Slovákov v Poľsku nie je možné sledovať podľa oficiálnych štatistík sčítania ľudu, pretože z 22 600 obyvateľov slovenského pôvodu v roku 1919 poľské demografické údaje z roku 1921 zaznamenali na tomto území takmer výlučne Poliakov. Po 2. svetovej vojne sa sprvu hypoteticky pripustilo, že v roku 1950 tu žilo asi 15 000 Slovákov, pramene z roku 1971 uvádzajú asi 20 000 obyvateľov slovenskej národnosti.

Slováci v Poľsku patria ku skupine vyčlenenej podľa prvkov tradičnej kultúry, spôsobu života i jazyka a známej ako – Gorali, ktorí žijú na československo-poľskom pomedzí na obidvoch stranách Karpát. Otázka genézy skupiny nie je doteraz objasnená z historického ani etnografického hľadiska, jej kultúrny vývoj má znaky prechodného etnokultúrneho pásma. Hovoria goralským

nárečím, ktoré patrí k malopoľským dialektom, pritom obsahuje aj rozsiahlu vrstvu slovenských interferencií.

Slováci v Poľsku sa od majoritnej spoločnosti neodlišujú konfesijne, sú príslušníkmi rímskokatolíckeho vyznania. Etnokultúrny vývin skupiny je podmienený historickými danosťami voľakedajšieho Uhorska. Tradície ľudovej kultúry sú bezprostredne spojené s kultúrnym regionalizmom Oravy a Spiša na Slovensku, pritom vzhľadom na geografické položenie oblasti ako kontaktové pásmo malo úlohu spojiva, recipujúceho slovenské i poľské kultúrne vplyvy. Obyvatelia boli prevažne roľníci, ktorí využívali aj doplnkové zdroje obživy, väčšinou ako drevorubači a povozníci. Dodnes popri súkromnom gazdovaní využívajú zárobkové možnosti v priemyselných podnikoch..

V rokoch 1946–1948 sa sformoval slovenský krajanský aktív, postupne sa takmer vo všetkých obciach vytvorili školy s vyučovaním slovenčiny, v roku 1951 vzniklo v Jablonke aj všeobecnovzdelávacie lýceum so slovenským vyučovacím jazykom. Roku 1957 na prvom organizačnom zjazde v Krakove došlo k spojeniu slovenských a českých krajanských organizácií a vznikla celoštátna Kultúrna (od roku 1984 Kultúrno-sociálna) spoločnosť Čechov a Slovákov v Poľsku. Od roku 1958 vychádza jej tlačový orgán, kultúrno-spoločenský mesačník Život. V rámci krajanského hnutia pracujú slovenské krúžky ochotníckeho divadla i viaceré folklórne skupiny.

Problematike národopisu Slovákov v Poľsku doteraz nebola venovaná systematická pozornosť. Zo slovenských bádateľov tu robil roku 1969 výskum folklóru A. Sulitka a v rokoch 1971–1972 pod vedením J. Podoláka študenti národopisu vtedajšej Katedry etnológie a folkloristiky FFUK. V rámci širšie koncipovaného regionálneho výskumu tu pracujú najmä poľskí etnografi, po roku 1970 bolo publikovaných viacero materiálových príspevkov, v ktorých sa však väčšinou zaznáva slovenské národné povedomie miestneho obyvateľstva.

Slováci v Rusku

Skupiny Slovákov, žijúci v štátoch bývalého Sovietskeho zväzu, tvoria diasporicky usídlení potomkovia viacerých skupín príslušníkov slovenského etnika, ktorí do vtedajšieho Ruska prichádzali priebežne od 18. storočia. Boli to drotári z Kysúc, olejkári a šafraníci z Turca. Na Zakarpatí sa od polovice 18. storočia do začiatku 19. storočia usadili remeselnícke rodiny z Liptova a z východoslovenských žúp. Historicky najmladšou skupinou boli príslušníci Interhelpa, ktorí prichádzali v rokoch 1923–1932 pomáhať pri budovaní sovietskeho hospodárstva.

V období vypuknutia 1. svetovej vojny žilo v cárskom Rusku asi 100 000 českých a slovenských usadlíkov, avšak Slováci tvorili len nepatrný podiel z tohto počtu. Najviac Slovákov žilo vo veľkých priemyselných mestách: na Ukrajine v Kyjeve, Odese, Charkove, v Rusku v Petrohrade, Moskve, Rostove, ale aj v Strednej Ázii a na Sibíri. Slovenské osídlenie Zakarpatskej oblasti tvorilo obyvateľstvo obcí Storožnice, Onokovce, Perečin, Turia Remata, Polianska Huta, a miest Užhorod, Mukačevo, Velike Berezno. Československá kolónia Interhelpo pomáhala budovať mesto Frunze v Kirgizskej SSR.

Slovenskí drotári našli v Rusku priaznivé podmienky pre rozvoj svojho remesla – geografická rozľahlosť krajiny, nijaká konkurencia, veľkolepý trh, trvalá potreba remeselníkov, ale tiež jazyková príbuznosť a slovanská spolupatričnosť. Pravdepodobne už v prvých desaťročiach 19. storočia zakladali tu prvé drotárske manufaktúry nazývané tu *masterské Vengercov*, ktorých vzniklo postupne vyše 80. Zachovali sa rozsiahle katalógy bežných výrobkov, tiež katalógy pre luxusný zlatý a strieborný tovar, ktoré dodávali aj na cársky dvor. Manufaktúry zamestnávali desiatky robotníkov a učňov, ktorých majitelia pravidelne najímali pri každoročných návštevách doma, na Slovensku. Popri robotníkoch zamestnávali aj hauzírov, ktorí tovar predávali podomovým spôsobom. Profesionálne pohnútky viedli drotárov k učeniu sa ruštiny, ale súčasne prostredníctvom novín, kníh, korešpondencie a návštev udržali si aj znalosť slovenčiny. Učni prichádzali obyčajne na trojročné obdobie, potom vystriedali dielne a po čase sa prípadne osamostatnili. Počas učňovských rokov mladí ľudia si organizovali hudobné bandy aj spevokoly. Postavenie slovenských drotárov v Rusku sa zhoršilo v čase vypuknutia 1. svetovej vojny, keď sa ich ako príslušníkov nepriateľského štátu týkalo nariadenie o deportácii. Situáciu sa viacerí pokúšali riešiť žiadosťami o ruské štátne občianstvo. Nepriaznivé politické pomery boli pre väčšinu zas podnetom pre návrat do vlasti. Veľká októbrová socialistická revolúcia priniesla koniec drotárskeho podnikania Slovákov v Rusku. Napriek značným majetkovým stratám, ktoré postihli niektorých drotárov, sledujeme v medzivojnovom období pozoruhodnú, hoci nesplnenú iniciatívu skupiny asi 150 drotárov, ktorí žiadali o vysťahovanie do ZSSR so zámerom založiť tu na družstevnom základe drotársko-plechársky podnik.

Podobne ako drotári, s profesionálno-obchodným zámerom prichádzali už od začiatku 18. storočia do Ruska aj turčianski olejkári a šafraníci. Vzhľadom na to, že ich tovar podliehal prísnejším colným a obchodným obmedzeniam, boli im vydávané úradné povolenia – *bilety*, z ktorých sa dozvedáme o druhoch predávaného tovaru, tiež o vývine spôsobu predaja, ktorý bol organizovaný podomovým spôsobom. Odchádzali vo väčších skupinách, kde vedúci skupiny mal zjednaných pomocníkov – polovičiarov a mladých učňov. Postupne popri liekoch obohacovali svoj sortiment o galantérny tovar, ktorý nakupovali či obstarávali na úver u veľkoobchodníkov vo Viedni a iných mestách Uhorska. Niektorí podomoví obchodníci žiadali o domovské právo (poddanstvo) v Rusku, s ktorým sa spájalo tiež právo vstupovať do obchodných spoločenstiev, gíld. Tak sa vytvárali podmienky pre trvalé usadenie, kde viacerí spomedzi turčianskych šafraníkov založili dobre prosperujúce obchodné domy – *slavjanskije magaziny*, ktoré sa stali aj centrami ďalšieho podnikania podomových obchodníkov. Záznamy v obchodných knihách dokladajú, že podielnikmi v obchode boli aj ženy, ktoré sami neobchodovali, len do obchodu investovali. Väčšinou sa podomoví obchodníci po skončení obchodného turnusu (jeseň – zima) vracali domov. Zriedkavé boli prípady, keď sa v Rusku oženili, prípadne trvalo sa usadili ako roľníci. Obchodní podnikatelia, ktorí trvalo žili v Rusku, avšak zostávali občanmi Rakúsko-Uhorska, koncom 19. storočia vytvárali obchodné kartely, alebo vlastnili samostatné obchody i továrne. V obchodoch zamestnávali ako pomocníkov krajanov, ktorí po vyučení poskytli primeraný úver na osamostatnenie. Firmy predplácali viacero slovenských novín a časo-

pisov, výdatne finančne podporovali národné snaženie ako aj rozvoj priemyslu na Slovensku. V priebehu 1. svetovej vojny viacerí sa zapojili do československého zahraničného odboja, aktivizovali sa pri vytváraní československých légií v Rusku. Väčšina sa vrátila pred revolúciou alebo v jej priebehu na Slovensko. Potomkovia usadení v Rusku natrvalo splynuli s ruským etnikom.

Okrem používania ruštiny v obchodnom podnikaní významné tak pre podomových obchodníkov ako aj pre drotárov bolo používanie argotu v dorozumievaní a rôznych tajných znakov pre ceny tovarov, ale aj ovládanie ďalších jazykov (maďarčiny, poľštiny, ukrajinčiny).

Skupinu slovenských obyvateľov Zakarpatskej oblasti tvorili remeselníci, drevorubači a hutníci, ktorí sem prichádzali ako špecialisti pracovať pri ťažbe dreva, rudy, v železných a sklárskych hutách. Napriek značnému počtu východoslovenských osadníkov sami sa nazývali Liptákmi. Popri konfesionálnej príslušnosti (zväčša rímskokatolíckej) bol zdrojom etnického povedomia skupiny stály styk s východným Slovenskom a štátna príslušnosť k ČSR. Od tunajších Ukrajincov sa odlišovali nielen náboženstvom ale najmä zamestnaním, čo spôsobovalo dlhšie pretrvávanie etnickej endogamie, kým jazyková príbuznosť ukrajinčiny a východoslovenského dialektu dávala priestor pre vytváranie medzietnických väzieb. Slovenská etnická tradícia sa zachovala v niektorých znakoch ľudového staviteľstva (napr. priestorové členenie a využívanie obydlia), v dekoratívnych prejavoch na textíliách, vo farebnosti, skladbe aj terminológii ženského ľudového odevu, v strave, najmä obradnej a sviatočnej, vo sviatkoch výročného cyklu. Charakteristický je bi- až trilingvizmus (ovládanie ruštiny, prípadne maďarčiny). Časť obyvateľov v rokoch 1946–1948 optovala do Československa. Etnokultúrny vývoj skupiny v posledných desaťročiach smeruje k asimilácii s väčšinovým ukrajinským národom.

V priemyselnom prisťahovalectve do bývalého ZSSR má významné miesto československé družstvo Interhelpo, založené 1. mája 1923 v Žiline s cieľom vysťahovať sa do sovietskej strednej Ázie a pomôcť pri pozdvihnutí domáceho priemyslu. Robotníci z viacerých odborov (stavebný, keramický, kožiarsky, drevársky, vlnársky a i.) z Handlovej, Vrútok, Žiliny, Hlohovca, Nových Zámkov ako aj z iných miest ČSR odchádzali transportmi v rokoch 1925, 1926, 1928 a 1932 do osady Pišpek pri Frunze. Celkove sa do ZSSR v rámci Interhelpa vysťahovalo 1087 osôb, väčšinou celé rodiny. Vysťahovalectvo sa stalo programom aj čiastočným riešením sociálnych problémov tejto skupiny príslušníkov priemyselného a poľnohospodárskeho proletariátu. Najväčšie problémy spôsobovala počiatočná aklimatizácia. Najmä deti aj niekoľkí dospelí príslušníci skupiny podľahli v zlých miestnych zdravotných pomeroch epidemickým chorobám. Spočiatku provizórne bývanie v barakoch nahradili neskôr typovo jednotné rodinné domy so záhradami. Spoločné stravovanie v podmienkach komúny podľa možnosti sledovalo stravovacie zvyklosti jednotlivých národností. Členovia Interhelpa na pridelenom 230 ha pozemku vybudovali textilnú továreň, garbiareň, nábytkovú továreň, železiarsko-mechanický závod, zlievareň, pílu, obuvnícku a krajčírsku dielňu, jedáleň, školu, jasle, škôlku. V poľnohospodárstve významné bolo zavedenie pestovania cukrovej repy. Príslušníci Interhelpa si po príchode založili divadelný krúžok aj dychovú kapelu. V roku 1930 postavili kultúrny dom, nazvaný Klub parížskych komunardov. Divadelný

súbor hral divadlá po slovensky, česky, maďarsky, neskôr aj rusky a ukrajinsky. V 2. svetovej vojne veľa interhelpovcov bojovalo v 1. československom armádnom zbore generála L. Svobodu. Väčšina sa po skončení vojny natrvalo vrátila do Československa.

Slováci v Rakúsku

Národnostnú menšinu Slovákov v Rakúsku tvorilo niekoľko diasporicky usídlených skupín. Bolo to pôvodné slovenské obyvateľstvo v obciach povodia rieky Moravy v oblasti Moravského poľa, skupiny sezónnych poľnohospodárskych robotníkov na veľkostatkoch a skupina Slovákov vo Viedni, ktorú tvorili od polovice 19. storočia študenti viedenskej univerzity spolu s tu žijúcimi slovenskými robotníkmi, živnostníkmi aj nepočetnou vrstvou úradníkov a inteligencie. Emigrácia po roku 1968 sa v Rakúsku usadzovala len v malom počte, pričom cieľom jej príslušníkov bola rýchla integrácia s väčšinovým národom.

Slovenské roľnícke obyvateľstvo v obciach pri rieke Morave (Valtice, Hlohovec, Chorvátska Nová Ves, Poštorné, Pernitál, Ranšpurk, Cahnov, Lingašdorf, Prílep, Streženice, Zindorf) tvorilo tu podľa niektorých autorov kontinuálne slovanské osídlenie, ku ktorému sa v polovici 16. storočia dosťahovali chorvátski kolonisti. Podľa iných prameňov sa usadenie Slovákov v Dolnom Rakúsku datuje po roku 1500, po skončení 30-ročnej vojny. Sezónni poľnohospodárski robotníci prichádzali v priebehu 19. storočia až do 40-tych rokov 20. storočia. Podľa úradných záznamov prichádzali najmä z Nitrianskej a Bratislavskej stolice. Robotníci, zeleninári a obchodníci vo Viedni pochádzali prevažne zo Záhoria.

Údaje demografickej štatistiky sú rozkolísané aj preto, že niektoré zohľadňujú slovenské obyvateľstvo vidieka, do iných boli zahrnutí zrejme aj sezonári. Upozorňujú na početne silnú repatriáciu po roku 1918, ako aj na celkové zhoršenie postavenia inonárodných skupín po nástupe klérofašizmu v Rakúsku roku 1934, keď začína obdobie silnej germanizácie a následnej asimilácie, ktorá poznačila slovenské obyvateľstvo vidieka. Kým dve tretiny počtu uvedeného pre rok 1938 tvorili slovenskí obyvatelia obcí Dolného Rakúska, vo volebných okresoch tejto oblasti sa v roku 1976 k slovenčine ako materinskému jazyku hlásilo len 0,1 % voličov. Od 2. svetovej vojny aj v súčasnosti sa počet Slovákov v Rakúsku odhaduje na cca 1 000 osôb.

V uvedených obciach Dolného Rakúska sa zachovalo slovenské nárečie záhorského typu s výskytom germanizmov, kroatizmov a bohemizmov. Z polovice 19. storočia správy dokladajú komunikáciu „medzi sebou výhradne slovansky“, ako aj bilingvizmus. Slovenčinu tu pomáhali udržovať modlitebné knižky a náboženská literatúra, ktorú si obstarávali v Skalici a Trnave. Vďaka prítomnosti českých kňazov bolo prenikanie nemčiny do bohoslužieb len pozvoľné.

Z konfesionálneho hľadiska boli Slováci v Rakúsku rímskokatolíckeho vierovyznania. Podľa prameňa z polovice 19. storočia Rakúšania z okolitých obcí nevedeli o rozdiele medzi Slovákmi a Chorvátmi a mylne ich tiež označovali Kroboty. Autor citovaného prameňa považuje Slovákov za dobromyselných, pohostinných, nábožných, učenlivých a hospodárnych. Zaoberali sa roľníc-

tvom a vinohradníctvom. Rodinný život považuje za patriarchálny, upozorňuje na nízky sobášny vek s cieľom získať nevestu ako pracovnú silu do spoločného hospodárstva, ako aj na záväzok detí doopatrovať zostárlých rodičov. Ľudový odev tejto oblastí patrí k západoslovenskému typu. U mužov dokladá letný (plátené *gate*, košeľa so širokými rukávmi, vesta zvaná *leibl*) a sviatočný zimný (súkenné nohavice, hodvábna vesta, kabát, biela halena, mentieka zvaná *šuba*) variant. V ženskom odeve základné súčiastky rukávce, rubáč, sukňa (*kytla* vlnená, kartúnová, mušelínová), zástera-*fertoch* a živôtik, sú vo sviatok doplnené tmavomodrou, mužskej podobnou *šubou*. K obradovému odevu nevesty patril kožuch, potiahnutý fialovým súknom a lemovaný líščou alebo barančou kožušinou, zvaný *mentlíček*. Ženský čepiec s podložkou *na rohy* a ovitý *podvikou* považuje za prebratý od Chorvátiek. Za etnicky znakovú v slovenskom odeve udáva fialovú farbu. Z toho istého obdobia zachoval sa aj opis obyčaja pri pristupovaní za mládenca – zápas *o kosírek*. Zo svadobných obyčajov máme údaje o dievockej rozlúčke pri pletení vencov, máje označujúce svadobný dom aj ako znak svadobného sprievodu, rozdávanie koláča – *brány*, tanec so začepčenou nevestou, odnášanie náradia zo svadobného domu a o stínaní kohúta na záver svadby. Zo zvykov pri úmrtí to bolo záväzné *narikání* – vykladanie. Doklady o folklóre zachovali sa v zbierkach piesní. Piesne mali melancholický ráz a hudba (v polovici 19. storočia husle, cimbal, basa, gajdoš) „je tak prostička a starodávna jako lid, jemuž potešení činí“, píše sa v jednom z prameňov.

Pre udržiavanie jazyka a národného povedomia Slovákov, žijúcich vo Viedni mala význam najmä spolková činnosť. Spolok Tatran (1870–1898) združoval slovenských vysokoškolákov, naň nadväzovala činnosť spolku Národ (od r. 1892), kde boli členmi aj slovenskí remeselníci a obchodníci. Tu bolo uvedené roku 1897 prvé slovenské divadelné predstavenie. Prevažne robotníkov združovala Slovenská vzdelávacia beseda (od r. 1901). Pre Slovákov vo Viedni mal význam aj školský spolok Komenský (od r. 1873), ktorý organizoval dovzdelávacie kurzy pre dospelých. Tento spolu s ostatnými slovenskými spolkami sa zaslúžil o slovenské školy, ktorých bolo v 1922/23 vo Viedni päť, postupne zanikli pre nedostatok žiakov.

Od roku 1945 pracuje Združenie Čechov a Slovákov v Rakúsku. Tlačovým orgánom Združenia je týždenník Krajanské noviny. Slovenské členstvo majú aj športové jednoty Slovan a Sokol.

Slováci v Belgicku

Etnickú diasporu Slovákov v Belgicku tvorili potomkovia medzivojnovej sociálnej emigrácie. Usídlení boli zväčša v oblastiach uhoľných revírov so strediskami na východe v Liége, na juhu v Charleroi a v revíre Mons na juhozápade.

Vysťahovalectvo sprostredkovali úrady práce v Prahe a v Bratislave na základe zmlúv s belgickými zamestnávateľmi, ktoré boli v intenciách zmluvy z roku 1924 medzi Československom a Belgickom o odstránení reštrikcií, ktoré prekážali výmene technikov, robotníkov a pomocného personálu. Dekrétom z roku 1930 Belgicko pracovnú imigráciu obmedzovalo, podmieňujúc ju rôzny-

mi povoleniami od najvyšších štátnych ustanovizní. Situácia sa sprísňovala a pretrvávala do roku 1936, keď opäť vznikol dopyt na banícky personál a pomocných robotníkov, ktorých najímanie upravila ďalšia medzivládna dohoda. Do roku 1938 sa pracovný trh v banskom priemysle opäť nasýtil, a tým sa uzavrelo obdobie československého vysťahovalectva do Belgicka. Popri vysťahovalcoch z oblastí východného a stredného Slovenska (Orava, Liptov, Pohronie) prichádzali do belgických baní pracovať aj Slováci z Francúzska. Vypuknutie 2. svetovej vojny a okupácia Belgicka znamenali zmenu v postavení našich vysťahovalcov, ktorí boli vystavení hrozbe internácií a nútených prác v Nemecku, preto mnohí využili možnosť repatriácie. Ďalšia časť repatriovala po skončení vojny.

Zo Slovenska sa do Belgicka vysťahovalo v rokoch 1928–1937 do 5 000 obyvateľov. Ich celkový počet bol pravdepodobne vyšší o prisťahovalcov z Francúzska. V roku 1938 podľa účajov československých zastupiteľských úradov sa počet Čechov a Slovákov odhadoval spolu na 12 000 obyvateľov, z čoho Slováci tvorili asi 40%. Repatriáciou sa uvedený počet znížil o viac ako polovicu. V 70-tych rokoch sa počet Slovákov v Belgicku odhadoval na 1000 obyvateľov.

Slováci v Belgicku si osvojovali francúzštinu respektíve flámčinu na základe a v rozsahu potrieb najnutnejšej každodennej komunikácie. V rodinnom a krajanskom prostredí používali slovenčinu. Ak sa v Belgicku usadili natrvalo, mali snahu už v prvej generácii náležite zvládnuť úradný jazyk príslušnej oblasti. Medzi Slovákmi v Belgicku boli príslušníci rímskokatolíckeho vyznania, ako aj protestantských cirkví.

Takmer 75 % Slovákov v Belgicku bolo zamestnaných v baniach, kde vykonávali väčšinou najťažšie, nekvalifikované práce. Baníci bez rodín boli ubytovaní v kantínach, kde sa aj stravovali. Tí, čo chceli ušetriť čo najviac peňazí, ktoré posielali rodinám na Slovensko, si varili sami. Baníci, ktorí prišli spolu s rodinami, boli ubytovaní v domkoch v robotníckych kolóniách. Časť Slovákov v Belgicku pracovali ako robotníci v textilnom priemysle, poľnohospodársky a stavební robotníci.

Spoločenský život Slovákov v Belgicku sa odohrával na spolkovom základe. Sociálne zloženie členstva určovalo orientáciu jednotlivých spolkov, ktoré pôsobili najmä v oblasti kultúrnej, vzdelávacej, športovej a spoločenskej. Najstarším bola Československá beseda Volnosť v Bruseli, ktorá združovala lepšie situovanú strednú remeselnícku vrstvu. Spolok mal knižnicu, organizoval bábkové a iné ochotnícke divadelné predstavenia, krajanské zábavy a v rokoch 1921–29 aj vyučovanie pre slovenské deti. Odbočky spolku boli v Antverpách, Liége a Louviére. Najmä bruselské ústredie tohto spolku pracuje v krajanskom hnutí do súčasnosti. V roku 1934 vznikol v juhozápadnej uhoľnej oblasti v Strepy Spolok sv. Cyrila a Metoda, ktorý tu pre značný počet slovenských detí organizoval založenie školy. Vznikla až v roku 1938 ako doplňovacia a pre nedostatok učiteľov v nej vyučovali laici. V tejto oblasti bol založený aj prvý zbor Slovenskej ligy v Belgicku. V južnom revíre vznikol Spolok sv. Vojtecha, neskôr tiež Spolok M. R. Štefánika, ktorý sa pričlenil k Slovenskej lige. Do Belgicka prichádzali krajanské robotnícke noviny z Francúzska, v mnohých prípadoch spolurpacovali Slováci v Belgicku a Francúzsku pri riešení spoločných sociálnych problémov.

Viacerí zo Slovenska v Belgicku sa počas 2. svetovej vojny zapojili do domáceho ilegálneho hnutia odporu proti fašizmu.

Na kultúre a spôsobe života Slovákov v Belgicku nie je nám známa žiadne etnografická literatúra. Z našich historikov sa touto témou zaoberal C. Baláž.

Slováci vo Francúzsku

Etnickú diasporu Slovákov vo Francúzsku tvorili potomkovia medzivojnovej sociálnej emigrácie. Žili rozptýlene takmer po celej krajine, priemyselní robotníci sa usádzali najmä v severných oblastiach a v Paríži, poľnohospodárski robotníci v južných a juhovýchodných oblastiach krajiny.

Československo-francúzska dohoda z roku 1920 zabezpečovala vysťahovalectvo priemyselného robotníctva, na jej základe zo Slovenska odchádzali najmä baníci do železorudných a uhoľných baní, z Liptova, Spiša, Zvolena, Gemera, Šariša. Keď po niekoľkých rokoch záujem o tieto profesie poklesol, roku 1923 bola uzavretá ďalšia rezortná medzivládna dohoda, podľa ktorej sa do Francúzska mohli vsťahovať slovenskí poľnohospodárski robotníci, pre ktorých boli zabezpečené pracovné príležitosti na farmách. Prihlásiť sa mohli nezamestnaní vo veku 18-30 rokov, ktorí prešli dôkladnou lekárskou prehliadkou aj istými pracovnými skúškami. Nábor bol sústredený najmä do okresov Nitrianskej stolice, ale aj iných častí západného a stredného Slovenska. Neorganizovanému prílevu sa Francúzsko bránilo – až po deportáciu. Pracovné zmluvy sa uzatvárali na jeden rok a zabezpečovali tiež vybavenie cestovných dokladov a úhradu cestovného.

Centrálne rozdelenie pracovných síl bolo v meste Toule. Pomerne výhodné pracovné podmienky, ako aj dôstojnejšie podmienky pre život spôsobovali, že si robotníci predlžovali zmluvy, čo bolo vzhľadom na ich pracovitosť a nenáročnosť výhodné aj pre ich zamestnávateľov. Do Francúzska povolávali svojich príbuzných, zakladali si rodiny a trvalejšie sa usádzali. Po zorientovaní sa v zárobkových možnostiach a získaní jazykových základov, zamestnávali sa aj ako robotníci v stavebníctve, v potravinárskych podnikoch, ako aj v priemysle. Možnosť usadenia sa v poľnohospodárstve, na tzv. dielčom kolonáte, čo bola forma árendy, sa neuplatnila najmä pre odlišný spôsob hospodárenia ako aj nedostatok základného finančného kapitálu slovenských osadníkov. Keďže okrem iných profesií bol záujem napríklad aj o dojičky, nebolo ojedinelým javom aj vysťahovalectvo slobodných žien. Tak sa naskytla možnosť uzatvárať etnicky homogénne manželstvá. Manželky priemyselných robotníkov pracovali aj v textilnom a spotrebnom priemysle alebo ako pomocnice v domácnosti.

Podľa štatistických údajov sa zo Slovenska v rokoch 1920–1939 vysťahovalo do Francúzska asi 35 000 – 40 000 obyvateľov. Vysťahovalectvo ustalo začiatkom 2. svetovej vojny, po nej časť krajanov repatriovala do Československa. V roku 1969 sa odhadoval počet Slovákov vo Francúzsku na 10 000 obyvateľov.

Učenie sa francúzskemu jazyku bolo nevyhnutné pre každodennú komunikáciu so zamestnávateľom aj s ostatnými spolupracovníkmi. Znalosť jazyka znamenala výhodu aj pri hľadaní kvalifikovanejšej práce. Vysťahovalci si učebnice francúzštiny obstarávali už pred odchodom zo Slovenska. Prvá generácia

vysťahovalcov zostala bilingvistická, avšak už v druhej generácii došlo k jazykovej zmene, najmä prostredníctvom školskej dochádzky aj cieľavedomým pôsobením rodičov, ktorí takto chceli uľahčiť adaptáciu svojich detí.

Medzi Slovákmi vo Francúzsku boli príslušníci rímskokatolíckej cirkvi aj protestantských cirkví. Podmienky spôsobu života nútili vysťahovalcov zanechávať vlastné kultúrne znaky a osvojovať si kultúru majoritnej spoločnosti. Istým konzervačným faktorom mohli byť etnicky homogénne manželstvá. Tu sa v rodinnom prostredí zachovali niektoré prvky z oblasti stravovania i tradičného sviatkovania. Folklórne prejavy ako spev, hudba, tanec, sa udržiavali vo väčších sociálnych skupinách, kde už pre prvú generáciu znamenali uvedomelé uchovávanie a pestovanie prvkov svojej národnej identity.

Tento prístup k pestovaniu tradícií umožňovala spolková činnosť, ktorá sa rozvíjala na základe územnej koncentrácie, ale aj politickej orientácie. Robotnícke spolky boli v opozícii k spolkom, podporovaným československými úradmi, ktoré združovala Československá kolónia v Paríži. Ako čisto slovenské vznikali Spolok sv. Cyrila a Metoda, Spolok sv. Vojtecha, Slovenská liga M. R. Štefánika, roku 1934 tiež Matica slovenská vo Francúzsku. Tieto spolky pôsobili v oblasti kultúrnej, vzdelávacej, podpornej a školskej. V spolkoch vychádzali krajanské noviny – už v r. 1925 vydávala československá jazyková skupina pri odboroch v Paríži dvojtýždenník Robotník, ktorý pod rôznymi názvami vychádzal do roku 1932. Vychádzali aj iné noviny a časopisy, ako Slovenský týždenník, Československá Paríž. Školská výuka bola pre krajanské deti zabezpečovaná najmä v doplňovacích školách a jazykových kurzoch, čiastočne tiež v samostatných triedach štátnych škôl. V rokoch 2. svetovej vojny sa mnohí Slováci vo Francúzsku zúčastnili v protifašistickom hnutí. Československé bojové družiny sa zúčastnili bojov v Parížskom povstaní.

V súčasnosti Slovákov vo Francúzsku združuje Spolok rodákov z českých zemí a Slovenska so sídlom v Paríži, ktorý vydáva svoj časopis vo francúztine, slovenčine a češtine. Pri spolku pracuje folklórny súbor Naděje.

Život Slovákov vo Francúzsku doteraz nebol skúmaný z etnografického hľadiska. Prameňom k jeho poznávaniu je memoárová literatúra, tiež práce francúzskych historikov. U nás sa spracovaniu témy z historického hľadiska venuje C. Baláž.

Slováci v USA

Vysťahovalci zo Slovenska a ich potomkovia v Spojených štátoch amerických (USA) sa spočiatku usádzali najmä vo východných štátoch a ich priemyselných strediskách, ako napr. v štáte New York v mestách New York, Passaic, Little Falls, Johnstown, Buffalo a inde; v štáte Pensylvánia – Philadelphia, Trenton, Wilker Barre, Hanzleton, Danville, Pittsburg, Homestead, Braddock, Uniontown ; v štáte Ohio – Cleveland, Youngstown, Acron a i.; v štáte New Jersey – Guttenberg, Yonkers, Newark a i.; v štáte Connecticut – Bridgeport; v štáte Michigan – Detroit; v štáte Illinois – Chicago; postupne prechádzali i do ďalších štátov (Indiana, Wisconsin, Missouri, Washington), takže začiatkom 20. storočia boli usadení v podstate vo všetkých štátoch USA od New Yorku po Kalifornium.

Prví vysťahovalci, ktorí prichádzali v masovom počte v 70-tych rokoch 19. storočia, pochádzali z východného Slovenska (Spiš, Šariš, Abov, Zemplín). Zo stredného Slovenska sa začali sťahovať vo väčšom počte až koncom 19. storočia a v prvom desaťročí 20. storočia (Liptov, Orava, Gemer, Turiec), v tom istom čase zaznamenávame výrazné vysťahovalectvo aj zo západného Slovenska (Trenčiansko, Nitriansko, Záhorie). Do USA odchádzali Slováci z celého územia Uhorska, teda aj zo slovenských obcí na Dolnej zemi. Medzi vysťahovalcami prevládal poľnohospodársky proletariát, neskôr aj maloroľníci a remeselníci. Spočiatku takmer výlučne odchádzali muži, na prelome storočia už asi štvrtinu vysťahovalcov tvorili ženy. Odchádzali ľudia v najproduktívnejšom veku, asi 25 % mladší ako 20 rokov a 74 % medzi 20. a 24. rokom života. Prisťahovalci si neprinášali žiadny hmotný majetok – priemerne mali okolo 10 dolárov v hotovosti. Hľadali pracovné príležitosti v banských a železiarskych strediskách, pri stavbách železníc a ciest, ako nekvalifikovaní robotníci. Pokusy usadiť sa v poľnohospodárstve boli veľmi zriedkavé najmä v období pred 1. svetovou vojnou, pre nedostatok začiatočného kapitálu, zdĺhavú rentabilitu a najmä preto, že väčšina vysťahovalcov sa nechcela trvalo usadiť, ale po čase sa vrátiť na Slovensko. Koncentrácia v jednotlivých priemyselných strediskách sa diala cez známosť, rodinné styky a správy zasielané domov, tak sa zväčša na jedno miesto dostávali vysťahovalci z tej istej obce alebo oblasti. Najmä v prvých rokoch boli Slováci považovaní za nepohodlných prišelcov aj medzi robotníkmi, keďže im chýbalo akékoľvek triedne uvedomenie a v snahe získať hocakú prácu aj za podpriemerný plat, stávali sa štrajkokazmi, pretože chceli čo najskôr dotovať doma otrasené hospodárstvo. V rokoch 1900 –1912 prišlo na Slovensko z USA okolo 500 miliónov korún. Viacerí vysťahovalci po čase reemigrovali na Slovensko, ale onedlho sa opäť vracali do USA, niektorí boli desať, možno i dvadsať krát v Amerike.

V medzivojnovom období bolo prisťahovalectvo obmedzované zo strany USA (tzv. kvótový zákon z roku 1921 a 1924). Aj medzi samotnými Slovákmi v USA sa vytvárala sociálna diferenciácia – narastal počet mestskej a vidieckej maloburžoázie, remeselníkov, obchodníkov farmárov aj inteligencie v slobodných povolaniach, objavilo sa niekoľko podnikateľov. V sociálnej štruktúre však naďalej prevládali námezdne pracujúci, ktorí z celospoločenského hľadiska stáli na jednom z najnižších stupňov americkej spoločnosti. Po 2. svetovej vojne slovenské vysťahovalectvo do USA oproti pôvodnému sociálnemu nadobudlo politický charakter.

Štatisticky priebeh slovenského vysťahovalectva do USA možno len ťažko rekonštruovať. Americké štatistiky spočiatku vykazovali slovenských vysťahovalcov sumárne v rakúsko-uhorskej rubrike, podľa národností je štatistika len od roku 1899. Veľký rozdiel medzi údajmi uhorskej štatistiky a sumármi dopravných zámorských spoločností spôsobili rôzne nelegálne cesty odchodu z Uhorska (bez dokladov, prípadne na dobytčí pas a podobne). Tiež sami vysťahovalci sa často vzhľadom na nedostatok národného uvedomenia hlásili za „Hungarian“ či „Austrian“ podľa štátnej príslušnosti. Na základe rôznych prameňov však možno odhadnúť, že v rokoch 1871 –1914 sa do USA vysťahovalo asi 500 tisíc Slovákov, v medzivojnovom období rokov 1920–38 asi ďalších 100 tisíc. Rovnako niet presných údajov o reemigrácii, keďže bez pasu,

dokladov i súhlasu úradov išli, aj sa vracali. Najviac štatistikov sa zhoduje v tom, že asi štvrtina Slovákov sa vrátila na Slovensko. Podľa amerických údajov v roku 1920 žilo v USA 622 796 Slovákov, pred 2. svetovou vojnou sa počet obyvateľov slovenského pôvodu v USA odhadoval na 750 000. V roku 1970 sa k slovenskému materinskému jazyku hlásilo vyše 510 000 amerických občanov, z toho u 82 560 sa obaja rodičia, u 340 800 aspoň jeden rodič narodil mimo USA, u 87 000 išlo o ďalšie generácie slovenského pôvodu.

Slovenskí vysťahovalci odchádzali do sveta iba so znalosťou materinského jazyka. V USA si okrem základnej slovnej zásoby angličtiny osvojovali najmä terminológiu, súvisiacu s ich prácou. (Už roku 1887 vyšiel pre potreby vysťahovalcov v USA „Americký tlumač" od J. Slovenského). V domácom prostredí sa naďalej rozprávali po slovensky, respektíve príslušným dialektom, ktorý bol často používaný aj na oficiálnych fórach (napríklad šariština v kostole, v spolkovom živote, v tlači). V každodennej konverzácii postupne pribúdali výpožičky z angličtiny, pre pomenovanie predtým nepoznaných reálií (streetcar, laundry atď.), ako aj pre prispôsobovanie sa okolitému prostrediu (napríklad anglické oslovenie Mr., Mrs., Miss, pozdravy, podoby rodného mena). V rodinách, ktoré sa natrvalo usadili, už druhá generácia bola zámerne vedená k osvojeniu si angličtiny, ktoré bolo dopĺňané stále menej účinným vyučovaním slovenčiny vo farských osadných školách. Tiež „starokrajová" slovenčina sa medzičasom menila, tak jej literárnej forme, sprostredkovanej napríklad zasielaním kníh a kalendárov (Spolok sv. Vojtecha, Matica slovenská) vysťahovalci ťažšie rozumeli. V medzivojnovom období prevládla angličtina nielen v bežnom styku so súčasným zachovaním anglicko-slovenského bilingvizmu, najmä v prvej generácii, ale pribudli napríklad dvojjazyčne vydávané noviny, ako aj literárne diela Slovákov písané v angličtine. Súčasný záujem o učenie sa slovenčiny medzi potomkami vysťahovalcov v tretej a štvrtej generácii súvisí s americkým kultúrnym hnutím „hľadaním koreňov".

Väčšina Slovákov v USA bola rímskokatolíckeho vyznania, ako to súvisí najmä s miestom pôvodu vysťahovalcov. V 40-tych rokoch bolo v USA asi 200 katolíckych a asi 70 evanjelických slovenských farností, tiež niekoľko baptistických a kalvínskych osád. Farnosti boli prvými dôležitými organizovanými jednotkami slovenského života. Cirkevný život v osade s kostolom, školou, kultúrnym domom bol nielen výrazom nábožnosti, ale tiež národnej a kultúrnej spolupatričnosti, napríklad aj v tom, že cirkevné osady po hmotnej stránke vydržiavali sami veriaci. Kňazi tvorili spočiatku jedinú učenú vrstvu medzi slovenskými prisťahovalcami. Prostredníctvom cirkvi, tlače, rôznych organizácií usmerňovali vo veľkej miere duchovný život Slovákov v USA. Okrem cirkevných osád zakladali Slováci v USA aj kláštory, buď ako odnože neslovenských kláštorov, alebo ako pútnické miesta. Utvárali sa pri nich sirotince, chudobince, ale tiež tlačiarne, vyššie slovenské školy a i. (Danville, Cleveland).

„Nová emigrácia" zo štátov strednej a juhovýchodnej Európy, teda aj Slovenska, bola v spoločensky nevýhodnom postavení. Z prostredia zaostalej dediny, so silnými prežitkami feudalizmu sa dostali do mestského priemyselného prostredia vyspelej kapitalistickej spoločnosti. Zo dňa na deň sa z roľníka stával robotník. Adaptácia v pracovnom procese prinášala tiež ťažkosti (napríklad časté banské nešťastia, v sociálnej sfére už uvedené štrajkokazectvo),

avšak problematické bolo najmä vyhnúť sa rozporom s príslušníkmi staršej emigrácie, z ktorej sa formoval neskorší rasový a kultúrny ideál americkej spoločnosti – WASP – biely anglosaský protestant. Našich vysťahovalcov pejoratívne označovali „Hunky".

S prísnymi imigračnými zákonmi sa stretli hneď v prisťahovaleckom úrade v newyorskom prístave, v budove Castle Carden (*Kasigarda*). Jednou zo sociálnych prekážok v novom prostredí bol napríklad tradičný odev, ktorý vzápätí vymieňali za konfekčný, vhodný pre prácu, a tiež sťažujúci identifikáciu prisťahovalcov. Ľudový odev (najmä ženský), si však uchovávali, neskôr ho používali pri národných slávnostiach, respektíve ako spomienku na domov. Zmeny nastali v oblasti bývania, a to najmä v prvej etape, keď prevládala mužská emigrácia. Robotníci boli ubytovaní v kolóniách bezprostredne pri banských alebo priemyselných podnikoch, a to v tzv. stravovacích domoch – *boarding house*. Tieto prenajímala firma ženatým robotníkom, pričom gazdiná sa starala o poriadok, pranie bielizne, pečenie chleba a varenie pre nájomníkov. Ženatí vysťahovalci bývali v prenajatých bytoch, alebo si vystavili vlastný dom. Tu sa prispôsobovali kultúre bývania tej sociálnej skupiny, ku ktorej v USA patrili. V oblasti stravovania nastali zmeny najmä v skladbe (napríklad väčšia spotreba mäsa vzhľadom na pomerne nízku cenu), pritom mnohé, najmä múčne jedlá sa zachovali, a to ako etnicky špecifické (halušky, makové koláče).

Absentovaním poľnohospodárskej práce v podmienkach americkej emigrácie strácalo veľa prvkov obyčajovej kultúry svoje opodstatnenie. Vo výbere partnera bola zvlášť spočiatku príznačná snaha po etnickej endogamii, preto si chodili pre nevesty na Slovensko, alebo ich pozývali prostredníctvom príbuzných. Začiatkom 20. storočia prichádzalo do USA stále viac slobodných dievok, ktoré sa zamestnávali v textilnom priemysle, alebo ako slúžky v domácnostiach. V stredisku textilného priemyslu v Passaicu, kam si slovenskí mládenci prišli na víkend vyberať nevesty, bývalo v nedeľu 10 –20 svadieb. Spoločenské stretnutia, v krčmách, ktorých majitelia boli Slováci, alebo pri iných príležitostiach, dávali priestor pre uchovanie folklórnych prejavov (piesne, rozprávania) a rozvíjanie nových tém, najmä vo vysťahovaleckých piesňach.

Spôsob zamestnania a života Slovákov v USA viedol k potreba zakladať podporné spolky, ktoré sa utvárali na regionálnom a náboženskom základe. (Prvý vznikol roku 1883 *Perši uhersko-slovenski v nemoci podporujúci spolok* v New Yorku). V roku 1893 bolo v USA 277 slovenských spolkov. Prvá nadregionálna spolková organizácia – Národný slovenský spolok – vznikol roku 1890, ktorého cieľom bolo zjednotiť slovenských vysťahovalcov bez rozdielu náboženského vyznania, alebo regionálneho pôvodu. O zjednotenie slovenských spolkov na náboženskom princípe sa v tom istom čase pokúsili zakladatelia Prvej slovenskej katolíckej jednoty. Vznikali ženské spolky (1892 – Katolícka ženská slovenská jednota, 1895 – Živena a i.), kultúrne a literárne (1893 – Matica slovenská v Amerike, 1894 – Maják slovenské literárne kolo, 1900 – literárny spolok Národ a i.), profesionálne (1906 – Združenie slovenských novinároch v Amerike), športové (1896 – Slovenský Sokol a i.). Spolu s rastom triedneho uvedomenia robotníctva vznikali robotnícke strany a spolky (1911 – Slovenská socialistická strana, 1915 Slovenský robotnícky spolok a i.). Skutočný slovenský národný kongres sa podarilo utvoriť až založením Slovenskej ligy v Amerike roku 1907. Jej kampaň za

národné oslobodenie Slovákov našla odraz v Clevelandskej a Pittsburgskej dohode, v základných dokumentoch ku vzniku Československej republiky roku 1918. Diferenciácia politických pomerov na Slovensku mala v medzivojnovom období adekvátny ohlas medzi Slovákmi v USA, jednotlivé spolky sa orientovali v duchu čechoslovakistickom alebo separatistickom.

Významnou spolkovou činnosťou bola oblasť publicistická. Noviny, časopisy a kalendáre ako tlačové orgány spolkov vychádzali už v prvých rokoch pobytu prisťahovalcov (1885–86 Bulletin, 1886–1914 Amerikansko-slovenské noviny a i.), boli významným zdrojom užitočných pracovných aj spoločenských informácií, niektoré vychádzali v dialekte (1889 Slovák v Amerike v šarištine). Od roku 1891 do súčasnosti vychádza napríklad týždenník Jednota. Počas niekoľkých desaťročí vydávali Slováci v USA vyše 230 slovenských novín a časopisov. ktoré zhromaždili okolo seba význačné novinárske a politické osobnosti (J. Slovenský, P. v. Rovnianek, E. Schwartz-Markovič, J. J. Wolf, Š. Furdek, M. Jankola, A. Mamatey a i.). Krajanské noviny nabádali a dávali priestor tiež k literárnej činnosti (J. A. Ferienčík, G. M. Petrovský, F. Čelko a i.).

Slovenské školstvo v USA vznikalo na základe cirkevných organizácií a malo popri forme doplňovacích škôl tiež význam v organizovaní večerných škôl pre dospelých, z ktorých najmä v prvej emigračnej vlne mnohí prichádzali do USA negramotní. Pedagogicky tu pôsobili najmä príslušníčky reholí. Rehole spravovali aj slovenské stredné školy. V oblasti techniky sa viacerí krajania presadili ako vynálezcovia (J. Murgaš, Š. Banič). V spoločenských vedách boli významní prví historici slovenského osídlenia v USA (T. Čapek, K. Čulen, J. A. Ferienčík, M. Getting, J. Pankuch, P. V. Rovnianek, M. Salva).

Dejinami vysťahovalectva a života Slovákov v USA sa zo slovenských historikov zaoberali F. Bielik, M. Gosiorovský, J. Hanzlík, J. C. Hronský a ďalší. K etnografickému spracovaniu témy nevznikli zatiaľ žiadne syntetické práce. Problematikou vysťahovalectva a Amerikánov sa vo svojich štúdiách zaoberal A. Mann.

Slováci v Kanade

Etnickú diasporu Slovákov žijúcich v multietnickom spoločenstve v Kanade tvoria slovenskí vysťahovalci a ich potomkovia. Rozptýlená je po celom území, s väčšími strediskami v mestských priemyselných aglomeráciách provincií Ontario a Quebec.

Jednotlivci začali prichádzať do Kanady už v 70-tych rokoch 19. storočia, skupiny v 80-tych rokoch 19. storočia, a to v rámci sekundárneho pohybu zo Spojených štátov amerických. Kanadská prisťahovalecká politika uprednostňovala príliv roľníckeho obyvateľstva, s istým kapitálom, potrebným pre začiatok vlastného hospodárenia. Tak bolo priame sťahovanie zo Slovenska značne obmedzené a do vypuknutia 1. svetovej vojny nevýrazné. Najstaršie lokality so slovenským osídlením vznikali v strednej a západnej časti Kanady, v ktorej sa prisťahovalci usádzali na pridelených výmerách pôdy určených na obhospodarovanie (homestead) a začali farmáriť (Hun's Valley, Manitoba, 1885; Esterhazy, Saskatchewan, 1886; a i.). Prevažná časť slovenských prisťahovalcov sa

v Kanade nemienila natrvalo usadiť, títo pracovali v baniach, lesoch, na výstavbe železníc. Zoskupovanie tejto časti prisťahovalcov malo dočasný, premenlivý charakter, keďže mnohí putovali za príležitostnou prácou a výhodnejším zárobkom z miesta na miesto. Výraznejšie sústredené slovenské osídlenie vytvárali baníci (Lethbridge, Alberta, 1885; Fernie, Britská Kolumbia, 1897; Blairmoore, Alberta 1898), tiež prístavní robotníci (Fort William, Port Arthur, Ontario 1890). Prisťahovalci v tejto etape pochádzali najmä zo štyroch východných slovenských stolíc (Šariš, Spiš, Zemplín, Abov), začiatkom 20. storočia pribudla výraznejšia skupina z Oravy. V druhej etape vysťahovalectva v medzivojnovom období sa Kanada stala náhradným cieľom, krajinou „druhej možnosti" za neprístupné USA, ktoré obmedzili prisťahovalectvo v rokoch 1921 a 1924. Prisťahovalecká politika Kanady bola naďalej usmerňovaná (samostatní roľníci s kapitálom, poľnohospodárski robotníci, domáce služobníctvo), organizovaná kanadskými železničnými spoločnosťami, ktoré umiestňovali slovenských prisťahovalcov zväčša na farmách západnej a strednej Kanady, ako poľnohospodárskych robotníkov. Prisťahovalci pochádzali z rôznych častí Slovenska (zo Záhoria, Považia, Pohronia, Liptova, Spiša, Šariša). Napriek oficiálnym obmedzeniam časť z nich smerovala cez Kanadu do USA. Tiež sa výrazne zväčšil počet slovenských prisťahovalcov v centrách priemyslu vo východných provinciách krajiny (Montreal, Toronto). Práve túto časť obyvateľstva najviac postihla hospodárska kríza v 30-tych rokoch. Po nej sa prisťahovalecké možnosti celkom zredukovali. V Kanade sa usadila časť slovenskej politickej emigrácie po februári 1948, sem smerovali aj slovenskí emigranti po roku 1968.

Úradné kanadské štatistiky pôvodnú slovenskú národnosť nediferencovali. Rakúsko-uhorský konzul v Kanade roku 1902 odhadol počet slovenských prisťahovalcov na 5 000. V nasledujúcich rokoch kanadská štatistika udáva počty Slovákov takto: roku 1911 – 851, roku 1921 – 3.615, roku 1931 – 25.009, roku 1941 – 37.604, roku 1951 – 45.517. Údaj z roku 1951 možno pridaním okolo 15 000 osôb, zaregistrovaných ako prvá a druhá generácia Kanaďanov slovenského pôvodu s materinským jazykom anglickým alebo francúzskym, zaokrúhliť na približne 60 000 Slovákov. Pre 70-te roky sa počet Slovákov v Kanade odhaduje na 70 000 osôb.

Slováci v Kanade síce zväčša nezostávali pracovať v poľnohospodárstve, aj ako priemyselný proletariát mali menšie predpoklady a potrebu asimilácie, čo sa odzrkadlilo v zachovaní slovenského jazyka. Pod vplyvom angličtiny prevzali mnoho výpožičiek, najmä pre javy, ktoré pred príchodom do Kanady nepoznali, respektíve javy sociálne (napr. *sponzor, job, forman* a i.). Jazykovú zmenu podmieňovali vyššie sociálne ašpirácie. V mnohých prípadoch však je ešte aj v druhej generácii obvyklý slovensko-anglický bilingvizmus, pričom slovenčina zostávala rečou domáceho a slovenského spolkového prostredia.

Údaje o náboženskej príslušnosti Slovákov v Kanade, známe z 50-tych rokov ukazujú prevahu rímskokatolíckej a gréckokatolíckej konfesie nad asi 15 % príslušníkov evanjelického augsburského vyznania. V Kanade osídľovací proces pôvodne nesprevádzalo zakladanie vlastných farností, čo súviselo s častými presunmi prisťahovalcov za pracovnými príležitosťami. Kostoly sa stavali ojedinele, na miestach sústredeného osídlenia, početnejšie v medzivojnovom období, mnohé až po 2. svetovej vojne.

Podľa rozdielnych podmienok a okolností usadenie prebiehal etnokultúrny vývin Slovákov v Kanade diferencovane. Adaptačné procesy najčastejšie spomaľoval zámer mnohých prisťahovalcov vrátiť sa po určitom čase na Slovensko. Život v lokalitách s pestrou etnickou skladbou (napríklad vo Fort Williame, Ontario, žili príslušníci 42 rôznych národností), vytváral zložité, doteraz nepreskúmané vzťahy za podmienok prioritného anglosaského adaptačného vplyvu. Integračný proces bol pomalší medzi osadníkmi na farmách – aj keď sídla mali iní charakter ako na Slovensku, predsa umožňovali zachovávanie niektorých tradičných javov, ako bola strava. Na druhej strane pauperizácia, ktorá prebiehala najmä v prostredí poľnohospodárskych robotníkov neposkytovala pre uchovávanie tradícií potrebný priestor. Okrem toho sa časť osadníkov vedome stavala proti zachovávaniu „starého života". Najintenzívnejší bol integračný proces tam, kde prichádzali osadníci už s pôvodným úmyslom založiť si nový trvalý domov, aj keď tento spomaľovala predpojatosť anglosaského etnika, ktorá na druhej strane nútila rýchlejšie sa zbavovať vonkajších znakov svojej etnickej identity. V súčasnosti zdôrazňovaný multikulturálny charakter Kanady vytvára nové špecifické podmienky pre pestovanie tradícií vlastnej národnej kultúry, a to predovšetkým v rámci činnosti krajanských spolkov.

Spolky Slovákov v Kanade vznikali už na konci 19. storočia z naliehavosti vzájomnej svojpomoci. Prvé boli pobočkami americko-slovenských spolkov, čo súviselo so sťahovaním Slovákov z USA do Kanady. Po tejto linke sa medzi Slovákmi v Kanade šírila aj americko-slovenská tlač. V období po 1. svetovej vojne sa vytvorili podmienky pre vznik vlastných kanadsko-slovenských spolkov (Československý podporný spolok 1924; Prvý slovenský podporný spolok 1929, Československé robotnícke vzdelávajúce kluby 1931, Kanadská slovenská liga 1932 a i.), ktoré vydávali aj vlastné noviny a časopisy (Kanadské noviny, Nová vlasť, Slovák v Kanade, Ľudové zvesti a i.). Tieto nadväzovali na dianie na Slovensku, čo sa odrazilo v ich spoločensko-politickej orientácie, v ktorej sa sformovali kanadsko-slovenské robotnícke hnutie, národniarske, čechoslovakistické ako aj separatistické tendencie. Od roku 1970 je Kanada sídlom organizácie Svetový kongres Slovákov. V niektorých priemyselných centrách vznikali v medzivojnovom období aj slovenské školy (Fort William, Montreal a i.), ktoré mali charakter doplňovacích, respektíve nedeľných škôl. Organizované boli na spolkovom alebo cirkevnom základe. V rámci spolkovej činnosti sa organizovali ochotnícke divadlá, spevokoly, hudobné krúžky, ktoré vystupovali v rámci krajanských spoločenských stretnutí. V sedemdesiatych rokoch vzniklo aj niekoľko folklórnych súborov, či literárnych krúžkov, prostredníctvom ktorých sa upevňuje v najmladšej generácii vedomie slovenského pôvodu a záujem o slovenské kultúrne tradície.

Dejiny Slovákov v Kanade čiastočne spracovali tamojší slovenskí historici (K. Čulen, J. M. Kirschbaum, M. Stolarik), z našich historikov sa touto problematikou zaoberá E. Jakešová.

Slováci v Argentíne

V Argentíne žije etnická skupina Slovákov, ktorú tvoria potomkovia vysťahovalcov priamo zo Slovenska, ale aj druhotná vlna vysťahovalcov z Dolnej zeme. Argentínski Slováci žijú v enklávach alebo diasporicky v Buenos Aires aj vo viacerých provinciách krajiny.

Vysťahovalectvo Slovákov do Argentíny bolo najsilnejšie v 20-tych a 30-tych rokoch 20. storočia. Súviselo s obmedzením emigrácie do USA, ako aj s perspektívou získania pôdy a s celkovou hospodárskou konjunktúrou prijímajúcej krajiny. Kým zo Slovenska prichádzali zväčša muži, ktorí pôvodne nepomýšľali na trvalé usadenie, hľadali prácu v priemysle, z Dolnej zeme prichádzali celé rodiny a usadzovali sa na poľnohospodárskej pôde. Emigrácia zo Slovenska pochádzala zo stolíc Bratislavskej, Nitrianskej, Zvolenskej, menej z východného Slovenska. Z Dolnej zeme prišli skupiny Slovákov z Bulharska (Gorna Mitropolja), Juhoslávie (Kovačica, Padina, Stará Pazova) a z Rumunska (Nadlak, Arad).

Celkove počet Slovákov v Argentíne možno odhadovať podľa údajov paroplavebných spoločností v rokoch 1923 –1945 na asi 30 000 osôb. Po 2. svetovej vojne bola organizovaná vcelku málopočetná repatriácia (asi 1 500 osôb) do Československa.

Podľa konfesionálnej príslušnosti medzi Slovákov v Argentíne prevládali evanjelici a.v., kým rímskokatolíckeho vierovyznania bola len asi tretina vysťahovalcov.

Slováci v Argentíne hovoria rôznymi dialektmi slovenského jazyka, diferencovane podľa pôvodu, samostatný variant slovenčiny sa tu neutvoril. Na celkovom udržaní materinského jazyka, ktorý od 50-tych rokov stále nástojčivejšie zamieňa bilingvizmus s tendenciou preferovať španielčinu, má podiel jednak charakter zamestnania a usídlenia, ako aj slovenské školstvo, ktoré sa tu najmä formou doplňovacích škôl, za podpory spolkov a tiež pomocou kontaktov s ČSR udržiavalo kontinuálne od času prisťahovania sa.

V Buenos Aires a na okolí pracovali slovenskí prisťahovalci vo všetkých odvetviach priemyslu a v stavebníctve, tiež ako poľnohospodárski robotníci. V provincii Comorodo de Rivadavia pracovali pri ťažbe ropy, inde zas v cukrovarníctve, ovocinárstve, vinohradníctve, menej ako remeselníci a obchodníci. Slováci v provincii Chaco pracovali na bavlníkových plantážach, kde zarobili základné finančné prostriedky na nákup poľnohospodárskej pôdy. Poľnohospodárska usadlosť – *čakra*, vo výmere okolo 100 ha (z ktorej mohlo byť až 60 % oráčiny, zvyšok tvorili pasienky a les), prešla do vlastníctva čakateľa, keď vybudoval „obývacie aj hospodárske budovy, mal živý aj mŕtvy inventár a vysadené stromy“. S týmito podmienkami súvisela rýchla výstavba pomerne jednoduchých obydlí, zvaných *ranch*, zo surových tehál, so strechami pokrytými vlnitým plechom. Pre Slovákov usadených v Chacu boli veľmi zložité podmienky aklimatizácie na tunajšie tropické podnebie, tiež ochrana pred rôznym jedovatým hmyzom a plazmi. V nových prírodných podmienkach učili sa pestovať aj príslušné plodiny – bavlník, cukrovú trstinu, citrusové plody a banány.

Organizácia krajanského života Slovákov v Argentíne prebiehala v rámci spolkov. Prvým pokusom bol vznik slovenského spolku Tatran (Buenos Aires, 1928), ktorý však zakrátko zanikol. Významný vplyv mala činnosť Slovenského robotníckeho spolku (od r. 1926), ktorý vydával aj noviny Slovenský ľud (od r. 1929). Činnosť spolku spočívala najmä v sociálnej sfére, ale významná bola aj kultúrno-výchovná, zvlášť divadelná činnosť. Po ochabnutí v rokoch hospodárskej krízy predsa kontinuálne pôsobil od roku 1930 pod názvom Slovenský spolok vo vlastnom spolkovom dome v Buenos Aires aj vo viacerých odbočkách. Na vidieku pracovali rôzne ďalšie spolky – kultúrne, vzdelávacie, školské, ale aj hospodárske, aké bolo napríklad Zemědelské združenie v Chacu (od r. 1934). Kultúrno-vzdelávaciu činnosť a vôbec spolkový život brzdili zlé komunikačné možnosti, aj nárazovosť poľnohospodárskych prác, predsa najmä spevokoly a divadelné krúžky boli významnými zdrojmi posilňovania pocitu národnej spolupatričnosti a teda aj etnického pretrvania Slovákov v Argentíne. Etnologický výskum medzi Slovákmi v argentínskom Chacu robil a publikoval J. Botík.

Slováci v Austrálii

Austrálski Slováci sú diasporicky usídlení príslušníci slovenského etnika, ktorí sa vysťahovali do Austrálie zo Slovenska a z Juhoslávie v niekoľkých etapách. Príslušníci hospodárskej emigrácie v rokoch 1928 – 1936, pôvodom z Liptova, Oravy, Kysúc, prichádzali sem v dôsledku obmedzenia prisťahovalectva do Spojených štátov. Austrália prijímala v tom období z Československa 300 osôb ročne. Ďalšiu vlnu tvorila politická emigrácia po rokoch 1945 –1948, neskôr politicko-hospodárska emigrácia po roku 1968. Pomerne samostatnú skupinu Slovákov v Austrálie tvoria prisťahovalci z Juhoslávie, príslušníci hospodárskej emigrácie prevažne zo slovenských obcí Sriemu, ktorí prišli na základe austrálskou vládou riadeného náboru pracovných síl v rokoch 1960 – 1967. Slováci v Austrálii sa usadili najmä v mestách Sydney, Merlbourne, Brisbane, Adalaide, menšia časť tiež na vidieku. Keďže naši vysťahovalci sa pomerne rýchlo naturalizovali, nemáme k dispozícii presnejšie údaje o počte Slovákov, respektíve ich potomkov, ktorí sa hlásia k slovenskému pôvodu. V roku 1933 udáva austrálska štatistika 760 osôb narodených v Československu. V roku 1939 sa odhaduje asi 1200 prisťahovalcov zo Slovenska. Súčasné správy zastupiteľských úradov udávajú asi 15 000 Slovákov, respektíve osôb slovenského pôvodu.

Príslušníci najstaršej skupiny hospodárskej emigrácie sa zamestnávali ako robotníci v prístavoch, priemysle aj v poľnohospodárstve. Skupina emigrácie po roku 1948 pracuje najmä v ľahkom priemysle a v súkromnom podnikaní, príslušníci emigrácie po roku 1968 pracujú okrem priemyslu aj v službách, v školstve a zdravotníctve. Slováci z Juhoslávie pracujú v rôznych remeselníckych profesiách v priemysle, niekoľkí v poľnohospodárstve.

Z hľadiska konfesionálneho medzi skupinami vysťahovalcov zo Slovenska prevládajú príslušníci rímskokatolíckeho vierovyznania, dolnozemskú skupinu tvoria evanjelici a.v.

Slováci z Juhoslávie si uchovali v staršej a strednej generácii dolnozemské slovenské nárečie. Najmladšia generácia je výrazne bilingvistická s postupnou preferenciou angličtiny. K udržiavaniu materinského jazyka prispievajú tzv. doplnkové školy (Merlbourne, Brisbane), ktoré umožňuje zriaďovať vláda v duchu svojej multikulturálnej národnostnej politiky.

Prvky a javy tradičnej kultúry u Slovákov v Austrálii zanikli v súvislosti s vysťahovaním a výrazne zmenenými (prírodnými i sociálnymi) podmienkami spôsobu života vo vysoko rozvinutej, urbanizovanej spoločnosti. Zachovávajú sa niektoré prvky sviatkovania v rodinách (napríklad vianočné obradové jedlá a pod.) aj v širších spoločenských skupinách (výročné zábavy a plesy). V skupine Slovákov z Juhoslávie výrazne sviatočnú funkciu si zachoval ženský a dievčenský ľudový odev. V tejto skupine boli zaznamenané aj zaujímavé, spontánne vznikajúce nové vysťahovalecké piesne.

Významné je tiež inštitucionálne udržiavanie tradícií prostredníctvom tanečných a speváckych krúžkov, ktoré pôsobia pri krajanských spolkoch. K udržiavaniu povedomia o slovenskom pôvode prispievajú slovenské rozhlasové vysielania, ktoré sa ustanovili z iniciatívy jednotlivcov alebo menších skupín krajanov v Merlbourne, Brisbane, Adelaide. Tieto majú štatutárne apolitický charakter. K najstarším kultúrnym spolkom Slovákov v Austrálii patrí Československý krúžok v Sydney (vznikol roku 1928) a Československý klub v Merlbourne (vznikol roku 1939, zanikol krátko po 2. svetovej vojne). V súčasnosti najživotaschopnejšie pracuje Spolok Ľ. Štúr v Merlbourne, ktorý združuje Slovákov z Juhoslávie (vznikol roku 1968). Vo všetkých uvedených centrách pracujú tiež odbočky Združenia austrálskych Slovákov. V združení sa aktivizuje najmä emigrácia po roku 1969. V Sydney vydáva časopis Slovenský štít.

Literatúra:

BIELIK, F. a kol: Slováci vo svete 2. Martin 1980
BOTÍK, J.: Slováci v Bulharsku. Bratislava 1994
BOTÍK, J.: Slováci v argentínskom Chacu. Bratislava 2002
SIRÁCKY, J. a kol.: Slováci vo svete 1. Martin 1980
Sprievodca slovenským zahraničím. Bratislava 2001

Obrazová príloha

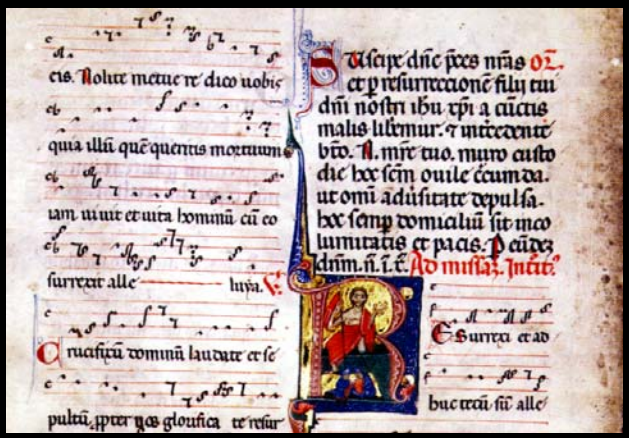

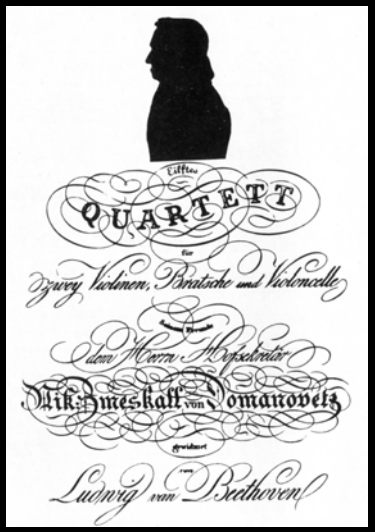

obr. č. 1 Fyzická mapa Slovenskej republiky

obr. č. 2 Staršie administratívne členenie územia Slovenska na župy

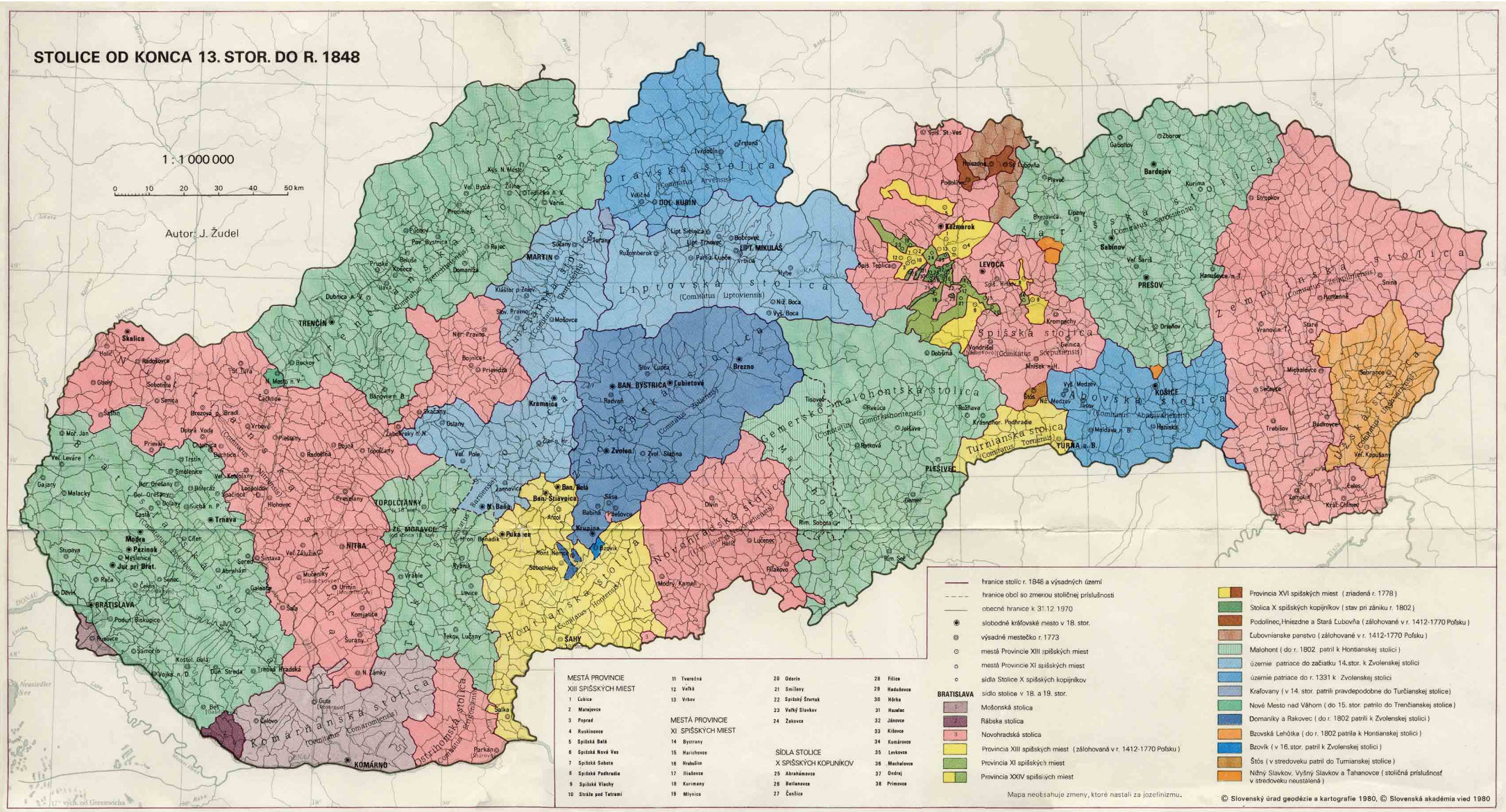
STOLICE OD KONCA 13. STOR. DO R. 1848
1 : 1 000 000
0 10 20 30 40 50 km
Autor: J. Žudel
Oravská stolica (Comitatus Arvensis)
Liptovská stolica (Comitatus Liptoviensis)
Turčianska stolica (Comitatus Turocziensis)
Trenčianska stolica (Comitatus Trenchiniensis)
Nitrianska stolica (Comitatus Nitriensis)
Bratislavská stolica (Comitatus Posoniensis)
Komárňanská stolica (Comitatus Comaromiensis)
Ostrihomská stolica (Comitatus Strigoniensis)
Novohradská stolica (Comitatus Nogradiensis)
Hontianska stolica (Comitatus Hontiensis)
Gemersko-malohontská stolica (Comitatus Gomoriensis-Hontiensis)
Abovská stolica (Comitatus Abaujvariensis)
Turnianska stolica (Comitatus Tornensis)
Šarišská stolica (Comitatus Sarosiensis)
Spišská stolica (Comitatus Scepusiensis)
Zemplínska stolica (Comitatus Zemplinensis)
Užská stolica (Comitatus Ungvariensis)
DOL. KUBÍN
LIPT. MIKULÁŠ
MARTIN
TRENČÍN
BAN. BYSTRICA
Kremnica
Zvolen
Brezno
LEVOČA
Kežmarok
Sabinov
PREŠOV
KOŠICE
Moldava n. B.
TURŇA n. B.
PLEŠIVEC
SAHY
TOPOĽČIANKY
ŽL. MORAVCE
NITRA
TRNAVA
BRATISLAVA
KOMÁRNO
Ban. Bela
Ban. Štiavnica
Puka rel
Hont. Kamenica
Rim. Sobota ur.
Rim. Seč
Filakovo
Lučenec
Modrý Kamen
Divín
Gemer
Jelšava
Rožňava
Krásnohor. Podhradie
Tisovec
Revúca
Ratková
Tornaľa
Vyš. Medzev
Niž. Medzev
Jasov
Haniska
Košice
Moldava n. B.
Turňa n. B.
Bidovce
Trebišov
Sečovce
Michalovce
Sobrance
Vranovín. T.
Stará
Humenné
Snina
Medzilaborce
Svidník
Kráľ. Chlmec
Zemplín
Vel. Kapušany
Sečovce
Vranov n. T.
Hanušovce n. T.
Stropkov
Svidník
Bardejov
Gaboltov
Zborov
Giraltovce
Lipany
Kurima
Brezovica
Šarišské Sokolovce
Vel. Šariš
Šarišské Dravce
Šarišský Štiavnik
Šarišské Bohdanovce
Šarišské Lúky
Šarišské Michaľany
Šarišské Jastrabie
Šarišské Čierne
Šarišské Čierne
Šarišské Čierne

obr. č. 3 Migračné vlny Slovanov pri osídľovaní územia dnešného Slovenska

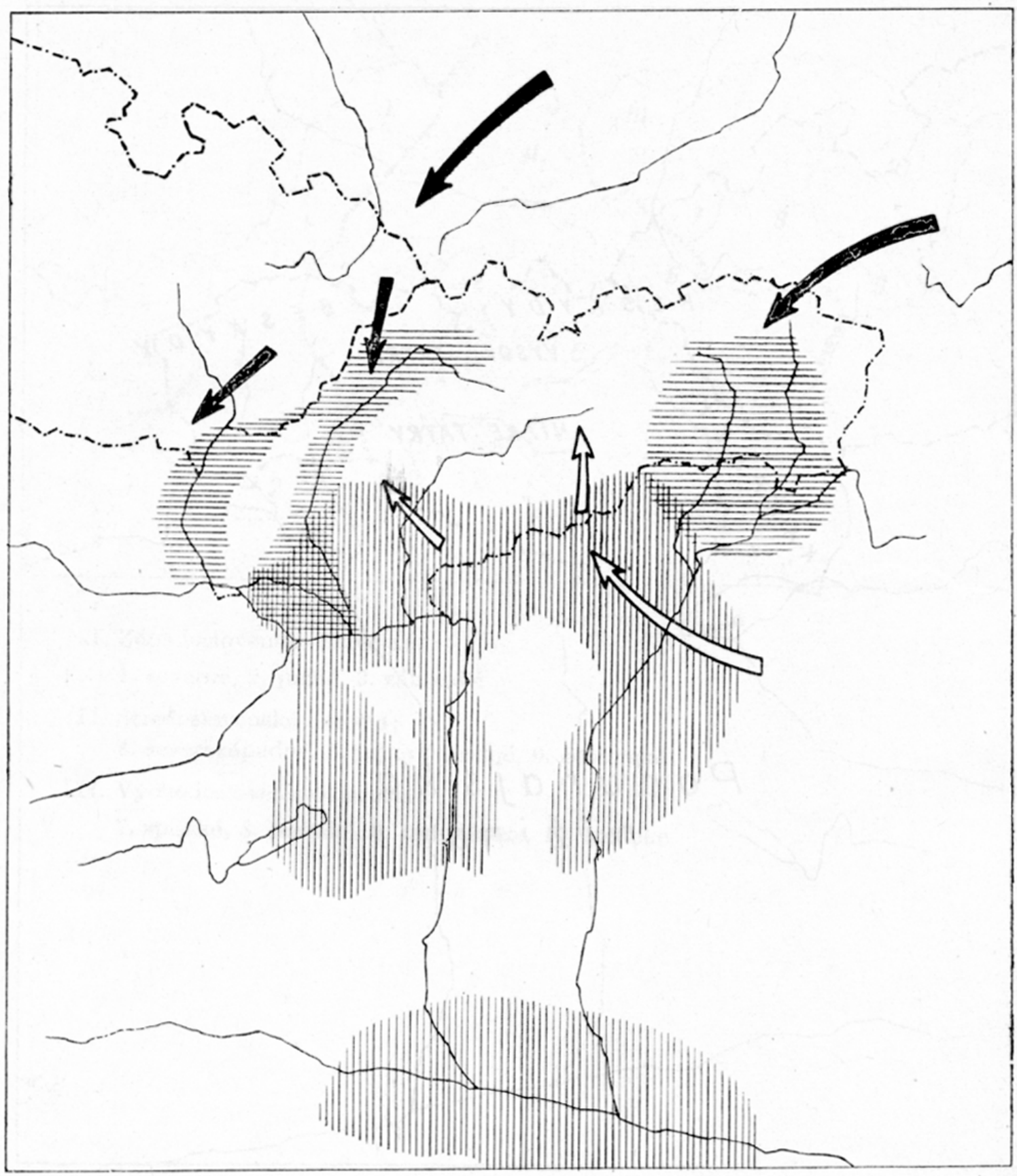

Severný a severovýchodný smer osídľovania

Juhovýchodný smer osídľovania

Schéma sídlištného areálu západoslovanského pôvodu

Schéma sídlištného areálu podunajského pôvodu

obr. č. 4 Kostená soška Venuše z Moravian nad Váhom

obr. č. 5 Hrad Devín, symbol veľkomoravských tradícií

obr. č. 6 Črpáky

obr. č. 7 Habánsky tanier zo západného Slovenska

obr. č. 8 Habánsky džbán

obr. č. 9 Tradičný spôsob žatvy v Rajci v r. 1956

obr. č. 10 Tradičný zber kukurice

obr. č. 11 Výroba oštiepkov

obr. č. 12 Mužský ľudový odev z Detvy

obr. č. 13 Sviatočný ženský odev z Hrušova

obr. č. 14 Skupina žien zo Závadky nad Hronom

obr. č. 15 Dievka z Rejdovej

obr. č. 16 Tradičné domoradie v Štôle

obr. č. 17 Drevená architektúra v Podbieli

obr. č. 18 Zástavba v Modre

obr. č. 19 Manželia zo Sebechlieb

obr. č. 20 Masky Lucií z Hornej Súče

obr. č. 21 Vynášanie Moreny v Hrušove

obr. č. 22 Slávnosť vinobrania

obr. č. 23 Vinobranie

obr. č. 24 Výzdoba detských hrobov z Liptovských Sliačov

obr. č. 25 Náhrobné kríže z Detvy

obr. č. 26 Tanečný pár z Vajnor

obr. č. 27 Kurínne baby z Klčova

obr. č. 28 Maska čerta z Hriňovej

obr. č. 29 Ľudové masky betlehemcov z Hriňovej

obr. č. 30 Maska medveďa z Vyšných Ružbách

obr. č. 31 Zdobené piesty – pomôcky pri praní

obr. č. 32 *Kyjevské listy* – hlaholský text z územia Veľkej Moravy

obr. č. 33 *Ostrihomský rituál* – tlačená pamiatka v kultúrnej stredoslovenčine zo 17. storočia

citentur, & patrociniis protegantur.

His igitur expeditis, Infante super brachium dextrum illius, qui eum defert, posito, Parochus ad Baptismum procedat, in hunc, qui sequitur, modum interrogando.

ORDO BAPTISMI PARVULORUM

QUis vocaris?	*Ki neved?*	Wie heistu?	*Yako ty meno?*
Resp: Patrin: Ioannes, vel Catharina, &c.	*Iános, vagy Katalin, &c.*	Iohañes, oder Katarina, &c.	*Yán, lebo Katharina, &c.*
Sacerdos pergit interrogã: N. Abrenuntias Satanæ?	*N. Ellene mondasz-e az ördögnek?*	N. Widersagest du dem Teuffel?	*N. Odriekassli se Satanassovvi?*
Resp. Patrin: Abrenuntio.	*Ellene mondok.*	Ich Widersag	*Odriekam.*
Sacerd. Et omnibus operibus ejus?	*Es minden cselekedetinek?*	Vnd allen seinen Werckẽ?	*Y wssetkym skutkom geho?*
Patrin. Abrenuntio.	*Ellene mondok.*	Ich Widersag	*Odriekam*
Sac. Et omnibus pompis ejus?	*Es minden pompáinak?*	Vnd aller seiner Hoffart?	*Y wsseckei pÿchi geho?*
Patrin. Abrenuntio.	*Ellene mondok.*	Ich Widersag	*Odriekam.*

Sac.

Sac. N. Credis in DEUM Patrẽ omnipotentem, creatorem cæli & terræ?	*N. Hisz-e a mindenhato Atya Istenben, menynek és földnek teremtöjében?*	N. Glaubstu in Gott Vatter Allmechtigen, Schöpffer Himmels vnd der Erdẽ?	*N. Weryssli w Boha Otce wssehmohuciho, Stvvoritele nebe y Zeme.*
Patri. Credo.	*Hiszek.*	Ich glaub.	*Werym.*
Sac. N. Credis in IESUM Christum, filium ejus unicũ, Dominũ nostrũ, natum, & passum?	*N. Hisz-e IEsus Kristusbã, ö egy fiában, mi Vrúnkbã, ki e világra szűletett, és kint halált szenvedett?*	N. Glaubstu in Iesum Christum, seinen einigen Sohn vnsern Herrn, der geborn ist vñ gelitn hat?	*N. Weryssli w Gezu Krista, Syna geho gedineho, Pana nasseho, narozeneho y umuczeneho?*
Patr. Credo.	*Hiszek.*	Ich glaub.	*Werym.*
Sac. N. Credis in Spiritũ sanctum, Sanctã Ecclesiã Catholicã, Sanctorum communionem, remissionem peccatorum, carnis resurrectionem, vitam æternã?	*N. Hisz-e Szent lélekben, közönséges Keresztyén Anyaszentegyházat, szenteknek eggyességét, bűnöknek bocsánattyát, testnek fel-támadását, örök életet?*	N. Glaubstu in den Heiligen Geist, die allgemeine Christliche Kirchen, Gemeinschafft der Heiligen, Vergebung der Sünden, Aufferstehung des Fleisches, ein evvigs Leben?	*N. Weryssli y w Ducha Swateho, Swatu Cyrkev wsseobecnu, Swatych obcovvany, hriechow odpussteny tela skrijssény, y ziwot weczny?*
Patr. Credo.	*Hiszek.*	Ich glaubs.	*Werym.*

Deinde

obr. č. 34 Titulný list Bernolákovej *Filologicko-kritickej rozpravy o slovenských písmenách* (1787)

DISSERTATIO
PHILOLOGICO-CRITICA
DE
LITERIS SLAVORUM,
DE DIVISIONE ILLARUM,
NEC NON
ACCENTIBUS,
CUM ADNEXA
LINGVÆ SLAVONICÆ
PER
REGNUM HUNGARIÆ
USITATÆ
COMPENDIOSA SIMUL, ET FACILI
ORTHOGRAPHIA,
Ad syſtema Scholarum Nationalium in Ditionibus Cæſareo-Regiis introductum plene accommodata,
IN USUM OMNIUM
LINGVÆ HUJUS CULTORUM
A PATRIIS PHILOLOGIS
PUBLICÆ LUCI DATA.

POSONII,
TYPIS JOANNIS MICHAELIS LANDERER,
PERPETUI IN FUERUT.
1787.

obr. č. 35 Titulný list Štúrovej kodifikačnej práce *Nauka reči slovenskej* (1846)

NAUKA

REČI SLOVENSKEJ.

VISTAVENÁ

OD

LUDEVÍTA ŠTÚRA.

NÁKLADOM TATRÍNA ČÍSLO I.

V PREŠPORKU 1846.

PÍSMOM BELNAYHO ĎEĎIČOU.

obr. č. 36 Prayov kódex “Exutet jam angeli” (12.-13. storočie)

obr. č. 37 Bratislavský notovaný misál z r. 1341

eis. Nolite metuere dico uobis
quia illū quē queritis mortuum
iam uiuit et uita hominū cū eo
surrexit alle ——— luya. V.
Crucifixū dominū laudate et se
pultū ꝓpter nos glorifica te resur
gentēq; a morte adora te. Nolite.
V. Recordamī q̄modo p̄dixit quia
oportet filiū hominis crucifi gi ⁊
tercia die a morte suscita ri. alle
V. Surrexit dn̄s
uē alla. Et appāuit s
——— luya.

Suscipe dn̄e p̄ces nr̄as Or.
et p resurreccionē filij tui
dn̄i nostri ih̄u xp̄i a cūctis
malis liberemur. ⁊ intercedente
bt̄o. N. mr̄e tuo. muro custo
die hoc sc̄m ouile circumda.
ut omī aduersitate depulsa.
hoc semp domiciliū sit in co
lumitatis et pacis. Per eūdem
dn̄m. n̄. i. t. Ad missam. Intrit.

Resurrexi et ad
huc tecū sū alle
luya posuisti super me manū tuā
alleluya mirabilis facta est sci
encia tua alleluya alleluya. Ps.
Dn̄e ꝓbasti me ⁊. Gl̄ia p. Seyoyac.
Deus qui hodierna Or.
die p unigenitū tuū
eternitatis nobis aditū

obr. č. 38 Hanov kódex z r. 1487

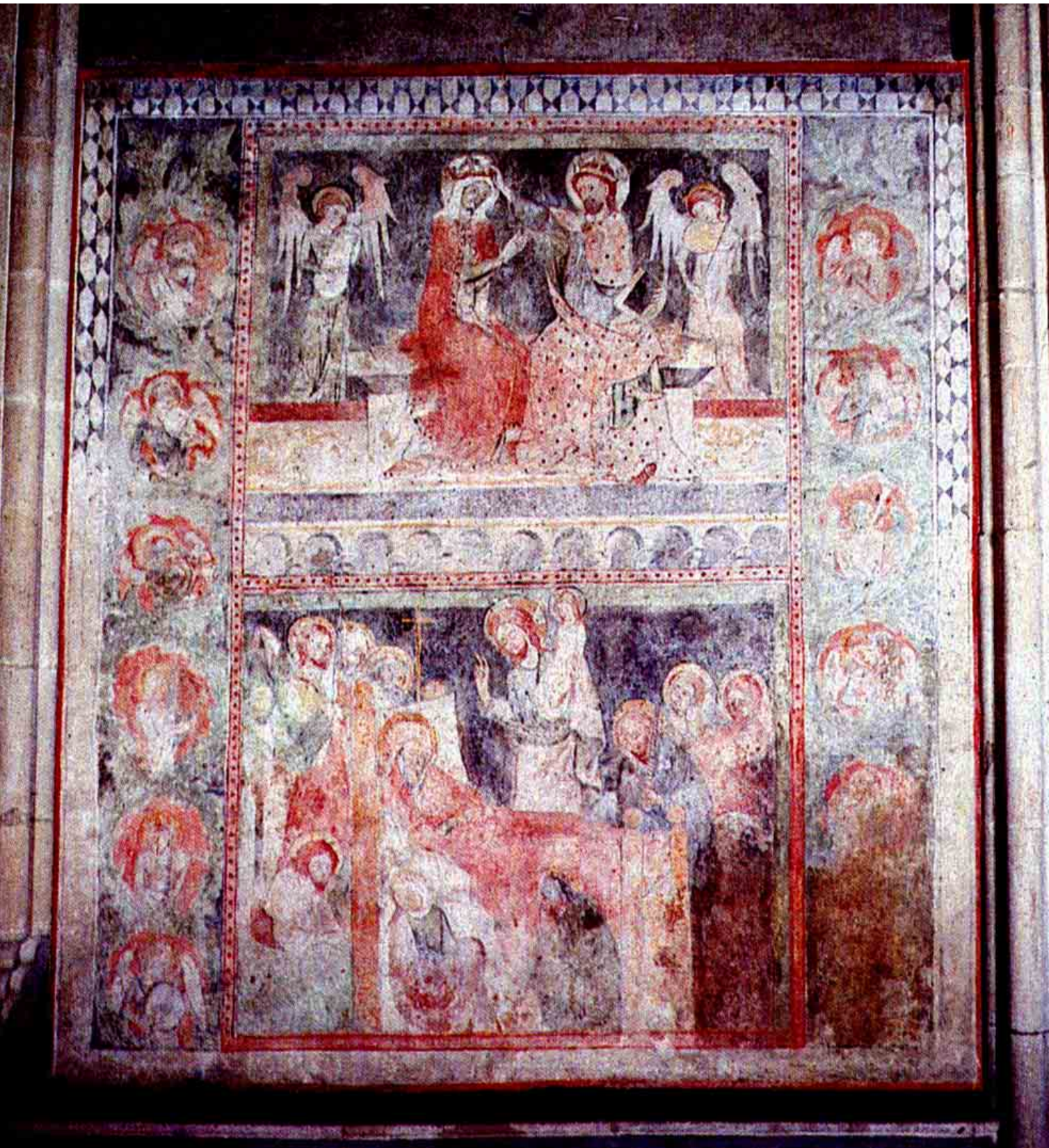

obr. č. 39 Titulný list spevníka *Cantus Catholici* z r. 1655

CANTVS CATHOLICI.

Pýsne KATHOLICKE.

Latinské, y Slowenské: Nowé y Starodáwné.

Z-kterymi Krestiané w-Pannoňygi Na Wýročné Swatky, Slawnosti, pry Službe Boži, a w ginem obwzlasstnem času, z pobožnosti swé Krestianské vžýwagi.

Nasledugý po tem, Pýsne na Katechismus: O Swá tostech Nowého zakona.

Letaňye rozlićne na Wýchodi Cyrkewne, a neb Processyge, a Putowaňy.

Z-mnohú, pilnosti, ku potesseňy Lidu Krestianskému, z-nowu zebrané, a wůbec widané.

Bibliothecæ Domus Podolin. Schol. Piar.

S. Pawel k-Epheskym Cap. 5. v. 19.

Naplňeňý budte Duchem Swatým, mluwýce samy sobe w-Žalmých, a w-Chwalách, a w Pýsničkach duchowných spýwagýce, a chwalu wzdawagýce w-srdcých swých Panu.

Cum facultate
ILLUSTRISSIMI ac REVERENDISSIMI
DOMINI, DOMINI
GEORGII LIPPAI
ARCHIEPISCOPI STRIGONIENSIS.
Regni Ungariæ Primatis.

A. M. D. G. B. V. M. & O. SS. H.
A. P. R.
1655.

obr. č. 40 Fotokópia Vietorisovej tabulatúry z poslednej tretiny 17. storočia

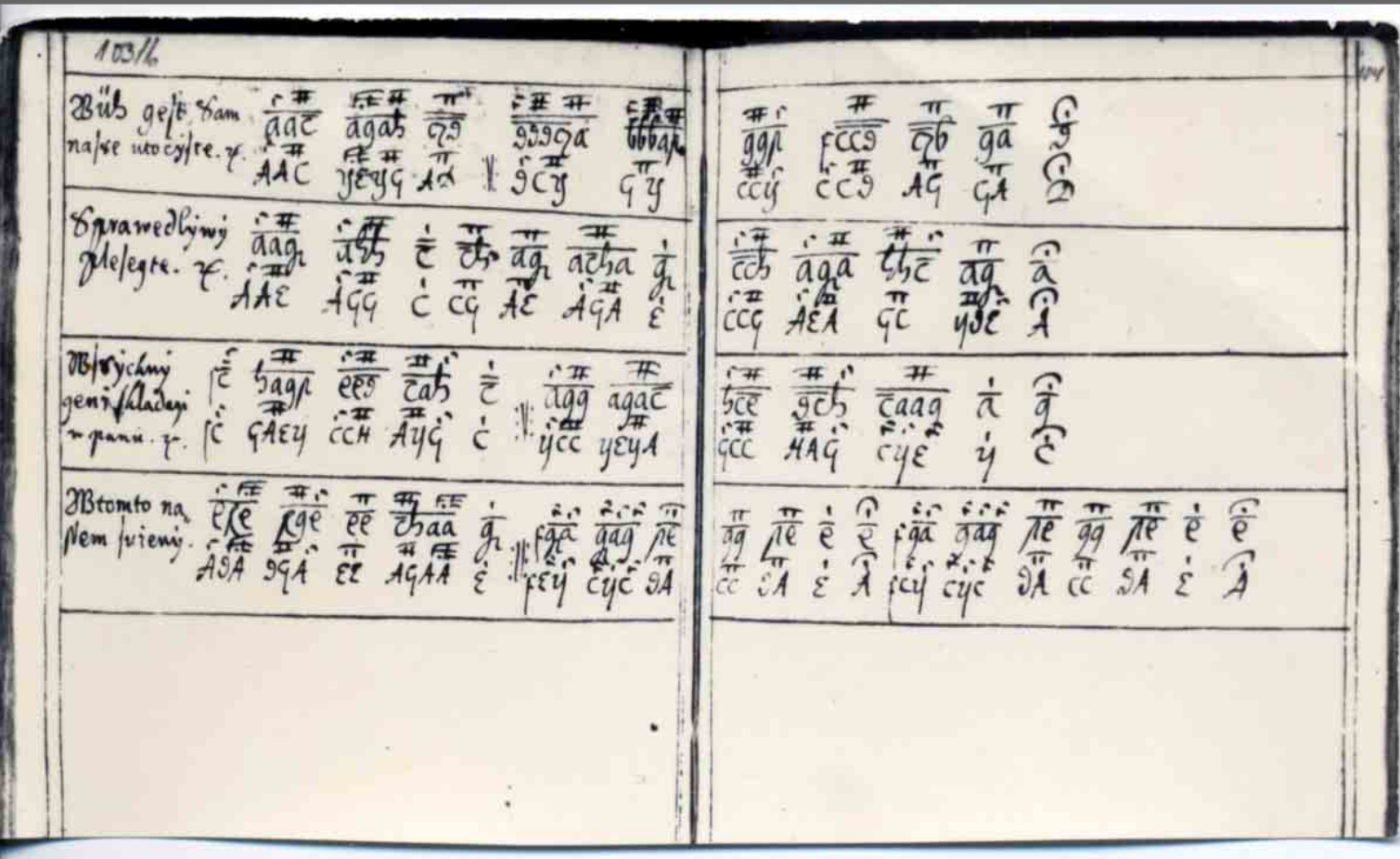

obr. č. 41 Obraz korunovačných slávností

obr. č. 42 Partitúra J. Baťána z konca 17. storočia

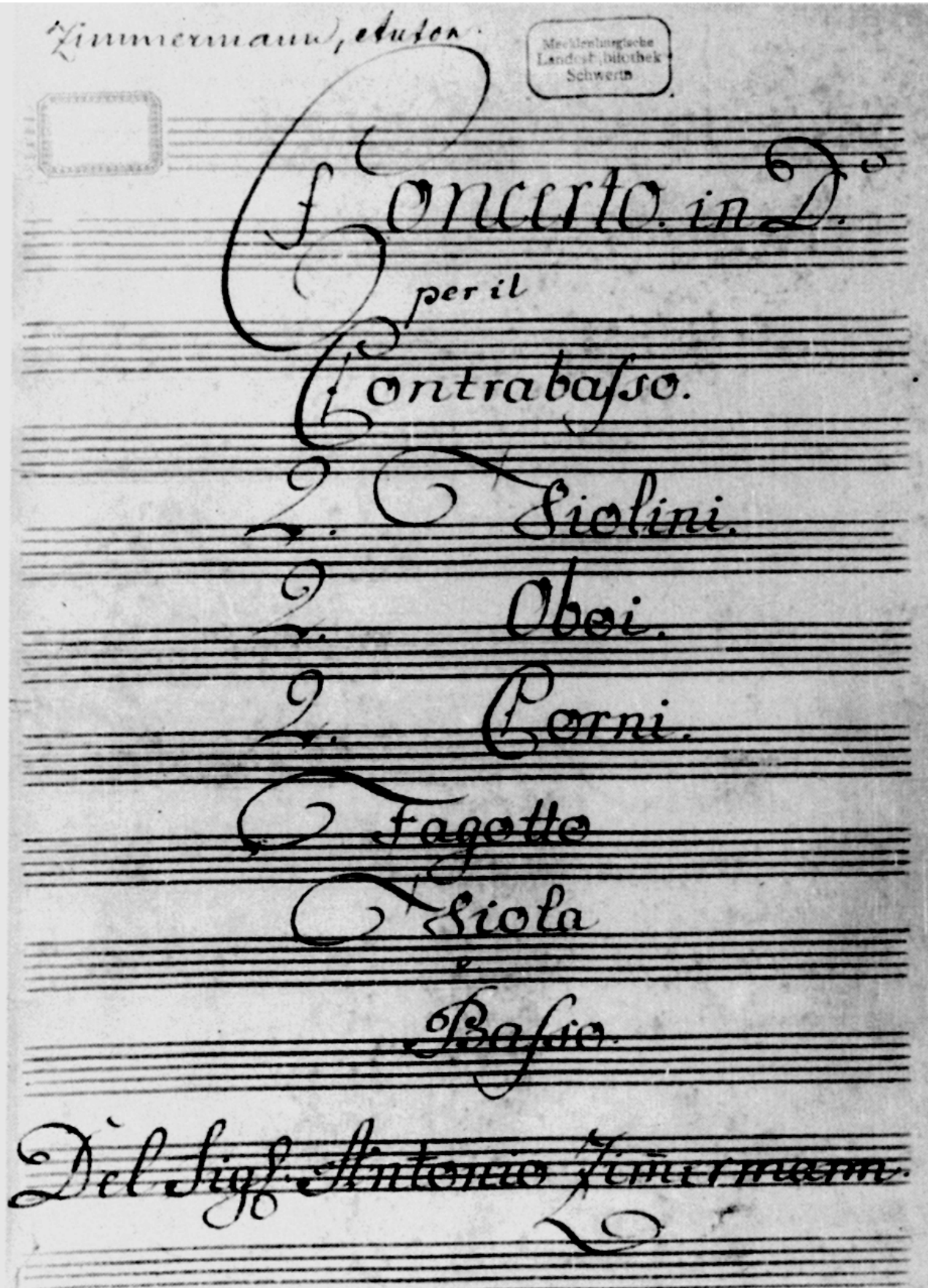

obr. č. 43 Manuál Františka Žaškovského z r. 1853

MANUALE

MUSICO-LITURGICUM

(Chorálna kniha obriadow cirkewných)

IN USUM

ECCLESIARUM CATHEDRALIUM ET RURALIUM

COMPLECTENS

Antiphonas, Hymnos, et Responsoria ad Processiones et solennes Benedictiones; item Hebdomadam Sanctam; Psalmos et Hymnos ad Vesperas etc. etc. partim cum Cantu gregoriano, partim figurali a quatuor vocibus, partim Chorali populari comitante Organo

JUXTA RITUALE, MISSALE ET BREVIARIUM ROMANUM

SPECIATIM PRO

Chori Regentibus, Organoedis, Cantoribus ruralibus, Seminariis, et Praeparandiis

CUM ADJECTA BREVI AD CANTUM GREGORIANUM INSTRUCTIONE

ELABORAVIT ET EDIDIT

FRANCISCUS ZSASKÓVSZKY,

Regens Chori Metropolitanae Ecclesiae Agriensis, et Professor Musicae Instituti Praeparandorum; R. Societatis Pragensis Promovendae Musicae Sacrae, et Academiae Sophinianae Cantus membrum.

(Editio latino-slavica.)

Proprietas Auctoris.

AGRIAE, 1853.

TYPIS LYCEI ARCHI-EPISCOPALIS.

ANTIPHONÆ DE TOTA PULCHRA

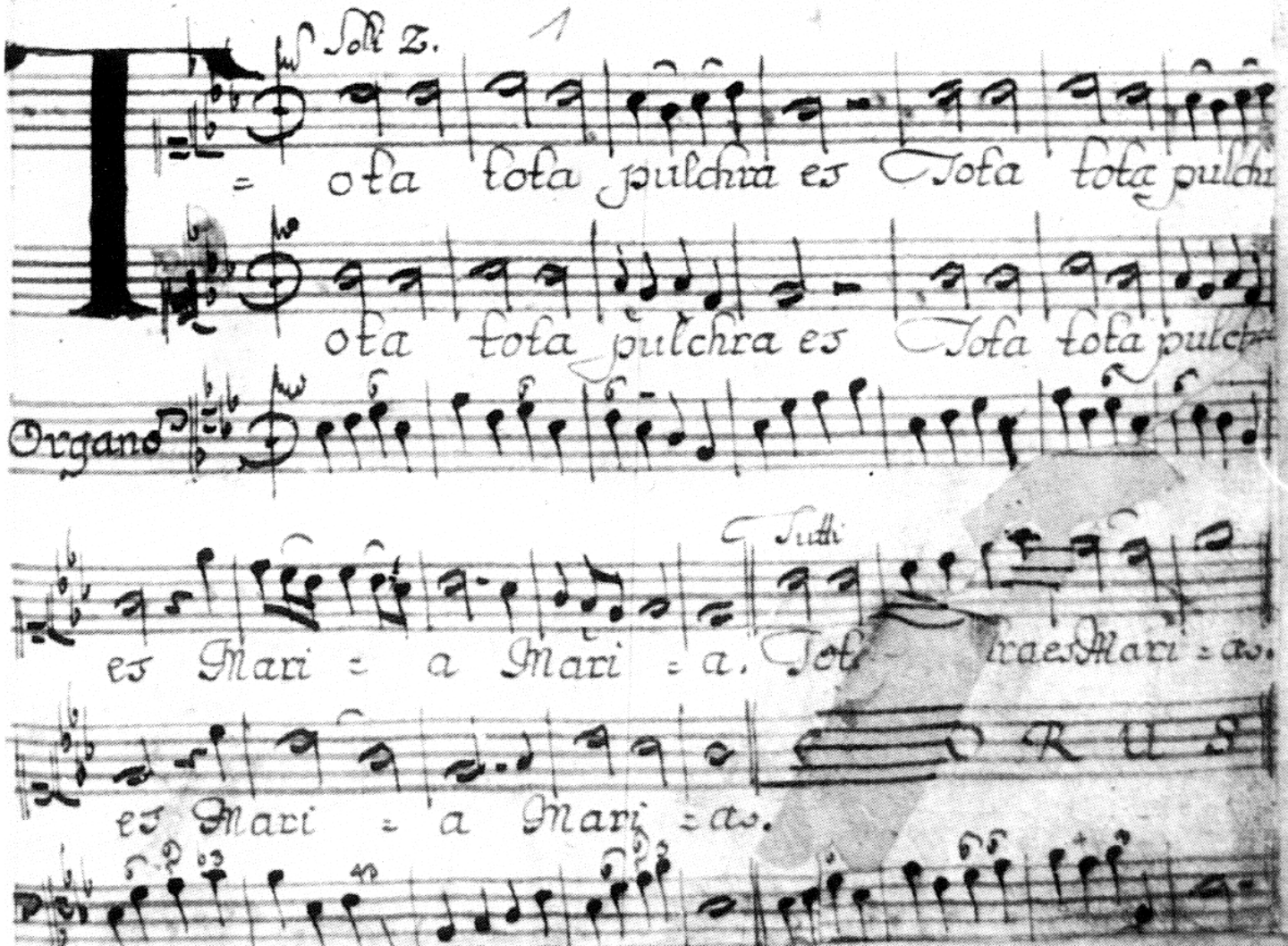

obr. č. 45 Muzika v rámci siedmich slobodných umení na nástennej maľbe evanjelického kostola v Štítniku z 15. storočia

DIARIUM LECTIONUM

CLASSIS III.

☽ Die Lunæ hora	Matutina	I. Compendium Rheny II. Vestibulum aut vero Januam linguarum Comenij.
	Pomeridiana	XII. Musica. I. Syntaxis Compendij. II. Imitatorium Exercitium Styli.
♂ Die Martis hora	Matutina	I. et II. Eadem lectiones quæ die Lunæ.
	Pomeridiana.	XII. I. et II. Eædem lectiones quæ die Lunæ.
☿ Die Mercurij hora Matutina.		I. Epitome Institutionum Catechæticarum Dieterici. II. Ejusdem expositio et Grammatica examinatio cui addi potest Exercitium Domesticum.
♃ Die Jovis hora	Matutina	I. Compendium Rheny. II. Vestibulum aut vero Januam linguarum Comenij.
	Pomeridiana	XII. Musica. I. Græca. II. Epistolæ Ciceronianæ Resolutio et Expositio.
♀ Die Veneris hora	Matutina	I. Compendium Rheny. II. Prosodia Compendij Rheny.
	Pomeridiana	XII. Musica. I. Græca II. Arithmetica.
♄ Die Sabbati hora Matutina.		I. Epitome Institutionum Catechæticarum Dieterici. II. Evangely Lat: expos: et Græc: Lect:

obr. č. 47 Leonard Stöckel: *De Musica*. Rukopis J. Fabryho zo Spišskej Belej z r. 1567

DE MVSICA.

Quid est Musica.

Est ars canendi.

Vnde dicitur.

À Mose, qui est antiquissimus author huius scientiæ, ex omnibus, quæ nomina literis sit mandata.

Habuit ne Moses hanc artem à seipso.

Non. À Deo primùm accepit facultatem et impetum ad hanc artem. Deinde per suos doctores acceptis est perfecta, q tamen ipse, pro suo diuino ingenio, magis illustrauit, adiuncto usu canendi. Quæ sunt ergò carmina Mosi.

Extat vnum in Exodo. Item. Aliud in Deutronomio, Et inter psalmos xc.

Quæ est Musica cantica Organica sine instrumentalis.

Vox quam donauit Deus hominibus non solùm discendi causa, verum etiam ca-

obr. č. 48 Učebnica hudby z prelomu 17.-18. storočia

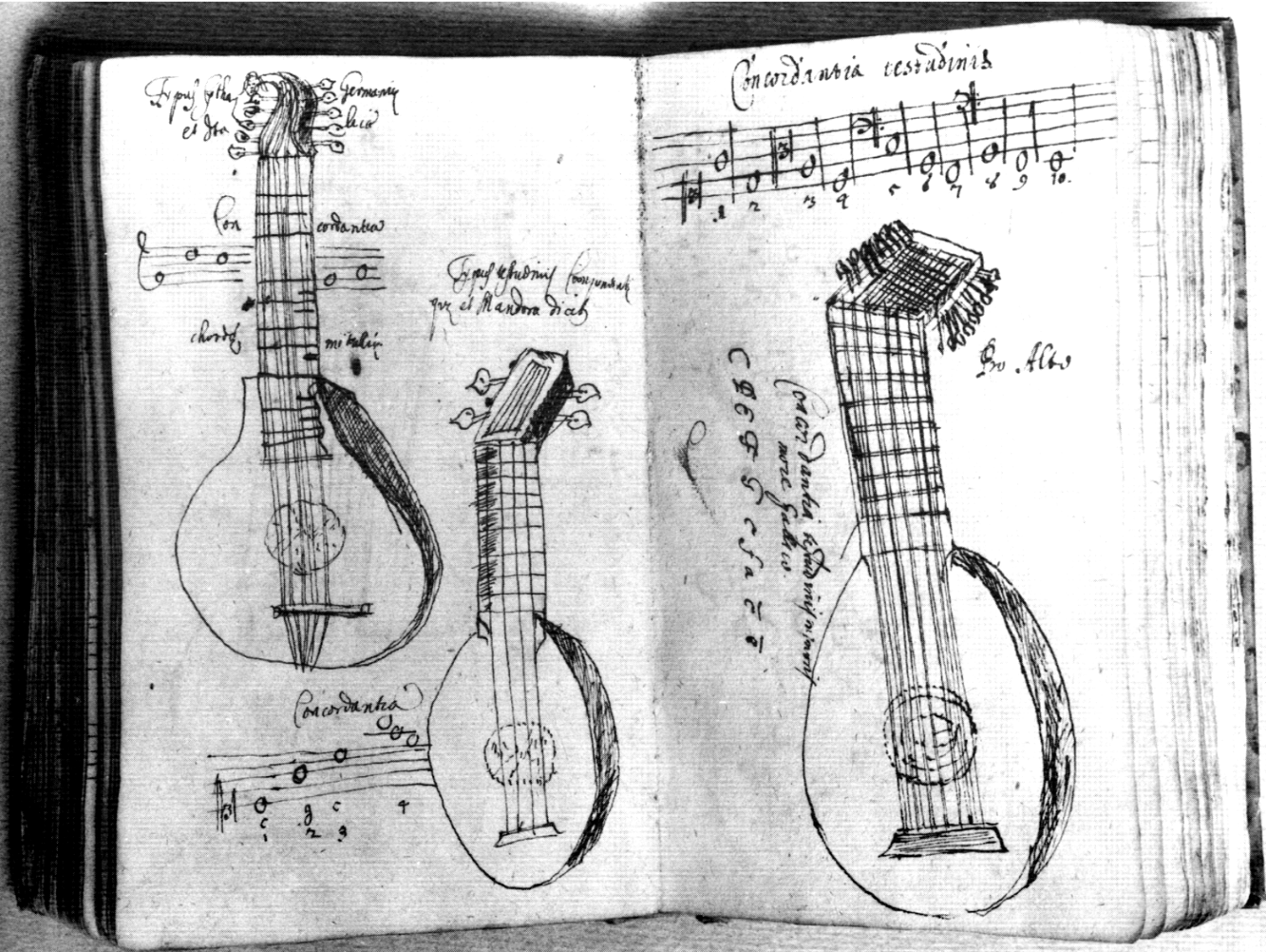

obr. č. 49 *Gregorianum Chorale Decus* z r. 1793

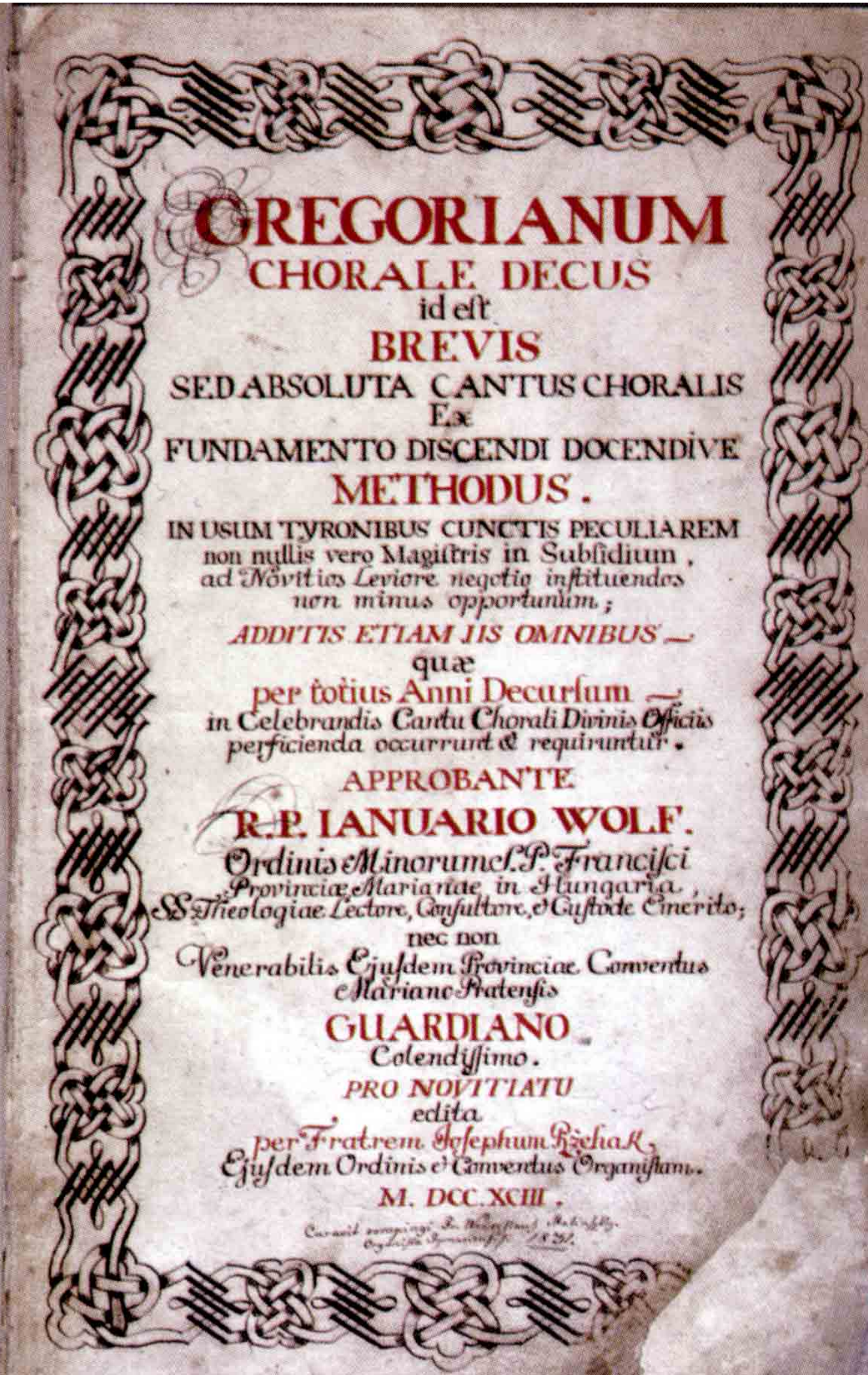

GREGORIANUM
CHORALE DECUS
id est
BREVIS
SED ABSOLUTA CANTUS CHORALIS
Ex
FUNDAMENTO DISCENDI DOCENDIVE
METHODUS.

IN USUM TYRONIBUS CUNCTIS PECULIAREM
non nullis vero Magistris in Subsidium,
ad Novitios Leviore negotio instituendos
non minus opportunum;

ADDITIS ETIAM IIS OMNIBUS —
quæ
per totius Anni Decursum —
in Celebrandis Cantu Chorali Divinis Officiis
perficienda occurrunt & requiruntur.

APPROBANTE
R.P. IANUARIO WOLF.
Ordinis Minorum cl. P. Francisci
Provinciæ Mariæ in Hungaria,
S. Theologiæ Lectore, Consultore, & Custode Emerito;
nec non
Venerabilis Ejusdem Provinciæ Conventus
Mariano Pratensis
GUARDIANO
Colendissimo.

PRO NOVITIATU
edita
per Fratrem Josephum Rzehak,
Ejusdem Ordinis & Conventus Organistam.

M. DCC. XCIII.

obr. č. 50 Profesor bratislavskej hudobnej školy Heinrich Klein (1756-1832)

obr. č. 51 Stredoveký inšrtumentár na freske zo 14. storočia v kostole minoritov v Levoči

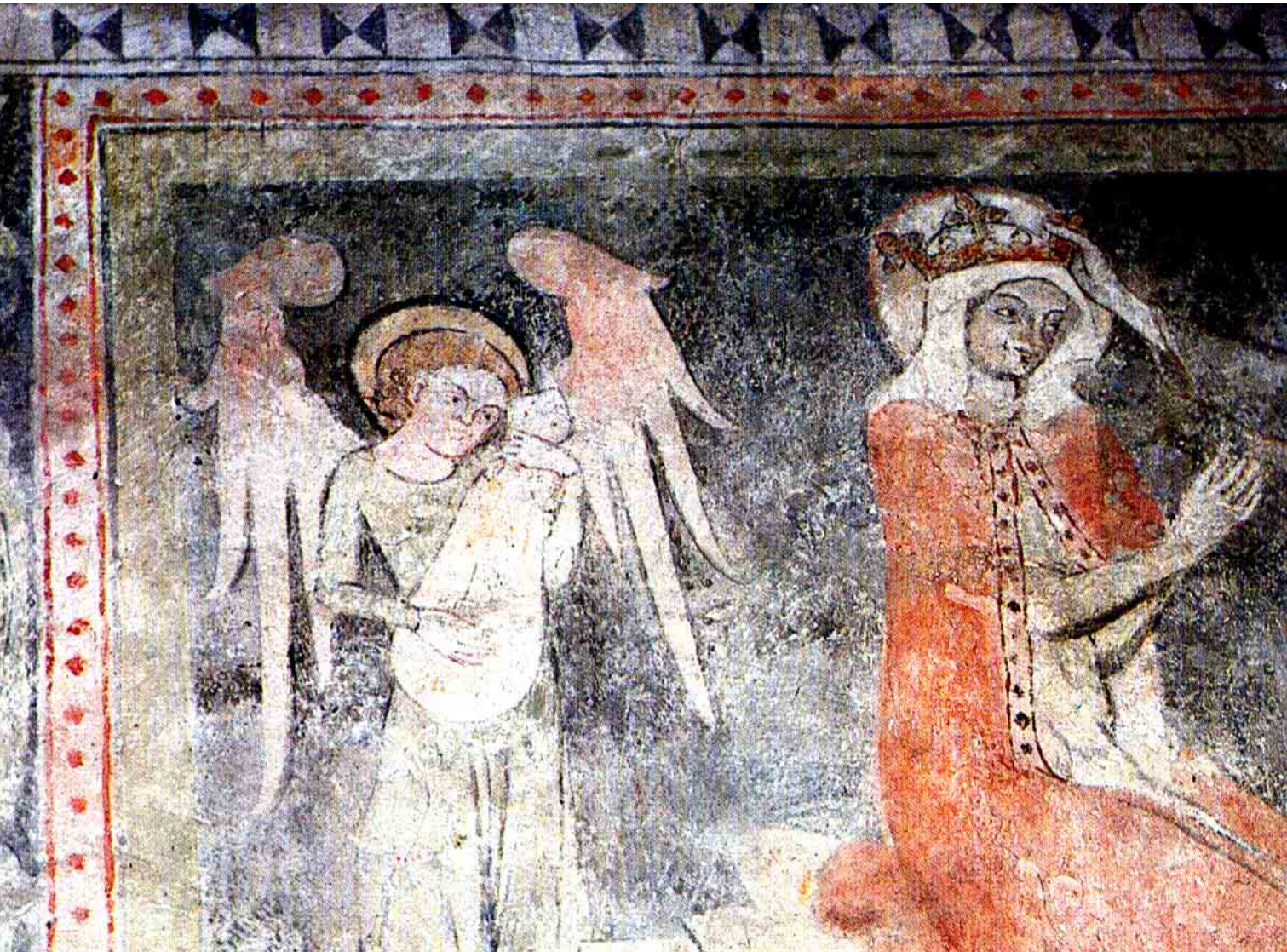

obr. č. 52 Organ Hansa Hummela v Kostole sv. Jakuba v Levoči na kresbe V. Miszkovského z r. 1866 a súčasný stav

obr. č. 53 Klavír – krídlo, op. 869 z r. 1846 od bratislavského nástrojára C. Schmidta

obr. č. 54 Letohrádok Dardanely v Markušovciach, od. r. 1983 Múzeum klávesových nástrojov

obr. č. 55 Cronica Sebastiána Tinódiho

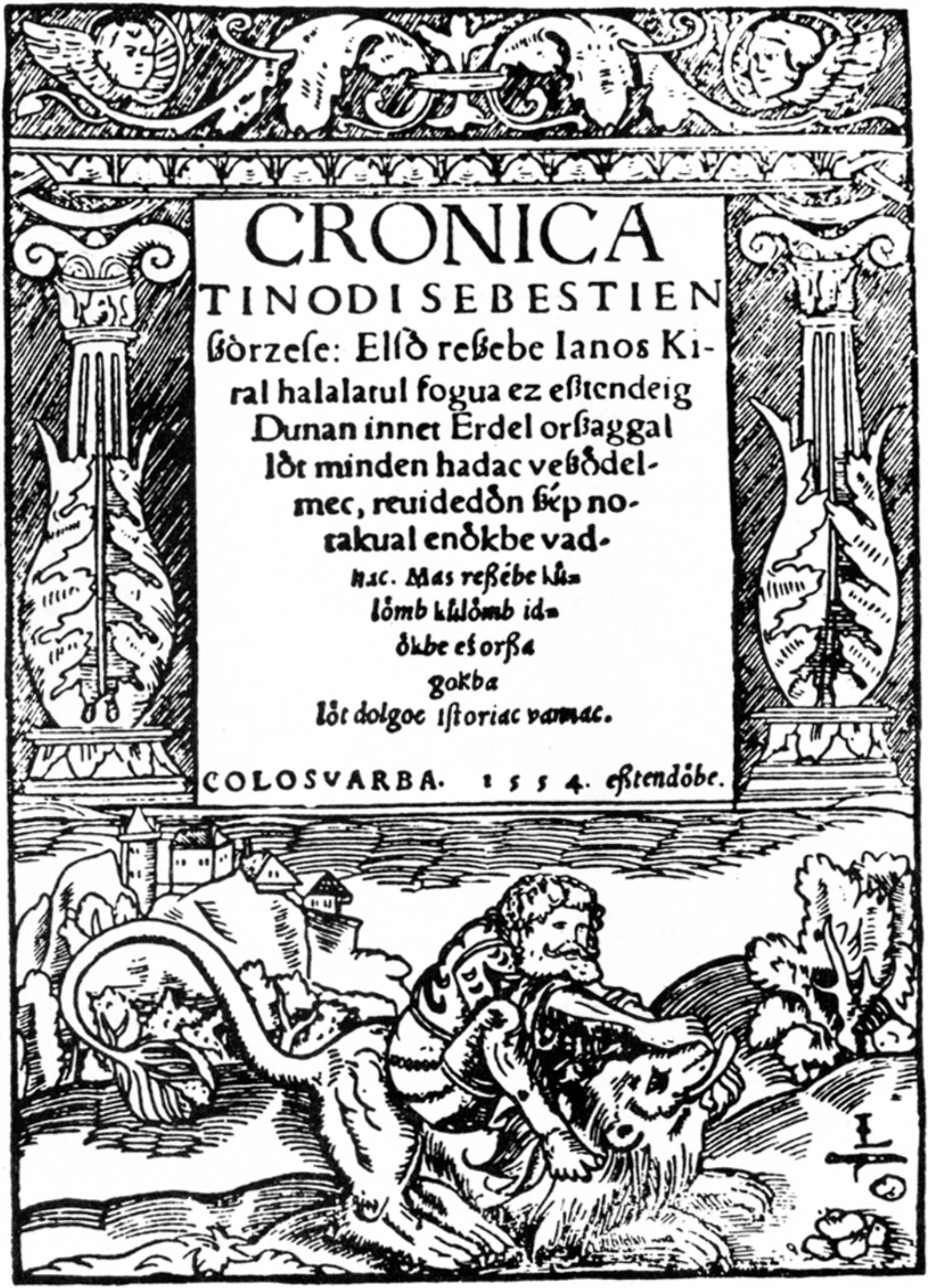
CRONICA
TINODI SEBESTIEN
ſòrzeſe: Elſò reſſebe Ianos Ki-
ral halalatul fogua ez eſtendeig
Dunan innet Erdel orſſaggal
lòt minden hadac veſſòdel-
mec, reuidedòn ſép no-
takual enòkbe vad-
nac. Mas reſſébe kù-
lömb kùlömb id-
òkbe eſ orſſa
gokba
lòt dolgoc iſtoriac vannac.
COLOSVARBA. 1554. eſtendòbe.

obr. č. 56 Kaštieľ Brunsvickovcov v Dolnej Krupej

obr. č. 57 Titulný list sláčikového kvarteta f-mol, op. 95, ktorý L. van Beethoven venoval M. Zmeškalovi

Eilftes

QUARTETT

für

zzwey Violinen, Bratsche und Violoncelle

dem Herrn Hofsekretär

Lik: Zmeskall von Domanovetz

gewidmet

von

Ludwig van Beethoven

obr. č. 58 Johann Nepomuk Hummel (1828)

obr. č. 59 Hummelov rodný dom v Bratislave, od r. 1937 Múzeum J. N. Hummela

obr. č. 60 Zoznam členov Cirkevného hudobného spolku z r. 1840 so zápisom mena A. Rubinštejna

Verzeichniss

der Mitglieder

des

PRESSBURGER

Kirchenmusikvereins

bei St. Martin

im Jahre

1840.

Pressburg.

Gedruckt bei Carl Friedrich Wigand.

Diplom-Nr.		Jährlicher Beitrag fl.	kr.
1761	Reina Johann, Opernsänger; a.		
814	Reinhardt J. K., Doctor der Medicin; u.	2	24
1808	Reisbach Johann Alexander, Buchhändler; u.	2	24
80	Reiszler Matthäus, Magister der Chirurgie; u.	2	24
1713	Rentmeister Franz, B. h.; u.	2	24
1687	Resse Joseph v.; u.	2	24
1580	Rettinger Joseph, k. k. Beamter in Wien; E.		
29	Révay Gräfin Wally, Stiftsdame; u. *	6	—
1387	Richter Anton, Regenschori zu Raab; E.		
811	Richter Joseph, Wund- und Geburtsarzt und Magister der Zahnheilkunde; u.	2	24
498	Richter Samuel v., Stadtvormund h.; u.	2	24
1723	Rosty Albert v.; E.		
929	Rosznyáky Joseph, gräfl. Eszterházy'scher Buchhalter; u.	2	24
607	Römer Amalie, geb. Prochaszka; u.	2	24
411	Römer Carl, B. h.; u.	2	24
1662	Romer Florian, O. S. B. Professor der Physik; u.	2	24
1799	Rubinstein Anton, Tonkünstler; E.		
1759	Ruggero Laura Opernsängerin; a.		
1670	Rumpelmayer Alois, B. h.; u.	2	24
1738	Rumpelmayer Helene, geb. Bliemel; u.	2	24
586	Rumpelmayer Josephine, geb. Wiczenberger; u.	2	24
1044	Salamon Franciska; E.		
1801	Sassi Eugenio; a.		
846	Schäzler Carl, Landes- und Wechselgerichts-Advocat; a.		
387	Schaiba Ignatz Adolf, Buch- und Kunsthändler h.; u.	2	24
208	Schali Susanna; a. *		
170	Schariczer Eleonore, geb. v. Majerfy; u. *	2	24
144	Scherz v. Vaszója Carl, Administrator der städt. Lazarethkirche; u. a. *	4	—
8	Scherz v. Vaszója Philipp, G. T. B., M. d. ä. R. und E. d. Oed. M. V.; u. *	12	—
1096	Scherz v. Vaszója Rudolf, k. k. Oberlieutenant, G. T. B.; u.	2	24
658	Scheuermann Wilhelm; u.	2	24
171	Schiffer Franz sen., M. d. ä. R.; u. *	2	24
1735	Schiffer Franz jun., B. h.; u.	2	24
186	Schiller Franz v. sen.; u. *	2	24
1052	Schiller Franz v. jun.; a.		
193	Schilling Gustav, grossherzogl. Rath, Doctor, Professor und permanenter Secretär des deutschen National-Vereins für Musik und ihre Wissenschaft in Stuttgart; E.		
1048	Schindler Apollonia v.; u.	2	24
1047	Schindler Carl Ritter v., Thesaurariatsrath und Salinen-Director; u.	2	24
1526	Schlachta Marie; a.		

obr. č. 61 Bíňa-Apáti, kamenný fragment s palmetami, 2. polovica 11. storočia

obr. č. 62 Diakovce, kláštorný kostol Panny Márie, vysvätený 1228

obr. č. 63 Križovany nad Dudváhom, rotunda, začiatok 13. storočia

obr. č. 64 Čierny Brod - Hegy, kostol Panny Márie, začiatok 13. storočia

obr. č. 65 Bíňa, kostol kláštora premoštrátov, začiatok 13. storočia

obr. č. 66 Kostoľany pod Tribečom, kostol sv. Juraja, 11. storočie

obr. č. 67 Dražovce, kostol sv. Michala, 11. storočie

obr. č. 68 Skalica, rotunda sv. Juraja, 11.- 12. storočie

obr. č. 69 Dechtice, kostol Všetkých svätých, kristologický cyklus, po polovici 13. storočia

obr. č. 70 Bratislava, kostol františkánov, Pieta, po roku 1400

obr. č. 71 Levoča, kostol minoritov, začiatok 14. storočia

obr. č. 72 Čečejovce, výmaľba presbytéria, 1. polovica 14. storočia

obr. č. 73 Spišská Kapitula, prepoštský chrám sv. Martina, 13. storočie

obr. č. 74 Kraskovo, Ladislavovská legenda, 2. polovica 14. storočia

obr. č. 75 Bratislava, kostol sv. Martina, 15. storočie

obr. č. 76 Bratislava, prejazd radnice, 2. polovica 14. storočia

obr. č. 77 Hronský Beňadik, západný portál kostola, koniec 14. storočia

obr. č. 78 Kremnica, hradný kostol sv. Kataríny, klenba lode, okolo roku 1400

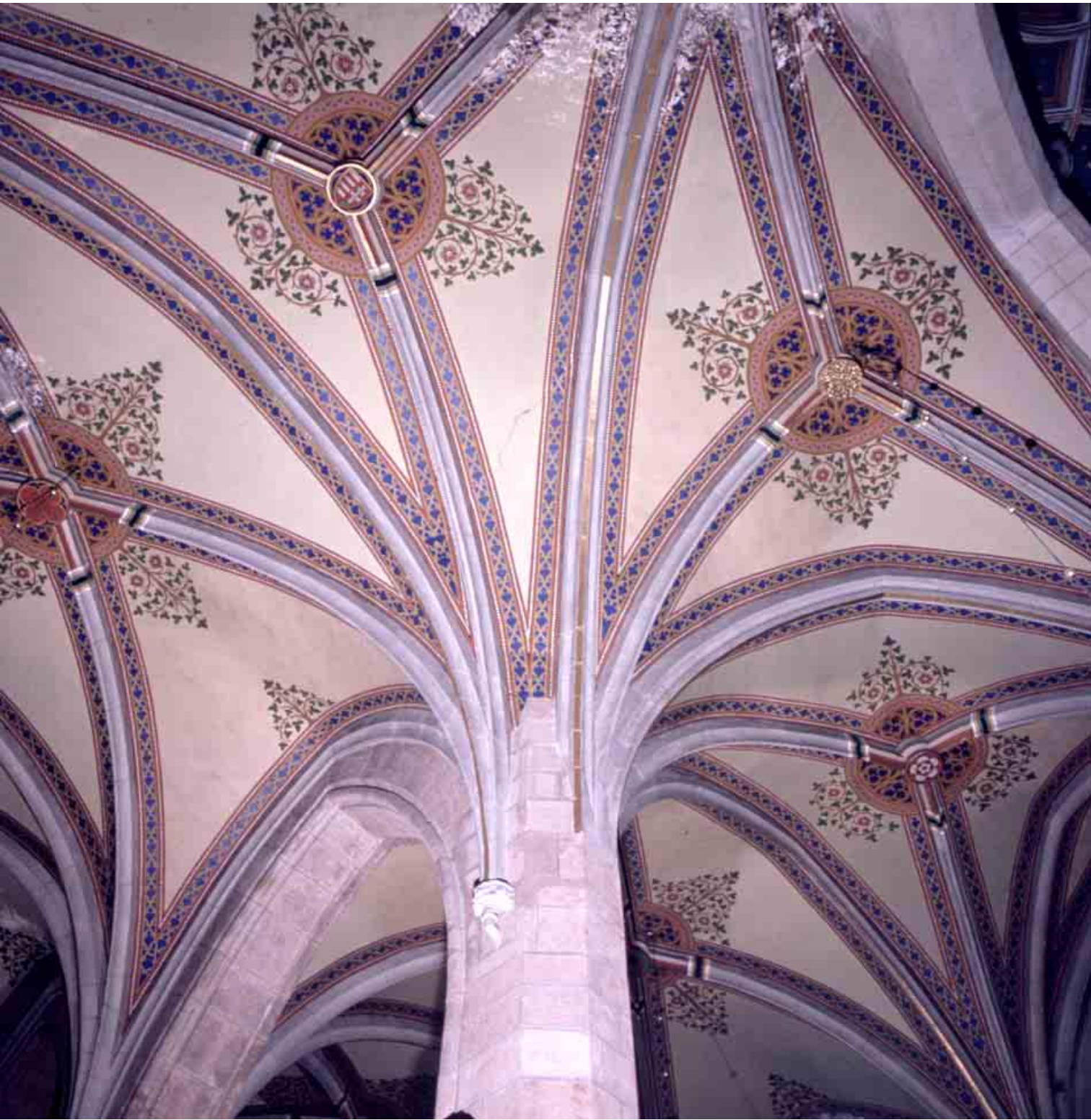

obr. č. 79 Košice, kostol sv. Alžbety, 15. storočie

obr. č. 80 Košice, kostol františkánov, torzo západného portálu, 1. štvrtina 15. storočia

obr. č. 81 Bratislava, Žigmundova brána, 2. štvrtina 15. storočia

obr. č. 82 Špisský Štvrtok, kaplnka Zápoľskovcov, okolo roku 1473

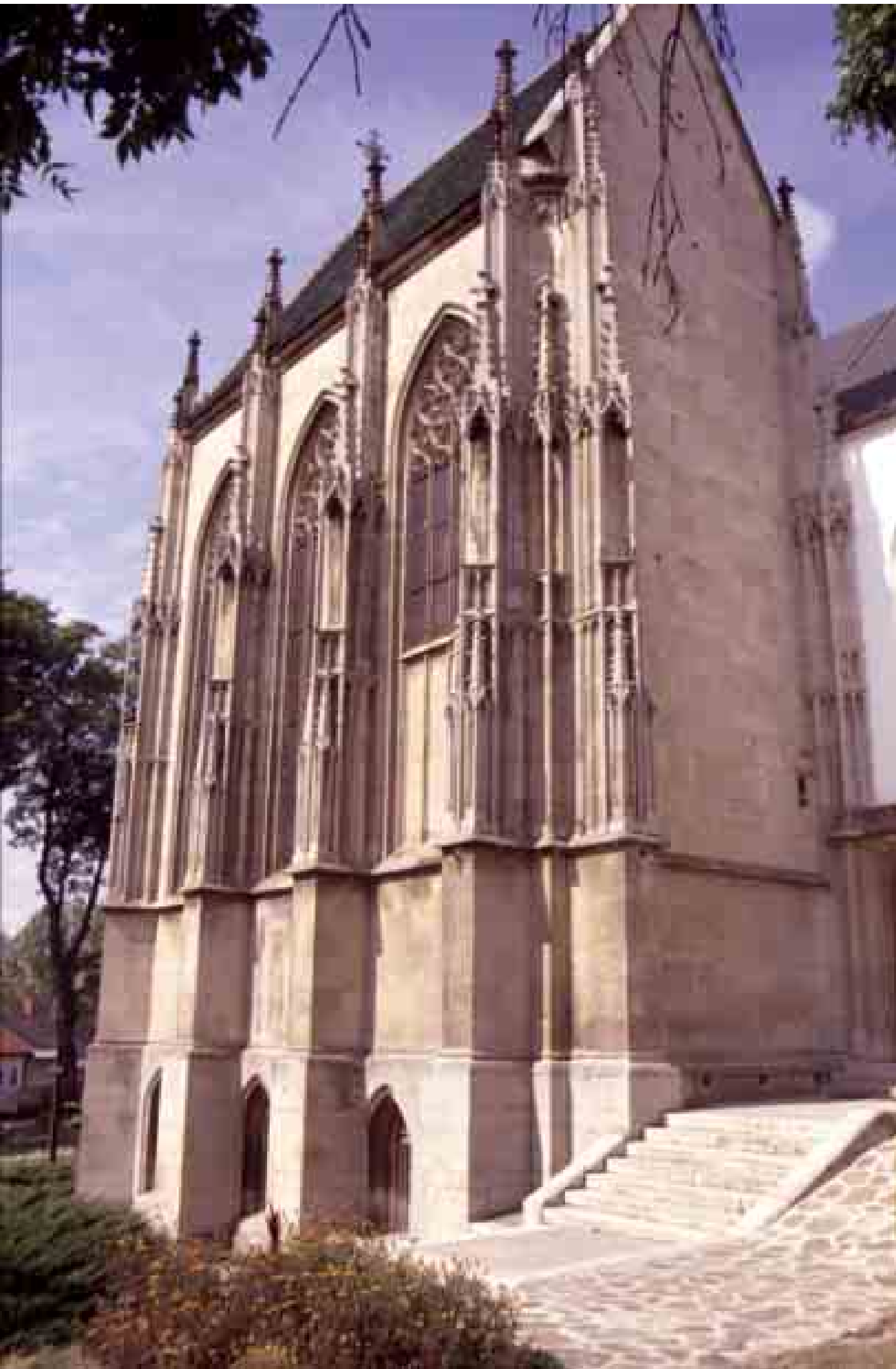

obr. č. 83 Levoča, presbytérium farského kostola s hlavným oltárom Majstra Pavla, 1507-1518

obr. č. 84 Navštívenie, pôvodne Banská Štiavnica, dnes MNG Budapešť, Majster MS, 1506

obr. č. 85 Prešov, farský kostol sv. Mikuláša, Majster Ján z Prešova, 1502-1515

obr. č. 86 Bardejov, radnica, majstri Alexander, Alexius a Ján z Prešova, 1506 – 1509

obr. č. 87 Levoča, portál v dome č. 40 na námestí Majstra Pavla, 1530

obr. č. 88 Banská Štiavnica, Starý zámok, prestavba pôvodného kostola na pevnosť, 1546 – 1578

obr. č. 89 Betlanovce, kaštieľ rodiny Feigelovcov, 1564 – 1568

obr. č. 90 Kežmarok, zvonica pri farskom kostole s atikou a sgrafitovou výzdobou, 1586 – 1591

obr. č. 91 Prešov, dom č. 86 na námestí Slovenskej republiky rád s atikou a sgrafitovou výzdobou, koniec 16. storočia

obr. č. 92 Levoča, dom č. 44 na námestí Majstra Pavla s maľovanou výzdobou, okolo polovice 16. storočia

obr. č. 93 Bratislava, fontána so sochou Maximiliána II. pred radnicou na Hlavnom námestí, 1572

obr. č. 94 Epitaf Petronely Zmeškalovej vo farskom kostole v Brezovici, banskobystrický maliar Jakub Khien, 1600

obr. č. 95 Epitaf Juraja Thurza v kaplnke Oravského hradu, neznámy juhonemecký sochár, po r. 1616

obr. č. 96 Trnava, priečelie Univerzitného kostola

obr. č. 97 Interiér Univerzitného kostola sv. Jána Almužníka v Trnave

obr. č. 98 Kežmarok, drevený atrikulárny evanjelický kostol (1713-1717)

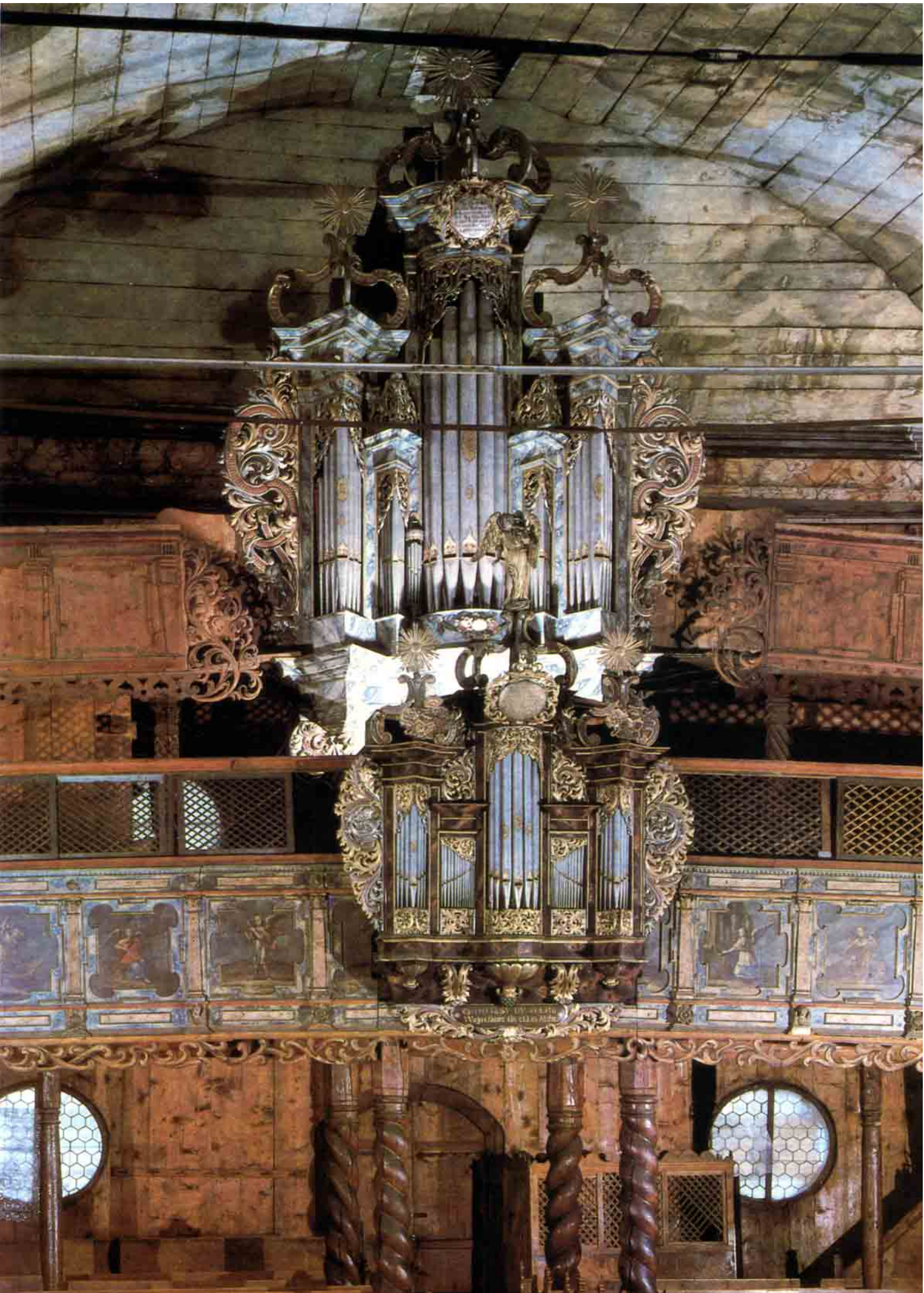

obr. č. 99 Plán opevnenia Leopoldova (1665-1669)

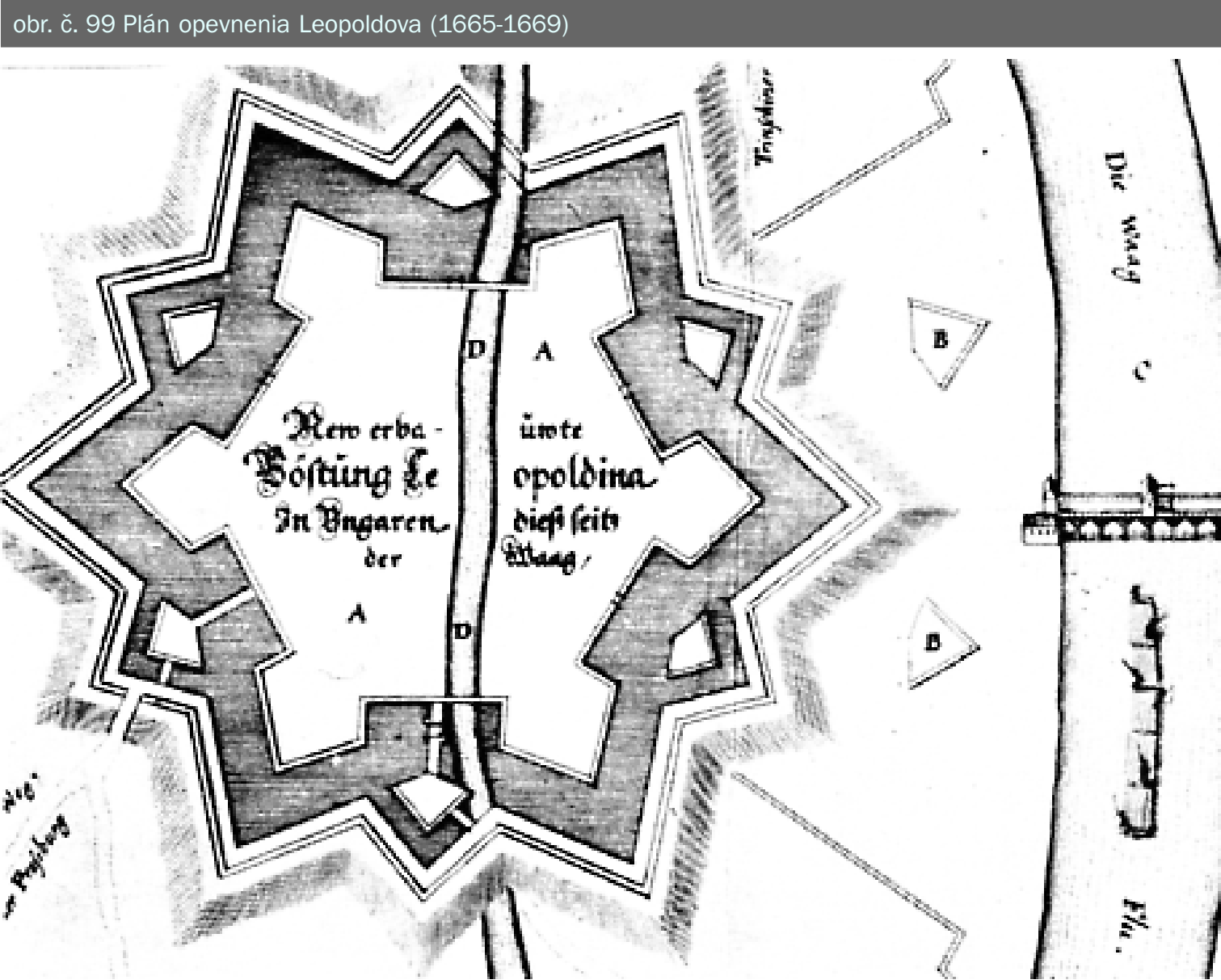

obr. č. 100 Morový stĺp v Kremnici

obr. č. 101 Kostol paulínov v Šaštíne, interiér

obr. č. 102 Kostol paulínov v Šaštíne, priečelie

obr. č. 103 Veľký Biel, kaštieľ (1722-1725)

obr. č. 104 Zámok Smolenice

obr. č. 105 Grasalkovichov palác (1760-1765)

obr. č. 106 Priečelie Esterházyho paláca na Panskej ulici v Bratislave (spred r. 1743)

obr. č. 107 Bratislava, Primaciálny palác (1778-1781)

obr. č. 108 Hrad Orava

obr. č. 109 Epitaf M. Haina, Levoča (po r. 1659)

obr. č. 110 Oltár snímania z kríža, autor J. Perneger, katedrála v Nitre (1662)

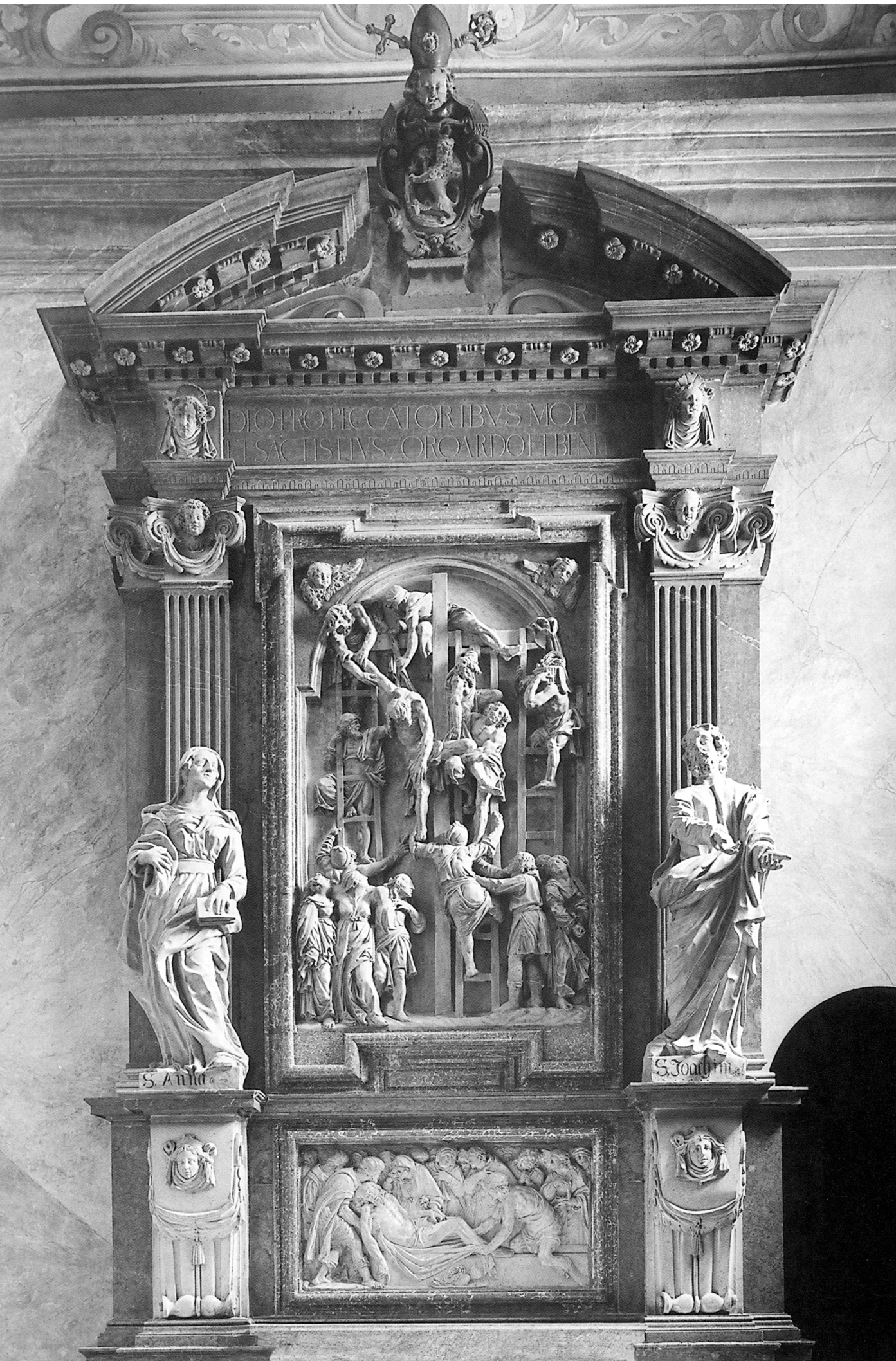

obr. č. 111 Sala terena v Červenom Kameni, autor C. Tenkala (1655)

obr. č. 112 J. Kupecký: Autoportrét (okolo r. 1600)

obr. č. 113 J. R. Donner, I. Esterházy – interiér kaplnky sv. Jána Almužníka v bratislavskom Dóme sv. Martina

obr. č. 114 Jasov, fresky v kostole premonštrátov, autor J. L. Kracker (1765)

obr. č. 115 Interiér kaplnky v Trenčianskych Bohuslaviciach, autor F. A. Maulbertsch (1759-1763)

obr. č. 116 Trojičný stĺp v Banskej Štiavnici z r . 1764

obr. č. 117 F. X. Messerschmidt: *Zívajúci*

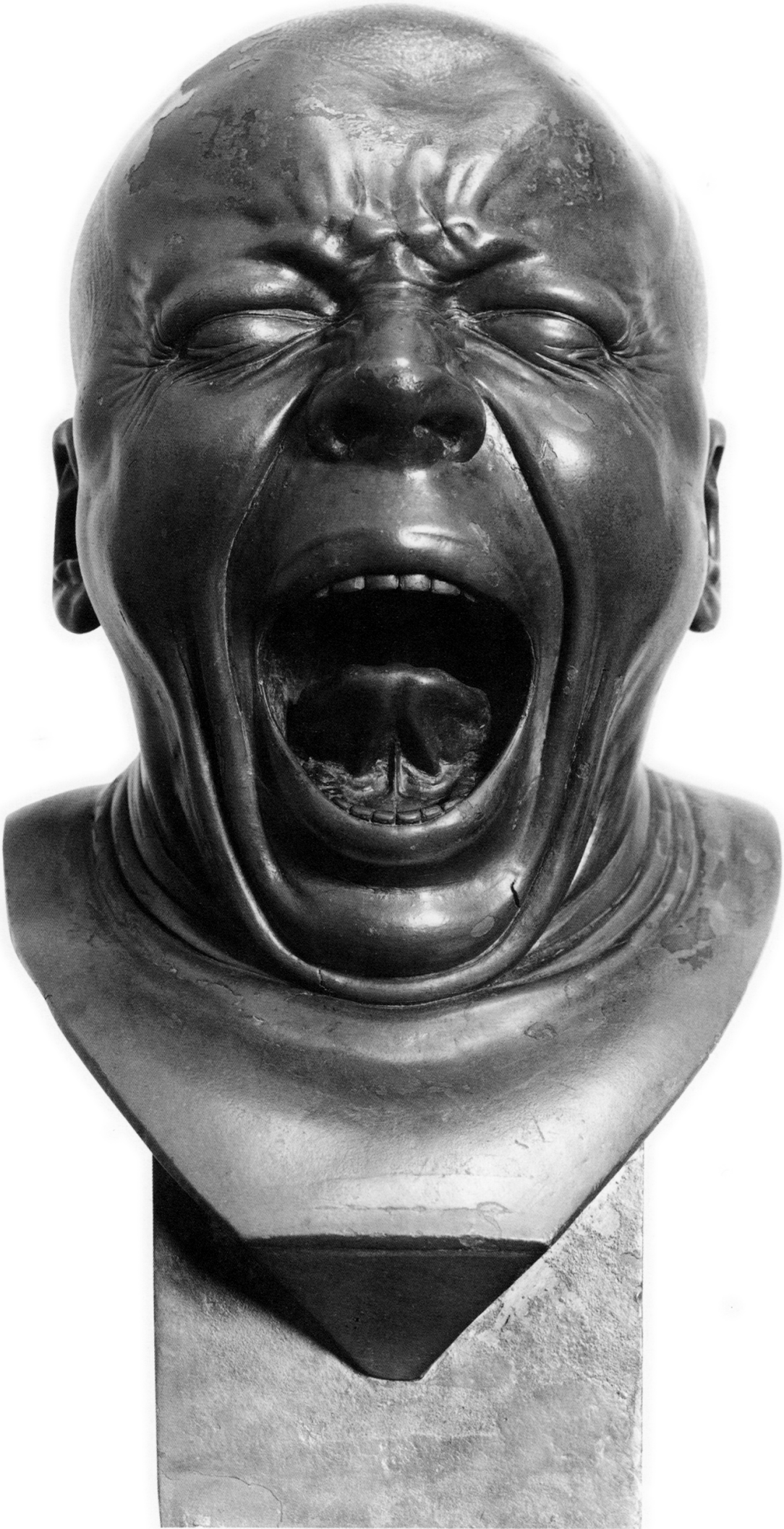

obr. č. 118 Priečelie Forgáčovského paláca v Košiciach (okolo r. 1820)

obr. č. 119 Topoľčianky, kaštieľ

obr. č. 120 Dolná Krupá, kaštieľ

obr. č. 121 Banská Bystrica, evanjelický kostol

obr. č. 123 Kaplnka svätej Hildegardy v Sliači (1823)

obr. č. 124 Rusovce, kaštieľ

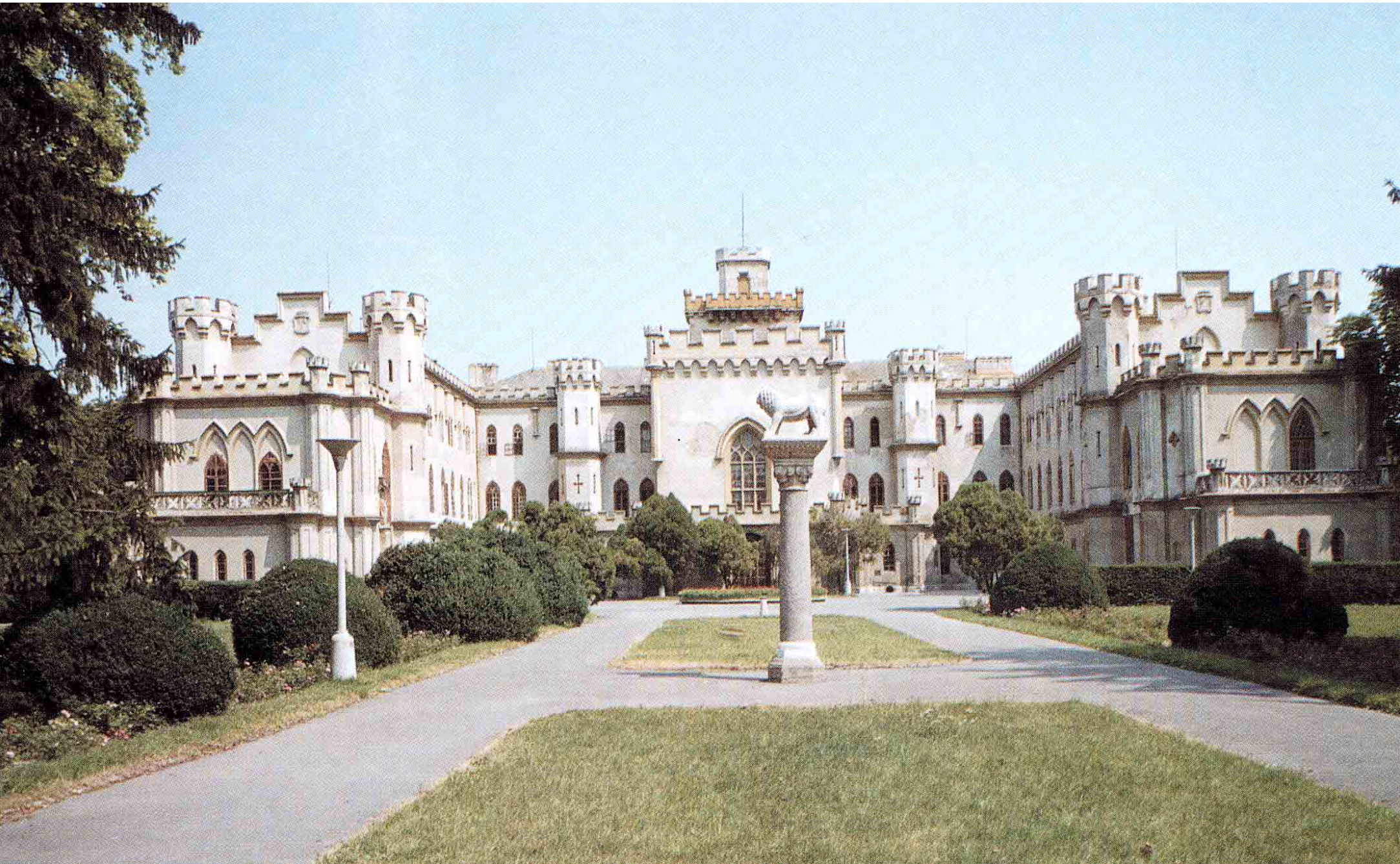

obr. č. 125 Veľké Uherce, kaštieľ

obr. č. 126 Lučenec, kalvínsky kostol (1853)

obr. č. 127 Starý Smokovec, Kostol Panny Márie (1880)

obr. č. 128 Bratislava, Blumentálsky kostol (1885)

obr. č. 129 Neogotický dom na Hlavnej ulici č. 46 v Košiciach (1849)

obr. č. 131 Komárno, budova radnice (1874-1875)

obr. č. 132 Martin, Národný dom

obr. č. 122 Evanjelický kostol v Levoči (1823-1837)

obr. č. 133 Košice, právnická akadémia

obr. č. 134 Budova Slovenského národného divadla v Bratislave (1880)

obr. č. 135 Budova pôvodnej mestskej sporiteľne v Bratislave (1931)

obr. č. 136 Budova divadla v Košiciach (1898)

obr. č. 137 Rimavská Sobota, župný dom (1900)

obr. č. 138 Synagóga v Malackách (po r. 1880)

obr. č. 139 Brezová pod Bradlom, mohyla generála M. R. Štefánika, autor D. Jurkovič (1919-1928)

obr. č. 140 Múzeum Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici (1965)

obr. č. 141 Peter Michl Bohúň: Ján Francisci ako dobrovoľník (okolo 1850, olej)

obr. č. 142 Vojtech Angyal: Dvor v Kremnici (po r. 1890, olej)

obr. č. 143 Martin Benka: Na liptovských holiach (1932, olej)

obr. č. 144 Miloš Alexander Bazovský: Malatiná (1949, olej)

obr. č. 145 Ľudovít Fulla: Zuzana a starci (1960, olej)

obr. č. 130 Polyfunkčná stavba dôstojníckeho klubu v Komárne (1858-1863)

obr. č. 146 Peter Matejka: Žena na balkóne (1944, olej)

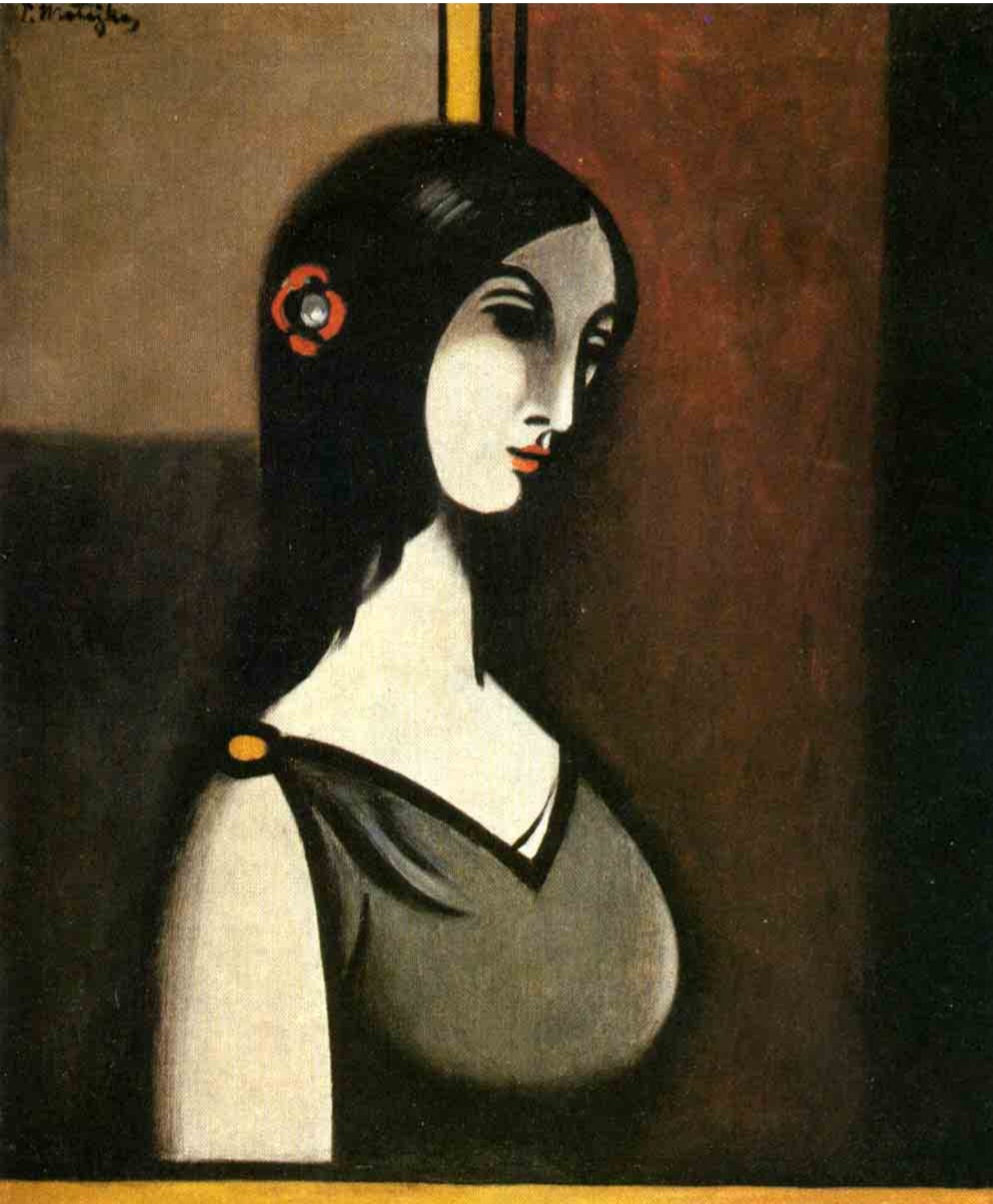

obr. č. 147 Michal Jakabčic: Pozdrav (1985, olej)

obr. č. 148 Alojz Klimo: Križovatka (1986, tempera)

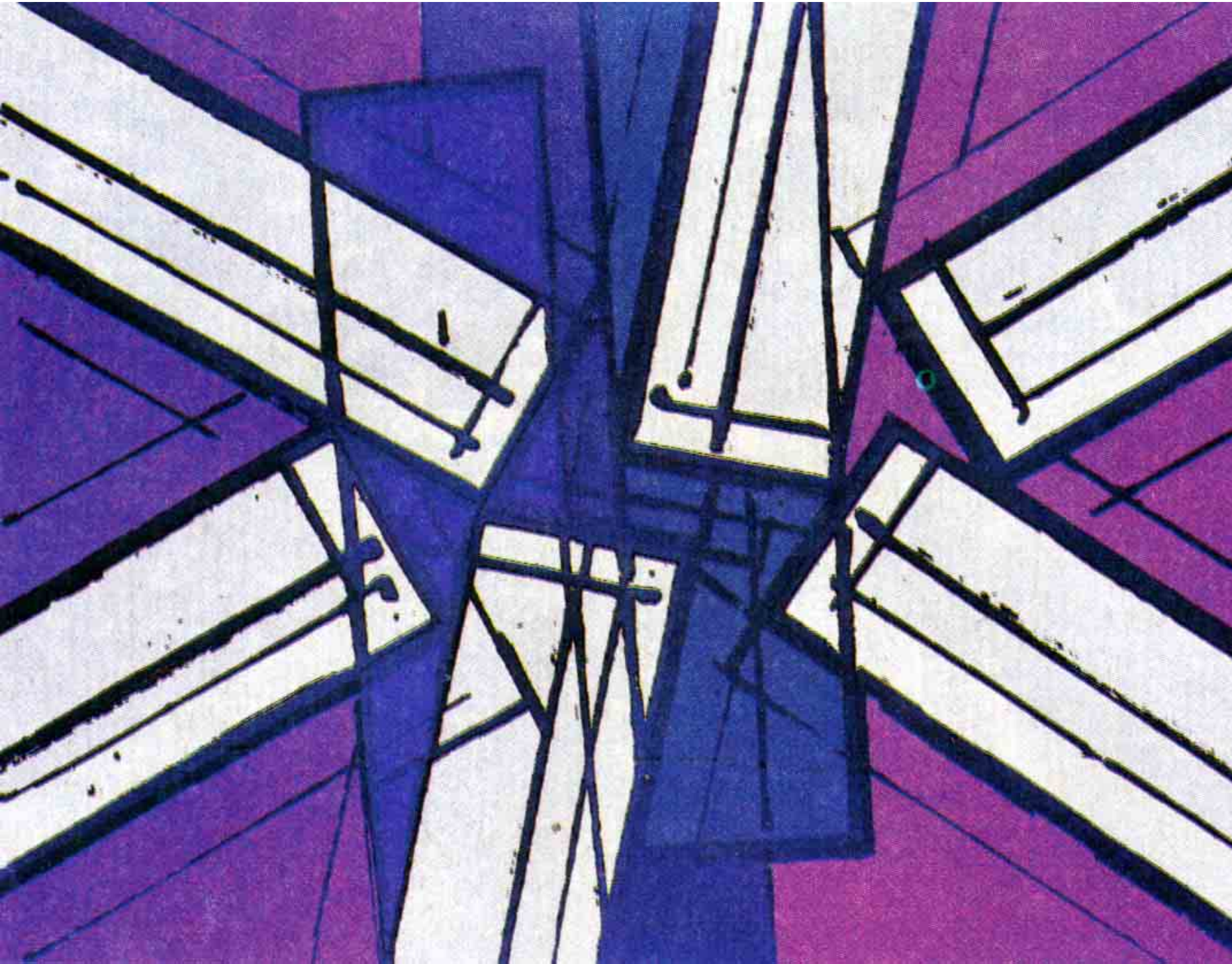

obr. č. 149 Rudolf Fila: Žertva (1969, olej)

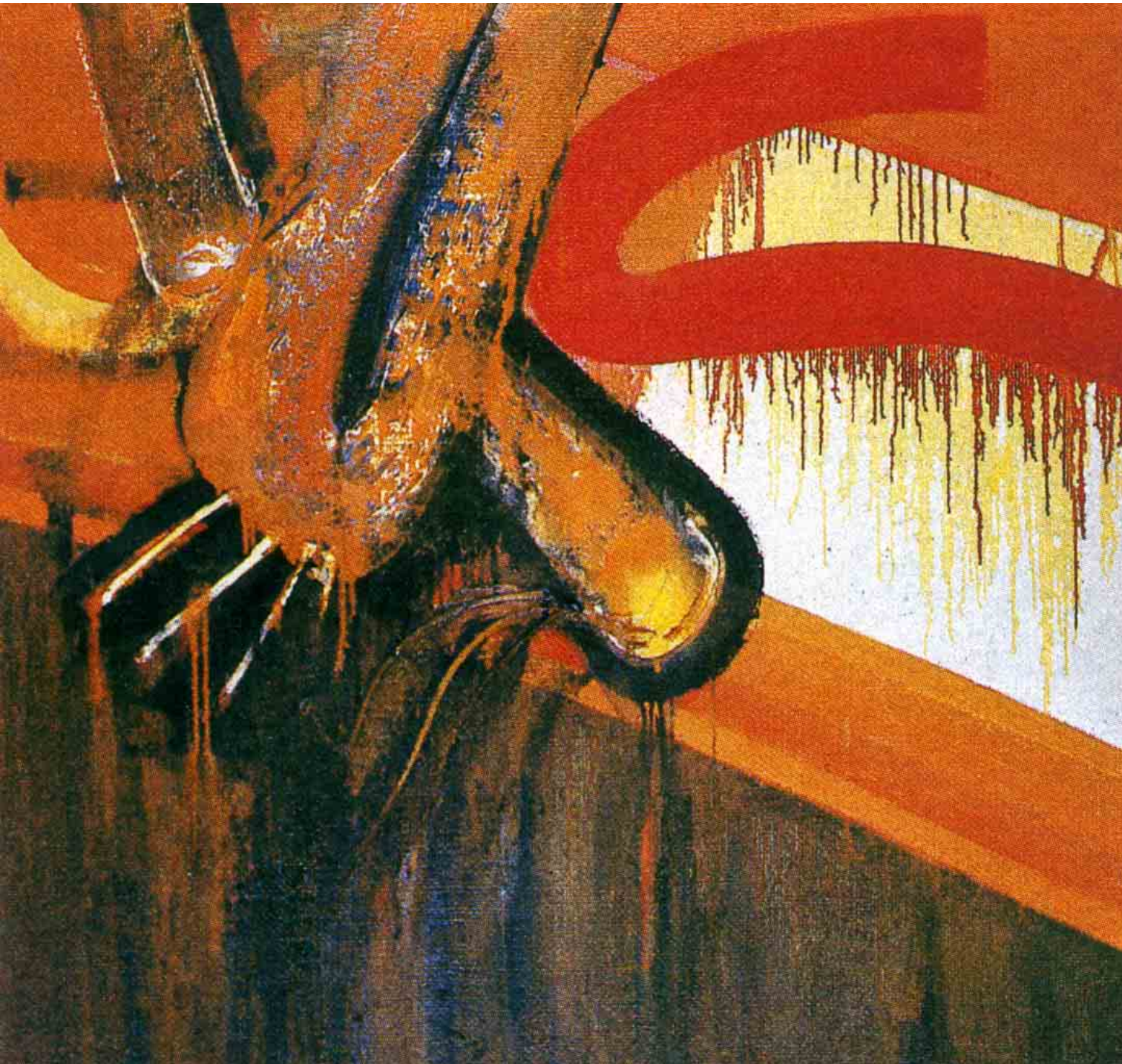

obr. č. 150 Ladislav Berger: Strašiak zo sídliska (1987, olej)

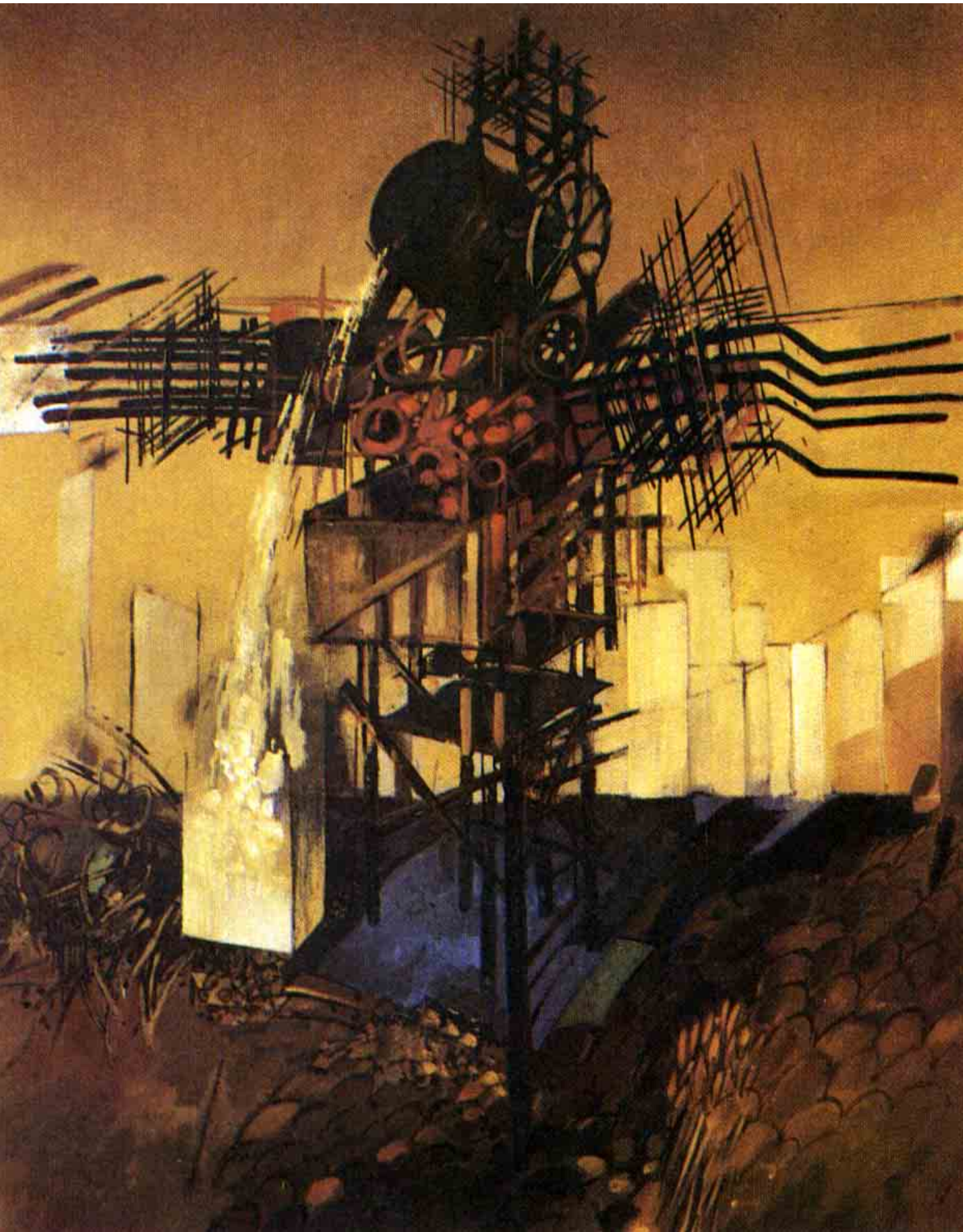

obr. č. 151 Vladimír Kompánek: V červenom kruhu (1976, olej)

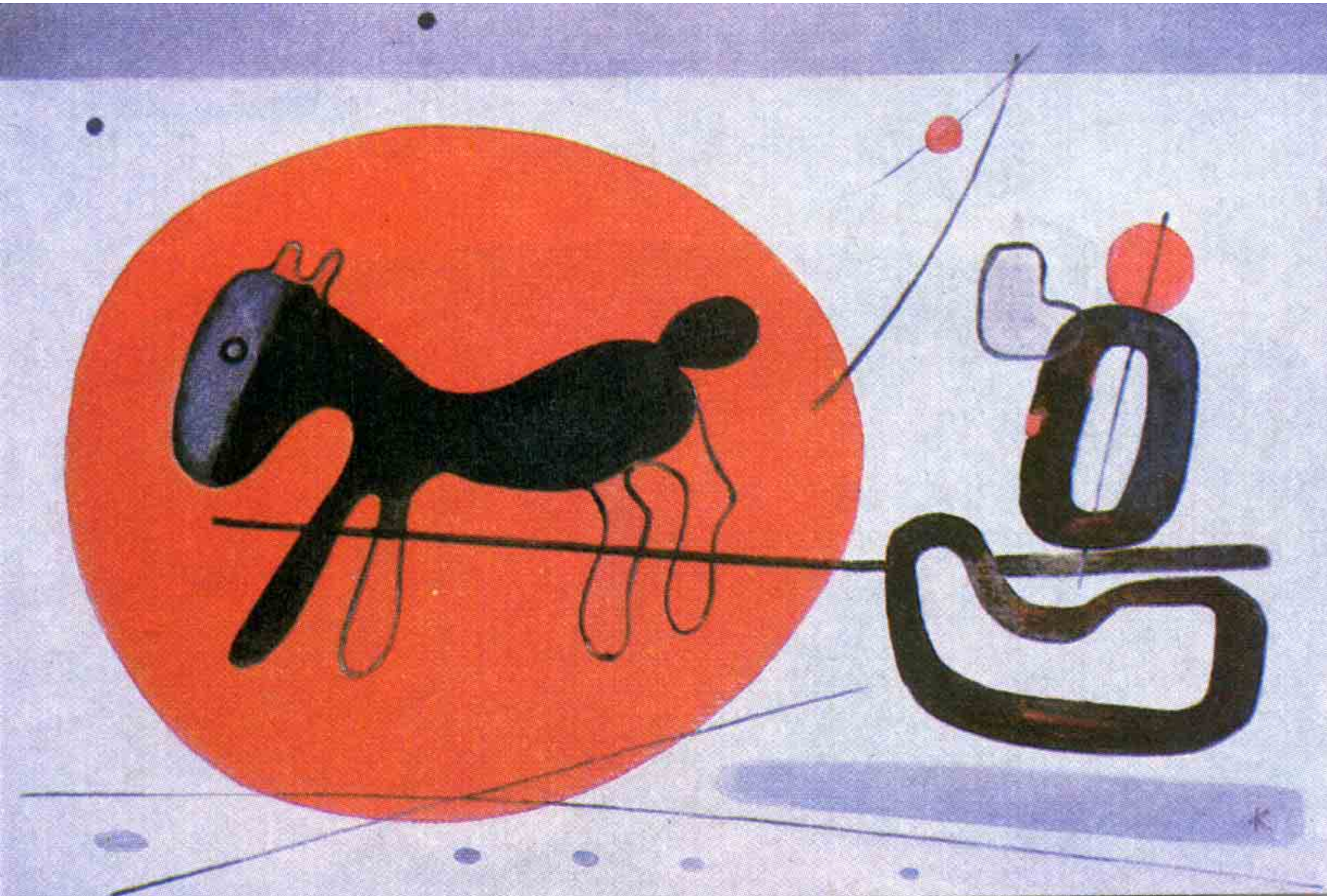

obr. č. 152 Vincent Hložník: Obraz (1968, olej)

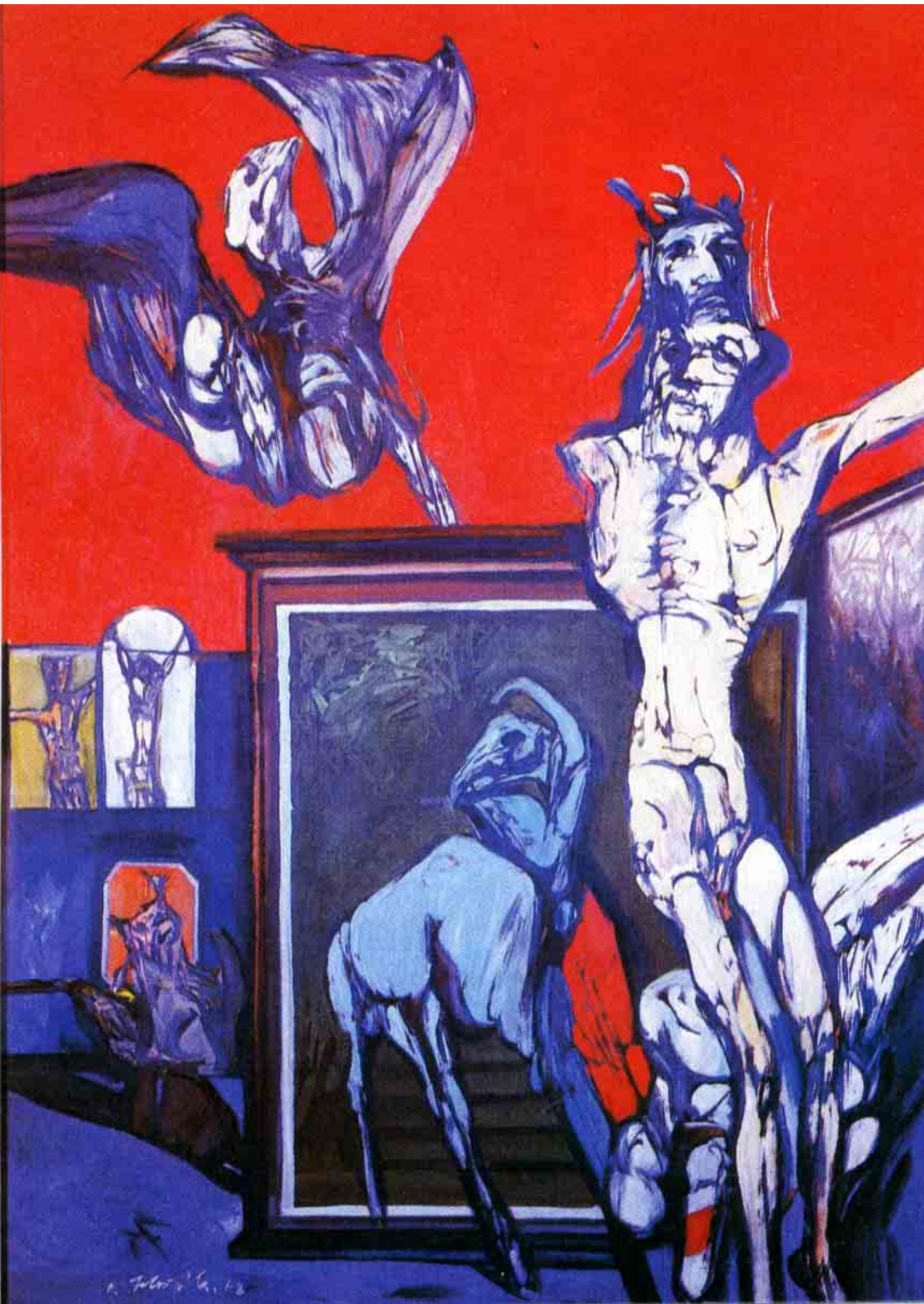

obr. č. 153 Andrej Barčík: Monument v krajine (1985, kombinovaná technika)

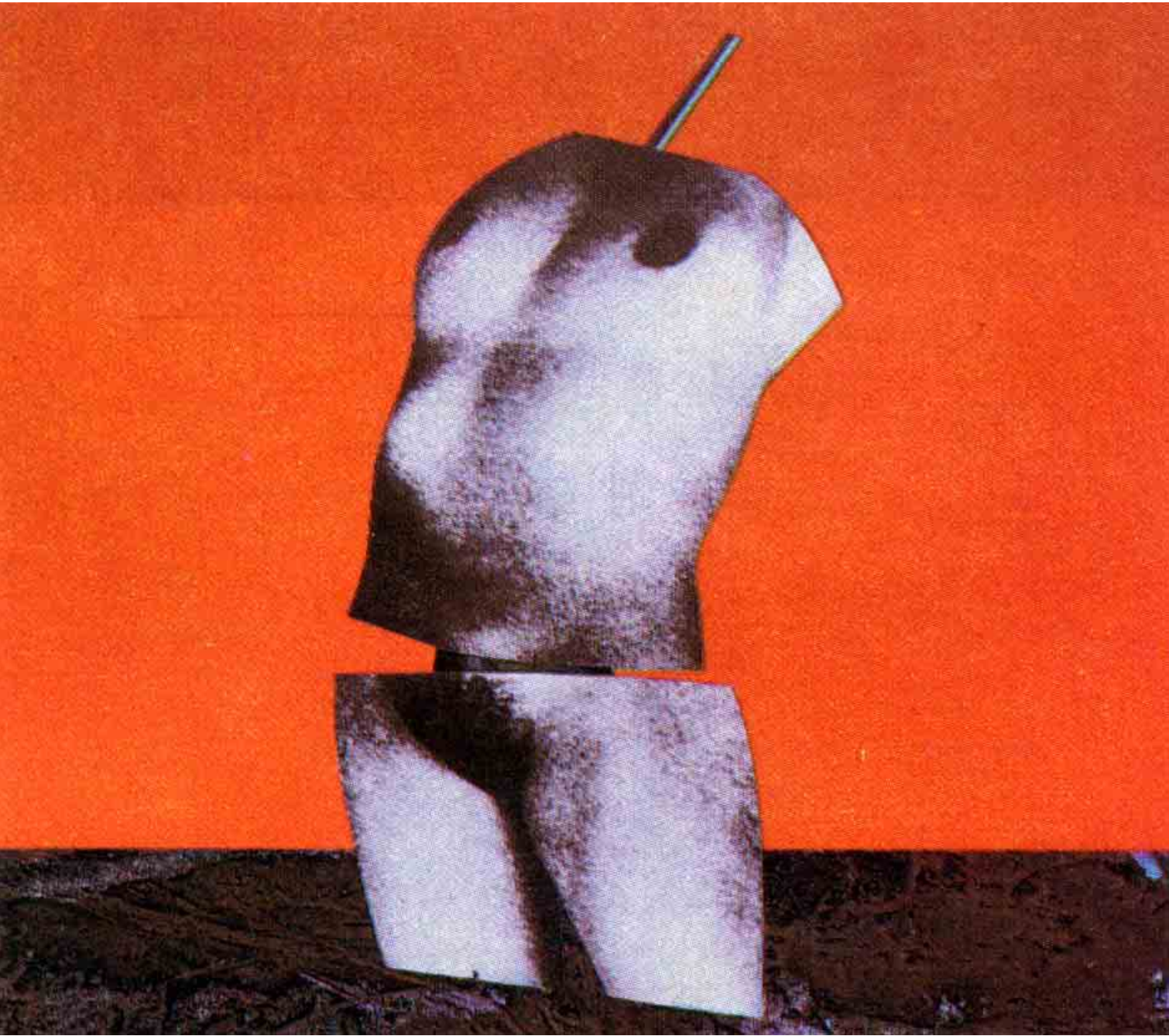

obr. č. 154 Albín Brunovský: Záhradníčka (1973, kombinovaná technika)

obr. č. 155 Ladislav Medňanský: Vinica (1910, olej)

Zwo Warhafftige Newezeitung / Die Erste von Nouigrat vnd Ofen / aussm Lande zu Vngern / vom glückseligen Sieg vnd Triumph der Christen / wider den Türcken / Wie sie derselbigen viel erschlagen / vnd in die 800. Dörffer vnd Flecken eingenommen.

Im Thon:

Wie man den Lindeschmid singet.

Die andere / aus Constantinopel / Wie man grosse Wunder am Himmel gesehen hat / darob der Türckische Keyser vnd sein Volck sehr erschrocken. Geschehen vom 18. Januarij biß auff den ersten Februarij.

Im Thon:

Kompt her zu mir spricht Gottes Sohn.

Erstlich gedruckt zu Preßburg / bey Johan Walo / Anno 94.

obr. č. 157 *Mercurius Veridicus ex Hungaria* z r. 1705

MERCURIUS VERIDICUS
ex Hungaria Anno 1708.
VJVARINI, 6. Mensis Augusti.

INexpectatus advenit nuncius, ex Castris ad Trinchin positis, tantò tristior, quantò Majores benè instructæ Armadæ progressus fere indubios, tota sibi appromittebat Hungaria. Postquam enim tripartito Exercitu, & quidem tam in Transylvania sub Commando Dñi. Generalis Marschalli Baronis Alexandri Károlyi, quàm & oras Trans Danubianas, sub directione Comitis Antonij Esterházy Partium earundem supremi Generalis rebus bene dispositis Serenissimus Transylvaniæ Princeps, ac Regni Confœderati Hungariæ Dux FRANCISCUS RAKOCY, (Tit.) ac adjuncto sibi Excellentissimi Domini Supremi Generalis Comitis NICOLAI BERCSENYJ Militiæ corpore, ad reoccupanda Fortitia, & præsertim superanda valla Hostilia, ad Oppidum Ujhely erecta. Structo super Fluvium vagum Ponte, Castra movisset, quamvis triduo post Arce Csejte per Insultum in deditionem recepta, Commendanteq; loci cum triginta viris, in Captivitatem ductis, omnem Conatum, & dispositiones ad invadenda prædicta Fossata Ujhelyensia præordinâsset; nihilomiùs penitiùs considerando, utiliorem fore obsidendi Majoris Fortality Trinchin expugnationem, facilèq; per hoc consequentem aliorum deditionem, mutato Consilio, ad obsidionem hanc omnimodè urgendam, animum, viresq; convertit, ac siccine reductis Castris, diè secunda Currentis Mensis ad Latera montium, memorato Fortalitio propè imminentium Castra locavit, cum ecce! hostis intentionum harum præscius, magnò, & properò itinere relictis ad Ujhely quibusvis impedimentis, ex Moravia inexpectatus accurrit, ac summa in Aurora excubias adoritur: Itaq; famâ adventus Hostilis tota Castra pervagante, vix spacium horæ labitur dum integer Exercitus Hostilis, ad juga Collium è diametro effunditur, ac Structa, in ordinatas lineas acie, Prælia sine mora, ineundi indicia præbet, data interea tanti temporis mora, ut & Princeps cum cæteris Ducibus, Legiones educere, ac ad loca pro ratione motûs, & ordinationis Hostilium necessaria collocare, aliosq; defectus prævisos supplere properante, ac subitaneò labore potuerit; cum verò Hostis sufficientiam contrarii apparatus contemplatur amfractusque

Vallium

NOVA POSONIENSIA.

ANNO CHRISTI MDCC XXI.

DIE XXX. JULI.

Parisiis, *a. d. 7. Iulii.* *Iolino* Doctori atque Syndico Sorbonnensi libellus obsiguatus, a. d. 30. Iunii, ex Regis mandato missus est, in quo ei iniungebatur, vt officio suo statim se abdicaret, nec ad conuentus, qui primo cuiusque mensis die instituti solent, in posterum veniret. Cumque die sequenti centum & sexaginta Doctores conuenissent allata & eis sunt a rege mandata, vt *Romingyum*, *Decani Facultatis* consanguineum, muneri illi præficerent: id quod & factum deinde est frustra contradicentibus centum & octo Doctoribus. Cum autem *Romingyus* iste perorare cœpisset, fuit non nemo, qui voce clara exclamaret, quis hic, *inquiens*, verba facit? cui Romingyus, quem Rex iussit, respondit. *Alia*, *a. d. eundem Iulii.* Hesterna die Rex noster *Christianissimus*, sexaginta nouos Equites ordinis *S. Ludovici* creauit. Legatum turcicum exeunte mense Augusto hinc discessurum, Constantinopolinque rediturum aiunt.

Londini, *a. d. 4. Iulii.* Proxime præterita saturni die, in *Curia inferiori* de libello, a Rege pridie eius diei misso fuit deliberatum, vtrum videlicet pecunia, quam ex pacto Suecis numerare se debere significauit, promitti possit ac debeat. Hic cum nobilissimus *Valpole*, Regem nihil dubitare dixisset, fore, vt petitis suis curiæ Proceres tanto adsurgant libentius, quanto clarius ac luculentius id futurum esset tum in Rempublicam, tum in religionem ipsam ardoris amorisque documentum; fuerunt e contra, qui cum

Schip-

Preßburger Zeitung,

Erstes Stück.

Sonnabend, den 14. Julii 1764.

Madrid, den 12ten Junii.

Seit einiger Zeit ist der Ab- und Zulauf der Courriers zwischen unserm, und dem Hofe zu Versailles sehr stark, und ihre Depechen ziehen öftere und lange Berathschlagungen nach sich. Die Ursachen, die dazu Gelegenheit geben, lassen sich noch nicht errathen, dennoch glaubt man, daß das genaue Einverständniß welches zwischen Portugall, und England herrschet, dazu einige Gelegenheit gebe.

London, den 23. Junii.

Das neulich ausgebreitete Gerüchte, als ob zwischen dem Französischen, und Engländischen Hofe, verschiedene Schwürigkeiten sich hervorthäten, ist ohne allem Grunde. Der Französische Ambassadeur Herr Graf von Guerchy stehet bey unserm Hofe in besonderem Ansehen, und wird zu allen feyerlichen Begebenheiten gezogen. Die in allen Zeitungen gemeldte Abreise dieses Ministers ist auch nicht gegründet, und er wird sich noch einige Zeit hier aufhalten, nach seiner Abreise aber, wird der Oberste Placet die Angelegenheiten seines Hofes besorgen.

Neapel, den 15. Junii.

Nachdem noch in der lezten Woche des May 150000. Tomoli Getreid, sowohl aus Frankreich, als andern Reichen allhier angelanget, so ist nun die Hofnung allgemein, daß endlich die Klagen über den Mangel vollkommen aufhören werden. Hingegen siehet man noch nicht voraus, wie bald die Krankheiten, welche leztgedachtermassen durch die Hungersnoth veranlasset worden, ihr Ende nehmen werden. Dieselbe reisset noch eine Menge Personen dahin, und was das übelste ist, so getrauet sich fast niemand den Kranken beyzuspringen, weil viele derjenigen, welche solches bisher gethan, von denselben selbst angegriffen, und ihr Mitleid und ihren Beystand mit ihrer eigenen Haut bezahlen müssen.

Dem

Felſéges Tsáſzárné és Apoſtoli Király Aſzſzonyunknak
különös engedelmével.

A Magyar Hírmondó,

1 7 8 odik eſztendőbenn,

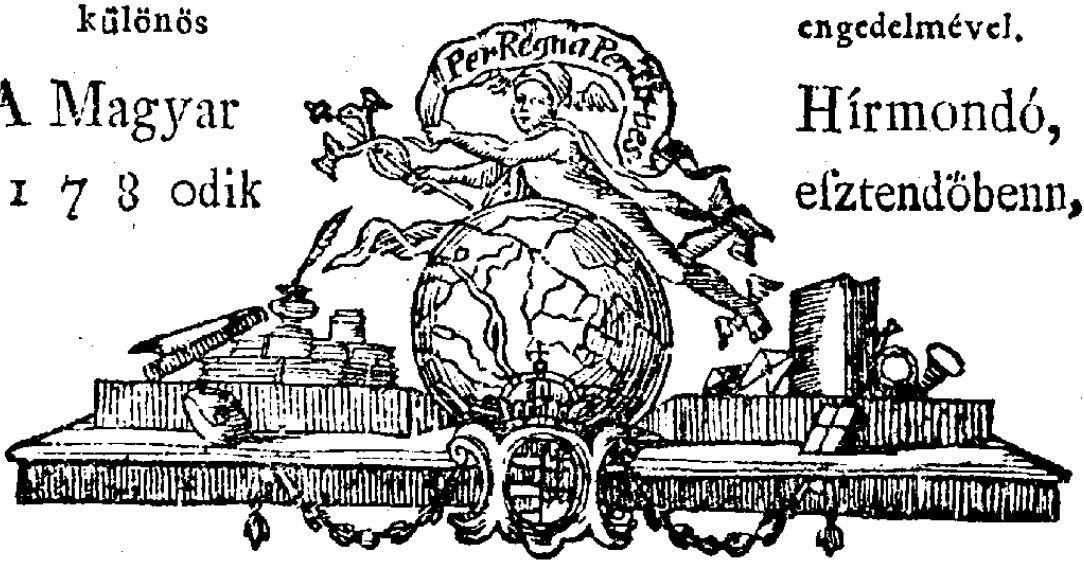

Bóldog Aſzſzony Havának első napjánn,
Szombatonn költ

ELSŐ LEVELE.

Szokáſok a híríróknak, hogy új eſztendőkor holmi köſzöntéſekkel kezdjék-el leveleket. Ezt a ſzokáſt a Magyar hírmondó talám nem fogja mindenkor követni: mivel a felettébb való hálákodáſt nem kedvelli a moſtani világ. — De tſak ugyan moſt leg-előſzör, úgy tetſzik, az illendőſég-is meg-kívánja, hogy érdemlett tiſztelet-tétellel köſzönjön-bé Felſéges, Méltóſágos, Tiſzteletes, Tekéntetes, Nemzetes, Vitéz és Érdemes Jóakaróinál.

Bétsbe emelkedvén, leg-előſzör uralja KIRÁLYJÁT:
Térd s fő hajtva egéſz ſzívvel hálálja kegyelmét;
Mert, ha mi haſznot hajt, tſak néki köſzönheti létét.
Orſzágláſának már húſz eſztendeje kétſzer
Mu'lt: de ezerſzer ezernyi ezer jó-téte te hozzád,
Édes Hazám! ki ne kívánná, hogy még leg-alább-is
Negyvenſzer légyen, míg él, újúlta időnek!
JÓSEFET a' TSÁSZÁRT s hadait hordozza ſzerentſe!
Menj Olaſz orſzágban tova; s tégy idvezletet ott-is:
Áldja Florentza, hazánk máſod rendbéli Reményit!

TRÉ-

obr. č. 161 Prvé periodikum v slovakizovanej češtine *Presspůrské noviny* (1783)

S milostiwým Cýsařsko-Králowským Powolenjm.

Presspůrské Nowiny.

1786.

List dewadesátý pátý

Wydaný w Sobotu dne 2 Prosynce.

Z Cýsařsko-Králowských Kragin.

Z Presspůrka. Potom když Vrozený Pán, Antonjn Galgócy prwnj Wjce-Notárstwj zložil, a zwolené Kommissye wyměráwánj gruntů Předstawencem včiněn gest: Go. Excellencye Pán Jozef Uermenyi Slawne Presspurske Stolice Adminystrátor, ꝛc. ꝛc. Pána Ladislawa Molnára pro zásluhy geho za 9. Roků konaneho druhého Wjce-Notárstwj nynj za prwnjho Wjce-Notárinse vstanowil. Druhe Wjce-Notárstwi, ktere skrz to prázdné včiněno bylo, obdržel Pán Ján Stermenský.

Ze Sstáwnice. Přiklad Snásseliwosti a Nesnásseliwosti spolu. — Na Windssachtě, vlicy k městu

obr. č. 162 Titulný list novín *Týdenník* (vychádzal od r. 1812)

Týdennjk,

aneb Cýsařské králowské Národnj Nowiny.

Roku 1812.

Nro. 4.

Inj polo= ročnj běh.

W Pátek dne 24. Čerwence.

S Neywyššjm Cýsařským králowským dowolenjm.

I. Pamatnj Přjběhowé.

1. Gako gistau nowinu, kterauž sme giž prwé z saukromnýchlistů, ale ne gistě, zwěděli, můžeme nynj, podlé nowin Warssawskych odedne 29ho čerwna, následugjcý psáti:

We wčeregssjm zasednutj (sessyi) sněmu stawů Polskych (kteréž se, y k žádosti cýsaře Napoleona

Tatranka.

Spis pokračugjcý

pro včené, převčené y nevčené.

Djl Prwnj.

Swazek čtwrtý.

Pracý a nákladem

Gikjho Palkowiče,

professora řeči a literatury Slowenske při ewang. Lyceum Presspurském.

W Presspurku, 1837.

Pjsmem Belnayho dědicu.

obr. č. 164 Prvé moderné politické noviny štúrovského obdobia *Slovenskje národňje novini* (vydávané od 1. augusta 1845)

SLOVENSKJE NÁRODŇJE NOVINI.

5. Číslo. **Pjatok d. 15. Klasňa.** **1845.**

Ňeďelnje školi. Viďeli sme v predchádzajúcich článkoch velkú potrebu verejnjeho (publicus, öffentlich) viučuvaňja a viďeli sme ešte velkje ňedostatki z tohoto ohladu v krajiňe našej. Tomuto ňedostatku, ktorí pred pár časmi aj v inších Europejskích krajinách panuvau, a z čjastki ešte aj u visoko vzďelaních západňích národou Europejskích trvá, pomáhali znameňitje na konci pominutjeho stoletja povstalje ústavi, tak rečenje ňeďelnje školi. Námera (der Zweck, scopus) tíchto škuol bola a je všetkím tím ktorí dobroďiňja toho, viučuvaňja školskjeho, v svojom ďetinstve a v mladom svojom veku účastními sa ňestali, alebo ktorí len málo sa v tom veku v školách podučili a v prjebehu času zábudlivosťou aj o to prišli alebo prichádzajú, toto dobroďiňje uďeluvat a ích s prvími v živoťe ňeobchodňe potrebními známostami oboznamuvat. Aj na tích ešte sa viučuvaňje v tíchto ústavoch rozširuje, ktorí zo škuol ňječo viňesli, poučeňje ale v rozličních známostach potrebujú, a na pospol na všetkích tích ktorí sa učit chuť majú. Pripúšťajú sa k ňím i mladší i starší, dobre že aj títo, bo ňikdi sa človek čo bi jako starí bou, všetko dokonále ňeviučí a na veki ňječomu priúčat sa má, lebo dlhuo je umeňje ale život krátki. I v našej vlasti od daktorjeho času sa začínajú ukazuvat tjeto znameňitje ústavi, ňeďelnje školi, založenje a pestuvanje od ľudí pilních a svedomitích, duchom láski k bližním svojim naplňeních. Tím s radostňejším srdcom vítame mi povstaňje tíchto ústavou vo vlasti našej, čím sme vjac o velkom ích pre lud a krajinu úžitku a o velkej ích potrebe pre vlasť našu, kďe mnoho je ešte ňedostatku v poučeňí ludu, presvedčení. Oni doplňujú a nahradzujú to čo luďja v mladom svojom veku či vlastnou, či drubích okolností vinou zaňedbali a sú tak rečeno školi pre obecní lud náhradnje, preto mali bi všaďe kďe sa len kolvek uvjesť muožu, a k tomuto vňešních (externus, äusserlich) potrjeb málo tím ale vjac šlechetnej horlivosti a láski k bližním treba, pozakladat a po krajiňe našej tak, jako aj po inších krajinách Europejskích a menovito aj po ďeďičních zemach Rakúskich na pr. v samom Rakúsku, Česku porozširuvať. Školi tjeto sú vo vlasti našej novím úkazom, zákonom ešte ňič o ňích a jích zrjaďeňí (Einrichtung) ňje je ustanovenuo a preto zaňehanje sú dosjal a mislíme aj na budúci čas budú súkremních pilnosti, horlivosti a ochotnosti. A toto zakladaňje a veďeňje ňeďelních škuol v obcach ňikomu lepšje ňestojí jako učitelom cirkevním, farárom, slova Božjeho kazatelom a učitelom školskím; oňi sú vodcovja duchovní ludu, už teda podla svojho povolaňja svato sú zavjazaní lud sebe zverení ku všetkjemu dobrjemu a poučitelnjemu vjesť a ho známostami náboženskími a aj inšími obohacuvat, oňi sú vicvičeňejší, vzďelaní alebo práve aj učení, oňi majú velkú dúveru u ludu a naposledok oňi majú k tomu aj čas a čo jako sú aj prácami obsipaní nájdu ho, keď len vuolu k tomu pridajú. Horlivosť a ochotnosť duchovních spravcou ludu nášho je jedna hlavňja víminka zakladaňja ňeďelních škuol; keď túto duchovní spravcovja ukážu a ukázať ju pri viučuvaňí, zmravňuvaňí ludu je svatá ích podla úradu a závazku povinnosť, ostatňje sa potom darit buďe a ňeďelnja škola v obci sa založí. Nemislíme že bi lud ňjekďe bou tak surový, tak ňeznabožský, tak o seba ňedbanliví že bi, keď spravcovja jeho duchovní ho k navštivuvaňú ňeďelnej školi pozvú, na toto pozvaňje ňedbau a znameňitjeho tohoto ústavu celkom sa odhoďiu, naopak viďíme že vsaďe kďe len kolvek sa ňeďelná škola otvorila s radosťou do ňej sa dau a pilňe ju navštivuvau. Dobre to lud cíti že on málo vje, ťažko mu prichádza v každej najmenšej veci sa k inším o radu, o pomoc obracat muset, ňeraz si horko, že sa v mladosti svojej málo naučiu sťažuje a naspet si svoje mladje letá, len abi sa vjac naučiť mohou, žjada, viďíme krem toho že náš lud je velmi zvedochtiví, poučenliví, že sa pri ňeďeli a svjatku do knižjek keď ích rozumje s radosťou berje, ňetreba teda o ňom pochibuvat že bi do ňeďelních škuol keď sa mu otvorja s radosťou ňechoďiu a s radosťou sa v ních ňepodúčau. Len v takích osadách a obcach kďe bi sa boli mravi napospol nájme pijanstvom docela zhubili, kďe čas ňeďelní po službách božích v krčmách ňemilo Bohu trávit už do običaja prišlo, len tam veríme žebi ňeďelnje školi ňeboli napospol s radosťou od ludu prijatje. ale i tam sa nájdu vždi múdrejší, cnostlivejší a porjadňejší otcovja čeladní a hospodárovja, nájdu sa vždi aj zvedochtivejší, ešte ňezkazení mladí chasňíci, ktorí s radosťou do ňeďelnej školi vstúpa a inším príklad dajú. Prú lebo ňeskuor puojdu aj druhí za ňimi, lebo taká je povaha ludská (natura, die Beschaffenheit), že čo aj zljemu sa oddá, a čo aj dlhšje časi v ňom stráví, predca sa na hlas preňikaví, na príklad dobrí a šlechetní spametá a zo zljeho sa otrjasat začína. Človek je človek, svedomje jeho keď sa raz v ňom vzbuďilo ňikdi sa vjac docela von koncom udusit a zatarasiť ňedá. Ale i tam kďe sa v obcach už zlje mravi

SLOVENSKJE POHLADI

NA

VEDI, UMEŇJA A LITERATURU.

Odpovední Redaktor a Vidavaťel

M. J. Hurban.

Ďjel I.

Slovenskje Pohladi sa vimjeňajú s hocktorím časopisom slovanskim.

V SKALICI,
V TLAČJARŇI FRAŇA XAVERIA ŠKARNICLA A SINOU.
1851.

Číslo 12. Ve Vídni, v úterek d. 29. Jan. **Roku 1850.**

Celoročný předplatek i s poštou vyndá 6 zl. v stříbře; půlročné 3 zl. v stříbře; čtvrtročné 1 zl. 30 kr.
Listy s předplatky at se posilau: „An die löbl. Buchhandlung der P. P. Mechitharisten in Wien" na adressi listu ale musí se napisati: „Zeitungsgelder."

SLOVENSKÉ NOVINY.

Odpovědní redaktoři:
D. Lichard. *Dr. O. Radlinský.*

Do Hlásnika se přijmaju všelijaké oznámky. Za jeden řádek platí se 4 kr. v stř. jestli se dvakrát vytiskí, 6 kr. pakli se třikrát opětuje 8 kr. v stř.

Redaktorstvo jen bezplatné listy — výjmauc řádných dopisovatelův přijmá.

Slowenským obcim.

Poněwáž napřek dobrotiwému úmyslu nejwyššj wlády, napřek wšem, od ní samé porobeným pořádkům strany wydáwání a rozposílání „Slowenských Nowin"; napřek tomu, že widenská hlawná posta expediciu jejich přewzala z té příčiny, aby se w lepšjm pořádku rozposílaly; napřek náwodu a rozkazu, od J. Exell. p. barona Geringera plnomocn. cís. ciwilného komisáře w Uhersku, na wšecky komisáře Slowenska wydanému, aby ani obcim naložili; jez patřičných posst odběrati, opowažujau se ještě i teraz někteří stol. úředníci jejich rozšjrowání překážky robiti, je w jménu obcí redaktorstwu nazpět odsilati a tak poukowání a wzděláwání lidu našeho překážeti: redaktorstwo za potřebno uznáwá wel. obecenstwu sděliti wšecky ty obce, které doteraz zdarma Slowenské Nowiny dostáwajau a spolu tyže obce wyzwati, aby ší je, jakožto úřadné, z posstj, pod kterau přislauchajau, třikráte w týdni odběraly; jak by se jim ale w tom nějaké překážky od někoho robily, aby to w bezplatných listech redaktorstwu oznámiti nezamešk'aly. Přitom žádáme ty obce, které Nowiny Slowenské řádně dostáwajau, aby nám w nefraukirowaných listech krátičkau zpráwu o tom poslati sobě neobtěžowaly. Z kterýchž obcí takowau zprávu nedostaneme, bude důkazem, že se jim nowiny buď zadržujau — a proti takowé swéwoli pak najdeme, Bůh dá: pomoc, — aneb že tam není, kdoby ší nowiny wážiti uměl — a takowým obcim, o blaho slowenského národu nedbajícim, už dále nowiny posilati nebudeme.

Následujicí obce, kterým se posawad Slowenské Nowiny posilajau jsau:

Obce trenčánské stolice.

Opatowa (Apáthfalwa). Welká Kubra. Beckow. Kalalce. Missen. Dolná Poruba. Selec. Welké Stankowce. Sobotkow. Mnichowá Lehota. Tepla. Teplice. Trenčín. Bystrjce. Turna. Powážská Nowessa. Kočowce. Bossaca. Čiwrtek. Nemeš Podhradí. Drietoma. Welká Chocholna. Adamowce. Iwanowce. Milčice. Moraweký Lieskow. Srňa. Nemšowa. Kochanowce. Dolné Orechowo. Skala. Nowessa. Dolná Súča. Horná Súča. Bellussa. Hloža. Dubnica. Illawa. Klobuschice. Preita. Kassa. Ladice. Kuss'a-Poddradí. Horné Kočkowce. Podskalí. Horňá-Poruba. Malé-Podhradí. Prujina. Majtín. Slopna. Wisolaj. Zlichow. Swerepec. Nowné při Illawě. Bolessow. Kamečiany. Piechow. Láz. Ladnice. Lisa. Horné Breznice. Kwassow. Lucy. Dubkowa. Mičkeřko. Widrica. Zaricze. Zbora. Pruška. Bohunice. Mikuschowce. Podhradí (při Pruské). Tuchyna. Puchow. Dohňany. Hostina. Ledicz-Nowné. Wörásků. Zubák. Horné Hluboké. Stupne. Marikowa. Popradné. Krwaššté. Wagbrzezerze-Podhrady. Přečín. Orlowé. Předmír. Plawník. Malá-Ubica. Welká-Ubica. Prašné. Powážská-Bystřica. Milochow. Powážská-Lepla. Bela. Hlinik Dlubé-Pole. Kollarowice. Zemanšký-Ketessow. Welký-Ketessow. Petrowice. Pšurcowice. Serechow (při Bělij. Sávnik. Hwoznica. Čičman. Domanič. Faiko. Freiwald. Konska. Poruba (Kawecná). Polusin. Stranské. Rajec. Durčina. Zblnow. Bič ca. Dolné-Hričow. Horné-Hričow. Litawa. Bačkow. Bánowa. Swirna (při Litawě). Resina. Trnowé. Turo. Žilina. Zawodie. Strečno. Straňawy. Wyssňowé. Brodno. Welké-Dwina. Chumec. Luky (při Welké-Diwině) Swederník. Horní-Nowé Město. Chota (při Kissuci). Lieskowce. Lodno. Welká-Rudina. Powina. Radola. Roslussa. Rudinská. Stará-Bystřica. Kubina. Rodwolka. Ochodnica. Dunajow. Nowá-Bystřica. Kapchynowka. Nowo-Krásno. Zborow. Bela. Lisica. Lutissa. Richnica. Hawrelka. Teplica. Turchowa. Tissina. Horní-Wadičow. Warin. Gbelany. Krásnany. Nedeca. Kaca. Hořelica. Černé. Smrčinowce. Jasenník-Černé. Oščadnica. Rakowa. Skalité Stasikow. Turzowka. Dwinská-Dlubá. Olešná. Podwysoká. Wysoká. Zákopčia. Bánowce. Welké-Chlewany Welké-Ostratice. Wysočany. Malé-Jesenice. Sulow. Horné-Ozorowce. Kobet. Dežerice. Podlužany. Dubodiel Malá-Grabna. Kostolné-Mytice. Dolné Motessice. Rybin. Welká-Slatina. Černo-Lehota. Krásna. Sipkow. Zaj-Uhrowce. Kšana. Záwada. Hatne. Kowné. (při Bělij. Welká-Gradna. — Wšech'ých obcí spolu je 249.

Obsah.

Úřadné zprávy, zákon o zbrojnošstwu.
Neúřadné zprávy: Staroslowenčina.
Rakauské mocnářstwo: Widen; Pešt; Most na Lytawě; Praha; ze Sobešlavy.
Zprávy ze Slowenska: Z B. Bystřice.
Wšetník zahraničný: Portugalská Anglická; Francauzská; Německá.
Burza. Obilný trh. Hlásnik.
Světozor: Madarónstwo w církwi evanjelické.

Úřadné zprávy.

Dočasný ústrojný zákon

o zbrojnošstwu (žandarmerii) w cisařské říši rakauské*)

Určení zbrojnošstwa

Zbrojnošstwo, aneb žandarmeria (t. j. stráž bezpečnosti krajinské) ustanowuje se pro wšecky korunné země cisařské říše rakauské, jako strážný sbor, wojenským spůsobem wystrojený.

Jeho určení jest: weřejnau bezpečnosť, pokoj a pořádek na wšecky strany střežowati, hrozícímu jejich zrušení a kterýmkoli přestupkům zákonův jako jen možno předejiti, jim překaziti, aneb kdyby se přece projewily, přinawrácení zákonného stawu a lapení buřičův pokoje, aneb přestupníkův zákona uskutečniti; naposledy wykonáwání rozkazův wrchnosti podporowat a wůbec wšecky ty pořádky bezpečnosti wykonáwati, které w tomto zákoně a služebném náwodu zbrojnošstwa, jako jeho zwlášstné powinnosti wyznačeny jsau.

(Odsek I. (§. 1—3) wypisuje stáw a podělení zbrojnošstwa mezi korunné země. — Bude wšech pluků 16, každý po 1000 mužův; tři pluky, totiž 5, 6 a 7 w korunné zemi Uhorska budau stanowati.

Odsek II. (§ 4 — 10) Obsahuje předpisy, které se w čas přijímání do sboru zbrojnošstwa zachowáwati majau. Sbor tento se obyčejně z cís. kr. wojska doplnuje, a jen w pádu neobyčejné potřeby může dozorstwo žandarmerie u ministerium wojny nawrhnauti, aby se mu dowolilo aneb z mužův, ku službě wojenské powinných a k tomu spůsobných, w předpisaném wěku skrze wyslaného důstojníka powyberati, aneb aby se jiným spůsobem o dostawení potřebných mužův starosť snášela. — Zbrojnoš musí na skaušku za půl roka slaužiti.

Odsek III.

Služebné powinnosti zbrojnošstwa a okres jejich účinnosti, potom jejich poměř ku wrchnosťem.

§. 11. Wykonáwání služby zbrojnošstwa. Zbrojnošstwo podlé jejich určení wůbec majau právo a powinnosť: když toho potřeba wyhledáwá, jako proti občanským (ciwilným) tak i proti wojenským osobám, a sice aneb newolané, přeukázaním swého služebného náwodu, aneb na žádosť wrchnosti k tomu oprawněných, wystaupiti.

§. 12. Oznámení spáchaných přestupkův zákona. Zbrojnošstwo majau přijatá nawěsti, jakož i wlastná spozorowání o přestaupení zákonův, přislauchajícím wrchnostem na známosť dáti a páchatelům pilně wyptátati.

13. Lapení přestupníkův. Zbrojnošstwo majau lapiti (arretirowati) každého přestupníka zákona, bez rozdílu stawu, kterého při horoucím skutku dostihli; oni zastawujau tuláky (Landstreicher) a jiné podezřiwé, wyswědčení nemajíci osoby, a mohau každého zastaweného, aneb lapeného jednotlwce, bez odkládání a nejwíce za 24 hodin, nejbližšímu úřadu bezpečnosti obewzdati, o příčině ale toho písemnau, a wčas snané potřeby i jen ústnau zprávu podati.

*) Z tohoto obšírného zákona jen ty články pobáwáme, které se na poměr zbrojnošstwa k obecnímu wztahujau, aby každá stránka znala swoje právo. Red.

Číslo 31. — Ročník IV. **Piatok, 15. apríla 1864.**

Pešťbudínske VEDOMOSTI.

Vychádzajú: v utorok a piatok.
Cena predplatná: na celý rok 10 zl. — kr., na pol roka 5 „ 10 „, na štvrť roka 2 „ 60 „

Redakcia v Budíne. (Pernová, panská ulica, číslo 30.)
Za oznamy platí sa: Od riadku štvorstĺpcového za každé uverejnenie 6 kr. Nefrankované listy neprijímajú sa.

NOVINY PRE POLITIKU A LITERATURU.

Dvojaká cesta — jeden cieľ.

I.

Toto už druhý raz vypuká spor medzi p. Rodomilom a mnou, — a i teraz jako predtým v takej veci, ktorá sa už považovala za rozhodnutú. Viem že sa zastavili nad tým všetci, ktorí držia s tromi číslami, ale ja sa tomu radujem, poneváč takto nabývam príležitosti povedať to, čo som pri prvom spore povedať ešte nemohol.

Leží v tomto spore kus tajomstva teraz ešte nie každému oku patrného, ktoré však načim si úplne upovedomiť, aby sme tak podľa neho naše národnie kroky zariadiť a nášmu národnému životu taký ruch vdýchnuť mohli, aký skutočne potrebujeme, aký by sme skutočne mať mohli, a bez ktorého nebude nám tak ľahko dobre.

P. Rodomil a ja, my stojíme nie len na dvoch rozličných ale i na dvoch protivných stanoviskách. On považuje náš národní vývin zhora, a ja ho považujem zdola.

To by nebolo medzi nami Slovákmi nič tak protivného, bo u nás — pri našej dosavádnej nejednote — má takmer každý svoje náhlady. Ale čo sa mi vidí byť pri p. Rodom. zvláštnym je to, že on má v duchu dosť podrobne premyslenú a sriadenú sústavu nášho národnieho vývinu, a preto zo svojeho stanoviska len v tej prošpektive a však dúsledne hľadí na tento náš vývin, ktorú mu jeho utvorená sústava poskytuje a odhaluje. A možno-li súdiť podľa jeho článkov, prenikla táto prošpektiva tak hlboko jeho dušu a ustálila sa tak pevne v jeho presvedčení, že je hotový zápasiť so všetkým, čo sa tejto jeho prošpektive v cestu stavá; ba i s tým, čo sa jej v cestu stavať len vidí. Z toho pochodí i ten úkaz, že p. Rodomil moje návrhy krok za krokom horí.

Ja zo svojej strany považujem národní vývin zdola, a hľadiac z tohoto stanoviska, mám i ja dosť podrobne premyslenú a sriadenú sústavu, podľa ktorej by náš vývin na túto cestu marazil sa dal. Ja dokonále znám čo chcem, tak jako to vie p. Rodom. o svojom, a som rovne jako on odhodlaný zápasiť voždy a so všetkým, čo sa mojej sústave v cestu stavá. Ale nebudem ani nechcem nikdy zápasiť proti tomu, čo sa len pozdavá byť protivným mojej sústave. Z toho nech si obecenstvo vysvetľuje, že sa bránim proti článkom p. Rodomilovým natoľko, nakoľko ony moje návrhy boria, a v tomto ohľade i budúcne brániť sa budem.

Ja však považujem celý ten spor v tej podobe jako sa dosiaľ vedie, za úplne nepotrebný, rovne tak, jako to pokladám za svrchovanú národnú potrebu, aby raz naše národnie záležitosti počaly sa pretriasať z toho stanoviska, ktoré p. Rodom. zastáva, — a to síce sústavne a dúsledne podľa tej prošpektivy, ktorú — jestli sa nemýlim — má p. R. dosť podrobne premyslenú. A preto neviem si napochytre predstaviť slušnejšej výhody pre národ, nežli tú, keby p. Rodom. pristúpil za vytrvalého a neustupného pracovníka k Vedomostiam, tak žeby sa naše články voždy zamieňaly. To by vliało nášmu národniemu pohybu života, ktorý mu ešte zchádza, a ktorý je nám potrebný jako lačnému kus chleba. Jestli to p. R. učiní: budeme skoro na čistom; jestli to neučiní, tak ver nejednomu ešte za dlhý čas neotvoria sa oči tak, jako načim.

Bo dve tak docela protivné stanoviská, jako je moje so stanoviskom p. Rodomilovým, nemôžu mať pred obecenstvom jednoho zastupitela. A preto i kebych znal písať podľa jeho prošpektivy a sústavy, ja to učiniť nesmiem; ináč len ešte väčší zmätok natropím, nežli už dosiaľ v našich náhľadoch a túžbach panuje. Naša hlavnia snaha mala by byť, aby sme raz prišli k jednote a svornosti v našich politických náhľadoch, a z ohľadu na túto hlavniu výminku všetkého politického zdaru, ja som prinútený isť mojou cestou voždy v súvislosti a nepreryvným postupom. Ja keď som politickú cestu nastúpil, nemohol som učiniť ináksie, neželi podľa tých okolností, ktoré tenkrát panovaly, a až dosiaľ nevidel som žiadnej rozhodnej a spoľahlivej príčiny opustiť nastúpenú cestu. Ale že táto moja cesta neprivedie nás k žiadanému cieľu tak skoro, jako by sme si žiadali, viem rovne tak dobre, jako p. Rodom. Ja som to už na storazí opakoval, že nás, národ na všetky strany upadlý, k úplnému rozkvetu neprivedie ani jedna myšlienka, ani jedna sila, ani jeden muž, ani jeden návrh a tak teda ani jedna cesta. Preto som i pri prvom spore s p. Rodom. prosil, aby tie nám narádzané „iné cesty“ dosiahly tiež svojeho vytrvalého a neunaveného zástupca pred obecenstvom. Že sa to dosiaľ nestalo, je mi k veľkému zármutku, ale nie je moja vina. Bo ja — jako vravím — keď som raz nútený dosavádnými okolnosťami (ktoré pri politike často rozhodujú) tak ďaleko postúpil na svojej ceste, nemôžem preskočiť na protivnú bez toho, žebych nenatropil v zmätok národe. Ale pri tom neverím, žeby iný národovec, k. pr. p. Rodom. nemohol vystúpiť za jeho stanovisko ináksie, nežli keď moje horí. Bo jestli pokračovať bude takýmto spôsobom, možno síce prekážať pokrok na mojej ceste, ale pri tom nezíska sa ani jedna duša pre tie „iné cesty.“

Medzitým prosím veľact. obecenstvo nepovažovať tento spor za osobný medzi mnou a p. Rodomilom. Je to životná otázka pre náš národ. Jedná sa tu o to, zdáliž možno náš národní život len jedným spôsobom skriesiť, alebo sú-li k tomu dva spôsoby potrebné? P. Rodom. myslí, že k tomu dva spôsoby sú potrebné a to myslím i ja, a zakiaľ to nebudeme myslieť všetci od prvého do posledniehо, nebude nám o veľa lepšie; bo zatiaľ bude náš národní život len tak o jednej nohe kľikať. Tieto dva spôsoby musia prerazíť obidva; to musí byť, a čo by sa Tatry mali pohnúť! Preto i tieto dva spôsoby musia dostať svojich zastupitelov v úvodných článkoch. A k tomu treba dvoch rozličných mužov. Ja mám za to svedkov medzi narodovcami, že som sa dopytoval už sám, kto asi mohol by prevziať túto úlohu? Nedostal som na to dostatočnej odpovede v súkromnosti, a teraz túto otázku prednášam verejne, a kladiem ju národovcom našim na srdce. Kto-že podá ruku k tejto práci? Či by to neurobil sám p. Rodomil?

On by mohol posudzovať národní život zo stanoviska tých práv, ktoré nám majú byť dané, a narádzať v sústavnom postupe tie cesty a prostriedky, ktoré k vymoženiu takýchto práv sú potrebné, a ktoré by pri tom k cieľu viedly. Za tieto veci dalo by sa veľmi veľa písať, — a tuná dokladám, že u nás veru veľa písať načim, zakiaľ aspoň jedno vypíšeme. Veď nieto u nás človeka, ktorý by nemal úplného pochopu o všetkých národních potrebách; ale od pochopu k prevedeniu je ďaleká cesta, medzi jedným i druhým zíva hlboká priepasť, — a túto cestu vydláždiť, túto priepasť naplniť načim samými samučičkými článkami, presvedčovaním, dolièhaním, prosbami a hrozbami. Nech len p. Rodom. alebo ktokoľvek iný začne raz písať o svojich náhľadoch, ktoré sa mu teraz vidia byť nad slnko jasnejšími, a nech si umienej neustúpil z pola, zakiaľ aspoň jedon a druhý neprevedie: naučí sa veru i prosbám i hrozbám. Ale za to nič; nech on len svoje pre národ spasonosné návrhy prevedie: prosby sa mu premenia v oslavu a hrozby mu obecenstvo premiňe. U nás je hlavnia vec zdar a pokrok: ostatnie je len básnivosť nášho zmŕtvych vstávania.

Zakiaľ tento nový bojovník vysvetľovať bude práva, ktoré nám dané byť majú, a cesty, ktorými by bolo možné prísť k nim; zatiaľ ja budem, jako som robil dosiaľ, kriesiť život zdola, aby si potom vydobuté právo znal a vládal udržať, aby znal tiež narádzané cesty pochopiť a nastúpené podporovať. Bo kde sa jedná o vydobývaní národních práv, tam nič neoslabuje namáhania popredních národovcov tak veľmi, a jich pokroku nič nie je tak urputne na závade, jako keď majú národ ľahostajný. Na čo že chcú oprieť nohu, odkiaľ že chcú brať posilu, čím že chcú tužiť sa v boji, čím že chcú skloniť nedajca ku svojím „prosbám“, jestli-že za „prosbu“ nezaujíma sa ten, pre koho sa prosí. Odvolávať sa voždy len na vôľu božiu, na pravdu a spravodlivosť, nevedie voždy a všade k cieľu, — aspoň myslím nie tam, kde sa proti nám verejne vystavila zásada „vyboju t. j. väčšej sily.“ Ale mať za sebou národ prebudený a za svoje staré práva rovne tak jako za novoveké národnie požiadavky oduševnený, mať pri tom pred sebou pravo a nad sebou pravicu božiu: to povedie k cieľu.

My nevydobyjeme všetky práva, zakiaľ nebudeme mať národ aspoň z polovice prebudený; tak jako ani národ neprebudíme úplne, zakiaľ aspoň polovicu národních práv nedosiahneme. Ale práve preto načim sa nám starieť i o jedno i o druhé. Zakiaľ teda nepočneme sa starieť o obidve, zatiaľ nevykonáme veľa: len že, budeme-li jedno zrážať k vôli druhému, nevykonáme ani toľko. Cheme-li však skutočne a spešnejšie do predu: rozdelme si prácu, a potom pracuj „s vôľou usilovnou“ jedon na jednom, druhý na druhom, ale vo vzájomnej svornosti a so vzájomnou podporou.

Či by to nebolo najlepšie tak? Kto že sa teda prichytí tej druhej úlohy? Dusarov.

Svetozor.

V poslednom čísle zpomenuli sme vystúpenie ministra Stansfielda z kabinetu londínskeho, jako aj pri tejto príležitosti držanú reč lorda Palmerstona, ktorá zrejme ta smerovala, aby získal blahosklonnosť Napoleona III. Lež Palmerston neuspokojil sa len týmto, ale povolal do kabinetu

obr. č. 168 Kňazi Andrej Radlinský a Ján Palárik vydávali v r. 1850-1851 v Banskej Štiavnici týždenník *Cyrill a Method*

Číslo 13. **rok 1850**

první roční běh 17. Augusta.

Cyrill Method

Katolický týdennik tento wydáwá se každú Sobotu w Lorberowě knihtlačárni w Šťáwnici na Slowensku.

Redaktor: *Ján Palárik.*

Predplacuje se u Redaktora na Windssachtě we fare. Celoročný predplatek i s posstou 3 zl. 30 kr. w str.; půlročně 1 zl. 45 kr. w str.

Vydávatel: *Dr. O. Radlinsky.*

Katolický Časopis pro Cirkew a sskolu.

Která je prawá spasitedlná wira?

Kdybych jako cizinec z osamělého ostrowu, kam jméno, i slowo Ježisse jesstě nezasáhlo prissel mezi národy, které rozličným způsobem služby božské konajú, swú wíru wyznáwajú, i wzbudila by se we mně žádost oprawdiwú wíru prijati, — kterú asi bych za oprawdiwú držel? — Kláněl-li bych se s Pohanmi mrtwým modlám, nebeským telesům, — falessným Bohům? či snád ctil bych se židmi mocného Jehowu? prenasledowal-li bych mečem ostrým, jako Mahumedáni ostatní národy, které se protiwá učení prorokowu? a či radněji wkročil bych s kresťanmi do chrámu poswátného Božího? — Po čem pozná se oprawdiwá wíra? Kresťan honosí se s Božským zjewením, — žid se také chlúbí, že sám Bůh skrze Mojžisse jemu prikazy wydal na hore Sinai, — Mahumet na pússti arabské swé učení wyhlassuje za božské, — Pohan twrdí, že jeho Bohowé sestúpili k smrtedlným, aby jich to, čo swatého, čo božského jest, wyučili. — Každý teda domníwá se, že má prawú wíru, — nechce odstúpiti od ní. — Já ale prawím, wíra, která k božskosti člowéka powyssuje, — která ukazuje, že člowěk dle ducha swého swobodného — nesmrtelného wyšssí powahy jest, nežli jiné nerozumné stworení, ne wssak wyšssí, dokonálejssí od Boha; — Wíra, která wyhowuje žádostěm nasseho rozumu, — s nímž se srownáwá, která w stawě jest rozwázati hádky rozum nás prewyssující, která, jestli ji wssickni wyznáwajú, nepochybně spasí celé pokolení lidské, toliko božská býti může. — Wíra, která neprátelstwí tworí, která rozdíl činí mezi osobou a osobou, aniž jednaké práwo pred Bohem neuděluje, — není aniž nemůže býti božská. To jsú znaky od Boha a ne od lidí pocházející wíry prawé, jejížto cíl poslední w spáse wssech duchůw, w zbožnění wsseho zemského, w spojení země s nebem pozůstáwá, a tyto znaky božstwí, tento wznessený cíl w sobě zatworený drží wíra kresťanská, — učení Kristowo. Kdybych teda jako cuzinec na osamělem dalekém ostrowě učení Kristowo slyssel, trebas žáden by mne neupamatal, že Bůh Syna swého jediného na zem poslal, predce bych zwolal: „On jest ten, který od Boha pochází, hlas jeho, hlas boží jest, prawdy jeho wěčné jsú — božské jsú;“ i trebasby žáden newolal: „Wěrte w něm, nebo učení jeho žiwot wěčný dá: predce bych prehoworil: Kdo wěří w něm, wěří w toho, který ho poslal.“ — Jen učení Kristowo, je oprawdiwé božské, — a trebas by nebyl zázrakmi potwrdil, newinnou swou krwí zapečedil Syn Boží učení swé: „predce ono je už samo w sobě zázrak, je slunce wycházející w tmawých

Vychodia tieto noviny do týždňa: v štvrtok, štvrtok a sobotu. Predplatná cena pre Rakúsko-Uhorsko na celý rok 16 k., na pol roka 8 k., na štvrť roka 4 k., na mesiac 1 k. 50 h.
Do zahraničia: do Nemecka 16 mariek, Ruska 8 rublov, Ameriky 4 doll. 75 c., ostatné zahraničie 20 franky.

NÁRODNIE NOVINY.

Predplatná cena na sobotňajšie čísla je: pre Rakúsko-Uhorsko ročne 4 kor., pre Nemecko 4 marky, Rusko 2 rub., Ameriku 1 d. 25 c. ostatné zahraničie 6 fr.
Jednotlivé čísla predávajú sa po 10 h., poštou 12 h.

Redakcia, administrácia a expedícia v Turčianskom Sv. Martine.

Ročník XLV. Štvrtok, 30. júla 1914. Číslo 88.

K Mojim národom!

Najvrelejšou Mojou túžbou bolo, aby som posledné Moje roky z Božej milosti obetoval dielam mieru a Moje národy zachoval pred obetami a ťarchami vojny.

Prozretelnosť inak určila.

Nenávisťou naplnené pletichy nepriateľa nútia Ma k tomu, aby som po mnohých rokoch mieru vytiahol meč na obranu statočnosti monarchie, k ochrane jej autority, veľmocenského postavenia a k zabezpečeniu jej územnej integrity.

Kráľovstvo srbské, ktorému sme od jeho štátneho vzniknutia až po najnovšie časy, tak Moji predkovia ako i Ja, oporu a pomoc poskytovali, už pred rokmi nastúpilo cestu nepriateľstva a rýchlo zapomínajúcou nevďačnosťou.

Moje ustanovenie, ktorým Som po trojročnom požehnanom miernom panovaní rozprestrel svoje panovnícke práva na Bosnu a Hercegovinu, prijaté bolo v Srbsku výbuchmi nezáujdenej náruživosti a rozhorčenej nenávisti, ačkoľvek v ničom nenarušilo krajinské práva. Moja vláda použijúc krásne právo najvernejšieho, až do nekonečnosti viedla svoju shovievavosť a povoľnosť, len málo žiadala od Srbska, aby svoj vojenský počet znížilo na ciadny mierový kontingent a aby v budúcnosti kráčalo cestou pokoja a priateľstva.

Keď pred dvoma rokmi Srbsko bolo vo vojne s tureckou ríšou, Moja vláda vedená miernym duchom obmedzila sa len na ochranu významnejších životných podmienok monarchie. Srbsko v prvom rade tomuto konaniu malo ďakovať dosiahnutie cieľov vojny.

Nesplnila sa nádej, že srbské kráľovstvo bude ceniť dlhú trpezlivosť a láskavosť Mojej vlády a splní svoje slovo.

Nenávisť proti Mne a Mojej Vlasti dosahuje vždy vyšších vín. Vždy odvážnejšie vstupuje do poprodia snaha, ktorá smeruje na odtrhnutie k Rakúsko-Uhorsku neoddeliteľne patriacich území.

Cez hranicu prenikol hriešny smer, ktorý cieli na oslabenie základov štátneho poriadku v juho-východných častkach monarchie, na odvrátenie vernosti proti panovníckemu domu a vlasti, na zavedenie rastúcej mládeže a na pobúrenie k hriešnym skutkom šialenosti a velezrady. Celý rad vražedných attentátov, systematicky osnované a vykonané spriahanie, ktorého úžasný úspech ranil srdce Moje a Mojich verných národov: hľa, toto sú ďaleko viditeľné krvavé znaky zo Srbska podniknutých a konaných tajných činov.

Túto neznesiteľnú podkopnú prácu treba zastaviť, týmto neprestajným provokáciam Srbska treba urobiť koniec, jestli chceme zachovať dôstojnosť a česť našej monarchie, jestli jej štátny, hospodársky a vojenský rozvoj chceme zachrániť od ustavičných potrasení.

Márne urobila Moja vláda ešte posledný pokus, aby pokojným spôsobom dosiahla tohto cieľa a vážnym upozornením pohla Srbsko k obratu.

Srbsko zavrhlo mierne a spravedlivé žiadosti Mojej vlády a odoprelo vyplniť povinnosti, ktoré sú prirodzenými a potrebnými základmi pokojného spolužitia národov a štátov.

Zbraňou silou treba Mi teda pre Moje štáty vymôcť potrebné garancie vnútornej spokojnosti a stáleho vonkajšieho pokoja.

V túto vážnu hodinu som si povedomý celého dosahu Svojho rozhodnutia a zodpovednosti Svojej pred Všemohúcim.

Všetko som si rozvážil a rozmyslel.

So spokojným svedomím vstupujem na cestu povinnosti.

Dôverujem v Moje národy, ktoré vo všetkých víchroch verne a zjednotene hrnuly sa vždycky k Môjmu tróňu a za česť Svojej otčiny, jej veľkosť a moc vždycky hotové stály i obete donášať.

Dôverujem v chrabrú armádu Rakúsko-Uhorska, napnenú nebažertvujúcim oduševnením. A dôverujem vo Všemohúceho, že Mojim zbraniam dá víťazstvo.

V ISCHLI, 28. júla 1914.

FRANC JOZEF v. r.
Gr. **Stefan Tisza** v. r.

Vyhlásenie vojny.

Úradný „Budapesti Közlöny“ 28. júla o 4. hodine popoludní uverejnil nasledujúcu štátnu listinu:

Vyhlásenie vojny.

Jeho cisárske a apoštolské kráľovské Veličenstvo 28. júla 1914 na základe svojho najvyššieho rozhodnutia dnešného dňa srbskej kráľovskej vláde vo francúzskej reči poslal vzkázanie, ktoré v pôvodnom texte a v maďarskom prekade nasledovne znie:

„Le Gouvernement Royal de Serbie n'ayant pas répondu d'une manière satisfaisante à la note qui lui avait été remise par le ministre d'Autriche-Hongrie à Belgrade à la date du 23. juillet 1914, le Gouvernement Impérial et Royal se trouve dans la nécessité de pourvoir lui-même à la sauvegarde de ses droits et intérêts et de recourir à cet effet à la force des armes. L'Autriche-Hongrie se considère donc dès ce moment en état de guerre avec la Serbie.

Le ministre des Affaires Étrangères d'Autriche-Hongrie:
Comte Berchtold m. p.“

Miesto maďarského prekladu slovenský:

Ponevač srbská kráľovská vláda na nótu, ktorá jej belehradským poslancom Rakúsko-Uhorska 23. júla 1914 bola doručená, nedala náležitej odpovedi, cisárska a kráľovská vláda je prinútená sama sa postarať o obranu svojich práv a záujmov a tým cieľom použiť sily zbrane. Rakúsko-Uhorsko nasledovne *od tejto chvíle počíta nachodiť sa oproti Srbsku vo vojenskom stave.*

Rakúsko-Uhorska minister zahraničných diel:
gróf Berchtold v. r.

Číslo 12. Ve Vídni, v úterek d. 29. Jan. **Roku 1850.**

Celoročný předplatek i s poštou vynáší 6 zl. v stříbře; půlročné 3 zl. v stříbře; čtvrtročné 1 zl. 30 kr. Listy a předplatky ať se posílau: „An die löbl. Buchhandlung der P. P. Mechitharisten in Wien" na adressi listu ale musí se napisati: „Zeitungsgelder."

SLOVENSKÉ NOVINY.

Odpovědní redaktoři:

D. Lichard. ***Dr. O. Radlinský.***

Do Hlásnika se přijmaju všelijaké oznámky. Za jeden řádek platí se 6 kr. v stř. jestli se dvakrát vytlačí, 6 kr. pakli se třikrát opětuje 8 kr. v stř.

Redaktorstvo jen bezplatné listy — výjmouc řádných dopisovatelův přijmá.

Slowenským obcim.

Ponewáž napřek dobrotiwému úmyslu najwyššj wlády, napřek wssem, od ní samé porobeným pořádkům strany wydáwání a rozposílání „Slowenských Nowin"; napřek tomu, že wideňská hlawná possta expediciu jejich přewzala z té příčiny, aby se w lepšim pořádku rozposílaly; napřek náwodu a rozkazu, od J. Exell. p. barona Geringera plnomocn. cís. ciwilného komissáře w Uhorsku, na wssecky komissáře Slowenska wydanému, aby cui obcim naložili; jez patřičných possit odběrati, opowažujau se jesstě i teraz někteří stol. úřednici jejich rozsýrowání překážky robiti, je w jménu obcí redaktorstwu nazpět odsýlati a tak poučowání a wzděláwání lidu nasseho překážeti: redaktorstwo za potřebno uznáwá wel. obecenstwu sděliti wssecky ty obce, které doteraz zdarma Slowenské Nowiny dostáwajau a spolu tyže obce wyzwat, aby si je, jakožto úřadné, z possity, pod kterau přislauchajau, třikráte w týdni odběraly; jak by se jim ale w tom nějaké překážky od někoho robily, aby to w bezplatných listech redaktorstwu oznámiti nezamesskaly. Přitom žádáme ty obce, které Nowiny Slowenské řádně dostáwajau, aby nám w nefraukirowaných listech krátičkau zpráwu o tom poslati sobě neobtěžowaly. Z kterých obcí takowau zpráwu nedostaneme, bude důkazem, že se jim nowiny buď zadržujau — a proti takowé swéwoli pak najdeme, Bůh dá! pomoc, — aneb že tam není, kdoby si nowiny wážiti uměl — a takowým obcim, o blaho slowenského národu nedbajícim, už dále nowiny posílati nebudeme.

Následujicí obce, kterým se posawad Slowenské Nowiny posílajau jsau:

Obce těsnčanské stolice.

Opatowa (Apáthfalwa), Welká Kubra, Beckow, Kalalce, Missen, Dolná Poruba, Selec, Welké Stankowce, Sobotkow, Mnichowá Lehota, Tepla, Teplice, Trenčin, Biskupice, Turna, Powážká Nowessa, Kočowce, Bossata, Čwrtek, Nemeš Podwraš, Drietoma, Welká Chocholna, Adamowce, Iwanowce, Milčice, Morawský Lieskow, Srňa, Nemssowa, Kochanowce, Dolné Orechowo, Skala, Nowessa, Dolná Súča, Horná Súča, Bellussa, Hloja, Dubnica, Zlawa, Klobuscice, Preitz, Kassa, Ladice, Kossa-Poddrahi, Horné Kočkowce, Podskali, Horná-Poruba, Malé-Podhradi, Prujina, Majtin, Slopna, Wisolaj, Zlichow, Swercepec, Nowné při Zlawě, Bolessow, Kamenčany, Piechow, Láz, Lubice, Lisa, Horné Breznice, Kwassow, Luky, Dubčewa, Mistřitz, Widrna, Zaricec, Zbora, Prussa, Bohunice, Mikussowce, Podhradi (při Prusské), Tuchyna, Púchow, Dohňany, Hostina, Ledicz-Rownè, Wördšš, Zubák, Horné Hluboké, Stupne, Marikowa, Popradné, Brwnisstě, Wágbesztercze-Podhragy, Přečin, Orlowé, Předmir, Plawnik, Malá-Ubica, Welká-Ubica, Prasné, Powážská-Bystřica, Milochow, Powážská-Tepla, Bela, Hlinik, Dlubé-Pole, Kollarowice, Zemanská-Kotessow, Welké-Kotessow, Petrowice, Pissťurowice, Setěchow (při Bělej), Sáwnik, Hwoznica, Čičman, Domanič, Fajko, Friewald, Konska, Poruba (Kamenná), Polusin, Stranské, Rajce, Durčina, Zblnow, Bič ca, Dolní-Hričow, Horní-Hričow, Litawa, Bakkow, Bánowa, Swinna (při Litawě), Rosina, Trnowé, Turo, Žilina, Zawodie, Strečno, Strašawy, Wyssňowé, Brodno, Welká-Dwina, Chmelec, Luky (při Welké-Dwině), Swederník, Horní-Nowé Město, Lhota (při Kissuci), Lieskowce, Lodno, Welká-Rubina, Powina, Radola, Rosluša, Rudinska, Stará-Bystřica, Kubina, Radwoika, Ochodnica, Dunajow, Nowá-Bystřica, Wachtinowka, Nowo-Krásno, Zborow, Bela, Lisica, Lutissa, Riečnica, Hawrelka, Teplica, Karchowa, Lisina, Horní-Wadičow, Warin, Gbelany, Krásnany, Nebeca, Čaca, Hořelica, Černé, Swičinowce, Jamonik-Černé, Oščadnica, Rakowa, Skalité Stašskow, Karzowka, Dwinská-Dlubá, Olešná, Podwysoká, Wysoká, Zakopčia, Bánowce, Welké-Chlewany, Welká-Ostratice, Wysočany, Malé-Jesenice, Sulow, Horné-Ozorowce, Bobot, Dežeřice, Podlužany, Dubodiel, Malá-Grabna, Kostolné-Mýtice, Dolné-Motrssice, Rybin, Welká-Slatina, Černo-Lehota, Krásna, Sipkow, Zaj-Uhrowce, Kšana, Záwada, Hatine, Kowné, (při Bělej), Welká-Gradna. — Wssechých obcí spolu je 249.

Obsah.

Úřadné zprávy, zákon o zbrojnošstwu.
Neúřadné zprávy: Slowanslowenčina.
Rakauské mocnářstwo: Widen; Pešt; Most na Lytawě; Praha; ze Soběslawy.
Zprávy ze Slowenska: Z B. Bystřice.
Wesstnik zahraničný: Portugalská Anglická; Francauzská; Německá.
Rucza. Obilný trh. Hlásnik.
Světozor: Madarónstwo w cirkwi ewanjelické.

Úřadné zprávy.

Dočasný ústrojný zákon

o zbrojnošstwu (žandarmerii) w cisařské říši rakauské*)

Určení zbrojnošstwa

Zbrojnošstwo, aneb žandarmeria (t. j. stráž bezpečnosti krajinské) ustanowuje se pro wssecky korunné země cisařské říše rakauské, jako strážný sbor, wojenským spůsobem wystrojený.

Jeho určení jest: weřejnau bezpečnosť, pokoj a pořádek na wssecky strany střežowati, hrozícímu jejich zrussení a kterýmkoli přestupkům zákonův jako jen možno předejiti, jim překaziti, aneb kdyby se přece projewily, přinawrácení zákonného stawu a lapení buřičův pokoje, aneb přestupníkův zákona uskutečniti; naposledy wykonáwání rozkazův wrchnosti podporowat a wůbec wssecky ty pořádky bezpečnosti wykonáwati, které w tomto zákona a služebném náwodu zbrojnošstwa, jako jeho zwlášstné powinnosti wyznačeny jsau.

(Odsek I. (§. 1—3) wypisuje staw a počtení zbrojnošstwa mezi korunné země. — Bude wssech plukův 16, každý po 1000 mužův; tři pluky, totiž 5, 6 a 7 w korunné zemi Uhorska budau stanowati.

Odsek II. (§ 4 — 10) Obsahuje předpisy, které se w čas přijímání do sboru zbrojnossův zachowáwati majau. Sbor tento se obyčejně z cís. kr. wojska doplnuje, a jen w pádu neobyčejné potřeby může dozorstwo žandarmerie u ministerium wojny nawrhnauti, aby se mu dowolilo aneb z mužův, ku službě wojenské powinných a k tomu spůsobných, w předpisaném wěku skrze wyslaného důstojníka powybírati, aneb aby se jiným spůsobem o dostaweni potřebných mužův starosť snássela. — Zbrojnoš musí na skauffku za půl roka slaužiti.

Odsek III.

Služebné powinnosti zbrojnossův a okres jejich účinnosti, potom jejich poměř ku wrchnostem.

§. 11. Wykonáwání služby zbrojnossův. Zbrojnossi podlé jejich určení wůbec majau práwo a powinnosť: když toho potřeba wyhledáwá, jako proti občanským (ciwilným) tak i proti wojenským osobám, a sice aneb newolané, přeukázaním swého služebného náwodu, aneb na žádosť wrchnosti k tomu oprawněných, wystaupiti.

§. 12. Oznámení spáchaných přestupkův zákona. Zbrojnossi majau přijatá nářeční, jakož i wlastná spozorowání o přestaupení zákonův, přislauchajícím wrchnostem na známosť dáti a páchatelův pilně wypátrati.

13. Lapení přestupníkův. Zbrojnossi majau lapiti (arretirowati) každého přestupníka zákona, bez rozdilu stawu, kterého při hrozícím skutku dostihli; oni zastawujau tuláky (Landstreicher) a jiné podezřiwé, wyswědčení nemající osoby, a mohau každého zastaweného, aneb lapeného j. d. uwésti, bez odkládání a nejwíce za 24 hodin, nejbližšímu úřadu bezpečnosti obewzdati, o příčině ale toho písemnau, a wčas nutné potřeby i jen ústnau zprávu podati.

*) Z tohoto obšírného zákona jen ty články podáwáme, které se na poměr zbrojnossův k obecnímu wztahugjau, aby každá stránka znala swoje práwo. Pozn. Red.

Čís. 1.
Ročník II.

V Skalici,
dňa 1. augusta 1899.

HLAS

Mesačník

pre literatúru, politiku a otázku sociálnu.

Obsah:

PO PRVOM ROKU. Dr. V. Šrobár.
JAK PRACOVAT? Prednáška prof. G. T. Masaryka.
OBRODENIE.
OBZOR. Časopisecký, priemyselnícky.
REFERÁTY.
ROZMANITÉ ZPRÁVY.

Dr. Pavel Blaho,
zodpovedný redaktor, majitel', vydavatel' a nakladatel'.

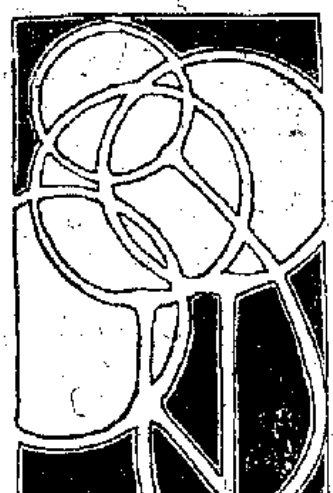

SLOVENSKÝ TÝŽDENNÍK

VYCHODÍ KAŽDÚ SOBOTU.
PREDPLATNÁ CENA:
Na celý rok . . . . . 4 kor.
Na pol roka . . . . . 2 „
Na 1/4 roka . . . . . 1 „
Jednotlivé čísla po 8 halierov.

Redakcia a správa v Pešťbudíne
(BUDAPEST, IX. Üllői-út 69. sz.)
Zodpovedný redaktor a vydavateľ:
MILAN HODŽA.

Inserty prijíma správa a počíta dľa cenníka ľavne.
Inserty platia sa vopred.
Nevyplatených listov redakcia neprijíma a rukopisov nevracia.

Ročník I. **V Pešťbudíne, 4. júla, 1903.** **Číslo 1.**

„Slovenský Týždenník."

— Nový časopis? Čo-že ten chce? — opýta sa zaiste jeden-druhý. Ale otázky sem, otázky tam. Nám sa tak zdá, že peštiansky časopis, slovenský, ľudový, národný, nemôže byť bez užitku pre náš ľud. I začali sme ho vydávať. Týždenne raz, v nedeľu, ročne za 4 koruny, polročne za 2 kor., štvrťročne za 1 korunu. Bude sa predávať i po jednotlivých číslach a síce po 4 krajciaroch.

Popri bežných udalostiach, majúcich verejný význam, obrátime vše živú pozornosť záležitostiam hospodárskym, priemyselným a obchodným. Mimo odborných článkov podáme vždy značnejšie novinky, ktoré sa v týchto oboroch vyskytnú. V každom čísle bude obrázok-dva, i viac, dľa potreby.

V sostavovaní „Týždenníka" budeme mať na zreteli vždy to, čo sa nášho slovenského života v prvom rade týka. Vysoká politika nám nebude pôsobiť bôle hlavy. Tak myslíme, že, jestli z nás Slovákov má dačo byť, neslobodno sa nám spoliehať na nikoho iného a na nič iné, ako len na svoju vlastnú prácu a na svoj rozum. Vždy nám bude na ume i to, že Slovákom až potom zkvitne šťastnejšia doba v politike a vo všeobecnom pokroku, keď budú hospodársky silní a neodvislí.

Toto číslo rozposielame na ukážku. Ináče budeme posielať „Sl. Týždenník" len tým, ktorí sa predplatia alebo prihlásia.

Redakcia a správa

„SLOV. TÝŽDENNÍKA"
v Pešti (Budapest, IX. Üllői-út 69.)

Nová vláda.

(Khuen).

Nový ministerpredseda Uhorska volá sa gróf Karol Khuen-Héderváry. Pán Széll išiel do Rátótu medzi svoj rožný dobytok; pomyslí si akiste: ach vy ste vďačnejšie tvory, ako ti tam . . . O týždeň dva pojde za správcu Adriatickej parolodnej spoločnosti a bude inkompatibilistom. Želáme mu túto vynáhradu za polpiataročné vladárenie zo srdca, ba i tú dvojnásobnú ministerskú pensiu mu žičíme. Hovorí sa, že na ministerskú slávu doplatil za tú dobu 800,000 korún zo svojho. My sme už mali ministrov, ktorí tiež doplácali, ale nie zo svojho. Nuž, pane Széll, šťastlivú púť!

Nová planéta na obzore uhorskej politiky volá sa, ako hovoríme, gróf Khuen-Héderváry. Čo je on a jaký je? Nuž, má on za sebou minulosť pestrú. Rodom je Slezák; ako chudobný grófik zatárał sa bol na záhrebskú universitu a zkúsil, jaké sú trpké slzy biedy. Horvatsko-uhorský magnát Héderváry ho prijal za svojho. (Odtiaľ má to dvojité meno.) V rokoch sedemdesiatych bol uhorským poslancom. Starý neľútostný Tisza poznal v ňom tú takzvanú energiu, ktorá sa u nás pre županov vyžaduje a poslal ho do jednej zadunajskej stolice za nadžupana, dusiť oppozíciu. Svojej úlohe skvele dostál. Keď potom bolo treba poslať Horvatom čerta na krk, išiel za horvatského bána. I tu dostál svojej úlohe skvele. Dvadsať rokov dusil horvatské národné a ľudové hnutie.

Minulej zimy sa horvatský ľud proti nemu zbúril; proti nemu a proti vláde, jejž on bol zastupiteľom. Tiekla krev, strieľalo sa, boli mŕtvi a do tisíc žalárovaných. Naši bankieri vo vážnych úvahách, proti Khuenovským voľbám horvatským neškodným hračkami.

Slovom, Khuen dozrel na to, aby bol uhorským ministerpredsedom.

*

(Khuen u nás.)

Zaujímavé je, že keď Khuen Horvatov žalároval, Maďari ho chválili:

— Ajhľa vlastenec, ajhľa pevná ruka!

Keď však prišiel sem, medzi nich, zamračily sa hnevom čelá maďarských politikov a volalo sa:

— Ajhľa kat! Ajhľa zbojca! Viedeň nám bašu poslala na väzy!

Nuž ale, jednakej mysle ľudia sišli sa i teraz.

Horvatský bán dal sa poučiť, jako sa má s Kossuthovskými tigrami a leopardy shovárať. Vlk neprišiel bez masky — ako pred ním mladý Tisza — ale obliekol si rúcho ovčie. Kamarát sem, kamarát tam, kamaráti všade.

Prišiel ku starým liberálom a povedal:

— Ja som Váš.

A keď sa ho Apponyisti a Andrássisti opýtali: si-li náš? — Ovšem-že! vetil bán a boli si v náruči.

Najdlhšie trvalo poznávanie s Kossuthisty. Zprvu vyšly nazmar Khuenove najvľúdnejšie úsmevy. Jeho jemným rečiam oppozícia nechcela rozumieť. Už bolo tak, že z Khuenovej raži nebude múka. Kossuthisti chceli: alebo vojenské predlohy preč, alebo povýšia rekrutový kontingent do nekonečna, ale za maďarsko-národné ústupky. Nuž o týchto nemôže byť reči — ale kto chce kúpiť, ten sa jedná.

(Vojenské predlohy.)

I pojednali sa a zostali takto: vojenské predlohy vláda nateraz sníme s denného poriadku. Vzhľadom na tento rok teda nebude zvýšený počet rekrutov. Za to Kossuthisti prestanú obštruovať, hladko prepustia indemnity, obyčajné vojenské predlohy (bez zvýšenia), štátny rozpočet, vyrovnanie a všetky bežné predlohy. Podržal si ovšem Khuen to právo, že na jaseň predloží — nové vojenské návrhy zákona . . . Zároveň odstúpil Khuen i od toho požiadavku, že by tohoročný kontingent zvýšil zavolaním 21,000 reservistov (k peším plukom a ku kanónom). Zrejmé je, že vojenskej správe nebolo ľažko zrieť sa svojich požiadavôk, lebo veď vojenský rok kloní sa už beztak ku koncu a na budúci rok sa vojenská správa ešte snadno môže zabezpečiť. Čo teda obštrukcia dosiahla, to dosiahla len pod Széllom, od Khuena nevymôhla ničoho, len práve samého Khuena.

*

(Tisza, Fejérváry.)

Ako známo, nástupcom Széllovým mal byť vlastne gróf Štefan Tisza, známy pre opálené krajinské milliony v „Priemyselnej banke" a v petroleových baniach v Rumunsku. Kráľ ho poveril a dal mu vraj splnomocnenie, aby udusil obštrukciu násilím, jestli ináč nie, tak žandarmeriou a honvédmi. Ale maďarskí politikovia sa proti tomuto kráľovmu poslovi jednomyseľne (až na starých liberálov) zopreli. Tisza nedostal poriadneho človeka za ministra, i musel sa svojho poslania vzdať. Spolu s ním, rozhorčený nad nezdarom starotiszovskej politiky, odstúpil i minister vojny barón Fejérváry, ktorý dosiaľ od starého Tiszu všetky ministerstvá prežil.

(Nová vláda.)

V novej vláde, ktorá sa už na utorkovom zasadnutí predstavila snemu, zasedajú nasledujúci:

gr. Khuen-Héderváry (predsedníctvo, vnútorné záležitosti;
Ladislav Lukács, financie;
Generál Desider Kolozsváry, domobrana;
Julius Wlassics, osveta;
Alexander Plósz, pravosúdie;
Ludvik Láng, obchod;
Andrej Hadik-Barkóczy pre osobu jeho Veličenstva;

obr. č. 173 Týždenník *Slovák*, od r. 1920 denník

SLOVÁK

Vychodí v Bratislave každý deň okrem dní po nedeli a sviatkoch.

Redakcia a administrácia: Bratislava, Telesvičná ul. 20-a Telefon 2[illegible]
Rukopisy postelajte na redakcie, predplatné, inzerčiy a reklamácie na administrácia.
Majiteľ a vydavateľ: „Slovák" nov. a nakl. spolok úč. spol.

Zakladateľ a vodca
ANDREJ HLINKA

Predplatné pro tuzemsko:
Na mesiac . . . Kčs 10 Na pol roku . . . Kčs [illegible]
Na čtvrť roku . . . „ 35 Na celý rok . . . „ [illegible]
Ročné predplatné pro cudzozemsko:
Jakoslávia, Rakúsko, Polsko . . . . . Kčs [illegible]
Ostatné zahraničie a Amerika . . . . . „ [illegible]

Ročník VII. Sobota, 30. mája 1925 Číslo 121

PITTSBURGH

(30. mája 1918.)

Schvaľujeme politický program usilujúci sa o spojenie Čechov a Slovákov v samostatnom štáte z Českých Zemí a Slovenska.

Slovensko bude mať svoju vlastnú administratívu, svoj snem a svoje súdy.

Slovenčina bude úradným jazykom v škole, v úrade a vo verejnom živote vôbec.

SLOVENSKÝ DENNÍK

Redakcia a administrácia v Ružomberku, Kráľovská ul. v dome Úverovej banky. Telefón 10

ORGÁN SLOVENSKEJ NÁRODNEJ RADY.

Časopis sa odosiela predbežne len hromadne v krížovej páske. Číslo za 20 halierov.

ROČNÍK I. V Ružomberku, v sobotu 9. novembra 1918. ČÍSLO 1.

Ľudu československému!

Tvoj odveký sen stal sa skutkom. Štát československý vstúpil dnes do radu samostatných, kulturných štátov sveta. Národný Výbor, poverený dôverou veškerého ľudu československého, prevzal ako jediný oprávnený a zodpovedný činiteľ do svojich rúk správu Tvojho štátu.

Ľud československý! Všetko, čo podujímaš, podujímaš od tohoto okamihu ako nový, slobodný člen veľkej rodiny samostatných slobodných národov.

Novými činmi v týchto chvíľach začínajú sa nové a bohdá slávne dejiny Tvoje.

Nesklameš očakávanie celého kulturného sveta, ktorý so žehnaním na rtoch vzpomína Tvojich slávnych dejín, ovenčených nesmrteľnými výkonami československých légií na západnom bojišti a v Sibírii. Celý svet pozerá na Tvoje kroky do nového života, na Tvoj vstup do zemi zasľúbenej, štít čistý, ako ho zachovalo Tvoje národné vojsko: Československé legie!! Nezapomínaj národnej kázne! Buď si stále vedomý, že si občanom nového štátu nielen so všetkými právami, ale i so všetkými povinnosťami.

Na počiatku veľkého diela ukladá Ti Národný Výbor, od dneška Tvoja vláda, aby Tvoje chovanie a Tvoja radosť boly dôstojné veľkej chvíle terajšej! Naši osvoboditelia Masaryk a Wilson nesmejú sa zklamať vo svojom presvedčení, že vydobyli slobody ľudu, ktorý vie sám sebou vládnuť! Ani jediným rušivým skutkom nesmejú byť zkalené terajšie veliké okamžiky, ani jediný z Vás nesmie dopustiť sa ničoho, čo by mohlo zakaliť čisté meno národa. Každý z Vás musí bezvýhradne šetriť všetkého, čo inému je svätého. Sloboda osobná i majetok súkromný treba mať v úcte. Podrobte sa bez odporu rozkazom Národného Výboru.

V *Prahe*, dňa 28. októbra 1918.

Za Národný Výbor Československý:

Dr **František Soukup** v. r.
Juraj Stříbrný v. r.
Dr. **Vavro Šrobár** v. r.
Anton Švehla v. r.
JUDr. **Alois Rašín** v. r.

Na cestu . . .

Svetová vojna, do ktorej vohnali svet nepriatelia ľudských práv, sa skončila. Vojská bývalej rakúsko-uhorskej armády složili zbrane a poddali sa úplne vôli spojeneckých vojsk, ktoré vedie francúzsky generál Foch a ich politickým vodcom je president americkej republiky Wilson. To znamená, že vôľa týchto ľudí sa uplatní na území starého rakúsko-uhorského mocnárstva na celej čiare.

Čo chce teda Wilson?

Chce, aby každý národ, či je to maďarský, nemecký, rumunský, *juhoslovanský* alebo *česko-slovenský* dostal úplné právo rozhodovať nad svojim vlastným osudom, aby každý národ založil si svoj vlastný národný štát, ktorý zahrňuje v sebe všetky vlastnosti samostatnosti, ktorý bude mať svoju vládu, svoju administráciu, svoje súdy, svoje školy atď. Týmto vyše 10 milionový národ československý dostal sa k svojmu právu, rozhodovať nad svojim vlastným osudom a jeho vôľa bola vyslovená jednotným uzavretím v Prahe a v Turčianskom svätom Martine. Od 30. októbra, kedy bola vyhlásená a vodcami ľudu podpísaná deklarácia slovenská, každý obyvateľ česko-slovenského územia musí vedeť, že má poslúchať nariadenia dočasnej československej vlády sídliacej v Prahe a Slovenskej Národnej Rady sídliacej v Turč. Sv. Martine. Toto sú hlavné medzníka verejnej vlády, ktorým je každý občan viazaný a ktoré musí rešpektovať.

Prirodzene také štátne prevraty, akým je i založenie samostatného Česko-Slovenska nemôže sa stať cez jednu noc. Všetko do života uviesť, čo bolo napísané a deklarované, vyžaduje času, lebo nemožno odrazu všetky doterajšie maďarské úrady šmahom zaujať a všetky ustanovizne premeniť. Tým menej, lebo žijeme v revolučných dobách, ktoré prišli tak náhle, že nielen nikto z predošlých činiteľov vládnúcich nevie si rady, ale ani nás Slovákov nenašla sloboda národná prichystaných, že by sme jednoducho mohli obsadiť svoje miesta, ktoré nám prináležajú. Dnes panuje všade neporiadok. Musíme sa teda prispôsobiť priechodnej dobe a usilovať sa o to, aby poriadok bol zavedený.

Prácou Slovákov je dnes:

1. Všade zakladať miestne odbory Národnej Rady;
2. rozširovať deklaráciu martinskú;
3. starať sa o to, aby v každom kúte Slovenska, každý občan dozvedel sa o tom, že mu svitnul deň slobody a
4. že práve preto každý Slovák je povinný dôstojne sa chovať.

Toto je tiež našim programom. Žiadame každého, ktorému záleží na tom, aby sme sladké ovocie našej vydobytej slobody i užívať mohli, nech nás v uskutočnení programu podporuje už či slovom, či skutkom a či písomne.

Dlhé storočia bol Slovák spútaný silnými nepriateľmi; odnímalo sa mu právo na jeho materinský jazyk, na jeho prácu, ba i na jeho vlastný život, až si konečne i on vybojoval krvou i železom svoju úplnú samostatnosť. Celý vzdelaný svet žasne radosťou nad týmto skutkom. My však vieme, že nestalo sa nič neočakávaného: ved všetci sme za tým túžili a za celý svoj život pracovali ako i naši predkovia. Dneská, keď už slobodu máme, sme povinný ukázať priateľom našim, že sme jej hodní a nepriateľom to, že sloboda naša neznamená pre nich taký útisk akému sme predtým my boli vystavení.

Náš československý štát musí byť už od počiatku príkladným. Sme presvedčení, že keď všetci budeme mať túto vetu na mysli a budeme dľa nej i pokračovať, ani brány pekelné nás neodolajú.

Výstraha slovenskému duchovenstvu.

Knieža-primas uhorský Dr. Ján Csernoch, dľa zabezpečených zpráv, núti slovenské katolícke duchovenstvo, aby v chrámoch a na shromaždeniach agitovalo proti československému štátu. **Vystríhame naše katolícke duchovenstvo, aby sa k tejto nečestnej, nedôstojnej a vlastný národ zradzujúcej práci strhnúť nedalo, lebo štát československý je už hotový a žiadnou agitáciou, žiadnymi osvedčeniami utvorenie jeho vlacej prekaziť nemožno. Je v záujme slovenského katolíckeho duchovenstva, aby sa tejto nebezpečnej pre duchovenstvo agitácie neúčastnilo a aby v tomto smere poslušnosť Csernochovi odriekło.**

Dr. V. Šrobár,
člen prezídia Národného Výboru,
dočasnej vlády československého štátu.

SLOVENSKÁ POLITIKA

Ročník XL. V Bratislave, vo štvrtok 18. decembra (prosinca) 1930 Číslo 290

Colná vojna s Maďarskom

V Bratislave, 17. dec.

Od včerajška je teda medzi nami a Maďarskom bezzmluvný stav, čo znamená v skutočnosti colnú vojnu medzi Československom a Maďarskom.

Prečo však Maďari nezačali jednať už v lete? Lebo mali pred šatvou, ktorú chceli spešažiť v Československu ešte za trvania starých nižších cieľ obilných a múčnych. Keby boli s nami ujednali novú smluvu už v lete, mohlo sa stať len na základe nových prirážkových cieľ. Keďže múka neziskala na jakosti dlhým skladovaním, pripravovali najväčší jej dovoz na prvú polovicu decembra, kedy nás boli múkou doslovne zaplavili. Veľké podzimné dovozy maďarskej pšenice a múky vyvolaly u všetkých našich politických strán a u všetkých našich časopisov značný rozruch a maďarská taktika spôsobila u nás niečo, čoho Maďari neočakávali. Jestli si mysleli, že svojou taktikou spôsobia rozladenie medzi vládnymi stranami alebo prípadne i rozvrat koalície, tak sa v tom — aspoň dosiaľ — poriadne sklamali. Československá verejnosť sa celá jednomyseľne stavala proti prijatiu nezmyselne prepjatých maďarských návrhov na uzavrenie novej obchodnej smluvy. Boli to na pr. zami priemyselníci, ktorí upozornili, že Maďari odkladajú vyjednávanie o smluvu i preto, aby získali čas k ďalšiemu vyhánaniu filigránskeho priemyslu, ako budujú zimničné nové továrne alebo nové filiálky dotiahlejších tovární, ako klesá už od dávna dovoz nášho priemyslu do Maďarska z mesiaca na mesiac o veľké cifry a vyhlásili, že československý priemysel má hlavný záujem o provizórium, ale o ujednanie definitívnej obchodnej smluvy v Maďarsku.

Colná vojna

medzi Maďarskom a Československom – Vyjednávanie o novú obchodnú smluvu sa zmarilo na neústupčivosti Maďarov – Keby sme im povolili v otázke miechania múky, naše zemedelstvo by vyšlo na vnivoč

Z Prahy, 16. decembra.

Napriek najväčšiemu úsiliu pri vyjednávaní s maďarskou delegáciou dôjsť k dohode aspoň k obchodnopolitickému provizóriu na základe klauzúl a ustanovizní výhodách, nebolo možné pokračovať so s Maďarmi pre ich neústupčivosť v otázke zákona o miechaní múky. Zrušenie tohoto zákona považujú Maďari ako základ k novej obchodnej smluve, bez ohľadu na to, či naše zemedelstvo výjde pri tom na vnivoč, alebo nie. Je síce pravda, že v tých veciach boli Maďari náklonní k najväčším ústupkom, práve tak, ako aj z našej strany sa prejavila úprimná ochota ku kompromisu, avšak zástupcom republikánskej strany vo vláde nebolo možné pripustiť, aby boly zrušené hlavné postuláty zemedelského zákona, ktorý boli pred niekoľkými týždňami odhlasované. Následkom toho došlo k istým dilerenciám v tomto kroku, ktoré však iste nebudú dlhého trvania a verí sa pevne, že po Novom Roku sa situácia úplne vyjasní a dospeje k úplnej dohode s Maďarskom.

Následkom bezzmluvného stavu vstúpily v platnosť dnešným dňom na zemedelský tovar maďarský k nám dovážaný autonómne sadzby, ktoré sú tak vysoké, že zemedelský dovoz z Maďarska k nám je znemožnený a slovenský rolník, maďarským tovarom priamo obíjaný, si konečne oddýchne. Na múku, ktorá prevažne prichádza v úvahu, platí teraz clo 120 Kčs plus prirážka, na pšenicu 60 plus 25, na kukuricu 32, na ošienú od 10 až do 120 kg váhy 347 Kčs za q živej váhy.

Na dnešnú plodinovú burzu pražskú zasala nová situácia cíte vlnu. Pšenica ostáva nezmenená. Ostatné obilie, zvlášte ľalšenú, trocha ovsenky, ječmeňok sa k nám z Maďarska nedováža. Kukurica zlacnela o jednu Kčs, predáva sa však veľmi dobre. Dá sa očakávať, že na budúcej plodinovej burze prejaví sa už nový stav patrične.

Bezzmluvný stav s Maďarskom je prvým prípadom bezzmluvného pomeru v našich obchodných stykoch s cudzinou vôbec. R. 1927 sme nastúpili podobný pomer s Rakúskom, ale na rozdiel od dnešku nestala v platnosť delegácia najvyšších výhod, kým došlo k ujednaniu novej smluvy.

Nesprávne maďarské tvrdenie.

Budapešť, 16. decembra.

Maďarskej tlačovej kancelárii sa oznamuje z Prahy: Maďarská obchodná delegácia, vyslaná do Prahy, čakala tri dni márna na to, až československá delegácia dôjde s ňou v spojenie. Po mnohých urgenciách obdržala dnes dopoludnia list

Senzačná policajná prehliadka v redakcii „Prágai Magyar Hirlapu“ v Prahe

Kto je v podozrení z falšovania „odhalení“ v Magyarságu

24. Praha, 16. decembra.

V redakcii pražského maďarského denníka „Prágai Magyar Hirlap“ bola prevedená včera dopoludnia policajná prehliadka, ktorej bola v odsutnosti šéfredaktora Stillfrieda a pod. Stillfriedom. V najbližších hodinách očakáva sa nové odhalenie. O 3. hod. bol predsedajúci k vypočutiu redaktori „P. M. H.“

*

(Tisk.) Ako sa dozvedáme zo spoľahlivých zdrojov, v redakcii „Prágai Magyar Hirlap“ bola prevedená prehliadka na základe podozrenia, že v redakcii sa falšujú dokumenty, ktoré sa týkajú odhalení o maďarskej revízionistickej propagande v Československu. Prehliadka bola prevedená v prítomnosti zodpovedného redaktora Stillfrieda a ďalších redaktorov. Prehliadka trvala od 10. hodiny dopoludnia do 3. hodiny popoludní. Pri prehliadke boli zistené niektoré veci, ktoré sú predmetom ďalšieho vyšetrovania.

Nesprávne maďarské tvrdenie.

Budapešť, 16. decembra.

Maďarskej tlačovej kancelárii sa oznamuje z Prahy: Maďarská obchodná delegácia, vyslaná do Prahy, čakala tri dni márna na to, až československá delegácia dôjde s ňou v spojenie. Po mnohých urgenciách obdržala dnes dopoludnia list

Československé stanovisko.

Praha, 16. decembra.

Predseda československej delegácie pri vyjednávaní československo-maďarskom... ministerský radca dr Friedman upozorňuje, že údaje hovorcu spomenutého maďarskej tlačovej kancelárie nezodpovedajú skutočnosti.

Prvá porada vedúci delegácie československej a maďarskej bola hneď v sobotu, 13. decembra, teda v deň príchodu maďarskej delegácie do Prahy a obidve strany vydaly o nej spoločné komuniké.

V tejto porade, ktorá trvala tri hodiny, vyložila čs. delegácia svoje stanovisko k maďarským provozíciám. Spôsobom, ktorý nepripúšťal žiadnych pochybností, dala ľomať s konkrétne odmietavé od čs. delegácie porvanie, aby vyjednávanie bolo zahájené. O vyjednávaní nemožno však pri tom hovoriť, lebo vedúca čs. delegácie ministerský radca dr Friedman prečítal len vyhlásenie, už vopred pripravené, československá vláda nemôže maďarské návrhy, redukované na minimum. Vedúca maďarskej delegácie na to vyhlásil, že znovuvedomí sa bezzmluvný stav a jeho ďalšie dôsledky, musí niesť v plnej miere čs. vláda, lebo maďarská vláda prejavila čo najväčšiu konciliantnosť tým, že vyslala svojich zástupcov do Prahy k nejednaniu svojich návrhov. Napriek tomu čs. vláda o otázkach vôbec nevyjednávala a nechala maďarskú delegáciu takmer tri dni nečinne v Prahe sedieť, až jej napokon dala prečítať kategorické vyhlásenie, vylučujúce akékoľvek ďalšie vyjednávanie. Tak nezbudlo maďarskej delegácii, než opustiť Prahu. K tomu treba podotknúť, že maďarské vyslanec v Prahe navštívil ešte v pondelok zástupcu čs. zahraničného ministra vyslanca dr Krofta, ktorému oznámil, že maďarská delegácia je ochotná urobiť ďalšie ústupky v prísne niektorých bodov maďarských požiadaviek, proti ktorým čs. delegáti ihneď obzvláštne námietky.

ROBOTNÍCKE NOVINY

Časopis slovenskej sociálno-demokratickej strany v Československej republike. Motto: Vlastnou silou

Vychodia každý štvrtok.

Adresa na dopisy, predplatky a všetky zásielky je: „Robotnícke Noviny", Pozsony, Korona utca 19.

Predplatné: Do Uhorska a Rakúska: na rok 12 korún, na pol roka 6·— kor. na štvrť roka 3·— kor.
Do Nemecka 14 korún, do ostatného cudzozemska 16 kor. na celý rok.
Jednotlivé čísla v Uhorsku a Rakúsku po 20 halieroch.

Ročník XV. V PREŠPORKU, 19. decembra 1918. Číslo 51/52.

Narodil sa...

Dočkali sme sa piatych Vianoc počas krvavej vojny. Nemôžeme síce ani v deň týchto hovoriť, že pokoj ľudu dobrej vôle na zemi, predsa ale máme pevnú úfnosť, že dnes-zajtra bude nepriateľstvo terajšej vojny a možno, že aj vedenia vojny navždy zažehnané. Vlny socializmu a demokracie razia si cestu do všetkých kútov civilizovaného sveta. Naskytuje sa možnosť, že idea svetového odzbrojenia prerazí odboj imperialistov a chýrečných militaristov a že uskutoční sa náš hlas všeobecného odzbrojenia. Porazenie terajších pávedcov nesného zbrojenia, bude tiež porážkou militarizmu navždy.

Povinnosťou sociálnych demokratov ale bude, aby na všetkých stranách rázne vystupovali proti militarizmu. Heslo: ani groša, ani muža pre militarizmus nesmie i na budúce zostať len na papieri, lež musí byť s najväčšou dôslednosťou aj prevádzané. Internacionálny sjazd socialistický musí sociálnym demokratom celého sveta dať presný rozkaz, aby sa proti militarizmu vždy a všade vystupovalo. Husárske a vlastenecké kotrmelce jednotlivých frakcií sociálno-demokratických, nesmú sa viac praktikovať. Len takto zachránené bude ľudstvo od nebezpečia veľkých výdavkov, huckania národností a štátov jeden proti druhému. Sociálni demokrati musia byť pravými protivníkmi militarizmu.

Namiesto kasární nech stavajú sa moderné školy, z doterajších kasární nech sa prestavujú nemocnice a opatrovne pre deti, invalidov a starcov. Milliony hádzané do brucha nenasytného militarizmu, nech sú upotrebené na všeobecné vzdelanie ľudu. Potom môžeme s radosťou pripojiť náš hlas ku spevu: Narodil sa atď.

Pre náš slovenský pracujúci ľud, práve tak ako pre celý slovenský národ, prišiel teraz skutočný Spasiteľ sveta. Strach a hrôza vojny je zažehnaná. Otvorí sa nám čo najskôr nové pole pôsobiska a cesta spasenia pre budúcnosť. Kráčame veľkým hospodárskym, kultúrnym a politickým prevratom v ústrety. Potrebujeme pomocnú ruku každého jednotlivca, potrebujeme miliónové šíky dobrých a vyškolených bojovníkov pre svätú vec socializmu.

Pravda, týchto si musíme vychovať. Kde? V odborových a politických organizáciách, časopisoch a vzdelávacích [illegible]

slovo v organizácii a na schôdzi, každé písmenko časopisu, musí nám byť pobádateľom v boji za vzdelaním a lepšiu budúcnosť. Do bytu robotníka patrí v prvom rade robotnícky časopis. Ten musí byť náš radca, ten musí byť náš vodca. Naše slová pobádania, povelu a kázne, naše slová zastávania a ochrany, môžu v prvom rade byť uskutočnené v svojskom časopise. Preč s muchotrávkami. Akiste budeme mať hojný výber časopisov slovenských, tieto musia nám aspoň zo začiatku našej svobody v Československom štáte, nahradiť riadne knižnice, musia nám byť literárnou pomôckou. Heslo každého presvedčeného slovenského robotníka musí byť: Všetko pre rozšírenie a zmohutnenie našich „Robotníckych Novín".

Tiež aj odborové organizácie, ktoré sa uspokojive vyvinuly, musíme upevniť a a rozšíriť. Slovensko má pekný priemysel, ktorý sa bude očividome vyvíjať a bude potrebovať nové a nové sily. Tieto sily nesmú byť ale otrokmi kapitálu a poddancami strojov. Vývin techniky musíme si prispôsobiť v náš prospech, nesmieme nikdy dovoliť, aby vývin techniky bol podmaňovateľom a pánom pracovných síl. Priemyslové robotníctvo musí byť vyškolené a vzdeluschopné. Priemyselné a zemedelské robotníctvo vyškoliť a emancipovať, bude povinnosťou odborových organizácií. V týchto nebudeme ako hostia, lež ako rovnoprávni činitelia. Doterajší pomer, kde mali sme odborové svázy maďarské, kde boli sme len trpenými podnájomníkmi, už prestal. Teraz máme možnosť, aby sme pracovali len pre nás a naše dobro. Po Novom roku musí sa rozprúdiť idea organizovania sa slovenského robotníctva od Čače po Miškovec, od Užhorodu až po Prešporok. Nesmie byť ani jedného priemyslového miesta, kde pracoval by neorganizovaný Slovák-robotník.

Tiež aj vybudovanie politických organizácií nesmieme pustiť z oka. Máme mnoho ľudí, ktorí následkom povolania nemôžu byť členmi odborových organizácií. Týmto musíme dať možnosť spolučinnosti pre ideu socializmu. Na nás prípadne ťažké úlohy [illegible] problémov v obciach, okresných [illegible] a snemovni. Slovenskí sociálni demokrati [illegible] budú brať účasť na [illegible]

len voľbami. Musíme mať záujem, aby sme boli všade zastúpení. Hýbajúcu silu týchto inštitúcií nájdeme len v politických organizáciách sociálno-demokratických.

Na meštiacke strany nesmieme čakať. Tieto pre nás a bez nás nič nevykonajú. Nesmie sa viac stať, aby státisíce pracujúceho ľudu, bárs je aj doteraz neorganizovaný, je ale lepšie disciplinovaný ako spomenuté strany, boly len omrvinkami padajúcimi zo stola boháčov, odbavené. Je to smiešnym, že medzi 40 zástupcami Slovákov Československého Národného Výboru, nachádzame troch sociálnych demokratov. Slovenskí súdruhovia musia si pod assistenciou českých súdruhov žiadať slovenský klub N. V., aby počet ich mandátov zvýšený bol aspoň na desať. Nevieme stalo-li sa to z nepozornosti, alebo z taktických dôvodov, ale každopádne je to odsúdenia hodné. Nemôžeme a nechceme trpieť, aby niektorí, doteraz nečinní meštiaci, ohrievali si teraz na plamienku novej svobody svoju politickú pollevočku a na druhej strane, aby zaslúžilým činovníkom socialistickým, nebola daná možnosť pracovať na zákonodarstve pre pracujúci ľud a robotníkom aby bolo dopriate len také milostné zastúpenie v Národnom Výbore.

Slovenské organizované robotníctvo musí presvedčiť verejnosť pri nových voľbách, že je vstave čestne nadobudnúť si jeho počtu zodpovedajúci počet mandátov sociálno-demokratických. My musíme sa raz navždy odvyknúť pracovať pod tútorstvom meštiakov, lež musíme sa postaviť na vlastné nohy. A k tomuto potrebujeme silné a vyškolené politické organizácie. Shromažďovacie právo je reformované, budeme mať možnosť jakožto občania sa schádzať a rozhodovať. Túto príležitosť musíme využitkovať a pracovať k tomu, aby sme takmer v každej obci mali politickú organizáciu sociálno-demokratickú.

Snemovňa Československej republiky bude vypracovávať nové zákony, ktoré budú sa týkať pracujúceho ľudu. Je to zákon o osemhodinovej pracovnej dobe, [illegible] v nezamestnanosti, ochrana robotníctva, [illegible] a [illegible] ochrana [illegible]

Ročník II., č. 22.
1. júna 1940.

POLITICKÝ TÝŽDENNÍK

SLOVENSKÁ JEDNOTA

CENA 14 Fil.

Predplatné na celý rok 7.— P., na pol roka 4.— P, na štvrť roka 2.50 P. Na Slovensku predplatné na rok 60.— Ks. jednotlivé číslo po 1.— Ks. Do ostatnej cudziny 10. —P ročne.

Zodpovedný redaktor a vydavateľ: JOZEF KELEMEN.

Redakcia a administrácia: Érsekujvár (Nové Zámky), Széchényiho u. 71. — Administrácia na Slovensku: Bratislava, Kúpeľná ulica 1/d. II. — Telefon 7383. — Vychodí každú sobotu. — Rukopisy nevraciame.

My chceme a budeme pomáhať!

My vám, Slovák drahá, chceme vďačne pomáhať. Čítajte každé číslo a napíšte nám, čo by ste si priali mať na našich skromných štyroch stranách Slovenskej Jednoty. Tlačiarsky stroj spraví z našich úprimných slov síce mŕtve litery, ale ony vstanú k vám, aby ste ich oživili skutkami a keď nestačíte, uložili ich do srdca.

Buďte silní a odolní!

Podporujte trpiacich, krmte duševne slepých, uveďte na pravé cesty duševne pobúdilých, buďte apoštolmi lepšej generácie, lepšej budúcnosti.

My, ktorí s vami pracujeme, prajeme vám k tomu potrebnú silu, veľa šťastia. Nedajte sa odohnať, nedajte sa svieť, zaberte pevne svoj pluh! On nikde aj zapre, ale viete sami, keď je pevný, povalí skalu, aj keby sa pluh zlomil! Stojíš za ním ty, oráč. Dones druhý, pevnejší a zapri znova a nepopusť!

Ti oráči, to ste vy, milí čitatelia. Tie skaly, to sú tí slaboši okolo vás, ktorí holdujú vždy tme, svojim chúťkam, ošklivostiam, biednemu životu.

A ten pluh? To je Slovenská Jednota.

Slováci! Darmo budeme my ten pluh zdokonaľovať, keď bude oráč slepý, hluchý, zlý a slabý. Vaša apoštolská práca bude našou najlepšou odmenou, vám budú patriť slová: Pán Boh šľachetnosti nebo vystavil, večné oň pre podlosť peklo podpálil... Koho dar nesvedie, hrozba neskloní...

Rozširujte Slovenskú Jednotu, veď ona prichádza k vám ako radostný posol, ktorý Vám krásu a spolupatričnosť. Každý týždeň prinesie do vášho príbytku nový sviatok, nový úsmev všetkého, čo je krásne a cenné. Slovenská Jednota prechádza cez mnohé ťažkosti, Časom sa však všetko napraví, len treba záujmu o vec, oddanosti a horlivosti. A tej u našich čitateľov je dosť. Mali sme príležitosť o tom sa presvedčiť. A my, ktorí sme ťažko hmotných i morálnych obetí priniesli k tomuto dielu, nedáme sa znechutiť v našej dobrej snahe a horlivosti. Slovenská Jednota pevne zakotvila v slovenských rodinách. Sú však ešte mnohé obce, kde sa Jednota nedostala. Do týchto obcí a rodín voláme: Prijmite Slovenskú Jednotu, drahí priatelia, do svojich príbytkov, ako vítaného milého hosťa, bude vám sestrou, radkyňou, udržovateľkou nášskeho slovenského slova.

—m—

Politický prehľad.

Nemecké vojská úspešne pokračujú vo vojenských operáciách na západe. Ich cieľom je obsadiť severozápadné pobrežie Francie, a tak by sa dostaly do bezprostrednej blízkosti s Anglicku. Francúzi veľmi odvážne bránia tieto miesta, ale po ťuhých bojoch dostaly sa do nemeckých rúk dôležité prístavy: Abbeville, Boulogne a naposlednýy Calais. Týmto sa im podarilo úplne obkľúčiť belgickú armádu, časti prvého, siedmeho a deviateho francúzskeho zboru a expedičnú armádu Anglicka. Situácia sa pre spojencov štáte zhoršuje a obkľúčená armáda sotva bude vedieť dlho klásť odpor. Nemci úspešne bombardujú juhoanglické mestá a vojenské objekty Francie, ležiace za frontom.

Podľa mienky európskej tlače výsledok bitiek na západe bude rozhodujúcim pre dejiny sveta. Obkľúčená armáda spojencov ešte prudko bojuje na miestach okolo Valenciennes, Arras a Cambrai, ale podľa informácií talianskeho časopisu Popolo di Roma vo francúzskych vojenských kruhoch sú presvedčení, že osud týchto vojsk je už spečatený Weygand, ktorý bol minulého týždňa menovaný hlavným veliteľom francúzskych vojsk, podľa menovaného časopisu, myslí už len na obrannú bitku pred Parížom.

Zpravodajca časopisu Corriere della Sera ohromné úspechy Nemcov v Norsku, Holandsku, Belgii a vo Francii pripisuje ich zázračným vojenským prostriedkom. Medzi iným spomína, že nemeckí padákoví vojaci sú vyzbrojení zvláštnymi pištoľami, vystreľujúcimi tekutinu, ktorá v okruhu niekoľkých metrov vyžerie, zničí strojné pušky, delá a vojenský materiál — všetko kovové, čo nie je z ocele. Nemecké lietectvo používa v potrebných prípadoch tiež kilogramových bômb, akých dosiaľ nevyhadzovali v žiadnom štáte. Tieto tunové bomby zničily aj ohromné železobetónové pevnosti Namur a Liége.

Reynaud, francúzsky ministerský predseda, navštívil v posledných dňoch anglického premiera Churchila, aby mohli spoločne predebatovať hroziacu situáciu.

V diplomatických kruhoch práve tak, ako i na frontoch je veľký boj. Predovšetkým stojí v popredí Itália, ktorá je veľmi dôležitá. Zdá sa, že napnutie na Stredozemnom moru len prechodne sa utíšilo. Manifestácie v poslednom čase, vojensko-politické opatrenia dávajú príčinu pochybovať, že by sa italská otázka mohla vyriešiť pri zelenom stole. Charakteristické boly nedeľajšie manifestácie fašistickej mládeže v prítomnosti Mussoliniho, kde odznely heslá: Chceme vojnu, chceme pochovať. V poslednej dobe sa šíri vlna nenávisti proti Francúzom a na pretrase je Korzika. Na uliciach Ríma sa objavilo množstvo plakátov s takýmto nadpisom: Nech žije italská Korzika.

Holandské časopisy oznamujú, že hospodársky život krajiny sa vracia do normálnych kolají.

Podľa Reuterovej zpravodajskej kancelárie americký konzul vyzval amerických občanov žijúcich na Malte, aby sa čím skôr odsťahovali do Spojených štátov.

Pred uzávierkou čísla prichádza zpráva, že belgický kráľ, ako hlavný veliteľ brannej moci, vydal rozkaz, aby jeho vojsko odložilo zbraně bez akýchkoľvek výhrady. Francúzske kruhy vyhlasujú tento krok za zradu na spojencoch, aká nema v dejinách pár. Spojenecké vojsko je teraz v beznádejnej situácii, lebo nemecká armáda môže teraz priamo vraziť medzi nepriateľov, kedže sa uvoľnil priestor, ktorý držali belgickí vojaci.

Slovák a povinnosti.

Povinnosti sú veľmi dôležitou kapitolou v živote každého v menšine žijúceho Slováka. Sú nám známe príslovia, ktoré medzitým hovoria, že človek nič nemusí, len zomrieť že musí, ale každý z nás cíti, že to nie je pravda, že ešte viac podobných zákonov nad nami stráži a núti nás k niečomu, čo ako Slováci, ako členovia spoločnosti ľudskej musíme poslúchnuť.

Je veľa tých povinností, ktoré menšinový Slovák má a každý v inej podobe, ale v princípe sa od seba veľa nelíšia. Sme členmi spoločnosti ľudskej, preto sa radi podrađujeme istým predpisom. My, Slováci, poznáme veľmi dobre zákony života. Sme si vedomí svojich povinností. Ináč by sme ani nevedeli pochopiť, prečo žijeme na tomto svete. Pre nás zákony nie sú pútami života a nezbavujú nás slobodnej vôle. Naopak, povinnosti robia nám život takým, akým je, zaujímavým: farbistým, mnohotvárnym a ľahkým. Nás menšinových pracovníkov pútajú povinnosti. Pútajú nás k životu, k jeho podstate, k jeho celému zariadeniu. Pre nás život bez povinnosti stal by sa životom anarchie, bez poriadku, bez bolestí, ale tiež aj bez radostí. My si bránime svoje práva, ktoré prinášajú nevyhnutelne aj povinnosti. A práve tento vzťah, tento pomer je pre nás veľmi dôležitý.

Jozef Gregor Tajovský † mŕtvy. †

V noci, na 20. t. m. vo svojom byte neočakávane umrel spisovateľ Jozef Gregor Tajovský.

Nebohý narodil sa 18. októbra 1874 v Tajove (Zvolenská). Študoval v Banskej Bystrici a v Kláštore pod Znievom. Päť rokov bol učiteľom, ale po konflikte s maďarskými úradmi odišiel do Prahy, kde vyštudoval obchodnú akadémiu. Vrátivši sa na Slovensko bol postupne bankovým úradníkom v Trnave, v Turč. Sv. Martine, Nadlaku a v Prešove. Ako vojak za svetovej vojny prešiel k Rusom a vstúpil do čs. légií. Po prevrate žil ako podplukovník vo svojej penzii v Bratislave.

Ako spisovateľ vynikol už v prvých rokoch tohto storočia. Ideje po stopách Martina Kukučína, napísal niekoľko svázkov poviedok. (Dokončia aj iné rozprávky, Besednúci, Smutné môly, Zpod kosy, Tŕpky, S Bohom, Rozprávky z Ruska, Rozprávky nové i staré, Uhrabky) a viacero divadelných hier (Statky-zmätky, Tma, Hriech, Matka, Ženský zákon, Smrť Ďurka Langsfelda, Bláznivci, Jej prvý román), z ktorých niektoré mali prenikavý úspech nielen doma, ale i za hranicami Slovenska. Najmä svojím Ženským zákonom patril medzi našich najúspešnejších dramatických autorov.

Jeho diela vynikaly láskou ku slovenskému ľudu a jadrnosťou výrazu. On zas osobne svojou milotou a dobrosrdečnosťou. Odišiel nám v ňom výrazný reprezentant predvojnovej spisovateľskej generácie slovenskej a „zlatý, dobrý človek" — ako sme ho mnospol nazývali.

UPOZORNENIE!

Prosíme ctených čitateľov, aby nám prepáčili, že sme nevydali minulý týždeň Slovenskú Jednotu. Urobili sme všetko, ale rôzne ťažkosti nám nedovolily vydať toto číslo. Prosíme o porozumenie.

NEZÁVISLÝ TÝDENÍK

Čechoslovák V ANGLII

The Czechoslovak in England — Independent Weekly

Ročník II. č. 1. — Londýn, 5. ledna 1940 — 2d.

MANIFEST ČS. NÁRODNÍHO VÝBORU

Československý národní výbor v Londýně a v Paříži vydal své první velké prohlášení o cílech nynějšího boje občanů stále žijící Československé republiky, dočasně obsazené německým nacistickým vojskem:

Národní výbor československý se ujal řízení všech tvých věcí, lide československý, až do doby, kdy na konci této války toto řízení se bude moci vrátit do tvých svobodných rukou.

Jsme po boku svých spojenců v boji za svobodné Československo ve svobodné Evropě, v boji proti nacistickému moru, který ohrožuje Evropu a svět a jehož vítězství by zneuctilo lidstvo a zničilo všechnu lidskou důstojnost. Jest na místě připomenout, že jsme přinesli na důraznou žádost svých přátel a spojenců evropskému míru oběti v dějinách jedinečné. Tyto oběti nezabránily Německu v brutálním útoku na nás a ve vojenském obsazení našeho území v okamžiku, kdy všechny možnosti naší obrany byly zničeny a nám zaručená svoboda cynicky před tváří světa zdeptána a potlačena.

Během událostí kolem 15. března 1939 byly československé vládě vnuceny za surových a nelidských scén a pod hrozbami barbarským násilím a zničením obyvatelstva a území republiky prohlášení a akty, jež nacistická vláda před světem označila za "souhlas" Československa k vojenskému obsazení republiky, k oddělení Slovenska a k připojení Čech a Moravy k Třetí říši ve formě protektorátu. Tyto akty vesměs nemají právní platnosti, a žádný svobodný občan naší republiky je nikdy neuznal. Nemají a nemohou také mít platnosti mezinárodní. Československá republika i mezinárodně-právně existuje dále, a žádný náš občan kterékoliv národnosti se jí nesmí vzdát. Nespravedlnost všeho toho, co se stalo, byla uznána celým civilisovaným světem a mnohé státy to opětovně prohlásily svými oficielními zástupci. Svoboda a samostatnost Československa jsou výslovným válečným cílem a mírovou podmínkou našich spojenců. Vstoupili jsme proto bez váhání—celý národ doma i v zahraničí—do války proti brutálnímu uchvatiteli, jenž pod cynickou maskou protektora jen usiluje o zničení a znásilnění našeho lidu.

Kruté mučení naší vlasti nás i celý svět naplňuje hrůzou. Nikomu není možno upřít sympatie a spolucítění národu, tak ďábelsky a brutálně utlačovanému. Naše myšlenky a naše city jsou denně u vás, drazí trpitelé, kteří setrváváte statečně ve svém duchovním a fysickém odporu proti uchvatiteli, jsouce vždy odhodláni obětovat i své životy v boji za naše národní ideály. Z vašeho utrpení, z vašich obětí a z vaší krve, prolité na rodné půdě i v cizí zemi, kde naše vojsko se připravuje k boji,

(Pokrač. na str. 2.)

Poselství dr. Ed. Beneše

Agentura Press Association rozšířila toto novoroční poselství dr. Edvarda Beneše:

Rok 1940 bude rozhodující pro vítězství spojenců. Nacističtí vůdci vidí již dnes, že jsou definitivně ztraceni, nepodaří-li se jim vyjednat kompromisní dohodu. Proto se v příštích měsících zoufale pokusí zachránit co se dá z kořisti v Polsku a v Československu návrhem různých nepřijatelných a politicky nemožných mírových podmínek, jen aby zatím zachovali svůj režim a aby později znovu začali se svou nemravnou a barbarskou politikou, směřující k opanování Evropy.

Z toho důvodu považuji jejich porážku již dnes za zřejmou a nevyhnutelnou. Nový rok přinese všem potlačeným národům ve střední Evropě novou naději a dokonce i jistotu, že se blíží hodina jejich osvobození.

Československý národ vchází do Nového roku s neochvějnou důvěrou, že vítězství spojenců bude též znamenat vítězství Československa, bojujícího na jejich straně. Právě tak jako v minulé válce spojili Čechoslováci svůj osud s osudem těch, kdož bojují proti nespravedlnosti, násilí a zlu a kdož věří s českým národním hrdinou Janem Husem, že pravda zvítězí. Jejich naděje na osvobození byla posílena koncem tohoto roku uznáním Československého národního výboru Francií a Velkou Británií. Tato událost značně pozvedla mravní sílu a ducha odporu celého národa. Vše to znamená, že Čechoslováci ve spojeneckých státech i doma v příštím roce přinesou skutečný příspěvek vítězství dobré vůle a spravedlnosti proti zlu, zosobněnému barbarským režimem nacistického Německa.

obr. č. 179 Následníkom *Pešťbudínskych vedomostí* sa v marci 1871 stali *Národné noviny*, od roku 1873 *Národnie noviny*

Po korune

Mimoriadne vydanie.

NÁRODNIE NOVINY

Mimoriadne vydanie.

Ročník 75. Turčiansky Sv. Martin, štvrtok, 31. augusta 1944 Číslo 103.

Manifest slovenského národného výboru

Slováci a Slovenky!

Hodina oslobodenia našej zeme a nášho ľudu prišla!

Povstali sme proti tým, ktorí nás už po päť rokov otročili na duchu i na tele. Naši bratia zo zahraničia, ba i priatelia z Ameriky, z celej Europy a bratského Ruska prúdom sa hrnú na naše Slovensko, aby nám pomohli v zápase za slobodu. Bez rozdielu kontinentov, rečí a národov, všetci ľudia, milujúci slobodu, si čoskoro v priateľskom objatí podajú ruky nad hrobom otročiteľov. Z utrpenia Europy rodí sa pevná viera, že pravda musí zvíťaziť a už vidíme, ako sa prebíja cez hromadu trosiek našich nepriateľov.

Údery skonávajúceho otročiteľa sú mierené i na nás. Ak keby nás zasiahly, boly by také hrozné, ako ich vidíme v spustošených, vypálených a takmer vyľudnených zemiach Europy. To sa nesmie stať u nás. Máme možnosť i chuť to prekaziť. Naši vojaci na frontoch, robotníci v továrniach, úradníci vo verejnej správe, roľníci a živnostníci v zásobovaní sú jedným frontom v obrane života a práv národa. Mohutnou zbraňou nie sú len tanky a neprehľadné armády, ale pravda. Tie môžu vyhrávať bitky, pravda vyhráva vojnu. Tie vedia ničiť, pravda rodí nových nadšencov a nadchýňa ich nadľudskou silou. A toto sa deje v dnešnej Europe, keď [illegible] zástupy tvrdých bojovníkov, na ktorých viere sa i pancier otročiteľov láme a puká praskajú.

Aj my Slováci, ohrožovaní na národnej slobode, uvedomili sme si, že prišiel čas ukázať sebe i svetu, že sme nezradili najkrajšie naše národné ideály, ktoré i slovenský národ vytvoril a v ktoré uveril. Hrozbami ohňa a meča nútili nás, aby sme uverili a poddali sa tomu, proti čomu bojovali celé naše pokolenia.

Neuverili sme a nepoddali sme sa.

S pocitom hanby a odporu čítali a počúvali sme, čo šíria o nás do sveta naši vládci, ako nepravdami a polopravdami premaľúvali našu duchovnú tvár.

Nepremaľovali ju.

Ostali sme Slováci a Slovania. Hlásime sa k tomu verejne a hlásime sa tak k sebe samým a k svojmu právu na slobodný život.

Nechceme Hitlerovu novú Europu, ktorá by znamenala našu smrť. Chceme život medzi slobodnými národmi. Bojujeme o tento život a nie sme sami! V krátkom čase už tretí raz rozhoduje sa o osude slovenského národa. Účastnime sa do chlapa na tomto rozhodovaní, priložme na váhu k mnohým ostatným i svoj slovenský meč a postarajme sa, aby hodne zavážil!

Hor' sa do boja proti germánskemu a maďarskému otroctvu sociálnemu i duchovnému. Za oslobodenie celej našej slovenskej domoviny od votrelcov a ich pomáhačov, za oslobodenie širšej našej vlasti Česko-slovenskej republiky!

Dostala sa nám česť chopiť sa meča, držme ho pevne! Bude mohutnieť v našich rukách so dňa na deň.

Už Slovensko vstáva,
putá si strháva.
Hoj, rodina milá,
hodina odbila,
žije matka Sláva!

Okresný národný výbor
v Turčianskom Sv. Martine.

Slováci, do boja za národné oslobodenie!

Ročník IV.

Redakcia a administrácia: Bratislava, ulica Nár. povstania 4/c. Telefón: 56-75, 64-41, 67-46, 72-04. Pražská redakcia a adm. „Čas": Praha II., Vodičkova 36. Telefón: 266-04. Účet Pošt. spor.: 7451. Majiteľ a vydavateľ: „Byzantia", vydavateľské a podnikateľské družstvo, Bratislava, ul. Nár. povstania 4/c. Hlav. red.: Karol Huňek, zodp. red. Svetozár Krnáľ, Tlačí Slov. Grafia, Bratislava, ul. Nár. povstania 4/c. Redakčná uzávierka o 22. h. Novinový výplatné povolené riad. pôšt. úradom Bratislava 2. Vychádza každý deň. Veci, týkajúce sa predplatného a inzercie vybavuje admin. Rukopisy, zaslané redakcii sa nevracajú. — Príloha vychádza v hotovosti.

Čas

Cena Kčs 2·—

Predplatné na „Čas": štvrťročne Kčs 40.—, polročne Kčs 120.—, ročne Kčs 240.—, mesačné číslo okrem nedele Kčs 2.—, v nedeľu Kčs 3.—. Predplatné na „Čas" pondelňajší: mesačne Kčs 10.—, štvrťročne Kčs 32.—, polročne Kčs 60.—, ročne Kčs 120.—, jednotlivé číslo Kčs 2.— so započítaním poštovného. Inzeráty sa prijímajú denne od 8. do 10. hodiny predpoludním. Malí oznamy slovo Kčs 2.—, ručné Kčs 4.—. Za vydanie odkazy a poradenie posmky Kčs 2.—. Porto za zaslanie peniaz Kčs 10.— inzercia sa uverejňuje len keď sa napred zaplatí.

Ústredný orgán Demokratickej strany

Pravda víťazí

Číslo 155

Bratislava, utorok 8. júla 1947

Slovanský deň na Devíne spolitizovali

Reč predsedu vlády sklamala Slovákov — Celonárodné akcie neslobodno zneužívať na politicko-stranícke agitácie

(ak.) Bratislava. — Tretí raz od oslobodenia sa zišli na Devíne Slováci a Česi, aby manifestovali priateľstvo a spojenectvo ostatných slovanských národov, ale manifestovali priateľstvo a spojenectvo ostatných slovanských národov, aby

PROLETÁRI VŠETKÝCH KRAJÍN, SPOJTE SA!

PRAVDA

ÚSTREDNÝ ORGÁN KOMUNISTICKEJ STRANY SLOVENSKA

Bratislava, nedeľa 7. mája 1950 — 3 Kčs — Ročník XXXI. — Číslo 106

So Sovietskym svätom na večné časy!

Pozdrav československého ľudu J. V. Stalinovi

odoslaný zo slávnostného zasadnutia vlády a ÚAV NF v Národnom divadle v Prahe 6. mája 1950

Drahý súdruh Stalin!

...i príležitosti piateho výročia oslobodenia ...šej Československej republiky slávnou Sovietskou armádou posielame Vám a celému sovietskemu ľudu najvrelejšie pozdravy a uistenie bratskej ..., vďačnosti a vernosti.

...o radosťou a s hrdosťou sa pozeráme na cestu, ktorou prešla robotnícka trieda a pracujúci ľud ...oslovenska v uplynulých piatich rokoch. ...šne sme prekonali následky fašistickej okupácie a položili základy ľudovodemokratického ...iadenia v našej krajine. Vo februári 1948 sme ...siahli slávne víťazstvo nad reakciou a agentami ...perialistov a dnes plnením našej prvej päťročnice kladieme základy socializmu v našej ...

Za to, že sme mohli v uplynulých rokoch kráčať touto cestou, a že dnes môžeme budovať so... mus, ďakujeme jedine Sovietskemu svätu a ...e Vám, drahý súdruh Stalin. Bez Vašej nezmernej práce pre pracujúcich celého sveta a bez ...šej veľkej pomoci našej Republike nebolo by ...čo sme dosiahli a z čoho sa právom radu...

...la to slávna Sovietska armáda, ktorá zvíťazila nad fašizmom a vrátila život národom Európy. Medzi nimi tiež nám, Čechom a Slovákom. ...ovietskeho svätu nielen by nebolo slobodnej ...oslovenskej republiky, nebolo by vôbec ži... pre náš ľud.

Nikdy nezabudneme, drahý súdruh Stalin, že ...bol Váš osobný rozkaz, na ktorý armáda so... ...ych tankov nastúpila slávny pochod od ... na pomoc bojujúcej Prahe a zachránila ju ...ed istým zničením.

Preto tisíce našich miest a dedín, preto milióny ...ých ľudí v týchto dňoch s láskou spomínajú deň, kedy objali prvých sovietskych vojakov, svojich osloboditeľov. Preto náš ľud s láskou a s vďačnosťou sa stará o desaťtisíce hrobov sovietskych hrdinov, ktorí našu slobodu vykúpili svojou krvou.

Sovietskemu svätu a Vám, drahý súdruh Stalin, ďakujeme za to, že sme sa stali pánmi vo svojej vlasti, že sme mohli vyhnať fabrikantov a veľkostatkárov, znárodniť priemysel a dať pôdu roľníkom. Jedine vďaka tomu, že nás oslobodila armáda Sovietskeho svätu, mohla sa uvoľniť revolučná iniciatíva nášho ľudu, vedeného robotníckou triedou, na čele s komunistickou stranou, zatiaľ čo v západnej Európe imperialistické okupačné armády vôľu ľudu surovo potlačily.

Sovietskemu svätu a Vám, súdruh Stalin, vďačíme za nesmiernu hospodársku pomoc našej Republike. S obzvláštnou vďačnosťou spomíname na pomoc, ktorú nám Sovietsky svät na Váš osobný zásah, súdruh Stalin, poskytol v čase katastrofálneho sucha v roku 1947. Táto pomoc nás zachránila pred hladom a umožnila nám zmariť plány reakcie, ktorá chcela sucho a jeho hospodárske následky využiť k rozhodnému útoku proti ľudovodemokratickému režimu. Slávne víťazstvo nad reakciou, ktoré dosiahol náš ľud pod vedením súdruha Klementa Gottwalda vo februári 1948, nám otvorilo cestu k budovaniu socializmu.

Sovietskemu svätu a Vám, drahý súdruh Stalin, vďačíme za to, že môžeme dnes v našej krajine budovať socializmus. Jedine nesmierna sila Sovietskeho svätu a svetového tábora mieru chráni i nás pred zlobou imperialistov a zabezpečuje nám mier. Na čele so Sovietskym svätom a pod Vaším múdrym vedením, drahý súdruh Stalin, spojili sa státisíce pracujúcich celého sveta do mohutného mierového tábora, ktorého mohutná sila zmarí zločinné zámery imperialistických podpaľačov vojny.

To všetko si, drahý súdruh Stalin, pripomíname dnes, v deň piateho výročia oslobodenia našej Republiky Sovietskou armádou a sľubujeme Vám a celému sovietskemu ľudu:

Budeme vždy pevne a verne stáť po boku Sovietskeho svätu, v radoch obrancov mieru, spätí citmi solidarity a bratstva s pracujúcimi všetkých krajín.

Budeme ešte usilovnejšie ako doteraz pracovať na výstavbe socializmu v našej krajine, budeme ešte tvrdšie potierať nepriateľov nášho budovania. Urobíme všetko, čo je v našich silách, pre konečné víťazstvo mieru, demokracie a socializmu na celom svete.

Pritom sa budeme učiť z bohatých skúseností sovietskeho ľudu a jeho Všesväzovej komunistickej strany (boľševikov), z nevyčerpateľného bohatstva Marxovho a Leninovho učenia, ktoré ste Vy, drahý súdruh Stalin, za desiatky rokov revolučnej práce ďalej rozvinuli a nesmierne obohatili.

Sláva hrdinom Sovietskej armády — osloboditeľky!

Nech žije a mohutnie Sovietsky svät, náš osloboditeľ, predná záštita mieru, slobody a nezávislosti národov!

Nech žije Všesväzová komunistická strana (boľševikov), slávna vodkyňa sovietskeho ľudu, predvoj pracujúcich celého sveta!

Nech večne trvá bratský spojenecký svätok národov Sovietskeho svätu a Československa!

Nech rastie a sílí mierové hnutie na celom svete!

Sláva veľkému Stalinovi, vodcovi a učiteľovi pracujúcich celého sveta, najlepšiemu priateľovi nášho ľudu!

obr. č. 182 *Národná obroda,* orgán predsedníctva Slovenskej národnej rady

NÁRODNÁ OBRODA

Piatok 14. mája 1948 — NEZÁVISLÝ DENNÍK — Ročník IV. Číslo 110. Za Kčs 2,—

Dr. Clementis v Štetíne

(tp) — Varšava — Čs. minister zahraničia Dr. Vlado Clementis a minister dopravy Petr prišli v štvrtok ráno do Varšavy. Na stanici ich privítal poľský minister zahraničia, ... munt Modzelewski a minister námornej dopravy Ján Rapacki. Československý vyslanec ... Varšave, Josef Hejret uvítal členov čs. vlády ... hraniciach. Čs. vládna delegácia odišla večer ... Varšavy do Štetína, kde si ministri Clementis ... Petr prezrú prístavné zariadenie. V sobotu formálne odovzdajú časť štetínskeho prístavu do ... čs. úradov. Tu otvoria oblasť, ktorou bude ... chádzať tovar, určený pre ČSR bez preclie... Čs. vládna delegácia sa vráti do Prahy ... mája večer.

Prezident bez vlastných myšlienok

(afp) — Rím — Nový prezident Talianskej republiky, Einaudi, prednesol k národu posolstvo, v ktorom o. i. uistil, že bude svoj vysoký úrad plniť s prísnou neutrálnosťou. Hovoriac ... udalostiach posledných rokov zmienil sa prezident o zmene ústavného režimu, o hlasovaní ... 2. júna a zdôraznil, že táto historická udalosť prebehla v úplnom pokoji. Taliansko osvedčilo ... rozvahu v mnohých prípadoch a najmä ... , že postupne obnovuje demokratické slobody ... inštitúcie. Hovoriac o úlohách, ktoré čakajú parlament, vládu i prezidenta, pripomenul Einaudi ... v prvom rade želanie Talianska, zúčastniť sa ... ako rovný partner diela obnovy, podnikaného ... prospech Európy, z ktorého, ako povedal, ... toľko „veľkých myšlienok a ideálov ľudstva". V závere prezident hovoril, že vo vnútornej politike talianskej treba dokonalejšej sociálnej spravodlivosti, aby sa zaistil hmotný ... svoj národa. Svoj prejav zakončil prevolaním „Nech žije Taliansko!".

Stalin čestným občanom Ružomberka

(ZAS) Ružomberok — Na mimoriadnom ... zasadnutí MSK a MAV v Ružomberku udelili čestné občianstvo mesta Ružomberka generalissimovi Stalinovi. Na slávnostnom zasadnutí zúčastnili sa aj zástupcovia okresu, ... ného akčného výboru a SNK.

Nemecké štrajky sa šíria

(tlá) Norimberk. — Štrajk, ktorý začali v utorok napoludnie zamestnanci pouličnej železnice v Norimberku, rozšírili sa ... na niekoľko tovární, najmä na podniky oceliarske a hliníkové. Štrajkuje už niekoľko desiatok tisíc robotníkov a ich odboroví funkcionári vyhlásili, že štrajk potrvá, ... nezvýšia prídely.

(čtk) Berlín. — V štvrtok bolo v Berlíne medzi zamestnancami berlínskej pouličnej železnice, okružnej železnice a berlínskych autobusov hlasovanie o tom, či príde k štrajku. Zamestnanci žiadajú okrem zlepšenia ... mzdových podmienok aj jedno teplé jedlo ... a v prípade, že ich požiadavkám nevyhovujú, dôjde k štrajku.

Göringová pred súd

(tp) Mníchov — Emmu Göringovú, bývalú ... herečku a manželku popraveného ríšskeho maršála, postavia tento týždeň pred denacifikačný súd ako „väčšiu nacistku", oznamujú bavorské úrady.

Zákaz sovietskej tlače

(Reuter) Berlín — Britská okupačná správa v Nemecku zakázala distribúciu časopisu „Neue Zeit", nemeckého vydania moskovského ... časopisu „Novoje Vremja".

Vládca indického štátu do ČSR

(čuj) Praha — Podľa zprávy, ktorá došla ministerstvu vnútorného obchodu, príde na liečenie do Karlových Varov a do Piešťan na niekoľko mesiacov vládca indického štátu Garhwal sir ... rendra Shah so svojou manželkou, synom ... radžom, Balendom Shahom a jeho ženou. Sprievode má ministra zdravotníctva Dr. Beli... Čs. kúpele navštívi na odporúčanie indických lekárov.

Rozsudok nad členmi POHG

(c) Bratislava — Senát Dr. Šimku ... Ľudovom súde v Bratislave po trojdennom pojednávaní vyniesol rozsudok nad tro... piešťanskými gardistami, žalovanými ... kolaborantstva a zrady na národnom po... Býv. veliteľa POHG v Piešťanoch Št. ... odsúdili na 15 rokov straty na slobode, ... čoho si 3 roky odpyká v trestnici a zbytok ... pracovnom tábore. Býv. zbrojník POHG ... ský dostal 6 rokov trestnice a býv. skup... POHG E. Baláž, 3 roky trestnice. Ako ... trest sa všetkým uložila strata ob... ských práv na 15 rokov. Odsúdení sa ... najmä tým, že v novembri 1944 sa ... zúčastnili na viacerých akciach proti partizánom, v dôsledku čoho pri jednej akcii za... 5 partizánov a pri druhej akcii za... 7 partizánov, ktorých Nemci odstrelili. ... pri akciach síce nebol osobne prítomný, ... vydal rozkazy na ich uskutočnenie.

Bevin: Porady so SSSR by boly únavné

Marshall sa obáva neúspechu sovietsko-amerických rokovaní, ale priznáva, že SSSR sleduje mierovú politiku

(r) Praha — Hoci na celom svete je zjavné ďalšie úsilie, aby veľmoci si vyriešily svoje sporné otázky — a toto úsilie po upevnení mieru je rovnako prevládajúce i na západe, oficiálni predstavitelia USA a Veľkej Británie odmietajú bezprostredné porady a pravdepodobne odmietajú i ozajstnú dohodu so Sovietskym sväzom. Výmena nót javí sa dnes už viac ako taktický krok, ktorý — z hľadiska Američanov mal ostať utajený a nie ako skutočné želanie reprezentantov americkej politiky natrvalo sa dohodnúť so Sovietskym sväzom. Veľmi jasne sa proti dozorumeniu so SSSR postavil v Dolnej snemovni minister Bevin, vyhovárajúc sa na „únavu z konferencií". Nie veľmi rozdielne stanovisko zaujal i Marshall.

(čtk) Washington — Na tlačovej konferencii, ktorú newyorskí novinári s napätím očakávali, lebo si sľubovali, že dostanú vysvetlenie v záplave protichodných zpráv, prehovoril americký minister zahraničia Marshall. Vyhlásil, že vláda USA nemá v úmysle nadviazať s vládou SSSR bilaterálne rokovanie v otázkach, ktoré sa týkajú záujmov iných štátov. Účelom rozpravy veľvyslanca Bedella Smitha s ministrom Molotovom bolo vraj len vyjasniť politiku Spojených štátov voči Sovietskemu sväzu v súvislosti s mnohými neoficiálnymi prejavmi amerických osôb o sovietsko-americkom pomere. Takéto súkromné prejavy sa stávaly tým častejšími, čím viac vyrchoľovala vnútropolitická kampaň v Spojených štátoch a vláda preto považovala za veľmi dôležité, dať Sovietskemu sväzu jasne na vedomie rozdiel medzi takými prejavmi a politikou americkej vlády.

Ak sa má však rokovať o otázkach, ktoré sovietska vláda v svojom vyhlásení mala na mysli, nemožno obísť medzinárodné organizácie, ktoré sa za účelom takého jednania tvorily. Keby išlo priamo o všeobecné otázky, pokračoval minister Marshall, je príliš veľké nebezpečenstvo, že by také porady skončily neúspechom alebo dokonca ešte prehĺbily existujúce rozpory. — V odpovediach na početné otázky novinárov povedal potom minister Marshall, že „nepomýšľa na ďalšie priame rozhovory s ministrom Molotovom". Ak má dôjsť k ďalšiemu rokovaniu, treba konkrétne návrhy a nie iba všeobecné diskusie.

V závere upozornil novinárov výslovne na pasáž v Molotovovom vyhlásení z 9. mája, v ktorom sovietsky zahraničný minister povedal, že **sovietska vláda víta vyhlásenia vlády Spojených štátov, lebo je známe, že vždy sledovala politiku mieru a spolupráce so Spojenými štátmi a že táto politika sa vždy stretávala s jednomyseľným súhlasom ľudu SSSR. „Sovietsky sväz vyhlasuje, že i v budúcnosti chce sledovať takú politiku," povedal Marshall, „a toto je veľmi dôležitá skutočnosť". Spojené štáty sú ochotné pokračovať v rozhovoroch so Sovietskym sväzom,** a to v rozhovoroch tajných, diplomatickou cestou, napriek tomu, že si uvedomujú nebezpečenstvo komplikácií,že po prípade ďalšieho prehĺbenia nedorozumenia. Spojené štáty budú mať plnú dôveru v Sovietsky sväz, ak preukáže činmi, že chce spolupracovať pri stabilizácii mieru.

(Reuter) Londýn — Minister zahraničia Bevin prijal v stredu odpoludnia amerického veľvyslanca Douglasa, s ktorým mal rozhovor o otázkach, týkajúcich sa výmeny názorov medzi veľvyslancom Smithom a ministrom Molotovom.

(Tanjug) Paríž — Osobitná schôdza ÚV komunistickej strany Francúzska za predsedníctva generálneho tajomníka Maurica Thoreza sa zaoberala medzinárodnou situáciou po uverejnení odpovede Sovietskeho sväzu na nótu Spojených štátov. V zpráve o schôdzi sa hovorí, že pevná a rozhodná politika Sovietskeho sväzu proti provokatérom a vojnovým štváčom spôsobila, že Spojené štáty boly nútené požiadať o preskúmanie sporných otázok medzi Spojenými štátmi a SSSR. Komunistická strana Francúzska vidí v Molotovovej odpovedi na americké návrhy dôležitý príspevok k obrane mieru a to z týchto dôvodov: 1. Odpoveď odhaľuje zodpovednosť americkej politiky za napätú medzinárodnú situáciu. 2. Zdôrazňuje mierovú politiku, ktorú sledoval Sovietsky sväz za všetkých podmienok. 3. Odhaľuje útočnú povahu bruselského paktu, ktorý podpísaly Británia, Francúzsko a Benelux pod záštitou Spojených štátov. 4. Dokumentuje pred celým svetom nezlomnú vôľu sovietskej vlády pracovať pre odstránenie nebezpečenstva ktoré sa nestretnú so záujmom iných vlád. Novýbor KSF na všetky organizácie strany, aby bojovaly za obranu mieru a aby neustále vysvetľovaly masám, že smluvy, ktoré priviedly Francúzsko do tábora vojnovej politiky a imperializmu ju zbavily slobody.

(up) Štokholm — Pod nadpisom „Marshall sa odvracia od amerických vojnových štváčov" švédsky komunistický denník „Ny Dag" uvádza na prvej strane tento prehľad politickej situácie: „Motívom amerických rokovaní v Moskve bolo poukázať na to, že propaganda vojnového štvania v USA nie je zrkadlom politiky americkej vlády. Nové rokovania medzi Washingtonom a Moskvou sa obmedzia na otázky, ktoré sa nestretnú s o záujmom iných vlád. Novú iniciatívu na zlepšenie medzinárodnej situácie nemožno očakávať od Spojených štátov, ktoré iniciatívu v práci na mieri nechávajú Sovietskemu sväzu.

Pred vynesením rozsudku nad Bugárom a spol.

Štátny zástupca žiada prísne tresty pre obžalovaných

(zb) Bratislava — Súdne pojednávanie s druhou skupinou sprisahancov, s Bugárom a spol. sa chýli ku koncu. Vo štvrtok dokončil predseda K. Bedrna čítanie písomného dôkazového materiálu, najmä osvedčení v prospech Dr. Bugára a Dr. Kempného. Vojenský znalec vo svojom posudku načrtáva pozadie rozvratnej práce medzinárodnej reakcie za čias prvej Republiky, za slovenského štátu i počas druhej svetovej vojny. Zdôraznil, že určité skupiny separatistických ľuďáckych elementov osnovaly na návrh Nemcov a Dr. Ďurčanského tzv. Slovenskú tajnú ochranu z príslušníkov POHG a HM, ktorí boli osobitne vycvičení pre záškodnícku prácu v tyle sovietskej armády na kurzoch v Nemecku. Po oslobodení podľa návodu Ďurčanského ostala na Slovensku skupina menej kompromitovaných ľuďáckych intelektuálov a títo mali príkaz preniknúť do hospodárskeho a finančného kľúčového života v obnovenej ČSR. Súčasne v zahraničí začína organizovať odbojové složky proti ČSR Dr. Ladislav Jankovič v Rakúsku, ktorý založil tzv. Slovenský revolučný odboj, po ňom neskôr Ďurčanský zakladá v Ríme Slovenský akčný výbor, v Londýne Peter Prídavok tzv. Slovenskú národnú radu. A Karol Sidor využíva niektoré slovenské skupiny v Amerike. Z týchto skupín SRO a SAV sa sjednotily a nadviazaly spojenie s domácou reakciou a s jednotlivými ilegálnymi skupinami v ČSR pomocou spojok zo zahraničia, odkiaľ dostávali smernice pre rozvratnú činnosť. Teraz súdená skupina obžalovaných tvorila nástroj konšpiračnej práce západných imperialistov.

Obžalobca Dr. Feješ zdôraznil, že na lavici obžalovaných nesedí táto skupina preto, že mala iný ako oficiálny názor na usporiadanie verejných vecí v Republike, ale preto, lebo podľa súdom vykonaného vyšetrenia ostali pôvodne podozriví, že sa spojili so zradnou slovenskou emigráciou a na domácej pôde pripravovali rozbitie Republiky. Zo zápiskov Kosorinových i z iných dokumentov jasne vyplýva, že už začiatkom r. 1945 sa niektorí činitelia HSĽS pripravovali na to, že menej kompromitovaná tzv. druhá garnitúra ostane doma a bude tvoriť jadro protištátnej činnosti vo vnútri štátu. Slovenskí emigranti v zahraničí spočiatku pre hmotné ťažkosti nevyvíjali skoro nijakú organizačnú činnosť, ale neskoršie pod vplyvom vývoja medzinárodnej situácie dostali chuť k organizačnej práci. V ďalšej časti svojej reči prešiel na druhú skupinu nepriateľskej sily, organizovanej na rozbitie ČSR. Táto v úsilí v príhodnej chvíli zvrátiť vývoj, spájala sa vo vnútri štátu s protištátnymi elementami a spoliehala na pomoc reakcie a emigrantských skupín v zahraničí, ktoré od r. 1946 hovoria o nevyhnutnosti tretej svetovej vojny. Štátny zástupca žiadal pre obžalovaných prísne tresty. Obhájca Dr. Telek vo svojej reči popísal Dr. Bugára ako vlastenca a aktívneho účastníka oslobodeneckého boja a žiadal súd o vynesenie spravodlivého rozsudku. V prípade Ing. Horvátha, Dr. Rumana žiadal o oslobodenie, pre P. Maxoňa najmiernejší trest. Obhájca obžalovaného Dr. Kempného, Dr. Maštena žiada pre Dr. Kempného oslobodenie tak isto ako pre obžalovaných MUC. Kožára a Dr. Vojtecha Bratinku. Reči obhajoby trvajú.

Debakel so „železnou oponou"

(up) New York — Newyorská polícia sa v stredu snažila rozohnať obuškami demonštráciu asi 14.000 stúpencov Henryho Wallacea, ktorí protestovali proti predvázaniu nového tendenčného hollywoodskeho filmu „Železná opona". Štyria poprední sovietski hudobní skladatelia žiadajú súdny zákrok vo veci svojho protestu proti tomu, že hollywoodská spoločnosť 20th Century-Fox použila výňatok z ich hudobných diel a ich mená vo filme „Železná opona". Žaloba sovietskych hudobných skladateľov Šostakoviča, Chačaturjana, Prokofjeva a Mjaskovského o súdny zákrok, ktorých hudbu použili, predložili najvyššiemu sudcovi New Yorku.

Industrializácia a pracovná morálka

Dr. MARIAN VÁROSS

Ešte prednedávnom sa v našich časopisoch spomínalo, že pracovná morálka v našich priemyselných závodoch nie je dosiaľ na žiadúcej úrovni, čím trpí jednak výkonnosť jednotlivých zamestnancov, jednak prosperita a výrobná kapacita nášho priemyslu. Za dva základné dôvody tohoto tvrdenia sa brala jednak veľká, hoci štatisticky nedokázaná fluktuácia pracovných síl s jedného miesta na druhé, jednak pomerne vysoký absentizmus v práci ako dôsledok nedostatočne prehĺbeného vzťahu priemyselných zamestnancov k ich pracovným funkciám.

Psychotechnický ústav v Bratislave podujal sa pred niekoľkými mesiacmi na výskum fluktuácie a absentizmu v národnom priemysle, aby sa konečne shromáždil potrebný štatistický materiál o skutočnom stave zmeny pracoviska a neprítomnosti v práci a aby sa na veľkom súbore skúmaných osôb osvetlili skutočné príčiny tohoto zjavu. Výsledky, ktoré Psychotechnický ústav z tohto výskumu získal, sú zaujímavé nie tým, že by potvrdzovaly uvádzané domnienky o zlom stave pracovnej morálky v našom priemysle, ale tým, že svojou pravidelnosťou a symptomatičnosťou umožnia kompetentným miestam daný stav regulovať a tak zlepšiť štandardnosť účasti priemyselných zamestnancov na ich pracovných miestach. Dokázalo sa totiž, že problém fluktuácie nie je ani tak otázkou zlej pracovnej morálky, ako skôr výsledkom súhry daných hospodárskych a spoločenských skutočností, vyplývajúcich z plánovanej a intenzívnej industrializácie Slovenska, ktorá mala za následok zmenu pracovnej štruktúry v mnohých našich dosiaľ nespriemyselnených krajoch, a tým nečakane veľký výskyt pracovných príležitostí v priemyselnom sektore. Problém fluktuácie a s ním dosť úzko súvisiaci problém absentizmu v práci je tedy predovšetkým úkazom, ktorý má svoje logické zdôvodnenie v revolučných štrukturálnych zmenách našej spoločnosti, prekonávajúcej svoj tradičnou zaužívaný pracovný štandard a životný profil. Vo výskyte percenta fluktuácie v jednotlivých mesiacoch sa ukazuje istá zákonitosť, dokázateľná sumárnou percentálnou krivkou; táto krivka má dva vrcholy, a to v mesiacoch apríli a máji a druhý vrchol v septembri, kedy je presun priemyselných zamestnancov na pracovnom trhu najvyšší. Už tento fakt by stačil vyvrátiť domnienky tých, ktorí sa stavajú zásadne skepticky k pracovnej morálke v národnom priemysle, lebo dokazuje, že percento fluktuujúcich má svoje špecifické, najmä sezónne hospodárske príčiny. Z nich treba spomenúť najmä jarné a jesenné práce poľné, vinohradnícke, lesné a požiadavky sezónneho stavebného ruchu.

Pokiaľ ide o percento fluktujúcich z celkového počtu priemyselných zamestnancov, mení sa približne v rozsahu od 6,53 % do 10,56 %, to znamená, že mesačne do podniku vstupuje a z neho odchádza i štrnástina až jedna desatina počtu pracujúcich. I keď je pravda, že toto percento je pomerne veľké a že má za následok značné národohospodárske straty, lebo jednotlivé závody musia zamestnávať primerane väčší počet pracujúcich ako rezervný materiál, a tiež preto, že kvalita výrobkov nejraz trpí nedostatočnouškolenosťou fluktujúceho robotníctva, predsa pozorujeme, že v posledných mesiacoch sa stabilizáciou pracovného trhu a organizovanou pracovnou výchovou toto percento snižuje. Kým bezprostredne po načatí dvojročného plánu sa vyskytlo na Slovensku toľko pracovných príležitostí, že jednotliví robotníci — lebo ide najmä o nich — si mohli ľubovoľne vyberať, dnes sa to znemožňuje pomerne dokončeným personálnym vybavením závodov čo do pomocného robotníctva a tiež zavedením štátneho katalógu prác a miezd podľa zásluhy. Tým sa stalo, že výkon robotníka s určitou kvalifikáciou a schopnosťou sa odmeňuje vo všetkých druhoch národných podnikov rovnako, takže zmena pracovného miesta nemôže mať už dôvody hmotné, ale iba individuálne príčiny rodinné, komunikačné a pod.

Týmto prehĺbenejším organizovaním a dirigovaní pracovného trhu sa pravdepodobne v krátkom čase podarí stlačiť na prijateľný normál nielen fluktuácia, ale aj absentizmus ako doterajší dôsledok nedostatočnej kontroly pracovného trhu. Je však prirodzené, že k dosiahnutiu želanej úrovne pracovnej morálky bude ešte treba zaviesť ďalo-

Mimoriadne vydanie

PRÁCA

DENNÍK REVOLUČNÉHO ODBOROVÉHO HNUTIA

Štvrtok 22. aug. 1968 č 232, roč. XXIII.

Dr. Hájek do New Yorku

Na zasadanie BR

Belehrad — Ako oznamuje zahraničný rozhlas, odletel vo štvrtok československý minister zahraničia dr. Jiří Hájek z Belehradu do New Yorku. V Juhoslávii bol na dovolenke. Pred odchodom odmietol podať akékoľvek vyhlásenie. V New Yorku chce požiadať o účasť na zasadaní Bezpečnostnej rady OSN, ktorá sa vo štvrtok popoludní schádza na svoju schôdzku o Československu.

Vyhlásenie vlády ČSSR

Všetkému ľudu ČESKOSLOVENSKA

Československo okupovali proti vôli jeho vlády, Národného zhromaždenia, vedenia KSČS a jeho ľudu vojská piatich štátov varšavskej zmluvy.

Tak sa prvý raz v dejinách medzinárodného komunistického hnutia odohral akt agresie proti štátu vedenému komunistickou stranou, uskutočnený spojeneckými armádami socialistických krajín.

Krízový stav trvá. Ústavné orgány republiky sú hlboko rozrušené, jednotliví členovia vlády, Národného zhromaždenia a vedenia KSČS, Národného frontu a iných organizácií, nemajú možnosť vzájomného styku s obyvateľstvom tejto krajiny, ktoré im v posledných mesiacoch spontánne prejavilo svoju dôveru.

Mnohí členovia vlády a vedenia strany, členní funkcionári Národného zhromaždenia a iní sú internovaní, posledným spojovacím článkom zostáva poloilegálny Československý rozhlas, udržovaný len s krajným vypätím jeho pracovníkov a postupne umlčovaný.

I za týchto okolností chce československá vláda a ústavné orgány, rovnako ako vedenie strany vykonávať svoju vlastnú funkciu a zabezpečovať normálny život našej krajiny.

Obraciame sa na vás, Česi, Slováci, občania národnostných menšín, všetci obyvatelia Československej socialistickej republiky s touto výzvou:

1. Žiadame okamžitý odchod vojsk piatich štátov varšavskej zmluvy, jej dodržiavanie a plné rešpektovanie štátnej suverenity Československa.

2. Žiadame naliehavo vlády ZSSR, NDR, PLR, MLR, BLR, aby vydali príkaz na zastavenie ozbrojených akcií, pri ktorých je prelievaná krv a ničia sa materiálne hodnoty našej krajiny.

3. Žiadame, aby sa ihneď utvorili normálne podmienky pre činnosť československých ústavných a politických orgánov, aby bola zrušená internácia jednotlivých členov týchto orgánov, aby mohli obnoviť svoju činnosť.

4. Žiadame okamžité zvolanie celého Národného zhromaždenia, pred ktoré by predstúpila celá čs. vláda so svojím stanoviskom k riešeniu jestvujúcej situácie.

Všetkým občanom krajiny!

Vyzývame vás, aby ste tieto požiadavky napomáhali predovšetkým tým:

1. Že prejavite ako mnohokrát v uplynulom období, potrebnú štátnickú rozvahu a že zjednotíte svoje sily okolo riadne zvolanej čs. vlády, ktorá existuje a ktorej ste v apríli dali dôveru.

2. Že nepripustíte, aby okýmkoľvek iným spôsobom inštalovali na čelo našej republiky inú vládu, než zvolenú za slobodných demokratických podmienok, pri zachovaní všetkých zásad našej ústavy.

3. Že zaktivizujete osadenstvá vašich závodov, JRD a ostatných pracovísk, aby sa obracali s vyhlásením na podporu čs. vlády na veliteľstvá okupačných jednotiek a na vlády piatich krajín varšavskej zmluvy.

4. Utvárajte podmienky pre zachovanie poriadku, vyhýbajte akékoľvek živelné akcie zamerané proti príslušníkom okupačných vojsk, zabezpečte vlastnými prostriedkami nevyhnutné zásobovanie obyvateľstva potravinami, vodou, plynom, elektrickou energiou a pod. V každej oblasti sa postarajte a ochranu závodov a dôležitých zariadení a zabráňte vzniku ďalších hospodárskych škôd.

Drahí spoluobčania!

Prežívame ťažké chvíle. Šťastný život tejto krajiny môže zaručiť len ľud, ktorý v nej žije a pracuje.

Verime, že dáte v tejto chvíli svojej vláde plnú podporu a svoje sily plne do služieb našej socialistickej republiky.

Občania a občianky!

Ešte je v našej moci dokončiť s vašou pomocou veľké dielo obrody, ktoré sme nastúpili v januári. Vláda verí, že s vašou pomocou toto dokážeme bez zbytočných obetí a krvipreliatia.

VLÁDA ČSSR

Delegáti z celej republiky v Prahe

Začal sa zjazd KSČS

Praha (rp) — Podľa správy slobodného legálneho čs. vysielača, začal sa vo štvrtok 22. augusta dopoludnia v Prahe mimoriadny XIV. zjazd Komunistickej strany Československa.

Slobodný slovenský vysielač Bratislava vzápätí hlásil: Okresný výbor KSS v Trnave vo štvrtok ráno na svojom zasadnutí rozhodol, aby ihneď odišli na XIV. zjazd do Prahy delegáti za Trnavský okres. Na zjazde majú brániť politiku legálnych našich predstaviteľov súdruhov Dubčeka, Svobodu, Černíka a Smrkovského.

O 12.15 hod. hlásil slobodný legálny čs. vysielač z Brna, že do Prahy sa dostalo 935 zjazdových delegátov — všetky podmienky na konanie a uznášania schopnosť zjazdu sú teda splnené. Zjazd otvoril, podľa tejto správy súdruh Kabrna, otváraci prejav o politickej situácii v krajine predniesol súdruh Zdeněk Hejzlar.

Slobodný legálny čs. vysielač hlásil aj prvé odkazy pracujúcich zo závodov rokovaniu XIV. mimoriadneho zjazdu KSČS. Jednoznačne sú za vedenie na čele so súdruhom Dubčekom.

V prijatom vyhlásení XIV. mimoriadneho zjazdu KSČS, ktoré prečítal súdruh Zdeněk Hejzlar, XIV. mimoriadny zjazd KSČS nesúhlasí s obsadením Československa a žiada okamžitý odchod okupačných vojsk. .

XIV. mimoriadny zjazd pokračuje v rokovaní.

Parlamentom piatich krajín

Vyhlásenie Národného zhromaždenia

Praha (rp) — Podľa správy slobodného legálneho čs. vysielača vo štvrtok na poludnie je v budove Národného zhromaždenia v Prahe 166 poslancov Národného zhromaždenia. Parlament je teda uznášaniaschopný. Poslanci sú v budove NZ izolovaní. Poslanci prijali prehlásenie čs. Národného zhromaždenia parlamentom piatich okupačných krajín. Vo vyhlásení sa hovorí, že Národné zhromaždenie stojí za legálnym prezidentom ČSSR Ludvíkom Svobodom — prezident za parlamentom. Delegácie Národného zhromaždenia sa odobrali na zastupiteľské orgány piatich okupačných krajín v Prahe.

– ◆ –

● Predsedníctvo OV KSS v Trnave na štvrtkovom mimoriadnom zasadaní rozhodlo, aby delegáti XIV. zjazdu KSČS odišli do Prahy. Poverilo ich, aby tvrdo a nekompromisne bránili záujmy nás všetkých, aby stáli za Dubčekom, Svobodom, Černíkom a Smrkovským, aby dokázali, že Trnava je verná, Trnava nesklame. Svojich delegátov vyslali aj okresy Galanta a Trenčín.

● Vo štvrtok popoludní vyšlo druhé číslo Národných novín, ktorými Matica slovenská v Martine vyjadruje svoje stanovisko a podporu predstaviteľom legálnej vlády ČSSR a KSČS vedenej Alexandrom Dubčekom.

Národné zhromaždenie občanom

Národné zhromaždenie sa obrátilo na ľud Československa s vyhlásením. Hovorí sa v ňom, že NZ pracuje v ťažených podmienkach. Národné zhromaždenie informuje občanov, že vyslovilo protest u piatich okupačných krajín. Žiada v ňom okamžite stiahnuť okupačné vojská, aby mohli legálne orgány pracovať za účasti svojich teraz internovaných predsedov. Žiadajú rokovanie našich legálnych orgánov s piatimi okupačnými krajinami o normalizácii situácie. Národné zhromaždenie má spojenie s prezidentom Ludvíkom Svobodom a koordinujú navzájom svoje kroky.

Národné zhromaždenie sa obracia na občanov Československa so žiadosťou o pomoc. Žiadajú, aby ľudia zachovali pokoj, aby mestské orgány vstupovali do rokovania s okupačnými jednotkami, aby im odovzdali zvolávacie, aby žiadali stiahnuť cudzie jednotky mimo miest a obcí, aby poriadkovú službu prebrala naša VB. NZ občanov upozorňuje, že štrajky za neúčinné, poškodzujú ešte národné hospodárstvo. Žiada občanov, aby vyjadrovali svoju podporu Dubčekovmu vedeniu, Černíkovej vláde, Smrkovského Národnému zhromaždeniu, Císařovej Českej národnej rade, Krieglovmu Národnému frontu.

V závere žiada Národné zhromaždenie občanov, zdržali provokácie a vyhlásenia. Za Národné zhromaždenie sa opiera o plnú dôveru ľudu. Podpísané je Národné zhromaždenie ČSSR.

obr. č. 184 Týždenník SÚV SZM *Smena* (1948), od apríla 1953 vychádzal ako denník

Mimoriadne vydanie

DENNIK SÚV ČSZM

Smena

ŠTVRTOK 22. AUGUST 1968 Ročník XXI. 231a

SITUAČNÁ SPRÁVA

PRAHA (čstk) — Včera večer po 21. hod. bol v centre Prahy pomerný kľud. Okupačné jednotky sa sústredili do vedľajších ulíc, ľudia už väčšinou zostali vo svojich domovoch. Reštaurácie boli zatvorené.

Pri rozhlase, kde doslova „prešiel front" boli hlúčky ľudí, ktorí si pozerali vzniknutú spúšť a podpisovali listy, na ktorých vyjadrujú vernosť Dubčekovi, prezidentovi Svobodovi a ostatným vedúcim osobnostiam štátu a KSČS.

Požiarnici do 21. hodiny likvidovali posledné zvyšky požiaru, ktorý úplne zničil päť domov na križovatke Vinohradskej triedy a Italskej ulice. Trosky nákladných áut, autobusov a iných vozidiel, rovnako ako vyvrátené stromy a pouličné stožiare i strhnuté troleje čudne kontrastujú s ubezpečovaním príslušníkov okupačných jednotiek, že nás prišli ochraňovať.

Počet tankov a ostatných vojenských vozidiel okupačných jednotiek v Prahe v priebehu včerajšieho dňa pozoruhodne stúpol. Výpadovými ulicami od nemeckých hraníc však už neprišlo takmer nič.

Okupantom zrejme výborne fungoval vzdušný most ústiaci na zabraté Ruzynské letisko. Spravodajca ČSTK pri ceste z Újezda na Smíchovské nádražie zaregistroval v priemere každé dve minúty štartujúce dopravné vojenské lietadlo. Typicky do výšky zalomený koniec trupu nenechal ani laikov na pochybách, že ide o lietadlá dopravujúce ťažkú techniku.

Včera večer okolo 21.25 spustili okupačné jednotky niekoľko minút trvajúcu prudkú streľbu z ručných zbraní v centre Prahy.

BRATISLAVA (čstk) — Výzvy na zachovanie pokoja a rozvahy v hlavnom meste Slovenska neboli márne. V Bratislave bol vo večerných hodinách kľud. Veľká manifestácia najmä mladých ľudí, ktorí pod čs. zástavami, medzi ktorými bola jedna od krvi, sa skončila krátko pred 20. hodinou. — Teda v čase, pokiaľ sa podľa odporúčania mohli Bratislavčania voľne pohybovať po meste.

Tesne pred 22. hodinou začal sa presun sovietskych tankov po meste. Niekoľko z nich sa zastavilo v okolí budovy bratislavskej redakcie ČSTK. Väčšie sústredenie tankov bolo badať na výpadovej ceste smerom na Brno.

Okolo 2,30 hod. v noci na dnes prešlo cez dunajský most do Bratislavy do sto nákladných vozov okupantov s proviantom a muníciou.

KOŠICE (čstk) — Dojmom frontového mesta pôsobilo centrum v Košiciach vo včerajších večerných hodinách. Na Námestí osloboditeľov horeli dva vraky vojenských sovietskych vozidiel, ktoré zapálili nezodpovední mladí ľudia pomocou horiacich benzínových fliaš. Pri odvetnej paľbe sovietskych vojsk bolo viacej zranených i mŕtvych. Podľa neoverených správ v Košiciach je už 10 čs. občanov mŕtvych a viacero zranených. Zranení od kameňov sú aj sovietski vojaci, ktorí sú tiež v nemocničnom ošetrení. Na bočných uliciach pri Námestí osloboditeľov sú rozbité sovietske vozidlá, ktoré narazili do autobusu mestskej dopravy, keď vodič, zasiahnutý kameňom, stratil orientáciu.

Večer o 22,30 hod. obsadili Východoslovenské tlačiarne v Košiciach sovietski vojaci, zastavili výrobu novín a všetkých pracovníkov tlačiarní zatvorili do zasadacej miestnosti, ktorú nesmú opustiť.

LIBEREC (čstk) — Vchod vojsk Varšavského paktu do Liberca si vyžiadal včera do 18. hodiny 6 mŕtvych a 47 ľahko i ťažko zranených. Predpoludním boli zastrelení pri hlavnej pošte v blízkosti Šaldovho námestia traja občania a štvrtý zomrel v nemocnici. Stalo sa tak potom, keď niektorí ľudia začali na prechádzajúce tanky a vojenské vozidlá hádzať tehly a iné predmety. V poludňajších hodinách, keď jeden tank vrazil na Mierovom námestí do kamenného stĺpa pod arkádou a tým zapríčinil zrútenie časti domu, zahynuli ďalší dvaja občania.

JÁCHYMOV (čstk) — V jáchymovských uliciach miestami horeli včera domy a niekoľko tankov okupačnej armády. Presný počet ranených a mŕtvych nie je známy. Odhadujú ho však na vyše 25 osôb. Závod sám v Jáchymove je obsadený jednotkami Varšavskej zmluvy.

OSTRAVA (čstk) — Veliteľom okupačných vojsk v Ostrave je sovietsky generál Jaskin. Pri nedávnom veliteľskoštábnom cvičení bol práve na Ostravsku veľmi dobre prijatý. KNV a MsNV obsadili okupanti. Mŕtvi a ranení nie sú zatiaľ z Ostravy hlásení.

PLZEŇ (čstk) — Sovietsky generál, ktorý v roku 1945 oslobodzoval Prahu, včera v Plzni povedal zaujímavú vetu, že totiž ich poslaním vraj nie je zasahovať do našich záležitostí a že by bol skutočne rád, keby niektoré vzniknuté nedorozumenia neboli príčinou narušenia vzájomného priateľstva.

Mimoriadna schôdza vlády ČSSR

PRAHA (čstk) — Vláda republiky v neprítomnosti predsedu vlády a podpredsedov vlády, ktorí zatiaľ nie sú dosiahnuteľní, sa včera v popoludňajších hodinách zišla na mimoriadnu schôdzu a za predsedníctva s. Machačovej prijala toto uznesenie:

1. Vláda schvaľuje stanovisko skupiny ministrov, vydané 21. augusta v poludňajších hodinách.

2. Vláde je znemožnený riadny výkon funkcie. V priebehu celého dňa sa nedovolil jednotlivým členom vlády vstup do budovy Predsedníctva vlády a akýkoľvek pracovný styk s predsedom vlády s. O. Černíkom a jeho podpredsedami.

3. Práve tak je zabránený kontakt vlády s predsedom Národného zhromaždenia s. Smrkovským.

4. Vláda sa uzniesla požiadať prezidenta ČSSR o neodkladné prijatie s tým, aby sa prerokovali otázky vnútropolitické, zahraničnopolitické a medzinárodné dôsledky vojenského obsadenia ČSSR, ako aj otázky súvisiace so zarezpečovaním riadneho výkonu funkcie ústavných a politických orgánov.

5. Vzala so súhlasom na vedomie, že Ministerstvo zahraničných vecí prostredníctvom veľvyslancov v Moskve, Varšave, Budapešti, Berlíne a Sofii odovzdalo diplomatickú nótu s požiadavkou stiahnutia týchto vojsk krajín Varšavskej zmluvy z územia Československa. Vláda súčasne odporúča prezidentovi republiky, aby pozval veľvyslancov menovaných krajín a žiadal splnenie uvedenej požiadavky.

6. Uznala za ohrátič sa na veľvyslancov krajín Varšavskej zmluvy, aby ich vlády vydali pokyny vedeniu okupačných jednotiek umožniť vykonávanie funkcií ústavných a politických orgánov najmä členov predsedníctva strany a aby boli súčasne uvoľnení internovaní členovia vlády.

7. Vzhľadom na to, že si je vláda vedomá v prvom rade politických dôsledkov okupácie a súčasnej svojej zodpovednosti za riadny chod národného hospodárstva, obracia sa na všetkých pracujúcich robotníkov, roľníkov a inteligenciu, aby dôsledne dodržiavali líniu obsiahnutú vo vyhlásení Predsedníctva ÚV KSČS zo zasadania 21. 8. 1968 a súčasne obrátili svoju pozornosť na otázky zabezpečenia chodu priemyselnej výroby, poľnohospodárstva, dopravy a zásobovania a zabránili tak rozvratu národného hospodárstva.

8. Obzvlášť sa vláda obracia k mládeži — nádeji našich národov — aby najmä ona dôstojným spôsobom a sebavedomým kľudom čelila vzniklej situácii a nedala v žiadnom prípade sebaniensilu zámienku pre zbytočné obete.

9. Obraciame sa k všetkému ľudu, aby zabezpečením riadneho chodu výroby a zachovaním kľudu a rozvahy čelil argumentom o nutnosti vojenských vonkajších zásahov.

Vláda oceňuje podporu všetkých medzinárodných pokrokových síl v celom svete, ktorú naša socialistická republika v dnešnej ťažkej situácii dostáva.

Praha 21. augusta 1968.

Prejav prezidenta republiky

PRAHA — Večer o 22.30 hod. predniesol prezident republiky Ludvík Svoboda v rozhlase tento prejav:

Drahí spoluobčania,

obraciam sa na Vás druhý raz počas dnešného osudového dňa. Prežívame mimoriadne vážne chvíle v živote našich národov. Na územie našej republiky vstúpili vojenské jednotky Sovietskeho zväzu spolu s jednotkami Poľskej ľudovej republiky, NDR, Bulharskej a Maďarskej ľudovej republiky. Stalo sa tak bez súhlasu ústavných orgánov štátu, ktoré však vychádzajúc zo svojej zodpovednosti k národom našej vlasti musia vzniklú situáciu urýchlene riešiť a dosiahnuť skorý odchod cudzích vojsk.

V tomto smere som dnes vyvíjal úsilie, aké mi súčasné podmienky umožňovali. Okrem iného som dnes zvolal plenárne zasadanie Národného zhromaždenia. Večer som rokoval s členmi vlády o niektorých najnaliehavejších problémoch obnovenia normálneho života krajiny a zabezpečenia jej integrity. Zajtra budú rokovania pokračovať a ako verím, aj s predsedom vlády Ing. Oldřichom Černíkom.

Som si vedomý všetkých problémov a ťažkostí, ktoré súčasná situácia vyvoláva. Znovu sa však na Vás, drahí spoluobčania, obraciam s naliehavou prosbou, aby ste zachovali najväčšiu rozvahu a vyhli sa čomukoľvek, čo by mohlo vyvolať poľutovaniahodné akcie s nenapraviteľnými dôsledkami. Najmä Vás, naša mládež, o to úprimne žiadam.

Vyzývam Vás všetkých, robotníkov, roľníkov, inteligenciu, aby ste svojím postojom znovu dokumentovali svoj vzťah k socializmu, k slobode a demokracii. Pre nás niet cesty späť. Akčný program Komunistickej strany Československa a programové vyhlásenia vlády národného frontu vyjadrujú životný záujem všetkého ľudu našej vlasti, a preto v začatom musíme ďalej pokračovať. Neupadneme do malovernosti, zomkneme sa všetci a spolu s Komunistickou stranou Československa a celým Národným frontom zotrváme jednotne v úsilí o lepší život našich národov.

Naša mládež za Dubčeka!

Vyhlásenie vlády ČSSR
Všetkému ľudu Československa!

Československo 21. augusta 1968 okupovali proti vôli jeho vlády, Národného zhromaždenia, vedenia KSČS a jeho ľudu vojská piatich štátov Varšavskej zmluvy.

Tak sa prvý raz v dejinách medzinárodného komunistického hnutia odohral akt agresie proti štátu vedenému komunistickou stranou, uskutočnený spojeneckými armádami socialistických krajín.

Krízový stav trvá od skorých ranných hodín 21. augusta. Ústavné orgány republiky sú hlboko rozrušené. Jednotliví členovia vlády, Národného zhromaždenia i vedenia KSČS, Národného frontu a iných organizácií nemajú možnosť vzájomného styku, ani styku s obyvateľstvom tejto krajiny, ktoré im v posledných mesiacoch spontánne prejavilo svoju dôveru.

Mnohí členovia vlády a vedenia strany, čelní funkcionári Národného zhromaždenia a iní sú internovaní, posledným spojovacím článkom zostáva pololegálny Československý rozhlas, udržovaný len s krajným vypätím jeho pracovníkov a postupne umlčovaným.

I za týchto okolností chce čs. vláda a ústavné orgány, rovnako ako vedenie strany vykonávať svoju ústavnú funkciu a zabezpečovať normálny život našej krajiny.

Obraciame sa na vás, Česi, Slováci, občania národnostných menšín, všetci obyvatelia Československej socialistickej republiky s touto výzvou:

1. Žiadame okamžitý odchod vojsk piatich štátov Varšavskej zmluvy, jej dodržiavanie a plné rešpektovanie štátnej suverenity Československa.

2. Žiadame naliehavo vlády ZSSR, NDR, PĽR, MĽR, BĽR, aby vydali príkaz na zastavenie ozbrojených akcií, pri ktorých je prelievaná krv a ničia sa materiálne hodnoty našej krajiny.

3. Žiadame, aby sa ihneď utvorili normálne podmienky pre činnosť československých ústavných a politických orgánov, aby bola zrušená internácia jednotlivých členov týchto orgánov, aby mohli obnoviť svoju činnosť.

I. Žiadame okamžité zvolanie celého Národného zhromaždenia, pred ktoré by predstúpila celá čs. vláda so svojím stanoviskom k riešeniu jestvujúcej situácie.

Všetkým občanom krajiny!

Vyzývame vás, aby ste tieto požiadavky napomáhali predovšetkým tým:

1. že prejavíte, ako mnohokrát v uplynulom období potrebnú štátnickú rozvahu a že zjednotíte svoje sily okolo riadne zvolenej čs. vlády, ktorá existuje a ktorej ste v apríli dali dôveru.

2. že nepripustíte, aby akýmkoľvek iným spôsobom inštalovali na čelo našej republiky vládu inú, než zvolenú za slobodných demokratických podmienok, pri zachovaní všetkých zásad našej ústavy.

3. že zaktivizujete osadenstvá vašich závodov, JRD a ostatných pracovísk, aby sa obracali s vyhlásením na podporu stanoviska čs. vlády na veliteľstvá okupačných jednotiek a na vlády piatich krajín Varšavskej zmluvy.

4. Utvárajte podmienky pre zachovanie poriadku, vylúčte akékoľvek živelné akcie upriamené proti príslušníkom okupačných vojsk, zabezpečte vlastnými prostriedkami nevyhnutné zásobovanie obyvateľstva potravinami, vodou, plynom, elektrickou energiou a pod. V každej oblasti sa postarajte o ochranu závodov a dôležitých zariadení a zabráňte vzniku ďalších hospodárskych škôd.

Drahí spoluobčania!

Prežívame ťažké chvíle. Šťastný život tejto krajiny môže zaručiť len ľud, ktorý v nej žije a pracuje.

Veríme, že dáte v tejto chvíli svojej vláde plnú podporu a svoje sily plne do služieb našej socialistickej republiky.

Občania a občianky!

Ešte je v našej moci dokončiť s vašou pomocou veľké dielo obrody, ktoré sme nastúpili v januári. Vláda verí, že s vašou pomocou toto dokážeme bez zbytočných obetí a krviprelievania.

Praha, 21. augusta 1968.

Vláda ČSSR

bol č 22

FRAGMENT

K

2 - 1988

BL 2 '88

Bratislavské listy

BRATISLAVSKÉ LISTY/obt/1988 - riadi redakcia, vydáva Ján Čarnogurský ul. Karola Adlera 10, Bratislava / Príspevky doporučujte vydavateľovi/ Otvorenejšie príspevky denníka vyjadrujú názor redakcie a vydavateľa / Preberanie článkov písaných pre BL je možné s uvedením prameňa /

ČLÁNKY
-elje- : Zákon a svedomie
Ján Druga : "Oslavné zamyslenie" II.
Ján Čarnogurský : Oslobodiť hospodárstvo zo zajatia
-j- : Pesničkári, vám sa darí
Josef Jablonický : Spornú loď
Ján Čarnogurský : Voľba podnikovej rady v štátnom podniku URBION
V.J. : Malá exkurzia do dejín absurdnosti
/dosov/ : Preštudujte si!
SPRÁVY
J.D. : Útok na biskupa Korca
DEMOKRACIU PRE VŠETKÝCH /Manifest Hnutia za občiansku slobodu/
RECENZIA
J.Č. : M.S.Gorbačov: Prestavba a nové myslenie pre našu krajinu a pre celý svet
DOKUMENTÁCIA

-elje- : Zákon a svedomie

Je nebezpečné stratiť predstavu o skutočnosti, ktorá sa ukrýva za pojmami. Doba je posadnutá rečou, rečnením. Inak sa asi nedá opísať väčšia vymaňať sa názory, ktoré väčšinou nemi motorické a manipulujeme na vlastnej skúsenosti. Stránime sa tak sprostredkovateľmi nepretržitého prúdu názorov - pojmových konštrukcií, nepresností a fám. Kedysi pojmy, ktoré možno kedysi aj označovali živú skutočnosť alebo ľudské túžby, dnes stvrdli a doliehajú na nás ako prázdne slová, ako šum.

Katolík Ivan Polenský bol odsúdený Krajským súdom v Banskej Bystrici k štyrom rokom väzenia za trestný čin pobúrenia republiky podľa paragrafu 98, odst.2, písm. b Trestného zákonníka. V rozsudku, ktorý potvrdil Najvyšší súd SSR možno čítať, že odsúdený písal a rozširoval články, ktoré boli namierené - okrem iného - aj "proti vedeniu a výchove v duchu vedeckého marxisticko-leninského svetonázoru". Táto formulácia sa vyskytuje aj vo výklade paragrafu 93 v Komentári k Trestnému zákonníku, odkiaľ ju asi dvakrát opísal.

Môj priateľ, talentovaný matematik, ako sa na Slovensku narodia často, mal po skončení štúdií možnosť ostať pracovať na Matematicko-fyzikálnej fakulte UK v Bratislave ako asistent. Nepodpísal však ubíjačký sľub, lebo nesúhlasil so zámerom, vyučovať "v duchu marxisticko-leninského svetonázoru"; dodnes pracuje ako programátor počítačov. Ten istý prísľub povedal po rokoch v diskusii vo vážnej spoločnosti, že podľa neho je Morálny kódex budovateľa komunizmu prijateľný aj pre kresťanov, okrem jediného bodu, v ktorom sa hovorí o nenávisti voči triednemu nepriateľovi.

Základným právnym dokumentom, na ktorý sa odvolávajú najdôležitejšie súdy môjho štátu a ktorý je záväzný pre každého občana republiky je ústava. V článku 16 Ústavy ČSSR sa píše: "Občania sú povinní zachovávať ústavu i ostatné zákony a v každom svojom konaní dbať na záujmy socialistického štátu a spoločnosti pracujúcich". O niektorých povinnostiach občanov: Čl. 16/1 - "Celá kultúrna politika v Československu, rozvoj vzdelania, výchova a vyučovanie sa vedú v duchu vedeckého svetového názoru, marxizmu-leninizmu, a v úzkom spojení so životom a prácou ľudu". Čl. 24/3 - "Celá výchova a všetko vyučovanie od základov na vedeckom svetovom názore a na úzkom spojení so životom a prácou ľudu". Čl. 32/2 - "Náboženská viera alebo presvedčenie nesmie byť zneužité na to, aby niekto odopieral plniť občiansku povinnosť, ktorá mu je uložená zákonom".

Stojíme tu pred otázkou: pred právnou a morálnou závažnosťou vzťahovania sa k tomuto svetonázoru.

Veda a celá vedecká aktivita v každej dobe definuje predvšetkým hranice aktuálneho poznania skutočnosti a tiež hranice samotného vedeckého poznávania. Ak je marxisticko-leninský svetonázor naozaj vedecký a nie iba súbor dogmatických pravdičiek podložených nenáboženskou vierou, potom sa neustále zdokonaľuje a rozširuje a to na pôde vedy, vo vedeckých dátach a nie na pôde práva - nemá teda oprávnenie byť ako pojem strnulo uzavretý v ústave štátu.

Pamätám sa na to, ako sme v päťdesiatych rokoch po otvorení školského roku na prvej hodine dejepisu otvárili obálky od učebníc a podľa príkazov učiteľky, ktoré čítala z útržkov papiera, strany sa strhávali a textu vety, celé odstavce, ba aj stránky - tlačiarne nestihli vytlačiť nové knihy. Kto spočíta, koľko zákonov bolo za posledné desaťročia urobených do výkladov marxisticko-leninského učenia, koľko kníh bolo vyradených a názorov nahradených inými. Táto učiteľka, o ktorej sa hovorilo, že je zapálená komunistka, istá je, že to bolo bojovné ateistka, nás pred nami presviedčila, že najväčším marxistom je Mao-Ce-Tung...

Je teda na mieste otázka, čo má v tej-ktorej dobe na mysli právny výklad pojmu marxisticko-leninský svetonázor?

Kresťanský svetonázor je tvorený biblickými príkazmi, ktoré od dobrej evanjeliovej zvesti, ktorá hovorí, že človek má možnosť s pomocou Božej milosti sa vymaniť z otroctva hriechu. Prvý Boží príkaz - Ja som Pán Boh tvoj! Nebudeš mať iných bohov okrem mňa, aby si sa im klaňal - sa netýka len náboženských dôvodov, ako to u nás tvrdí a ospravedlňuje ústava, ale znamená, že "viera účelne tento svet a jeho prípadnú reorganizáciu na druhé miesto" /Tomský/.

Evanjeliová zvesť je zákonom lásky, zbavovaním sa hriechu v jeho hlavnej podobe - nenávisti k stvorenej skutočnosti v každodennom živote. Vymaniť sa z otroctva hriechu sa môže človek i ľudstvo zbaviť aj fyzického otroctva.

Problémom cieľa marxizmu a cieľa kresťanstva sú na pohľad podobné, istý rozpor sa však ukrýva v pojme slobody. Marxizmus vyzýva človeka, aby sa podriadil objektívnym zákonom vývoja spoločnosti, poznal ich dialektickú podstatu - boj. Takáto služba zbavuje človeka morálneho rozhodovania, ba priamo mu často koná aj v rozpore s tradičnou - či už liberálnou alebo kresťanskou - etikou. Zdrojom duchovného konfliktu je tedy kategória nepriateľa a podriadenosť objektívnym zákonom.

Náboženský veriaci človek - ale mienim tým - sa dostáva vo vzťahu k zákonu do morálnej dilemy, z ktorej nemá možnosť vyjsť bez ujmy. Nepriaznivosť zákonov mu vystavuje nebezpečenstvu straty slobody a jeho deti pôsobeniu ateistickej výchovy: doma a v škole. Priaznivosť zákonu ho vystavuje nebezpečenstvu straty duchovnej slobody: uctievaniu modlárstva /o čom vedia svoje psychológovia/, strate vitality, tvorivých schopností, ba aj duševných porúch. Nie je to problém hŕstky veriacich. Dnes už veriaci málokto pochybuje o tom, aj keď sa to verejne nepriznáva, že v Československu je v podobnej situácii toľko ľudí, že sa ich osobné ťažkosti musia prejaviť aj navonok - ako všeľudská spoločenská porucha.

HLADÁTE PRÁCU?
Pomôže vám www.prolesia.sk
Strana 14
CHCETE SA VZDELÁVAŤ?
Všetko na www.education.sk
Strana 10

NEPREHLIADNITE!
Plnofarebná príloha
Počítače a mobilná komunikácia
už v dnešnom čísle!

Súťaž
Úžasný víkend
v bratislavskom hoteli Forum!
Strana 9

Väčšina ambasád pre SR je vo Viedni
STRANA 2

NÁRODNÁ OBRODA

www.narodnaobroda.sk
ČÍSLO 230, ROČNÍK XXIII. CENA 12 Sk
7. OKTÓBRA 2009 ISSN 1335 4701

PONDELOK UTOROK STREDA ŠTVRTOK PIATOK SOBOTA

Prváci sa možno vyhnú povinnému náboženstvu

Štefan Podolinský
Bratislava

Nebezpečenstvo, že poslanci nebudú schopní prijať nový školský zákon, ktorý by mal napríklad zaviesť povinné náboženstvo od budúceho školského roka, sa zatiaľ nepodarilo zvrátiť.

Schôdzu predsedov parlamentných klubov, ktorú zvolal predseda parlamentu Pavol Paška (SDKÚ-DS) na dnešok, sa napriek tomu, že ide o jeden z najdôležitejších bodov programu tejto schôdze, nepodarilo uskutočniť, pretože sa na ňu nedostavili predstavitelia koalície.

Predseda parlamentu Pavol Paška na stredajšej tlačovej besede s novinármi vyjadril presvedčenie, že koalícia sa napriek tomu dohodne na spoločnom postupe a zákon o náboženskej výchove a etickej výchove v druhom čítaní schváli. Ak by sa tak nestalo, je takmer isté, že zákon sa v parlamente neprijme.

Minister školstva Ivan Mikolaj Gašparovič sa vyjadril, že ak by sa zákon o náboženskej výchove a etickej výchove v druhom čítaní neschválil, bude to znamenať, že sa v školách nebude vyučovať ani jedno, ani druhé. Ak by sa zákon schválil, ale nie v takej podobe, ako ho predložil minister, bude to znamenať, že sa v školách bude vyučovať len náboženská výchova.

Živá reťaz spojila brehy — Strana 2

Rozhovor s Petrom Ustinovom — Strana 3

Referendum a prezidentské voľby — Strana 4

Nežiadúci profesori — Strana 5

Pod Tatrami pražské Waterloo — Strana 6

DEMOKRACIA – TRH – FEDERÁCIA

VEREJNOSŤ

PONDELOK ● 2. 12. 1991 ● ROČNÍK II. ● ČÍSLO 282 ● CENA 2 Kčs

Zo slávnostných chvíľ XII. zasadnutia A. Dubčeka na Bratislavskom hrade

Rozmery ľudskosti a zlatá rybka

Ale ja sa vás opýtam na niečo. Mám pocit, že ste dosiahli to najvyššie, čo môže človek v živote dosiahnuť. Ste predsedom najvyššieho orgánu federálneho štátu, ktorý vám prejavuje úctu a rešpekt. Ste predsedom parlamentu, ktorý vám vyjadruje dôveru. Ste predsedom strany, ktorá vám dala najvyššiu možnú dôveru. Čo vám ešte chýba, čo vám ešte treba k šťastiu, čo vám ešte chýba k úplnému uspokojeniu?

Ján Langoš položil otázku. A Dubček sa na chvíľu zamyslel, akoby hľadal odpoveď na niečo, čo mu ešte nikto nepoložil. *– Ja som len človek, ktorý sa snaží robiť to, čo považuje za správne. Ale nie je to len moja zásluha, že sa dnes môžeme stretnúť v tejto sále. Je to zásluha všetkých občanov, ktorí v novembri 1989 vyšli do ulíc a námestí a vyjadrili svoj názor na to, ako by mala vyzerať budúcnosť našej vlasti.*

(Pokračovanie na str. 2)

Vznikne federálna koalícia strán a hnutí?

Občania múdrejší od politikov

Do Európy alebo na Balkán? ● Stretnutie V. Havla a Buriánovej ● ODÚ-VPN za spoločný štát

Na vás všetkých sveta, že sídlo parlamentu vo Štrasburgu? Ak presne toto platí na veľkú radu významných ľudí v Bruseli, ktorí v uplynulých týždňoch navštívili Slovensko, mnohí z nich dokonca opakovane, a ktorí sa stretli s predstaviteľmi politických strán a hnutí, ktoré sa v júni zúčastnia parlamentných volieb. Ak sa nemýlim, tak až na jedinú výnimku, ktorou bol Jacques Delors, ktorý sa stretol s predsedom vlády SR Vladimírom Mečiarom, všetci ostatní hostia z Bruselu sa stretli s predstaviteľmi opozície.

Najväčší záujem prejavili o stretnutie s predsedom Občianskeho hnutia Občianska demokratická únia Václavom Havlom a predsedníčkou Českej národnej demokratickej strany Jarmilou Buriánovou, ktoré sa uskutočnilo v piatok 29. novembra v Bratislave. Na stretnutí sa zúčastnili aj predsedníčka Slovenskej demokratickej koalície Soňa Čechová, poslanci FZ a ČNR, predstavitelia politických strán a hnutí združených v koalícii ODÚ-VPN, ako aj predstavitelia Občianskej demokratickej strany, ktorá sa v júni tohto roku zúčastní parlamentných volieb.

Hlavným bodom programu bolo stretnutie Václava Havla s predstaviteľmi Slovenskej národnej rady. Ten sa uskutoční dnes, v pondelok 2. decembra, o 14.30 hodine v budove SNR. Predsedníčka ODS Jarmila Buriánová sa stretne s predsedom Občianskeho hnutia Občianska demokratická únia – VPN, Občianskej demokratickej strany, Občianskej demokratickej aliancie a Demokratickej strany, ktorá sa v júni tohto roku zúčastní parlamentných volieb, ako aj so zástupcami predsedu ČSFR Václava Havla a predsedu vlády SR Vladimíra Mečiara.

Spoločné rokovanie ODÚ-VPN, ODS, ODA, MNI a DS

Občianska spolupatričnosť

Podpora prezidentovým návrhom ● Kupónová privatizácia jednotne v celej ČSFR a čo najskôr ● Rozpočty a jasnými pravidlami

BRATISLAVA (ČSTK) – Vrcholní predstavitelia ODÚ-VPN uskutočnili spoločné rokovanie reprezentujúce celú občiansku pravicovú koalíciu, ktorá pôsobí v rámci Občianskej demokratickej únie – VPN. Občianski demokratickí zástupcovia, Občianskej demokratickej aliancie a Demokratickej strany, ktorá sa v júni tohto roku zúčastní parlamentných volieb, ako aj predstavitelia Občianskej demokratickej strany, ktorá sa v júni tohto roku zúčastní parlamentných volieb, vyjadrujú podporu...

Na rokovaní vrcholných predstavitelov ODÚ-VPN sa zúčastnili aj predstavitelia

obr. č. 189 Najsilnejšiu pozíciu na dnešnom trhu dennej tlače má denník *Nový čas*

UTOROK 7. 10. 2003 230/13 • www.novycas.sk cena 8,50 Sk/13 Kč

NOVÝ ČAS

Dospivove machinácie

Foto Peter Frolo, Desana Ďuďášová

Marek Dospiva (34)

Baby, bacha, vášmu chlapovi hrozí basa!

Marianna Ďurianová (26)

Čítajte na strane 16

Silvia Horváthová (21)

Zuzana Belohorcová (27)

inzercia

KEŠOVKA
Požičiame Vám, ak je to vec peňazí
K Od 8 000,- do 50 000,- Sk bez ručiteľa
E do 250 000,- Sk s ručením motorovým vozidlom
Š peniaze do 24 hodín
TELEVÍZIA TELEVÍZIA
Telefonujte bezplatne 0800 16 00 16
NČ 35870

Bratislava 12 °C B. Bystrica 13 °C Košice 11 °C

8 588001 334024 41

Utorok 7. októbra 2003
Cena 9 Sk (8 Sk pre predplatiteľov) XIII/230*
www.pravda.sk

Pravda

Príloha Kariéra

Zákonník práce a pracovná zmluva

Akú pokutu môžete dostať?
Auto-moto

Futbalová anketa o ceny
strana 26

Penzistom a rodinám pred EÚ nepridajú

Patrícia Ďurišková

BRATISLAVA – Stoštyridsať korún na minimálnej mzde – to jediné chce vláda Slovákom pridať pred budúcoročným vstupom do EÚ. Penzisti, ktorí žiadajú mimoriadne zvýšenie dôchodkov, aby sa vyrovnal prepad reálnej hodnoty z posledných desaťročí, nedostanú nič. Rovnako ani rodiny, ktoré štát podporuje oveľa menej ako v únii.

„Zvýšenie ani dorovnanie nijakých príspevkov, ktoré by mali súvisieť so vstupom do únie, v najbližšom čase neplánujeme. Vychádzame z ekonomických možností a limitov, ktoré stanovuje štátny rozpočet," uviedol Peter Húska z rezortu práce, sociálnych vecí a rodiny.

Kaníkovo ministerstvo navrhuje iba zvýšiť minimálnu mzdu. Tá tento mesiac vzrástla na 6 080 korún a v januári by mala byť 6 220 korún. Takto chce vyjsť v ústrety požiadavkám odborárov zvýšiť cenu práce na európskom trhu.

Ak by však vzrástla minimálna mzda v januári 2004, v októbri by sa už znova nezvyšovala. Rezort práce chce totiž takto zmeniť metodiku určovania minimálnej mzdy. „Čistá minimálna mzda by mala dosiahnuť polovicu čistej priemernej mzdy v hospodárstve," vysvetľuje rezort práce. V tomto prípade to bude 5 200 korún, teda polovica čistej mzdy z roku 2002, ktorá je posledná dostupná.

Kým sa však odborárom navrhovaný rast máli, zamestnávatelia s ním nesúhlasia. „Zvyšovanie je možné na základe produktivity práce, nie nejakým administratívnym nariadením," hovorí prezident Združenia podnikateľov Slovenska Karol Pavlů.

Pokračovanie – s. 2

Edita Gruberová, *svetoznáma operná diva, prišla znova domov na Slovensko. Zaspieva v piatok na záverečnom koncerte Bratislavských hudobných slávností 2003. Rozhovor s ňou čítajte na 22. strane.*
FOTO PRAVDA: IVAN MAJERSKÝ

Nobelovu cenu ešte len rozdýchavam

Miroslav Čaplovič

Som prekvapený z nádherného ocenenia, musím to najprv rozdýchať, povedal včera pre Pravdu britský vedec Peter Mansfield, ktorý práve získal Nobelovu cenu za medicínu. Cenu dostal spolu s americkým kolegom Paulom Lauterburom. Rozdelia si spolu 1,3 milióna USD.

Peter Mansfield

Znamená pre vás medicína celoživotné poslanie?

Nie som lekár, som fyzik, ktorý sa snaží pomôcť medicíne. Som šťastný, že veda dokáže silno stáť na strane odhaľovania chorôb. Čo viac by som si mohol v práci želať? Je to skvelý pocit, keď človek cíti, že jeho poznatky môžu pomáhať ľuďom.

Pokračovanie – s. 6

Kandidáta na šéfa NBÚ má každá vládna strana

BRATISLAVA (bum, ij) – Meno nového šéfa NBÚ nie je ani po včerajšom zasadnutí Koaličnej rady známe. Partneri sa dohodli, že do konca tohto týždňa každá strana predloží svojho kandidáta.

Koalícia sa dohodla aj na takej finálnej podobe návrhu budúcoročného štátneho rozpočtu, ktorá by mohla byť podľa premiéra Dzurindu schválená na zasadnutí vlády budúci utorok. Podľa nej sa zrejme farmárom nezvýšia priame platby na 55 %, ako požadoval minister Zsolt Simon.

Jediným známym uchádzačom o kreslo po odvolanom Jánovi Mojžišovi bol pred stretnutím lídrov koalície poradca premiéra Mikuláša Dzurindu Milan Ježovica. O vlastnom kandidátovi uvažuje aj SMK. Troch kandidátov má aj Ruskova ANO. Kresťanskí demokrati oznámili, že v prípade potreby tiež navrhnú vlastného kandidáta.

Jána Mojžiša odvolala vláda bez hlasov ministrov z KDH a SMK minulý týždeň. Navrhol to premiér Dzurinda, no svoj zámer presadil v kabinete až na druhý pokus. Dôvody, ktoré ho k tomu viedli, nezverejnil, poukazoval však na Mojžišove politické a ekonomické záujmy.

Pokračovanie – s. 2

Marek Svatoš: Splnila sa mi túžba

Mladý Slovák si vybojoval miesto v tíme NHL Colorado Avalanche

Pavol Komár

Na prahu premiéry v NHL stojí ďalší slovenský hokejista. Košičan Marek Svatoš (21) si výbornými výkonmi v prípravnom kempe – stal sa so siedmimi bodmi za dva góly a päť asistencií najproduktívnejším hráčom. Vyniesli mu to miesto vo hviezdnej zostave tímu Colorado Avalanche.

Kto a kedy vám oznámil, že ostávate v prvom tíme Avalanche?

Generálny manažér a tréner Granato v nedeľu po poslednom prípravnom zápase proti San Jose Sharks. Voľné bolo už len jedno miesto. Keď mi povedali, že ostávam, chvíľu som tomu ani nechcel veriť. Splnilo sa mi, po čom som túžil, pre čo som pred tromi rokmi odchádzal do zámoria. Zároveň si uvedomujem, že to najdôležitejšie je ešte predo mnou. K vysnívanému prvému zápasu v NHL mi chýba krôčik.

Pokračovanie – s. 28

Rusko pôjde sám rokovať o investícii Hyundaiu

BRATISLAVA (eko) – Ak by automobilka Hyundai mala hneď rozhodnúť, kde postaví fabriku za 1,5 miliardy dolárov, nebolo by to Slovensko. Tvrdí to minister hospodárstva Pavol Rusko a dodáva, že kým napríklad Česko má už dobre rozbehnuté rokovania, my máme potvrdené ešte len úvodné stretnutie.

Rokovania v Soule, ktorých sa zúčastní, by mali prebehnúť ešte tento týždeň. Chýbať však na nich budú ľudia z agentúry SARIO.

„Pokiaľ viem, nikto z našej agentúry tam necestuje. Ministrovi sme iba pripravovali materiály a podklady," hovorí Martin Horváth, hovorca SARIO, ktorá sa zaoberá vyhľadávaním zahraničných investorov.

Rusko svoj tím, s ktorým pôjde do Soulu, charakterizuje takto: „Budú tam ľudia, ktorí majú moju dôveru." Juhokórejského investora nebudú podľa neho trápiť ani naše politické mediálne hry.

Pokračovanie – s. 10

DENNÍK
SME

Banky otvárajú pobočky

Nechcú v nich klientov s prevodmi, ale predávať úvery.

7. strana

9. októbra 2003 hrnčekov

Svetový deň pošty

čítajte na strane 12

Cena 10 Sk ❐ 15 Kč, Chorvátsko 7 HRK, Taliansko a Grécko 1,30 EUR / ● PRÁCA Číslo 230 / Ročník 11 / 7. 10. 2003 / UTOROK

Zomrel hokejista Dan Snyder

Útočník Atlanty Thrashers sa už po nehode z kómy neprebral.

24. strana

Nový album skupiny Travis

Neil Primrose: Spomienky sme premenili na pesničky.

25. strana

Prečo bývajú súrodenci rozdielni

Aké dieťa bude, závisí aj od toho, koľké sa narodilo.

Príloha Škola a rodina

Rybníček berie ľudí, na minulosť nehľadí

V spravodajstve sa objavujú noví redaktori, prerod vraj potrvá pol roka

BRATISLAVA – Šéf Slovenskej televízie Richard Rybníček sa pred týždňom rozhodol, že bude dočasne šéfovať aj spravodajstvu. Začal robiť prvé zmeny, konzultuje, ako by mali vyzerať jednotlivé relácie a osobne prijíma redaktorov. Odhaduje, že prerod spravodajstva potrvá pol roka. „Reforma musí zmeniť myslenie jednotlivých redaktorov," hovorí.

V televíznych novinách STV sa už objavili noví redaktori: z Twistu prišli Richard Direr a Vlada Pôbišová. Z Markízy Ľudmila Farkašovská, ktorá bude moderovať večerné spravodajstvo. „Je to vzácna žena, má veľké skúsenosti, vynikajúci hlasový fond, dobre vyzerá," hovorí Rybníček. Nevylučuje, že sa objavia aj ďalší ľudia z iných televízií a rádií. „Mám ešte niekoľko tipov, ale hovoriť ich mená by bolo predčasné."

Rybníček osobne prijal na post ekonomického redaktora aj niekdajšieho hovorcu Mečiarovej vlády Mariána Kardoša, ktorý bol vtedy zároveň riaditeľom tlačového a informačného odboru Úradu vlády, a po voľbách pracoval v centrále HZDS. Vo februári 2001 sa stal hovorcom Horizontu, v čase, keď už prepukla aféra okolo krachu B.M.G. Investu.

Rybníček svoje rozhodnutie zdôvodňuje: „Patril som k ľuďom, ktorí svojho času kritizovali Mečiarovu politiku aj Mečiarovu vládu. Dnes sme trochu inde. Chcem dať priestor aj človeku, ktorý robil hovorcu, čiže plnil pokyny ľudí, ktorí ho platili. Chcem, aby aj Kardoš prešiel školením a správal sa podľa profesionálnych kritérií, ktoré nastolíme."

Ľuďom ako Kardoš chce dať novú šancu. „Neviem, prečo by sa ľudia, čo robili hovorcov, nemohli vrátiť k novinárskej práci. Ja som bol svojho času hovorcom pána Kresánka."

Rybníček nevylučuje, že prijme aj ľudí z povestného 28. poschodia, kde po voľbách 1998 skončili redaktori poplatní HZDS. Objavili sa medzi nimi aj Bronislav Tesařík, niekdajší moderátor mítingov HZDS, ktorý sa v STV neslávne preslávil rozhovorom s tzv. utajenými svedkami či moderátorka Denisa Pogáčová. „Sú to dezinterpretácie," reagoval Rybníček.

MIRKA KERNOVÁ

Pozri aj 3. stranu

Slovák vo Viedni hrozil bombou

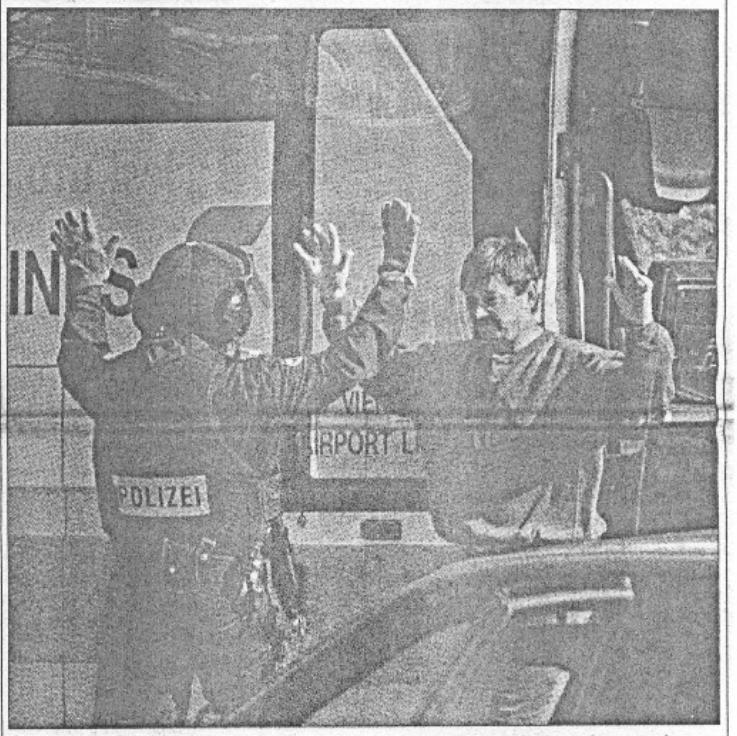

Rakúsky policajt zatýka 46-ročného Slováka Michala C., ktorý sa včera zabarikádoval v jednom z autobusov na viedenskej autobusovej stanici Südtiroler Platz a hrozil odpálením bomby. FOTO – ČTK/AP

VIEDEŇ – Na viedenskej autobusovej stanici Südtiroler Platz sa včera popoludní v jednom z autobusov zabarikádoval 46-ročný Slovák Michal C. a hrozil odpálením bomby. Po dvoch hodinách sa vzdal polícii. „Pri prehliadke sme u neho žiadnu bombu nenašli," povedala hovorkyňa viedenskej polície Doris Edelbacherová.

Muž, zrejme psychicky narušený, hovoril polícii niečo o OSN, ktorej úrad sídli vo Viedni a o tom, že sa cíti na Slovensku ohrozený.

„Prepustil všetkých cestujúcich aj šoféra. Pôvodne nemal žiadne požiadavky," povedala hovorkyňa.

Do policajnej akcie boli zapojené desiatky policajných úradníkov – kriminalistov, pyrotechnikov a protiteroristická jednotka. Policajti oblasť v širokom okruhu uzavreli a vyprázdnili autobusovú stanicu a okolie.

Muž počas vyjednávania s políciou tvrdil, že je pyrotechnik a okolo tela má pás s výbušninami. Policajti spočiatku nevedeli odhadnúť, či naozaj nálož má.

Michalovi C. hrozí obvinenie podľa rakúskeho Trestného zákona. V tomto prípade dostane maximálne tri roky, keďže bombu pri sebe nemal. Do Viedne zrejme pricestoval z Bratislavy autobusom.

(tasr, čtk)

O Slovensko prejavil záujem aj Rover

BRATISLAVA – Britská automobilka Rover uvažuje o výstavbe závodu na Slovensku za 400 miliónov eur, čo je približne 16,5 miliardy korún. Aj tentoraz však Slovensko musí investora presvedčiť, že je vhodnejšou krajinou pre jeho podnikanie ako Poľsko, povedal minister hospodárstva Pavol Rusko. Minister si naplánoval aj cestu do sídla kórejskej automobilky Hyundai, kde chce šéfov firmy informovať o prednostiach Slovenska. Stačilo by, ak by sa aspoň jeden z investorov rozhodol kladne, a Slovensko sa dostane na čelné miesta svetového rebríčka výroby áut. *Viac na 6. strane* (r)

Ministerstvo sa rozhodlo: fľaše z plastu sa už budú vykupovať

BRATISLAVA – Jednorazové plastové fľaše by sa mali onedlho zálohovať. Ministerstvo životného prostredia má vyhláškou určiť výšku zálohy. Zatiaľ sa hovorí o štyroch až piatich korunách, aby mali ľudia dôvod chodiť fľaše vracať.

„Keďže ľudia u nás myslia skôr ekonomicky ako ekologicky, treba ich motivovať," hovorí Radoslav Plánička zo Spoločnosti priateľov Zeme.

Z jednorazových plastových fliaš sa na Slovensku ročne vyprodukuje 10-tisíc ton odpadov a zálohovaním sa vraj odľahčia skládky približne o 80 percent. „Zálohy za PET fľaše sú oveľa efektívnejší spôsob získania obalov naspäť, ako separácia odpadu," tvrdí Plánička. Plastové fľaše sa už niekoľko rokov zálohujú vo Švédsku, Nórsku, Dánsku a od tohto roka aj v Nemecku. Obchodníci protestujú, že sa nedobrovoľne stanú zbernými surovinami.

I keď za fľašu nealkoholického nápoja zaplatí spotrebiteľ viac, ceny samotných nápojov by sa zvýšiť nemali. Minister životného prostredia László Miklós hovorí, že ani zálohovanie pivových fliaš nezdvihlo cenu piva. *Viac na 6. strane* (tc)

Stratové pošty majú nahradiť poštárne

BRATISLAVA – Slovenská pošta sa chystá zrušiť niektoré svoje pobočky. Aby ušetrila, majú namiesto stratových pobočiek vzniknúť tzv. poštárne, alebo ich funkcie preberú pošty v susedných obciach. Hovorkyňa Slovenskej pošty Bela Lisáková hovorí, že rušiť sa budú tie pošty, pri ktorých sú náklady na prevádzku oveľa vyššie ako výnosy z poštových služieb.

Poštáreň bude poskytovať rovnaké služby ako klasická pošta. Ľudia z nej budú môcť posielať listy, balíky či peniaze. V niektorých poštárňach nájdu aj Poštovú banku. Niekde poštárne nebudú doručovať zásielky, ale bude to za ne robiť pošta v susednej obci, takže ľudia by zmenu nemali pocítiť. Naďalej im budú chodiť noviny, balíky či peniaze.

Jedna poštáreň, ktorá sídli v miestnej predajni potravín, už od februára funguje v Trstenej na Ostrove v okrese Dunajská Streda. „Fungujeme ako normálna pošta," vraví jediná jej zamestnankyňa Karin Hauerová. Ľudia si podľa nej rýchlo zvykli. Jediné, čo poštáreň nerobí, je doručovanie. To zabezpečuje pošta v susednej obci. Hovorkyňa Lisáková tvrdí, že skúsenosti s poštárňou sú dobré.

Slovenská pošta navrhla 29 zmien, Poštový úrad ich zatiaľ schválil 22. Bez náhrady by malo byť zrušených 9 pôšt, 7 ďalších by malo prestať doručovať zásielky a 5 pôšt by mali nahradiť poštárne. Vzniknúť by mala len jedna nová pošta.

Lisáková tvrdí, že každá pošta, ktorú chcú zrušiť či zmeniť na poštáreň, vykazuje ročne stratu niekoľko 100-tisíc korún. Ak sa projekt osvedčí, rušenie pôšt a zakladanie poštární bude pokračovať. *Pozri aj 3. stranu* PETER CSERNÁK

Sýria v OSN zatiaľ neuspela

JERUZALEM, NEW YORK - Blízky východ je opäť na programe Bezpečnostnej rady OSN. Návrh rezolúcie, ktorá má odsúdiť Izrael za útok na ciele v Sýrii, však v navrhovanej podobe neprejde. Američania požadujú vyvážený text, ktorý by odsúdil aj sobotný samovražedný atentát v Haife. V nedeľu hlasovanie odložili. O návrhu sa mohlo hlasovať najskôr včera večer, keďže však bol najväčší židovský sviatok Jom Kippur, je pravdepodobné, že sa rozhodne neskôr.

Washington na rozdiel od väčšiny sveta nevidí v nálete izraelskej armády porušenie medzinárodného práva. Vyzýva síce na upokojenie situácie, ale zároveň kritizuje Sýriu za podporu teroristov. Damasku dáva najavo, že stojí na zlej strane. *Viac na 13. strane* (mik)

9 771335 440021 41

KURZY NBS (7. 10. 2003)

USD	EUR	GBP	CZK	100 HUF	PLN
35,606	41,249	59,256	1,296	16,281	9,088

OČASIE – STRANA 32

Zamračené

Na mnohých miestach dážď. Teploty 9 až 14 °C.

DNES

Dnes má meniny Eliška.
Zajtra bude oslavovať Brigita.

Predplaťte si SME
02 / 59 23 34 04 (5)

HĽADÁTE PRÁCU?
Pozrite sa na
www.profesia.sk
Strana 14
CHCETE SA VZDELÁVAŤ?
Štúdia sa
www.education.sk
Strana 15

NEPREHLIADNITE!
Pinafarelná príloha
Počítače a mobilná komunikácia
už v dnešnom čísle!

Úžasný víkend
v bratislavskom
hoteli Forum!
Strana 9

Väčšina ambasád pre SR je vo Viedni
STRANA 2

NÁRODNÁ OBRODA

www.narodnaobroda.sk
ČÍSLO 230/2006 KRV, CENA 15 Sk
ISSN 1335-1303 MIX 1335-1303

Prváci sa možno vyhnú povinnému náboženstvu

Štefan Podolinský
Bratislava

Nebezpečenstvo, že povinne voliteľné náboženstvo sa stane základom pre budúcu hodnotovú orientáciu detí, by malo byť vylúčené. Schválenie zmluvy s Vatikánom o katolíckej výchove a vzdelávaní, ktorú dnes v Bratislave podpíše premiér Mikuláš Dzurinda, je podľa ministra školstva Milana Ftáčnika dôležitým krokom k tomu, aby sa deti nemohli vyhnúť hodinám náboženstva.

Minister školstva Milan Ftáčnik sa zároveň s tým stotožnil s tým, že nepovin

JEDNODUCHO, SKVELÝ ČASOPIS!
express
INTERNATIONAL
S NAMI VYHRÁTE
39 | 2003
25. september
24,90 Sk/Kč
+TV PROGRAM
od 29.9. do 5.10.
Jadro zničí Zem
Vychovajte génia
Zabijú vás lieky?
Robí viera zázraky?
Nenechajte si ubližovať
Prečo Švédi nechcú euro
Kráľovský život kráľovnej zločinu
Michelle Pfeifferová
Život sa začína po štyridsiatke
8 588001 705015 39
POLITIKA: S POMOCOU RUSKA SA IRÁN MÔŽE STAŤ JADROVOU VEĽMOCOU

Ročník III. V Novom Sade, dňa 15. novembra 1905. Číslo 11.

Dolnozemský Slovák.

POLITICKO-SPOLOČENSKÝ MESAČNIK.

Vychodí raz za mesiac. Predplatná cena na celý rok K. 1·50 **Bez predplatného neposiela sa časopis nikomu.**

Zodpovedný redaktor: **Dr. ĽUDEVÍT MIČÁTEK.**

Inseráty účtnjú sa čo najlacnejšie a platí sa za ne vopred.

Po našich ľudových shromaždeniach.

Mali sme ich dosiaľ pätoro: vo Futoku, v Pivnici, v Bečkereku, v Kovačici a v Nadlaku. Počas týchto shromaždení zavládol u nás taký svieži a živý národný duch, akého dosiaľ nebolo. Slovenský národ cítiac svoju poníženosť a túžiaci za národnou svobodou a osvetou, rozšíril svoje spútnané ruky a spôsobom dôstojným pred tvárou celej krajiny verejne a otvorene povedal, že čo chce a čo sa stať má.

My uradostene sprevádzali sme tento národný pohyb: massy sa pohly, sám ľud sa pohnul. S dôrazom hovoríme, že sám ľud bol hlavným činiteľom a dejateľom pri naších shromaždeniach. V tomto leží ich význam a dôležitosť. Lebo veď národ netvoria len niekoľkí intelligentní, národ tvorí ľud sám spolu s intelligenciou. Národ, o jestvovanie ktorého starali by sa len niekoľkí učení páni, nemal by ešte v ničom zabezpečené podmienky svojej budúcnosti, svojho vývinu a pokroku, lebo len ľud sám môže dať národu zábezpeku budúcnosti. V ľude je sila a vôľa ľudu musí byť i voľou národa.

Naše shromaždenia tedy neboly demonštráciami pár ľudí, ale boly ony skutočne ľudovými shromaždeniami, na ktorých hlavný zástoj hral sám ľud. Slovenský ľud hlásil sa na nich k slovu, a slovenská myšlienka víťazila tam.

Práva sme si žiadali. Za tie peniaze, ktorými vydržiavame krajinu, žiadali sme si, aby sme neboli odstrkovaní vtedy, keď sa iným laská. Kto platí, má mať právo. A pri jednakom poplatku jednaké právo. Neuznávame žiadne výsady a nadpráva pre iných, najmenej za náš groš. Kubo robí, Kubo jie. Nebudeme hrdlovať pre druhých. A preto hlas slovenského ľudu zneje: dajte nám práva, dajte právo slovenskému ľudu, urobte nás rovnými s tými, ktorí už právo a svobodu majú.

Nastane zátišie. Rozvlnené mysle utíšia sa. Ale len utíšia sa: upevnenie, utvrdenie v presvedčení, príprava ku ešte väčším činom, nastať musia ešte len potom. Ešte nevykonali sme všetko, ešte nesmieme bezstarostne žiť. Na národ náš valia sa vždy nové a nové pohromy: príde čas a snáď už klope nám na vráta, keď slovenský národ ešte otúženejším, silnejším a vytrvalejším sa musí dokázať, nežli akým je teraz.

Robme tedy prípravy, spešno a vytrvale kliesnime cestu našej krásnej slovenčine. Šírme národné povedomie, kde ho ešte niet a upevňujme ho tam, kde ho už jesto. Pritom buďme dňom i nocou na národnej stráži, aby nám nepriateľ nezničil, lebo nepošliapal dobré osenie, ktoré pod teplými lúčami národného povedomia a osvety už i na zprách-nulých slovenských srdciach sa zazelenalo.

A ešte jedno.

Pri ľudových shromaždeniach dokázali sme, že vieme si oceniť bratskú shodu tak so Srbmi ako aj s Rumunmi. Pestujmeže tedy i na ďalej priateľské styky. Spoločný záujem, jednaký cieľ, totožné biedy a to isté nešťastie spája nás s nimi. Oni sú našimi prirodzenými spojencami, preto pomáhajme im, aby oni zase pomohli nám.

Bratia moji, buďme pevní v dobrom: vo slovenskom národnom povedomí a v bratskej shode so Srbmi a Rumunmi.

Ľudové shromaždenie v Kovačici

dňa 22. októbra 1905.

Všeobecný pohyb, myšlienka slovenčiny požadovala aj od Banáťanov, aby sa aj oni osvedčili. Čulí a živí občania kovačickí pribrali sa k dobrému dielu a nedali dobrej veci zaspať; s ochotou a obetivosťou uznania hodnou zaujali sa za ľudové shromaždenie a po mnohých prekážkach podarilo sa im zariadiť také pekné a dôstojné

obr. č. 195 V roku 1889 začal v Midletowne ako týždenník vychádzať *Slovák v Amerike*

SLOVAK V AMERIKE.

Ročník I. Plymouth, Pa. 21-ho Decembra 1889. Číslo I.

Entered in the postoffice at Plymouth, Pa. at second class rates.

Plymouth Pa. 21. Dec 89.

Čtenie a drahe krajanii!

Vidac potrebu pre jeden čisto slovenského ducha maly časopis v okolí tejto, prišli sme na tu myšienku, že pre nič by šiekemu Inemu práca ta ko ruk padla, podujali my že ju na sve ramena prevzac.

Chtiu tu pracu v mene Boha a prestolo pomocach Vašich začinamo.

Vydavatel'stvo novin je sice fiecoveľa, fezaplacena a co vjac medzi našimi krajanami, za málo bodne uznata praca, pritim všetkim: fiepatrne na fe'obu prací na stroveni času—; prišli sme sa do teho. Dufajuc, že fekedy fepoň ovoce prací tejto užívac budzeme moc.

Ciel' novinoch tychto budze.

Krajanech na dobru cestu privodzic, v zlym jich napominac a rodno bratersku lasku medzi nimi rozširovac, jednym slovom k použeniu.

Tak tieš, všelijake zabavne historky co tydzeň prednese, aby dzeci vašo chu' k čitaniu dostavali a aspon doma, keď fiev škole v svojej drahej maeerinskej reči počitac a nauic še mohli.

Perše čislo je tak male, že čitatel' obudze to ani na predok hnac, však nádame še previ vas s malučicko o prosbu lien a keď previdzime vysledek jej, budzeme vstave sudzic vedl'a nej.

Nechcel' sme vjac jako na štiroch stranach perše číslo vydac, aby sme pri menších vydavkoch ostali, na buduci tyždeň vyndze v osem stranach, co keď len jaka taka budúcnosc se nam pokazovac budze, vydame v samym formulatu na dzešec alebo dvanac stranoch, bez podvyšenia predplatnej ceny.

Drahy Krajania'! Nasledujce naš príklad, počinajce s malym a jestli účinkujece lidze vyšej, až niž cielu sveho nedojdzeca.

Stupce na cestu vzdelanosci v malim punkce a sluhujeme vam, že keď vyznace osoch prací vašej, budzece vtom pokrvovac s druhymi narodami.

Otvorce oči vaše zo spanku a tmi, a nasledujce narodi tejto zemi, lebo potupa na menach vašich naznačena budze a potomci (dzeci) vašo preklinace vas budu, že sce o jejich blaho a meno dobre fepečovali, ani o meno, ani o dušu a lohužial ani o celo len.

Stañce, stañce na nohy vašo lebo čas druhy vaš v fiešistoce trovice a preto dzvihnice hlavy sve a popatrce do tvari zemi tejto šmelyma očmi. Z'ijme k voli Bohu, k pochvale l'udu a vtedy budzeme udini našej novomatky zeme.

Naostatku este spomnime že: Noviny teto su zo zadneho zisku fievydane, jinemu k nárnemu poučeniu našeho l'udu. My všetkym krajanom našo drahe „Americko Slovenske Noviny" zo srdca odporučame a ani v tom najmenšim oproci nich, alebo etenych p. p. Vydavatel'och bye nechceme, l'ebo uznanie zasluhu Jich za namahanie za dobro mena Slovinkoch v Amerike. Prajeme Jim mnoho stestia a zdaru v tinto štvrtim rocniku.

S cetu

Vydavatelia.

(Malo leta dzievka v Courtce)

Richtar: Váš vek?

Dzievka: Tricec roky!

Richtar: Musice to písemne preukazac.

Dzievka: (nastrašena) To veru isce nemožem, l'ebo naša fara vyhorela prave 3 roky pred mojim narodzenim.

Drobničky.

* V NEWPORT, Minn. po leto dňi povstala hadka medzi dvoma bratmi William a Sidney King, keď po dlhšim dohadovaní Sinney stavil 5 sto dollare oproci Williamsovej farmy, že William sa fieožení s takú dzivku ktera by losem bula vytahnuta. Smluva je zakonito potvrdzena a boli 100 numeruvane losi rozoslane pomedzi dzivky, a potim ktery los výndze, muši tu za ženu vzac, inač farmu utraci.

Dobre by bolo ai do našho mesta takyto plan prevžac, potim by že dzivky nestarali kdo jich kedy vežmo za muž.

* V SRUSKU bolo vjac zemi trasenia spozorovano.

* V RAKUSKU panuje vel'ka zima a vecej l'udzi pri vel'kych šnihoch zahynulo.

* Z PITTSBURGU še daz 30 židzi vystehovali do Palestiny. Idu do svojich predkov domu a tam še chcu usadonic. Vol'elo aspon 30 židzi pojsc.

* V LONDYNE jest v divadle jedna ruska dzivka, prave 12 rokuv a 6 suchy 8 cole vysoka jest.

* KOLO 2,754 rococh jest na celim švece.

* KONVENCIA „Narodno Slovenskeho Spolku" budze še odlavjac na 15-ho Januara 1890 v Pittsburgu. Jeto asi stredno mesto medzi našimi usadzenemi krajanami a dufame, že veksi počet delegatoch še sučastny, čas uchodzi, a slovak len vše ti, co ai bol perši dzeň po prichodze do Ameriky.

(My prajeme mnoho zdaru pri zakladaňu tehoto nám fievyhnutelne potrebneho podňika.

Na zdar! Red.

* TEJTO ZIMY napadol v tej okolici perši šnih na 14-ho t. m.

Hudobné ukážky

Gloriosus Rex humilis
Sekvencia zo Spišského graduálu prepošta Juraja z Kežmarku, 1426;
2:25 min.

Veni sancte – Da gaudiorum
Polytextové moteto z Trnavského rukopisu, 15. storočie;
3:00 min.

Zachariáš Zarewutius: O Jesu mi dulcissime
Dvojzborové moteto z rukopisného zborníka Bardejovskej zbierky hudobnín;
3:21 min.

Samuel Marckfelner: Primi toni praeambulum
Tabulatúrny zborník Samuela Marckfelnera, Levočská zbierka hudobnín, 17. storočie;
0:42 min.

Poděkujmež Pánu Bohu, 17. storočie
Hymnus de Passione Domini, 14. storočie
Duchovné piesne z kancionálov Cithara Sanctorum a Cantus Catholici,17. storočie;
1:03 min

Vietorisova tabulatúra, 2. polovica 17. storočia;
2:02 min.

Gratia Dei salvati sumus
Hymnus zo zákonov latinskej školy v Banskej Bystrici, 1617;
1:08 min.

Ján Šimbracký: Congregati sunt inimici nostri
Dvojzborové moteto z Tabulatúrneho zborníka Jána Šimbrackého, Levočská zbierka hudobnín, 17. storočie;
3:15 min.

Johann Patzelt: Prologus a ária Jupitera zo školskej hry Castor a Pollux.
Slovenská národná knižnica, Martin;
2:59 min.

Daniel Speer: Valaský tanec, č. 4
Hudobný turecký Eulenspiegel (Musicalisch-Türkischer Eulenspiegel);
1:41 min

Ján Levoslav Bella: Sláčikové kvarteto c mol, op. 25, 1. časť;
6:46 min.

Mikuláš Schneider-Trnavský: Missa stella matutina, č. 1. Kyrie;
2:52 min.

Alexander Albrecht: Suita pre klavír op. 22, 3. č. Uspávanka;
5:45 min.

Alexander Moyzes: Dolu Váhom, orchestrálna suita, op. 26, 1. č. Pri prameňoch;
4:09 min.

Eugen Suchoň: Serenáda pre sláčikový orchester, op. 5, 1. č. Pochod;
Interpretácia: Slovenský komorný orchester, dir. B. Warchal, OPUS 1978,
1:33 min.

Ján Cikker: Slovenská suita pre veľký orchester, op. 22, 1. časť;
4 min.

Iľja Zeljenka: Hry pre 13 spevákov;
12:20 min.

Iľja Zeljenka: Musica Slovaca;
5:54 min.

Peter Kolman: Molisation;
5.16 min.

Miroslav Bázlik: Spectra, **č. 2 Immersion;**
5:33 min.